

TÜRKİSTAN

Rusya ile Çin arasında

DR. BAYMİRZA HAYİT

OTAĞ YAYINLARI

TÜRKİSTAN

RUSYA İLE ÇİN ARASINDA

RYNH

Faruk53

Otağ Yayınları : 20
Esir Türk İlleri Serisi : 2

Dizgi-Baskı-Cilt : Otağ Matbaası
Baskı Tarihi : Nisan - 1975

BU ESERİMİ,
16 ÇOCUĞUNU SEVGİ, SABIR VE ZAHMET İLE TERBİYE EDEN,
BİZLERE GEÇMİŞİMİZİN HİKÂYELERİNİ YANIK ALLA ŞARKI-
SIYLA ANLATAN, MERHUM A N A M RABİYE MAHMUTKIZI'
NA VÊ HER ZAMAN AİLESİNİN BAHT-SAADETİ İÇİN ÇALIŞAN,
MAĞRUR ÇİFTİ, ÇOCUKLARINA HALKI SEVMEK YOLUYLA HALK
SEVGİSİNİ KAZANMAK İLHAMINI VEREN, MERHUM B A B A M
HAYİTMİRZA MAHMUTMİRZAOĞLU'NA BİR RUHİ TEŞEKKÜR-
ME OLARAK İTHAF EDECEĞİM.

MİR ALİ ŞİR NEVAT:

«Ger bir kavm, ger yüz, yoksa mindir,
Muayyen Türk Ulusu hud menindir».

DR. BAYMİRZA HAYİT

TÜRKİSTAN

RUSYA İLE ÇİN ARASINDA

**XVIII - XX. Asırlarda Ruslar ve Çinlilerin İstilâları Devrinde
Türkistan Milli Devletleri ve Milli Mücadeleleri Tarihi**

Almancadan Çeviren

Abdülkadir Sadak

OTAK YAYINLARI

Eserin Asıl Adı : **Turkestan zwischen Russland und China**
Basımevi : **Philo Press, Amsterdam/Hollanda - 1971**
Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü (Ankara) Yayınları No : **37**
Almanca Baskısının Beynelmilel Fiş No : **ISBN 90 6022 347 0**
Library of Congress (Washington) Catalogue Card No : **70 - 134044**
Türkçe Baskısının Yayın Hakkı : **Otağ Yayınevi'ne Aittir.**

İ Ç İ N D E K İ L E R

T a k d i m	XI
T ü r k ç e B a s k ı İ ç i n Ö n s ö z	XIII

I — BİRLÉŞİK İMPARATORLUKTAN ÇOK DEVLETLERE PARÇALANMA DEVİRİNDE TÜRKİSTAN

1. Timur ve Timurlular Devri	1
2. Özbeklerin İmparatorluğu ve Sonu	7
3. Özbek Kazakları Arasında Siyasî İnkışaf Çabaları	11
4. Kalmuk ve Çin Yayılmasından Önce Doğu Türkistan	14

II — TÜRKİSTAN MÜSTAKİL DEVLETLERİ

1. Ulu, Orta ve Küçük Cüz	23
2. Harezmi Hanlığı (Hive)	27
3. Buhara Emirliği	30
4. Fergana Hanlığı (Kokand)	32
5. Taşkent Hanlığı'nın Başlangıcı ve Sonu	38

III — TÜRKİSTAN'A RUS HÜCUMUNUN BAŞLAMASI TARİHİ

1. Rusya, Türkistan Kapıları Önünde	41
2. Rusya İle Türkistan Arasında Ticarî ve Siyasî Heyetlerin Mübadelesi	43
3. İstilâdan Önce, Rusya'nın Türkistan'a Gönderdiği Askerî Keşif Kolları	45
4. Türkistan Sınırı Boyunca Rus Askerî Hatları	49
5. Küçük Cüz'de Rus Hâkimiyetinin Örnekleri	51

IV — RUSYA İLE TÜRKİSTAN ARASINDAKİ KIRKİKİ YILLIK SAVAŞ (1852 — 1895)

1. Rusların, Türkistan'ı İşgal İçin Bozkır Bölgesi'nden Bağladıkları Hazırlıklar	63
2. Rusya ile Kokand Hanlığı Arasında Muharebe	65
3. Rusya ile Buhara Emirligi Arasındaki Savaş	92
4. Rusya — Hıve Hanlığı Savaşı	100
5. Ahal Vahası'ndaki Türkmenlere Karşı Rus Askeri Seferi ve Gök Tepe'de Kanlı Savaş	106
6. Rusya'nın Pamir Seferi	115
7. Merkezî Asya Meselelerinde ve Türkistan Problemi Karşısında Rus — İngiliz Diplomasisi	118
8. Rus İşgal Hareketleri Devresinde Türkistan'ın Sosyal ve Manevi Durumu	122

V — ÇİN İLE DOĞU TÜRKİSTAN SAVAŞI

1. Doğu Türkistan'ın İstilas İçin Çin'in Takıp Ettiği Yol	135
2. Doğu Türkistan'ın Çin Hâkimiyetine Karşı Savaşı	138
3. Yakup Beg'in İdaresi Altında Doğu Türkistan'ın Bağımsızlığı	144
4. Rusya'nın Doğu Türkistan'a Karşı Savaşları	149

VI — RUSYA HÂKİMİYETİ ALTINDA TÜRKİSTAN (ÇARLIK DÖNEMİ)

1. Türkistan'da Rus İdarî Teşkilâtı	157
2. Türkistan'da Rus Sömürgeleştirme Siyaseti	160
3. Rus Kültür Siyasetine Umumi Bakış	164
4. Buhara ve Hıve Bağımlı Devletleri	170

VII — ÇARLIK DEVRİNDE TÜRKİSTAN'IN MİLLİ BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ

1. Rus Hâkimiyetine Karşı Millî Hareketin Başlangıcı	179
2. Sultan Kenesarı'nın Ayaklanması ve Direnmenin Devamı	182
3. 1898 Yılındaki Andıcan Ayaklanması	190
4. Türkistan'ın Manevi Hayatı ve Millî Hareketi	192
5. Rus İmparatorluğu'ndaki Türklerin Müsterek Çabaları (1905 - 1917 Yılları)	199
6. 1916 Yılında Türkistan'ın Millî İsyanı	206

VIII — 1917 YILI RUS İHTİLALLERİNİN ETKİLERİ ZAMANINDA TÜRKİSTAN

A. ŞUBAT İHTİLÂLİ VE TÜRKİSTAN'A ETKİLERİ

1. Türkistan'daki Rus İdaresine Şubat İhtilâli'nin Etkileri	213
2. Şubat İhtilâli'nden Sonra Türkistan'ın Millî Çabaları	216
3. Rusya Geçici Hükûmeti Zamanında Türk ve İslâm Kavımlerinin İşbirliği	218
4. Rus İdaresi ve Müslümanların Mayıs Kongresi'nden Sonra, Türkistan'ın Çabaları	226

B. BOLŞEVİKLERİN EKİM İHTİLÂLİ VE TÜRKİSTAN

1. Komünist Rusların Taşkent'te İktidarı Ele Geçirmeleri ve Türkistan'ın Bundan Sonraki Kaderi	232
2. Türkistan'da Rus-Sovyet Devleti Politikasının Neticesi Olarak Komünist Partisi	237

IX — 1917 - 1924 YILLARINDA TÜRKİSTAN MİLLÎ DEVLETLERİ

1. Kokand'da Türkistan Millî Muhtar Cumhuriyeti	245
2. Alaş-Orda Hükûmeti	252
3. Buhara Millî Devleti	259
4. Hıve (Harezmi) Devleti ve Onun Sonu (1917 - 1924)	267

X — SOVYET İDARESİ DEVRESİNDE TÜRKİSTAN'IN MİLLÎ MÜCADELESİ

1. Millî Ayaklanmanın Meydana Gelşi ve Karakteri (Basmacı Hareketi)	275
2. Basmacı Hareketi'nin Gelişme Temayülleri	278
3. Türkistan Millî Kurtuluş Savaşına Karşı Harekâtında Kızılordu'nun Kullandığı Bazı Usûller	286
4. Sovyet Devleti ve Parti Teşkilâtı İçinde Millî Mukavemet	293

XI — DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ HASIM GÜÇLER KARŞISINDA TÜRKLERİN MİLLÎ MÜCADELESİ

1. Doğu Türkistan'ın Bağımsızlığı İçin İlk Şart Olarak Millî Ayaklanma	307

2. Doğu Türkistan'ın Türk — İslâm Cumhuriyeti	311
3. 1934 Yılından Sonra Çinliler, Ruslar ve Türkistanlılar Arasında Doğu Türkistan'ın Teşekkülü İçin Çekişmeler	322
4. Doğu Türkistan'da Komünizm ve Antikomünizm	331

XII — SOVYETLERİN 1924'DEN SONRA TÜRKİSTAN'DA TEŞKİL ETTİKLERİ «MİLLİ DEVLETLER»

1. Türkistan'da Sovyet «Millî Devletler»inin Ön Tarihçesi	341
2. Türkistan'daki Sovyet Devletlerinin Anti Millî Karakteri ...	353

B i b l i y o ğ r a f y a	363
Şahı İsimleri İndeksi	403
Coğrafi İsimler İndeksi	421
Kavim, Aşiret ve Hanedan İsimleri İndeksi	428
Umumi İndeks	431
Haritalar	439

H A R İ T A L A R

- Temir (Timur, Temurlenk) İdaresinde Türkistan Devleti
(14. Yüzyıl Sonu ve 15. Yüzyıl Başı).
- Rus ve Çin İstilâlarından Önce Türkistan'daki Müstakil Dev-
letler (18. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Kadar).
- Türkistan'a Karşı Rus Saldırı Yolları (Başlangıç 18. Yüzyılda
Kuzeyde; Bitiş 19. Yüzyılda Güneyde).
- 1755'ten 1765'e Kadar Doğu - Türkistan'daki Çin İstilâsı.
- Rusya ve Çin Hakimiyeti Altındaki Türkistan'da Bugünkü İda-
ri Taksimat.

T A K D İ M

Yayınevimiz, sizlere, elinizdeki kitapla, değerli bir eser daha kazandırmış bulunmaktadır. Kıymetli ilim adamı **Dr. Baymırza Hayl't**in, uzun ve yorucu bir çalışma sonucu hazırladığı bu değerli eser, Türk insanına, ve özellikle Türkiye aydınına çok şeyler söylemektedir. Almanca baskısı, Avrupa'da çok kısa bir zaman içinde tükenen, ve müellifinin ilim dünyasındaki haklı şöhretine yeni şöhretler ekleyen bu kıymetli eseri Türkçe'ye kazandırdığı için, yayınevimiz, büyük bir mutluluk duymaktadır. Eserin, kendi konusundaki derin boşluğu dolduracağına, ve büyük bir istifade ile okunacağına inanıyoruz.

«**TÜRKİSTAN Rusya ile Çin Arasında**» ismindeki elinizdeki kitabın, Türk insanına, ve özellikle Türkiye aydınına çok şeyler söylemekte olduğunu ifade ettik.

Çok şeyler söylemektedir; çünkü, bu kitapta, uzun tahrip dönemi sonucu unutturduğumuz, ve fakat mayamızda toprağının, havasının, suyunun ve inancının zerrelerini her an taşıdığımız ve yaşadığımız **Türkistan**, ve onun, can, kan ve iman kardeşimiz olan çilekeş insanları, yaşadığı tarihi sergüzeştleri içinde gözlerimizin önüne serilmektedir. Aynı tarih ve kültür birikimini taşıyan, aynı idealleri ve yürek sızısını yaşayan insanların ve coğrafya parçasının acı dramı!..

Türkistan, Doğusu ve Batısıyla, bizim anayurdumuzdur. Türk milleti olarak cesaretimizin, kahramanlığımızın, tevazumuzun, hasbiliğimizin, inancımızın ve kültürümüzün beşliğidir. Anadolu'yu, bizlere, oradan bu aziz vatana otağ kuranlar hediye etmişlerdir. Ruhumuz, etimiz, kemiğimiz, o kutsal bölgelerin inancı ve kültürüyle yoğurulmuştur.

İşte, uzantısında son müstakil devletimizi yaşadığımız bu aziz **Türkistan**, bugün tarihinin en acıklı ve karanlık günlerini yaşamaktadır. Yıllarca, **Çarlık Rus** idaresi ve emperyalist **Çin İmparatorluğu** tarafından maddi ve manevi, ekonomik ve coğrafi varlığı âdice sömürülen **Türkistan**, bugün aynı emperyalist devletlerin daha gaddarca uzantıları durumundaki **komünist Rus** ve **Çin** emperyalistlerinin zulmü altında bulunmaktadır. Soyumuzun oradaki uzantıları, kardeşlerimiz, insanlık dışı muamelelerin en iğrenclne maruz bulunmaktadırlar. Öz inanç ve ideallerinin, kendi ekonomik ve coğrafi imkânlarının öksüzü olarak, insanlıklarının iç huzurunu ve sükûnunu hissetmekten mahrum bırakılarak, işkencelerin en yakıcısına tâbl tutulmaktadırlar.

Türkistan insanının, gökleri tutan inilti ve sızısı, maalesef henüz kulaklarda ve gönüllerde yeterince ma'kes bulmuyor. Irkı, inancı ve idealleriyle hiç de bizden olmayan nevzuhur toplumlar ve insanlar için sokak kavgalarının verildiği Türkiye'de, tarihin en köklü bir soyunun çocuklarının, öz kardeşlerimizin feryadını işitmemek, ne kadar da acı!.. Yüz milyonluk koca bir toplumun, tarihi, kültürü, maddi ve manevi kıymetleriyle eritilmesi, yok oluşa doğru götürülmesi karşısında derin bir sükût içinde bulunmak, ne korkunç bir manzara!..

Kerim bir devletin, yüce bir milletin çocukları olarak, kendimizden ve yakınlarımızdan başlayarak, dünyanın mazlum insanlarına el uzatmak, onların feryatlarına kulak vermek, en önemli ve en şerefli görevimizdir. Omuzlarımıza tarihin yüklediği, insanlığın yüklediği, insanî ideallerimizin yüklediği bir görev!..

Aynı zamanda, kendi içimizde ve kendi dünyamızda güçlü bir toplum olabilmemizin de ilk basamaklarından birisidir, bu sorumluluğu hissetmek, ve bu şuura yükselmek...

İşte, elinizdeki bu kitap, milletimize bu sorumluluğu ve bu şuuru hissettirecek değerinde bir kitaptır. Tarihin şerefi olmuş bir milletin mazlum bir bölümünün, **Türkistan**'da yaşadığı tarihi dramı bütün acılığı ve genişliğiyle bu kitapta okumaktayız. Tarih boyunca ve bilhassa bugün aynı dramın konusu yapılmak istenen Anadolu Türkünün, bu acı örneklerle, her toplumdan daha çok kulak kabartmak mecburiyeti vardır. Çünkü **Türkistan**'ı,

ışkencelerin en şiddetlisiyle inleyen komünist Rus ve Çin emperyalist devletleriyle, mazlum insanların âhını, menfaatleri gereği duymayan Batılı emperyalist devletler, aynı acı sonu milletimiz için de hazırlamaktadırlar.

Bir millet nasıl çökertiliyor?.. Öz kardeşler, birbirlerine nasıl boğazlatılıyor?.. Yabancı menfaatler ve idealler için, bir toplumun evlâtları, birbirleriyle nasıl boğaz boğaza getiriliyor?.. Bir vatan ve bir devlet, nasıl elden çıkıyor?.. İnsanlar, kendi öz devletlerinin ve milletlerinin aleyhinde nasıl tahrik edilip kullanılabilir?..

Aynı oyunların ve aynı ihanetlerin kurbanı yapılmak istenen milletimizin, bu konularda her toplumdan daha çok bilgi sahibi olması; dikkatli, hassas ve uyanık bulunması, tarihî bir mecburiyettir. Havasını teneffüs ettiğimiz son kalemiz Anadolu'muzun; ancak gölgesinde huzur duyduğumuz son müstakil Türk devletinin elimizden uçup gitmesi için...

Türkistan konusunda verdiği geniş tarih bilgisinin yanında bu kitap, işte bunun için de büyük bir değerli haizdir. Ve bu yönüyle de, Türkiye'de gerçekten büyük bir boşluğu dolduracaktır. Bunun için, yeri gelmişken, kıymetli müellife, bu hizmeti dolayısıyla en kalbî takdirlerimi arz etmeyi ve tebriklerimizi sunmayı bir borç bildiğimizi belirtmeliyiz.

Ayrıca şunu özellikle açıklamak gerekiyor. Elinizde tuttuğunuz ve millî kitaplığımıza kazandırabildiğimiz bu eser, yayınevimiz bakımından büyük fedakârlıklara katlanma pahasına, Türkiye'de gün ışığına çıkmıştır. Okuyucu pek az dikkat sarfıyla görecektir ki, okumakta olduğu bu eser gerçek anlamda ilmî bir araştırmanın sonucudur. İlmî bir eserdir. Seviyesi bu ölçüde yüksek, hacmi de oldukça kabarık bu tip eserleri neşretmek, Türkiye'de ancak bir cüret sayılabilir.

Bu tip eserlerin Batı'da neşrini kolaylaştıracak pek çok imkân bulunmaktadır. Üniversiteler, enstitüler, vakıflar ilmî eserlerin yayınlanması için gerekli sermayeyi teşkilâtlandırmış bulunuyorlar. Ayrıca, gelişmiş batı ülkelerinde okuma seviyesinin yüksekliği, hususî basım ve yayınevleri için bu tip eserlerin neşrinde kâfi bir garantidir.

Türkiye'de yayın hayatı, genel olarak bu noktaya henüz gelememiştir. Buna rağmen, bu eser neşredildi. Çünkü neşredilmeliydi. Türk milletinin en hayati problemlerine de ışık tutan bu eserin neşri, millî vicdan açısından bir mecburiyetti.

Bu ahlâkî mecburiyeti vurgulayan bir başka husus da, Otağ Yayınevi'nizin, hiç bir yayınevi ile kıyaslanamayacak manevî, fikrî ve kısmen maddî imkânları idi. Okuyucusu ile alâkası tüccar - müşteri münasebeti seviyesine düşmemiş, arkadaş - kardeş - öğretmen - öğrenci münasebetleri örgüsünde kalmaya titizlik göstermiş, ve Türkiye'nin problemlerini halkımıza duyurmak ve millî şuuru geliştirmek amacı tek gayesi bulunan yayıneviniz, bu vazifeyi başarabilirdi. İşte, eserin neşrinde karşılaşılabilecek malî - ekonomik güçlükleri göğüslememize yardımcı olan hususlar bunlar oldu. Ve kıymetli Otağ okuyucusuna bu eser sunulabildi.

Ayrıca belirtmeliyiz ki, bu kıymetli eserin bir an önce Türk okuyucusuna sunulması için azamî titizliği göstermemize rağmen, yayınevimize atfı mümkün bulunmayan ve fakat şimdilik açıklanması da caiz olmayan bazı sebepler yüzünden eserin neşri gecikti. Sayın okuyucunun ve eserin kıymetli müellifinin bizi mazur göreceğini umarız.

Son olarak şunu duyurmak istiyoruz. Eserin Türkçe'ye çevrilmesi, neşre hazır hale getirilmesi ve bizzat neşri konularında engin bir fedakârlık gösteren ve son nefesini de bu kitabın tashihleriyle meşgulken veren, yayınevimizin kurucusu, aziz büyüğümüz **Mehmet Çetin Beyefendi**'yi şükran, minnet ve rahmetle anarız. Böylesine kıymetli eserlerin Türk insanına kavuşturulmasında eşsiz hizmetleri geçen bu büyük insanı Allah, mükâfatların en büyüğüyle taltif buyursun!.. Kabrini nurla doldursun!..

TÜRKÇE BASKI İÇİN

Ö N S Ö Z

Şimdiye kadar, Türkistan'ın milli devletlerinin ve milli mücadelelerinin Rus ve Çin istilâsı devresindeki tarihini ele alan bir inceleme mevcut değildi. Bu yönde ilk adımı atmaya cür'et ettim. Türkistan'ın XVIII - XX. yüzyıl çağına dair mükemmel bir tarihinin, ancak, birçok araştırmacılar tarafından yıllarca çalışıldıktan sonra yazılabileceğini gözönünde tutarak, bu esere, «*Türkistan Rusya ile Çin arasında. Rus ve Çin İstilâsı Devrinde Türkistan Millî Devletleri ve Millî Mücadeleleri Tarihi*» adını verdim.

Şu gerçeği gözönünde bulundurmalıyız ki, dünyanın her yerinde dağınık halde ve çok sayıda elyazmalar ve başka kaynaklar bulunmaktadır ve bunların değerlendirilmesi tarih bilimi için nesiller konusu olabilir. Bu sebeple işbu kitap, Türkistan Tarihi meselelerini öğrenmek yolunda, sadece bir merhale teşkil eder.

Bu konuda ne kadar derinleştiysem o kadar çok, tarihin «balta girmemiş ormanı»na daldığımı hissettim. Bana doğru yolu göstermesi gereken «pusula» dahi, daima kusursuz değildi. Bununla, yazılı kaynakları kastediyorum. Türkistan Tarihi'nin bazı meseleleri hakkında yazılan pek çok eser ve makâlelerin ekseriyeti, birbirini tutmuyordu. Bu ise, hakikati aramayı güçleştiriyordu. Bunun için, mümkün olduğu kadar, cereyan etmiş tarihî hadiselerle dair düşünceleri, ahenkli bir surette birleştirmeye gayret ettim.

Çin dilini bilmediğim için, Doğu Türkistan Tarihi meselelerinin araştırılmasında eksikliklerim vardır. Bu yüzden, Avrupa'da mevcut bulunan Doğu Türkistan meselelerine ait kaynaklardan bile istifade edemedim. Buna rağmen, bu eserde, başka kaynaklardan faydalanaarak, Doğu Türkistan'ı nazarı itibare almaktan sarfınazar edemedim. Çünkü, Türkistan'ın bu kısmı, Yeniçağ Tarihi araştırmalarında, şimdiye kadar çok az ilgi görmüştür.

Birçok sebeplerden ötürü, kanaatimce objektiflik asası dahilinde kalmak için, «Türkistan» terimini muhafaza ettim. Bu terimden, hepsi Orta Asya'da bulunan, fakat hiç bir surette tek başına Orta Asya sayılmayan, bugünkü Sovyetler Birliği'ndeki *Kazakistan*, *Kırgızistan*, *Tacikistan*, *Türkmenistan* ve *Özbekistan* Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri denilen bölgeler ile Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki *Sinkiang-Uygur Muhtar Vilâyeti* anlaşılmaktadır. Rusya ve Çin'in resmî makamları, *Türkistan* adının kullanılmasını yasak ettiler. Çünkü, bu meselede, onların siyasî menfaatleri vardır. Son zamanlarda Avrupa ve Birleşik Amerika Devletleri'ndeki literatürde de, «*Türkistan*» terimi yerine Sovyet literatüründen alınan «*Orta Asya ve Kazakistan*», «*Doğu Türkistan*» yerine Çinlilerden geçen «*Sinkiang*» kavramının kullanıldığı göze çarpmaktadır. Wilhelm Barthold'un bildirdiğine göre, İngiliz âlimleri XIX. yüzyılda, «*Türkistan*» terimini Avrupa literatürüne getirmişlerdi. Bunun için *Türkistan* yerine *Turkestan* yazılmaktaydı. Bugünlerde ise bazı İngiliz âlimleri bu gelenekten vazgeçme yolundadır.

Şimdi, eser hakkında, bazı teknik açıklamalar yapmak arzusunda-
dayım :

Baskı işlerini kolaylaştırmak için, dipnotlarda, yazarın adından veya seçmesözlerden sonra, kısaltılmış bir metin parçası verilmiştir. Aynı şekilde, gereksiz tekrarlamalardan kaçınmak için, dipnotlarda eserlerin tercümesi yapılmamıştır. Kaynağın tam unvanı, yayınlandığı yer, tarih veya diğer hususlar ve tercümeler, eserin «bibliyoğrafya» kısmına bırakılmıştır.

Baskı masraflarını azaltmak için, Arapça ve diğer dillerdeki kelimelerin transkripsiyonundan da sarfınazar edildi. Böylece, kitabın Almanca neşrinde kullanılan transkripsiyonundan vazgeçip Türk imlâsı ve telaffuzu esaslarına göre Türkçe yayını hazırladık. Rusça kelimeler arasında kullanılan (') apostrof, yumuşatma işaretidir. Rus müelliflerini ve onların eserlerini, Türkçe telaffuza yakın bir şekilde yazdık. Dipnotlarda parantez () işareti içinde verilen rakamlar, kaynağın ilk defa zikredildiği yeri (ilk dipnot rakamını) gösterirler. Bibliyoğrafyada, önceden adı geçen bir yazar veya seçmesözden sonra gelen (—) işareti, yazarın aynı yazar veya sözün aynı söz olduğunu anlatır.

Dile getirmek istediğim, ancak samimî arzularım kaldı. Bu çalış-
mama beni destekleyen bütün müesseselere ve fertlere en samimî şükranlarımı izhar etmeyi, bana haz veren şerefli bir vazife telâkki ederim. Bu şükran hislerimi, herkesten önce, verdiği burs ile bu çalışmaya imkân sağlamış olan Prof. Dr. Ahmet Temir'in başkanlığındaki *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*'ne borçluyum. Ayrıca Sayın

Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'na yardımları için teşekkür izhar edeceğim. Penjap Üniversitesi'nin Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Ahmed Khan'ın yardımcılara ve Nordrhein - Westfalen Merkezi Kataloğu'nun müdürü Heydrich'e de teşekkür ederim. Aşağıda adı geçen ilmî kütüphanelere de minnettarlığım sonsuzdur: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Kütüphanesi, T.C. Milli Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, British Museum (Londra), Congress Library (Washington), Public Library (New York), Harvard University (Cambridge), Kâbil/Afganistan Üniversitesi Kütüphanesi, Köln Üniversitesi Kütüphanesi, Baviera Devlet Kütüphanesi (Münih) ve Marburg Üniversitesi Kütüphanesi. İşbu eser için kaynak toplama esnasında tavsiyeleri, delâletleri ve araştırma gezilerimde şahsıma karşı gösterilen misafirperverlikleri, yazı işlerine yardım ve tashihleri ile, birçok Hanımlar ve Baylar da yardımda bulundular. Yukarıda adı geçen ve bazı sebeplerle burada adları zikredilmeyen şahsiyetlere ve müesseselere, yardımları için, sonsuz şükranlarımı kabul etmelerini rica edeceğim. Eseri Almanca'dan Türkçe'ye tercüme etmekte sabırlı ve zahmetli çalışmaları için sayın Abdülkadir Sadak'a da teşekkürler bildireceğim.

Bu kitabın, uzun ve yorucu bir çalışma sonucu Türkçe baskısına hazır hale getirildiği haberinin sevinci içinde bulunuyorken; bizi yüreğimizden yaralayan, hiç de beklemediğimiz bir olay oldu. Büyük bir alâka ile eserin Türkçe yayınlanmasına teşebbüs eden, kitabın teknik işleriyle bizat meşgul olan, ve bilhassa fihristini hazırlayan Otağ Yayınevi'nin sahibi Mehmet Çetin Bey, 27.2.1975'de vefat etti. Ona Allah rahmet eylesin! Bu eser, ondan bize kalan son bir hatıradır. Ona şükranlarımı sunmayı bir vazife bilirim.

Bütün okuyucularımdan, ilerideki araştırmalarda fikirlerinin nazarı itibare alınabilmesi için, bu eserde görecekları herhangi bir hatayı bağışlamalarını ve kitaptaki fikirler hakkında tenkitlerini bildirmelerini rica ederim.

Ankara, İlkbahar 1975

Dr. Baymirza Hayit

K I S A L T M A L A R

BSE	Bolşaya Sovetskaya Ansiklopediya.
CAR	Central Asian Review, mecmua, Londra.
İANKaz	İzvestiya Akademii Nauk Kazakhskoy SSR (Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler Akademisi Mecmuası).
İANTac	İzvestiya Akademii Nauk Tacikskoy SSR (Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler Akademisi Mecmuası).
İANTürk	İzvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR (Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler Akademisi Mecmuası).
JN	Jizn, Natsional'nostey, mecmua, Moskova.
KazMSSC	Kazak MSSC.
KP	Komünist Partisi; «Kazachastnaskaya Pravda, günlük gazete, Alma-Ata.
KÖ	Kızıl Özbekistan (şimdi: Sovyet Özbekistanı), gazete, Taşkent.
MB	Muhtar Bölge.
MİK	Merkez İcra Komitesi,
MSSC	Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti,
MT	Milli Türkistan, mecmua, Berlin - Düsseldorf.
NV	Noviy Vostok, mecmua, Moskova.
OON	Otdelenie Obşçestvennykh Nauk (Sosyal İlimler Dairesi).
OUN	Obşçestvennykh Nauki v Uzbekistane (Özbekçe adı: Özbekistan'da İhtimali Fanlar), (Özbekistan'da İhtimali Bilimler) Akademisi mecmuası, Taşkent.
ÖM	Özbekistan Medeniyeti, gazete, Taşkent.
RKP	Rusya Komünist Partisi.
RMM	Revue du Monde Muselman, mecmua, Paris.
RSFSC	Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri
SB	Sovyetler Birliği (SSCB'nin kısaltılmışı = Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği),
SK	Sovetskaya Kirgızıya, günlük gazete, Frunze.
SO	Seriya Obşçestvennaya, (İhtimali Bilim Serileri), Akademilerin mecmuaları.
SON	Seriya Obşçestvennykh Nauk (İhtimali Bilimler Serileri), Akademisi mecmuası.
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.
TI	Turkmenskaya Iskra (Türkmenistan Iskra'sı), günlük gazete, Aşka-bad.
TKP	Türkistan Komünist Partisi.
TMSSC	Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.
TOİK	Trudy Obşçestva İzučeniya Kirgızstana (= Kazakstana), Kazakistan Araştırma Cemiyeti Müzakereleri), Orenburg.
TY	Türk Yurdu, mecmua, İstanbul.
VKP(b)	Vsesoyuzniy Kommunistçeskiy Partii (Bolşevikov), (Bütün - İttifak) (Bolşevikler) Komünist Partisi).
YT	Yaş Türkistan, mecmua, Paris - Berlin (1929 - 39).

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRLEŞİK İMPARATORLUK DAK ÇOK DEVLETLERE PARÇALANMA DEVRİNDE TÜRKİSTAN

1. Timur ve Timurlular Devri

Türklerin beşiği olarak büyük bir geçmişi ile Türkistan'ın, dünya tarihinde önemli bir rol oynadığı, herkesçe bilinen bir gerçektir. Çeşitli Türk imparatorlukları burada kuruldu ve tarihin akışı içinde varlıklarını yitirene kadar, dünyayı buradan etkiledi.

Türkistan'ın uzak geçmişini burada ele almak lüzumunu hissetmiyoruz. Çünkü, Türkistan Türklerinin askeri durumu olsun; iyi hasletleri veya beceriksizlikleri olsun; bütün bunlar, Araplar, İranlılar. Türkler ve Batılılar tarafından ayrıntılı olarak araştırılmıştır. Amacımız, Türkistan'ın, son imparatorluktan ayrı ayrı devletler şeklinde parçalanmasına kadar geçirmiş olduğu istihalelerin bir tablosunu sunabilmek için, tarihinin bir geçiş devresine dikkati çekmektir.

Moğollar, 1221'de Hârezmşâhlar¹⁾ (İsiâm Ansiklopedisinde Hârizm'dir) İmparatorluğu'nun başkenti Gurgenc'i zaptettikten sonra, XIII. yüzyılın başlarında bu imparatorluğa son verdiler. Türkistan, bundan böyle Moğolların Çağatay Ulsu'na aitti²⁾. Buna rağmen Türkler, XIV. yüzyılın ortalarına kadar, bu ulusu; dil yönünden Türkleştirmeye, din yönünden de İslâmlaştırmaya muvaffak oldular³⁾.

Çağatay Ulsu devri (XIII. ve XIV. yüzyıl), —Türk literatüründe *Emîr Temir* veya dünya literatüründe *Temurlenk* olarak adı geçen— *Timur Bey* tarafından 1370 yılında sona erdirildi. *Timur* (8.4.1336 - 19.1.1405), Türk Barlas Boyu Beyi *Tarağay*'ın oğlu olup Keş'te (son-

(1) Hârezmşâhlar tarihi hakkında bak. Barthold, *Hârezmşâh*, İA. C. I, s. 263 - 65; Fuad Köprülü, *Hârezmşâhlar* İA. C. I, s. 265 - 96; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti* (485/617 - 1092/1229), Ankara 1956. İşbu eser Hârezmşâhlar tarihi hakkında en iyi tetkiklerden birisi olarak kabul edilir.

(2) Daha geniş bilgi için bak. Barthold Spuler (yayımcı ve yazar), *Geschichte Mittelasiens*. Şarkiyat el kitabı, C. V, Leiden-Köln 1966, s. 208 - 220.

(3) Kıyaslayınız. Baymirza Hayit, *Türkistan'ın Kısaça Tarihi*, Berlin 1944, s. 91.

raları; Şehri-Sebz) doğdu. O, Türkistan'ın yeni ve değişken bir dünya tarihinin önderliğini yaptı. *Timur*, askerî bir lider ve bir devlet adamı olarak 32 yıl içerisinde (1370 - 1404), doğuda Altay Dağları'na, batıda Karadeniz ve Akdeniz'e, güneyde de İndus'a kadar uzanan bir imparatorluk kurmaya muvaffak oldu. Tarihçiler, *Timur*'un kurmuş olduğu devletin ve onun harp san'atının özellikleri ile, günümüze kadar meşgul oldular. *Timur* ve onun devri hakkında, şimdiye kadar sayısız incelemeler yazıldı⁴⁾. Araştırmacılar, onu, her ne kadar «Büyük Timur» olarak zikretmiyorlarsa da; dünya tarihinin en büyük şahsiyetlerinden biri olduğuna hükmediyorlar. Bazıları ise *Timur*'u, «dünya tarihinin korkunç bir siması» olarak vasıflandırıyorlar. *Timur*, icraatında daima alçak gönüllü idi ve harpte haşın, fakat barış zamanlarında yumuşaktı. Kendisine büyük bir ün temin etmek için, etkileyici herhangi bir ünvana sahip olmaya bir değer vermedi. Çağatay Ulusu an'anesine bağlılığını, bu hanedandan Hanlar tayin etmek suretiyle, devam ettirdi. Bu Hanlar, *Suyurğatmış-Han* (öl. 1388) ve *Sultan Mahmud-Han* (öl. 1402) idi. *Timur*, bu Hanların adına para dahi bastırdı, kendi adını da, bunların yanı başında «Büyük Emir» olarak yazdırdı. Bunun dışında, kendini «Bey» (veya Emir) ünvanıyla takdim ederdi. Hayatının sonuna doğru «Sultan-ı Turan» adıyla anıldı. Türkistan'a, dünyada itibar ve mevki temin etmiş olan *Timur*; bugün dahi millî şuurun bir sembolü olarak kabul edilmektedir. Onun, zamanına ait emelleri ve eserleri, günümüzün insanları için bir heyecan kaynağı olmuştur. Bunun gerçekten böyle olduğunu, bir Türkistan âliminin neşretmiş olduğu en son kitabında ve *Timur* hakkında yazılan diğer eserlerde kolayca görebiliriz⁵⁾.

(4) Timur ve Timurlular hakkında önemli kaynakların bulunduğu eserler: Spuler (2), s. 299. Timuru tanımak için ayrıca şu yazılar da yararlı olabilir: Ahmet Can Okay, *Büyük Temir*, İstanbul 1963; *Avtobiografiya Temurlenga*, Taşkent 1895; A. Y. Yakubovskiy, *Samarkand pri Timure i Temuridakh*, Leningrad 1933; L. Bouvat, *Essai sur la civilisation Timouride*, «Journal Asiatique» Paris 1926, CCVII, s. 193 - 299; Barthold, II, s. 157 - 162; Hilda Hookham, *Temurlaine (= Temurlenk) the Conqueror*, London 1962; Lunin, B. V., *İstoriya, kultura i İskusstvo vremeni Timuridov v Sovetskoy literature* (Bibliograficeskiy ukazatel): ONU. Akademi mecmuası, Taşkent, 1969, No: 8 - 9, s. 101 - 145; İ. M. Mominov, *Ob İstoriçeskly Usloviyakh*, ONU, 1969, No: 8 - 9, s. 3 - 11.

(5) İbrahim Mominov, *Rol i mesto Amira Timura*, 1968; SÖ'de bir tenkit yazısı (4 ocak 1969, s. 3): «Timur zamanında Orta Asya kavimlerinin otoritesi, milletlerarası alanda kuvvetlendi». ÖM, 18 ocak 1969, s. 3'de Mominov, Timur'u «Türkistan yurtsever»i olarak takdim eder. Şair Muhammed Ali «Şark Yulduzi» 1968, No: 11, s. 3 - 17'de (Gumbazdağı nur) şairinde Timurun kişiliğinin günümüzde dahi etrafa ışık saçtığını, tasvir eder. Gerekli bilgi için bak.

Timur, kendinden sonra imparatorluğun başına neler gelebileceğini tasavvur edemezdi. Onun askerî kuvvetleri; önce kendisine sadık, fakat daha sonra düşmanı olan Altınordu Hanı *Tohtamış* ordusunu yendi. *Timur*, Sultan *Yıldırım Beyazıt*'ın ordusunu da yendi⁶⁾. Birinci halde, Altınordu'ya tâbi olan Ruslar kuvvetlendiler ve onlar, 1480'den sonra kuvvet gösterisine katılma fırsatını elde ederek, giderek Türklerin amansız düşmanı oldular. İkinci halde ise, Türklerin Bizans politikası, 50 yıllık bir gecikmeye maruz kaldı.

Timur, çok zaferler kazanmıştı; Çin'i de fethetmek istiyordu. 1404'te Çin seferine çıktığında, herhalde artık 68 yaşında idi. *Timur*, Otrar'da çadırında öldü. Onun ölümünden sonra imparatorluğunda bir sarsılma dönemi başladı. Oğulları ve ordu kumandanları, *Timur*'un halefini tayin hususunda çekişiyorlardı. İnsana has şımarıklık, iktidar hırsı ve Timurlu aristokratlardan bazı şahsiyetlerin, kendi gücüne olan güveni açığa vuruluyordu. Bu özellikler, beşerî bir insiyak olarak dünyanın bütün milletlerinde de bulunur. Fakat, Türkistan Türkleri, bu yüzden, diğer milletlerden daha çok ıstırap çekmek zorunda kaldılar. Üç yıllık bir iç harpten sonra, *Timur*'un, mistik tabiatlı ve aynı zamanda «ilim ve san'at incisi» olarak isim yapmış olan oğlu *Şah-Ruh*⁷⁾ (doğ. 1377), 1407'de babasının mevkiini ele geçirebildi ve ölümüne kadar (1447) imparatorluğu, Herat'tan idare ederek ayakta tuttu. *Şah-Ruh*, Maverâünnehir'i (Amu Derya ile Sir Derya arası), Kaşgar'a kadar, oğlu *Uluğ Beğ* vasıtasıyla idare etti. *Uluğ Beğ* (22.3. 1394 - 25.10.1449)in adını, bizzat *Timur* koymuştu. *Uluğ Beğ*, her ne kadar, bir hükümdar ve kumandandan ziyade münevver ve yumuşak bir kişi idiyse de, 1447'de babası *Şah-Ruh*'un yerine geçtiğinde, iç çekişmelerin tesirinden kurtulamadı. *Timur*'un imparatorluğu zayıflamıştı. İmparatorluğa bağlı devletler, bağımsızlıklarını elde etmek gayretinde idiler. *Uluğ Beğ*, dünyanın en büyük astronomlarından birisi idi⁸⁾. O, tahtından feragat ettikten sonra Mekke'ye giderken. oğlu

B. Hayit, «Türkistan'da Emîr Temîr Hakkında Yeni Fikir Cereyanları», *MİLLÎ Türkistan* 1969, No: 126, s. 15 - 18.

- (6) *Timur ile Yıldırım Beyazıt arasındaki muharebe hakkında bak. Ömer Halls, Yediyıl Harbi İçinde Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı, Askerî Matbaa, İstanbul, 1934; Timur ile Beyazıt arasındaki münasebetler üzerine en yeni görüşü T. Yılmaz Öztuna (Türkiye Tarihi, C. III, İstanbul 1962, s. 98 - 116) ortaya atmıştır.*
- (7) *Şah-Ruh'a dair bak. Z. V. Togan, «Büyük Türk Hükümdarı Şah-Ruh», Türk Dil ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul 1949, C. III, No. 3 - 4, s. 520 - 38.*
- (8) *Uluğ-Bey'in sarayında yaşayan Çağatay - Türk Şairi Sakakî şöyle yazar: «Falak yıllar kerek ayıtsa ve keltürse alkınaka menin tek şairi Türk ve senin tek Şahlı danâni» (Senin gibi bilge bir hükümdarı ve benim gibi bir Türk gairini dünyaya getirmesi ve sırlarını ifşa etmesi için, Feleğe yıllar gerek).*

Abdü'l-Latif'in talimatı üzerine 25 ekim 1449'da katledildi. Baba katili *Abdü'l-Latif*, Türkistan hükümdarı olarak sadece 198 gün saltanat sürebildi. Çünkü o da, 5 Mayıs 1450'de öldürüldü. Onun yerine, *Timur*'un torunu, *Miran Şah*'ın oğlu *Abdullah* geçti. Timurlular arasında iktidar kavgası devam etti. *Abdullah*, Timurlulardan *Ebu Saîd*'e karşı savaşıırken 1451'de öldü. *Ebu Saîd*, Özbeklerin yardımı ile iktidarı ele aldıktan sonra, başkenti Semerkand'tan Herat'a nakletti, ve Timurluların iktidar dizginini 18 yıl süre ile elinde tuttu. İran'a yaptığı bir sefer sırasında, 1469'da öldü. *Ebu Saîd*'in yerine, oğlu Sultan *Ahmed* geçti. Türkistanı ve ona ilhak edilen bölgeleri 1469'dan 1494'e kadar idare eden Sultan *Ahmed*, başlarında *Hoca Ahrar*'in⁹⁾ bulunduğu fanatik din adamlarının bir âleti oldu. Sultan *Ahmed*, başkenti Herat'tan Semerkand'a nakletti. Onun iktidarı zamanında, Timurlulardan Sultan *Hüseyin Baykara* (1469 - 5.5.1506) Herat'ta bağımsızlığını ilân etti ve Horasan ile Harezm'de saltanat sürmeye başladı. Sultan *Ahmed*'in ölümünden sonra, oğlu Sultan *Mahmud*, 1494 - 1498 yıllarında Semerkand'ta hâkimiyeti devam ettirdi. Onu da, oğlu Sultan *Ali Mirza* (1498 - 1500) takip etti. Sultan *Ali Mirza*, Türkistan'da iktidarı *Şeybanî Han* idaresindeki Özbeklere vermeye mecbur olan son Timurlulardan bir öncekisi idi. *Şeybanî Han*'ın baskısına karşı, Sultan *Hüseyin Baykara*'nın halefi *Bediuzzaman* gibi, tarafsız bir Timurlu dahi durmadı. Sonunda, *Şeybanî Han*, 20 Mayıs 1507'de Herat'ı zaptetti. Bu olay ile, Türkistan ve çevresinde Timurluların devri kapanmış oldu. Bununla beraber *Timur* ve Timurlular, dünyanın en büyük imparatorluklarından biri olarak, Türkistan ve çevresinin, 137 yıl boyunca kaderini tayin ettiler.

Uluğ Bey hakkında aşağıdaki yazıların faydalı olabileceği kanaatindeyiz: W. Barthold, *Uluğ Bek igo vramja*, Petrograd 1918 (Türkçe baskısı Akdes Nimet, İstanbul 1930; İngilizce baskısı Minorski, Leiden 1958; Acemce baskısı Hüseyin Ahmedî, Tebriz 1958; Almanca baskısı Walter Hinz, Leipzig 1935); F. Karı-Niyazov, *Astronomiçeskaya Şkola Uluğ Beka*, Moskova - Leningrad 1950; M. E. Masson, *Observatoriya Uluğ Beka*, Taşkent 1941; C. Peter and E. Knobl, *Uluğ Begs Catalogue of Stars*, Washington 1917; Mirza Uluğ Bek, *Sbornik turkestanskogo naučnogo obsçestva*, Taşkent Üniversitesi 1925; N. J. Leonov, *Uluğ Bek velikly Astronom XV veka*, Moskova 1950.

- (9) Hoca Ahrar 1404'te Taşkent'te doğdu. 1490'da Semerkand'da vefat etti. (Kıyasla: [Kıyasla: Ksl. olarak gösterilecektir.] Barthold VI, s. 675) Nakşibendi tarikatına mensup olan Hoca Ahrar, tabiat ilimlerine karşı idi. İslâm tasavvufunu ilerletenlerdendir. Timurlu Abdullah ile Ebu Saîd arasındaki iktidar mücadelesinde, sonuncusunun lehinde önemli bir rolü olmuştur. Fakir insanlar için hayır işleri teşvikçisi idi. Birçok sayıda tasavvufî eserler vermiştir. Hayatı ve mefkûresi hakkında bir elyazması olan *Makamat-ı Hoca Ahrar* Beyazıt Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. (Ksl. Z. V. 'Togan, *Bugünkü Türkistan*, s. 151)

Savaş, zafer, barış, Türkistan'ın yükselişi ve çöküşü; tahribat ve yeniden inşa; savaşlar yüzünden meydana gelen fakirlik ve bunun barış zamanlarında ortadan kaldırılması; asker ve kumandanların zafer sarhoşluğu; *Timur*'un ölümünden sonra bunların moral çöküntüsü; ilim ve şiirde zirveye ulaşmış olma ve nihayet dinî fanatizmin yerleşmesi, Timurlular devrinin ana çizgileridir.

Türkistan'daki siyasî iktidar üstünlüğü, 1500 - 1507 döneminde Timurluların elinden, *Şeybanî Han* idaresindeki Özbeklere geçti. Bununla beraber, *Timur*'un soyundan gelen *Zahirü'd-Din bin Ömer Şeyh Bâbur* (1483 - 1530), Özbekler tarafından saf dışı edilince, 1526'da Hindistan'da bir Türk İmparatorluğu kurmaya muvaffak oldu. Avrupa tarihçileri tarafından «Büyük Moğol» olarak zikredilen, Hindistan'daki Timurlu İmparatorluğu'nun kurucusu *Bâbü*r, sadece bir devlet adamı ve kumandan değil, aynı zamanda devrinin çığır açmış bir şairi idi¹⁰). Bu imparatorluk, *Ekber*'in zamanında en parlak devrini yaşadı. *Muhammed Şah*'ın (1719 - 1748) saltanatı zamanında imparatorluk, parçalanmaya başladı. Buna rağmen Timurlu Bâburlular, *Şah-Âlam*'ın ölümüne kadar (1806) Hindistan'da söz sahibi idiler. Ne var ki, 1850'ye kadar Britanya'nın nüfuzu altında kaldılar ve sonunda bunlar tarafından tahttan indirildiler.

Timur ve Timurlular devri, kültür sahasındaki başarılarla bilhassa önemlidir. Bu devirde sayısız ilim adamları, şairler ve mimarîde büyük şahsiyetler faaliyet göstermiştir. Bunların ruhu, Türkistan'ın manevî hayatında, günümüze kadar bir meş'ale vazifesini gördü. Burada, Türkistan'ın manevî hayatına katkıları olan iki ünlü şahsiyet hatırlanabilir. Bu iki simadan biri, hükümdar ve ilim adamı olan *Uluğ Beğ*'dir. *Uluğ Beğ*, 1421'de Semerkand'ın Kuşak Tepesi'nde, teleskop uzunluğu 50 metre olan bir rasathane inşa etti. Bu rasathane, üç katlı olup 21 metre yüksekliğinde idi. 85 X 170 metrelik bir alan üzerinde kurulmuştu. *Uluğ Beğ*, 1018 yıldız tesbit ederek kaydetmişti. Bir yılın 365 gün, 6 saat, 10 dakika, 8 saniye olduğunu hesap ederek, bugün hesaplanmış olan değerden 1 dakika, 2 saniye daha küçük bir değer elde etmişti. Onun astronomik cetveli, gökyüzünün araştırılmasında esas olarak alınırdı. O, Müslüman Şark'ın, astronomide son bü-

(10) Bâbur hakkında daha tam malûmat: M. Fuad Köprülü, *Bâbur*, I.A. 13. Cüz, s. 180 - 187. «Bâburnâme» hakkında bak. B. Hayit, «Kindlers Literatur Lexikon», München 1964, C. I, s. 1225 - 26. «Bâburnâme» R. R. Arat tarafından «Vekayi Bâbur'un Hâtıratı» başlığı ile günümüzün Türkiye Türkçesine tercüme edilip Türk Tarih Kurumu yayınlarında Seri No. 5a, s. 5 - 143, Ankara 1943'te yayınlanmıştır. Ve 1946'da, s. 130 - 678 (Mütalaa ve indeks ilâve edilmiştir. Ksl. Reşit Rahmeti Arat için, Ankara 1966, s. XXIV) Aynı müellif, «Bâbur ve Yazısı», Türk Kültürü 1964, No: 17, s. 18 - 21.

yük temsilcilerinden biriydi¹¹). *Uluğ Beğ*'in öldürülmesinden sonra Semerkand'ı terkederek Osmanlı İmparatorluğu'na gelen ve orada astronomi çalışmasına devam eden *Ali Kuşçu* (öl. 1474 - İstanbul) da, onunla birlikte çalışmıştır¹²).

Türkistan'daki manevî hayatın diğer büyük temsilcisi, *Hüseyin Baykara*'nın Herat'taki sarayında şair olarak faaliyet gösteren *Mir Ali-Şir Nevai* (1441 - 1501)dir. Çağatay Türkçesi ile yazmış olduğu şiirler, Türkistan edebiyatında, günümüze kadar örnek olarak kabul edilmektedir¹³).

-
- (11) «Zijj Muhammed Şâh» müellifi, Savay Cay-Sing şuna dikkatli çeker: «Uluğ Bey'in öldürülmesinden 800 yıl geçmiş olmasına rağmen çevremizde, İslâm dünyasının ne hükümdarları ne de yetkili şahsiyetleri meşgul oldular.» Karı Niyazov (8), s. 304. Uluğ Bey'in Astronomi Cetvelleri 1665'te Oxford'ta Latince'ye tercüme edildi; 1767'de İngilizce'ye; 1853'te de Fransızca'ya tercüme edilerek yayınlandı. Astronomi Cetvelleri üzerine Uluğ Bey'in bir elyazması Lahore/Pakistan Üniversite kütüphanesinde mevcuttur.
- (12) Uluğ Bey'in öğrencisi ve yakın arkadaşı Ali Kuşçu, astronomi üzerine 6 eser yazdı, bunların arasında «Şarh-ı Zijj Gurgânî» da vardır. Edirne'de bir medrese ve bir caddeye Ali Kuşçu'nun adı verilmiştir. Ksl. M. Tayyib Gökbilgin, *XV - XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar, Mülkler, Mukataaalar*, İstanbul 1952, s. 33.
- (13) Spuler (2), s. 231: «Türk dilinin işbu şubesi (Çağatay - Türkçesi, Mü.) bu dil üstadına (Bâbur'un Hâtıraları yanında) bir kültür dili olarak kabul edilmesinde teşekkür boçludur». Fuad Köprülü. Ali Şir Nevai, İstanbul 1941, s. 5: «Fuzuli hariç, yüzyıllar boyunca Akdeniz'den Kaşgar'a kadar, Volga'dan Macaristan'a kadar Nevai kadar sevilen ve itibar edilen biri yoktur.» Bundan başka s. 13'te: «Nevai'yi bütün büyüklüğü ile Türk gençliğine tanıtmak bizim milli ve bilimsel görevimizdir». Nevai hakkında daha fazla tafsilât: Z. V. Togan, Ali Şir, İA. 5. Cüz, s. 349 - 57; Carl Brockelmann, *Ost-Türkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens*, Leiden 1951 - 54, s. 11 - 15; E. E. Bertel's, *Navoi. Opit tvorçeskoy biografii*, Moskova 1948; Aynı müellif, *Navoi i Cami*, Moskova 1965; Sırrı Ağâh Levend, Ali Şir Nevai, 1 - 2 Cilt, Ankara 1965 - 66; Ali Nihat Tarlan, Fahri Fındıkoğlu v.d., Ali Şir Nevai. Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1962; Muhammed Yakub Gurgani (Naşır), Emir Ali Şir Navâyi - «Fânî» (Afganistan Tarih Cemiyeti), Kâbil 1967; Faruk K. Timurtaş, Ali Şir Nevai'nin Türk Diline Hizmetleri, İstanbul 1962; Barthold, Mir Ali Şir i političeskaya jizn «Mir Ali Şir» adlı toplamda, Leningrad 1928 (Türkçe baskısı: A. Caferoğlu: «Ülkü» X - XI, Ankara 1937; Almanca baskısı: W. Hinz, Leipzig 1938; İngilizce baskısı: Minorsky, Barthold: *Four Studies on the History of Central Asia*, Leiden 1962); A. Hayitmetov, Ali Şir Navâinin adabi tankidi Karasları, Taşkent 1955; Suyima Ganlyeva, Ali Şir Navâiy. Hayatı ve icadı, Taşkent 1968 Taşkent Bilimler Akademisi 1960 - 67 yıllarında Nevai'nin derlenmiş eserlerini 15 cilt halinde neşretti. Yazar Taş Muhammed Aybek 1954'te «Nevâî» adlı bir roman yazdı. Avrupa edebiyatında Nevai herkesçe biliniyor. Bununla beraber onun düşüncelerinin eleştirilmesini yapan olmamıştır. Robert Dervieux, *Muhakamat-ul-Luğatain* (İngilizce) - Leiden 1966 ile bir bilim insanı olarak eder.

Timur ve Timurlular devrinde, Türkistan'ın kültür ve manevî hayatında sayısız şahsiyetler faaliyet göstermekteydiler. Bunların çok geniş çalışmaları hakkında burada bilgi vermemize imkân yoktur. Bu yüzden, *Timur* ve Timurlular devrine ait Türkistan'ın kültürel hayatı ile ilgili araştırmaları, istikbale bırakmak zorundayız¹⁴⁾.

2. Özbeklerin İmparatorluğu ve Sonu

Timur İmparatorluğu'nun parçalanma belirtileri göstermesi ile, Türkistan'ın kuzeyi Daşt-ı Kıpçak'ta (Volga Irmağı'nın aşağı mecrasının doğu kesimi ile Sir Derya'nın aşağı mecrası arasından Güney Sibirya'ya kadar olan bölge), Transoksanya'yı (Amu-Derya ve Sir Derya Havzası) hâkimiyetleri altına almak için, Özbeklerin siyasî hareketleri göze çarpmaya başladı. Özbeklerin 1428'den beri Hanı olan, Şeybanî Ulusu'ndan gelen *Ebu'l-Hayr Han* (1412 - 1468), Timurluların içişlerine karıştı. Özbekler, 1430 - 31'de Harezm'i işgal ettiler; fakat aynı yılda Timurlular tarafından geri koğuldular. Onlar, 1451 - 52 yıllarında *Ebu Saîd*'in tarafını tutmak suretiyle Timurlular arasındaki saltanat kavgasını desteklediler. Bu destek sayesinde *Ebu Saîd*, *Abdullah*'ı tahttan indirmeye muvaffak oldu, ve Timur İmparatorluğu'nun arta kalan kısmına hâkim oldu. Özbekler, *Ebu'l-Hayr Han*'ın idaresinde, 1428 - 29'da Güney Sibirya'daki Tura¹⁵⁾ şehrini fethettiler ve 1446'ya kadar burayı kendilerine başkent yaptılar. *Ebu'l-Hayr Han*, 1446'da, hükûmet merkezini Sir Derya üzerindeki Sıgnak şehrine nakletti. Bu şehir, 1468 - 69 yılına kadar, Özbeklerin başkenti olarak kaldı. *Ebu'l-Hayr Han*'ın idaresindeki Özbeklerin kudreti, Kalmuklara karşı 1456 yılında Sıgnak'ta yaptıkları savaşı kaybettikten sonra, zayıflamış oldu. Özbekler arasında, daha *Ebu'l-Hayr Han*'ın sağlığında çekişmeler başladı. Özbeklerin bir kısmı, *Ebu'l-Hayr Han*'ı tasvip etmediklerinden, kendi Özbek cemaatlerini terketttiler. Bu Özbekler, za-

(14) Timur ve Timurlular devrinin kültürel hayatını bütün ilişkileriyle aksettirebilecek bir çalışma mevcut değildir. Barthold, *İstoriya kulturnoy jizni Turkestana* (Türkistan'ın kültür hayatının tarihi), Leningrad 1927, eserinde bu devrin kültürel hayatı meseleleriyle meşgul olmamıştır.

(15) Togan'a göre (9), s. 136, Özbekler (Mangıt-Boyu) Altınordu'dan ayrıldıktan sonra Tobol ve İşım-Irmağı kıyılarında yaşadılar. Burada şehirler, kaleler ve köyler inşa ettiler, ve bunlara Tura adını verdiler. *Ebu'l-Hayr Han* tarafından fethedilerek hükûmet merkezi yapılan şehrin, hangi «Tura» olduğu tesbit edilememiştir. Belki de bugünkü Kurgan şehridir? Bu şehir Tobol kıyısında kurulmuştur. Ahmedov'a göre (Gosudarstvo Koşevikh Uzbekov, s. 161), Tura şehri, Tura Irmağı kıyısında bulunuyordu.

manla, Kazaklar¹⁶⁾ olarak adlandırıldı. *Ebu'l-Hayr Han*'ın ölümünden sonra Özbekler, Türkistan hudutları içinde hâkimiyet sahibi bir güç olma rolünü kaybettiler. Çünkü 1468 yılında Hanlarının ölümü, Özbeklerin göçebe imparatorluğunun da sonu demekti¹⁷⁾

Yine de bu, Özbeklerin Türkistan'da başa savaştan vazgeçtikleri anlamına gelmiyordu. Özbeklerin siyasi hayatında, *Ebu'l-Hayr Han*'ın Astrahan'daki yeğeni *Muhammed Şeybanî*, yeni bir devir açtı. *Muhammed Şeybanî*, Buhara'ya kaçmış, Timurlu vali *Ahmed Mirza Abdü'l-Ali Tarhan*'ın himayesine sığınmış ve meşhur âlim *Mevlâna Muhammed Hitayî*'nin öğrencisi olmuştu. Hocası, onun, ilme ve şiire karşı sevgisini uyandırdı. O, Timurluların dahili zayıflığını görünce de, saltanata karşı arzu duymaya başladı. Kazak Hanı *Burunduk* (1480 - 1511) aleyhinde yaptığı savaşta ona galip geldi. Takriben 1490 yılında *Şeybanî*, Yassa şehri hükümdarı oldu. O, buradan Özbek birliğini kurmaya ve Timurlulara karşı savaş açmaya teşebbüs etti. *Şeybanî*'nin askeri kuvvetleri, 1500 yılında Semerkand'ı ele geçirdiler. Onun Semerkand zaferi, Timurluların saltanatına son vermek için cesaret verdi. 20 Mayıs 1507'de Herat'ı fethetmek suretiyle hedefine erişmiş oldu. *Şeybanî*, Herat'ta «Zamanın İmâmı ve Rahman olan Allah'ın halifesi» ilân edildi¹⁸⁾. *I. Şah İsmail*'e karşı 1510 yılında Merv-

(16) Barthold, V., s. 189 - 190: «Kazak halkı sadece XV. yüzyılda Özbeklerin bir kısmından teşekkül etti.» Pavel Petroviç Ivanov, *Oçerki po istorii Sredney Azii XVI veka-seredina XIX veka*, Moskova 1958, s. 38: «Özbekler ile Kazaklar arasında XVI. yüzyılda ne etnografik bakımdan, ne de diğer yönlerden bir ayrılık yoktu.» A. I. Çuloşnikov'a göre, *Oçerki po istorii Kazak - Kirgizkogo naroda*, Orenburg 1924, s. 105; Kazaklarla Özbekler aynı şeydi. M. Tynyspaev, *Materialy k istorii Kirgiz - Kazakskogo naroda*, Taşkent 1925, s. 31 - 41, Kazakların daha XIII. yüzyılda tarihte bilindiklerini isbatlamaya teşebbüs etmiştir. Sancar Asfendiarov, *Istoriya Kazakstana*, I, Alma Ata 1935, s. 75, Özbeklerin 90 boydan meydana geldiğini ve bunların arasında Kazak boylarının da bulunduğunu, bildirir. «Kazak» kelimesinin kullanılışı hakkında bakınız: B. Hayit, *Die nationalen Regierungen von Kokand (Choqand) und der Alasch-Orda*, Diss., s. 4, Anm. 15; Spuler (2) s. 227: «İç Asya Türklerinin ayrı ayrı halk gruplarına parçalanması bununla devam etti. Bu parçalanma, Orta Asya Türklüğünün yüzyıllar boyu alâmeti farikası idi.» Günümlerde dahi Özbeklerle Kazakların bir bütün teşkil ettikleri gösterilmektedir. Daha tam bilgi için B. Hayit, *Sowjetrussische Orientpolitik*, s. 96 - 97'ye bakınız.

(17) *Ebu'l-Hayr Han*'ın tarihi hakkında ve Özbeklerin ilk devresi üzerine bakı Barthold, II, 2. s. 480 - 90; Borı Ahmedov, *Gosudarstvo kočevikh Uzbekov*, 1965 (Bibliografya: s. 165 - 176); Ivanov (16), s. 21 - 39.

(18) *Şeybani Han*'ın bastırmış olduğu sikkelerdeki ünvanı: «İmamü'z-zaman, Halifetü'r-rahman Ebu'l-fatih Muhammedü's-Şeybani. Halede'llahü tealâ mülkehu

de yaptığı savaşta yenildi. *Şah İsmail* de bir Türk'tü, ve İran'ın büyük bir kısmının, Azerbaycan'ın ve Arap memleketlerinin hükümdarıydı¹⁹). Özbeklere karşı yapılan savaşta, Timurlulardan 12 prens öldü. *Şeybanî* ise, İran'ın Türk hükümdarı *Şah İsmail*'e karşı yaptığı savaşta hayatını kaybetti. *Şeybanî*, Hazar Denizi'nin doğu sahilinden Doğu Türkistan'a ve Sir Derya'dan merkezi Afganistan'a kadar uzanan yeni bir Özbek İmparatorluğu kurmaya muvaffak olmuştu²⁰). *Şeybanî Han*'ın ölümü, Özbek - Türk İmparatorluğu'nun da sonu geldiği anlamını taşııyordu. *Şeybanî Han*'ın yerine, 1510 - 1530 yıllarında devlet reisi olarak iktidarda bulunan *Köçkuncü Han* geçti. Onu, oğlu *Ebu Saïd* (1530 - 1533); onu da *Şeybanî Han*'ın torunu *Ubeydullah Han* (1533 - 1539) takip ettiler. Özbeklerin tarihinde, devlet idaresinde İslâm hukukunu ilk defa tatbik eden, *Ubeydullah Han* oldu. O, imparatorluğun birlik ve bütünlüğünü muhafaza etmeğe muvaffak oldu. Sadece altı ay saltanat sürebilen halefi *Abdullah Han* (1539 - 1540) zamanında taht kavgasına başlandı. Özbeklerin Semerkand'daki Hanı *Abdü'l-Latif* (1540 - 41) ve Buhara sultanı *Abdü'l-Aziz Han* (1540 - 49) anlaşamıyorlardı. Her biri kendi başına hareket ediyordu. Bu durum, sonu gelmeyen saltanat kavgasına sebep oldu ki, bu yüzden 1551 - 1588 devresinde sık sık Hanlar değiştirildi²¹). Özbeklerle Kazaklar arasındaki kavga da devam etti. Ancak, *II. Abdullah Han* (1557 - 1598)'ın, Buhara Sultanı ve bir askerî kumandan olarak sivrilmesi ve 1583 yılında imparatorluğun Han'ı olarak seçilmesi ile, Özbekler arasındaki parçalanma belirtileri bertaraf edilebildi. Bir ara bağımsızlıklarını ilân etmiş olan Şehr-i Sebz, Karşı, Hisar, Belh, Taşkent, Semerkand, Bedahşan, Herat ve Harezm Beyliklerini 1574'den 1588'e kadar kendi hâkimiyeti altına alan *Abdullah Han*, bunların toprak-

ve Saltanatehu» idi. Ksl. E. A. Davidoviç, Numizmatičeskie zâmetke, İsvestija AN Tadjikskoj SSR. OON., 1968, No: 3 (53), s. 82.

(19) Herman Vambéry, Geschichte Bucharas oder Transoxaniens, Band 2, Stuttgart 1872, s. 57.

(20) *Şeybanî Han* ve onun Özbek İmparatorluğu hakkında bak. İstoriya nara-dov Uzbekistana, II. Taşkent 1947, s. 27 - 49 (bir taraflı tasvir); Spuler (2), s. 300 (Bibliographie); Vambéry (19), s. 56 - 57; Barthold, II, 2, s. 545 - 48; A. A. Semenov, Şeybanî khan i zavoevanie im Imperii Timuridov, «Materialy po İstorii Tadjikov i Uzbekov Sredney Azii» I, Stalinabad 1954, s. 39 - 83; Emanuel Sarkisyanz, Geschichte der orientalischen Völker Russlands bis 1917, München 1961, s. 183 - 85.

(21) 1551'den 1582'ye kadar Özbek İmparatorluğu'nun hanları şunlardı: Navruz Ahmed Han (1551 - 56); Pir - Muhammed Han; İskender Han (1551'den itibaren). Ksl. İstoriya Uzbekskoy SSR, T. I. Taşkent 1967, s. 519. Rıza Nur'a göre, Türk Tarihi, IV, s. 320, *Şeybanî Han* Hanadani Hanları: Burhan (1551 - 55), *Abdullah Bahadır Han* (1557 - 97) dılar.

larını imparatorluğa bağlamaya muvaffak oldu. Hindistan hükümdarı *Ekber* ile diplomatik münasebetler kurmak suretiyle ve onun dikkatini Hindistan - Türkistan ticarî münasebetlerinin gelişmesine çektikten sonra *Abdullah Han*, Timurlular ile Şeybaniler arasındaki anlaşmazlığa da bir son vermeğe muvaffak oldu. İran'ı bertaraf etmek maksadıyla, Osmanlı İmparatorluğu ile iyi münasebetler kurdu.

II. Abdullah Han, Şeybanî Hanedanı'nın kurucusundan sonra, şüphesiz ki, Türkistan'ın en büyük şahsiyetlerinden biridir. Zira o, sadece imparatorluğun birliğini muhafaza etmekle kalmayıp, ilim ve edebiyatın teşvikçisi de olmuştur. Onun zamanında kanalların, köprülerin, medreselerin ve kervansarayların yapımına bilhassa önem verildi²²).

II. Abdullah Han'ın ölümünden sonra, 1579 yılında, oğlu *Abdu'l-Mü'min* tahta geçti. O, üvey kardeşi tarafından öldürüldü. Özbek İmparatorluğu'nda kargaşalık başgösterdi. İran Şahı *Şah Abbas*, Harezm'i işgal etti. Kazakların Han'ı *Tevekkel*, Semerkand'ı işgal etti ve Buhara'ya başarısız bir saldırıda bulundu. Şeybanî Han Hanedanı'nın prensleri arasında, Han seçiminden dolayı, birlik yoktu. Beyler, 1554'te Buhara'ya sığınmış olan *Abdullah Han*'ın kızkardeşi ile evli olan Astrahanlı Sultan *Canıbey*'in taht'a çıkması için kendisine teklifte bulundular. Ne var ki *Canıbey*, bu teklifi reddetti. Bunun üzerine, kardeşi *Bakî Muhammed*, 1597'de Han olarak seçildi. Bununla, 10 Han vermiş olan Şeybanî Hanedanı'nın devri kapanarak Astrahanlılar Hanedanı devri başlamış oldu²³).

Astrahanlı Hanedanı (1597 - 1753), 9 Han verdi²⁴) ve Şeybanî Hanedanı'nın mirasını muhafaza etmeğe çalıştı. Fakat, Beylerin ben-cilliği yüzünden başarısızlığa uğradı. Çünkü; Beyler, küçük bölgelerde kendi hâkimiyetlerini sürdürmeye çalışıyorlardı. Amu Derya ile Sir Derya arasındaki devletin birliğini bir defa daha tesis etmeğe, sa-

(22) *II. Abdullah Han* hakkında bak. Barthold, II, 2, s. 487 - 88; IA. I. Cüz, s. 34 - 35; BSE., I. s. 13; *İstoriya* (20), 519 - 46.

(23) Rıza Nur (21), s. 318.

(24) Rıza Nur'a (21) göre, (s. 343) Astrahanlılar Hanları (Canıbeg-Hanedanı dahil denilir): *Din . Muhammed* (1597 - 98), (Bu zât, Horasan'dan Buhara'ya dönüşünde İranlılara karşı savaşta öldüğünden, taç giyemedi. Ksl. *İstoriya* (20), s. 550); *Bakî . Muhammed* (1598 - 1605); *Vali . Muhammed* (1605 - 11); *İmam . Kuli* (1611 - 1640); *Nâdir . Muhammed* (1640 - 47); *Abdu'l . Aziz* (1647 - 80); *Subhan . Kuli* (1680 - 1702); *Abdullah* (1702 - 17); *Ebu'l . Faiz* (1714 - 1740 ?)'diler. Astrahanlılar Hanedanı tarihi hakkında: Muhammed Yusuf Munşî, *Tarih-i Mukim-Hanı* (Rusça tercümesi, giriş ve izahatlar A. A. Semenov), Taşkent 1956, esere de bak. Barthold'a göre (II. 1. s. 270) *Abdu'l . Aziz*'in Hanlık devri 1645 - 80 yıllarındadır. *Fundamenta Turcicae* II, *Ebu'l . Faiz*'in 1711 - 47 yıllarında Han olduğunu bildirmektedir.

dece *Abdül-Aziz Han* (1645 - 1685) muvaffak oldu. İran Şahı *Nadîr Şah* (1736 - 47), 1740'ta Buhara'yı işgal ettikten sonra, *Ebü'l-Faiz Han*'ı kendine tâbi kılmak suretiyle, Astrahanlı Hanedanı'nın çöküşüne damgasını vurmuş oldu. *Nadîr Şah*'ın ölümünden sonra, Astrahanlıların Hanı *Ebü'l-Faiz*, 1748'de öldürüldü.

Karşı şehri etrafındaki Özbek - Manğit boyu önderi *Muhammed Rahim Atalık*, 1740'tan beri devlet idaresi meselelerinde önemli bir rol oynamıştı. *Ebü'l-Faiz Han*'ın öldürülmesinden sonra, Han'ın 9 yaşındaki oğlunu (1747 - 48), ondan sonra da *Ubeydullah*'ı (1748 - 52) taht'a çıkardı. Devletin siyasetini bizzat kendisi tayin eden *Muhammed Rahim Atalık*, 1753'te Buhara'da taht'a çıktı. Bu hadise ile, 1920'ye kadar varlığını sürdürecektir olan Manğit Hanedanı devri başlamış ve 1753'de Astrahanlılar Hanedanı devri sona ermiş oldu. *Muhammed Rahim Atalık*, «Han» ünvanından sarfınazar ederek «Emîr» ünvanını aldı. Bununla beraber Manğit Hanedanı, artık Türkistan ve çevresinde nâzım bir güç değildi. Çünkü; Şeybanîler İmparatorluğu'ndan sadece küçük Buhara Emirliği mevcuttu; diğer bölgelere gelince, hepsi bağımsız olmuştu.

Daha önce de belirtildiği gibi, *Timur*'un ölümünden sonra bazı Beylerin bağımsızlık çabaları, hayli göze çarpıyordu. İmparatorluğun birliği için, ya çok sabırlı olan, veya başkalarını egemenliği altına alabilecek kadar kendini güçlü hisseden hükümdarlar, çaba harcıyordu. *Muhammed Şeybanî Han*'ın ölümünden sonra dahi, anarşik çabalar devam etti. Harezmi, bağımsızlığını ilân etti. *Burunduk Han* idaresinde, kendi devletlerini kurmak için boşa giden çabalardan sonra Çu Vadisi ve bozkır Özbek - Kazakları dahi, 1475'ten beri kendi başlarına hareket ediyorlardı. XVI. yüzyılda, Doğu Türkistan'da, Hocalar bilhassa sivrildiler ve siyasette söz sahibi olmaya teşebbüs ettiler.

3. Özbek Kazakları Arasında Siyasî İnkişâf Çabaları

Burunduk Han (1480 - 1511), Özbek - Kazaklarını kendi hâkimiyeti altında birleştirmeye çalıştı ise de, amacına ulaşamadı. Düşmanları olan Buhara Özbeklerine sığınmak zorunda kaldı, ve daha sonra orada öldü. Kazaklar, 1502'den beri, herhangi bir Han seçmeden boy birlikleri içinde yaşar, kabile prensleri olan Sultanları, müstakil olarak hareket ederlerdi.

Ancak kudretli *Kâzım Han* (doğ. 1445 - öl. 1518 veya 1523), Kazakları kendi hâkimiyeti altında birleştirmeye muvaffak oldu. Bir milyona yakın insanı idaresinde bulunduran *Kâzım Han*, 1503'ten itiba-

ren Kazakların devlet reisliğini yaptı²⁵). O, 1521'de Sayram²⁶) şehrini işgal etti. Yerine geçen oğlu *Tahir Han*'ın devri, Kazakların parçalanmasıyla maruftur. Han, Kazakların birliğini koruyamadı. 1529 yılında, ona, sadece 20.000 kadar Kazak bağlı kalmıştı. *Tahir Han*, kendisine bağlı olanlarla, Moğolistan'a göçedip orada ölmüştür²⁷).

Onun ardından *Mamış*, *Baydaş* (1533 - 34), *Barak* ve *Derviş* Hanlar, Kazak birliğini yeniden kurmaya uğraştılar. Ancak, *Kâzım Han*'ın oğlu *Hak Nasar* (öl. 1581), bütün Kazakları kendi idaresi altında birleştirmeye muvaffak oldu. Halefi *Şiğay Han* (1581 - 83), Buhara'da, Özbeklerin müttefiki oldu; Yassa şehrini fethetti. *Şiğay Han*'ın halefi *Tevekkel* (1583 - 99), dıştan gelen baskılara karşı defalarca kendini savunmak zorunda kaldı. Kazakların arasında meydana gelen yeni parçalanmaları önleyemedi. Onun iktidarı zamanında, Ruslar Sibirya'ya girdiler. *Tevekkel*'in yeğeni *Oras Muhammed*, Güney Sibirya'da Ruslar tarafından esir alındı. *Tevekkel*, yeğeninin serbest bırakılmasını talep etti. Fakat Ruslar, *Tevekkel*'in ancak Ruslarla birlikte, Güney Sibirya Han'ı *Küçüm*'e karşı savaşmayı kabul ettiği takdirde yeğenini serbest bırakacaklarını söylediler. *Tevekkel*, Rusların isteğine boyun eğerek *Küçüm Han*'a saldırdı. Bununla beraber, yeğenini Rusların elinden kurtarmaya muvaffak olamadı. Kazak Üç-Cüz'ünün (Ulu-Cüz, Orta-Cüz, Küçük-Cüz), *Tevekkel*'in zamanında teşekkül ettiği tahmin edilmektedir. *Tevekkel*, Özbek İmparatorluğu'na karşı da savaşmıştır. Buhara etrafındaki savaşta yaralanmış ve bunun sonucu olarak 1599'da ölmüştür. Bundan sonra, Kazakların birliğini hiç kimse koruyamadı²⁸). Onlar Kalmukların istilâsı ile, hürriyetlerini kaybettiler. *Tevekkel*'in halefi *İşim Han*²⁹), buhranlarla dolu hâkimiyet

(25) Tynyspaev (16), s. 46.

(26) Çimkent'in 16 km kuzeyindeki Sayram, eski İsficâb şehri, Taş-Say Irmağı ile Tuvalak-Say Irmağı arasında bulunurdu. Sayram kalesi daha X. yüzyılda tahrip edilmişti. XIII. yüzyıla kadar İsficâb adını taşıdı. Bu şehir bugün bir köydür. Ksl. P. D. İvanov, *K voprosu ob istoričeskoj tofografii starogo Sayrama*, «Bartholdu» eserinde, s. 151 - 164.

(27) O zamanlar «Moğolistan» tâbirinden, Ala-Taı'ya kadar olan dağlık bölge; Sır Derya'nın yukarı kısmı; Isık-Köl havzasını içine alan Narın nehri, İli nehri bölgesi, Tarım havzası ve Turfan vahası, anlaşılıyordu. Ksl. Spuler, (2), s. 228.

(28) Rıza Nur, VI, s. 8 - 10. Tynyspaev (16), s. 46 - 51. Kazak Hanları hakkında yanlış bir görüşü temsil etmiştir. Aynı şekilde Kazak SSR tarihi, I. (Yayınlayan: M. Avezov), Alma Ata 1951, 185 - 190, de Kazak Hanları hakkında ileri sürülen düşünceler yanıltıcıdır.

(29) Rıza Nur, VI, s. 10; Togan (9), ilâve 3; Hayit Nationale Regierungen, s. 5; Kazak (28), s. 180'e göre adı İşim Han olmayıp Esim Han'dır ve 1598'den 1628'e kadar saltanat sürmüştür.

devresinde (1599 - 1640), Kalmukların saldırılarına karşı koymaya çalıştı. Bununla beraber, Kalmukların lehine, önlenmesi imkânsız toprak kayıpları oldu. Çünkü, Kalmuklar, *Batır Huntaycı* idaresinde XVII. yüzyılın ortalarında Zaysan - Balhaş Gölleri ve Çu - İli - Ayağuz Irmaklarını fethetmişlerdi³⁰).

İşim Han'ın halefi *Cihangir Han* da, babası gibi, Kalmuklara karşı savaşı sürdürmek zorunda kaldı. Aynı surette *Tauke Han* (1680 - 1717) da, Kalmuklara karşı aralıksız savaşmaya mecbur oldu. Kalmukların saldırısını önlemiş olmasına rağmen, Kazakların toprak bütünlüğünü emniyet altına alamadı. Kalmukları ihtilâfa düşürmek suretiyle, Kazaklara karşı birlikte saldırmalarını önlemeğe muvaffak olmuştu. *Tauke Han* iktidarı döneminin belirgin özelliklerinden biri, âdet ve kanunların sistematik bir şekilde tesbit edilmesidir. *Tauke Han*, Kazakların bütün âdet ve hukuk normlarını biraraya toplamak için altı ilim adamını vazifelendirmişti. *Tauke Han*'ın da bizzat dahil olduğu altı kişilik bu ilim heyetine, *Tûli Ali Bey* riyaset ediyordu. Kanun Külliyyatı, Ahangaren Irmağı'nın sağ kıyısında, Kul Tübe'de hazırlandı. Bu kanuna, hazırlanmasında çalışan yedi âlimin adına izafeten «yedilerin vasiyeti» (Ceti Carğa) adı verildi³¹).

Tauke Han'ın halefi *Bolat Han* da Kalmukların saldırısına karşı teşebbüslerde bulundu. Bu arada Kalmuklar, Poltava'da, 1709'da Ruslara esir düşen ve daha sonra *Buhholz* askerî keşif koluna iştirak ederek İrtiş Nehri çevresinde, 1715 - 16'da Kalmuklar tarafından esir edilen İsveç topçusu *Yohan August Renat*'tan, top dökümü san'atını öğrenmişlerdi. Bu husus, bozkırda yapılan muharebe tarzını tamamen değiştirdi. Bu devirde, Kazakların topçu birlikleri yoktu. Kalmuklara gelince; sahip oldukları nisbeten küçük toplarla Kazakları ateşe tutabiliyorlardı. 1723 yılında Kalmuklar, topları ile Kazaklara karşı topyekûn bir saldırıya geçtiler. Kazakların, «Aktaban Şubrandı» adını verdikleri «meş'um bir facia» başladı. Şaşkına dönmüş olan Kazaklar kaçıyorlar, açlık çekiyorlar ve yollarda hastalanıp ölüyorlardı. Kalmukların eline geçen herkes, insafsızca yok ediliyordu³²). Gerçekten de XVI. yüzyılın sonlarından 1730'a kadar devam eden Kalmuk - Kazak savaşında Kazaklar, yokolma tehlikesi geçirdiler. Bununla be-

(30) İlya Yakovleviç Zlatkin, *İstoriya jungarskogo khanstva*, Moskova 1964, s. 169-70.

(31) Tynyspaev, *Kırgız - Kazaki v XVII İ XVIII vekach*, TOLK, VII, 2, s. 6; Vyatkin, *Oçerki istorii Kazakhskoy SSR. I*, Moskova 1941, s. 119. «Ceti-Carğa» *Tauke Han* (*Tauke-Handın Zandarı*) olarak dahi tavsif edilir. Ksl. *Kazak*, (28), s. 191.

(32) Kalmuk yayılmasının neticeleri hakkında bak. M. Tynyspaev, *Ak-Taban Subrındı «Bartholdu»*, s. 57 - 68.

raber devlet birliğini kuramadılar³³). Kazakların Kalmuklara karşı yenilgisi, o korkunç devrin bir hatırası olarak, «Elim-Ah» halk türküsünde bugüne kadar muhafaza edildi³⁴).

XVIII. yüzyılın başlarında, Türkistan'ın kuzey kısmına Rusların hücumları başlamadan önce Kazakların, güçleri önemsiz olan sadece Üç-Cüz'ü, varlığını sürdürüyordu.

4. Kalmuk ve Çin Yayılmasından Önce Doğu Türkistan

Çağatay Ulusu hükümdarları, XVI. yüzyılın başlarına kadar Doğu Türkistan'da söz sahibi idiler. Türkistan'ın bu kısmına «Moğolistan» adını vermişlerdi. Lâkin, Doğu Türkistan hükümdarları, «Moğolistan»ın batı kısmını, *Muhammed Şeybanî* idaresindeki Özbeklere terketmeye mecbur kaldılar. 1508 yılında ise, ellerinde, sadece İli'nin doğusu ile Tien-Şan'ın güneyindeki bölge kaldı³⁵).

Çağatay Hanedanı'nın, Doğu Türkistan'daki varlığı zahiri idi. Çünkü, 1347'den beri devletin gerçek idaresi, Türk Duğlat (= Dulat)³⁶) boyunun elinde idi. Çağatay Ulusu'nun son temsilcisi *Ahmed Han*, Özbek Hükümdarlığı aleyhinde cephe açmıştı. Kaybettiği bir savaştan sonra 1508'de, Özbekler tarafından Hocent'te idam edildi. Bununla, Doğu Türkistan'daki Çağatay Hanedanı'nın devri kapanmış oldu. *Ahmed Han*'ın ölümü ile Doğu Türkistan'da siyasi parçalanmalar başladı. Meselâ; Sultan *Ebu Bekir Duğlat*, Altışehir'in güney bölgeleri hükümdarı sıfatıyla (Kaşgar, Yeni Hisar, Yarkent, Hoten ve Ku-

(33) Vyatkin (31), s. 106.

(34) Kazak - Türk lehçesinde metin, aşağıdaki gibi okunuyor:

Kara-Taudın basınan Kos keledi. — Koskan Sayın er taylak bos keledi, — Karındasdan ayrılğan caman eken, — Kara közden moldırab cas keledi. — Mene zaman kay zaman, kışgan zaman, — Basımızdan bağ davlat uşgan zaman, — Subırğanda mizinnen san buraydı, — Kantardağı kar cavğan kistan caman, — Mene zaman kay zaman, bağı zaman, — Bayağıday bolarmı tağı zaman, — Karındas ben kara orın kalğan son, — Közdin casin köl kılıb ağzaman. [Ksl. Tynyspaev (32)].

Togan (9), s. 170'e göre bu türkü Karakalpak Han'ın yeğenlerinden biri adına Sultan Ahmed Cantura tarafından söylenmiştir. Fakat bu hususta tamamlayıcı bilgiler mevcut değildir.

(35) Spuler (2), s. 32.

(36) XIX. yüzyıla kadar Dulatların Mogol oldukları görüşü hâkimdi. Rus etnografı N. A. Arlov ancak 1894 yılında bunların Türk olduklarını tesbit etti. Ksl. V. V. Vostrov, M. S. Mukanov, *Rodoplemennoy sostav i rasseleniye Kazakhov (Kontse XIX - načalo XX vekov)*, Alma Ata 1968, s. 36-40. Dulatların geçeresi hakkında: Tynyspaev (16), zeyl, s. 65'e de bak.

ça), kendi bölgesinin bağımsızlığını ilân etti. Kuça, Kumul (= Hâmî) ve Gulca (= Kulca) valisi *Muzaffer Han* da, kendi bölgelerinin bağımsızlığını ilân etti. Bir üst devlet idaresi mevcut olmadığından valiler, icraatlarında 1516 yılına kadar serbest hareket ettiler. 1516'da *Alaşa Han* soyundan gelen *Sultan Saîd* (doğ. 1488), Doğu Türkistan'ın siyasi birliğini yeniden kurmaya muvaffak oldu. *Sultan Saîd*'in, Han seçilmesiyle, «Saîdiye» veya «Hocalar»³⁷⁾ devri başlamış oldu. *Sultan Saîd Han*, iktidarı, kardeşi *Mansur* (1503 - 1545) ile paylaştı. Kendisi, Kaşgar'da Güney Tarım Havzası'nı; *Mansur* da, Kumul'da Yedisu ve Turfan Vahası'nı idare etti. 1529 yılında *Saîd Han*, büyük oğlu *Abdü'r-Reşid*'i, taht'ın varisi olarak ilân etti. 1583 yılında, *Abdü'r-Reşid*, babasının tahtına geçti. Ne var ki, o, Doğu Türkistan'ın siyasi birliğini koruyamadı.

Kendilerini, doğrudan doğruya *Hz. Peygamber*'in (A.S.) halifesi olarak kabul eden Hocalar (veya Seyyidler), XIV. yüzyılın ortalarından beri İslâmî-manevî hayatı tanzim ve tayin ediyorlardı. Siyasî mücadeleye katılabilecek kadar kendilerini güçlü hissediyorlardı. *Abdü'r-Reşid*'in sarayında, hükümdarın ve halkın mutlak itimadını kazanmış olan «*Mahdum-i Âzam*»³⁸⁾ yaşıyordu³⁹⁾. «*Mahdum-i Âzam*»ın

(37) Ksl. Muhammed Emin Buğra - Han, *Şarki-Türkistan Tarihi*, Srinagar 1940, s. 270; Karahoca, Amaç, *Doğu Türkistan - «Çin müstemlekesi»*, İstanbul 1960, s. 7 - 16. Yukarıda adı geçen müellifler her ne kadar bu hususta kaynak göstermemişlerse de, *Sultan Saîd* muhtemelen Hocalar soyundan gelmiştir.

(38) «*Tazkira-yı Hvacân*» müellifi, Muhammed Sadık Kaşgarî, *Mahdum-i Âzam*'ın büyük dedesi Seyyid-Kemalu'd-Din Macnuni'nin Mekke asıllı olduğunu ve Otrar, Kasân, Fergana ve Oğ hükümdarı Sultan İlk Mazi'nin hükümet merkezi Özgent'e geldiğini zikreder. Hükümdar Macnuni'nin kızı ile evlendi. Bu evlilikten Buhanü'd-Din ve Kılıç adındaki oğulları; ilk evliliğinden Calabü'd-Din ve sonuncudan, daha sonraları *Mahdum-i Âzam* olarak tanınan oğulları soy çeker. Ksl. Robert B. Shaw, *The History of the Khojas of Eastern Turkistan*, s. 31 - 32. Muhammed Âtîf, *Kaşgar Tarihi*, İstanbul 1882, s. 153'e göre, *Mahdum-i Âzam* 1407 (hicrî 810)'da Kaşgar'a gelmiştir. A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, s. 85'e göre, o XV. yüzyılın başında gelmiştir. Martin Hartman, *Chinesisch Turkestan*, s. 16 - 17'e göre, *Mahdum-i Âzam* 1520 yıllarında Kaşgar'da yaşamıştır. Owen Lattimore, *Pivot of Asia*, s. 15 - 16'a göre, *Mahdum-i Âzam* allesinden gelen Hocalar daha XV. yüzyılda Çağatay Hanlarına tesir icra ediyorlardı. *İstoriya Narodov Uzbekistana*, I, s. 13, 46, 51, 52, 75 - 76, 170, 246'ya göre *Mahdum-i Âzam* XVI. yüzyılın başında Kasân'da (Fergana vadisi) yaşıyordu ve Bâbur'un din hocalığını yapıyordu. Doğu Türkistan'da İslâm'ı takviye etmeğe gayret sarfetti. Bazı müellifler onu *Kasâni* olarak tanıtmışlardı. 1549 yılında 78 yaşında iken Semerkand yanında Dahbid köyünde vefat etmiştir. Hocalar tarihine dair en iyi araştırmalardan biri, *Eln Heiligenstaat im Islam*, isimli Hartmann'ın eseri kabul edilir.

(39) Hartmann (38), s. 16 - 17.

ölümünden sonra, oğulları iki ayrı dini fırkaya ayrıldılar: *İşan Kâlan*, «İşkiya» tarikatını; *Hoca İs'ak Veli* de, «İs'akiye» tarikatını kurdular⁴⁰⁾. Bu tarikatlerin talebe ve mensupları, tarikat kurucularının yolunda yürüyerek; İşkiyalıların dahil olduğu Ak Tağlık (Ak dağlılar); ve İs'akiyelilerin bağlı bulunduğu Kara Tağlık (Kara dağlılar) gruplarına ayrıldılar. Ak Tağlık'ın merkezi Kaşgar; Kara Tağlık'ınki de, Yarkent oldu. Her iki tarikat grubu da, hükümdarlarını etkileyebiliyor, fakat aralarından bir hükümdar çıkaramıyorlardı. Bu tarikatler, biri diğerinin amansız rakibi oldular. *Abdü'r-Reşid*'in ölümünden sonra, İslâm kisvesi altında memleketi parçalamakta olan bu iki grup arasındaki çekişmeleri *Mansur* da (öl. 1545) önleyemedi. Bu iç çekişmeler, Hanların da seçimini etkiliyordu. *Abdü'r-Reşid*'in yerine, oğlu *Şaba ed-Din Mahmud* geçti. Fakat, Turfan hükümdarı *Şah Han*, ona karşı isyan etti. Ancak, takriben 50 yıl sonra *Abdü'l-Latif Han*, 1579 yılına kadar süren iktidar devresinde, asayişi ve iç siyasi istikrarı yeniden tesis edebildi. *Abdü'l-Latif*'ten sonra iktidara *Mahdum Han* geldi. Yine iktidar kavgası başladı. *Mahdum Han*'ın halefi *Abdullah*, oğlu *Yolbars*'a karşı bile savaşmak zorunda kaldı. Oğluna karşı yürüttüğü savaşı 1667'de kaybeden *Abdullah*, memleketini terketmeğe mecbur kaldı. Aynı yıl, *Yolbars*, Han oldu; fakat bu sefer kardeşi *Abdü'l-Mü'min* tarafından mağlûp edildi ve zalim olarak ilân edilmek suretiyle 1670'de öldürüldü⁴¹⁾. Taht, *Abdullah*'ın kardeşi *İsmail Han*'a intikal etti. *İsmail Han*, memleketini huzura kavuşturdu. Fakat, Ak Tağlık'a mensup Hocaların nüfuzunu kırmağa teşebbüs ettiğinden; *İşan Kâlan*'ın oğlu, Ak Tağlık önderi *Appak Hoca*, Han'ın azılı bir rakibi oldu.

İsmail Han, *Appak Hoca*'yı Yarkent'ten sürdü. *Appak*, Tibet'e kaçtı. Burada, Cungarlar ile birlikte *İsmail Han*'a karşı savaşmak için *Dalay Lama*'nın aracılığını rica etti. *Dalay Lama*, *Appak Hoca*'nın bu arzusunu, Cungarlar Han'ı *Galdan*'a (1671 - 97) bildirdi. *Galdan*, *Appak Hoca*'nın taraftarlarının yardımı ile, 1678'de Kaşgar ve Yarkent'i işgal etti. *Appak Hoca*, Yarkent'e «Cungarya Han'ı Vekili» olarak tayin edildi. Bunun üzerine, *İsmail Han*, memleketi terketmek zorunda kaldı. *Appak Hoca*, halk ve bilhassa Kara Tağlık tarikatı arasında, *Dalay Lama*'nın yardımıyla Cungarları Doğu Türkistan'da iktidara getirdiği ve hattâ kendi İslâm hükümdarına karşı bizzat silâh ile savaştığı için, hain olarak kabul edildi. *Appak Hoca*, Cungarların arzusu hilâfına, *İsmail Han*'ın kardeşi Üç-Turfanlı *Muhammed Emin*'i

(40) Kuropatkin (38), s. 85; Valikhanov, II, s. 301.

(41) Buğra Han (37), s. 334.

1670'te Han olarak ilân etmek mecburiyetini duydu⁽⁴²⁾. *Muhammed Emin*, Cungarlara karşı teşebbüslere başladı. Ne var ki, Cungarları geri atmağa muvaffak olan ve onlardan 30.000'den fazla esir alan *Muhammed Emin*, öldürüldü. Bu hadiseden sonra *Appak Hoca*, tabii ki, Cungarların himayesinde iktidarı yine ele geçirdi. Bununla, Doğu Türkistan'da Hocaların müstakil iktidar devri başlamış oldu. *Appak Hoca*, 1693'te Kaşgar'da öldü. Halkın nazarında bir hain olan *Appak Hoca*'nın kabri, müteakip yıllarda, taraftarlarının bir ziyaretgâhı haline geldi. Onun karısı, *Hanım Paşa*, kocasının ölümünden sonra iktidar mücadelesine katıldı. Gayesi, oğlu *Mehdî*'yi iktidara getirmektir. Bu uğurda kocasının halefi olması gereken, *Appak Hoca*'nın diğer karısından olan üvey oğlu *Yahya Han*'ı idam ettirdi. *Appak Hoca*'nın ailesindeki bu faciadan, *İsmail Han*'ın kardeşi *Akbaş* istifade etti. Taraftarları ayaklanarak, Yarkent'te onu Han mevkiine yükselttiler. Ak Tağlıklılar da, kendi saflarından *Ahmet Hoca*'yı Kaşgar'da Han ilân ettiler. Doğu Türkistan'ın, Çin ve Cungar tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğu bu anda, iki tarikatın iki Han'ı taraftarları arasında kanlı bir savaş, kaçınılmaz hale gelmişti. *Akbaş*, Hocent'te mülteci olarak yaşayan ünlü *Hoca Danil*'i Yarkent'e geri çağırdı. *Hoca Danil*, burada ruhanî yönetimi ele aldı. Bilinmeyen sebeplerden ötürü *Akbaş* ve *Mehdî* (*Appak Hoca*'nın, *Hanım Paşa* ile izdivacından olan oğlu), Yarkent'i terketttiler. Bunun üzerine *Hoca Danil*, bizzat iktidarı ele aldı. Fakat Cungar Han'ı *Tsevang Rabdan* (1697 - 1727), Yarkent'i işgal etti.

Hoca Danil, *Rabdan*'ın Kaşgar'a girişinde yardım etmişti. Buna karşılık olarak *Rabdan*, 1720'de Altışehir hâkimiyetini *Hoca Danil*'e devretmek suretiyle, onu taltif etti. *Danil*, ayrıca valileri bizzat tayin etmek ve devlet gelirleri üzerine müstakil kararlar almak hakkını da elde etti. Bununla beraber, Cungarlara olan sadakatının bir garantisi olarak, en büyük oğlu *Cahan Hoca*'yı, İli'ye göndermek zorunda kaldı. Başlarında *Hoca Danil*'in bulunduğu Ak Tağlıklılar, Kara Tağlıklılara karşı verdikleri savaşta galip geldiler. Cungarlar, *Hoca Danil*'e karşı çıkamamanın çaresizliği içinde, onun otoritesinin yükselişini seyretmek zorunda kaldılar. *Danil*, adım adım, Cungarların hükümranlılık haklarını reddetti. Fakat, Cungarlar sabırlı davranıyor, uygun bir fırsatın zuhurunu kolluyorlardı. *Hoca Danil*'in ölümü, onlara bu fırsatı

(42) Q. T. (Anonim), «Şarkî Türkistan'daki Tarihî Vakıyalardan», *Yaq Türkistan* 1936, No: 85, s. 23. *Appak Hoca*, Doğu Türkistan'a Semerkand yanında bulunan Dahbid'ten geldiğinde 33 yaşında idi (?). Buğra Han'a göre (37), s. 335. *Muhammed Emin*, Yarkent'e yürüdü ve *Appak Hoca*'yı ancak yendikten sonra Han olarak seçildi.

tı vermiş oldu. Cungan Han'ı *Galdan Tsereng* (1727 - 45), Doğu Türkistan'ın, (Altışehir) *Hoca Danil*'in dört oğlu arasında bölüşülmesi talimatını verdi. *Danil*'in en büyük oğlu *Cahan*, Yarkent hükümdarlığına; diğer oğulları *Yusuf*, *Eyüp* ve *Abdullah*; sırasıyla Kaşgar, Aksu ve Hoten hükümdarlığına getirildiler⁽⁴³⁾. Böylece Doğu Türkistan'da dört «Şehir - Devlet» teşekkül etmiş oldu. Bu dört müstakil hükümdardan Kaşgar hükümdarı *Yusuf*, annesi bir Cungan prensesi olduğu ve kendisi Cunganca'yı iyi konuştuğu ve Cunganların sarayında yetiştirildiği halde, Cungan aleyhtarı idi. Cunganların özelliklerini iyi biliyordu. O, 1754 yılında, eski Kaşgar kalesinin yeniden inşasına başladı. Amacı, Cunganlardan memleketini kurtarmaktı. Kendisine, Yarkent hükümdarı *Cahan* da katıldı. Cunganlar, Cungan aleyhtarı hareketleri bastırmak için Kaşgar'a elçiler gönderdiler. Buna rağmen *Yusuf*, tutmuş olduğu yolda yürümeye devam etti ve halkına kurtuluş savaşı için çağrıda bulundu. Halk, bu çağrıya uydu. Buna rağmen Cunganlar, Yarkent Valisi *Gazi Beğ*'in evinde *Cahan*'ı hapsedmeğe muvaffak oldular. *Yusuf*, Cunganlar tarafından kaçırılan *Cahan*'ın kurtarılması için 1000 silâhlı adamı Yarkent'e gönderdi. Hapisten kaçmış olan *Cahan*'ın oğlu *Sadık Hoca* da, etrafına 7000 silâhlı adam toplayarak Yarkent'i işgal etti. Babasını kurtararak *Gazi Beğ*'i hapsedtirdi. *Gazi Beğ*, *Cahan*'dan özür diledi ve Cungan elçilerini hapsedebilmesi için izin istedi. *Cahan*, kendisini affetti. Fakat o, «*dinsizlerin sadece savaş meydanında öldürülebilecekleri*» görüşünde olduğundan, elçilerin hapsedilip öldürülmelerine izin vermedi. Bilâkis, elçilerin bir refakat birliği eşliğinde ve emniyet içinde vatanlarına ulaştırılması için emir verdi.

Kaşgar'ın bağımsızlık hareketlerine Hoten de katıldı. Fakat, durum 1753 - 54 yıllarında Çinlilerin lehine değişiverdi. Yüzyıla yakın bir zamandan beri Cunganlara karşı savaşmış olan Çinliler, onların içişlerine karışabilme fırsatını ele geçirdiler. Cunganlar arasında rakip gruplardan biriyle ittifak kurdular. 1749 yılından itibaren, Cunganlar arasında taht kavgası devam ediyordu. *Debatsi*, arkadaşı *Amursan*'ın yardımı ile, başarılı bir iç savaş sonunda, 1752 - 53 yılında Cunganların Han'ı oldu. 1753 - 54 yıllarında, mevkiini sağlamlaştırdı. Bu dönemde onun evvelki yakın arkadaşı, azılı düşmanı oldu. 1754'ün yazında, iki sabık arkadaş arasında ilk vuruşmalar oldu. *Amursan*, muharebeyi kaybederek Çinlilerin tarafına kaçtı⁽⁴⁴⁾. O, *Debatsi*'nin

(43) Valikhanov (40), s. 303; Kuropatkin (38), s. 88; Spuler (2), s. 243; H. W. Bellow, *History of Kashghar, «Report of a Mission to Yarkund in 1873 under Command Sir T. D. Forsyth»*, Calcuta 1875, s. 179'a bakınız.

(44) Zlatkin (30), s. 439.

kuvvetlerine karşı, Çinlilerle birlikte savaşmağa hazır olduğunu bildirdi. 1755 yılında Çin ordusu, *Amursan*'ın kuvvetleriyle birlikte Cungan topraklarına girdiler. 14 Mayıs 1755'te, Tekes Irmağı Vahası'nda, Cungarlar ile Çinliler arasında ilk çarpışma oldu. Çinlilerin başında *Amursan* bulunuyordu. *Debatsi*, savaşı kaybetti ve Üç-Turfan'a kaçtı. Lâkin, o, Üç-Turfan valisi *Sidak* tarafından Çinlilere teslim edildi. Çinliler, *Amursan*'ı, İli bölgesi hükümdarı tayin ettiler. O, Üç-Şehir Devleti'nin (Kaşgar, Yarkent, Hoten) bağımsızlıklarına son vermeğe çaba harcıyordu. Çinlilerin eline geçen ilk şehir, Aksu oldu. Fakat, ne *Amursan* ne de Çinliler, Üç-Şehir Devlet'e karşı kuvvet gönderebilecek durumda değildiler. Üç-Turfan valisi *Sidak* ve Aksu valisi *Abdü'l-Vahap*, İli bölgesinde, Cungarların nezareti altında yaşamakta olan *Hoca Ahmed*'in oğullarından birinin, bir askeri birlik ile Kaşgar'a gönderilmesini ve Kaşgar Han'ı olarak ilân edilmesini *Amursan*'a tavsiye ettiler. Bunun üzerine, *Hoca Ahmed*'in oğulları, *Han Hoca* ve *Burhanü'd-Din* sürgünden Gulca'ya getirildiler. *Han-Hoca*, burada rehin olarak kalacaktı. *Burhanü'd-Din* de 5000 Müslüman, 1000 Cungan ve 300 Çin askeri ile birlikte Aksu'ya yürüdü. Kaşgar savaşı için, burası hareket noktası olarak kullanılacaktı.

Yarkent'te ikamet etmekte olan Kaşgar Hükümdarı *Yusuf*, *Burhanü'd-Din*'e karşı ve dolayısıyla Çin - Cungan istilâsına karşı müdafaa hazırlıkları yaptı. *Yusuf*, 1756'da öldü. «Padişah-Hoca» ünvanını almış olan halefi *Abdullah Hoca*, Kaşgar, Yeni-Hisar, Yarkent ve Hoten'den asker toplayıp onları organize ederek, Çinlilere karşı Üç-Turfan'a yürüdü. Fakat *Burhanü'd-Din*, Kırgızların yardımı ile, Kaşgar'ı işgal etti. Burada da Ak Tağlıklar ile Kara Tağlıklar arasındaki düşmanlık, özel bir surette kendini gösteriverdi. Şöyle ki, Ak Tağlık Hocaları, Çinlilerin ve Cungarların bir oyuncağı oldular. *Burhanü'd-Din*'in birlikleri, 1757'de Yarkent üzerine yürüdüler. Yarkent Hükümdarı *Cahan*, her halükârda kan dökmeye mâni olmak istedi. *Cahan*, hassas ve âlim bir insandı. Fakat, Çin ve Cungarların da tâbii (vasal) olmak istemiyordu. *Burhanü'd-Din*, Yarkent'in surları önünde durdu, ve *Cahan*'ın teslim olmasını istedi. *Cahan*, bir Müslüman hükümdarı olduğu ve dinsizler ile, gazadan başka bir ilişki bilmediği, cevabını verdi. Bunun üzerine *Burhanü'd-Din* şehri kuşattı. Bir zamanki hain, Yarkent valisi *Gazi Beğ*, bundan böyle de valilik makamında kalabilecek ise, mukabilinde şehir kapılarını açtırabileceği hususunda *Burhanü'd-Din* ile anlaşmak suretiyle yeniden hıyanet etti. *Cahan*, gaza için halka çağrıda bulundu. 40.000'e yakın silâhlı insan, *Burhanü'd-Din*'in emrinde saldıran Çin ve Cungarlara karşı koyuyordu. *Gazi Beğ* *Burhanü'd-Din*'in ordugâhına kaçarak şehir kapılarını açtı. Bunun

üzerine *Cahan*, şehri terketmek zorunda kaldı. *Gazi Beğ*, işgal kuvvetlerini şehire soktu. *Burhanü'd-Din*, kaçmış olan *Cahan*'ı takip ettirdi. Beriki taraf, Zarafşan Irmağı'nı (Bu ırmağı, aynı isimli Batı Türkistan'daki ırmak ile karıştırmamalıdır) geçerken esir edildi. *Cahan* ve ailesi, Yarkent'te idam edildiler. *Cahan*'ın sadece biricik oğlu *Nazar Hoca* hayatını kurtarabildi ve Hindistan'a kaçtı.

Çinliler, *Burhanü'd-Din*'in yardımı ile, Doğu Türkistan'da mevkilerini sağlamlaştırdıktan sonra; ona, Kaşgar üzerindeki hâkimiyeti vermekten imtina ettiler. Aksine, 1758'de, Kaşgar'ı bizzat işgal ettiler⁽⁴⁵⁾. Çinlilerin sukutu hayale uğrattıkları *Burhanü'd-Din* için, bu husus, onlara karşı savaş vermeği gerektiren bir vesile oldu. *Burhanü'd-Din*, henüz Çinlilerle birlikte harekette iken kardeşi *Hoca Han*, Çinlilere karşı ayaklanmıştı. 1758 yılında *Burhanü'd-Din*, taraftarları ve kardeşi *Han Hoca* ile birlikte Çinlilere karşı çarpışmaya başladı, fakat bir netice alınamadı. Çinlilere karşı direnmek için vakit çok geçmişti. Onlar Kaşgar'ın muhkem mevzilerine artık yerleşmişlerdi. Çinliler, *Burhanü'd-Din*'in ayaklanmasına karşı İli'den 10.000 kişilik bir kuvvet gönderdiler⁽⁴⁶⁾. *Burhanü'd-Din*, 1759'da Badahşan'a⁽⁴⁷⁾ kaçtı. Badahşan Hükümdarı *Sultan Şah* onu 1760'ta Çinlilere teslim etti. *Burhanü'd-Din*, Pekin'de idam edildi. *Cahan*'ın ailesinin başına bunca musibet getiren «mukaddes» *Hoca Burhanü'd-Din*'in, şimdi aynı surette, bir aile faciası kendi başına gelmişti. Kendisi idam edildi. İki

(45) Atıf (38), s. 223.

(46) «İli» isminden şunlar anlaşılıyordu: 1) Irmak, 2) Bu nehrin yukarı mecrasındaki bölge, 3) 1764'te kurulup Gulca adını alan şehir. Ksl. Mirza Şamsi Buhari, (yayınlayan V. V. Grigorov, Rusça, Kazan, 1861), *Beyânı bazı havâdisât Buhara ve Hokand va Kaşgar*, s. 94, (dip not) 81. Monach İakinov (= Bıçurin), *Opisanie Cungariy i vostochnogo Türkestana v drevnem i nlineşnem sostanly*, I, SPB 1829, s. 102 - 108'e göre İli şehri ile Gulca, aynı şehir değildirler.

(47) Amu Derya'nın sol kıyısından Kök-Su Irmağı'na kadar bir bölge olan Badahşân, Timurlulardan sonra 1645'den beri Özbeklerin hâkimiyeti altında bulundu ve Buhara ile Belh tarafından dahi idare edildi. Badahşân, XVII. yüzyılın ortalarında Yar-Beg'in idaresinde bağımsız oldu. *Burhanü'd-Din* Badahşân'a kaçtığı anda, Çin askerleri onu takip ettiler ve 1760'da Badahşân'ın merkezî olan Faiz-Abad'a kadar girdiler. Hükümdar *Sultan Şah*, Çin'e tâbi oldu. Ksl. W. H. Wathen's «Memoir on Chinese Tartary and Koten», *Journal of Asiatic Society of Bengal*, 1835, vol. IV, PP. 661 ff.; 1763 yılında Kandahar hükümdarı Ahmed, Badahşân'ı aldı ve *Burhanü'd-Din*'in Çinlilere teslim edilmesinden dolayı *Sultan Şah*'ı idam ettirdi. Ksl. Valikhanov (40), s. 312. John Wood, *A personal narrative of the River Oxus by the route of Indus, Kabul and Badakhshan in the years 1835 - 38*, London 1841, s. 247 - 48, 1835 yılında Faiz-Abad'ta sadece tek bir ağaç kalmıştı ve tek bir insan kalmamıştı. Badahşân üzerine tam bilgi için: Barthold, III, s. 343 - 47'ye bakınız.

oğlu, Çinlilere esir düşmüştü, ve diğer dört oğlu, rakibi *Cahan Hoca* ile yaptıkları savaşta ölmüşlerdi. Sadece, reşid olmayan oğlu *Hoca Saadet Ali* (= *Sarımsak*), hayatta kalmıştı. Daha sonraları (bak: s. 138), bu oğlu, Doğu Türkistan için verilen bağımsızlık savaşında önemli bir rol oynadı. Çinlilerin, bir zamanki müttefikine karşı zaferinden sonra, Doğu Türkistan'da Çin yayılması ve bununla birlikte, Çinliler ile Türkistanlılar arasında ardı arası kesilmeyen çarpışmalar devri başladı.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİSTAN MÜSTAKİL DEVLETLERİ

Rusya'nın, Türkistan'a doğru genişlemesinden önce, XVIII. yüzyılın başlarında, Türklerin devlet hayatı, Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde toplanmıştı. Devlet adedinin çokluğu (Ulu, Orta ve Küçük Cüz, Hive, Kokand, Buhara ve Taşkent), Türkistan'ın bir iç siyaset buhranı geçirdiğine işaret eder. Bu devletler, dıştan gelebilecek siyasî ve askerî bir baskıya karşı koyabilecek güce sahip değillerdi. Bunların mevcudiyeti meselesi, meydana gelişleri ve inkişaf temayülleri ile birbirine sıkı sıkıya bağlı idi. Bunun için, müstakil Türkistan devletlerinin iç yapısını burada daha esaslı bir surette tetkik etmek zarureti vardır.

1. Ulu, Orta ve Küçük Cüz

«Cüz» kelimesinin gerçek anlamı, şimdîye kadar tesbit edilememiştir. Hali hazırda; «Cüz» kelimesinin, genişletilmiş anlamda «dal», «kol» veya «kısım» anlamına geldiği görüşü savunulmaktadır. Belki de bu kabul, doğrudur. Herhalde Cüzler, Kazak - Türk boylarının topluluklarından başka bir şey değillerdi. Avrupa literatüründe «Cüz» kelimesi, «Horde» (Orda) kelimesi olarak anlaşılmıştır¹).

Kazak Türk Cüzlerinin ne zaman meydana geldiklerini açıkça ifade eden tarihî belgeler de mevcut değildir. Üç-Cüz (Ulu - Orta - Küçük) üzerine, ancak 1730'da, Rus kaynaklarında bir mütalaa ileri sürülmüştür²). Kazakların, Özbeklerin topluluğundan ayrıldıktan sonra bu üç topluluğu kurmuş olmaları muhtemeldir³). Kazak Han'ı *Bolat*'ın iktidarı zamanında (1718 - 1730), *Bolat* ile Küçük Cüz Han'ı *Ebü'l-Hayr* arasında ihtilâf çıktı. *Ebü'l-Hayr*, bütün Cüzlerin Han'ı olmak

(1) «Orda» sözünün mânâsına dair, bak. Spuler, EI (İngilizce baskısı). s. 536.

(2) Vostrov, Mukanov, Rodoplemennoy Sostav, s. 10. İstoriya Kazakhskoy SSR, I, Moskova 1957, s. 149, Cüz'lerin, Kazak hanlıklarının meydana gelişine kadar, Kazak boylarının bir birliği olduğu kanaatindedir.

(3) Hayit, Die nationalen Regierungen, s. 5.

isteğini kabul ettiremedi; *Bolat*'ın hükümranlılığını tanımaktan kaçındı ve 1718'de Küçük Cüz'ün bağımsızlığını ilân etti. Türkistan'ın göçebe halkı, Kalmuk istilâsından sonra, herkes için otorite olarak kabul edilecek bir Han seçebilecek durumda değildi. Bu yüzden, Üç-Cüz Hanları, serbestçe ve kendi reylerine göre hareket edebiliyorlardı.

Ulu Cüz, Taşkent çevresinde Evliya-Ata, Alma-Ata, Çimkent, Talas ve Yedi-Su bölgesinde yaşayan onbir boydan⁴⁾ teşekkül etmişti⁵⁾. Ulu Cüz, 1723'te Kalmukların itaat altına aldıkları, ilk kurbanı oldu. Kalmukların tâbii olmaktan, ancak 1750 - 58 yıllarında kurtuldu. Bununla beraber, Ulu Cüz'ün doğu kesimi, Çin'in nüfuzu altında kaldı. Bu ülkenin, Turkistan (Yassa) şehrine kadar olan en büyük kısmı, 1798'de Taşkent Hanlığı'na bağlandı. Fakat, Ulu Cüz boyları, bundan sonra da birliklerini koruyabildiler. XIX. yüzyılın başlarında Ulu Cüz, devlet bağımsızlığını yine tesis etti, fakat bu bağımsızlığı pek fazla sürmedi. Kokand Hanlığı, Ulu Cüz'ün büyük bir kısmını fethetti. Bir yandan, Ruslar da kuzeyden inerek Ulu Cüz topraklarına giriyorlardı. Ulu Cüz'ün son Han'ı *Suyuk* (boy nüfusu 55.000 yurt), Karatal Nehri vadisinde Rus himayesini kabul etmek zorunda kaldı. Bundan, Ulu Cüz'ün, tamamen Rus nüfuzu altına girdiği anlaşılmamalıdır, çünkü, bu Orda'da 600.000'den fazla insan yaşamakta idi⁶⁾. Rus himayesindekiler hariç, diğerleri Kokand Hanlığı'na dahildiler ve kendi sultanları tarafından idare edilirdiler.

Orta Cüz, altı boydan (Kıpçak, Argın, Nayman, Kerey=Girey, Vak=Yak ve Konğırat) meydana gelmiş olup Irgız ve Turgay nehirlerinden Sir Derya'ya kadar ve Altay ile Tarbağatay Dağları'ndan Balhaş Gölü'ne kadar uzanan toprakları kapsıyordu. Orta Cüz, öncelikle Kalmuklara karşı varlığını korumak zorunda idi. Bu hususta *Abilây Han* (1711 - 1781), bilhassa yararlık gösterdi. O, 1781'de, Türkistan (Yassa) şehrinde Orta Cüz Han'ı olarak seçildi. Kalmukların fetih seferlerine ve Rusların ilhak siyasetine rağmen diplomasi sanatı sayesinde, Orta Cüz'ün bağımsızlığını korumaya muvaffak oldu. Orda'sının, Kalmuklar ile Ruslar arasında bulunması dolayısıyla, bir

(4) Bu boylar şunlardı: Duglat (= Dulat), Alfın (= Alban), Suan, Sarı-Uysun, Sirgell, İsti, Oşaktı, Çapraştı, Çanıskılı (= Katağan), Kanglı ve Calalr, Ksl. Vostrov, Mukanov, s. 29; Togan, *Bugünkü*, s. 39; Hayıt, *XX. yüzyılda Türkistan*, s. 218, dipnot 609; Tynyspaev, *Materialy*, s. 63'e göre sadece 10 boydan ibaretti. Valikhanov I, s. 108'e göre Ulu Cüz'de Uysunlar söz sahibi idiler. Dulat, Alban ve Suan boyları kendilerini Uysunlardan sayarlardı.

(5) Hüseyin Namık, *Türk Dünyası*, İstanbul 1932, s. 99 - 102.

(6) Aleksey Levşin, *Opisanie Kirgız - Kazak'ıkh Ordı*, III. SPB. 1832, s. 4. Tynyspaev, *Materialy*, s. 63'e göre: Ulu Cüz dahilinde 1.170.000'e yakın insan yaşamakta idi.

kuvvet dengesinin kurulması maksadıyla Çinliler ile de münasebet kurdu. *Abilây*, Üç-Cüz Hanlarının siyasetinin tertip ve tanzim edicisi sayılır. Üç-Cüz'ün birliğini kurmaya çalıştı ise de, sonuç alamadı. Kuvvetler oyununda, 1739'da Rusların yardımına başvurdu ve bir prens ünvanı ile, 1756'da Çinlilere tâbi oldu. O, 1771'de Ruslarla olan münasebetlerini kesti. Fakat Rusya, göze çarpmayacak bir tarzda, onu tekrar kazanmaya çalıştı. *Abilây*, eski düşmanına karşı çok dikkatli davrandı. Sayram, Çimkent ve Suzak gibi eski kültür merkezlerini kendi hâkimiyeti altına almaya; Sir Derya'dan İli ve Çu Vadisi'ne kadar uzanan havzada huzur ve asayiş temin etmeye muvaffak oldu. *Abilây*, 1781'de, Orta Cüz'ün başkenti Türkistan (Yassa) şehrinde vefat etti⁷⁾. *Abilây Han*'ın idaresinde, onun ahlâk danışmanı olan şair *Buhâr-Cirav Kalkamanulu* (1693 - 1783) yaşamıştır. Şair, halk arasında birlik fikrini teşvik etmeye; Han'ın ise, millete karşı adalet duygusunu geliştirmeye çalışmıştır⁸⁾.

Abilây'ın halefi, Orta Cüz'ün birliğini korumaya muvaffak olmayan, oğlu *Abdullah* oldu. *Abdullah*, Rusya'nın siyasi baskısına dayanamayarak Çinliler ile işbirliği cihetine gitti. Fakat Ruslar, bunu çekemedi. Ruslar *Abdullah*'tan, Kökçetau'da bir kale yapmalarına müsaade etmesini istediler. *Abdullah*, cevabında: «Ruslar ile barış içinde yaşamaya hazırız; fakat ben, bir kale yapımına karşıyım. Eğer sizler, toprağımızı zor kullanarak almak istiyorsanız, bunun sorumluluğu size ait olacaktır.» Ruslar bunun üzerine, bir savaş yapılmadan, 1782'de *Abdullah Han*'ı esir aldılar⁹⁾. Böylece Orta Cüz, şaşırtıcı ve tahammülü mümkün olmayan bir dış baskıya maruz kalmış olsa gerek. Orta Cüz sultanlarından biri olan *Bökenbay*, daha 1748'de şunu bildiriyordu: «Cungarların (=Kalmukların), Başkir ve Sibirya ile Ural Kazaçıklarının önünde, köpekten kaçan bir tavşan gibi kaçıyorduk»¹⁰⁾. *Abdullah Han*'ın halefi *Veli Han* da, (1782'den itibaren

(7) *Abilay-Han* hakkında daha tam bilgi için bkz. Valikhanov, I, s. 420 - 30; Sarkısyanz, s. 325; Rıza Nur, VI, s. 14 - 17; Vyatkin, s. 175; Togan, Bugünkü, s. 176; Hayit, Die nationalen Regierungen, s. 6 - 7. *Abilay*'ın karakterini ve icraatını tasvir eden bir türkû vardır. Daha tam bilgi için bkz. Valikhanov, I, (Abilay turalıdır), s. 172 - 80.

(8) *Buhâr-Cirav* «Birinci tilek tileniz» (önce arzu etmelisiniz) şiirinde şöyle der: «Birlik olmadan dirliklik yoktur». Han'ın halkına karşı tutumu üzerine şunu yazmıştı: «Halkına değer veren hükümdar, altından bir kemere sahiptir». *Buhâr-Cirav* hakkında bak. Kazak Edebiyatının Tarihi, II, 2 (naşiri Kâzım Cumaliev), Alma-Ata 1961, s. 29 - 34; Edebi Mura jene onu zerttev, Alma-Ata 1961, s. 371.

(9) E. T. Smirnov, Sultan Kenesarı i Salıka, Taşkent 1889, s. 1.

(10) Levşin, Oplsanle, s. 70.

Rusların akınlarını durdurmaya ve siyasetini Çin'e ve Buhara'ya dönük olarak düzenlemeye teşebbüs etti. Buna karşı Sibirya Rus Genel Valisi *Glazenap*, *Veli Han*'ın otoritesini çökertmeye çalışıyordu. O, 1812'de, Arğın Boyu önderi *Bökey Sultan*'ı Omsk'ta kabul ederek, Arğın Boyu ve Kara Kesek ile Törtöl alt boyları Han'ı olarak, Orta Cüz'e ikinci bir Han tayin etmeyi başardı. İki Han (*Veli Han* ve *Bökey Han*), birbirlerine rakip oldular ve Rusya'nın oyununa gelerek, her ikisi de, iktidar yetkilerini kaybettiler. 1817'de *Bökey Han* ve 1819'da da *Veli Han* vefat ettiler. Bu sırada Ruslar Balhaş Gölü'nün güney kısımlarına kadar indiler. Orta Cüz'ün direnme azmi artık kırılmıştı. Boy önderleri arasında anarşi baş göstermişti. Her boy prensi, kendini müstakil hissetmeye başladı. Meselâ; 1817'de Arğın Boyu önderi *Cuma Sultan*; Nayman Boyu önderi *Sultan Baba*, Kayıp ve Kıpçak Boyu önderi *Sultan Cantora Cihangir*, Hanlarının salâhiyetlerini tanımaktan kaçınıyorlardı. XIX. yüzyılın başlarında Türkistan (Yassa) boy önderlerinden *Toğay*, kendini Türkistan (Yassa)'nın bağımsız Han'ı olarak ilân etti. 1814 yılında Kokand Hanlığı, Türkistan şehrinin bu cüce Hanlığı'nı fethetti. «*Bir Hanlıkta birçok Hanlar'ın varlığı*», Kazak cemiyetinde mevkilerini sağlamlaştırmak için Ruslara, Han'a ehemmiyet vermeden Sultan ve Beyler ile sözleşmelerde bulunmak ve bunlara hediyeler dağıtmak fırsatını verdi⁽¹¹⁾).

Küçük Cüz, üç boy'a (Bay Ulu, Âlim Ulu ve Çeti Ulu) ayırıyordu. Bunlar, 1723'ten sonra Ural (Yayık) Irmağı'nın aşağı mecrasında (akıntının sol kıyısında), Aral Gölü'nün kuzeyinden Sir Derya'nın aşağı mecrasına kadar olan yerlerde. *Ebü'l-Hayr* idaresinde yaşarlardı. Küçük Cüz, 1731 yılına kadar iç ve dış münasebetleri bakımından bağımsız kaldı. Fakat, Volga (=İdil) bölgesine inmiş olan Kalmuklar ile Küçük Cüz arasındaki savaşlar, Küçük Cüz'ü iktisadî bakımdan çok sıkıntılar altına sokmuştu. *Ebü'l-Hayr Han*, Üç Cüz'ün Han'ı olmaktan vazgeçmiyordu. Bu yüzden, Üç Cüz'ün meselelerini tertip ve tanzim etmek mümkün olamıyordu.

Kazak Türkleri ile Cungarlar (Türk yazılarında Kalmak; buna mukabil Avrupa edebiyatında Kalmuklar olarak geçer) arasında, 1643 yılından beri devam eden savaş, birincileri için dayanılmaz bir işken-ce halini aldı, çünkü Kazaklar hayatlarını, topraklarını ve davalarını koruyabilmek için, 1729'dan beri savaşmak zorunda kalmışlardı. Herhalde, 86 yıl süren, birçok insanın hayatına malolan, sıkıntıya, ıstıraba ve büyük sayıda davarın ölümüne yol açan bu ölüm - kalım savaşı, Kazakları bir çare aramaya zorladı. Buna rağmen Küçük Cüz,

(11) Salık Zımanov, *Političeskoy stroy Kazakhstana kontsa XVIII i pervoy poloviny XIX veka*, Alma-Ata 1960, s. 80.

Türkistan'daki Hıve, Kokand ve Buhara gibi bağımsız devletlerle anlaşamıyordu.

Rusya, 1580'den itibaren Kazak Türklerinin dip komşusu olmuştu. Ural (Yayık) Irmağı, Küçük Cüz ile Rusya arasında sınır teşkil ediyordu. Kazakların Cungar korkusu, Rusya ile yakınlaşmaya yol açtı. *Ebü'l-Hayr Han*, 1731'de Rus himayesini kabul etti. Daha ileride (bak. s. 49 - 54), bu hususta ayrıntılı bilgi verilecektir. Bu himayenin, bidayette zahiri (formel) bir özelliği vardı, çünkü, *Ebü'l-Hayr*, icraatında serbest kalmıştı. 1782'ye kadar Rusya, Küçük Cüz meselesini Dışişleri Bakanlığı vasıtasıyla ele alıyordu. Yani Küçük Cüz, yabancı bir devlet muamelesine tâbi idi. Ancak, 22 haziran 1854'te Rusya, tek taraflı olarak, Aral Gölü ile Balhas Gölü kuzeyindeki bölgeleri, Rus imparatorluğunun eyaletleri olarak ilân etti¹²⁾. Küçük Cüz, 1731'den 1820'ye kadar, Rusya'ya tâbi bir devlet olarak, varlığını sürdürebildi. Bunu, sonunda bir ilhak siyasetinden başka bir şey olmayan, Rusya'nın diğer tedbirleri takip etti.

2. Harezmi Hanlığı (Hıve)

Tarihte Hıve Hanlığı diye adı geçen Harezmi Hanlığı, Rus yayılmasından önce Türkistan'ın en güçlü devletlerinden biri idi. Türkistan'ın en eski medeni bölgelerinden biri olarak bu Hanlık, Timurlular ve Özbekler idaresinde birçok defa bağımsızlığını kaybetmişti. Harezmi, 1505'e kadar Timurlu *Hüseyin Baykara*'nın nüfuz sahasına dahildi. 1505'te *Şeybanî Han*, Harezmi'nin başkenti Ürgenç'i fethederek Harezmi'i, imparatorluğun bir parçası telâkki etti. *Şeybanî Han*'ın ölümünden sonra İran Şahı *İsmail*, Harezmi'i işgal etti, fakat Türkistan'ın bu kısmına uzun müddet hâkim olamadı. 1511 yılında, Harezmi Özbekleri, İran'a karşı ayaklandılar ve Vezir şehrinde, *İlbars*'ı Han olarak seçtiler. Bundan az sonra Ürgenç ve Hıve hükümdarları, *İlbars*'ın Hanlığını tanıdılar. 1593 yılında, Buharalı *II. Abdullah Han*, Harezmi'i fethetmek suretiyle, bağımsızlığına son verdi. Fakat 1598 yılında Harezmi, bağımsızlığını yine elde etti.

XVII. yüzyılın başlarında Harezmi Hanlığı'nın toprakları, Amu Derya'nın aşağı mecrasından Horasan (meselâ; Kapetdağ) ve Mangışlak'a kadar uzanan bölgeden meydana gelmişti¹³⁾. Takriben 1615 yılında Hıve, Harezmi'nin başkenti oldu. *Ebü'l-Gazi Bahadır Han*'ın iktidara

(12) Daha tam bilgi için bak. V. Ya., *Basin, O suşçnosti, IAN Kaz. SSR, SO. 1968, No: 5, s. 26 - 36.*

(13) *Özbekistan SSR tarihi, I. 1, s. 465.*

gelişine kadar (1644 - 1663) Harezmi, Kazakçıkların saldırılarına karşı kendini savunabilecek durumda idi. *Ebü'l-Gazi*, babası *Arap Muhammed Han*'ın (1603 - 1621) mirası için kardeşleri (*İsfendiyyar*, *Habaş*, *İlbars*, *Şerif Muhammed*, *Harezmi Şah* ve *Avğan*) ile taht'a halef olmak için yaptığı savaştan ancak 20 yıl sonra galip olarak çıktı. *Ebü'l-Gazi*, Harezmi'nin bağımsızlığını devam ettirmeğe gayret sarfetti. Diğer bir hizmeti de, Türkistan tarihine kaynak teşkil eden bir araştırma konusu haline gelen «Şacara-yı Tûrâkîma» eserini yazmış olmasıdır¹⁴).

Ebü'l-Gazi'nin oğlu ve halefi *Anuşa Han* (1663 - 1687), Buhara Şeybanilerine karşı 1681 - 1685 yıllarında, üç defa sefere çıkabilecek derecede kendini güçlü hissediyordu ve hatta Semerkand ve çevresini işgal etmişti¹⁵). Fakat, Şeybanilerin baskısı altında, işgal ettiği bölgeleri kısa zamanda terk etmek zorunda kalmıştı. Bu sefer, teşebbüsü Buhara ele geçirmiş ve 1687'de *Subhan Kulu Han*, Harezmi'yi işgal etmişti. Buhara Şeybanileri, Harezmi'e, kendi devlet temsilcisi *Şah Niyaz Işık Ağa*'yı tayin ettiler, lâkin o, Buhara'nın reyine başvurmadan siyasetini bağımsız olarak düzenledi. *Şah Niyaz*, Rus Çarı *I. Petro* ile temasa geçti. *I. Petro*, Harezmi'yi himayesi altına aldığına dair, 30 haziran 1700'de ona bir ferman gönderdi, fakat bunun herhangi bir etkisi olmadı¹⁶). *Arap Muhammed* (1702 - 17), Harezmi'yi Buhara'nın hâkimiyetinden kurtarmağa muvaffak oldu. Halefi *Şir Gazi* (1715 - 1728) ise, *I. Petro*'nun 1717 yılında Hîve'ye yapmış olduğu bir askeri sevkiyattan sonra (ayrıntılı bilgi için bak. s. 44 - 45) Harezmi'yi Rus ilhak siyasetine karşı korumaya teşebbüs edecekti. *Şir Gazi*, sevkedilen Rusya birliğinin bütün mensuplarını 1717'de öldürttü. Tarihî bir olaydı bu. Bundan böyle Harezmi, 156 yıl müddetle Rusya'nın işgal hedefi oldu. Zira Ruslar, bizzat kendilerinin sebep oldukları o olayları, bir türlü unutmak istemiyorlardı.

Harezmi Hanlığı da, içteki saltanat kavgasından kendini kurtaramadı. 1757 yılında *Abdullah* (*Karabey* olarak da bilinir), Harezmi Han'ı olan kardeşi *Gaib Han*'a karşı ayaklanarak onu tahtından indirdi. 1763 yılında, Harezmi Hanı, *Timur Gazi Han* öldürüldü ve 1770'te de Yomudların ayaklanması patlak verdi.

(14) Ebu'l-Gazi hakkında bak. Barthold, II, 1. s. 273 - 74. Rodoslovnyaya Turkinen. (yayımlayan A. N. Kononov bu esere giriş ve mütalaar yazmıştır) Moskova - Leningrad 1958, s. 5 - 32; «Şacara-yı Tûrâkîma»nın tercümeleri ve araştırmaları hakkında: s. 181 - 90.

(15) Hiveli Anuşa Han ile Şeybaniler sülâlesinden Buharalı (Abdü'l-Azîz Han) ve Subhan-Kulu Han arasındaki çatışmalar hakkında daha yeni kaynaklar: M. A. Salakhitdinova, Pokhodı Anuşa-Hana na zemli Bucharskoy hanstvo, «Bilnij i Sredney Vostok», Moskova 1968, s. 123 - 133'te bulunur.

(16) Vaselevskiy, Oçerk İstoriko-geograficeskikh, s. 158 - 60.

1740 yılında, İranlı *Nadir Şah*, Harezmi'e saldırdı. Harezmi Hanı *İlbars* (1728 - 1740), memleketini savunmaya çalıştı ise de, Hasar-Asp'ta ve Hanka'da mağlûp oldu. Harezmi ile İran arasında çatışmaların sürüp gittiği bir zamanda Küçük Cüz Hanı, Rusya'nın desteği ile 1740 yılında Hîve'yi işgal etti. *Ebü'l-Hayr Han*, *Nadir Şah*'tan korktuğu için Hîve'yi terketti. Hîve, *Nadir Şah*'ın karşısında aman dilemek zorunda kaldı ve 1740 - 47 yılları arasında İran'ın hâkimiyeti altında kaldı. Ancak 1747'de *Gaib*, Harezmi Hanı olarak ilân edildi. Bu Han, 1757'ye kadar Harezmi'nin birliğini yeniden kurmaya ve devlet teşkilâtını güçlendirmeye çalıştı.

1763 yılında *Timur-Gazi Han*'ın öldürülmesinden sonra Mangit, Tıpçak ve Kongırat boyları arasında saltanat kavgası başladı. Bu çekişmelerden sonra, *Muhammed Emin-İnâk*¹⁷⁾ (öl. 1790) yönetimindeki Kongırat Boyu, galip olarak çıktı¹⁸⁾. Bu olay ile Mangit Hanedanı'nın devri kapanarak, Kongırat Hanedanı devri başladı. *Muhammed Emin*'in oğlu *Avaz Beğ* (1790 - 1804), yeniden «Han» ünvanını aldı. Bu hanedan, 1873'e kadar kendi başına; 1873'ten 1920'ye kadar da Rusların himayesi altında, Harezmi'nin kaderini tayin etti. *Avaz Han*'dan sonra bu Kongırat Hanedanı'ndan onbir Han gelmiş olup, bunlardan üçü Rusya hâkimiyeti altında¹⁹⁾ hüküm sürmüştür. Harezmi, Rusya'nın askerî ileri harekâtından hemen önce, iç huzursuz-

(17) Spuler, *Geschichte*, s. 283 - 84'e göre «İnak», «askerî kumandan» anlamına gelmektedir. Bu kelime, «boy önderi» anlamını da ifade edebilir. İnaklar, bir nevi devlet şûrasını teşkil eden ve Harezmi Hanlarının yakın çevresine mensup kişilerdi. Han, kararlar alırken İnakların reyini alırdı. 1763 yılından sonra *Muhammed Emin İnak*, bizzat kendisinin yönettiği bir «İnak-Şûrası» (İnak Kenesi), teşkil etti. Bu şûraya İnaklar, Kuşbeyi (başbakan), Muhtar (Maliye bakanı) ve Atalıklar (Harezmi'de, Atalık, askerî kumandan olarak kabul edilirdi.) dahildi. «İnak» ünvanı Harezmi'de «Han» ünvanından sonra ikinci ünvandı. XIX. yüzyılın ortalarında İnaklar daha önceki ehemmiyetlerini ve salâhiyetlerini kaybettiler. Bu tarihten itibaren Han'ın özel vekili (Muhtar Vekil) ünvanını aldılar. Bu ünvanı Han'ın yazılı bir ataması ile sadece iki veya üç şahıs taşırdı. Boy önderleri kendilerini İnak olarak gösterirlerdi. Ksl. *İstoriya Narodov Uzbekistana*, II, s. 70, 100 - 101, 126 - 27, 153.

(18) Hanedanın Mangitlerden Kongıratlara geçişi hakkında bak. Barthold, II, s. 283 - 284; P. P. İvanov, *Arhiv Hivinskikh Hanov*, s. 9; Spuler, *Geschichte*, s. 263.

(19) İnaklar döneminden sonra (1713 - 90) Hanlar şunlardı: *Avaz* (1790 - 1804); *İltuza* (1804 - 1806); *Muhammed Rahim* (1805 - 1825); *Allah-Kuli* (1825 - 1842); *Rahim-Kuli* (1842 - 1846); *Muhammed Emin* (1845 - 1855); *Abdullah* (mart - eylül 1855); *Kutluk Murad* (eylül 1855 - şubat 1856); *Said Muhammed Rahim* (1856 - 64); *Said Muhammed Rahim Bahadır* (1864 - 16. VIII. 1910); *İsfendiyyar* (1910 - 1.X.1918) ve *Abdullah* (1918 - 30.IV.1920). Ksl. Mary Holdsworth, *Turkistan in the Nineteenth Century*, London - Oxford 1959, s. 1.

lukları bertaraf etmek'e meşguldü. Daha 1866 yılında, Han'ın birlikleri, Yomudların isyanını bastırmaya mecbur kalmışlardı²⁰). Rus yayılması, büyük bir geçmişe sahip olup, bir Türkistan devleti olan Harezm'in, iç siyasetinin zayıf ve dış siyaset bakımından tecrit edilmiş olduğu bir anına rastlamıştır²¹).

3. Buhara Emirliği

Buhara'nın Manğit Hanedanı, 1753 yılında saltanatı ele geçirdikten sonra, saltanatı ve nüfuzu müddetince iç huzuru temin edemediği gibi, komşu devletler (Hive, Kokand ve Afganistan) l'e de iyi münasebetler kuramadı. Manğit Hanedanı'nın kurucusu *Muhammed Rahim Atalık*'ın 1757'de ölümünden hemen sonra, halefi *Daniyal*'ın (1758 - 85) zamanında, *Daniyal*'ın, *Davlat* isimindeki İranlı bir köleyi Divanbeyi (başbakan) olarak tayin etmesiyle, Buhara Emirliği'nde kargaşalık baş gösterdi. *Davlat*, devlet gelirlerini di'ediği gibi kullandığı için hazine boşalmıştı. Âlimlerin hoşnutsuzluğuna sebep olan da, bu idi. Gayri memnunların başında *Şeyh Safar* bulunuyordu. Bu huzursuzluk dalgasına, *Daniyal*'ın oğlu *Şah Murad* da katıldı. *Daniyal* ve *Davlat*'ın hasım'arı, her ikisinin de iktidarına son vermeye muvaffak oldular ve 1785'de *Şah Murad*'ı taht'a çıkardılar. *Şah Murad* (saltanat süresi 1785 - 1800) medrese tedrisatının etkili bir teşvikçisi olarak tanınmıştır. Saltanatı zamanında, Buhara'da 30.000'den fazla talebe vardı²²). Merv ve Belh'i de kendi saltanat bölgesine bağlamaya muvaffak olduktan sonra, yerine, onun vasıflarını üzerinde toplamış olan oğlu *Emir Said Haydar* (1801/2 - 1826) geçti. *Haydar*, âdil ve ilim sahibi bir hükümdardı. Saltanatı zamanında, 1000'e yakın talebe önünde İslâmi ilimler üzerine bizzat ders vermiştir²³). 1817 yılında Harezm hücumunu durdurmak zorunda kaldı; ayrılıkçı Şehr-i Sebz Beyi'ne karşı çarpışmaları idare etti ve ayrıca Kıtay-Kıpçak boyunun Şehr-i Sebz'-

(20) Rus seferlerinin başlamasından önce Harezm Hanlığı'ndaki iç karışıklıklar hakkında daha tam bilgi için, bak. *Materialy po istorii Turkmen i Turkmenii*, II. Yayınlayan A. Borovkov, Moskova - Leningrad 1938, s. 611 - 638.

(21) Rus istila seferlerinden önce Harezm (Hive) Hanlığı umumî tarihi hakkında bak. Barthold, II. 1, s. 283 - 86; Rıza Nur, IV. s. 272 - 333; Spuler, *Gesehiehte*, s. 262 - 66; İvanov, *Oçerki*, s. 100 ff.; N. Kalandarov ve diğerleri, *Harezm*, Taşkent 1962; Vaselevskiy (16); Z. V. Togan, *Hârizm*, IA. V. 1, s. 240 - 257; P. Lerch, *Khiva oder Khorezm*, SPB 1873; Hayit, *Türkestan im XX Jahrh.*, s. 142 - 43 ve dipnotlar 426 - 427.

(22) İvanov, *Oçerki*, s. 105.

(23) Mirza Abdu'l-Azim Sâmi, *Tarihi Salatân-i Mangitliya*, İzdanle teksta, predslovie, perevod i primçaniya, A. M. Epifanovoy, Moskova 1962, s. 58.

deki ayaklanmasına karşı seferde bulundu. Buhara bütün bu çarpışmalardan, muzaffer olarak çıktı. *Emir Said Haydar*, en büyük oğlu *Hüseyin*'i tahta halef olarak tayin etti. Hüseyin, sadece iki ay oniki gün saltanat sürebildi. Muhtemelen öldürülmüştür. Diğer oğulları, Karma-na Hükümdarı *Ömer Han* ve Karşı Hükümdarı *Nasrullah* (diğer adıyla *Bahadır*), tahtı ele geçirmek için rekabet halinde idiler. *Nasrullah*, zayıf karakterli olmakla tanınmıştı. Bu yüzden Beyler, Han olarak *Ömer*'i seçmişlerdi. *Nasrullah*, buna itiraz etti ve başında bulunduğu ordusu ile Buhara'ya yürüdü. Şehri, 70 gün süre ile kuşattı. Bu arada, babasının Divanbeyi *Muhammed Hâkim Kuşbeyi*'ni ikna etme fırsatını elde ederek Buhara kapılarını açtırdı ve şehri işgal etti. Kuvvet kullanarak taht'a çıktıktan sonra, bir zamanki müttefiki *Muhammed Hâkim Kuşbeyi*'ni idam ettirdi²⁴). *Nasrullah* (1826 - 1860/61), gaddarlığı ile geniş ölçüde tanınmıştı. 1840 yılında, silâhlı kuvvetlerinin başında Fergana Hanlığı'na yürüdü ve başkenti Kokand'ı işgal ederek Kokand Hanı *Muhammed Ali*'yi idam ettirdi. Şehr-i Sebz'e 32 saldırı düzenledi ve nihayet 1855/56'da bu şehri ve çevresini boyunduruk altına aldı. *Nasrullah*'ın saltanatı zamanında Belh, Maymana, Andhoy, Kunduz, Şibarğan ve Amu Derya'nın sol kıyısında Mazar-i Şerif Beylerinin ayrılıkçılık çabaları kendini gösterdi. *Nasrullah*, bu beylerin ayaklanma'larına karşı da köklü bir harekete geçti. Belh, Şibarğan ve Mazar-i Şerif Beylerini yanına davet ederek tevkif etti. Lâkin o, tarihte Afganlılar diye adı geçen, Amu Derya'nın sol kıyısındaki bağımsızlık çabalarını önleyemedi. 1849'da Buhara, Belh şehri ve eyaletini Afganistan'ın lehine kaybetti. *Nasrullah*'ın saltanatı zamanında Afganlılar, «Afgan Türkistanı»²⁵) denilen toprakları işgal ettiler. Bununla, Buhara'nın hâkimiyeti, Harezmi Hanlığı hudutlarına kadar, Amu Derya'nın sağ kıyısında (akıntı yönünde) sınırlandırılmış oldu. Asilzadeler, *Nasrullah*'tan şüphe ediyorlardı ve onun tarafından Tebrizli bir katil olan *Abdüssamed* Buhara'nın silâhlı kuvvetler komutanı olarak tayin edildikten sonra, artık ona güvenmiyorlardı. *Nasrullah* müstebit saltanatını bu meş'um adamın işine son vermek suretiyle kurtarabilmişti²⁶). *Nasrullah*'ın yerine, babasından farklı olmayan ve 1861'-

(24) Sâmi-Eplfanova (22), s. 53; N. Khanykov, *Opisanie bukharskogo khanstva*, s. 228 - 29'a göre *Nasrullah*'ın yanında *Muhammed Hâkim Kuşbeyi* ile topçu-başı *Emir Said Ayaz* dahi yer almıştır.

(25) «Afgan - Türkistanı» hakkında bak. Moniş, *Afganskıy Turkestan*, NV. No: 16 - 17, s. 319 - 28.

(26) Khanykov (23), s. 231 - 32. *Abdu's-Samed* İran ordusunda görevli idi. Bir cinayetinden ötürü ölüme mahkûm edildi. Hindistan'a kaçarak, buraya daha önce kaçmış olan *Feth Ali-Şah*'ın hizmetine girdi; onu öldürdü ve Kâbil'e kaçtı. Burada, *Dost-Muhammed-Han*'a hizmet etti. *Dost-Muhammed-Han*'ın

den 1885'e kadar saltanat süren biricik oğlu *Muzaffer* geçti. *Emir Muzaffer*, 1865 yılında, Taşkent'in yaşadığı acı olayların ve faciaların şahidi oldu. Kokand Hanlığı, Taşkent için, Rusya ile kanlı bir savaşa tutuşmuş olduğu bir zamanda, ordusunun başında olarak Hanlığın başkenti Kokand'ı vurarak işgal etti ve farkında olmadan Ruslara yardım etti. Kokand Hanlığı'nın Rusya'ya karşı direnme gücünü kırmaya teşebbüs etti. O, Taşkent'ten «bizlere yardım ediniz» diyen ricalara kulak asmadı²⁷⁾. *Muzaffer*, Rus işgalinden önce Buhara'nın son bağımsız hükümdarı idi. Buhara'nın, Rusya'nın tâbii haline gelmesine onun ha'k'ı değil; bilâkis 1868'de Ruslarla savaşı kaybeden *Muzaffer*'in ölçüsüz karakteri, kabiliyetsizliği ve hodbinliği sebep olmuştur.

4. Fergana Hanlığı (Kokand)

Fergana vadisi, *Timur*'un imparatorluğunun dağılmasından sonra bağımsız olmuştu. Daha 1467 yılında, *Timur*'un yeğeni *Ömer Şeyh*, Fergana'nın bağımsız hükümdarı oldu ve Ahsikent²⁸⁾ şehrini kendine başkent edindi. Ölümünden sonra oğlu *Bâbur*, saltanatı devraldı ve başkenti, Andıcan'a²⁹⁾ nakletti. *Bâbur*, Şeybanîlere karşı yaptığı savaşta, Fergana'yı kaybetti. Bundan sonra bu bölge, 1597 yılına kadar, Özbek Şeybanî'lerin hâkimiyeti altında kaldı. Sonunda Ferga-

oğlu *Ekber-Han*'ı öldürerek Buhara'ya kaçtı. Burada Buhara birlikleri komutanı oldu. Nihayet 1839'da görevine son verildi ve meçhul biri tarafından öldürüldü.

- (27) B. Hayit, Taşkent, (Unun Tarihi Yolu ve Faciaları), MT. 1966, Nr. 117, s. 28. Rusların Taşkent'e girişine şahit olan Çimkent Müftüsü *Abdu'l-Gaffar Abdu's-Settar-Han* şunu bildirmektedir: «Çimkent'in Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra dahi, Buhara Emiri'nin yardımına olan güvenimizi yitirmemiştik.» Ksl. N. P. Ostroumov, *Sartı*, 2. baskı, Taşkent 1898, s. 114. Taşkent'in zaptı ile ilgili yeni fikirler için bak.: The russian capture of Tashkent, «Central Asian Review», 1965, Nr. 2, 104 - 120.
- (28) Ahsi, Ahsiket, Ahsikâs, yazılı kaynaklarda X. yüzyıldan beri Fergana Vadisi'nin büyük şehirlerinden biri ve merkezi olarak kabul edilirdi. Ksl. Barthold, IA. 1, s. 226. 1934 yılında bu eski şehrin harabelerini görmek imkânını buldum. Şehrin sadece surlarından bir enkaz kalmıştı. Sakinleri, eski şehrin bir kısmının, Sir Derya'nın yatağını değiştirdiğinden, ırmağın yatağı altında kaldığını anlattılar. Halihazırda burası bir köydür. Bu köyün ahalisi ona Ahsi diyorlar. Arkeolojik araştırmalar hakkında bak. I. Ahrarov, *Novye Archeologičeskie material*, s. 79 - 81.
- (29) Andıcan'ın şehir olarak ne zaman kurulduğu hakkında bir bilgi yoktur. Arapların Türkistan'da bulunduğu zamanda Andukan diye bilinirdi. Bu şehir «İpek-Kervanları yollarının merkezlerinden biri idi.» *Bâburname* bu şehri Andıcan olarak 60 yerde zikreder. Andıcan hakkında daha tam bilgi için: *Mirza Bala, Endıcan (= Andıcan)*, IA. IV, s. 268 - 270.

na'da yine bağımsızlık hareketleri başladı. Halk arasında, zevcesi *Saide Appak Hanım*'ın, kaçışları sırasında *Bâbur*'a bir erkek çocuğu hediye ettiği menkıbesi yayıldı. Rivayete göre; *Bâbur* ve Hanımı, çocuğu bir altın beşiğe koyarak bir yere bırakmak zorunda kalırlar. Halk, bu çocuğu bulur ve adını «*Altın Beşik*» koyar. Çocuk, Özbeklerin Ming Boyu tarafından alınır. *Altın Beşik*'in *Tangrı-Yar* isminde bir oğlu olur. *Tangrı-Yar* büyür ve Fergana Beyi olur. Bu çeşit bir efsane ile Ming Boyu, belki de Fergana'da kendi hâkimiyetini yaymak emelinde idi. 1579'dan, *Şah-Ruh*'un (öl. 1649) ortaya çıkmasına kadar meydana gelen olaylara ışık tutabilecek güvenilir yazılı belgeler mevcut değildir³⁰). «*Tarih-i Şah-Ruh*» konulu el yazmasının müellifi *Muhammed Hokandî*, *Şah-Ruh*'un, Fergana devletinin kurucusu olduğunu yazar³¹). *Barthold*, *Şah-Ruh*'a kadar, Fergana ve Doğu Türkistan Çadak³²) şehrinden Hocalar tarafından idare edildiğini zikreder³³). Fakat, Fergana'daki Hoca'lar zamanı ile ilgili kaynaklar da ele geçmemiştir. *Şah-Ruh*'tan sonra *Rüstem Bey* (*Hacı Sultan* olarak da bilinir), *Aşur Kul* ve *Şah-Ruh ibni Aşur Kul* (öl. 1721), Fergana hükümdarı olarak bilinirler.

Bâbur'un tasvirine göre Fergana vadisi, doğuda Kaşgar; batıda Semerkand, güneyde Badahşan Dağları ve kuzeyde Almalık ve Alma-Ata şehirleri ve sınırları ile çevrili idi³⁴). Hanlığın kurulmasından

(30) «*Kokand, Russia and Bukhara*» başlığı altında (yazarı, basım yeri - tarihi meçhul) Berlin'deki Prusya devlet kütüphanesinin okuma salonunda bulunmuş olan Hindistan menşeli matbu bir yazı (muhtemelen resmî karakteri olan ve şubat 1865'e kadar Türkistan olaylarını kısaca inceleyen bir yazı idi) ikinci sayfasında *Altın-Besik*'in şeceresini aşağıdaki gibi göstermektedir:

Altın-Besik → *Tangrı Yâr* → *Muhammed Emlin-Biy* → *Abdulkerim* → *Ubeydullah Bly* → *Şah-Mast Bly* (= *Çamaş Bly*) → *Hacı Han* → *Aşur Kul* → *Şah-Ruh* (Atalık) → *Abdülkerim* → *Abdülrahman* vb. *Altın-Besik*'in ardından 24 nesil gelmiştir.

(31) Mullah Niyaz Muhammed bin Mullah Aşur Muhammed Hokandî, *Tarih-i Şah-Ruh*, yayımcısı: N. N. Pantusev (Rusça'ya tercüme edilmemiştir), Kazan 1886, s. 15.

(32) «Çadak» diye bir yer bugünkü Fergana Vadisi'nde bilinmemektedir. Muhtemelen, bugünkü Uyçî Kazası'nın kuzeyinde (12 - 15 km. mesafede) Naman-gan ile Uç-Kurgan arasındaki Çahar-Tağ (= Dört Dağ), halk dilinde Çartag diye geçen bu yer 1939 yılına kadar sık sık ziyaret etmek imkânını buldum. Şehir, saray ve kalelerin bulunduğu dört tepe üzerinde kurulmuş olup eski şehirden sadece harabeler kalmıştı. Şehir surlarının kalıntılarını hâlâ görmek mümkündür. Halkın ifadesine göre bir zamanlar burası, Hanların hükûmet merkezliymiş. Şimdi burası küçük bir şehirdir.

(33) Barthold, *Fergana*, IA. V. 1, s. 563.

(34) *Bâburnâme*, Rus. tercümesi: M. Sal'e, yayımcısı: S. Azimcanova, Taşkent 1958, s. 5.

önce, Fergana vadisinde, büyük ölçüde tanınmış, Türkistan'ın tarihinde ve bilhassa kültür hayatında önemli rol oynamış Andıcan, Ahsikent, Kasân, Özgent, Marginan (= Margilan), İsfara, Varuh, Kanibadem, Hocent ve Oş gibi şehirler vardı.

Şah-Ruh ibni Aşur Kul'un halefi *Ebu Rahim*, daha önce «Rahim Kalesi»³⁵⁾ adını taşıyan, bugünkü Kokand (Hokand) şehrini kurdu. Köy içindeki kale, XVIII. yüzyılın ortalarına doğru, Fergana Hanlığı'nın merkezi olan bir şehir halinde gelişti³⁶⁾. Fergana'nın saltanatının, bütün istikametlere yayılması çabaları, burada filizlendi. *Ebu Rahim*, Semerkand'ı, Katta Kurgan'ı ve Şehr-i Sebz'i, kendi saltanatı sınırları içine aldı. Bu fetihlerini 1739/40'ta Hocent'te, hayatı ile ödedi. Muhtemelen, Buhara ajanları tarafından öldürüldü. Ölümünden sonra, adı geçen bölgeler, Buhara Emirliği tarafından geri alındı. *Ebu Rahim*'in yerine kardeşi *Abdü'l-Kerim* geçti. *Abdü'l-Kerim*, Kalmuklarla çarpışmak zorunda kaldı. 1760'ta Kalmuklar, Kasân'ı işgal etti. Fakat, Kokand muharebesini kaybettiler. Kalmukların yerine Çinliler geçtiler. Hanlık, kısa bir zaman sonra Çin'in nüfuzu altına girdi. *Abdü'l-Kerim*'in halefi *İrdan Bey* (*Ebu Rahim*'in oğlu), Çin'e karşı savaşta, Orta Asya İslâm devletlerinin ittifakını sağlamaya çalıştı, fakat bir sonuç alamadı. 1763'te Afganistanlı *Ahmed Şah Durânî*, ordusunun başında, Kokand ile Taşkent arasında göründü ise de, ülkesindeki kargaşalıklardan ötürü, aynı yıl geri dönmek zorunda kaldı.

İrdan Bey'in ölümünden sonra 1778'de *Sultan Han*, babası henüz hayatta iken patlak veren Çust, Andıcan Tora-Kurgan ve Hocent Beylerinin ayaklanmasını bastırmakla uğraştı. Amacına erişmeden öldürüldü. Onun yerine *Abdü'l-Kerim*'in diğer oğlu *Narbuta* geçti (öl. 1807/8), ve Beylerin ayaklanmasını kat'i olarak bastırmaya muvaffak oldu. *Narbuta*'nın oğlu ve halefi *Âlim*, (1807 veya 1816 yılına kadar saltanat sürdü) «Han» ünvanını aldı. Buhara Emirliği'nden, Ora-Tepe ve Cizzâk'ı alarak her iki şehri de kendi saltanat sahasına ilhak etti³⁷⁾. *Âlim Han*, *Yunus Hoca*'nın müstakil olarak idare ettiği Taşkent'i fethetmeye uğraştı ise de, 1799'daki ilk Taşkent seferi sonuçsuz kaldı. Diğer yandan *Yunus Hoca*, Çust ve Hocent Beylerinin ayaklanmaları vasıtasıyla, Fergana'yı kolayca fethedebileceği ümidindeydi. 1800 yılında *Yunus Hoca*, Kokand'a saldırdı. Fakat, onun silâhlı kuvvetleri, Hocent'te yenilgiye uğradı. Böylece *Âlim Han*, Taşkent'e yeni-

(35) V. Nalivkin, *Kratkaya istoriya kokandskogo khanstva*, Kazan 1886, s. 56. Barthold, *IA. V. 1*, s. 553'e göre bu kale *Abdülkerim* tarafından inşa ettirilmiştir.

(36) BSE, 1930, C. XXX, s. 270; Hayit, *Die nationalen Regierungen*, s. 59, dipnot 229.

(37) Spuler, *Geschichte*, s. 259.

den saldırma fırsatını elde etti. Birçok çarpışmalardan sonra Kokand birlikleri Taşkent'i fethettiler. Kokand Hanlığı, adım adım, Türkistan (Yassa) şehrine kadar sokuldu. *Âlim Han*, Daşt-i Kıpçak'a (Sir Derya'nın aşağı mecrası) yaptığı seferden Kokand'a döndüğünde (1809 veya 1816) fanatik dervişler tarafından öldürüldü.

Narbusta'nın oğlu *Ömer* (doğ. 22.11.1785), Han olarak tayin edildi. *Ömer Han*, 1818 yılına kadar Aral Gölü'nün güney bölgesini işgal etti ve Sir Derya'nın aşağı mecrasında Ak Mescid kalesini yaptırdı. Taşkent'e döndükten sonra Müslümanların başkumandanı (Emirü'l-Mü'minin) oldu. Bir şâir olan *Ömer Han*, şiirlerini «Azadî» mahlası ile yazmıştır³⁸). O bir antoloji ile tanıtılmış olan birkaç şairi etrafında toplanmıştı. Kaldı ki, hanımları *Nadire* ve *Üveysa* da, birer şaire olup edebî sohbetlere iştirak etmişlerdi. Onların eserleri, Türkistan lirizminde, günümüze kadar önemli bir yer işgal etmiştir. *Ömer Han* saltanatı zamanında, iç huzurun sağlanması ve vatandaşlarının refahı için çalıştı. 1819'da Hocent Beyi, *Ömer Han*'ın saltanatını yıkmaya matuf bir ayaklanma düzenledi ise de ayaklanma Han tarafından bastırıldı.

Ömer Han'ın ölümünden sonra 1822 yılında, onun 12 yaşındaki oğlu *Muhammed Ali*, tahtı devraldı. İktidarı zamanında Kokand, Çin'e karşı aktif bir siyaset izledi. Kaşgar'ın, Çinliler tarafından işgal edilmesinden sonra *Appak Hoca* soyundan gelen *Cihangir Hoca*, 1758'den beri Kokand'ta yaşamakta idi. Bu zat, Kokand sarayındaki ilmiye mensuplarına ve tesirli Beyler'e planlarını kabul ettirerek onların yardımı ile Kokand birliklerinin Doğu Türkistan'a girmesini teşvik etti. *Cihangir Hoca*, etrafında 3000 muharip toplayarak, sabık Andıcan komutanı *İsa Dathâ*'nın komutanlığı altında 1825'te Kaşgar'a sevketti. Çinlilere karşı bir ayaklanma düzenleyerek, şehri zaptetti. Âlimlerin ricası üzerine genç Han, *Muhammed Ali*, 1826 yılında ordusunun başında Kaşgar'a girdi. Hanlığın ordusunun Kaşgar'da görünmesi üzerine *Cihangir Hoca* hükümdar ilân edildi. Fakat Çinliler Kaşgar kalesindeki mevzilerini bırakmadılar. *Muhammed Ali*'nin orada görünmüş olması, *Cihangir*'in hoşuna gitmeyen bir olay oldu. Zira, Kokand'ın bizzat hâkimiyet iddia edebileceğinden endişe ediyordu. *Cihangir* bir zamanki hamisini at üstünde oturarak selâmladı³⁹). Gülbağ Kalesi'nde mevzilenmiş olan Çinlilere karşı Kokand ordusu harbe girdi. *Cihangir*, kendi muharipleri ile Çinlileri püskürtebileceği ümidi içinde muharebeye karşı seyirci kaldı. Kokand ordusu, kaleyi fethetti ve

(38) B. Hayit, *Die jungste Özbekische Literatur*, «Central Asiatic Journal», Vol. VII, No: 2 (1962), s. 122 - 23.

(39) Nalivkin, (35) s. 127 - 129.

aynı yıl Kaşgar'dan geri çekildi. Böylece *Cihangir*, Çinlilerle bizzat hesaplaşmak zorunda kaldı. Mart 1827'de Çinliler, 20.000 asker ile Kaşgar'a saldırdılar. *Cihangir*, dokuz aylık saltanattan sonra kaçmak zorunda kaldı ve Çinliler 1 nisanda şehri zaptettiler⁴⁰).

Muhammed Ali Han 1830'da, 40.000 askerle Kaşgar'a yürüme emrini verdi. Komutanlığı, ordu kumandanı *Hak Kuli* ve *Cihangir Hoca*'nın kardeşi *Mat Yusuf Hoca* e'le aldılar. Kokand ordusu, Çinlileri Kaşgar'dan 45 km. mesafedeki Min-Yol'da yendiler; üstünlük kazanarak Kaşgar'a yürüdüler. Kasım 1830'da Kokand ordusu Kaşgar'ı işgal etti. Buradan, Yarkent, Hoten ve Aksu'ya indi. 1830'un sonunda, Buhara'nın Kokand'a saldırmasından endişe edildiği için, Kokand ordusu Doğu Türkistan'ı terketti. Kokandlılar 1831'de, Çinlilerle aşağıdaki anlaşmayı yaptıktan sonra müsait şartlar altında geri çekildiler :

1 — Doğu Türkistan'ın altı şehrinde, gümrük tahsilâtı, Kokand Hanlığı'nın bir görevidir.

2 — Gümrük murakabesi için Han, her şehir için, Kaşgar aksakalının murakabesinde bir devlet memuru tayin eder.

3 — Altı şehirdeki bütün yabancılar, Han'ın memurları tarafından murakabe edilir.

Han'ın Çinlilere karşı taahhüdüne gelince: Kokand ülkesinden, Hocaların Kaşgar'a sızmasına müsamaha edilmeyecektir⁴¹). 1832 yılında *Âlim Paşa*; Kokand'tan Kaşgar'a gelerek, gümrük başmüfettişi olarak vazifeye başladı. Kokand'ın bu üstünlüğü, 1847'de Doğu Türkistan'da Hocaların ortaya çıkması ile son buldu. (Ayrıntılı bilgi için bak. s. 140) Ancak 1858'de, *Hudayar Han*, 1831 antlaşmasının tekrar yürürlüğe girmesini sağlayabildi. O, *Nasruddin Dathâ*'yı, gümrük işleri müfettişi olarak Kaşgar'a gönderdi. Bu murakabe yetkisi, 1864 yılında *Buzuruk Hoca* ile *Yakub Bey*'in Kaşgar'da görünmelerine kadar devam etti.

Muhammed Ali'nin saltanatı zamanında, Hanlığın toprakları da genişletildi. Kokand ordu kumandanı *Hak Kuli*, Şuğnan, Darvâz, Kara-Tekin, Ruşân, Vahân ve Pamir Havzası'ndaki Kôlâb'ı, Kokand devletine bağlamağa muvaffak oldu. Bununla, bu Hanlığın sınırları XIX. yüzyılın başlarında Pamir'den İli Irmağı'na kadar ve Altay Dağları'ndan Sir Derya'nın aşağı mecrasına kadar genişlemiş oldu⁴²).

(40) *Cihangir Hoca* önderliğindeki isyan ve Kokand ile Doğu Türkistan Hanlıklarının siyaseti hakkında bak. Kornilov *Kaşgarıya İli Vostochnoy Turkestan*, s. 15; Nallıkin (35), s. 129; Bellew, «Report», s. 182.

(41) Kuropatkin, *Kaşgarıya*, s. 119; Kornilov (39), s. 18; Bellew, s. 185.

(42) İvanov, *Oçerki*, s. 186. Ksl. Filipp Nazarov, *Zapiski o nekotorykh narodakh i zemliyakh Sredney çasti Azii*, Moskova 1968, s. 37. (Nazarov, 1813 - 14 yılları).

Kokand Hanlığı'nın, yükselme zamanında Buhara ile olan münasebetleri öylesine kötüleşti ki, bu iki Türkistan devleti, ancak silâhları vasıtasıyla konuşabilecek duruma geldiler. *Âlim Han* zamanında Buhara ile Kokand arasında Ora-Tepe için 15 muharebe yapıldı. *Emir Nasrullah*, yapmış olduğu askeri seferden sonra 1839'da her iki devlet için çıkış üssü teşkil eden Cizzâk, Hocent ve Ora-Tepe şehirlerini fethetti.

1840/41'de *Emir Nasrullah*, Kokand şehrini fethetti. Kokand Hanı *Muhammed Ali*'yi, üvey annesi *Nadire*'yi ve kardeşi *Sultan Mahmud*'u öldürttü. *Emir*, *İbrahim Hayâl-Parvanaçı*'yı Kokand valisi olarak tayin etti. Fakat Buhara, Fergana'ya daha fazla hükmedemedi. Naman-gan çevresi beyleri, Buhara'nın hükümranlığından kurtulabilmek için, *Yusuf Bey*'in önderliğinde, Talas'ta yaşamakta olan *Âlim Han* ile, *Ömer Han*'ın üvey kardeşi *Şir Ali Bey*'in, Han olarak ilân edilmesini teklif ettiler. 50 yaşında olan *Şir Ali Bey*, bu teklifi kabul ederek *Kara-Su*'ya (Andıcan ile Oş arasında) geldi ve burada Han olarak seçildi. 1842'nin haziran ayında Kokand'a yürüdü. Kokand ile Buhara silâhlı kuvvetleri arasında cereyan eden muharebede 3000'e yakın Buhara askeri öldü. Kokand'da bulunan 1500 Buharalı tevkif edildi. *Şir Ali Han*, Fergana'yı yeniden bağımsızlığa kavuşturdu ve Buhara askerlerinin ric'atı esnasında Hocent'i de zaptetti. Kokand Hanlığı, 1843'te, *Molla Bey* komutanlığı altında Taşkent'i de Buhara'nın elinden geri aldı. Kokand ile Buhara arasındaki bu düşmanlık 1865'e kadar devam etti; hattâ, emir *Muzaffer* 1865'te Kokand şehrini de fethetti. *Muzaffer*'in bu kuvveti, Rusların Taşkent'i fethetmek için Kokand'a karşı kıyasıya savaştığı zamanda her iki devlet için (Kokand ve Buhara) bir faciadan başka bir şey değildi.

Kokand Hanlığı da, iç çekişmelerden masun kalmadı. 1845 yılında *Müslüman Kul*'un idaresindeki Kıpçaklar, *Şir Ali Han*'a karşı ayaklandılar. Onun askerleri Kokand birliklerini Çust ile Taşkent arasında yenerek, Kokand şehrini zaptettiler. Kıpçaklar, Ming Hanedanı'nın saltanatına son vermek istiyorlardı. Her ne kadar *Şir Ali Han*'ı tekrar taht'a çıkardılarsa da, *Müslüman Kul*'u Başvekil (Minbaşı) olarak tayin etmek hakkını elde ettiler. Bununla, devlet idaresi fiilen Kıpçakların eline geçmiş oldu. Bu durum ise Özbek Ming Boyu'nun hoşnutsuzluğuna sebep oldu ve 1845'te, *Âlim Han*'ın oğlu *Murad Bey*'i Kokand üzerine gönderdiler. *Murad Bey*, Kokand'ı fethettikten sonra,

rında Rusya'nın Kokand elçisi idi, hatıraları 1821'de Petersburg'da yayınlandı). V. Abdullaev, *Özbek Edebiyat Tarihi*, C. II, Taşkent 1964, s. 93'e göre Hanlık daha XVIII. yüzyılın ortalarında Tibet, Kaşgar ve Daştı-Kıpçak sınırlarına erişmiştir.

Şir Ali Han'ı ölüme mahkûm etti. *Murad*, sadece onbir gün Hanlığını sürdürebildi; zira o da aynı yıl, Kıpçaklar tarafından idam edildi. *Müslüman Kul*, nâib oldu ve Namangan'da yaşayan *Şir Ali Han*'ın üçüncü oğlu *Hudayar*'ı (en gencini) Han olarak tayin etti. *Hudayar Han*, memleketi idare edebilecek kabiliyette değildi. Nitekim, rakip grupların oyuncağı haline geldi. Üç defa taht'tan indirildi, ve Buhara'nın yardımı ile (1845 - 58, 1862 - 63 ve 1866 - 1875) üç defa tekrar Han olarak tayin edildi. Bu «Han oyununda» ve iç çekişmeler esnasında Kokand Hanlığı, Rusya'nın doğrudan doğruya taarruzuna maruz kaldı. Hanlık ile Rusya arasında devam eden 23 yıllık savaştan sonra, (ileride bu hususta ayrıca yazacağız) Rusya muharebeyi kazandı ve 1876'da Kokand Hanlığı'na son verdi.

5. Taşkent Hanlığı'nın Başlangıcı ve Sonu

Türkistan'ın en eski şehirlerinden biri olan Taşkent⁽⁴³⁾, Türkistan'daki Buhara ve Kokand gibi rakip devletlerin ve Moğolistan, Çin, Cungarya ile Rusya'nın sık sık ilgisini çekmiştir. Bu husus, Taşkent'in coğrafi durumundan ileri geliyordu. Taşkent'in bağımsızlığını ve bu şehir için Buhara ile Kokand arasındaki saltanat kavgasını incelememiz, özel bir sebebe dayanmaktadır: Taşkent, Daşt-i Kıpçak ve Transaksonya için bir çıkış üssü mahiyetinde idi.

Taşkent, 1598 - 1723 yılları arasında Kazak Türklerinin, 1723 - 1747 yılları arasında Kalmukların hâkimiyeti altında bulunuyordu. Kalmukların Taşkent valisi Özbek Türklerinden olan *Hâkim Bey*, 1747'de Taşkent'in bağımsızlığını ilân etti; fakat eski efendilerinin nüfuzundan kurtulamadı. O, 1749'da öldürüldü. Halefi, Kalmuk nüfuzundan kurtulmaya muvaffak oldu, lâkin 1755'te Çinlilerin nüfuzu altına girdi. Taşkent hükümdarları, bu şehir-devletin birliğini koruyamadılar. 1780 yılına kadar, şehrin dört bölgesinin her birisi bir Bey tarafından müstakil olarak idare edildi. Ancak 1780'de *Şeyh Hâvendi Tahur* (Halk dilinde: *Şayhantavur*; XIV. yüzyılın ünlü İslâm âlimi idi) Beyi, *Yunus Hoca*, Taşkent'in dört bölgesine hâkimiyetini kabul ettirdi. Böylece o, Taşkent'in bir bütün olarak bağımsızlığını sağlamış oldu⁽⁴⁴⁾. *Yunus Hoca*'nın idaresi altında *Rüstem Tora*, Atalık⁽⁴⁵⁾;

(43) Taşkent tarihi hakkında bak. Barthold, EI. (Taşkent nâmi altında) II. 1, s. 499 - 502; Register, s. 994'de; Hayit (27), s. 23 - 25.

(44) Barthold, II, 1, s. 279; Yuriy Aleksander Sokolov, Taşkent, Taşkenttal i Rossiya, Taşkent 1965, s. 38, Yunus Hoca'nın 1784 yılında Taşkent'in tamamına nüfuzunu yaydığını yanlış olarak bildirmektedir.

(45) Atalık (Babalık) Türkistan'ın Türk hükümdarlarının bir şeref ünvanı idi. Her

Babahan Tora, Ordu kumandanlığına; *Başçı Hoca*, Divan Beyliğine getirildiler. *Yunus Hoca* ise, adalet işlerini üzerine aldı⁴⁶). *Yunus Hoca* devrinde bu şehir-devlet, 4 Bey tarafından idare edilmeyip, 4 Aksakal (devlet memuru) tarafından idare edildi. Hükümdar, 1800 yılına kadar Sayram, Çimkent, Türkistan (Yassa) ve Sir Derya'nın sol kıyısında Hocent şehri sınırına kadar olan bölgeleri fethetmeye muvaffak oldu⁴⁷). Bu fetihlerle, Taşkent'in devlet sınırları kuzeyde Türkistan'a (Yassa); kuzeybatıda Karatau (Karadağ)na; doğuda Sayram dağlarına; güneyde de Ugema Irmağı'na kadar erişti. Taşkent, her bakımdan bağımsızlığını koruyor ve ticarî münasebetlerini her yönde geliştirmeye, bilhassa çaba harcıyordu. 1894'te *Muhammed Rahim Hoca* ve *Aziz Hoca* başkanlığındaki Taşkent kervanı, Omsk şehrine vardı. Aynı yılda, *A. S. Beznosikov* ve *T. S. Burnaşev* idaresinde bir Rus ticaret kervanı, Taşkent'e geldi. Taşkent kervanının, ticaret maksatları haricinde başka bir emeli olmadığı halde, Rus kervanından *Beznosikov*, Omsk'tan itibaren Taşkent'e kadar giden yolların tam olarak haritasını çizmekle; *Burnaşev* de yol boyunca bulunan maden kaynaklarını tesbit etmekle, Rus Hükûmeti tarafından görevlendirilmişlerdi.

1795 yılında Taşkent, Buhara Emirliği tarafından işgal edildi. Buna rağmen 1796'da *Yunus Hoca*, Taşkent'in bağımsızlığını yeniden temin etti. Zira, Horasan'da çıkan huzursuzluklardan dolayı, Buhara ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştı. Ruslar da, Taşkent'in artmakta olan gücünün farkında idiler. 27 ağustos 1797'de, aralarında *İşim Sultan*'ın da bulunduğu, *Dimitriy Tetyatnikov* başkanlığında bir Rus heyeti, Taşkent'e geldi. 9 kişiden ibaret bulunan bu elçiler, Taşkent'te bir yıl kalarak şehri iyice tetkik etme fırsatını buldular. Taşkent ile Omsk arasındaki yolların haritasını hazırladılar. Ruslar, askerî bir maksatla çalışıp incelemelerine devam ederken, *Molla Can Ahun Ma'sum* ve *Aşur Ali Bahadır*'dan meydana gelen Taşkent heye-

hükümdarın bir Atalık'ı vardı. Bu ünvan sahipleri Han, Emir veya Bey'den sonra gelen en yüksek şahsiyetlerdi. Bunlar halk arasında ve prensler ile beyler arasındaki adalet işlerine baktıklarından, devlet hayatında ayrıca ehemmiyete sahip idiler. Atalık müessesesi XIX. yüzyılın ortalarında Türkistan'ın bütün Hanlıklarında kaldırıldı. Buhara Emirliği'nde Atalıklar 15. dereceden yetkilere sahiptiler (16. dereceden yetkiye, yani en büyük yetkiye Emir'in bizzat kendisi sahipti).

(46) Sokolov (44), s. 4.

(47) Sokolov (44), s. 94'e göre, Taşkent Hanı *Yunus-Hoca* hicrî 1215 (= 1800) yılında vefat etti. F. Azadev, *Taşkent v vtoroy polovine XIX veka*, Taşkent 1959, s. 20'e göre 1810'da; Barthold, III, s. 502 *Yunus-Hoca*'nın vefat tarihini bildirmemiştir.

ti, 9 kasım 1797'de Petersburg'a vardı ve ticarî münasebetlerin geliştirilmesi ile ilgili müzakerelerine başladı.

Taşkent Han'ı *Yunus Hoca*, mevkiini sağlamlaştırdı, ve Yedi-Su bölgesine kadar saltanatını genişletti. Kokand Hanlığı ise, Taşkent'i kendi saltanat sahasına bağlamak çabası içinde idi. 1799 yılında, *Han Hoca*'nın emrindeki Kokand ordusu, Taşkent'e saldırdı. Kokand, Ak Suv'da muharebeyi kaybetti. *Han Hoca*, esir edildi ve 70 Kokandlı ile birlikte öldürüldü. *Yunus Hoca*, silâhlı kuvvetlerinin yenilmezliğine ve ayaklanan Hocent beylerinin de yardımıyla Kokand'ı fethedeceğine inanıyordu. Askerleri, Kokand şehrinin sınırına eriştiler. 1 ekim 1800'de *Yunus Hoca*, Kokand muharebesini kaybetti. Kurtulabilen Taşkentliler kaçtılar. *Yunus Hoca* da, Kokand seferinden döndükten sonra, aynı yılda öldü⁽⁴⁸⁾.

Yunus Hoca'nın yerine, aynı sülâle mensubu *Muhammed Hoca* geçti. O da, 1801 yılı başlarında, *Yunus Hoca*'nın oğlu *Sultan Hoca* tarafından taht'tan indirildi. Aynı yıl, Kokand Hanlığı ile Taşkent arasında savaşlar başladı. Bu savaştan Taşkent, mağlûp olarak çıktı. Taşkent Han'ı *Sultan Hoca* esir edildi. Kokandlılar, yine *Yunus Hoca* ailesine mensup *Hamid Hoca*'yı, Han olarak tayin ettiler. O da, Taşkent'i Kokand hâkimiyetinden kurtarmaya uğraştı. *Hamid Hoca*, 1808'de Kokand'a karşı harbe girince, Kokandlı *Âlim Han*, Taşkent'i zaptetti. Taşkent'in Kokand ile yeni bir savaşa girmesini teşvik eden *Rüstem Tora Atalık*, Buhara'ya kaçtı. Böylece, Taşkent'in de bağımsızlığı sona ermiş oldu. 1813 yılında *Rüstem Tora Atalık*, Buhara'nın yardımı ile Taşkent'e saldırdı ise de, netice alamadı. *Âlim Han* çarpışmaları genişletti ve böylece, Taşkent'in elinde bulunan diğer topraklar da Fergana'nın mülkiyetine geçti.

Taşkent'in idaresi için Kokandlılar, başında bir Bey bulunan valilerini tayin ettiler. 1835 yılında, Taşkent Bey'ine «*Beylerbeyi*» ünvanı verildi. Beylerbeyine, Sir Derya'nın aşağı mecrasına kadar olan bölgeler ile Yedi-Su bölgesinin idaresi verildi.

Taşkent'teki Kokand hâkimiyeti dışında, Buhara'nın da bu şehir üzerindeki istekleri arttı. Yirmibeş yıl içinde (1840 - 65) Taşkent, Buhara ile Kokand arasında yedi defa el değiştirdi. Yine, Taşkent ile Kokand; ve Buhara Emirliği ile Kokand arasında Taşkent için yapılan savaşlar, «*ne senin olsun, ne benim*» gibi efsanevî bir sonuç husule getirdi ki, bundan Rusya, kendi payına fayda sağlamasını bilmiştir.

(48) Sokolov, (44), s. 106.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİSTAN'A RUS HUCUMUNUN BAŞLAMASI TARİHİ

1. Rusya, Türkistan Kapıları Önünde

Türkistan; küçük ve müstakil Türk devletlerinin teşekkülleri, çevrelerinde olup bitenleri anlamak ve buna göre tedbir almakta âciz kalmaları dolayısıyla, Asya'da lider devlet olma vasfını kaybetti. Bunun üzerine doğuda, Orta Asya istikametinde Rus teşebbüsleri canlanıverdi. Rusya, XVI. yüzyılda, Türkistan'ın artık tehlikeli bir rakibi oldu; Türkistan devletleri, bunun farkına varamadılar.

Rusya, 1480'de, Türk - Moğol hâkimiyetinden daha yeni kurtulmuştu. Fakat, o zamanın ölçülerine göre, Rusya'nın tedricî olarak, Türkistan'a karşı köklü bir şekilde yürüyebileceğini, hiç kimse tasavvur edemiyordu. Türk topraklarını ele geçirmek için Moskova Prensleri planlar hazırlıyor, bunları gerçekleştirmek için fırsat kolluyorlardı. Asya'da yoğun bir ilhak siyasetine başvurmadan önce Rusya, Avrupa'daki durumunu takviye etmeye çalışıyordu.

Türkler, 1453'te İstanbul'u (Kostantinopolis'i) fethettikten sonra Moskova'daki yönetim, Bizans İmparatorluğu'nun yerini alabileceklerine inanıyordu. Çünkü, o devirde Avrupa'da, Bizans İmparatorluğu'nun mirasına talip olabilecek daha kuvvetli bir devlet mevcut değildi. Batı Avrupa'da dahi, Moskova Prenslerinin, Hristiyanlığı İslâm karşısında koruyabilecekleri fikri yerleşmişti. Böylece, *III. Prens İvan*'ın, son Bizans Kayzeri'nin yeğeni *Sofiya Paleoloğ* ile evlenmesi fikri doğmuş oldu. İzdivaç, 1473'te yapıldı. Bunun ardından Venedik Senatosu, *III. İvan*'ı, Bizans İmparatorluğu'nun kanunî halefi olarak tanıma kararını aldı. *III. İvan*, bu veraset hukukuna binaen, Bizans çift kartalını «*sembol*» olarak benimsedi. XVI. yüzyılın ortalarında Moskova'da «*Moskova, 3. Roma'dır*» fikri yayıldı. Bu fikir, Rus siyasetinin rehberi haline geldi. Artık, Moskova Prensleri, bu inanç üzere hareket ediyorlardı. Rus yönetiminin, Moskova'yı 3. Roma haline getirmek hayali, onları saltanat çılgınlığına teşvik ediyordu. Kendisini

Osmanlılara (Türklere) karşı oldukça zayıf hisseden Rusya, «Bizans İmparatorluğu»nu doğu istikametinde, Orta Asya'da devam ettirmeyi tasarlıyordu.

Rusya'nın, Tatarların baskısından daha yeni kurtulup müstakil bir devlet haline geldiği bir devirde, Rus Hükûmeti, dikkatini Doğu'ya çevirdi¹⁾. Rusya, IV. İvan'ın idaresinde «Altın Ordu» devlet camiasından 1437'de ayrılıp müstakil bir devlet haline gelen İslâm - Türk Kazan Hanlığı'nı 1552'de ve 1466'dan itibaren müstakil olarak varlığını sürdüren Astrahan Hanlığı'nı 1556'da ele geçirdi²⁾. Ruslar, İdil (Volga) ve Yayık (Ural) Nehir'lerine ve dolayısıyla Hazar Denizi'ne ulaştılar. Bundan sonra, Rusların Doğu'ya doğru yayılmaları devam etti. 1558 - 82 yıllarında Sibirya'yı ele geçirdiler. Bu istilâ ile, *Küçüm Han*³⁾ idaresindeki güney Sibirya Türklerinin de bağımsızlığı sona erdi.

Rusya, Türkistan'ın kuzeyinde ve kuzey-batısında kendi mevkiini takviye etmek için, Slav⁴⁾ ırkından olan Kazaçıkların⁵⁾ teveccühünü kazanmaya çalıştı. Kazaçık'ler, Rus ordusunun himayesinde, 1577'de Yayık Nehri'nin sağ tarafına yerleştiler. Onlar, burada, Türkistan'a karşı, Rusların bir ön karakolu vazifesini görmeye başladılar. Kazaçıklar, kadınlarını beraberlerinde getirmemişlerdi. Bu yüzden, Müslüman kadınlarını kaçırmak, günlük vazife'leri haline gelmişti. Bu yabanî çapulculuklarını, serbestçe sürdürebileceklerine inanıyorlardı.

(1) D. İ. Romanovski, *Zametki*, s. 13.

(2) Kazan Hanlığı hakkında bak. R. R. Arat, *Kazan*, IA. VI, s. 505 - 22; Astrahan hakkında R. R. Arat, IA. s. 680 - 82.

(3) 1563 yılından itibaren Sibirya Han'ı olan Küçüm Han bin Murtaza Şeyban (Şiban) ibn Cucl, Rusya'nın Sibirya'ya ilerlemesine karşı mukavemet hareketini teşkilâtlandırdı. Sibirya'nın alınmasından sonra dahi 1598 yılına kadar mücadelesine devam etti. 1601'de ölmüştür (?). Ölümünden sonra oğlu Ali, Han olarak seçildi. Küçüm Han'ın yerine geçenler Sibirya'daki hâkimiyetlerini yeniden kurmağa çalıştılsa da bunda muvaffak olamadılar. Küçüm Han hakkında daha tam bilgi için bak. R. R. Arat, IA. VI, s. 1071 - 74. Levşin, *Opisaniye*, s. 49'a göre, Küçüm Han, Kazak boylarından birine mensuptu.

(4) Barthold, II, s. 870'e göre Slav kelimesi Arapça Sakallba'dan gelmektedir.

(5) Slav dilindeki «Kazak» kelimesi Türkçe'deki «Kaçak» kelimesinden gelmiş olabilir. Bu kelime için Rus dilinde etimolojik bir açıklama yoktur. Ruslar Slavca «Kazak» kelimesini ve Türkçe'deki «Kazak» kelimesini hem Kazak hem de Kozak olarak yazarlardı. Ruslar iki millî grubu birini diğerinden ayırmak için Kazak yerine Kırgız «gerçek Kırgız yerine de Kara-Kırgız kelimesini kullandılar.» Barthold, *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Berlin, 1935, s. 243. Kraft, *Zakony*, s. 1 - 2; «Rus Kazaklarını Kazaklardan fark edebilmek için Kazaklara önce Kırgız-Kazakları, sonradan da sadece Kırgızlar adı verildi.» Batı Avrupa literatüründe Rus Kazakları Kozaklar olarak zikredilir.

Kazakçık önderi *Neçay*, 1602'de, maiyeti ile Ürgenç'te göründü ve şehri yağma etti. Harezmi Han'ı *Arap Muhammed*, yağmacıları takip ederek, hepsini esir aldı ve idam ettirdi. 1604 yılında Kazakçıklar *Şamay*'in idaresinde Hîve'ye saldırdılar. Maksatları, bu şehri işgal etmektir. Fakat, Hîve birlikleri tarafından geri koğuldular⁶⁾. Bilindiği gibi Kazakçıklar, Sibirya'nın Rusya tarafından istilâsına büyük ölçüde katıldılar. Rus yönetimi, kendisini Türkistan'ın istilâsına götürecektir yolların, Kazakçıkların yardımıyla açılacağına inanmıştı. Bunun için, 1597'de, Yayık Kazakçıklarını askerlik bakımından önemli bir seviyede yetiştirdi. 1775 yılında, Yayık Nehri'nin adı Ural'a çevri'di. Ural-Kazakçık birlikleri, nihayet XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Kırgızların (Kazak-Türklerin) ve Orta Asya'nın⁷⁾ istilâsında Rusya hesabına büyük hizmetler görmeye başladılar. Aynı şekilde, Sibirya Kazakçıkları da, 1808'de özel bir askerî eğitime tâbi tutuldular. Rusya, adım adım, Türkistan istikametinde ilerledi. «*Kazan'ın, Astrahan'ın, Sibirya ve Yayık'ın Rusya tarafından ele geçirilmesi, Türkistan'ı onun yakınına getirdi*»⁸⁾. Aslında, Rusya, XVI. yüzyıldan beri kesin istilâ planları ile, Türkistan'ın kapıları önünde duruyordu.

2. Rusya ile Türkistan Arasında Ticari ve Siyasî Heyetlerin Mübadelesi

Türkistan tüccarları, Rus pazarlarını keşfedenlerin başında gelirler. Rus tarihçilerinin bildirdiklerine göre, Türkistan tüccarları, 1364'te Nijniy-Novogorad'da göründüler. Ruslar da Kazan ve Astrahan'ı işgal ederek Rusya ile Türkistan arasındaki ticarî münasebetleri geliştirme imkânını buldular. Bu iki memleket arasındaki diplomatik münasebetler ise, ancak XVI. yüzyılda kurulabildi. 1585 yılında Hîve elçisi *Mahmud Hoca* ve Buhara elçisi *Muhammed Ali*, Moskova'ya giderek Çar *Pyoder İvanoviç*'e, Hanlarının dostluk mesajlarını takdim ettiler. Çar, Buhara Hanı tarafından gönderilen mektupta şahsına karşı gösterilen hürmeti kifayetsiz görmüştü. Herhalde, Çar, Buhara Özbeklerinin kudretini ve ülkelerinin büyüklüğünü küçümsüyordu. Hîve ve Buhara'nın bu ilk diplomatik misyonlarının sonucu olarak Çar ve etrafındakilerin, Türkistan hükümdarlarını küçük ve bayağı gördükleri anlaşılabilir. 1598'de *Boris Godunov*, elçisi *Baybiri Taişev*'i (Tatar) Buhara'ya göndererek onlardan, Rus hükümdarına, diğer hü-

(6) *Antagonismus* (von Frick?), Wien 1890, s. 29.

(7) Sedelnikov, A. N. ve diğ., *Kirgizskiy (Rossiya, C. XVIII)*, SPB 1904, s. 154.

(8) A. I. Makşeev, *İstorikeskiy Obzor*, s. 57.

kümdarlar gibi derin bir saygı göstermelerini istedi. Bunun üzerine, Buhara Hanı hiç bir tepki göstermedi.

1616 yılında, Hîve elçisi, Moskova'ya giderek ticari münasebetler üzerine görüşmeler yaptı. 1619'da, Moskova'dan Buhara'ya elçi gönderildi. Moskova elçisine verilen talimatta; Han'ın elçiyi kabulü esnasında ayağa kalkması, Çar'ın adı anıldığında ve hal-hatırı sorulduğunda, ona «Kayzer» (İmparator) sıfatıyla hitap etmesi talep edilmişti. Buhara Hanı, bu hususlardan hiç birine uymadı⁹).

XVII. yüzyıl boyunca Türkistan (Buhara ve Hîve)'dan Rusya'ya, onaltı diplomatik heyet gitti. Rusya'dan da Türkistan'a dokuz diplomatik heyet gönderildi. Türkistan heyetlerinin başlıca görevleri, ticari politikadan ibaretti. Fakat, Rus misyonunun, ticari meseleler yanında, politik bir görevleri de vardı. Meselâ, Buhara ve Hîve'ye giden Rus heyetine verilen talimatın metni şöyle idi: «*Ziyaret edilen memleketin politikası, ekonomisi, askerî durumu ve komşu memleketlere giden yollar hakkında bilgi toplanması*»¹⁰).

I. Petro, Türkistan'a ve Hindistan'a bilhassa önem veriyordu. O, Rusya'nın, Türkistan'daki nüfuzunu, ticaret vasıtasıyla genişletebileceği kanaatindeydi. Hazar Denizi'nin, bu maksatları için siyasi, iktisadi ve askerî önemini kavramıştı. Buradan Kafkas'a, İran'a, Türkistan ve Hindistan'a ulaşabilirdi¹¹). *I. Petro*'nun istediği hedefe erişebilmek için Türkistan'a, —gayesi, memleketin durumunu bizzat yerinde müşahade etmek olan— muntazam bir şekilde diplomatik misyonlar ve ticaret kervanları gönderildi¹²). Rus ticaret ve diplomatik

(9) V. A. Ulyanskiy, *Snoşeniya Rossii v Sredney Azii i İndiyu v XVI . XVII vekov*. Moskova (yıl ?), s. 8 - 9.

(10) Allm Muminoviç Aminov, *Ekonomičeskoe razvitie*, s. 60. Aminov, işbu fikri V. Grigorev, *Russkaya Politika v Otnoşenii k Sredney Azii*, Sbornik gosudarstvennykh znaniy, C. I, SBP 1874, s. 239'dan öğrenmiştir. Maalesef Grigorev'in bu eserini elimde geçiremedim.

(11) Aminov (10), s. 62. Türkistan'daki Rus diplomatik misyonlarının şekli hakkında F. I. Lobyeseviç, *postupatel'noe dvijenie Rossii ve Sredneyu Azii*, SBP 1900 iyi bir genel malûmat vermektedir.

(12) *I. Petro*, elçisi Florio Benevini'yi 1718'de vazifeli olarak Buhara'ya gönderdi. Görevi: «Yol boyunca bütün şehirleri tetkik etmek, gözetmek, Hazar Denizi'ne dökülen nehirleri incelemek; Buhara Hanı'nın askerî kuvvetini, yerleşme yerlerini, kaleleri, limanları ve silâh durumunu tesbit etmek... Ayrıca Buhara'nın komşu Asya devletleri ve Türkiye ile ne gibi ilişkileri olduğunu öğrenmek; Han'ın tebaası karşısında yeteri kadar güçlü olup olmadığını ve Rusya'nın yardımına ihtiyacı olup olmadığını öğrenmektir.» Ksl. Aminov (10), s. 63, Bundan başka bir diplomat, şarkiyatçı ve bir ajan olan Benevini'ye Buhara'yı Rusya'nın nüfuzunu tanımaya teşvik etmek görevi verilmişti. Bu bakımdan başarılı olmadı, fakat Buhara'nın toprak zenginlikleri hakkında tafsilâtli bilgiler topladı. Ksl. L. Kostenko, *Srednaya Azia*, s. 98.

misyonları, Türkistan'ın, ele geçirilebilmesi için «*olgun*» bir duruma gelmesine kadar çalışmalarına bu tarzda devam ettiler. Rus misyonlarının, askerî istilâ öncesi, kendilerine has hünerleri vardı. Bunlar, uydurma «*itimada şayan haberler*»le, hükümdarlarla kabilelerin arasına nifak sokmak; rüşvet vermek; tehditler, iltifat ve baştan çıkar-malar şeklindeki tekliflerdi¹³). Halbuki, Türkistan, Rusya hücumundan önce, tatlı bir uykuya dalmıştı. Rusya'da bulunan Türkistan misyonlarına, Rusya'nın durumu hakkında bilgi toplama'ları için herhangi bir Türkistan hükûmetinin bir talimatına kaynaklarda raslanmamaktadır. Türkistan hükûmetleri, Rusya da dahil, komşu devletlerin niyet ve maksatları hakkında bilgi toplamak hususunda düşünmüyorlar, fakat «*düşmanla ancak er meydanında karşılaşmak*» gibi çoktan beri eskimiş fikirlere sahip bulunuyorlardı. Türkistan hükümdarları, dış siyasete çok az önem veriyorlardı. Daha ziyade iç problemlerle uğraşırlardı. Bilhassa, ırkdaşları ve aynı dine mensup olanlarla yaptıkları iktidar kavgaları ağır basardı. Türkistan'da XIX. yüzyılın hemen başlangıcında, kadercilik hâkim irade halini almıştı. Bu haleti ruhiye içerisinde, her şey kadere terkediliyordu. Buhara veya Hîve'ye, Moskova'dan herhangi bir heyet geldiğinde «*kâfirler*»in samimiyetinden şüphe ediliyor, fakat hiç kimsenin aklına, Rusya hakkında bilgi toplamak fikri gelmiyordu. *Cengiz Han* ile *Timur* devrinde, devletin en önemli vazifelerinden biri olan casusluk, gayri ahlâkî bir iş olarak telâkki ediliyor ve bu sebepten, Rusya'nın niyetlerini zamanında öğrenmeye, kimse gerek duymuyordu. Bundan dolayıdır ki, Rusya, Türkistan'ı istilâ için, düşmanlığından şüphe uyandırmadan, maksadını ustaca gizleme fırsatını buldu ve her defasında, «*normal ticarî münasebetlerin tesisi*» bahanesiyle, Türkistan'a girdi.

3. İstilâdan Önce, Rusya'nın Türkistan'a Gönderdiği Askerî Keşif Kolları

Rusya, her ne kadar XVI. yüzyıldan beri, Sibirya yolu ile Çin'e; Türkistan yolu ile Hindistan'a ve Kafkaslar yolu ile İran ve Türkiye'ye ulaşmak çabası içinde idi ise de, XVIII. yüzyılın başlangıcına kadar, Türkistan'a karşı doğrudan doğruya askerî bir saldırıya geçemedi¹⁴).

I. *Petro* zamanında Türkistan'a gönderilen askerî keşif heyet'leri, Rusya'nın belli başlı gayelerinden biri idi. Astrahan valisi, 1713'te Astrahan'a gelen Türkmen tüccarı *Hoca Nefes*'in verdiği bilgiye daya-

(13) Vambéry, *Centralasien*, s. 34.

(14) A. I. Makşeev (8), s. 46 - 47.

narak *I. Petro*'ya; Hazar Denizi'nin bir zamanlar Amu Derya mecrası yolu ile Aral Gölü'ne bağlı olduğunu, ve şimdi Amu Derya'nın aşağı mecrasında ve Yarkent civarında zengin altın kaynakları bulunduğunu bildirdi. Bu ihbarından dolayı *Hoca Nefes*'e, «*Rus Baronu*» ünvanı verilmişti. Altın aç gözlüsü *I. Petro*'nun, altın aramak için, askerî bir keşif gezisi tertip etmekten başka, daha acele bir işi yoktu. O, 22 Mayıs 1714 yılında *Buhholz*'a, Tobol ve İrtiş Nehirleri yolu ile Yarkent'e (Doğu Türkistan) gitmesi emrini verdi. Bu keşif kolu, 1716'da İrtiş Nehri'ne vasil oldu, fakat Oyratların mukavemeti ile karşılaştığından hedefine ulaşamadı. Buna mukabil *Buhholz*, 1716'da Omsk kalesini yaptırdı. *Buhholz* heyetinin mağlûbiyete uğraması, *I. Petro*'ya, Rusya'nın İrtiş Nehri havzasında kendini emniyete alması için bir dizi kale inşa etmesi gerektiğini öğretti. Bu yüzden, 1720'de General *Lihtarov*'i İrtiş Nehri'ne göndererek Ceti-Tam (Semipalatinsk) ve Ust-Kamenogorsk kalelerini inşa ettirdi¹⁵).

29 Mayıs 1714'te *I. Petro*, Hîve'ye askerî bir keşif kolu gönderilmesi talimatını vermişti. Bu keşif kolunun yönetimini, *I. Petro*'nun mürebbisi olan *Boris Aleksandroviç Galintsev*'in kızı ile evli bulunan ve Hristiyan olan Prens *Aleksander Bekoviç Çerkaskiy*'e (asıl adı *Davlat Kisden Mirza* olup Kabardinli bir Müslüman idi) verdi. *Çerkaskiy*, 1713'den beri *I. Petro*'nun «Şark Meselesi» danışmanı idi. 28 Eylül 1714'de bu keşif kolu 1900 asker ile Oksus (Amu Derya) istikametinde harekete geçirildi. Keşif heyetinin bu öncü kuvvetleri, 25 Nisan 1715'de Mangışlak yarımadasına vardı ve Rus tarihinde ilk defa olarak, Oksus'un (Amu Derya) aşağı mecrasını araştırdı. 1915'in Eylülünde bu keşif kolu, Astrahan'a geri döndü ve *Çerkaskiy*, *I. Petro*'ya keşif heyetinin kuvvetlerini takviye etmesini rica etti. 14 Şubat 1716'da Çar, Hîve'ye giden heyet için yeni emir, ve *Çerkaskiy*'e de harekâtın gayesi hakkında 13 maddeden ibaret bir talimat verdi. *Çerkaskiy*, Hîve Hanı'nın haberi olmadan Oksus Nehri'nin eski mecrasında (Öz-bay nehir yatağı kastediliyor) 1000 askerî barındırabilecek bir kale inşa edecek; Han'ın Rus himayesine girmesine vesile olacak; ayrıca Hîve üzerinden Buhara'yı boyunduruk altına alabilmek imkânlarını ve Hindistan'a giden yolları araştıracaktı¹⁶).

1716'nın ilkbaharında, 6565 askerden ibaret bir keşif kolu (bunların arasında 500 Tatar, 32 Kalmuk, 22 Çerkes bulunuyordu), 31 mühendis ve 50 sivil memur (tercümanlar, diplomatlar vs.), 138 gemi ile

(15) Makşeev (8), s. 64 - 65; Aminov (10), s. 63. «Bu kaleler, daha sonraları Rus birliklerinin Orta Asya'ya hareketi için, çıkış üsleri haline geldiler.»

(16) N. Vaselevskiy, Oçerk İstoriko-geografiçeskih svedeniy, s. 169; Aminov (10), s. 63.

Hîve istikametinde harekete geçti. Hücum kıtasına, yukarıda adı geçen *Hoca Nefes* ve Kazanlı *Urahmed Ahmedov* refakat ediyordu. Keşif kolu, Hîve'ye varmadan önce Hîve Hanı'nın Kalmuk Hanı *Ayuku Han* tarafından ikaz edilmesi, tarihin bir cilvesi idi. Çünkü, bir Türk ve Müslüman olan hükümdarı ikaz eden ve Rus keşif heyetinin gerçek anlamı hakkında bilgi veren bir Türk veya Müslüman değil, belki Budist olan bir hükümdardı.

1717'nin ilkbaharında *Çerkaskiy*, 3500 askerle Hîve şehrine girdi. *Şir Gazi Han* (1715 - 1727), *Çerkaskiy*'e, bu kadar çok askeri alabileceği kışlası bulunmadığından, askerlerini evlere dağıtıp yerleştirmesini rica etti. *Çerkaskiy*, bu teklifi kabul etti. Sadece binbaşı *Frankenberg*, *Çerkaskiy*'nin bu kararına karşı çıktı, fakat sözünü geçiremedi. Rus askerleri evlere yerleştirildikten sonra Han, hepsinin öldürülmesini emretti. Gerçekten de, *Çerkaskiy* dahil, hiç biri sağ kalmadı. Bu tedbir, Harezmi tarihinde eşsizdi; zira, Han'ın niyetine ve emrine kimse ihanet etmemişti. Bu keşif kolunu imha etmek suretiyle Hîve, memleketini istilâ etmeye matuf her teşebbüse karşı konacağı dersini Rusya'ya vermiş oldu. Ruslar, bu faciadan çok şey öğrendiler. Askeri keşif kolunun acı sonunu asla unutmayacaklardı ve ilk fırsatta Hîve'yi cezalandıracaklardı¹⁷). Rusya, bu mağlûbiyetten sonra Hîve'ye mukabil darbe vurmak için hazırlıklara başladı. Bu hazırlık, büyük bir sessizlik içinde yapılıyordu. Rus Hükûmeti, Aral Gölü'nün kuzeyindeki zabıta hattını bilhassa emniyet altına almak çabasında idi. Bu maksatla Orenburg askeri hattının inşaatına hız verildi. (bak. s. 47 - 48)

1717 yılından beri 122 yıl geçtikten sonra, Rus yönetimi, 1839'da Hîve'ye karşı yeniden kuvvet kullanmaya, yani Hanlığı işgal etmeye karar verdi. Aradan akıp giden 122 yıl boyunca fasılalı bir surette Hîve'nin durumu hakkında haber toplamaya çalıştılar. Bu maksatla, 1824 - 25 yıllarında *P. Sialkovskiy* idaresinde silâhlı bir kervan, Hîve'ye gönderildi. Bu kervan, Hîve tarafından esir edildi. 1826 yılında Albay *Berg*, Aral Gölü'nün sahil mıntıkasının kartografisini hazırladı. Rus yönetimi, 1839'da Hîve Hanı'na, Rus hâkimiyetini silâh zoruyla kabul ettirmenin zamanı geldiğine inanıyordu¹⁸). 1839'da General

(17) Makşeev (8), s. 70 - 75; Vaselevskiy, *Oçerk* (16), s. 173: «Bu seferin bizim için de sonuçları başka oldu: Rus birliklerinin Hivelliler tarafından ağır dayak yemeleri bir misilleme hareketi yapılmasını gerektiriyordu. İşte bu durum onları bize düşman haline getirdi ki, bu da etkisiz kalamazdı.» Rus tarih literatürü bu feci sefer ile günümüze kadar meşgul olmuş ve I. Petro'nun ne hakla egemen bir devlet olan Hîve'ye saldırdığı sorusuna cevap vermeden her seferinde suçu Hîve'ye yüklemiştir.

(18) 12 mart 1839'da, başbakan yardımcısı, Savaş Bakanı ve Orenburg Vallsi'nin

Perovskiy komutasında Hîve'ye bir sefer yapılması kararlaştırıldı. Bu askerî birlik, 14 kasım 1839'da 5217 asker ve refakat personeli olarak 8000 Başkir ile birlikte 30.000 at, 20.000 deve ve 22 top ile Hîve'ye doğru yürüyüşe geçti. General *Perovskiy*; «*Rusya, Hîve'yi görülmedik bir tarzda cezalandıracaktır*» parolasını verdi ve «*Biz, iki ay zarfında Hîve'de olacağız, ve Hanlığın başkentinde, ilk defa olarak Haç ve İncil'in önünde Çar'ın sıhhati ve vatanımızın selâmeti için dua edeceğiz*» dedi¹⁹). Bu seferin çok yönlü bir maksadı vardı: Evvelen, Hîve'yi Rus kontrolü altına almak; Rus tacirlerine Hanlık ülkesinde serbestlik hakkını kazanmak; Rus nüfuz bölgesinde yaşamakta olan Türkmen ve Kazakları, Han'ın etkisinden uzak tutmak ve Sir Derya etrafındaki kalelerini ortadan kaldırması için Han'ı zorlamak vs. idi²⁰).

Rus birlikleri, Hîve birlikleri ile ilk defa 1 aralık 1839'da Üst Yurt bozkırında Beş Tumak Vahası'nda karşılaştılar. İlk muharebe, 5 aralık 1839'da yapıldı. Ruslar, bu muharebeyi kaybettiler. Rus askerlerinin moralleri bozuldu. Bundan başka, Üst Yurt bozkırının soğuğuna dayanamıyorlardı. Kazak deve güdücüleri, kışın çölde seyreden birliklere refakat etmekten vazgeçiyorlardı. Askerler arasında hastalık başgösterdi. İlk muharebeyi kaybettikten sonra, cesaretleri kırılmıştı. *Perovskiy*, Orenburg'a dönmek zorunda kaldı. Rus birliklerinin kalıntıları, 1 şubat 1840'da Orenburg'a ulaştılar²¹).

İkinci mağlûbiyetlerinden sonra Ruslar, dikkatli hareket etmek zorunda kaldılar. 1852'ye kadar, Hîve veya Kokand'a karşı büyük as-

ıştırak ettikleri hükûmet toplantısında Rus esirlerinin serbest bırakılması ve Rus tüccarlarının serbest ticaret yapması için Hîve Hanı'nın silâh yolu ile tehdit edilmesi kararı alındı. Ksl. N. P. İvanov, *Hivinskaya ekspeditsiya*, s. 127.

(19) K. K. Abaza, *Zavoevanie Türkestana*, s. 26. Rusların görüşüne göre, İngilizler, Rusya'nın Hîve'ye yaklaşmasını önlemek için, Hîve'ye 35 kişilik bir heyet gönderdiler, çünkü Rusya'nın bu gayretlerinin Hindistan için tehlike teşkil ettiği görüşünde idiler. Bu yüzden Rus Hükûmeti, mümkün olduğu kadar çabuk Hîve'yi ılgal etme kararını aldı. Ksl. Kostenko (12), s. 122.

(20) İvanov (18), s. 85 - 86.

(21) Abaza (19), s. 26'ya göre, *Perovskiy* 20 askerle geri döndü. Kostenko (12), s. 125'e göre, 1054 Rus askerî kaybolmuş veya ölmüştü. İvanov (18), bu sefer hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Bu sefer hakkında Makşeev (8), s. 148 - 164; *Hive and Turkestan*, London 1874 (Yüzbaşı H. Spalding tarafından Rusça'dan tercüme edilmiştir), s. 143 - 172. Hugo Stumm, *Der Russische Feldzug nach Chiwa*, I. Bölüm, Berlin, s. 34 - 48, Stumm'a göre *Perovskiy*, Han'a verilmek üzere yanında 8 maddelik önceden hazırlanmış cebri bir muahede ile sefere çıkmıştı. I. P. Zaharin (= Yakunin), Graf V. A. *Perovskiy i ego Zimniy pohod v Hiva*, 2 cild halinde SBP 1901, Amitov, *Pohod Prevsakogo*, s. 52 - 54; İskandarov, B. B., ob odnom fakte, Tacikistan İlimler Akademisi'nin Raporları, İçtimai İlimler bölümü, 1969, No: 3 (58), s. 41 - 51'de bu seferi tasvir ediyorlar.

keri hareketlerden kaçındılar. Çatışmalar, daha çok sınır şehirleri ile köylere münhasır kaldı. Buna rağmen, 1852'ye kadar Rusya, Sir Derya'nın aşağı mecrasında mevkiini muhafaza etmeye muvaffak oldu. Mese'â, 1847'de Rayim Kalesi'ni inşa etmeleri, Aral Gölü ve Sir Derya havzasında askeri bakımdan mevkillerini sağlamlaştırmak için geniş ölçüde uğraştıklarına bir delil teşkil eder. 1854'de Hîve'ye yapılan yeni bir sefer, aynı şekilde mağlûbiyetle sonuçlandı²²).

4. Türkistan Sınırı Boyunca Rus Askerî Hatları

1722 yılında I. Petro; «Kırgız (= Kazak) ların Ordaları, bütün Asya memleketlerinin anahtarı ve kapısıdır. Bu yüzden, bu Ordalar, Rus himayesi altına alınmalı ki, bunlar vasıtasıyla diğer bütün Asya memleketleriyle irtibat kurulabilsin ve Rusya için faydalı ve uygun tedbirler alınabilsin»²³) demişti. Bu talimata uyularak Rus yönetimi, Üç-Orda ile temasa geçmeye çalıştı. Bu maksat için, Rusların, 1552'de topraklarını istilâ ederek ilhak ettikleri Türk topluluklarının (Başkirler, Tatarlar) sınırında yerleşmiş Küçük Cüz uygun görüldü. 1734'te Rus himayesi, Küçük Cüz üzerinde genişletildi. Sözde, bu bozkır devletini himaye etmek için Rusya, bir kalenin inşası için uygun bir mevki arıyordu. Bu maksat için, Or Nehri'nin uygun o'duğu tespit edildi. Kalenin inşası için yapılacak ön çalışmalara nezaret etmek için, 1734 - 37 yıllarında Ural ve Or Nehirlerine, İvan Kirilov'un idaresinde askeri bir keşif kolu gönderildi. Kale inşaatı talimatında, Or Nehri'nin Ta'kala köyünde bir kale-şehir (müstahkem mevki) inşa edilmesi, Or Nehri civarında tabii kaynakların araştırılması ve Aral Gölü'nde bir liman yapılarak askerlerin buraya yerleştirilmesi emirleri yer almıştı. Kirilov'a askeri talimattan başka, bir de «diplomatik-politik» talimat verilmişti. Diğer emirlerin yanı sıra, bu talimatta şunlar yer almıştı: «Başkirlere ve Kırgızlara (= Kazaklara) güvenmeyiniz. Bu milletlerden biri Rusya'ya karşı ayaklandığı takdirde, diğerini ona karşı kışkırtınız; fakat bunun için taraflardan hiç birine silâh vermeyiniz. Rusya'ya komşu olan diğer bütün devletler hakkında bilgiler toplayınız. Cungarların hareketlerini gözetleyiniz. Hîve Hanlığı'na

(22) Aral Gölü'nün ve Sir Derya'nın yerinde tetkiki için Rusların çabaları hakkında bak. Valikhanof + Veniukof, *The Russians in Central Asia*, s. 292 - 366; Perovskiy komutasında 1700 askerle 1854'te Hîve'ye yapılan sefer Amu Derya'da yenilgiye uğratıldı, Perovskiy, bu sefer de başarısız geri döndü. Ksl. Vaselevskiy (16), s. 335, dipnot 2.

(23) Markov, *Rossiya*, s. 80; B. Ya. Basın, *O Rusko-Kazahskih diplomatçeskikh otnoşeniyah*, IANK SO, 1965, No: 5, s. 45.

karşı savaşta, Küçük Cüz'e yardım ediniz. Fakat asker göndermeyiniz»²⁴⁾.

18 Mayıs 1734 tarihli, Çariçe Anna İvanovna'nın keşif heyetine verdiği talimatı gereğince, Kazaklara, Ural Nehri'ni geçmeleri için müsaade verilmeyecekti. Ebu'l-Hayr Han'a, Orenburg'ta bir ev yapılacak ve önünde, onu şereflelendirmek bahanesiyle nöbet tutularak göz hapsinde bulundurulacaktı. Kazak Hanlarının sadakati, bazen mükâfatlarla, bazen de tehdit yolu ile temin edilecekti²⁵⁾.

Deniz subaylarının, kartografların, mühendislerin vs. (tam 200 kişi)nin iştirak ettiği bir keşif ko'lu, 15 Haziran 1734'te yola çıktı ve 15 Ağustos 1734'te Or Nehri'ne vasil oldu. Askerler, kale inşaatına başladı. Tatişçev komutasındaki askerler, Temmuz 1738'de, «Orenburg» kalesine yerleştiler. Ural Nehri'nde, surlarla çevrili yeni bir şehir olan Orenburg'un inşaatı tamamlandıktan sonra, bu kalenin adı 1734'te Orsk (önceleri; Talkala)'a çevrildi. Daha sonraki devirlerde bu Orenburg, Türkistan'ın işgalinde, bir harekât noktası olarak bilhassa rol oynadı²⁶⁾.

Orenburg müstahkem şehrinin inşaatından sonra, Orenburg askeri hattının yapımına başlandı. 1100 verst (1 verst = 1,067 km.) uzunluğundaki hat, 1759 yılına kadar inşa edildi. Bu hat, 23'ü doğrudan doğruya Türkistan sınırında olmak üzere, 88 kaleyi kapsıyordu. Aynı zamanda İşim Hattı'nda da inşaat yapılıyordu. (İşim Nehri'nden İrtiş Nehri üzerindeki Omsk'a kadar uzanan bir hat) Bu hat, esasen 1752 - 55'de meydana getirildi ve 600 verst uzunluğunda idi. 1771'de bu hatla, dokuzdan fazla kale vardı. Bu hat, sonradan İrtiş'e kadar uzatıldı ve «İrtiş Hattı» adını aldı. Bu hat, 1100 verst uzunluğunda olup İrtiş Nehri boyunca Zaysan Gölü'ne kadar olan bölgeyi içine alıyordu. 1745 yılında, İrtiş Hattı'nda 24 kale vardı. XIX. yüzyılın ilk yarısında, son iki hattın adları, «Sibirya Hattı» adını aldı.

Rusya, Kokand Hanlığı'nın istilâsına başlamadan önce Orenburg ve Sibirya Hattı'nda 141'den fazla kaleye sahipti. 1855 yılında Orenburg Hattı'nda, hepsi Türkistan'a karşı yöneltilmiş, 10 süvari alayı; ve 1867'de 12 süvari alayı, 9 topçu taburu ve 6 Kazaçık alayı, bulunuyordu²⁷⁾. Sibirya Hattı, 1854'te İli Nehri'ne kadar uzatıldı. Müstah-

(24) Daha tam bilgi için bak. İ. İ. Kraft, Sbornik Uzokoneniy, s. 34 - 36, Levşin, Oplisanie, s. 113 - 116.

(25) Materialy po istorii (yayımlayan: M. G. Maseviç), s. 31.

(26) Abdullah Taymas, Rus İhtilâlinden Hatıralar, I. İstanbul 1947, s. 19. Krillow seferinin hedefi Orenburg'dan Aral Gölü'ne kadar 45 kaleden meydana gelen bir Orenburg askeri hattı inşa etmektir. Ksl. N. G. Apollova, Ekonomičeskij, s. 105.

(27) Makşeev (8), s. 85 - 92.

kem hatların tesisi yanında, Aral Gölü'nün ve Sir Derya'nın aşağı mecrasının kartografya işlerine de ehemmiyet verildi ve 1855'te işler tamamlandı²⁸⁾.

Haddizatında Rusya, 1850'ye kadar Türkistan'ın kuzeyinde (Orenburg boyunca, İli Nehri'ne kadar batıdan güney-doğuya doğru) kendi «Çin Seddi» yardımıyla, her şeyi ile Türkistan'a karşı bir harp için hazırlanmıştı. Fakat, Kırım Harbi (1853 - 56) ve Rusya'nın bu harpten mağlûp olarak çıkması, Türkistan seferine engel oldu. Kırım Harbi'nden sonra Rusya, dış ve askerî siyasetini tamamen değiştirdi. Rus yönetimi Büyük Britanya'yı arkadan vurmaya karar verdi, yani onun Hindistan'daki nüfuzunu kıracaktı. Gerçekten «*Rusya'nın Kırım Harbi'ndeki mağlûbiyeti, Rusya'nın, dış siyasetinin ağırlık merkezini Balkanlardan ve Yakın Doğu'dan, öncelikle Orta Asya'ya kaydırmasına vesile oldu*»²⁹⁾. Böylece Türkistan, Rusya'nın beynelmilel politikasının kurbanı durumuna düştü. Bununla, Türkistan'ı işgal etme problemi ön plana çıkmış oldu. Kırım Harbi'nin ortasında 1853'te Ruslar, Kokand Hanlığı'na ait Ak Mescid Kalesi'ni aldılar. Muvaffak oldukları bu teşebbüs, Rusya'ya, bundan böyle yoğun bir şekilde Türkistan üzerine yürümeye devam etmesi noktasında cesaret verdi. Kokand Hanlığı'na karşı bir harbin küstah teşvikçilerinden olan *D. A. Milyutin*'in, Harbiye Nazırı ve diğer bir harp teşvikçisi olan *İgnatiyev*'in³⁰⁾, Rus hariciyesinin Asya masası başkanlığına getirilmesinden sonra, Rusya'nın Türkistan'a karşı harp siyaseti 1861'de zirve noktasına ulaştı. Umumî bir taarruza geçene kadar Rusya, Türkistan'ın bozkırlarında, hâkimiyetini emniyet altına almaya uğraştı.

5. Küçük Cüz'de Rus Hâkimiyetinin Örnekleri

Kazak-Türklerinin, Cungarlar önünden kaçma faciası, başka bir facianın da meydana gelmesine sebep oldu. Küçük Cüz camiasındaki

(28) Daha tam bilgi için bak. Makşeev, Yarbay, *Opisanie nizov'ev, Rusya'nın Aral Gölü ve Sir Derya hakkındaki bilgileri XVI. yüzyıla kadar dayanır* (s. 51). Kara-Kum Çölü'nün kartografisini Albay Blaramberg 1841'de tamamlamıştı (s. 41).

(29) N. A. Khalfin, *Politika Rossii*, s. 16. Khalfin'in bu görüşü, Rus tarihçisi Pakrovskiy'nin düşünceleri ile aynıdır. Pakrovskiy şöyle yazıyordu: «Rusya, İngiltere'yi arkadan tehdit etmeyi ve Hindistan'a el atmayı lüzumlu görüyordu. Bu yüzden Türkistan'ı işgal etmek lüzumlu idi.» Ksl. B. Haylt, *Sovjet-russische Orientpolitik*, s. 15.

(30) Nikolay Pavlovich Ignatyev (1832 - 1900), 1875'te Londra ataşemiliteri, Hive, Buhara ve Çin elçisi idi; 1861 - 64'te dışişleri Asya masası direktörlüğünü; 1864 - 1897'de Rusya'nın İstanbul sefirliğini yaptı. Ksl. Anvar Han, *England, Russia and Central Asia*, s. 30.

Kazaklar, Rus yayılma politikasının ilk kurbanı oldular. Rus yönetimi, Kazakların üzerinde tesir ve nüfuz icra etmek için Başkirleri kullanmayı lüzumlu görmüştü. Küçük Cüz Hanı *Ebu'l-Hayr*'a, Ural Nehri'nin sağ kıyısındaki Başkir kabile reisi *Aldarbay* vasıtasıyla, «Kazaklar, Başkirlerle sulh içinde yaşamak istiyorlarsa, Rusya'nın himayesini talep etmelidirler» haberi ulaştırıldı. 8 eylül 1730'da *Ebu'l-Hayr Han*, Çariçe *Anna İvanovna*'ya bir mektup yazarak şu müta'aa-da bulundu: «Ural'ın karşı yakasındaki Başkirler ile yakın münasebetlerimiz yoktur. Bir Rus tâbii olan *Aldarbay*, bizden Başkirlerle âhenk içinde yaşayabilmemiz için majestelerinize bir elçi göndererek himayenizi istirham etmemizi talep etti»³¹). *Ebu'l-Hayr Han*'ın elçileri *Seitkul*, *Kundagul* ve *Kutlumbet Koştay*, 1730'un ekiminde Moskova'ya geldiler. Hariciye nezareti, *Ebu'l-Hayr Han*'ın yukarıda adı geçen istidasını görüştü ve 30 eylül 1730'da, Kazaklar (40.000 yurt), majestelerin tâbii olmak istediklerini, Çariçe'ye bildirdi. Tebaa olmak isteyenler, derhal tebaaya geçirildiler. Hariciye nezareti, daha sonra Çariçe'ye, *Ebu'l-Hayr Han*'ın üstünlüğünü tanıyan iki Han'ın daha (*Barak Han* ve *Abdü'l-Mambet Han*) bulunduğunu ve Taşkent, (buranın hükümdarı, *Ebu'l-Hayr Han*'ın kardeşi *Colbars*'dı), Türkistan (hükümdarı, *Semeke Han*) ve Sayram (*Küçüm Han* idaresindedir)'ın dahi Kazaklara ait olduğunu bildiriyordu. Hariciye nezaretinin düşüncesine göre, bunlar da tebaa olmak isterlerdi. Rusya'da, artık, yukarıda adı geçen şehirler üzerinden ve *Ebu'l-Hayr*'ın yardımı ile, bozkırı kolayca boyunduruk altına alabilecekleri fikri yer etmişti. Öyle bir hayal ki, gerçekleştirilmesi için Rusya'nın, 100 yıldan fazla zamana ihtiyacı vardı. Rus Hükûmeti, *Ebu'l-Hayr Han*'ı, himayesine almayaya karar verdi. Çariçe *Anna İvanovna*, 19 şubat 1731'de bir tamim yayınlayarak, *Ebu'l-Hayr Han*'ı ve maiyetini «Rus tebaası» olarak ilân etti. Bu tamimde (ukaz), Han'ın Rusya'ya sadakâtle hizmet etmesi, vergi vermesi ve Rusya'nın diğer tebaalarına zarar vermemesi hükümleri yer almıştı. Çariçe, Kazaklara dıştan vakî olacak herhangi bir saldırıya karşı, himaye edeceğine dair vaadde bulundu. Ayrıca, Başkirlerin gasbetmiş oldukları Kazak mülklerinin, eski sahiplerine iade edilmesi ve Han'ın, Kalmuklar ve Başkirlerle sulh içinde yaşayacağına dair söz vermesi talimatları verildi³²).

19 şubat 1731'de Çariçe, asil bir Başkir ailesinden gelen ve adını değiştirmeden önce, *Mirza Kutlu Tevekkeloğlu* adını taşıyan, sonra Hristiyan olan *Aleksander İvanoviç Tevkelev*'i³³) Küçük Cüz'e,

(31) *Materialy* (25), s. 9.

(32) *Kazakhsko Ruskie Otnosheniya v XVI-XVIII vekakh*, Alma-Ata 1961, s. 40.

(33) *Tevkelev*, dışişleri bakanlığında şark dilleri (Türkçe-Farsça) mütercim-i idi.

«elçi» sıfatıyla tayin etti. *Tevkelev'e; Ebu'l-Hayr'a*, tesbit edilen sadakat yeminini imza ettirmek görevi verilmişti. Kazakların dilini ve âdetlerini gayet iyi bilen bu insan, 3 ekim 1731'de, İrgız Nehri boyunca Mani Tübe Vahası'nda bulunan Han'ın sarayına geldi. Burada, kendini Hristiyan adı ile takdim etmeyip, bilâkis Müs'üman adı olan *Mirza Kutlu Muhammed* adını kullandı. *Tevkelev'in* korunması için Başkirler³⁴⁾ ve Kazaklardan silâhlı bekçiler verildi. *Tevkelev*, 6 ekim 1731'den 24 kasım 1732'ye kadar *Ebu'l-Hayr Han* ve ona tâbi Küçük Cüz sultanları ile müzakerelerde bulundu. Bu müzakere'ler sonunda, Han'ın aldığı bir kararın yürürlüğe girebilmesi için sultanlar tarafından tasvip edilmesinin şart olduğu; Han'ın ise, sultanlarına danışmadan, kendi keyfince Çariçe'ye müracaat ettiği anlaşıldı. *Tevkelev*, bu tarz hareketinin sebebini Han'dan sorunca, *Ebu'l-Hayr*, Rus himayesini kabul etmek için su'tanlarının hepsinin muvafakatını aldığına dair verdiği haberin bir aldatmaca olduğunu, zira sadece kendi adına müracaat ettiği takdirde, istidasının nazarı itibara alınmayacağını tahmin ettiğinden bu yola başvurduğunu açıkladı. 10 ekim 1732'de, sadakat yemininin yapılması hususunda istişare için sultanların hepsi toplandı. Bu kongrede (Kurultay) 27 kişi, ekseriyetle, Rusya'ya bir heyetin gönderilmesi ve Ruslara: «*Biz, sizinle sulh içinde yaşamak istiyoruz, fakat tebaanız olmak istemiyoruz*» denmesi fikrini savundu. Kurultay'da sadece *Ebu'l-Hayr*, *Bökenbay Batır* ve *Hudaynazar*, Rusya'ya sadakat yeminini kabul ettiler; diğer hazır bulunanlar ise, Rusya'ya bir sadakat yeminini kat'i bir şekilde reddettiler³⁵⁾.

Tevkelev, Rusya'nın himayesini kabul etmenin Kazaklar için faydalı olacağına inandırmaya çalıştı ve sert bir şekilde şunları ilâve etti: «*Rus İmparatorluğu, Kazaklardan ürkmez. Ve şöhretli kralların siz bozkır çapulcuları ile bir sulh akdetmesi imkânsızdır. Eğer Kazaklar, Rusya'nın tebaası olmazlarsa, Rusya'ya tâbi bulunan Kalmuklar, Başkirler ve Sibirya'nın şehir halkı ile Yayık Kazaçikleri tarafından mağ-*

1716'da Hindistan'a gönderildi; yolda İranlılar tarafından tevkîf edildi ve 1717'de serbest bırakıldı. I. Petro'nun 1722 yılında yapmış olduğu İran ve Azerbaycan seferinde, Rus istihbaratında baştercümanlık vazifesini gördü. *Krillov'un* yaptığı sefere de katılmıştır. *Tevkelev'in* Rusya'ya yaptığı en önemli hizmetlerinden biri, Küçük Cüz'den, *Ebu'l-Hayr* ile birlikte, Rusya'nın himayesini tasvip edecek olan bir grubu elde etmiş olmasıdır. Buna karşılık olarak kendisine önce albaylık, sonra da generallik rütbesi verildi. *Tevkelev* Rus hâkimiyetinin Küçük Cüz'e yayılmasında yol gösterici rolü oynamıştır. 1751 - 53 yıllarında Orenburg vali yardımcılığı yapmıştır.

(34) *Tevkelev'in* muhafız askerlerine şunlar dahildi: Aldarbay, Isakayev, Tayman Şalmov, Kosemiş Bekhocin, Oraz Obesinov, Kıdıryaz Malakayev, Şimi-Batır Kaleçekov, Otcaş Rasmankulov, Aka Mulla, Ksl. Otnoşenlya, (32) s. 51.

(35) M. Bizanov, *Dnevnik M. Tevkeleva*, s. 84.

lûp edilip kılıçtan geçirilebilirler»³⁶⁾. Buna rağmen Kurultay, görüşünde ısrar etti. *Tevkelev Çariçe'sine* sadece şunu bildirebildi: «*Ebu'l-Hayr Han, halkın reyini almadan, ailesiyle birlikte Rus ege-menliğini kabul etmiş»³⁷⁾*. *Eb'ul-Hayr Han*'ın bu icraatı, eski an'a-neye aykırı idi³⁸⁾. Çünkü, an'aneye göre Han, bu çeşit kararları, ancak Kurultay'ın tasvibi ile alabilirdi.

Rusya, *Ebu'l-Hayr Han*'ın sadakat yeminine artık inanmıyordu. Han, oğlu *Hoca Ahmed*'i rehine olarak Rusya'ya göndermek zorunda kaldı. O, kendi adamlarından korktuğu için Rus makam'larına dayanmak zorunda idi. Kendisini Rusya'nın tuzağına kaptıran Han, bundan kurtulamıyordu. 1740 yılında *Ebu'l-Hayr Han*, sabık düşmanı *Cungarlara* (Türk edebiyatında: *Kalmuklar*) bir mektup yazarak, *Türkistan* (Yassa) ve *Taşkent* şehirlerini zaptetmesine müsaade edildiği takdirde, *Cungar* himayesini kabul etmeye hazır olduğunu bildirdi. Bu hususta bir başarı kaydedemedi. Ruslar da, Han'ın bu teşebbüsünden habersizdi. Ancak, *Cungar* hükümdarı *Galdan Tseren* nezdindeki Rus elçisi *Gladişev*, 1742'de, Han'ın bu gayretlerini öğrendi. Bundan sonra Rus Hükûmeti, ona itimat etmedi; lâkin tedbir de almadı. Rusya, Küçük Cüz'deki siyasetini, sadece Kazak topraklarını bir Rus kolonisi haline getirmek için teksif etmişti. Bu esasta, Küçük Cüz üzerine yürümesi, sadece bir başlangıçtı³⁹⁾.

Kendi siyasî gücüne bencil bir şekilde inanan ve Hanlığını Rusya'ya tasdik ettiren *Ebu'l-Hayr Han*, sonraları vatandaşları tarafından gülünç bir şahsiyet olarak telâkki edildi. Bunun için *Türkistan*'ın kuzeyinde, Rusya'nın bir kılavuz adamı oldu. Ruslar, vatandaşlarının nazarında bir «hain» olan Han'a, *Türkistan* bozkırındaki müstakil mevkilerinin emniyeti için bir «vasıta» gözüyle bakıyorlardı.

Orenburg'daki Rus makamları, Han ile daimi bir temas halinde idiler. Onun Rusya'ya karşı olan şekli bağlılığına göz yumuyorlar, fakat Küçük Cüz'ün içişlerine karışmıyorlardı. Sultanlar tarafından nefretle karşılanan *Ebu'l-Hayr*, otoritesini kaybetti ve muarızı *Sultan Barak* tarafından 1748'de idam ettirildi. *Ebu'l-Hayr*'ın yerine *Nur-Ali* getirildi.

Ebü'l-Hayr Han'dan sonra, hepsi Rusya'nın tâbii olarak iş gören altı Han⁴⁰⁾, Küçük Cüz'ü idare etti. Ruslar, tedrici bir surette Hanların içişlerine karışıyorlardı. Rusya'nın onlara güveni yoktu.

(36) *Otnoşenlye* (32), s. 55 - 56.

(37) *Levşin, Opisanie*, s. 95. Dipnot A.

(38) *Bizanov* (35), s. 87.

(39) A. Sabırkhanov, *Rossiyskoe poddanstvo*, LANK SO. 1965, No: 6, s. 70.

(40) Bu Hanlar şunlardı: *Nur-Ali* (1749 - 80); *Nur-Ali*'nin ölümünden sonra Rus Hükûmeti 4 yıl süre ile bir Han seçilmesine müsaade etmedi; *Er-Ali* (1784 -

Ebu'l-Hayr Han'ın oğlu *Hoca Ahmed*, 1732'den ölümüne kadar, rehi-ne olarak Rusya'da yaşamıştı. *Nur-Ali Han*, Orenburg valisinin mü-saadesi olmadan 1748'de Cungarlarla karşılıklı münasebetlerin dü-zeltilmesi için yazışma ile temas kurmaya teşebbüs ettiği vakit, Oren-burg valisi tarafından sıkı bir nezarete tâbi tutuldu. Rus makamlar-ının, Han'ın etrafında mutemet adamları olduğu ve Han'ın bundan haberi olmadığı anlaşıldı. Han'ın, Cungarlara yazmış olduğu mek-tubun kopyesini, Orenburg'daki Rus makamlarına Han'ın sekreteri, Kazan Tatarlarından olan *El-Muhammed Nur-Muhammedev* vermişti. Kalmuklar (= Cungarlar) esir edilmiş olan Kazakları bir izdivaç it-tifakı ile serbest bırakmayı; Taşkent, Türkistan ve Ulu Cüz bölgesin-den askerî birliklerini geri çekmeyi teklif etmişlerdi. Durumdan ha-berdar olan Ruslar, bu çeşit gayretleri engellediler⁴¹). Böylece, yu-karıda adı geçen Türkistan bölgelerinin ve esirlerin, Cungarlardan diplomatik yol ile kurtarılması imkânsız hale getirildi.

Her ne kadar, Rusya ile Küçük Cüz arasında bir himaye (veya ittifak) antlaşması, hiç bir zaman mevcut değil idi ise de, yeni seçi-len her Han, Rusya'ya sadakat yemini yapmak zorunda idi. Küçük Cüz'ün iç ve dış siyasetine Rusların müdaha'esini gerektiren herhangi bir anlaşma da yoktu. Fakat, Rus yönetimi, Küçük Cüz'ün dış siya-setine karışmak şöyle dursun, iç siyasetine bile şekil vermeye çalışı-yordu. Hanlar, hiç olmazsa içişlerini kendileri tanzim etmeye teşeb-büs ediyorlardı. Bu yüzden Ruslar, 1737 - 39 yıllarında *Tatişçev* ida-resinde ikinci bir Orenburg seferi tertip ettiler. Bununla, Kazakları tamamen boyundurukları altına al-mak niyetinde idiler. Fakat bu se-ferleri muvaffak olamadı.

Rusların almış olduğu bütün tedbirlere rağmen —Kale inşaatları, Hanların Rusya'ya sadakat yemini etmeleri—, Küçük Cüz halkı, bil-diğinden şaşmadı ve Rusya'ya karşı ayaklandı. Rus Hükûmeti, 1744 yılında bütün silâhlı Kalmuk'ların bir araya getirilip kendilerine cep-hane verilmesini ve onların Kazaklara karşı sevk edilmelerini emretti. Kalmuklara ise, Kazaklardan yağma edecekleri şeylerin kendilerine ait olacağını vaad etti⁴²).

Rus Hükûmeti'nin, Türk soyundan gelen kabileleri ve Kalmukla-rı, birini diğerine karşı başarı ile kullanması çok dikkat çekicidir. Bu-nu, Başkirlerin misalinde açıkça görüyoruz. Başkirler, 1755 yılında *Batır Şah Ali* idaresinde (Rus literatüründe *Aliyev*) Ruslara karşı

94); İschim (1794 - 98); Ayçuvak (1798 - 1805); Cantora (1805 - 1811); Şir-Gazi (1812 - 24). Ksl. İlya Mihayloviç Kazantsev *Opisanie*, s. 61.

(41) V. Ya. Basın, *Nekotorye aspekte*, IANK-SO No: 5, s. 57.

(42) Makşeev (8), s. 105.

bir ayaklanma tertip ettiler. Ayaklanmayı yöneten bu mücahit, Doğu'nun bütün Müslümanlarını Rus'ara karşı harbetmeye çağırdı. Rus hükûmeti, ciddi bir tehdidin mevcudiyetini hissetti. Bu ayaklanmayı bastırabilmek için Rus Hariciye Bakanlığı Şûrası, Kazak liderlerine müracaat etti. Orenburg valisi *Neptyudov*, Kazak yöneticilerine, 50.000 Başkirin isyan ettiğini; hayatta kalmak istiyorlarsa kendilerini bizzat müdafaa etmek zorunda olduklarını; aksi halde idarî yetki'lerin Kazaklardan alınıp Başkirlere verileceğini bildirdi⁽⁴³⁾. Bu, örnek bir kışkırtma idi. Başlarında *Nur-Ali Han* olan Kazaklar, bu oyunun farkına varamadılar ve gerçekten de hürriyet arayan Başkirlere karşı savaştılar. Buslar, ayaklanmayı bastırdılar. Fakat 50.000'den fazla Başkir, Küçük Cüz'de sığınacak yer arıyordu. Bu kaçak'arı takip etmek için Rus Hükûmeti, 1765'te liyakatini isbat etmiş olan Başkir *Tevkelev*'i Küçük Cüz'e gönderdi. Hariciye Nezareti, *Tevkelev*'e, Küçük Cüz'e iltica eden Başkirlerin hangi göçebe mıntıkasında iskân edildiklerini öğrenmek vazifesini verdi. 3 aralık 1755'te *Tevkelev*, *Nur-Ali Han*'la görüştü. Rus elçisi, iltica eden Başkirlerin Rusya'ya geri verilmesini talep etti. *Tevkelev*, 1756'nın başlangıcında Rusya'ya döndü; hazıranda tekrar ge'erek, Han'dan, Başkirlerin ne zaman iade edileceklerini öğrenmek istedi. 12 ağustos 1756'da *Nur-Ali Han*, Sultanlarla bir toplantı yaparak, Başkirlerin Rusya'ya iadesine karar verdi. Bundan sonra 1757'de, 4502 Başkir, Orenburg'daki Rus makamlarına teslim edildi⁽⁴⁴⁾. Bununla, Türkistan tarihinde ilk defa olarak, yardım isteyen insanlara karşı haksızlık edilmiş olundu. Bu hareket, Türk ve İslâm anlayışına aykırı idi. Zira, misafirsevenlik an'anesine göre, yardım isteyen ve iltica eden kimselerin, takipçilerine iade edilmemesi gerekiyordu. Tabii ki, bu hadise, Rusların baskısının neticesi olarak vukû buldu; fakat Küçük Cüz, Rusya'ya karşı, asla böyle bir taahhüt altına girmemişti. Kazaklar, Ruslara karşı ayaklanınca, bu sefer Kalmuklar, onların üzerine gönderildi. Kalmuk Hanı *Ubaşı*, Kazakları cezalandırmak için 1763'te müsaade aldı. Yedi yıla yakın bir müddet sonra da Kalmuklar, Rus kışkırtmalarının kurbanı oldu. 1770 yılında 30.000'e yakın Kalmuk ailesi, Volga bölgesinden Cuncarya'ya kaçmaya teşebbüs ettiler. Çariçe *II. Katerina*, 27 ocak 1771 tamimi ile *Nur-Ali Han*'a, Kalmuk'ara karşı harekete geçmesi ve mülklerini kendi malı olarak telâkki etmesi için müsaade etti. Hakikaten Kazaklar,

(43) Kraft, *Zakony O Kirgizakh*, s. 28; Makşeev (8), s. 106.

(44) A. Sabırkhanov, *Iz islorli Kazakhsko-russakıkh*, INAK-SO. 1965, No: 2, s. 30. Rus Hükûmeti, Başkirlerin serbest bırakılmasını hızlandırmak için *Tevkelev*'in Kazak önderlerine hediyeler dağıtmasına, votka ve şarap ikram etmesine müsaade etti. Ksl. Kraft (43), s. 29.

Rusların ve Hanlarının isteğinden ötürü, kaçmakta olan Kalmuklarla savaşmak zorunda kaldılar⁽⁴⁵⁾).

Rusya'nın şekli nüfuzu ve himayesi altında olan Küçük Cüz'de, Han seçimi meselesinde garip bir durum ortaya çıktı. Han'ın, Kurultay tarafından seçilmesi ve (Moğol âdetleri gereğince) beyaz keçeden mamül bir halı üzerinde yukarı doğru kaldırılması 1800 yılına kadar muhafaza edildi. Fakat, seçilen her Han, Çar tarafından tasdik edilmek zorunda idi. Bu nevi tasdiklere Küçük Cüz'de, Han'ın hükümranlığının tanınması gözüyle bakılırken, buna, Rusya'da «*sadakat ve te-baa olmanın bir işareti*» mânâsı veriliyordu.

Rusya, Kazaklara itimat etmeyip, Küçük Cüz'ü muntazam bir şekilde nüfuzu altında bulundurmaya çalışıyordu. 2 ey'ül 1756'da yayınlanan bir tebliğ ile, Kazak-Türklerinin Ural'ın sağ yakasına ayak basmaları yasaklandı. Rus müstahkem mevkillerinden 12 - 15 km. uzak tutulmaları emredilmişti. 6 Mayıs 1755 fermanıyla Orta Cüz Kazaklarının da İrtiş askerî hattına yaklaşmaları yasak edilmişti. Hanlar da, tedricî bir surette aldıkları her tedbir hakkında Orenburg valisine haber vermeye mecbur edildiler. 1770'den sonra *Abilay Han* hariç, hiç bir Kazak Han'ına, tahditsiz bir hâkimiyet nasip olmadı⁽⁴⁶⁾. 1771'de Han seçildikten sonra *Abilay*, dokuz yıl, Hanlığının tasdikini Rusya'dan istemedi.

Rusya'nın, Kazak Türklerine karşı «*dostluk ve metbû*» rolü ile Hanların Rusya'ya karşı «*bağlılık ve sadakat*»leri, tamamen aldatıcı nitelikte tezahürlerdi. Haddizatında, taraflar arasında müşterek bir itimat zemini eksikti. Öyle ki, meselâ Küçük Cüz Hanı *Nur-Ali*, aralık 1773 tarihli mektubu ile, ayaklanma önderi *Pugaçev*'i Rusya'nın Çarı olarak tanımıştı. Fakat, Rus makamları, Han'ın *Pugaçev* ile ilişkilerinin devamına mâni oldu. Türkistan bozkırında, Rus siyasetinin ardında, gerçek bir kuvvet olan ordu vardı. 1755 yılında Orenburg askerî valisinin emrinde 36.714; Sibirya valisinin emrinde de 27.552 asker vardı. Bunlar, Türkistan'la komşu olan bölgelere yerleştirilmiş-

(45) Makşeev (8), s. 139. Otnoşeniya (32) bu talimatnameyi negretmedi (bu kitap-taki son belge-kaydı 2 temmuz 1770 tarihini taşıyordu). Bu belgeyi Kazakhsko-russkie Otnoşeniya v XVIII - XIX vekakh, Sbornik Dokumentov i Materialov, Alma-Ata 1964 dahi içine almamıştır. Çünkü bu kitap, temmuz 1771 tarihli ferman ile başlamıştır.

(46) Valikhanov, I. s. 430. Ebu'l-Hayr, sık sık Rus aleyhtarı hareketleri idare etmiştir. Onun öldürülmesinden sonra Nur-Ali Han'ın pratik olarak saltanat hükmü kalmamıştı. «Bu durum, Çarlık memurlarının, her vasıtaya başvurarak Kazak hükümdarlarını zayıf duruma düşürmelerini ve kendi siyasetlerini rahatlıkla yürütmelerini kolaylaştırmış oldu.» Ksl V. Ya. Basin, O vzaimootnoşeniyakh tsarskoy administratsii, INAK. SO. 1967, No: 3, s. 60.

ti⁴⁷⁾. Rus Hükûmeti, tedrici bir surette, bozkır sakinlerinin dahili meselelerine, ne şekilde el atacağını öğrenmişti. Herhangi bir Sultan'ın, Han'a karşı gelmesini temin ederek, bunun ardından hakem rolüne bürünmek, Rusya için basit bir işti. Gerektiği anda, iktidarına son verebilmek için ünlü Kazak şahsiyetlerini itibardan düşürmeye çalışırdı. Bu maksatla, Küçük Cüz'de önce ceza hukuku değiştirildi. 13 ağustos 1799 tarihli bir tamimle, katillerin Rus kanunlarına göre cezalandırılması emredildi. Bir katilin, Rus kanunlarına göre cezalandırılması, örfe dayalı ceza tedbirlerinden çok daha gayri insani idi⁴⁸⁾.

Rusya, 27 kasım 1780 yılında, Rusya ile Küçük Cüz arasındaki sınırın emniyetini öngören bir ferman yayınladı. Bu fermanla, gayretleri ile, Rusya'ya faydaları az olan Kazak din adamlarının yerine, Kazan-Tatar Mollaların getirilmesi; vazifelerini icra etmekte göstermiş oldukları sadakat ve gayretlerinden dolayı bu Mollalara daha büyük mükâfatlar verilmesi kararlaştırıldı⁴⁹⁾.

II. Katerina, 2 Mayıs 1784 tarihinde yayınladığı bir tamim (ukaz) ile, Orenburg'da bir sınır mahkemesinin kurulması talimatını verdi. Bu mahkemeye, Ruslar tarafından 2 subay, 2 gümrük memuru ve 2 devlet memuru, bir Sultan ve 6 Biy de, Kazaklar tarafından katılacaktı. Bundan başka, Orenburg Genel Valisi nezdinde, haberalma işlerinde görevlendirilecek 2 - 3 yıl süreli bir Kazak heyeti bulundurulması; Rus himayesini rica etmesi için Ulu Cüz'ün teşvik edilmesi; Hazar Denizi ile Aral Gölü ve İrtiş Nehri arasında, geleceği emin bir müstahkem hat kurmak maksadıyla Emba Nehri'nden Or ve Tobol Nehri'ne kadar kalelerin inşa edilmesi talimatları yer almıştı⁵⁰⁾. Bu talimatların son bölümünden açıkça görülmektedir ki, Rusya, mevcut müstahkem hatlarını kifayetsiz telâkki ediyor ve Türkistan'a karşı Rus - «Çin Seddi»ni birleştirerek ikmal etmeye gayret ediyordu.

Ruslar, Küçük Cüz dahilinde bölücülük siyasetlerini yıllar boyu sürdürmeye çalıştılar. Bu maksatla 1774'te teşkilâtlandırılan Orenburg Rus Sınır Komisyonu, faaliyet gösteriyordu. Uzun süren ön ha-

(47) V. Ya. Basın, *Politika Rossi*, INAK. SO. 1968, No: 3, s. 42 - 43.

(48) Meselâ, *Bıktaş Aldavagut*, cinayetten dolayı suçlu sayıldı ve Rus ceza kanununa göre cezalandırıldı. Rusların hüküm metni şöyle idi: Suçluyu önce kamçılamalı, sonra cildinden birkaç yerini kesip sıyırmalı, yüzüne katil işareti damgasını vurmali, el ve ayaklarını zincire bağlamalı ve demir bir kafese kapatarak müebbet olarak Nerginsk'e sürmeli. Ksl. *Materialy* (25), s. 44 - 45. Örf ve Âdet hukukuna göre katil, cinayeti işlemiş olduğu vasıta ile idam edilir veya katil, öldürülenin akrabalarının rızasıyla, kan bedelini ödemek yoluyla idamdan kurtulabilirdi.

(49) *Materialy po istorii političeskogo stroya*, I. s. 42. Bu talimatname (dekret)'nin metnini *Otnoşeniya* (32) içine almamıştır.

(50) *Materialy* (25), s. 61 - 63.

zırlıklardan sonra Küçük Cüz'ün kat'i olarak parçalanması zamanı, Rusya için 1810'da geldi. 25 Mayıs 1810'da Rusya İçişleri Bakanı, Küçük Cüz Hanı'nın, iç ihtilâflardan ötürü yeniden seçilmesine dair emir çıkarttı. 1810 yılında yeni bir Han seçmesi gereken; 10.000 kişinin iştirak ettiği bir Kazak Temsilciler Meclisi Orenburg'a toplantıya çağrıldı. Han'ın seçimi sırasında iki grup teşekkül etti. Hazar Denizi Havzası Kazakları (Astrahan civarındakiler), Sultan *Bökey Nur Ali'*yi; Sir Derya Havzası Kazakları ise, *Şir Gazi'*yi, Han olarak seçmek istiyorlardı. Fakat, bir mutabakata varılamadı. Her grup, meclisi kendi Han'ı ile terketti. Bu, Rus yönetiminin tam arzu ettiği bir hadise idi. Muhtemel çatışmaya mâni olmak için Ruslar, Küçük Cüz topraklarına bir tümen gönderdiler. Orenburg Valisi prens *Volkovskiy*, bu ihtilâf hakkında hükûmetine memnuniyetle «*bu gibi ihtilâfların, Rusya için faydalı olduğunu; Kazakları ise zayıf duruma düşürdüğünü*» bildirmişti. Rusya Devlet Şûrası, 29 Mayıs 1812'de Küçük Cüz'ün iki Han'ını da tanımaya karar aldı. Orenburg Valisi *Volkovskiy* iki grup arasındaki ihtilâfı daha da derinleştirmek için, 2 Ağustos 1812'de Küçük Cüz'e yegâne Han olarak, *Şir Gazi'*yi tayin etti. Esasen Küçük Cüz'ün parçalanmasına dair ilk belirtiler 1800 yılında *Nur-Ali Han*'ın oğullarından biri olan Sultan *Bökey*'in, Narin Bozkırı'na göç etmek için Astrahan Valisi *Knorring*'in müsaadesini talep etmesiyle başgösterdi. 11 Mayıs 1801'de Çar *I. Paul*, *Bökey*'e, kabilesi ile birlikte Volga ile Ural arasındaki bölgeye (akıntının ters istikametinde, sağ tarafında) göç etmesine müsaade etti. *Bökey*, 1803'te, beraberinde 5.000 yurt (çadır veya aile) ile, buraya (Narin Bozkır'a) geldi. Bunun ardından, 1265 yurt daha, aynı yere göç etti. 19 Mayıs 1808 Tamimi (Ukaz) ile Rusya, *Bökey-Ordası*'nın sınırlarını, Usen Nehri'nden Boğdı Dağları'na; buradan da Hazar Denizi'ne kadar tesbit etti. 1812'de Rusya, *Bökey'i*, bu Kazakların Hanı olarak tanıdı. Bu tamim ile, *Bökey-Orda* veya İç-Orda adını taşıyan, otonom bir devlet teşekkül etti. *Bökey Han*'ın ölümünden sonra, *Bökey-Ordası*'nın Hanı, 14 yaşındaki oğlu *Cihangir* oldu. Fakat gerçek yönetimi, *Bökey Han*'ın kardeşi *Şiğay* aldı. *Cihangir*, 1825'ten 1845'e kadar, devleti kendisi idare etti. 1827 yılında, Sultan *Kaip Gâli* idaresindeki bir Kazak grubu tekrar Küçük Cüz'e dönmeye teşebbüs etti. Bu teşebbüs'lerin gerçekleşmesine Rus Hükûmeti müsaade etmedi. 1829'da, *Bökey-Ordası* Kazakları, Rusya'nın tasvibini almadan yeniden Ural'ın karşı yakasına geçmeye teşebbüs ettiler. Bunun üzerine Sultan *Kaip Gâli* hapsedildi: o, 1830'da Orenburg hapisanesinden kaçmaya muvaffak oldu. Kazaklar şimdi, gerçekten «*büyük bir Rus kafesinde*» bulunduklarının farkına vardılar. Bu yüzden, 1836 - 38 yıllarında *İsatay Tayman* yönetimi altın-

da Bökey-Ordası, ayaklanmanın alevlendiği bir yer oldu. *Cihangir*'e ve aynı zamanda Ruslara karşı başgösteren bu ayaklanma Rus Hükûmeti çevrelerinde endişelere sebep oldu. Hükûmetin görüşüne göre; bu ayaklanma, Rusya'nın emniyetini tehdit eder mahiyette idi. Bu yüzden, Rus Hükûmeti, idarî bakımdan Bökey-Ordası'nın mevcudiyetine son vermeye karar aldı. *Cihangir Han*'ın 1845 yılında ölümünden sonra, Rusya, yeni Han'ın seçilmesine izin vermedi. İç-Orda'nın idaresi için bazı Kazakların da katıldığı, Rus subaylarının yönetiminde bir «Şûra» teşkil edildi⁵¹). Bu durum, 1917'ye kadar değişmedi.

Hükûmetlerinin talimatlarını icra etmekle mükellef olan, Orenburg ve Omsk'daki Rus makamları, Hanların iktidarını ilga etmek için bir çare bulmaya çalışıyorlardı. Rus vesayetindeki Orta Cüz'ün mevcudiyeti, kısa ömürlü oldu. Batı Sibirya Genel Valisi, ağustos 1819'da ölen *Veli Han*'ın yerine yeni bir Han'ın seçilmemesini ve «Han» ünvanının kaldırılmasını emretti. 22 haziran 1822'de, 319 maddeden meydana gelen «*Sibirya Kırgızları (= Kazakları) Statüsü*» tebliğ edildikten sonra Rus Hükûmeti, Orta Cüz'ü ilga etti. Han ve Sultanlar tarafından yürütülen idare tarzı kaldırıldı. İdarî nizam, kabile esasına dayalı olmaktan çıktı; muhtarlık, nahiye ve eyalet birimleri esasına göre kuruldu. Eyaletin başına, kendisine «Rus Binbaşı» rütbesi verilecek bir «Yönetici Sultan» (Ağa Sultan) seçilecekti⁵²). «Vekil-Sultan» adını da alan bu Sultanlar, Rusların yerlilerden devşirme memuruydu. Ruslar, Sultanlara aylık ödüyor ve yeni bir idarî mekânizma kuruluyordu⁵³).

Sultanlar, Rusya'nın asilzadeler sınıfına yükseltilmediler. Fakat Rus Hükûmeti, eski asilzadelerin işbirliğine muhtaçtı. Sultanların veraset hakkı da ilga edildi. Buna karşılık, geçimleri için; Yönetici Sultan'a 5 - 7 km.²; Nahiye Sultanı'na 45 Desyatın araziye sahip olma-

(51) Bökey-Orda'sı hakkında daha tam bilgi için; Vyatkin, *Oçerki*, s. 214 - 235; *İstoriya Kazakhskoy SSR*, I. Alma-Ata 1957, s. 322 - 36; Süleymanov, B., *Agranniy vopros*, s. 31; Togan, *Bugünkü*, s. 631, Indeks; *Otnoşeniya* (32), s. 175 - 177; Hans Fündelsen, *Zur Geschichte der Kasachisch-russischen Beziehungen*, s. 189, dipnot 16.

(52) Bu talimatnamenin metni Kraft (24); *Materialy* (25), s. 93 - 109; Levşin, *Opisanie*, s. 243 - 301'de negredildi. Rusya'nın Orta Cüz siyaseti için; Şolnbaev, *K voprosu*, s. 41 - 60'a da bakınız. Bu müellife göre, Orta Cüz'ün Rusya'ya yaklaşmasına Cungarların saldırıları vesile olmuştur.

(53) Sabık Orta Cüz'ün idarî işleri için maaşlı memur olarak şu kadro kurulmuştu: Sultan, 1200 ruble; Sultanın iki Rus müşaviri 1000'er ruble; iki Kazak müşavir 200'er ruble; bir sekreter, 900 ruble; iki mütercim 800'er ruble; üç tercüman, 300'er ruble; iki eczacı, 1000'er ruble; 20 Sancak-Sultanı 150'şer ruble; Sultanlara mahsus 40 tercüman, 500'er ruble. Ksl. Levşin, *Opisanie*, s. 302.

larına müsaade edildi. Lâkin bu kanun, 1868'de yürürlükten kaldırıldı. XIX. yüzyılın sonunda, bir zamanki kabile prensleri, bütün imtiyazlarını kaybettiler. Bugünkü Kazakistan'ın kuzey ve doğu kesimleri, Rusya'nın bir kolonisi haline getirildi⁵⁴). Rusya, 90 yıl zarfında (1732 - 1822), Küçük Cüz'den başlayarak Orta Cüz'e kadar; Aral Gölü'nün kuzeyinde ve Balhaş Gölü'nün güneyinde olan İ'i Nehri boylarındaki havzada; *Cengiz Han* veya Türk Hakanlarından soy çekmeleri hasebiyle iftihar eden bir zamanki Han ve Sultanları bir kenara itmeye muvaffak oldu. Asilzadeler, haklarından vazgeçmiş ve tevekkülle başlarını eğmişlerdi.

Rus Hükûmeti'nin «Asya Memleket'eri Komitesi» 31 ocak 1824'te Orenburg bölgesinin idaresini yeniden biçimlendirmeye karar aldı. Bu kararla Orenburg Vilâyeti, bir vilâyet ile bir sınır âmirliği olmak üzere iki idarî bölgeye ayrıldı. Sınır âmirliği, Ruslar tarafından bir başkan, başkan yardımcısı, 2 asistan; Kazaklar tarafından 4 vekil ve Buhara ile Hive'den birer murahhas'tan teşekkül etmişti. Sınır âmirliği, sınır hattı ve bozkır alt bölümleri olmak üzere; iki alt bölüme ayrılmıştı. Sınır hattı alt bölümün idaresinde, Rus kurmay subaylarının yönettiği il sınır muhafaza istasyonu (= nahiye) bulunuyordu. Bu âmirliğin vazifeleri, kalelerin inşası, polislik ve özel görevlerin yerine getirilmesinden ibaretti. 31 ocak 1824 kararıyla, Küçük Cüz ilga edildi. Han seçilmesi yasak edildi. Küçük Cüz'ün idaresini bozkır alt bölümü âmirliği ele aldı. Küçük Cüz; Batı - Orta - Doğu - ve İç-Orda olmak üzere; 4 idarî bölgeye bölündü⁵⁵). Her idarî bölüm için bir «Sultanlık Vekili» tayin edildi⁵⁶). Rus Hükûmeti'nin aldığı bu çeşit kararları, Kazakların protesto ettiğini, fakat protestolarının başarısız kaldığını, Rus kaynakları kaydetmektedir.

Orenburg Vilâyeti'nin idarî işlerinde yapılan değişikliklerden 20

(54) N. Bekmahanova, *Tharskoe Pravitektvo*, IAN, Kaz., SO, 1868, No: 2; s. 40.

(55) *Materialy* (25), s. 205.

(56) Zımanov, *Politiceskij Stroy*, s. 201'e göre, Sultanlık vekilleri şunlardı: Batı bölgesinde: Karatay Nur-Ali (1824 - 26); Şin-Gâli Osman (1826 - 30); Bay-Muhammed Ayçuvak (1830 - 47); Muhammed Kall Tıyankin, (1847 - 67); (Ayçuvak Han'ın yeğeni). Orta bölgede: Temir Erall (1824 - 25); Medet Kall Turdi-Ali (1825 - 28); Mat Muhammed Kall (1828 - 29); Arstan Cantora (Cantora-Han'ın oğlu) (1841 - 55); Muhammedcan Bay-Muhammed (1855 - 69). Doğu bölgesinde: Cuma Kudaymendi (1824 - 30); Cantora-Cihangir (1830 - 35) (Hive Han'ının yeğeni); Kalp Şotay Dahti Girey (1835 - 41); Ahmet Cantora (1841 - 51); Muhammed Cantora (1851 - 69). Bökey (veya) İç-Orda'da: Adil Bökey-Han, 1848 - 1858 yıllarında İç-Orda'nın idaresinde Şûra Başkanı oldu; sonradan bu mevki, doğrudan doğruya Rusların eline geçti. İç-Orda, iki idarî bölüme ayrıldı. Bu bölgelerin altboylara mensup 14 Sultanı vardı. 1862 yılında bu öndört Sultana 178 Bey tâbi idi. Daha tam bilgi için bak. Zımanov (56), s. 210 - 15.

yıl sonra, 14 haziran 1844'te Rusya Hükûmeti tarafından Orenburg Kırgızlarının (= Kazakların) idarî işleri hakkında, 100 maddelik bir nizamname yayınlandı. Bu nizamname ile, Rus dilinde ilk defa olarak «Orenburg Kırgızları» kavramı ortaya çıktı. Nizamnamenin birinci maddesi, şöyle diyordu: «*Orenburg Kırgızlarının (Sabık Küçük Cüz Kazaklarının - müellif) veya hariciye bakanlığının merkezi idare makamına tâbi Asya Şubesi vasıtasıyla ve Orenburg askerî valisi tarafından doğrudan doğruya idare edilen Küçük-Orda'nın idarî makamları, bir umumî ve birçok hususî kısımlardan meydana gelir.*»

Genel idarî makamın yeri Orenburg'da olup, diğer münferit idarî makamlar, bir zamanki Küçük Cüz'ün Kazaklarında bulunuyordu. (Madde: 2, 3) Bu tedbirlerle Rus Hükûmeti, Ural Nehri'nin sol sahilinden Sir Derya'nın aşağı mecrasına kadar idarî yetkileri ele almıştı. Kazak toprakları, Rus İmparatorluğu'nun hususî bölgeleri olarak ilân edildi. (Madde: 4) 1868 yılında idarî reform ile, Kazakların idaresi, Hariciye ve Harbiye Bakanlığı'ndan alınarak, Dahiliye Bakanlığı'na verildi⁵⁷). Küçük Cüz'ün son Hanı Şir Gazi, Orenburg'a getirilerek göz altına alındı.

Her şeye rağmen Rusya, Türkistan'ın bozkır bölgelerine, yabancı devlet muamelesi yapıyordu. Lâkin, 1844'ten sonra, bu, yabancı devlet muamelesine tâbi tutmuş olduğu memleketi; Rus İmparatorluğu'nun bir parçası haline getirmek için, daha 24 yıl çaba harcadı. 21 ekim 1868'de, Orenburg ve Sibirya bölgelerindeki Kazakların idarî makamlarının yeniden düzenlenmesi hususunda bir ferman neşredildi. Aynı zamanda, 268 maddeden ibaret bir idarî nizamname de yürürlüğe kondu. Zaptedilen bütün bölgelerden Akmolla (Akmolensk) ve Semipalatinsk (Ceti-Tam) bölgeleri Batı Sibirya Genel Valiliği; Ural ve Turgay bölgeleri de Orenburg Genel Valiliği çerçevesine dahil edildiler⁵⁸). Bununla, Rus ilhak işleni tamamlanmış oldu. Yeni idarî nizamnamede, Kazak topraklarının, Rusya'nın mülkü olduğu ilân edildi. Nihayet, bir Rus tarihçisi şunu bildiriyordu: «*135 yıl (1734 - 1869) süren Kırgız-Kazaklarını (= Kazakları) boyunduruk altına alma tarihi, başından sonuna kadar çok istifadeli olmuştu*»⁵⁹). Bir Türkistan tarihçisi ise, Rusların son şiddet hareketlerinden 29 yıl sonra ancak şunu bildiriyordu: «*Kazakların kendi istekleriyle Rusya'ya iltihak ettiğini iddia etmek bir efsanedir*»⁶⁰).

(57) Bu talimatnamenin tam metni *Materialy* (25), s. 216 - 26'da bulunur.

(58) Bu talimatnamenin tam metni, *Materialy* (25), s. 321 - 340'da mevcuttur.

(59) Makşeev (8), s. 139.

(60) Asfendiarov, *İstoriya*, s. 116. Bu mütalaayı BSE, 1937, C. XXX, s. 591 şöyle tamamlamaktadır: «*Kazak halkının Rus hükûmetranlığını gönüllü olarak kabul ettiğine dair şöenistlerin efsanesi, tam bir yalandır.*»

(2) Romanovskiy, *Zametki*, s. 21.

tan'a doğru ileri bir hareket için ayrıca rol oynadı³). Ruslar, Sir Derya'nın aşağı mecrasında, Çu ve İli Nehirlerinin yukarı kısımlarına kadar mevkilerini ikmal ettikten sonra, müstahkem bir şehir olan Akmesid'i işgal etmek için hazırlıklara başladılar. Maksatları, buradan itibaren, Kokand Hanlığı'nın hâkimiyet altına alınmasını hızlandıracak olan, Sir Derya boyunca hareket karargâhları kurmaktır.

Rus yönetimi, Türkistan'a karşı tutumunda, Türkistan pazarlarına tamamen hâkim olmak ve İngiltere'nin Türkistan dahilinde muhtemel bir nüfuzunu bertaraf etmek gibi, iki ana problemi çözmeye uğraşıyordu. Bu ana prensipler, merkezî Asya mıntıkasına hâkim olmak için I. Petro zamanından beri Rusya'nın takip ettiği siyaset idi⁴). I. Petro, vasiyetnamesinde şöyle yazmıştı: «Orta Asya'nın yegâne varisi, Çar'dır. Yeryüzünde hiç bir kuvvet, bu mirasa hak iddia edilmesine mâni olamaz»⁵). Bu prensiplerin ışığı altında Rusya'nın Türkistan'a karşı farklı bir siyasî tutumu olması beklenemezdi. Rus siyasetinin seyri, I. Petro tarafından tayin edilen hedefi te'yid ediyordu. Bozkırdaki Rus hâkimiyeti, her şeyden önce Kokand ve Hıve Hanlıklarının varlığını tehlikeye düşürecek mahiyette idi. Her iki Hanlık, Rusya'nın Türkistan'a tazyikinin devamına mâni olmaya ve Rusya tarafından ilhak edilen bölgelerde, millî ittifakı dile getirmek suretiyle etki kurmaya çalışıyorlardı. Fakat Rusya, Türkistan'ın kuzeyindeki topraklardan vazgeçmek şöyle dursun, aksine, Türkistan'ın diğer bölgelerini de Rusya'ya bağlamayı tasarlıyordu⁶). Türkistan'ın boyunduruk altına alınmasını öngören eski plan, Rusların Kırım Harbi'ndeki mağlûbiyetlerinden ötürü tehir edildi ise de, gerçekleştirilmesinden vazgeçilmedi. 1851 yılında, Perovski'yin Orenburg genel valiliğine tayin edilmesi ile, Rusya'nın ilhak planı hızlandırıldı. Perovski, 1839 - 40 ve 1851'de Hıve'ye karşı yapılan bir savaşta, Rusya'nın mağlûbiyetine sebep olmuştu. Tahkir edici mağlûbiyeti yüzünden öfkeli idi; bunun için Türkistan sathında bir zafer kazanmak istiyordu. O, Rus üst makamlarını, Hıve Hanlığı'nın işgaline dair planı şimdilik tehir edip, buna mukabil Kokand Hanlığı'na karşı bir savaşın yapılması konusunda ikna etmeğe muvaffak oldu. Bundan başka Kafkas-

(3) Orenburg sınır komisyonu başkanı W. W. Grigorew şöyle rapor vermişti: «Asya göçebelerinin ve Hıvellerin yaklaşımları imkânsız olan Raim Kalesi, siyasi ve askeri bakımdan da önemlidir.» İstoriya Kazakhskoy SSR. I, Alma-Ata 1937, s. 340 - 41.

(4) Ch. D. Boulger, England and Russia, s. 2'ye göre «Orta Asya» tabirinden Kokand Hanlığı, Hıve, Buhara, Türkmenlerin yerleri, Pamir Hanlıkları ile Amu Derya havzası, Afganistan ve İran anlaşılıyordu.

(5) Lakosta, Rossiya i Velikobritaniya, s. 4.

(6) W. Radloff, Sibirya'dan, Çeviren: Dr. Ahmet Temir, İstanbul 1957; s. 430.

ya valisi *Buryatinskiy* de, Türkistan işgalinin hızlandırılması için gayret sarfetti. Rus Hükûmeti, planı hazırladı; fakat siyasi ve mali sebeplerden ötürü gerçekleştiremedi. Rusya'nın Avrupa'daki zayıf durumu (mese!â; Kırım Harbi), Asya'da fazla bir mânâ ifade etmiyordu. Çünkü Türkistan devletleri, Rusya'nın üstün kuvveti ve silâh tekniği ile boy ölçüşebilecek durumda değildi. Bu yüzden Rusya, Kokand Hanlığı ile de bir harbi göze aldı. Bu hususta Rus yönetiminin stratejik bir çözüm yolu vardı: Önce bir yoklamalı, küçük bir muharebe yapmalı; muvaffakiyet halinde bölgeleri işgal etmeli, ancak bundan sonra, daha geniş seferlere geçilmeliydi.

2. Rusya ile Kokand Hanlığı Arasında Muharebe

Rus askerî yönetimi, 1852'de bir kartograf (haritacı) heyetini Ak-mescid'e gönderdi. Bunlar, 16 nisan 1852'de kale kumandanı tarafından tutuklandılar. 18 nisanda, Albay *Blaramberg*⁷⁾, 600 piyade, 200 süvari ve 15 top ile birlikte Akmescit kalesinin surları önünde göründü. Bu birliklerin saldırısı Kokand muharipleri tarafından geri püskürtüldü⁸⁾. Rusların, 1250 süvari, 4 topçu taburu ve 36 top ile yaptıkları ikinci bir hücum da savuşturuldu. Bundan sonra Ruslar, her ne pahasına olursa olsun şehri ele geçirmek için gayretlerini yoğunlaştırdılar. Bunun için, bir yıl kadar hazırlık yaptılar.

3 temmuz 1853'te *Perovski* komutanlığı altındaki Rus birlikleri (2500 asker, 12 Kazaçık bölüğü, 52 gemi ve 36 top), kaleyi kuşattılar. Kalede sadece 20 Kokand askerî, 280 sivil (erkek), 83 kadın ve 65 çocuk bulunuyordu. Kale müdafileri, savunmada ısrar etti ve kaleyi Ruslara teslim etmedi. Ak-mescid hükümdarı *Yakup Bey*, kaleyi zamanında terkederek, yardım temin etmek üzere Kokand şehrine gitti. *Perovski*, kale kumandanı *Muhammed Veli*'ye bir mektup yazarak kendisine şöyle hitapta bulundu: «Her ne kadar sizler içinde bulunuyorsanız da, Ak-mescid düşmüştür. Adamlarımdan bir tekini bile kaybetmeden sizin hepinizi yoketmeye gücümün yettiğini göreceksiniz. Ruslar buraya ne bir gün için, ne de bir yıl için gelmişlerdir, bilâkis, ebediyyen burada kalmak için gelmişlerdir ve geri çekilmeyeceklerdir. Yaşamak istiyorsanız merhamet dileyin; yok, Ak-mescid'te

(7) *Blaramberg*'in Rus askerî hizmetindeki başarıları hakkında bak. Emil von Sydow, *Erinnerungen aus dem Leben des kaiserlich-Russischen Generalleutnant Johann von Blaramberg, nach dessen Tagebüchern von 1841 - 1871*, 3 cilt halinde, Berlin 1872 - 75.

(8) B. Hayit, *Oruslar*, MT. 1944, No: 54, s. 41.

ölmek istiyorsanız, bu sizin bileceğiniz iştir... Size bir muharebe teklif etmeye gelmiş değilim buraya. Bilâkis, kale kapılarını açtırıncaya kadar size dayak atacağım...»

Kumandan şöyle cevap verdi :

«Barut boynuzlarında bir tek barut tanesi ve sokaklarda bir toprak parçası (kese) bulunduğu müddetçe harp edeceğiz»⁹⁾.

Bunun üzerine şiddetli çarpışmalara başlandı. 27 temmuz 1853'te Ruslar, kalenin surlarını berhava ettiler. Kale kumandanı, 206 erkek ve kadınlar öldürüldü. Diğerleri yaralandı veya esir edildiler¹⁰⁾. Ak-mescid'in¹¹⁾ işgali Türkistan'daki Rus yayılma siyasetine yeni bir dönem getirdi; Rus yönetimine, Türkistan'ın ilhakı için yeni adımlar atma cesareti verdi. Ne var ki, Avrupa'da başlayan harp (Kırım Harbi), ve 1834'ten 1859'a kadar Kafkasya'da, *İmam Şamil*'in, cesaret ve hürriyet aşkının zaferi için imanla yürüttüğü Dağıstan (Çerkesler) ayaklanmasına karşı Rus ordusunun cevap verme mecburiyeti, Rusların Türkistan bölgelerine ilerlemesine mâni oldu. Rusya'nın Savunma ve Dahiliye Bakanlığı, şimdilik hazırlık yapmakla yetinmek zorunda kaldılar. Rusya'nın savaş heveslisi çevreleri, Türkistan'ın işgali ile ilgili planları ateşli bir surette münakaşa ediyor ve imkânlar nisbetinde sessiz bir seferin yapılmasını savunuyorlardı. 1856'da, Hariciye Bakanlığı'nın Asya masası müdürlüğüne *Egor Petroviç Kovalevskiy* getirildi¹²⁾. Rus coğrafya cemiyetinin başkanı

(9) Vambéry, *Geschichte Bocharas*, s. 202 - 3.

(10) Makşeev, *İstoriçeskij Obzor*, s. 203.

(11) Ruslarla Kokandlılar arasında Ak-mescit için yapılan savaşlar hakkında bak. Makşeev, s. 183 - 207; B. Hayit, *Ak-mescitte Kanlı Savaş*, MT. 1944, No. 55, s. 13 - 16; Abaza s. 61; Vambéry, *Geschichte Bocharas*, s. 202 - 203; İ. M. Kazantsev, s. 111 - 127; N. İ. Anov, *Ak-mescit*, Alma-Ata 1948; *Russian Occupation of Ak-Mushid* (elyazma, müellifi meçhul, 1860. Bu elyazma, *School of Oriental and African Studies* kütüphanesinde bulunmaktadır, Londra, *Sign. India Paper* 2999/33). Ak-mescit işgal edilir edilmez, adı Fort-Perovski olarak değiştirildi, bundan sonra da Sir Derya hattı memurluğu ve askerî merkezi oldu. Ksl. Khalfin, *Prisoedinenie*, s. 60. Ruslar Ak-mescid'i almakla 1853'de Sir Derya yolunun 240 milini kontrol etmek fırsatını elde ettiler. Ksl. Sir Olaf Caroe, *Soviet Empire*, 2. baskı, New-York 1967, s. 72. Kuropatkin, *Geschichte des Feldzuges Skobelevs*, s. 15'de, Ak-mescid'in işgal tarihinin 9 ağustos 1851 olduğundan bahsetmiştir.

(12) Kovalevskiy, Charkov Üniversitesinde tahsil görmüştür. 1839'da Hive'ye karşı savaşa iştirak etmiştir. 1847'de Mısır'da, Sudan'da; 1849'da Pekin'de bulunmuştur. 1851'de ticarî anlaştırmaya vesilesiyle ve Gulca ile Çuğuçak'ta bir Rus konsolosluğu açmak maksadı ile Çin ile görüşmeler yaptı. 1853'te Karadeniz meseleleri komiserliğini yaptı. Kırım Harbi'nde tarih yazarı olarak vazife aldı. Hamileri onun için şöyle yazarlar: «Kovalevskiy kötü bir zamanda Asya

P. P. Semyonov (= Semenov-Tyanşankiy), Türkistan'ın bilimsel araştırılması, pratik maksatlar için harekete geçirildi¹³).

Rusya, 1851'de Çin ile yaptığı bir anlaşma ile, Çin ile daha geniş bir ticaret yapma ve Gulca ile Tarbagatay'da konsolosluklar açma hakkını elde etti. Bundan sonra General *I. F. Babkov*, 1852'de, İli bölgesinin tamamını işgal etmeyi teklif etti. Çünkü, 1852 Gulca anlaşması, «*Orta Asya'nın içlerine kadar ilerlemeye devam etmeyi mümkün kılıyordu*»¹⁴). Bu teklif ve plan, tehir edildiyse de, reddedilmedi. Prens *A. I. Baryatinskiy*, (Kafkasya valisi) temmuz 1856'da Çar *II. Aleksander'a*, Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında Üst Yurt'tan geçen bir demiryolu inşa edilmesini teklif etti. Halbuki, Moskova ile Petersburg arasında işleyen ilk tren hattı, henüz 1851'de yapılmıştı. *Baryatinskiy*, yapılacak olan böyle bir demiryolu hattının, Rusya'nın ticaretini ve merkezî Asya'daki siyasi nüfuzunu arttıracacağı kanaatindeydi. Bu teklif, 27 ocak 1857'de, hükûmetin (Hariciye, Harbiye ve Maliye Bakanlığı) bir fevkalâde toplantısında münakaşa edildi. Hariciye Bakanı *Gorçakov*, İngiltere'nin muhtemel bir müdahalesinden ötürü, Hazar Denizi'nin doğusu ile ilgili konularda herhangi bir kararın alınmasında dikkatli olunmasını ikaz etti. Orenburg Genel Valisi *Perovski* ise, Kazak-Türklerinin Rus aleyhtarı ayaklanmalarından ötürü, böyle bir demiryolunun yapımını reddetti. Bunun üzerine bu plan, uygun bir ana kadar tehir edildi. Bu karar, memnuniyet'e karşılandı. *Baryatinskiy*, bundan sonra da faaliyetine devam etti ve 16 şubat 1855'te, hükûmetinden, faal bir «Doğu» siyasetine girişmesini talep etti. Onun kanaatine, eğer Hazar Denizi'nde İngiliz bayrağı görünürse, böyle bir hadise Rusya'nın Doğu'daki nüfuzuna öldürücü bir darbe indirmekle kalmayıp, Rus İmparatorluğu'nun siyasi bağımsızlığına dahi bir darbe indirmiş olacaktır. Bunun üzerine Çar, Harbiye Bakanlığı'na «*Rusya ile İngiltere arasında Orta Asya'da bir çatışmanın imkânları üzerine*» bir muhtıra hazırlaması emrini verdi. Bu muhtırada, Hindistan'ın istilâsından vazgeçilmesi, fakat Türkistan işgalinin hızlandırılması lüzumlu görüldü. Bunun üzerine Hariciye, Harbiye ve Maliye Bakanlıkları, Rusya'nın Asya'daki siyasi ve iktisadi nüfuzunu ve Doğu devletleri ile bilhassa mal mübadelesi konusunu araştırdılar. «*Bu faaliyet (yani, ticaret —müellif—), Çar-*

Şubel'nin şefi oldu. Talihsiz Kırım Harbi ve Paris sulh anlaşması Rusların Doğu'daki ağırlığına hissedilir bir şekilde son verdi... O, Rus isminin prestijini Batı ve Doğu milletleri arasında korumasını bilen biriydi.» Khalfin, *Prisooedenenle*, s. 98.

(13) Rus Coğrafya Cemiyeti, Türkistan havzası hakkında Rusya'nın askerî politikası için önemli olan belgeleri topluyordu.

(14) Khalfin, *Politika*, s. 42.

lığın Orta Asya'ya doğrudan doğruya yayılması için, zemin hazırlayacaktı»¹⁵⁾.

Bu çeşit hedef tayinleri yapmak suretiyle Rus Hükûmeti, Türkistan'a ilmi ve diplomatik heyetler gönderiyordu. 1858 - 1859 yılları arasında N. V. Hanikov¹⁶⁾ başkanlığında bir heyet, Horasan'da faaliyet gösterdi. Coğrafyacıların, etnografların, jeologların, zoologların, tarihçilerin ve şarkiyatçıların dahil olduğu bu heyetin gerçek hedefi, gayet belirliydi. Bu heyet, daha ileride siyasî direktiflerin hazırlanmasına zemin teşkil edecek; Doğu-İran, Afganistan ve bilhassa Herat'ın arzettiği genel görünüşe dair bilgi toplayacaktı. Bütün gaye: Rusya'nın, merkezi Asya'ya hâkim olması için bir yol bulmaktı¹⁷⁾. 15 Mayıs 1858'den Aralık 1859'a kadar Hive ve Buhara'ya gönderilmiş olan Ignatev başkanlığındaki heyete, ayrıca önem verildi. Bu heyete 83 subay, diplomatlar, şarkiyatçılar ve diğer meslek'lerden adamlar dahildi. Ignatev'e verilen talimat gereğince; Orta Asya'nın durumu hakkında bilgi toplanacak; Hive ve Buhara'yı etkilemeye teşebbüs edilecek ve Hanlıklarda İngiliz nüfuzunun bertaraf edilmesi için çareler aranacaktı. Bu «diplomatik» heyet, Rus gemilerinin Amu Derya üzerinde seyrini temin etmeye de teşebbüs edecekti. Rusya'nın Harbiye Bakanlığı diplomatik, istatistik ve askerî haberlerin toplanması ile bilhassa ilgileniyordu. Ignatev Buhara'yı, Kokand'a karşı harp açması için ikna edecek, ve bu takdirde Buhara Emiri'ne, Rusya'nın himayesini vaadedecekti. «Buhara, böylece Taşkent'i de fetheder» itirazî kaydı ile Hariciye Bakanlığı bu vazifeyi reddetti. Fakat, Har-

(15) Khalfin, *Prisodenenie*, s. 100.

(16) Nikolay Vladimiroviç Hanikov (1822 - 78) Rus şarkiyatçısı; 1839'da Orenburg Genel Valiliği memuru; 1840'ta Asya Şubesi'nde tercüman; Eylül 1830 - Nisan 1840'da Hive'ye giden Rus misyonu başkanı, Mayıs 1840'da Buhara'da bulunuyor; Kafkasya'da memur; 1853'te Tebriz başkonsolosu. Ksl. «Sovetskoe Vostokovedenie» 1949, VI, s. 269 - 97; Khalfin, *Politika*, s. 82. Khanykow, Rusların Türkistan Siyaseti üzerine şu faydalı yazıların müellifidir: *Opisanie Bukharskogo Khanstva* (Buhara Hanlığının tasviri), 1843; *Poyasnitelnaya zapiska k karte aralskogo morya i khivinskogo Khanstva s ich okrestnostyami* (Aral Gölü, Hive Hanlığı ve çevresine ait haritanın açıklanması ve izahına dair yazı), 1851; *Gerat* (Herat), «Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii», C. 16, Petersburg 1853.

(17) Rus Dışişleri Bakanlığı'nın Hanikov'a gönderdiği talimatta aşağıdaki fikir vardı: «Orta Asya'da hiç bir büyük devlete ait olmayan çok geniş toprakların tarafsız bırakılması mümkün değildir.» Ksl. Khalfin, *Politika*, s. 82. İngiltere'de de şu görüş hâkimdi: «Orta Asya Meselesi, gerçekten, bu ülkelerin kaderinin ne olacağıdır. Onlar bağımsız olarak kalacaklar mı, yoksa Rusya veya İngiltere'nin hâkimiyeti altına mı girecekler?» Ksl. Baulger, *England and Russia in Central Asia*, s. 3.

biye Bakanlığı, Kokand Hanlığı'na karşı bir savaşta Buhara Hanlığı'nın, en azından tarafsız hale getirilmesi hususunda ısrar etti. Bu heyet, Hîve Hanı'na hediyeler götürdüğü bahanesiyle, Amu Derya üzerinde bir, gemi seyir izni elde etti. *Ignatev*'in yanında, Orenburg valisi *Katenin*'in, Kongrad şehrinde ayaklanan Yamud Türkmenlerinin önderi *Ata Murad*'a veri'mek üzere onun Hîve'ye karşı ayaklanmasının destekleneceğine dair, bir teminat mektubu vardı. Hîve Hanı *Said Muhammed*, bu mektubun muhtevasından haberdar olmuştu. Bu sebepten de, *Ignatev*'in misyonunun samimiyetinden şüphe ediyordu. Hîve Hanı 18 temmuz 1859'da *Ignatev*'i kabul etti; fakat Rusya'ya hiç bir taviz vermedi. İlk defa olarak Ruslar, Kongrad şehrinin ve civarının haritalarını yaptılar. *Ignatev*'in misyonunun dönüş seyahatini emniyete almak maksadıyla Orenburg'da Hîveli tüccarlar tutuklandı. Bu misyon (heyet), eylül 1859'da Buhara'ya vasil oldu. 16 ekimde *Emir Nasrullah*, *Ignatev*'i kabul etti. Emir, Rusya'nın serbest ticaret yapmasına ve Rus gemilerinin Amu Derya'ya girişini garanti edeceğine dair teminat verdi. Buna mukabil *Ignatev*, eğer Buhara Kokand'a karşı savaşırsa, o zaman Rusya'nın Buhara'yı destekleyeceğine dair teminat verdi. Bu heyet, aralık 1859'da Orenburg'a döndü. *Ignatev*, her iki Hanlığın (Hîve ve Buhara) da askerî bakımdan zayıf olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Rus yönetimi, bu Hanlıklara karşı, diplomasi yerine silâh kullanılması gerektiği kanaatine vardı.

Ignatev'in yolda bulunduğu müddet zarfında Kokand Hanlığı'na girmek için Orenburg Gene! Valisi *Katenin* bir plan hazırladı. O, 6 aralık 1858'de, Sir Derya üzerindeki Kokand Hanlığı'nın Culak şehrini işgal etmek için Harbiye Bakanlığı'nın müsaadesini rica etti. Bu kalenin, ileride Türkistan (Yassa şehri), Çimkent, Evliya Ata ve Taşkent şehirlerinin işgali için bir askerî üs olarak kullanılabileceği kanaatinde idi. Bunun üzerine ocak 1859'da, ilgili makamların bir toplantısında *Katenin*'in işgal planı ve *Ignatev*'in başkanlığındaki heyetin aldığı sonuçlar münakaşa edildi. Bu toplantıya, Hariciye Bakanı *Suhozanet*, Batı Sibiryâ genel valisi *Gasfort*, *Katenin*, *Kovalevskiy*, *Ignatev* ve diğerleri katıldılar. Bu toplantıda *Katenin*, üç müstahkem deniz limanının yapılmasını talep etti. Bunlar, sırasıyla Sir Derya üzerindeki Culak'ta; Emba Irmağı'nın aşağı mecrasında Emba'da, ve Yangı Irmağı'nın üzerindeki Yangı Kurgan'da inşa edilecekti. Toplantı heyeti, bu talebi kabul etmedi. Buna mukabil, önce Aral Gölü'nde, Kokand ve Hîve üzerinde etkili olabilecek bir filonun meydana getirilmesi üzerinde karar kılındı. *Katenin*'in planına karşı, *Ignatev*'in bir programı vardı. Bu program, önce, 1860'a kadar Sir Derya'nın aşağı mecrasının işgalini; Kongrad şehrinde bir Rus maka-

minin ihdasını; Rus gemilerinin Badahşan ve Belh'e kadar ulaşmasının temin edilmesini ve Türkistan (Yassa) ile Taşkent şehirlerindeki Kokand hâkimiyetinin kaldırılmasını öngörüyordu. Bu program, onaylanmadı ise de, kimse buna karşı çıkmadı. Fakat Rus Hükûmeti, 24 ocak 1859'da *Gasford*'un, Çu Irmağı'nın yukarı mecrası kesimine ait planını kabul etti. Bu istilâ planı, 1859'da tatbik mevkiine konamadı. Çünkü, Rusya, Avusturya ile Fransa arasındaki savaştan dolayı, Fransızların teveccühünü kazanmak için dört ordusunu Avusturya hududuna göndermek zorunda kalmıştı. Buna mukabil, Türkistan'da üç mühim tedbirin alınması talimatı verildi. Bu talimat gereğince;

1 — Orenburg savaş kuvvetlerinin ikinci kurmay başkanı *Dandeville*, askerî üs için elverişli bir yer seçmek amacıyla, Hazar Denizi'nin güney sahilinde inceleme yapacaktı.

2 — Aral Gölü filosunun şefi *A. I. Butakov*; Buhara Emiri'nin elçisi *Necmeddin Hoca*'ya refakat etmek bahanesiyle, Kongrad şehrine erişecek ve icabında bu şehri kuvvet kullanarak ele geçirecekti. Bu filoya, Yarbay *Çernayev*, 125 askerle katılacaktı.

3 — Karargâh yüzbaşısı *M. I. Venyukov* Rus askerî birliklerine, Çu Irmağı'nın sağ yakasında manevra yaptıracaktı. Esas hedefi; gizli oyunlarla, Pişpek kalesini ele geçirmektir.

Dandeville, üs için en elverişli yer olarak, bir zamanlar «Kadem-i Şah» (Şahın izleri) adı ile anılan Kızıl-Su mevkiini seçti. Bu müstahkem liman, Krasnovodsk ismi altında, 1869'da ancak inşa edildi. *Butakov*, bir başarısızlığa uğradı. Buhara elçisi, *Butakov* ile beraber Amu Derya'da Rus gemisinde seyahat etmekten imtina etti. *Butakov - Çernayev* birlikleri Kongrad'a eriştiler ve Hive Hanlığı'na karşı, *Muhammed Fenâ*'nın önderliğindeki ayaklanmayı desteklediler. *Butakov*, kendi idarî rejimini şehirde uygulamaya kalkınca, ayaklanan halk ile Ruslar arasında çatışmalar meydana geldi. Bunun üzerine *Butakov*'un birliği, temmuz 1859'da şehri terk etmeğe mecbur kaldı. *Venyukov*'un askerî manevraları, haziran - temmuz 1859'da, Alma-Ata (Vernoye) kalesinden Kokand topraklarının 600 km. içerisine giren birliklerin Çu tepesi, Tokmak ve Pişpek kâ'elerinin haritalarını hazırladıktan sonra, başarı ile sonuçlandı. Böyle bir istilâ tazyikinde, 1853 - 54'te, bu bölgenin işgal edilmesiyle inşa edilmiş olan Alma-Ata (Vernoye) kalesinin bilhassa rolü oldu¹⁸).

(18) Akmescid'in işgalinden sonra Rus askerî yönetimi İli Havzası'nda uygun bir kale yeri bulmaya çalıştı. Binbaşı Peremişlski komutasında Kopal Kalesi'nden bir birlik Alma-Ata vahasını keşfetti ve burada bir kale yapılmasını teklif etti. Bu kale 1853 - 54'te inşa edilip tamamlandı ve «Verniy» adını aldı. Ver-

İngilizlerin Kokand, Buhara ve Hive'ye nüfuz edebilecekleri ve Türkistan'da ticarî ve siyasî menfaat arayacakları fikri, Rus istilâ hırsının gerekçesiydi. Rus Hükûmeti, 1857'de Afganistan Emiri *Dost Muhammed*'in; İngilizlerin Afganistan ile Buhara arasında bir ittifak yapılması teklifini reddettiğini çok iyi biliyordu. Buna rağmen, Petersburg'da, İngilizlerin, Ruslardan önce Türkistan'a yerleşmesinden korkuluyordu. Fakat Rus Hükûmeti, diğer milletlerin idarecilerinin zaaf ve saflığından her seferinde yararlanmasını bilmişti. Rusya, daha 1858'de, Çin ülkesinin uzak doğusundaki Amur bölgesini ilhak etmişti¹⁹). İngiltere ve Fransa'nın, Çin'deki muharebesinden istifade ederek *İgnatev* Pekin'de göründü ve 2 kasım 1860'da Çin'le bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma gereğince Çinliler, Rus mallarının gümrüksüz olarak Çin'e ithal edilmesini garanti ediyorlardı. Ayrıca, Rusların Kaşgar'da konso'osluk açabilecekleri hususunda da anlaşılmıştı. Şimdi, Rus yönetimi Doğu Türkistan'a ve dolayısıyla Çin'e doğru daha kolay bir geçit yolunun nasıl bulunabileceği üzerinde düşünüyordu. Kokand ile Rusya arasında uzun zamandan beri düşmanlık hüküm sürdüğü için, Doğu Türkistan ve Çin'e geçit yolunun, Kokand topraklarından geçmesi imkânsızdı. Zorla bir geçit yolu elde etmek gayesiyle Rus Genelkurmayı, Evliya Ata'nın işgalî için bir plan hazırladı. Kokand buna karşı geldiği takdirde, Taşkent işgal edilecekti. Rus Genelkurmayı'nın görüşü o merkezde idi ki, eğer Rusya, Asya ticaretinde üstünlük kazanmak istiyorsa, Kokand'ın mevcudiyetini ortadan kaldırmalıdır²⁰). Böyle bir hedef tesbit edilmiş olduğu halde, siyasî ve stratejik sebeplerden dolayı Kokand'ın bütün hareket üslerinin yıldırım hızıyla işgal edilmeyip, fasılalı bir şekilde istilâ edilmesi uygun görüldü.

Daha evvelden, 1867'de Çar *II. Aleksander*, Rusya'nın, Türkistan'la ilgili gelecekteki icraatları için, resmî makamlara gizli imarlarda bulunmuştu. O, şöyle yol göstermişti: «Bizim doğu istikametinde ileri atılmamız, sadece *Sir Derya*'ya kadar bir yayılma olmayıp *Iran ve Hindistan*'a kadar uzanacaktır. Şimdiye kadar fethetmiş olduğumuz bölgelerdeki mevkiimizi takviye edene kadar, Kokand, Hive ve Buhara'nın bize karşı birleşik bir cephe kurmasına mâni olunmalıdır. Bundan dolayı, Kokand ve Buhara Hanlığı ile hiç bir anlaşma

niy Kalesi, İll Havzası'nın, Çu Irmağı'na kadar istilâ edilmesinde çok mühim rol oynadı. Bu kale vasıtasıyla Yedi-Su bölgesinde yaşayan 10.000 Kırgız ailesi Rus hâkimiyeti altına sokuldu. 1856 yılında Sibirya'dan buraya 132 Kazaçık ailesi gönderildi. 11.4.1867'de Verniy'e şehir statüsü verildi. Ksl. *İstoriya Kazahskoy SSR*, I. s. 350 - 51.

(19) «Die Zeit» Hamburg, 28.3.1969, s. 11 - 12.

(20) Khalifa, Politika, s. 132,

yapılmamalıdır ve Buhara Emirliği'ne kontrolümüz altına girmesi için, baskı yapılmalıdır»²¹⁾).

Rus harp ve ilhak diplomasisi, üç Hanlığın müşterek olarak Rusya'nın karşısına çıkmasını önlemeye çalışıyordu. Herhalde bu üç Türkistan Hanlığı, müşterek bir cephe asla kuramadı. Bu yüzden Rusya için, bu Hanlık'ların işgal planlarını peşpeşe hazırlamak kolay oldu.

Rusya ve Kokand, 1852'den beri uzlaşmaz bir savaş durumunda idiler. Fakat Rus stratejisi, Hanlığın iç meselelerle yüklü olmasından yararlanarak, Kokand Hanlığı'nın ilhaki için, bir plan hazırlamaya vakit buldu²²⁾. Rus harp yöneticileri, 1860 - 64 yıllarında, her yönden genel taarruza geçecek yerde, mevzii dağınık çatışmalara girişmeğe gayret sarfettiler. Kokand ordusu, müdafaa durumuna geçti. 1853 yılında Akmesid olayından sonra, Rus ve Kokand birlikleri arasında 20'den fazla muharebe cereyan etti. 2 ekim 1860'ta, Kara-Kastek Irmağı'nda Uzun-Ağaç muharebesinden sonra çatışmalar, her iki tarafta da zirve noktasına erişti. Rus birliklerinin başında *Kolpakovskiy*, Kokand birliklerinin başında *Kanat Şah* bulunuyordu. Kokand tarafından muharebeye katılanların sayısı 5000 askerden biraz fazla idi. Bunların 1500'ü şehit düştü. Muharebelerin sonucu hakkında bir Rus askeri tarihçisi şöyle yazmıştı. «*Kokandlılar, cesaret ve metanetle savaştılar ve birçok defa göğüs-göğüse savaşa atıldılar*»²³⁾. Kokandlılar, Rus topraklarının ateşi yüzünden savaşı kaybettiler. Uzun-Ağaç'ı işgal etmek suretiyle Ruslar, Yedi-Su bölgesindeki mevkilerden en önemlisini kazandılar. Uzun-Ağaç muharebesinden önce, eylülde Rus birlikleri Tokmak ve Pişpek kalelerine saldırdılar. Fakat bir sonuç alamadan, garnizonları Verniy'ye çekilmek zorunda kaldılar. Bu yüzden adları geçen kalelerin işgali, müteakip bir hedef olarak daha sonraya bırakıldı.

Rus yönetimi, herhangi bir çatışma başlamadan önce, fethetmiş oldukları yerleri, daima birini diğeri ile bağlamaya çalışırlardı. Çar *I. Nikolay*, 1851'de Sibirya ve Orenburg hatlarının birleştirilmesini de emir etmişti. Bu talimat 1864'e kadar gerçekleştirilemedi, çünkü, Orenburg kordon hattı, güney istikametinde, yani Aral Gölü ve Sir Derya'ya doğru uzanıyordu. Bu yüzden, bu iki hattın birini diğeriyle bağlamak mümkün değildi. İki kordon hattının bağlanması problemi, çözüm bekliyordu. Rus yönetimi, Evliya Ata, Pişpek ve Türkistan gibi şehirler fethedilmedikçe; Çar'ın 1851 yılında verdiği talimatının yerine getirilemeyeceğini pek iyi biliyordu. Orenburg genel valisi *Be-*

(21) MT. 1944, No. 55, s. 16.

(22) Anwar Khan, *England, Russia and Central Asia*, s. 37.

(23) Daha tam bilgi için bak. E. T. Smirnov, *Sultanı Kenisari*, s. 8 - 11.

zak, 22 kasım 1861'de Orenburg ve Sibirya kordon hatlarını Taşkent'e birleştirmeyi Harbiye Bakanlığı'na teklif etti. Fikirlerini şu delillere istinat ettiriyordu: «*Taşkent, Rusya'nın en elverişli bir sınırı olarak kabul edilir. Kokand Hanlığı Taşkent'i tehdit ettiği takdirde; Rus garnizonu, Sir Derya ve Sibirya hattından yardım alabilir. Taşkent'in işgali, Sir Derya'daki müstahkem limanlarımızın ikmalini kolaylaştırır ve Sir Derya Nehri'nin yukarı mecrasının fethini hızlandırır; ayrıca bizim Kazaklar (Rus hâkimiyetindeki Kazaklar kastediliyor —müellif—) ile Kokand Kazakları arasındaki iç çatışmaları bertaraf etmek imkânını sağlar. Bizim vergi gelirlerimiz de yükselir. Türkistan şehri işgal edilince civarındaki kalay yataklarına erişiriz. Bu metal, bizde bulunmadığı için bize bilhassa lâzımdır. Taşkent, önemli bir endüstri şehri olup Buhara, Çin ve Rusya'dan gelen kervanların bulunduğu bir yerdir. Kokand şehri, buradan 150 verst uzaklıkta bulunmaktadır. Taşkent işgal edilince, o zaman sadece Kokand'ı egemenliğimiz altına almakla kalmayıp, Buhara üzerindeki nüfuzumuzu da artıracaktır. Taşkent'ten elde edeceğimiz gelirler, Sir Derya kalelerimiz masraflarını şüphesiz karşılayacaktır.*» Bezak, nihayet şu mülahazayı öne sürdü: «*Taşkent'i işgal etmek için her zaman bir bahane bulunabilir*»²⁴). Bezak, bu düşünceleri ile selefi Katenin'in istilâ siyasetini devam ettirmiş oluyordu. Katenin, 1858'de Culak, Yangı Kurgan, Türkistan ve Taşkent kale ve şehirlerinin işgal edilmesi teklifini yapmıştı²⁵).

Rus yönetimi, 1861'e kadar Türkistan'ın tamamen istilâsı konusunda, farklı şahısların görüşleri neticesi olarak, fikir birliğine varmadı. 1861 yılında, kabalığı ile tanınan *D. A. Milyutin*, Rusya'nın Harbiye Bakanı oldu. Bezak, kendisi ile aynı fikirleri paylaşan bir ortağa kavuştu. 1861 şubat ayında Sibirya genel valiliğine *Dyugameli* getirildi. *Dyugameli*, bu iki harp teşvikçisinin muarızı idi. O, Kokand Hanlığı'na etki etmenin siyasî vasıtalarla mümkün olduğu kanaatinde idi. 1861'in ağustos ayında general *İgnatev*, Hariciye Bakanlığı'nın Asya masası müdürü oldu. Bu da, Türkistan Hanlıkları karşısında silâhlı çatışmaların teşvikçisi idi. Şimdi üç adam, (*Milyutin*, *İgnatev* ve *Bezak*) Türkistan problemi üzerinde görüşlerini kabul ettirmek hususunda üstünlük kazandılar. Türkistan'ı işgal etmek projesi, yine ön plana geçti.

3 Mart 1862'de, Petersburg'da, büyük prens *Konstantin*'in başkanlığında bir özel komisyon, *Bezak*'ın 1861 tarihli planını müzakere etti. *Bezak*'ın planı kabul edildi, fakat Taşkent'in istilâ tarihi geriye

(24) Kostenko, *Srednaya Aziya*, s. 149 - 152.

(25) Khalfin, *Politika*, s. 121.

bırakıldı. 1862'nin yazında Rus birlikleri Pişpek'e saldırdılar ise de, Kokand birlikleri tarafından geri püskürtüldüler. Ruslar, Pişpek'i ancak 24 ekimde ele geçirebildiler. Bu ganimet, 1862 yılı için son aksiyondu. 1863'te Polonya'daki ayaklanma dolayısıyla Rusya, bir siyasi kriz geçirdi. Rus Hükûmeti, İngiltere'nin Polonya'yı desteklemesi ile, Rusya ile İngiltere arasında savaşın çıkabileceği görüşünde idi. Bu muhtemel savaşın Rusya'nın lehine olmasını garanti altına almak maksadıyla Rus Hükûmeti, İngiltere'nin karşısına doğuda çıkmağa çalıştı. Amu Derya havzası ve bilhassa Hıve Hanlığı'nın istilâ projesi, bir daha ön plana çıktı. Kokand'a yapılan seferlere ara verildi. Polonya'daki isyan sebebiyle İngiltere ile Rusya arasında harp olmadı. Rusya, şimdi Avrupa'da kendisini emniyette hissediyordu. Bunun için, yeniden Kokand'a karşı harekete geçti. Rus Hükûmeti'nin bir özel komisyonu, 26 Şubat 1862'da Sir Derya ve Sibirya askerî kordon hatlarının bağlanması gerektiğine dair karar aldı. Fakat hükûmetin, bunun için parası yoktu. Bu plan, yeniden uygun bir ana kadar tehir edildi.

1853'ten beri, Akmesçit olayından sonra Kokand Hanlığı, bir dahili şaşkınlık geçiriyordu. Akmesçid'in kaybedilmesinden sonra Taşkent Beylerbeyi *Molla Bey*, (Kokand Hanı *Hadayar Han*'ın kardeşi idi) Rus akınlarına karşı Kokand'dan yardım istedi. Kendisi, Ruslara karşı bir mukavemet teşkilâtlamak için, küçük bir birliğin başında Akmesçid'e doğru yol alıyordu. Bu arada kardeşine bir elçi (kurye) gönderdi. *Hudayar Han*, kardeşi *Malla Bey*'in kendisine karşı isyan ettiğini zannederek elçiye Kokand'da idam ettirdi. *Hudayar Han*, Ordusunu Ruslara karşı sevkedecek yerde Taşkent üzerine gönderdi. Beylerbeyi *Malla Bey*, Buhara'ya sığınmak zorunda kaldı. *Hudayar Han*, Taşkent hükümdarı olarak, *Şadıman Hoca*'yı tayin etti. Taşkent'in yeni hükümdarı, Akmesçid'in kurtarılması için harekâtı yönetecekti. Kokand silâhlı kuvvetlerinin başında Akmesçid'e Ruslara karşı yürüyen *Şadıman Hoca*, geri püskürtüldü. Bu yüzden, o ve diğer iki kumandan Kokand'a geri çağrıldılar ve ölüme mahkûm edildiler. Bunlardan *Şadıman Hoca*, affedildi. 1853'te hükûmet başkanı *Kasım Minbaşı*'nın idaresindeki Kokand birlikleri, Akmesçid'e yürüdü. Bu zat da, başarı elde edemedi geri döndü. Akmesçid'in kaybedilmesi Kokand'da son derece heyecan uyandırdı, çünkü bu şehir ve kale, Rusya'ya karşı Kokand'ın bağımsızlık sembolü mahiyetinde idi. 1857 yılında Evliya Ata'da Hanlığa karşı Kazakların bir ayaklanması patlak verdi. Aynı yılda Kazan'dan, nüfuzlu bir din adamı olan *Rüstem Han Hoca*, Kokand'a geldi. Bu zat, Kokand şehrinde Han'a karşı bir suikast düzenledi. Fakat bu suikast planı, Başbakan *Kasım Minbaşı* ta-

rafından akamete uğratıldı. *Rüstem Han*, Kara Tekin'e kaçtı ve orada *Hudayar Han*'a karşı bir ayaklanma düzenledi. Karasuv'daki isyancılar ile Han'ın birlikleri arasında muharebeler oldu. Bu muharebelerden, Han'ın kuvvetleri mağlûp olarak çıktılar. Fakat *Rüstem Han*, Kokand'da hâkimiyeti ele alabilecek durumda değildi, çünkü, kuvvetleri, Kokand şehri için yapılan muharebede mağlûbiyete uğradı.

Kokand'ın, Ruslara karşı yürüttüğü savaşta, adım adım geri çekilmesi ve bölge kayıpları, Kokand asilzadelerinde hoşnutsuzluk yarattı. Memnun olmayanların başında sabık Taşkent Bey'erbeyi *Malla Bey* bulunuyordu. *Malla Bey*, 1858'de, kardeşi *Hudayar Han*'ı taht'tan indirdi ve kendisi Han olarak tayin edildi. *Malla Han*, her ikisi de fevkalâde bir askerî kumandan olan *Kanat Şah* ve *Âlim Kul*'un yardımıyla, Rusların Tokmak'a (26 ağustos 1860) ve Pişpek'e (4 eylül) karşı yaptıkları saldırıları geri püskürtmeye çalışıyordu. Bunda muvaffak da oldu. *Malla Han*'ın, Ruslara karşı müdafaa tedbirleri almaya uğraştığı sırada taht'ından indirilen ve Buhara'ya kaçmış olan *Hudayar Han* Buhara Emiri'nin yardımıyla, Kokand şehrine saldırdı. Bu sefer de huzursuzluk başgösterdi. *Malla Han*, kardeşinin saldırısından sonra hâkimiyetin dizginlerini artık elinde tutamadı. Kokand'da, sonradan, 1 mart 1862'de *Malla Han*'ı öldürtecek bir grup teşekkül etti. Bu gruba; *Âlim Kul*, *Hıdır Bey*, *Şadıman Hoca*, *Hudaynazar*, *Dost Muhtar* ve *Mat İbrahim* dahildi. Bu grup, harbin son nefere kadar devam ettirilmesi için büyük gayret sarfetti. *Şah Murad*'ı Han olarak; *Şadıman Hoca*'yı (Taşkent Beylerbeyi idi) da Başbakan olarak seçti. Bu olaylardan yararlanan *Hudayar Han* Buhara Emirliği'nden çıkarak Taşkent'i işgal etti ve kendisini yeniden Kokand Hanı olarak ilân etti. *Şah Murad Han*, ordusunun başında, Kokand'dan Taşkent'e yürüdü. Fakat, askerleri arasında başgösteren memnuniyetsizlikten dolayı herhangi bir çatışmaya girmeden, geri dönmek zorunda kaldı. Kumandan *Âlim Kul*, 2000 asker ile Kokand'dan Andıcan'a gitti ve burada *Hudayar Han*'a karşı savaş hazırlıkları yaptı. *Hudayar*'ın ordusunu Asaka'da yenerek Namangan ve Margilan şehirlerini fethetti. *Hudayar Han*, 1863'ün ilkbaharında, Buhara ordusunun yardımı ile, Hanlığın başkenti Kokand şehrini işgal etti. Buhara Emiri *Muzaffer*, Kokand'ı Buhara'ya bağladığını ilân etti. O, *Hudayar Han*'ı Taşkent hâkimi olarak tayin etti. Komutanlardan *Âlim Kul* bu hareketi tasvip etmedi. Öldürülen *Malla Han*'ın, Namangan'da oturan 12 yaşındaki oğlu *Sultan Said*'i, Han olarak tayin etti. *Âlim Kul*, başvekil oldu, ve Han'ın naipliğini de üzerine aldı. Bununla, iktidar bilfiil Â-

lim Kul'un eline geçti. *Âlim Kul*'un, kabiliyetli bir kumandan olduğu anlaşıldı²⁶).

Hanlığın varlığı Ruslar tarafından tehdit edildiği bir zamanda, Kokand Hanlığı'nın nüfuz bölgesindeki bu şaşkınlık, ordunun direnme azınıni köstekliyordu. Hanlığın iç kavgaları, Rusya için, nerde ise kazanılmış bir harp mânâsını ifade ediyordu. Fakat, Hanlar ve kumandan'ların hepsi, her ne kadar sık sık değişiyorlar ve icraatlarında çok zayıf idiyseler de, Rusya'ya karşı savaşmaktan hiç bir surette vazgeçmek istemiyorlardı. Ne var ki, Rusya'nın işgal niyetlerinin yoğunluğuna nisbetle bu direniş çok cılız ve plansızdı. Kokand'ın genel müdafaa planı da yoktu. Rusların ise, çok eskiden beri bir işgal planı mevcuttu. Kokand'ın harp yöneticileri, (Süvari, piyade, eskimiş bir topçu donatımı, yakından yapılan -göğüs göğüse- savaflara kalabalık askerin sürülmesi gibi) ortaçağ savaş metodlarına bağlı kaldı. Fakat, Hanlığın askerleri, buna rağmen büyük bir cesaretle savaşa atılıyorlardı. Bu hususta, Rusların beyanlarına sık sık rastlanır.

Hanlıkta karışıklığın hüküm sürdüğü bir sırada, Rus yönetimi yeniden teşebbüse başladı. Çar, 23 aralık 1862'de Suzak, Evliya Ata, Türkistan ve Çimkent'in işgali için Kokand Hanlığı'na karşı askerî harekât planını onayladı. Mart 1863'te Orenburg ko'ordusu karargâhı komutanı *Çernayev*'e, kıtaların, Culak'tan Türkistan şehrine kadar harekâtını ele almasına ve Aral Gölü filosu komutanı *Butakov*'un, Sir Derya havzasını tetkik etmesine dair, talimat verildi. Sibirya kıtalarından Albay *Lerhe*, Evliya Ata yollarının tetkikine; Kurmay yüzbaşı *Protsenko* da, Narin Irmağı boyunca Kaşgar'a kadar olan yolların tetkikine memur edildi. Hepsi, kendi bölümünde kıtaları tek-sif edecekti. 1863'ün sonuna kadar, keşif görevleri tamamlandı. Böylece Rus kıtaları 1864'te harekâta başlayabildi. Kokand kıtaları da, *Âlim Kul*'un komutasında müdafaa tedbirleri aldı. 1863 sonunda Taşkent Beylerbeyi *Nur Muhammed*, Suzak, Evliya Ata ve Çolan Kurgan (Kale) şehirlerinin teftişi için bir seyahata çıktı. Türkistan şehri hükümdarı *Mirza-Devlet*, 2000 asker toplayarak müdafaaya hazırlandı. Rus planına göre, Akmescit ile Suzak arasındaki ulaşım yönünden, Türkistan (=Yassa) şehri, bilhassa önemliydi. Bu şehir, Sir Derya havzasının ve bilhassa Taşkent'in müdafaası bakımından, Kokand için çok önemli idi. Hücumcu Ruslar ve müdafaacı Kokandlılar 1864'te pek şiddetli bir şekilde karşı karşıya geldiler. Böylece, «*Rus askerî yönetimi, Orta Asya sınırında, Kazak bozkırında, askerî hatlar halinde kudretli ön karakollar, kale ve mevziler inşa etmeye muvaffak olduk-*

(26) *Khokand*, s. 8; *Nallvkin, Kratkaya istoriya*, s. 182; *Hayit, Oruslar*, s. 42 - 43.

tan sonra,»²⁷⁾ 1864'te Çarlık-Rusyası kıtalarının genel taarruzuna başlandı.

1 Mayıs 1864'te Sir Derya'daki Rus hattının komutanı Albay Verevkin'in birlikleri Türkistan şehrine; Çernayev'in birlikleri de, Evliya Ata'ya yürüdüler. Verevkin'in birlikleri, Türkistan'ı kuşattılar. Kokand birlikleri, Suzak müstahkem şehir beyi (Sultan Kenasari'nin oğlu) Sultan Sadık'ın komutasında, 10 haziranda Türkistan'a ulaştılar. Sultan Sadık'ın birlikleri, 10 haziranın daha ilk gecesinde, Ruslara ateş açtılar. Çarpışmaların hüküm sürdüğü bir anda, şehrin belediye reisi Canti-Utep, hıyanet ederek 15 haziranda şehir anahtarlarını Verevkin'e teslim etti. Ruslar, şehire girdiler. Buna rağmen, şehir, çarpışmasız teslim edildi²⁸⁾. Bu hıyanetin neticeleri kötü oldu. Ruslar, şehiri işgal ettikten sonra Sultan Sadık, şehiri terketmek zorunda kaldı ve Çimkent'e gitti. Türkistan Beyi Mirza-Devlet, birliklerinden arta kalan askerler ile (300 ilâ 2000 asker; diğer'eri şehit düşmüştü), Taşkent'e çekildi.

Aynı vakitte (15 haziran 1864) Kokand Hanlığı ordusunun başkumandanı Âlim Kul da, Çimkent'e ulaştı ve burada müdafa tedbirleri aldı. Çernayev'in birlikleri dört günlük çarpışmalardan sonra Evliya-Ata şehrini işgal etti. Şehrin Beyi Niyaz Ali, kaçmaya mecbur kaldı. Âlim Kul, onu korkaklığından dolayı idam ettirdi. Bu şartlar altında Âlim Kul, Evliya Ata'da bir ayaklanma düzenledi. Bu ayaklanmada, 1500 Türkistanlı ile 500 Rus hayatlarını kaybettiler.

Rusların Türkistan ve Evliya Ata'daki başarıları, Rus yönetimine cesaret verdi. Harbiye Bakanlığı, Sir Derya üzerinde Yangı Kurgan kalesi ile Çu Irmağı arasında bir cephe bölgesinin tesisi suretiyle, Orenburg ile Sibiryâ müstahkem hatlarının birleştirilmesine dair eski planın gerçekleştirelmesi talimatını verdi. Kokand birlikleri, Âlim Kul'un emrinde Çimkent'te yığınak yapmağa başladı. Buradan Türkistan ve Evliya Ata şehirlerine karşı saldırıya geçecekti. Bunu öğrenen Çernayev, Çimkent'i işgal etme hususunda acele etti ve 7 temmuz 1864'te Çimkent'e yürüdü. Âlim Kul, elçisini göndererek Çernayev'den, Rus birliklerinin işgal etmiş oldukları bölgelerden çeki'melerine ve ateş kesmelerine vesile olmasını talep etti. Çernayev ise; «Bu meselenin, hükûmetini ilgilendirdiğini, karar alma yetkisinin de, sadece ona ait olduğunu» kısaca bildirdi. Rus hükûmetinin Kokand lehine müsait kararlar alması beklenemezdi, çünkü, bu seferin yapılması için talimat

(27) N. A. Kıslyakov, Patriarchalno-feodal'ule otnoşeniya, s. 11.

(28) Kazantsev, s. 130: «Kokandlılar emsalsiz bir cesaretle savaşıyorlardı. Bunların çoğu kale kapılarına kendini atıyor ve bir hareket çukuru gibi engel teşkil ediyorlardı. Kapı önünde yığınlarla ceset birlikiyordu.»

veren, bizzat oydu. Rus birlikleri, Çimkent'i kuşattılar. Kanlı çatışmalar başladı. Bunun üzerine Çernayev, 15 temmuzda *Âlim Kul*'a elçisini göndererek, ondan, ölen Rus askerlerinin cesetlerini toplamak için her iki tarafın ateş kesmesini rica etti. *Âlim Kul* cömertçe davranarak bu dileğe muvafakat etti. 22 temmuzda, karşı laarruza geçen *Âlim Kul*'un birlikleri, Rus birliklerini Çimkent'in 40 km. gerisine attılar. Zafer şenliklerinin yapıldığı bir anda *Âlim Kul*, Buhara birliklerinin Kokand'a doğru yürüdüğü haberini aldı. Hanlığın başkenti Kokand'ı müdafaa etmek için, kuvvetlerinden bir kısmını alarak Çimkent'i terketti. Kokand ordusu, Hocent ve Ora Tepe için, şimdi Buhara ile savaşa girdi. Bu yüzden, Kokand ordusu iki cephede birden çarpışmak zorunda kaldı. Çimkent'te *Nur Muhammed*, 6000 asker ile, kale kumandanı olarak kaldı. 3 Eylül 1864'te Rus birlikleri 10,5 bölük, 2,5 Kazaçık yüzler bölüğü ve 18 top ile Kokand ile Buhara arasındaki savaş durumundan istifade ederek Çimkent'e saldırırdılar. 18 gün, aralıksız kanlı savaş devam etti. Ruslar, savaşı kazanarak 22 eylülde şehri işgal ettiler. Çernayev, Çimkent savaşının sonucunu, Harbiye Bakanlığı'na bildirerek; Kokand Hanlığı'na karşı savaşın sürdürülmesi için teklifte bulundu. Bu teklifin sonunda şöyle diyordu: «*Bu Hanlığı ortadan kaldırmadığımız takdirde, birkaç yıl sonra ikinci bir Kafkasya (2. Kafkasya ile, İmam Şamil'in yürüttüğü savaşı kastediyordu -müellif-) ortaya çıkacaktır*»²⁹⁾. Hükûmetinin, sözde diplomatik sebeplerden dolayı, Taşkent'in fethi için zamanın henüz gelmediği görüşüne rağmen, kendi başına Çernayev Taşkent'e saldırmaya karar verdi.

Rus birlikleri, 27 eylül 1864'te Taşkent'e doğru hareket etti. 1 ekimde Rus ve *Musa Muhammed*'in komutasındaki Kokand birlikleri arasında Taşkent yakınında ilk çarpışma oldu. Rus kayıplarının, sözde 15 ölü ve 42 yaralı olduğu bildirildi³⁰⁾. Rusların Taşkent'ten geri çekilmeleri ile Taşkent'in 3000'e yakın iş adamı onlarla birlikte Taşkent'ten kaçtılar. Taşkent için yapılan daha sonraki savaşta bu adamların, Ruslara önemli yardımları oldu. 1875 tarihli «*Taşkent'in yeni tarihi*» (Tarih-i Cedide-yi Taşkent) müellifi *Muhammed Salih Kâri Taşkendi*, «*Çarşının bu adamları, servetine düşkün, hırslı ve açgözlü kimselerdi*»³¹⁾ diye yazmıştı. Taşkent'teki bu mağlûbiyetten

(29) Khalfin, *Prisoedlenenie*, s. 159.

(30) Bu kayıplar sayısını doğru olmadığı kanaatindeyiz, çünkü mağrur General Çernayev, bu çok az miktardaki asker kaybından dolayı savaş meydanından geri çekilmezdi. Savaşa 1.550 asker sürülmüştür.

(31) Sokolov, *Taşkent*, s. 73. Azadev s. 72'ye göre, bütün tüccarlar Ruslar tarafında idiler. Ksl. IAN Tadc. OON. 1967 No. I, s. 96'ya göre, Taşkent'in işgal edilmeyen bölgesinden Rusların işgal ettiği bölgeye 3000'den fazla tüccar geçti.

sonra Rus Hariciye ve Savaş siyaseti, Taşkent'in istilâ planını gelecek emre kadar tehir etti. Şimdiye kadar işgal edilmiş olan bölgelerde mevkilerin tahkim edilmesine dair talimat verildi.

Türkistan'ı istilâ etmek için Rusya'nın askeri teşebbüsleri yanında, dış siyaseti ile ilgili olan teşebbüsleri de mühimdir. 21 kasım 1864'te, Rus Başbakanı *Gorçakov*, bütün Avrupa devletlerine sözlü bir nota göndermek suretiyle Türkistan'ı işgal niyetlerini bildirdi. Notasında, ehemmiyetle şu noktayı belirtiyordu: «*Asya milletleri, âşikâr ve etkili bir otoriteden başka hiç bir şeye hürmet etmezler.*» Rusya'nın Orta Asya'daki davranışı; İngiltere'nin, Fransa'nın, Hollanda ve Amerika Birleşik Devletleri'nin, kendi kolonilerindeki davranışlarından farklı değildir. *Gorçakov*, ilhak seferlerinin medeniyete ve âsaiyişin tesisine hizmet edeceğini vs. bildiriyordu³²). Bir nevî meseleyi açıkça gösteren bu nota (bilhassa İngiltere'nin Hindistan için duyduğu kaygıların yatıştırılması için) Türkistan'ı ilhak ile ilgili meselelerde; Rusya'nın haricî siyasetteki vaziyetini de takviye etmek gayesini güdüyordu. Rusya'nın, Türkistan'ın ilhakı için kaydettiği ilerlemelerden dolayı İngiltere endişe duyuyor; fakat buna mâni olmak için hiç bir teşebbüste bulunmuyordu³³).

Takriben, Rus notasının elden ele dolaştığı bir sırada Kokand Hanlığı, Türkistan şehrini geri almaya teşebbüs etti. 5 aralık 1864'te, Ruslarla Kokand birlikleri arasında, İkan'da bir muharebe yapıldı. Kokand, bu muharebeyi kaybetti. 1864 yılının sonunda, en önemli olaylardan biri de; Taşkent'in doğu kesiminin hükümdarı *Abdurrahman*'ın, Rusların yanına kaçması idi. Bu hain *Çernayev*'e, Taşkent hakkında çok değerli bilgiler verdi. Ancak Taşkent'in işgalinden sonra onun, uzun zamandan beri Rusya'nın hesabına para mukabilinde çalışan bir casus olduğu anlaşıldı.

Rus Hükûmeti, Türkistan konusunda hariçte, ciddiye alınabilecek bir rakibi olmadığını; Kokand kuvvetlerinin Rusya'ninkilere nazaran zayıf olduğunu tesbit ettikten sonra, yeni saldırılara geçmeye karar a'dı. Fakat önce, işgal edilmiş olan bölgelerin idari problemini çözmek istiyordu. 25 Aralık 1865'te, özel bir komisyon (Hariciye ve Harbiye

(32) Bu Nota'nın İngilizce ve Fransızca olan metni. *Correspondence with Russia*, s. 70 - 75'de bulunur. Bu diplomatik notanın başka tefsirleri için bak. *Kazantsev*, s. 134; *R. A. Pierce, Russian Central Asia*, s. 20 - 21.

(33) Hindistan'ın Britanya devlet müsteşarı *Sir Charles Wood*, 1865'de Avam Kamarası'nda şu açıklamayı yaptı: «*Ruslar, Orta Asya'da gerçekten büyük gelişme gösteriyorlar. Onları durdurma imkânı göremiyorum ve bunu başarmamız da sanmıyorum.*» Ksl. *Anwar Khan*, s. 30. İngilizlerin o zamanki teşirli yazarı *Argyll*: «*Beşeriyetin menfaatlerine hizmet ettikçe, Rusların Asya'daki başarılarına üzülmemeliyiz.*» diye yazmıştı. Ksl. *Antagonismus*, s. 89.

Bakanlıkları, Orenburg ve Batı Sibirya genel valileri) toplantı yaptı. Bu toplantıda, Isık-Köl'ün batı ucundan Aral Gölü'ne kadar, Orenburg genel valiliği çerçevesinde bir «Türkistan Bölgesi»nin teşkil edilmesi ve bunun özel haklara sahip bir askerî vali tarafından idare edilmesi karara alındı. Bu bölgenin ilk askerî valisi olarak *Çernayev* tayin edildi.

12 şubat 1865'te Rus Hariciye Bakanlığı, Orenburg genel valisi *Kricanovskiy*'e bir talimat göndererek, Orta Asya'da Rusya sınırının genişletilmesine dair emir verdi. Ancak O, eğer Taşkent halkı, bağımsız olmak gayesiyle Kokand'dan ayrılmak isteyecek olursa, bu istekleri, Taşkent'in nüfuzlu kişileriyle gizli temaslar kurarak teşvik etmeli ve gerçek bir ayaklanmanın vukuunda Ruslara karşı düşmanca hisler besleyen Kokand Hanı'na kısa bir darbe indirmek suretiyle bu ayaklanmayı kolaylaştırmalıydı. 25 şubat 1865'te Genel Vali, Türkistan Bölgesi askerî valisi *Çernayev*'e, her an komşu bölgelere baskın yapmaya hazır, kâfi miktarda seyyar kuvvetler bulundurması emrini verdi³⁴). Bundan başka *Çernayev*'e, daha geniş hareket serbestisi hakkı verildi. Kendisine, maceralı davranışından dolayı ve Rus silâhlı kuvvetlerinin Taşkent'teki mağlûbiyetinden sonra, bu şehire karşı vakitsiz teşebbüse geçmesi yasaklandığı halde *Çernayev*, Taşkent'in istilâsı üzerine derin düşüncelere daldı. Kokand Hanlığı'na karşı kin ve garezle dolu olan general *Çernayev*, Taşkent'in işgal edilmesi gerektiğini yine de hükûmetine kabul ettirdi. 20 nisan 1865'de, Rus birliklerini Taşkent'e sevketti. Bu birlikler, 28 nisanda Çırçık Irmağı'nda Niyaz Bey Kalesi'ne eriştiler. Bütün gün devam eden şiddetli bir topçu tarruzundan sonra, Ruslar kaleyi işgal ettiler. *Çernayev*, Taşkent'in, su ihtiyacını karşıladığı Çırçık Irmağı'nın kanallarını kapattı. Bunun üzerine Taşkent, susuz kaldı. Aynı zamanda Rus birlikleri, aralıksız devam eden çarpışmalardan sonra 7 Mayıs 1865'e kadar kale surlarının 9 km. önüne kadar ilerlediler. 9 mayısta Rus ve Kokand birlikleri arasında, Taşkent yanında, Ora Tepe'de, kat'î muharebe yapıldı. Bu muharebede Kokand ordusu başkumandanı *Âlim Kul*, kahramanca savaşarak şehit düştü. Savunma kuvvetleri Taşkent'e geri çekildiler. Buhara birliklerinin, Taşkent üzerine muhtemel bir yürüyüşüne mâni olmak için Ruslar, Çınaz Kalesi'ni işgal ettiler. Taşkent'te susuzluk ve erzak kıtlığı başgösterdi. Taşkent için yapılan çarpışmalar son noktasına eriştiği bir safhada Buhara Emirliği birlikleri, Kokand şehri üzerine yürüdü. Bu birlikler Hocent'i işgal etti, ve Kokand şehrinin kapılarına dayandı. Henüz 15 yaşında olan Kokand Hanı,

(34) Olzscha-Cleynov, *Turkestan*, s. 56 - 57.

Ruslarla Kokandlılar arasında çarpışmaların devam ettiği anda, Taşkent'te bulunuyordu. Kokand için duyduğu endişeden dolayı, 10 mayısta Taşkent'i terketti. *Âlim Kul*'un ölümünden sonra artık liyakatli bir tek başkomutan dahi yoktu. Taşkent'i savunanlar arasında görüş ayrılığı belirdi. Bir grup (*Âlim Kul*'un taraftarları), bütün kuvvetlerin, Taşkent'in savunması için yığılması; diğer bir grup ise, savaşın şehir dışında yapılması görüşünde idi. Sultan *Sadık*'ın başında bulunduğu grup ise, Rusları çevirebilmek için aynı anda Türkistan, Çimkent ve Evliya Ata şehirlerine hücum edilmesi fikrini ileri sürüyordu. Ruslar, şehir duvarlarına yaklaşıyorlardı. Taşkent için şiddetli bir muharebenin yapılması da kaçınılmaz hale geliyordu. Şehrin nüfuzlu şahsiyetlerinden *Salih Bey Ahund*, *Hoca Ahrar* (Medresenin Şeyhü'l-Müderrisi) ve Taşkent başhâkimi *Hâkim Hoca*, ahaliyi cinsiyet ve yaş farkı gözetmeksizin Ruslara karşı sonuna kadar direnmeye çağırdılar. Hiç askerî eğitim görmemiş 30.000 kişiden fazla insan, ellerinde taş, sopa ve ekmek bıçakları ile Ruslara karşı kendilerini savunacaklarına dair yemin ettiler. Rus birlikleri, 10 mayıstan 14 mayısa kadar, şehir içini top ateşine tuttular; 15 Mayıs gecesi şehir duvarlarını aştılar. Çarpışmalar, korkunç bir hal aldı. Bütün sokaklarda savaşılıyordu. Rus görgü şahitlerinin ifadelerine göre, sokaklarda kan, nehir gibi akıyordu. 16 Haziranda Ruslar, bu savaştan galip olarak çıktılar. Bunun üzerine *Çernayev*, Petersburg'a gururla şunu bildiriyordu: «*Taşkent'i işgal etmek suretiyle, Orta Asya'da, imparatorluğun şerefine ve Rus milletinin gücüne yaraşır bir mevki kazanmış olduk*»³⁵⁾.

Taşkent'i işgal ettikten ve tertip ettiği kan banyosundan sonra, keyfi davranışlarından ötürü *Çernayev*, Petersburg'un kendisini mahkûm etmesinden endişe ediyordu. Bu yüzden, Taşkent'in yedi ileri gelen şahsiyetini yanına davet ederek (bunlar arasında *Salih Bey Ahund*, *Berdibay Sarkâr*, *Hâkim Hoca* vardı), Rus hâkimiyetini gönüllü olarak kabul etmiş olduklarına dair Çar'a bir mektup yazmalarını rica etti. Davet edilen şahıslar, bu neviden «gönüllü»lüğü reddettiler. Bunun üzerine, hepsi tutuklanarak Sibirya'ya sürgüne gönderildiler. Buna mukabil, 17 Temmuz 1865'te, Taşkent'in işgal edilmesinde hizmetleri geçen 31 kişiye (Taşkentli) mükâfat verildi. Bunların arasında, eski Rus ajanı *Abdurrahman Şadıman Bey*, *Abdürrahim* ve *Said Azim Bay Muhammedoğlu* bulunuyordu³⁶⁾. Bunlardan *Said Azim Bay*'a, «*Rusya fahrî hemşehriliği*» ünvanı verildi³⁷⁾. Taşkent'in

(35) Romanovskiy, *Zametki*, s. 162.

(36) Azadev, s. 74 ve 82.

(37) *Said Azim Bay*, Akmescid'in işgal edilmesinden önce Rusya ile yapılan ticaret

işgalinden sonra Rus makamları -Hariciye ve Harbiye Bakanlıkları- Taşkent'in amme idaresi problemiyle karşılaştılar. Hariciye Bakanlığı, Taşkent'in, Rusya'nın kontrolü altında bir Hanlık olarak kalması görüşünü benimsiyordu. Bir Hanlığın kurulmasının, bu şehrin işgalinin politik anlamını küçülteceği gerekçesiyle Çernayev, bu görüşe karşı çıktı. Taşkent ile Sir Derya kıyısının, Rusya ile Kokand arasında sınır teşkil etmesini talep etti. Harbiye Bakanı Milyutin, Çernayev'in görüşünü destekledi. 1865'in eylül ayında Orenburg Genel Valisi Kricanovskiy, idarî problemleri çözmek üzere Taşkent'e geldi. Bu arada Çernayev, nüfuz sahibi Taşkentli ve Rusya aleyhtarı bulunan muarızlarını bertaraf etmiş ve etrafına 55 mahallî iş adamı toplamıştı. Taşkent'in bu «muhterem yerli şahsiyetlerinin» sözcüsü, Rusya'nın eski ajanı Said Azim Bay'dı. Bunlar, Kricanovskiy'nin huzurunda, bir Hanlık istemediklerini, bilâkis şehrin Rus himayesinde, şariat esasları üzerine, bir baş hâkim (Kazı-Kalân) tarafından idare edilmesini istediklerini bildirmiş olmakla, Çernayev'in yardımcısı oldular³⁸⁾. Bu «arzu beyan»ını Rus yönetimi büyük bir memnuniyetle karşıladı. Rusya, Taşkent'e bir belediye şeklinde idarî hak bile tanımak istemiyordu. Kricanovskiy, Taşkent'i «Asya'nın Hamburg'u ve Frankfurt'u» ha-

münasebetlere salâhiyetli biri olarak iştirak etmiştir. Savaş yüzünden ticaret işleri hayli geriledi. Ticareti yüzünden siyasete ilgi gösterdi ve Rusların tarafını tuttu. Taşkent Savaşı zamanında Ruslar tarafında bulunan Taşkent tüccarlarının organizatörü ve sözcüsü idi. Çernayev ve Romanovskiy'nin çevresinde Türkistan meseleleri danışmanı rolünü oynadı. Said Azim Bay, Rus birliklerine altın - para tedarik ediyordu. (O, Taşkent için sürdürülen savaş esnasında Rus parasını, ödeme vasıtası olarak kabul etti). 1866'da II. Alek-sander'ın şerefine Taşkent'te bir cami yaptırdı. Galiba, karışık Rusça - Yerli Okulların açılması fikri de ondan gelmiştir. Taşkent'in işgal edilmesinden sonra buraya gelmiş olan Kazanlı âlim Hacı Yunusov «fahri hemşehrilik» mülkâfatını ondan almıştır. Ksl. Barthold, II, 1, s. 303; Khokand, s. 12, Said Azim Bay'ın iki oğlu vardı: Said Gani ve Said Kerim. Her ikisi de Rusların teveccühünü kazanmıştı. Said Kerim, 1910 yılına kadar Taşkent devlet şurasında on defa mebus oldu. Ksl. Barthold, II, 1, s. 361. Said Kerim'in oğlu Said Mağruf Hekim, 2. Cihan Harbi sırasında Almanya'da (Berlin) yaşadı, daha sonra İtalya'da; Birleşik Amerika Devletleri'nde yaşadı ve 1958'de Sovyetler Birliği'ne geri döndü. Said Azim Bay'ın bütün evlâtları Ruslara sadık kaldılar. Kapitalist ve Rus valilerinin gözdesi Said Azim Bay, Taşkent'in Rusya'ya «gönüllü olarak iltihakı» hususunda Sovyet - Rus tarih literatüründe bir delil olarak gösterilmektedir. Ksl. Hayit, Some Problems, s. 16 - 17.

- (38) Bir Taşkent Hanlığı'nın kurulmasına karşı 58 itibarlı tüccarın «dilekçeleri» Azim Bay tarafından tertip edilmişti. Boş bir kâğıda bu tüccarlara mühürlerini bastırttıktan sonra, diğer 57 şahsın, muhtevassından hiç bir bilgisi olmayan metni yazdı. Ksl. Terentev, İstoriya zavoevaniya Sredney Azii, 1. Spb, 1906, s. 327; Barthold, II, 1, s. 350, dipnot 4; Khalfin, Prisoedinenie, s. 204, dilekçenin sahil olmasının şüpheli olduğuna işaret etmiştir.

line getirmek suretiyle, din adamlarının nüfuzunu ortadan kaldırmaya çalışıyordu. O, tüccar zümresinin teşekkül etmesiyle, din adamlarının otoritesinin kendiliğinden zayıflayacağı kanaatindeydi. Bu vesile ile, karşılıklı ticaret de, Rus nüfuzunun artmasına yardım edecekti. Bu anlayış esasına uyularak Taşkent'in idaresi problemi ile ilgili bütün müzakereler durduruldu. Bunun yerine ticaret mese'eleri ele alındı. 8 ocak 1866'da Ticaret Bakanı *Reitern*, «*Taşkent ve Orta Asya ile ticaret yapmak için bir şirketin kurulması hakkında*» Çar'a bilgi verdi. 4 mart 1866'da bu şirket kuruldu ve hükûmet, hisse senetlerinin %50'sini satın almakla bu şirkete katıldı. Nisan 1866'da, Taşkent ve diğer işgal bölgelerinin yetkili Rus makamları -Hariciye ve Harbiye Bakanlıkları- Taşkent'in Rusya'ya ilhak edilmesine karar aldı. 27 ağustos 1866'da, Taşkent'in Rusya'ya bağlandığı, resmen bildirildi. Bununla, şimdiye kadar uygulanan Rus ilhak siyaseti tamamlandı. Taşkent'in «*Şöhretli muhterem hemşehrileri*», sadece din işleri ile uğraşan ve hiç bir idarî yetkiye sahip olmayan Başhâkim ve Şeyhü'l-İslâm'ına kavuştular³⁹).

Taşkent için yapılan muharebenin henüz devam ettiği bir anda Buhara Emirliği, Ora Tepe, Hocent ve Kokand'ı işgal etti. 10 temmuz 1865'te, Taşkent'ten geri dönen Kokand Hanı Sultan *Said Han*, sayıca bir mânâ ifade etmeyen hassa alayı ile, Buhara ordusuna karşı savaşmak zorunda kaldı. Buharalılar tarafından esir alınan Han, 1867'de Cizzak'da idam edildi. 14 temmuzda Buhara Emiri, Kokand şehrini işgal etti ve *Hudayar*'ı, Han olarak tayin etti. Taşkent zaferinden sonra Ruslar, dikkatlerini Buhara'ya çevirdiler. Onlar, 1 haziran 1866'da, 1865 temmuz ayından beri Buhara Emiri'nin hâkimiyeti altında olan, fakat iki Hanlığın arasında birkaç defa e! değiştiren Hocent şehrini ele geçirdiler. Buhara'nın himaye ettiği *Hudayar Han*, hâmisi yanında Ruslara karşı savaşacak yerde, Hocent'in işgali dolayısıyla Türkistan Bölgesi askerî valisi *Romanovski*'yi, nezaketli bir mektupla tebrik ediyordu. Hocent için yapılan muharebede Buhara Emirli-

(39) Hâkim Hoca 1864 yılında Sultan Said (Kokand Hanı) tarafından Kadı Kalan olarak; kardeşi Ay-Hoca ise Hudayar Han tarafından 1862'de Şeyhü'l-İslâm olarak tayin edildi. Çernayev, her iki makamın bu şahıslar tarafından kullanılmasına müsaade etti. Ksl. Barthold, II, 1, s. 351. von Kaufman, Hâkim Hoca'nın mümtaz bir insan olduğunu ve Allah'tan başka kimseden korkmadığını nakletmiştir. O, 1877'de ölmüştür. Burdan sonra von Kaufman, Kadı Kalan makamını lâğvetmiştir. Hâkim Hoca'nın oğlu Muhiddin (ö. 1902), yalnız Taşkent'in bir bölümünün Kadı'sı oldu. Ksl. Barthold, II, 1, s. 359 - 60. Taşkent'in sivil idaresi, bir Ruslara mahsus diğeri de yerlilere mahsus olmak üzere iki bürodan teşekkül etmişti. Yerli büronun şefi Sakı Azim Bay idi. Bu büro, Rus bürosuna tâbi idi. Ksl. Khokand, s. 14.

ğî'nin 2500 askeri, hayatlarını kaybetti⁴⁰). Rus kumandanının bir emri ile de 1500 Kokandlı (Kokand Hanlığı vatandaşı) öldürüldü⁴¹).

1886'nın mart ayında Çernayev, Petersburg'a geri çağrıldı; yerine, general Romanovskiye getirildi. Takriben 1866'nın temmuz sonunda Romanovskiye, Petersburg'dan «*Hudayar Han'a Rusya'nın bir vassalı olarak muamele etmesi için*» emir geldi. Emir'de, «*gücenip de bize karşı gelecek olursa, daha iyi olacaktır. Böylece o, bize, kendi hayatına son vermek için fırsat vermiş olur,*» denilmişti. Ayrıca, 15 eylül 1866'da Orenburg genel valisi Kricanovskiye, Romanovskiye'ye şu talimatı gönderdi: «*Kokand ile ilgili, gözönünde bulundurulacak hususlar..., Hanlığın Tien-Şan sırtlarına kadar bütün geriye kalan ve işgal edilmeyen kısmı, Rus mülkiyetine geçecektir.*» Bundan başka Kricanovskiye, Kokand ile hiç bir anlaşmanın yapılmayacağını bildirmiş, «*bununla beraber, silâhlı kuvvetlerimiz tarafından bu bölgenin nihai işgali gerçekleşinceye kadar, Kokand'ı müzakerelerle oyalamakta fayda vardır*» diye bir talimat vermişti⁴²). Bu talimat, Hariciye Bakanı Gorçakov'un, «*erken veya geç, Kokand Hanlığı'nın işgali*»nden bahseden, Çar'a göndermiş olduğu 1864 yılındaki rapora uygundu.

11 temmuz 1867'de Türkistan'ın işgal edilen bölgeleri mesele'leriyle ilgili komite, Milyutin'in başkanlığında bir Türkistan Genel Valiliği'nin ihdası için karar aldı. 17 temmuzda Çar, kararı tasdik etti ve son defa Vilna genel valisi olan Alman asıllı general Konstantin von Kaufman'ı, «Türkistan Genel Valisi» olarak tayin etti. Genel Vali'ye, dahili, harici ve savaşıla ilgili siyasette, karar alma yetkileri verildi. Bu makamda 1882'ye kadar kalan von Kaufman, otoritenin sağlanmasına ve Rusya'nın Türkistan'daki, ileriye matuf ilhak siyasetine hizmet etti. «Yarım Çar» olarak tavsif edilen yukarıda adı geçen general, kendine has dikkati ile adım adım bütün Türkistan Hanlıklarını boyunduruğu altına almaya muvaffak oldu. Kokand'a karşı dikkatlice davrandı. Her şeyden önce; Kokand'a karşı bir muharebeden kaçındı. Buna mukabil, Hudayar Han'a 13 şubat 1868'de Rus tüccarlarına tam bir serbesti veren bir antlaşmayı imzalatmaya muvaffak oldu⁴³). Hanlık, Rusya'nın karşısında âciz bir durumda kaldığını hissediyordu.

(40) Makşeev, s. 246. Kazantsev s. 195'e göre Buharahlının 2000'e yakın askeri kayboldu.

(41) Rusların Hocent işgal birliği 8 haziran 1866'da Kokandlılara karşı bir saatlik bir katliâm uygulanmasına izin verdi. Bu katliâm'da 6 yaşından yukarı herkes öldürülebilirdi. Bu hunharca muamelenin sonucu olarak 1500 Kokandlı öldürüldü. Bu meyanda da 400 Rus öldü. Ksl. Khokand, s. 24.

(42) Olzscha-Cleinow, Turkestan, s. 77.

(43) Bu ticaret antlaşmasının metni şu kaynaklarda bulunabilir: Vambéry, Contra-

Rusya, 1853'ten 1867'ye kadar Hanlığı parça parça ezmiş, bölgele-rini ilhak etmiş ve sonunda Hocent'i almak suretiyle onu, Buhara'dan ayırmış ve Alma Ata'yı da almak suretiyle Hanlığın Kaşgar ile bağlantısını güçleştirmişti. Kokand, dıştan da hiç bir yardım görme-di. Rusya ile Buhara arasındaki savaşta tarafsız kalan *Hudayar Han*'a Ruslar, sadık bir vasal gözüyle bakıyordu. Bu tutumundan dolayı ona 1868'in kasım ayında Petersburg'dan, «1. derece aziz Stanislâv» ma-da'yasını vermişlerdi.

Bir zamanlar güçlü devletler olan Kokand ve Buhara, sırtlarında Rusya'nın iktidar arzusunu taşımak zorunda kaldıktan sonra, Rus genel valisi için de, bu ikisi arasında hakem rolü oynamak kolaylaş-mış oldu. 1869 eylülünden 1870'in martına kadar devam eden savaştan sonra *Emir Muzaffer*, Karatekin'i fethetti. İsmen Kokand'a ait olan Karatekin Beyi *Şir Ali*'yi, Kölâb Beyi *Sarı Han*'ı Emir'e karşı ha-reketinde desteklediği bahanesiy'e tutukladı. Bunun üzerine *Huda-yar Han*, Genel Vali *von Kaufman*'ın yardımını rica etti. Bu mesele Ruslar'ın hoşuna gitti. Türkistan Genel Valisinin ricası üzerine *Mu-zaffer*, tutuklamış olduğu *Şir Ali*'yi serbest bıraktı. Buna mukabil *Hu-dayar Han* da Kokand'da aynı şekilde tutuklu bulunan sabık Kara-tekin hükümdarı *Muzaffer Şah*'ı serbest bırakmak zorunda kaldı. 1870'in mart ayında Karatekin'in, Buhara'nın kontrolü altında müs-takil bir prenslik o'lması kararlaştırıldı. Bu karardan sonra, Rus or-dusunun Buhara Emirliği topraklarına girmesine karşı çıkan ve Rus-ya ile savaşmaktan çekinen Emir'e karşı inatla savaştıktan sonra Ko-kand'a kaçmış olan Şehr-i Sabz Beyi *Baba Bey* ile Kitap Beyi *Cora Bey*'i, Rusların ricası üzerine, misafirperverlik âdetlerini çiğneyerek 1870'in ağustos ayında Buhara'ya iade etmesiyle, halkın nefretini üze-rine çeken Kokand Hanı *Hudayar Han*, Rusya'nın bir vasalı olmak bahtsızlığını hissediyor ve kaderine katlanıyordu.

Hudayar Han, Ruslar ile vatandaş'arı arasında altı yıl (1866-72) kadar temkinli davranarak iktidarını koruyabildi. Fakat 1873 yılın-da tebaasının çıkardığı, bir dizi huzursuz edici hadiseyle karşı karşıya kaldı. Kendisine karşı yapılan ayaklanmaları 1874'e kadar bastırmakla uğraştı. 1873 yılında Namangan'ın kuzey taraflarından *Polat Bey*, *Hudayar Han*'a karşı yürütülen savaş üzerine, taht üzerinde hak id-dia etti. Fakat Kırgızların Kutluk Sait Boyu, *Hudayar Han* ile bir-leşerek, çarpışmalardan sonra *Polat Bey*'i ve taraftarlarını Çatkal Dağ-ları'na kovdular. *Polat Bey*, 1875'te ancak, kendini Han olarak kabul

Lasien, s. 81 - 82; Olzscha-Clelnow, Turkestan, s. 78. dipnot 74. Barthold II, 1, s. 39'a göre Kokand Hanlığı, bu anlaşma vasıtasıyla Rusya'nın vasalı olma-mıştır.

ettirebildi. *Hudayar Han*, zayıf karakterli ve kaprisli bir hükümdardı. Şahıslara karşı beslediği sempati ve antipati esasına göre karar alırdı. Saltanat sürme beceriksizliği ile ilgili bir fıkra, halk tarafından günümüze kadar muhafaza edilmiştir⁴⁴). *Han*'ın davranışları bir yana bırakılacak olursa, Hanlıkta medenî gelişmeler ve imar işleri devam etti; Ulu Nar kanalı ve kervansaraylar yapıldı. Halkın iktisadî refahı temin edilmişti. Fakat halkın refah içinde olması, *Hudayar Han*'a karşı muarızlarının sürdürdükleri savaştan vazgeçtikleri anlamına gelmiyordu. Han'a karşı çıkan kuvvet'lerin, karşı çıkış sebepleri vardı. Onlar, Han'ın Rusya taraftarlığı sonunda, Hanlığı yavaş yavaş çöküntüye sürüklemesinden endişe ediyorlardı. Ayaklanmak için bir bahane arayan bu kuvvetler, bu bahaneyi buldular. 1875'in temmuz ayında, sözde Kaşgar'a gitmek üzere yola çıkmış olan Albay *Skobelev*, yanında, bir diplomat olan *Veinberg* olduğu halde, birlik'leri ile Kokand şehrine girdi. Rusların Kokand'da görünmeleri, kendiliğinden halkın tepkisine yol açtı ve 7 ağustosta *Skobelev*'in birliklerine ve Han'a karşı çarpışmalar başladı. Ruslar ve Han, kaçarak, 8 ağustos'ta güçlkle Taşkent'e eriştiler. *Said Azim Bay, von Kaufman*'a, emniyet mülâhazasıyla, Han'ı Taşkent'te tutmamasını tavsiye etti; zira, burada ahall onu ziyaret edilebilir ve kendisini kurtarabilecek taraftarlar bulabilirdi⁴⁵). *von Kaufman*, Han'ı ziyaret etti, lâkin sabık Han, bir hükümdar olması sebebiyle sadece Çar'la görüşebileceğini öne sürerek bu ziyareti iade etmedi. Galiba, *Hudayar Han*, ondan ziyaret bekleyen adamın kendisinden daha kuvvetli olduğunu bilmiyordu. 11 ağustos 1875'te *von Kaufman*, onu Orenburg'a gönderdi; burada da hapsedildi. *Hudayar*, Türkistan'ın hiç bir yerinde bir barınak bulamadı. Buhara Emirliği ile arası açılmıştı. *Yakup Bey*'e kar-

(44) Bu mizahın başlığı «*Hudayar Han'ın Tufeylleri*» olup muhtevası şöyle idi: Memleketini keşfe çıkan Hudayar Han bir sürü işsiz - güçsüz insanlar görür. O, vezirine «Neden adamlar çalışmıyorlar?» diye sorar. Vezir: «Bunlar tembel insanlardır» der. Bunun üzerine Hudayar Han bütün tembel adamları saraya davet etmeyi ve devlet hazinesi hesabına bunları geçindirmeyi emreder. Hazinede, para bitmek üzeredir. Bu işleri görmesi için vezirini görevlendirir. Vezir, önce sarayda toplanan insanların hepsinin tembel olup olmadıklarını tesbit etmek ister. Bütün oturanları bir odaya toplatır; içine yaş saman döşetir ve yavaşça yanmasını sağlar. PIs koku etrafa yayılır. Odayı, çoğu çabuk terker. Sonunda içeride yalnız üç kişi kalır. Bunlardan biri: «Aman Allah'ın beni sen kurtarmalıydın»; ikincisi: «Benim için de dua et» der. Bunun üzerine üçüncüsü: «Niçin bu kadar gevezelik ediyorsunuz?» der. Vezir, bu üçüncüden başka hepsinin tufeyli olduklarını tesbit eder. Bu nükte ile, *Hudayar Han*'ın, çevresine, çalışmayan, devlet hesabına yaşayan kimseleri topladığı anlatılmak isteniyordu.

(45) Barthold, II, 1, s. 394.

şı vaziyet aldığından Kaşgar'a da gidemiyordu. Orenburg'dan kaçınağa muvaffak olarak İran'a gitti. Buradan Mekke'ye gitti ve sonunda Herat civarında öldü⁽⁴⁶⁾).

Ruslara ve *Hudayar Han*'a karşı yapılan ayaklanmanın başında Kıpçakların Beyi *Abdurrahman Abtabaşı* bulunuyordu. Ondan başka, nüfuzlu bir din adamı olan Margilan Beyi *İsa Evliya* ve *Hudayar Han*'ın kardeşi Sultan *Murat Bey* de faaliyet gösterdiler. Bunları, Andican, Namangan ve aralarında *Polat Bey*'in de bulunduğu Kırgız Boyu Beyleri takip ettiler. Ayaklanma yöneticisi, halka bir çağrıda bulundu ve Rusların, Müslüman şehirleri Taşkent'i, Ora Tepe'yi ve Semerkand'ı ele geçirdiklerini; buralarda din meşalesini söndürdüklerini ve dine zarar getirdiklerini bildirdi. «*Bundan dolayı biz, bütün Müslüman milleti, Han'a cihad açmasını rica ettik, fakat o, doğru yoldan saparak Ruslarla dost olma yolunu tuttu, birçok hediyeler gönderdi ve Ak Çar'dan 'Han Hazretleri' ünvanını aldı. Ölçüsüzlüğü ile yanıltıcı hayallere kapıldı, rica ve nasihatlerimize aldırmadı. Kendini Ak Çar'a⁽⁴⁷⁾ vakfetti. Müslümanların memleketlerine yüz çevirdi. Kendi menfaatini düşünerek, kâfir Ak Çar'ın eteklerine yapıştı ve nihayet bizden ayrılıp gitti. Bundan sonra biz, bütün din adamları, âlimler, prensler ve tebaa, oybirliği ile kanuna aykırı bütün tedbirleri kaldırdık ve mutlak kudret sahibi Allah ve yüce peygamberinin rızası için, mukaddes savaşımız aşkına sabık Han'ın oğlu Sait Muhammed Nasreddin Bey'i uğurlu bir anda taht'a çıkardık, onu en büyük âmirimiz olarak kabul ettik ve savaş için kılıç kuşandık. Bu semtte 200.000 - 300.000 kişi toplanıyor, hepimiz, en yaşlımızdan en gencimize kadar, Allah'ın yardımına güvenerek, mukaddes savaş, he- hepimizin bir görevi olarak ilân ediyoruz. Allah razı olursa, son erimize kadar kâfir Ruslarla savaşacağız; hakkın batıla galebe çalacağından hiç kimsenin şüphesi olmasın»⁽⁴⁸⁾).*

Bu çağrıda, *Hudayar Han*'a karşı itham, açıkça dile getirilmiş, Rus ilerlemesine karşı savaş, ön plana konmuştu. *Hudayar Han*'ın tahttan indirilmesinden sonra *Nasreddin*, elçisi *Sait Ali Hoca*'yı Buhara'ya gönderdi. *Sait Ali Hoca* Taşkent'te, *Azim Bay*'a, *Nasreddin*'in Rusya'ya karşı olan tasavvurlarını bildiren mektubunu verdi. *von Kaufman*, Rus birliklerine, Kokand Hanlığı'na yürümeleri emrini verdi. Rus birlikleri Hocent'ten hareket ederek 29 ağustos 1875'te, *Abtabaşı*'nın emrinde, Kokand birliklerinin bulunduğu Kokand'ın Mah-

(46) Togan, *Bugünkü*, s. 229.

(47) Bugüne kadar «Ak Padişah» (Ak Çar) teriminin hangi sebeplerden ötürü Türkistan'da yayılmış olduğu tesbit edilememiştir. Bu tâbir herhalde cilt rengini tebarüz ettirmek için kullanılmıştır.

(48) J. Benzing, *Das Türkistanische Volk*, WI 1937, Band 19, s. 101.

ram Kalesi'ne kadar ilerlediler. Emrinde 50.000 fedâî toplamış olan *Abtabacı*, şimdiye kadar işgal edilmiş bölgeleri kurtarmak için hazırlıklar yapıyordu. 22 ağustos 1875'te Mahram Kalesi'nin akıbetini tayin edecek muharebe yapıldı. Kale'de, pek azı silâhlı olan 15.000'e yakın insan vardı. Muharebeyi *von Kaufman* kazandı. *Abtabacı*, bir miktar sağ kalanlarla geri çekildi⁴⁹).

5 eylül 1875'te *von Kaufman*, ayaklanma önderlerinin bulunduğu Margilan şehrine saldırdı; eylül ortasına kadar savaşıldı. *Nasreddin Han*, ayaklananlardan savaşı kesme'lerini rica etti. Mücahitler bu ricaya uydu. *von Kaufman*'ın, *Nasreddin*'i «Han» olarak tanınması ile (*von Kaufman*'ın, diplomatik danışmanı *Vaynberg*, Kokand'ı işgal etmesini ve kendi arzusuna göre bir Han tayin etmesini tavsiye etmişti), kısa bir zamanda, ahali arasında elden çıkmış olan bütün eski bölgeler —Taşkent, Çimkent, Türkistan, Tokmak, Akmescit ve Pişpek—'in, Hanlığa bağlanacağı haberi yayıldı. Bu haklı istekten ürkmüş olan Rus'lar, Kokand'ın geriye kalan topraklarında yoğun bir askerî harekâta girişmeye karar verdiler. Türkistan Genel Valisi *von Kaufman*, Taşkent'i koruyabilmek, Hanlığı daha iyi kontrol edebilmek ve Rusya'nın, dağ Kırgızları ile Kaşgar'a karşı pozisyonunu tahkim edebilmesi için hükûmetine, Türkistan genel valiliği sınırının, Namangan dahil olmak üzere Narın Nehri'ne kadar uzatılması görüşünü ileri sürdü⁵⁰). Rus Hükûmeti, «*Kokand probleminin çözümünü*», *von Kaufman*'ın kendi isteğine bıraktı. *von Kaufman*, 22 eylül 1875'te, Kokand Han'ı *Nasreddin*'e bir anlaşma dikte etti. Bu anlaşma ile Han, Namangan dahil olmak üzere Sir Derya'dan Narın Irmağı'na kadar olan bölgeleri Rusya'ya terketmeyi, bir defaya mahsus olmak üzere 600.000 ruble tazminat vermeyi, ve her yıl olmak üzere, Rusya'ya 500.000 ruble ödemeyi tekeffül ediyordu. Fakat bu anlaşma, sadece kâğıtta kaldı. Ruslar, askerî harekâta devam ettiler. 22 eylülde, Namangan'ı işgal ettiler. 27 eylülde, *Abtabacı*'nın kuvvetleri Andıcan'da Ruslara karşı hareket ettiler. *von Kaufman*, Namangan'dan Andıcan'a yürüdü. 28 eylülde Margilan'da, Ruslara ve Han'a karşı ayaklanma başladı. *Nasreddin Han*, ayaklananlara karşı sabık Margilan Beyi *Murat Bey*'i gönderdi. *Murat Bey*, orada öldürüldü. Bu hareketi ile Han, haddizatında mukaddes savaşı yürütmek için seçilmişken, Rus müttefikî durumuna düşmüş oldu. Böylece, ona karşı da isyan-

(49) Abaza, s. 232: «*Abtabacı, savunmacıların kahraman bir kumandanı idi*». Abaza, 400 Kazakçık'ın 10.000 Kokand silvarısı karşısındaki zaferinden bahsetmişti (?). *Kaufman*'ın (*Geschichte des Feldzuges Skobelevs*, s. 75) eserine göre *Abtabacı*'ya karşı yapılan savaş'a 16 bölük asker iştirak etmiştir.

(50) Khalifin, *Prisoedinenie*, s. 321.

lar patlak verdi. *Nasreddin Han* 9 ekim 1875'te aralarında memurların da bulunduğu, 60 taraftarı ile birlikte Hocent'e kaçtı. Bunun üzerine ayaklanan halk, *Polat Bey*'i «Han» olarak seçti. 16 ekimde *von Kaufman*, Hocent'e yürüdü; yolda Kokand'ı işga¹ etti. 14 aralıkta *Polat Han*, Kokand'ı geri aldı. Rus birlikleri, savaş harekâtına devam ettiler. 20 aralık 1876'da Asaka'da Ruslarla (Rusların komutanı, *Skobelev*) Türkistanlılar (komutanları: *Abtabacı* ve *Polat Han*) arasında yapılan muharebeyi Ruslar kazanınca, «mukaddes savaş» fikri yıkılmış o'du. Başkumandan *Abtabacı*, esir edilerek *Skobelev*'in huzuruna getirildi. Asaka civarında savaş devam ederken, 21 ocak 1876'da *Nasreddin Han*, Hocent'ten Kokand'a saldırdı. Rusların yardımı ile yine Han olarak tayin edileceğini ümit ediyordu. Silâhlı kuvvetleri, 27 ocağa kadar Kokand'ı kuşattılar, ondan sonra *Polat Han*'ın birliklerine kumanda eden *Abdullah Bey* tarafından geri püskürtüldüler. *Nasreddin* 28 ocakta Kokand'da bir ayaklanmanın o'ması, ve Rusların yardımı ile *Polat Han* kuvvetlerinden 30 ocakta bu şehri almağa muvaffak oldu. Hasımları, boyunlarına ip geçirmiş bir vaziyette karşısına çıktılar ve darağaçları altına gelerek, asılmaları için rica ettiler.

Kokand Hanlığı'nın geriye kalan hâkimiyet bölgesinde, ha'kın arasında birliğin tamamen kaybolduğu bir safhada, Rus yönetimi, Hanlığı tamamen parçalamak için planlarını tamamladı. *von Kaufman*, 6 aralık 1875'te Fergana topraklarını terkederek Petersburg'a gitti. Kokand Hanlığı'ndaki harekâtın yönetimini *Skobelev*'e; Türkistan genel valiliği işlerinin yönetimini de *Kolpakovskiy*'e teslim etti. Hanlığı tamamen işgal etmek için *von Kaufman*, Harbiye Bakanı *Milyutin* vasıtasıyla izin aldı. *Milyutin*, Hanlık problemini bu sefer Rusya Hariciye Bakanlığı ile müzakere etmeden 3 şubat 1876'da doğrudan doğruya Çar II. *Aleksander*'dan Hanlığın ortadan kaldırılması için «çok giz'li» kaydı ile bir emirname almaya muvaffak oldu.

Skobelev idaresindeki Rus birlikleri, 8 şubat 1867'de Kokand'ı işgal etti. Andıcan'da yapılan bir muharebeden sonra *Polat Han*'ı esir aldılar ve Margilan'da idam ettiler. *Abtabacı*, ailesi ile birlikte, Sibirya'ya; *Nasreddin* de Taşkent'e gönderildi. Diğer bütün mukavemet önderleri de tutuklandılar. Ancak, bunların kaderi hakkında hiç bir haber alınamadı. 19 şubat 1876'da Çar, Kokand Hanlığı'nın, «Fergana Bölgesi» namı altında Türkistan genel valiliğine bağlanması hakkında bir emirname neşretti. *Skobelev*'i de bu bölgenin valisi olarak tayin etti⁵¹).

(51) Olzscha Cleinow, *Turkestan*, s. 82; Khalfin, *Prisoedinenie*, s. 325; Spuler, *Geschichte*, s. 261; 2 mart 1876'da Ruslar, saltanatından feragat etmesi için Nas-

Rusya'nın bu zecri tedbirleri, Rusların Fergana havzasında henüz iktidarı ele aldıkları mânâsına gelmiyordu. Hanlığın ilhakından sonra, çarpışmalar yer yer devam etti. *von Kaufman*, 2 kasım 1876'da Fergana bölgesini teftiş ettikten sonra halk arasında huzursuzluğun hüküm sürdüğünü ve Han'a karşı sevginin mevcut olduğunu Petersburg'a bildirdi. O, Kokand Hanlığı'nın henüz kat'î olarak boyunduruk altına alınmadığı kanaatine vardı. *Skobelev*'e Altay Vadisi'ne kadar nüfuz etmesini emretti. Hanlığın işgalinden sonra Altay Vadisi'nde, kocası *Âlim Bey*'in halefi olarak, *Hudayar Han* tarafından, «Dathâ», yani «General» ünvanıyla tayin edilen Altay hükümdarı *Âlim Bey*'in karısı *Kurbancan Dathâ* (doğumu 1811, ölümü 1 şubat 1907) saltanat sürüyordu. Hariciye siyaseti bakımından çok akıllı ve askerî kabiliyeti yüksek olan ve Kırgızların Gulçin Boyu neslinden gelen bu Türkistanlı kadın, «Altay Kraliçesi» olarak isim yaptı ve 1876'da Altay'ı bağımsızlığa kavuşturdu⁵²). *Skobelev*'in en âcil görevlerinden biri, bu bağımsız bölgeyi boyunduruk altına almaktı. 25 nisan 1876'da *Skobelev*, Oş'ta, Altay Vadisi'ne karşı askerî harekâta başladı. *Kurbancan*'ın oğlu *Abdullah Bey*, kumandayı ele aldı. *Kurbancan Dathâ* ve oğlu *Abdullah Bey*'in savunma mevzilerini, bir Kırgız alt boyu önderi olan *İman Kulu* Ruslara ifşa etti; *Kurbancan Dathâ*, *Prens Vitgenştayn* birliklerine bağlı binbaşı *Yanov* tarafından esir edildi ve *Skobelev*'in huzuruna getirildi. *Abdullah Bey*, kardeşleri *Mahmut* ve *Hasan* ile birlikte savunmaya devam ettiler. Altay Vadisi'nin içlerine doğru geri çekildiler⁵³). *Skobelev*, *Kurbancan Dathâ*'yı özel bir tazim ile karşıladı ve eğilerek selâmladı. *Kurbancan*, *Skobelev*'in etrafındaki Rus maiyetinden ürkmeksizin, orada, bir kahraman cesareti ile dimdik duruyordu. *Skobelev*, ondan, çarpışmaları durdurtmasını rica ediyordu. *Kurbancan*, bundan sonra da içişlerinde bağımsız kalmak şartıyla, çarpışmalara son vereceğine dair teminat verdi. *Skobelev*, buna razı oldu. Buna mukabil *Kurbancan* Altay üzerinden Pamir uzantılarına kadar hareket yetkisini elde etti. *Kurbancan*, oğlu *Abdullah Bey*'den çarpışmaları durdurmasını rica etti. O, bu işi yapmaktan imtina etti ve memleketini terketmek zorunda kaldı. Mek-

redin'i zorladılar. Barthold, II, 1, s. 393 - 98. Rusların Fergana Vadisi'ndeki icraatının seyri hakkında tafsilâtli bilgi vermektedir.

(52) Altay Kraliçesi hakkında bak. Hayit, *Türkistan im XX. Jahrhundert*, s. 20, dipnot 22.

(53) *Kurbancan Dathâ*'nın vasıfları, kabiliyetleri ve savaşları hakkında, İvan Yuvacev, *Kurbancan Dathâ-Kara-Kirgizskaya tsaritsa Alaya «İstoriçeskij vestnik»* (Spb. 1907, C. 110, s. 945 - 980) konulu makalesinde mufassal malûmat vermiştir.

ke'ye giderken yolda öldü⁵⁴). Altay Vadisi'nin Kraliçesi *Kurban-can*'ın 1907'de ölümünden sonra, bu bölge küçük memurî birliklere bölündü ve artık onun haleflerine idare hakkı verilmedi.

28 temmuz 1876'da *Skobelev* idaresindeki Rus birlikleri Altay Vadi-si'nin derinliklerine doğru yürüdü ve ağustos ortasında Darand Kur-gan'a vardılar. *Vitgenştayn* idaresinde bir birlik, Kırgız Çikilik Bo-yu'nu boyunduruk altına almak amacıyla, Tuz Altın Irmağı'na ha-reket etti. Bu harekât, amacına ulaştı⁵⁵). Ruslar, ağustos 1876'da Kurgan'da; daha sonra Pamir seferinde 1894-95 yıllarında önemli bir rol oynayan bir garnizon kurdular. Onlar bundan sonra Buhara Emirliği'nin himayesinde olan yarı bağımsız Karatekin Prensligi'nin sınırlarına ulaştılar. Ruslar, şimdi Karatekin bölgesine doğrudan doğ-ruya nüfuz etmeğe teşebbüs ettiler. Buhara Emirliği, 1877-78'de Ka-ratekin'i fethederek ilhak etti⁵⁶). Kokand Hanlığı'nın Darvâz böl-gesi de aynı yıl Buhara'ya bağlandı. Rusların, Kokand Hanlığı'nı iş-gal etmek yoluyla ortadan kaldırmaları ve Altay bölgesi ile Tien-Şan havzasının batı kısımlarına kadar nüfuz etmeleri ile 1853'ten 1876'ya kadar, Türkistan'ın en büyük bölgesinde devam eden 23 yıllık kor-kunç bir savaş dönemi bitti. O devre ait savaş belgelerinden görül-mektedir ki, bu Hanlık; dahildeki anlaşmazlık, eskimiş bir devlet bi-çimi ve amacını müdrik Rus diplomasisi ile savaş mecburiyetine rağ-men, hiç bir önemli mevkiini (kaleler, şehirler, hareket üsleri) Rus-lara, savaşız terketmemiştir. Hanlık, sayıca az olan nüfusu yüzün-den, nüfusu sayıca çok üstün Ruslara ve Rus olmayan milletlerin saf-larından hizmetlerinde olanlara karşı, uzun müddet dayanamadı. Harp esnasında Hanlık 2.121.000 kişiden ibaret bir nüfusa sahipti. Bunların

(54) Abaza, s. 249.

(55) B. D. Djamgarçinov, *Vajniy etap*, s. 78: «General Skobelev'in Alay'a yürüme-siyle Rusya'nın son hasmının direnişinin bastırılması ve güney Kırgızistan'ın Rusya'ya ilhakı tamamlanmış oldu.» Khalfin, *Prisoedenenie*, s. 329: «1875-76 yıllarında Kokand Hanlığı'ndaki askeri savaşın son nağmelerini teşkil eden Alay seferinin, Orta Asya'nın çok doğusunda ve Pamir eteklerinde Rusya'nın hâkimiyetini ve Kırgız halkı üzerindeki nüfuzunu kuvvetlendirme bakımından önemli bir anlamı vardı».

(56) Kara-Tekin, Buhara ile Kokand arasında ihtilâf konusu idi. Bu bölge en son olarak 1870'de Buhara Emirliği tarafından fethedildi. Rusların gayretleri ile bu bölge müstakill oldu. Fakat siyasi bakımdan Buhara'nın, iktisadi bakımdan da Kokand'ın nüfuzu altında bulunuyordu. Buhara Emiri Kara Tekin hüküm-darını 1876'da vazifesinden attı ve yerine oğlu Sald'i hükümdar olarak tayin etti; fakat o da babası gibi kendi başına hareket etme teşebbüslerinde bulundu. 1877 yılında Buhara Emiri, *Hudayar Nazar Atalık* kumandasında asker göndererek Kara Tekin'i zaptetti. 1895'ten sonra Kara Tekin'in idaresi Rusların eline geçti.

1.521.000'i 1876'ya kadar Rusya boyunduruğu altına alındı. Ahalinin geri kalan kısmı ise, (takriben 600.000 kişi), 1868'den 1876'ya kadar yapılan savaflara katılmıştı⁵⁷). Savaş zamanında Ruslar Türkistan'da 63.000 askere sahipti⁵⁸). Kuvvet nisbetlerinde böyle bir farkın bulunmasından dolayı Hanlık, Rusya'nın ilhak siyasetine de tahammül edemedi. Rusya'ya karşı direnme savaşında Fergana, direnişin kalbi olarak mevkiini muhafaza etti. Bu konuya ileride yine temas edilecektir. (bak. s. 183 - 184)

3. Rusya ile Buhara Emirliği Arasındaki Savaş

Rus diplomasisi, Taşkent'in istilâsına kadar, önce Hîve Hanlığı ve sonra Kokand Hanlığı ile olan hesaplaşmalarında, Buhara'yı imkân nisbetinde tarafsız tutmaya çalıştı; bunda muvaffak da oldu. Fakat, Rusya'nın Hindistan'a yakınlaşmak için bu devleti istilâ etme amacı bakî kaldı. Buhara'nın hâkimiyetine ilk fırsatta son verilebileceği hususundaki güven sonucu bu amaç, sadece geriye bırakıldı. Rusya, Buhara'yı ticaret ortağı olarak kabul ediyordu. Çünkü, Buhara'nın hammaddeleri önemliydi. 1839 yılında Rusya'ya, Buhara'dan 2.513.912; 1840 yılında da 3.283.654 ruble değerinde mal ihraç edildi⁵⁹). Aynı zamanda Buhara; Kâbil, Keşmir ve Herat'a gönderilen Rus mallarının bir geçit yeri idi. Daha 1846 yılında Petersburg'da, siyasî bakımdan Buhara'nın Rusya için tehlikeli olmadığı fikri hâkimdi⁶⁰). Fakat Taşkent'in işgalinden sonra Rusya, Buhara siyasetini tamamen değiştirdi.

25 haziran 1865'te Emir *Muzaffer*, *Çernayev*'e yazdığı bir mektupta Rusların, Taşkent'ten birliklerini çekmelerini talep etti. *Muzaffer*, daha 10 haziranda *İskender Bey*'i, Taşkent hükümdarı olarak tayin etti; fakat savaşlar devam etmekte olduğu için bu zât Taşkent'te hiç bir iş göremedi. *Çernayev*, Emir'e Taşkent'in, Çar'ın emri ile işgal edildiğini; sadece onun emri ile terkedilebileceğini, bildirdi. Emir, Hocent'in fethedilmesini emretti ve Taşkent'e yürüyecek yerde Kokand üzerine yürüdü. Bu, tarihî bir hata idi, çünkü; Taşkent üzerinde bir talebi olan Buhara, Ruslara saldırabilirdi. Bunlar, Taşkent için yapılan çarpışmalardan sonra öylesine yorgun düşmüşlerdi ki, bir savaşı daha göze alamazlardı. Temmuz 1865'te Emir, elçisi *Necmeddin*

(57) Kostenko, *Srednaya Aziya*, s. 88.

(58) Graf Jork von Vartenberg, *Rosti*, s. 112 - 14.

(59) Khanikov, *Opisanie*, s. 171.

(60) Khalfin, *Prisoedinenie*, s. 171.

Hoca'yı Petersburg'a gönderdi, fakat bu elçi, sadece Kazalı'ya kadar gidebildi ve orada tutuklandı. Bunun üzerine *Necmeddin*, diplomatik kuralların çiğnenmemesi gerektiğini elçilik namına şikâyet etmek için *Mullah Fethüddin'i* Petersburg'a gönderdi. Bu elçi, orada kabul edilmedi ve önemsiz bir memur tarafından elçinin Orenburg Genel Valisi *Kricanovskiy'e* müracaat etmesi gerektiği bildirildi. *Çernayev*, Taşkent ile Orenburg arasında bulunan Buhara'nın bütün tüccarlarının tutuklanmasını ve mallarının müsadere edilmesini emretti. Böylesine bir davranışı Rusya Hariciye Bakanı *Gorçakov* bile, «barbarca bir tedbir» olarak niteledi⁽⁶¹⁾. O, bu çeşit muamelenin Buhara ile Kokand'ı, Rusya'ya karşı birleştirebileceğinden endişe ediyordu. Asya masası müdürü *Stremoumov*, Buhara tüccarlarına yapılan tazyikin kaldırılmasını emretti; çünkü Buhara'dan Rus tüccarları sağ-salim geri dönüyorlardı.

Emir, temmuz 1865'te aynı surette *İman Hoca'yı* Taşkent'e, *Çernayev'e* gönderdi. *İman Hoca*, *Necmeddin'in* riyasetinde Petersburg'a giden elçiliğin tutuklanmasını protesto etti. Karşılıklı münasebetlerin düzeltilmesi ve Buhara'ya bir elçiliğin gönderilmesi için ricada bulundu. Bu arada, *Çernayev* idaresindeki Rusların tek taraflı davranışları sebebiyle, karşılıklı münasebetler bozuldu. Ruslar, Buhara sınırında Sir Derya'da ilerlemeye uğraşıyorlardı. Buhara, buna karşı harekete başladı. Rus ve Buhara birlikleri arasında ilk çarpışma, eylül 1865'te Çırçık Irmağı'nda oldu. Buhara'nın bu bölgedeki valisi *Rüstem Bey*, savaşı kaybetti. Fakat Ruslar da daha fazla ilerlemeye cesaret edemediler. Sadece Piskent'i işgal ettiler. Bu savaş ile her iki devlet eylül 1865'ten itibaren savaş haline girdiler. Ekim 1865'te *Çernayev*, *Struve* idaresinde bir heyeti Buhara'ya gönderdi. Bu heyet, sadece siyasî müzakereleri yürütmekle kalmayıp aynı zamanda Buhara hakkında, askeriyeyle ilgilendiren bilgiler de toplayacaktı. Heyete mensup olanların hepsi subaydı. Bunlar Semerkand'da hapsedildiler⁽⁶²⁾. *Çernayev*, 7 aralık 1865'te Buhara Emiri'nden heyetin serbest bırakılmasını talep etti. Kendi heyetinin serbest bırakılmasını temin edememiş olan Buhara, bu talebe cevap vermedi. Gönderilen heyeti kurtarmak bahanesiyle Rus birlikleri, 12 ocak 1865'te Çinas'a doğru sevk edildi. *Çernayev*, 16 bölük, 6 Kazaçık yüzlüğü ve 16 top'u ile, Sir Derya'yı geçerek Cizzak'ı işgal etmek için sefere çıktı. Şubat 1866'da, Emirliğin birlikleri bu müstevlileri kanlı bir şekilde geri koğdu. *Çernayev'in* birliklerinden arta kalanları ise tekrar Sir Derya'nın

(61) Khalıfın, *Politika*, s. 217.

(62) Kazantsev, s. 172. Khalıfın, *Prisoedinenie*, s. 216'ye göre elçi ve onun ile beraber olanlar tevkif edilmiştir.

sağ kıyısına geri döndü. Bundan sonra, Rus savaş makinesi durmadan çalışmasına devam etti. Mart 1866'da, Cizzak macerası yüzünden *Çernayev* azledildi. Onun yerine, istilâ emellerini gerçekleştirmeye devam edecek olan *D. I. Romanovsky* getirildi.

Mayıs 1866'ya kadar her iki hasım arasında yer yer önemsiz çatışmalar devam etti. Ruslar, Buhara'ya karşı birlik yığıyorlardı. 5 Mayıs 1866'da, Buhara, karşı saldırıya geçti. Ruslar, İrcar'a eriştiler. 7 mayısta ise düşman kuvvetler, karşı karşıya geldiler. 8 mayısta, Rusya ile Buhara arasındaki savaşın akibetini tayin edecek çarpışmalar başladı. Ruslar, Buhara kuvvetlerinin İrcar savaşını kazanmaları halinde, şimdiye kadar Rusya ordusu tarafından zaptedilen bölgeleri kaybedeceklerini çok iyi bildikleri halde, yine de savaşı göze aldılar⁽⁶³⁾. Buhara, 5000 şehit vererek savaşı kaybetti⁽⁶⁴⁾. İrcar'da kaybedilen bu kanlı savaştan sonra, Buhara'nın geleceği, hatta varlığı bile tehlikeye düştü⁽⁶⁵⁾. Rusların İrcar zaferine Çar bile sevinmişti. Bu savaş Ruslara, Buhara Emirliği üzerinde başka seferlere girişme cesareti verdi. Bir ileriki hedef olarak Hocent'in ilhakı öngörüldü. 20 ilâ 25 Mayıs 1866'ya kadar, bu şehir için çarpışmalar yapıldı. Ruslar, galip geldiler. Buhara, büyük miktarda insan kaybına uğradı⁽⁶⁶⁾ ve 24 mayısta şehri terketmek zorunda kaldı.

Emir Muzaffer, Ruslarla sulh müzakerelerine oturmaya çalıştı. O, *Kricanovskiy* ile sulh şartları hakkında görüşmek üzere eylül 1866'da *Mir Hamidüddün*'i Hocent'e gönderdi. *Kricanovskiy*, Buhara Emirliği'nin, Kokand'ın içişlerine karışmaktan vazgeçmesini, Kokand Hanı *Said Sultan*'ın Ruslara teslimini; savaş tazminatı olarak 100.000 Tilla (altın para = 400.000 ruble) ödenmesini ve bu şartların 12 - 23 Eylül'e kadar yerine getirilmesini talep etti⁽⁶⁷⁾. Bu isteklere, elçinin mukavemet etmesi imkânsızdı. Bir sulh antlaşması yapılamadı. Eylül 1866'da Ruslar, Ora Tepe (= Ora Tübe), Cizzak ve Yangı-Kurgan'ın istilâsı için çabalarını yoğunlaştırdılar. 7 Eylülde Ora Tepe kalesini kuşattılar; savunmada 15000'den fazla Türkistanlı şehit düş-

(63) Romonovskiy, *Zametki*, s. 62.

(64) Romonovskiy, *Zametki*, s. 213; Kazantsev, s. 181: Buhara'nın 1000 kişilik bir kayıp verdiğini söyler.

(65) Vambéry, *Geschichte Bocharas*, s. 208: «Buhara, Türkistan'ın gayet mühim bir savaş meydanı olan İrcar muharebesini kaybetti. Burada 1000 yıllık devlet bağımsızlığını, itibarını ve merkezi Asya'nın diğer milletleri üzerinde olan nüfuzunu ve bununla birlikte İslâm'ın iç Asya'daki dâvasını mahvetti.»

(66) Kazantsev, s. 195'e göre Buhara'nın 2000'den fazla asker kaybı vardı. Romonovskiy, s. 213'e göre 5000; Makşeev, s. 246'ya göre ise bu kayıplar 2500 asker civarında idi.

(67) Barthold, II, 1, s. 402.

tükten sonra 2 ekimde Ora Tepe'yi işgal ettiler⁶⁸). Savaş sonu hakkında Rus tarihçileri; «*Kale bir kan vahası haline geldi*» demekle yetindiler. Ora Tepe'yi işgal eden General Romanovski, 7 ekim 1866'da Petersburg'a şunu bildiriyordu: «*Allah'ın yardımıyla ümit edilebilir ki, Buhara için bilhassa önemi olan bu üssün düşmesinin, Rusya'nın Orta Asya'da saltanatının perçinlenmesi yönünden olduğu kadar, bu memlekette her yönlü bir sulhün tesis edilmesi bakımından da büyük bir önemi vardır*»⁶⁹). Ora Tepe savaşından sonra Ruslar, Yangi (Yeni) Kurgan kalesini de kolaylıkla işgal ettiler. Bu kalenin kumandanı, Buhara'nın hizmetinde bulunan ve Afganistan'dan iltica etmiş olan prens *İskender Han*, hıyanet etmiş ve ateş açma emrini vermemek suretiyle kalenin düşüşünü kolaylaştırmıştı⁷⁰). Yeni Kurgan'dan Ruslar 21 nizami bölük, 5 Kazaçık yüzlük birliği ve 16 top ile Cizzak'a saldırdılar. Bu şehir de 2 ekim 1866'da işgal edildi. Ruslar, 1868 mart ayının sonuna kadar, Buhara topraklarında son savaş için hazırlandılar. Buhara da savunma tedbirleri almaya çalıştı. Emir, sulh yapılması için uğraştı. Mayıs 1867'nin başında, akıllı ve iyi bir müzakereci olan, elçisi ihtiyar *Musa Bey*'i Orenburg'a gönderdi. Elçi, Orenburg Genel Valisi'nden iki devletin arasındaki sınırın Sir Derya boyunca geçmesini talep etti; Ruslar bu teklifi reddettiler. *Musa Bey*, Taşkent'e geri döndü ve mart 1868'e kadar burada kalarak, *von Kaufman* ile müzakerelerde bulundu. Sulh için harcadığı çabalar boşa gitti. Ruslar, daha başka ilhak hedeflerinin peşinde oldukları için, bir sulh antlaşmasını geciktiriyorlardı. 1 nisan 1868'de, *von Kaufman*, emrindeki 9700 Rus askeri ve 412 top ile birlikte Semerkand'a doğru ilerledi. Bundan başka, hastahanelerde tam 12.000 asker vardı⁷¹).

(68) Romonovskiy, s. 213.

(69) Romonovskiy, s. 241. Anwar Khan, s. 113'e göre Ora-Tepe kalesinde 18 Bey ve 10.000 müdafaacı vardı. Beylerden 16, müdaffilerden 6000 kişi hayatını kaybetti.

(70) Loğruhlı *İskender Han*, *Afzal Han*'ın Belh'deki generallerindendi. Haziran 1864'te *Afzal Han*'ın oğlu *Serdar Rahman Han*, Buhara'ya firar ettiğinde kendisine refakat etmiş ve o zamandan itibaren Buhara ordusunda kolordu komutanı olarak hizmet etmiştir. Ksl. *Khokand*, s. 20. Kuropatkin'in 8000 asker ile Semerkand'a girişinde kendisinc *İskender Bey* refakat etti. Ksl. *Vambéry, Geschichte Bocharas*, s. 216. *İskender Han*, Semerkand için Ruslara karşı başlatılan direnmeye mâni oldu. Ksl. *Abaza*, s. 138. Bunun ardından Rusların tarafına geçti. Ksl. *Togan, Bugünkü Türkistan*, s. 229. *İskender Han*'ın, Rusların daha sonraki Türkistan işgallerinde önemli rolü oldu. O, Rus ordusunda özel görevler generali oldu. *Terentev, İstoriya*, s. 413'e göre «Orta Asya'nın en iyi adamlarından biriydi.» Ksl. *Barthold*, II, 1, s. 403 - 404. *Togan*, s. 232'ye göre o, 2000 Afganlı ile Buhara'nın hizmetinde idi. *Barthold*, II, 1, s. 403'e o, sadece 286 Afganlı ile beraber idi.

(71) Kuropatkin, *Geschichte des Fekhzuges*, s. 32. von Vartenberg, s. 51'e göre

1 mayısta, Semerkand'ın Çopanata mevkiinde savaşa başlandı. Buhara, bu savaşı da kaybetti. Bununla, Semerkand'ın durumu ümitsiz hale geldi. Ruslar, süratle muharebe harekâtına giriştiler ve Buhara'nın bu mağlûbiyetinden istifade ettiler. 2 Mayıs 1868'de, Rus birlikleri Semerkand'ı işgal ettiler⁷²). Kısa çarpışmalardan sonra (14 - 17 Mayıs) 18 mayısta Katta-Kurgan'ı işgal ettiler. Katta-Kurgan için yapılan savaşta dahi, düşman kuvvetlerin birbirine zıt görüşleri vardı⁷³). Burası, daha sonraki bir savaş için çıkış mevkiî teşkil ediyordu. Bu mevkiî elde edebilen, zafer bekleyebilirdi. Emirlik, Çopanata'daki savaştan sonra ordusunun savaş kabiliyetini canlandırmaya çalıştı. 2 haziranda Zirabulak'ta, Buhara'nın yine kanlı bir yenilgiye uğradığı bir savaş oldu⁷⁴). Buhara'nın yenilgisi, bilhassa İrcar Savaşı'ndan ve Semerkand'ın elden çıkmasından sonra; beylerin, din adamlarının ve halkın her kesiminden gelen temsilcilerin, Emire karşı hoşnutsuzluğunu tevliid etti⁷⁵). Şimdi, Şehr-i Sebz Beyi, Cora Bey ve Kitab Beyi Baba Bey; Semerkand'ı tekrar ele geçirmek teşebbüsünü ele aldılar. Bu çabalara, Emir'in oğlu şehzade Abdü'l-Mâlik (di-

263'ü subay olmak üzere bunların sayısı 11.511 idi. Anwar Khan, s. 102'ye göre Rusya Buhara'ya karşı 20.000 asker kullanmıştı.

- (72) Özbekistan Tarihi, II, 2, s. 95. Semerkand'ın harpsiz teslimi, son zamanlarda bazı yanlış tefsirlere yol açtı. Meselâ Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, Ankara 1948, s. 350'de şunu iddia etmektedir: «Kaufman 3500 askerle Türkistan'ın en büyük şehri olan Semerkand'ı bir el silâh atmadan işgal etti». Türk gazetecisi İlhan Selçuk, 2 şubat 1967 tarihli «Cumhuriyet» gazetesinde (s. 4) şöyle yazmıştı: «1868'de 3500 Rus askeri, 60.000 kişilik Buhara ordusunu yenerek, 2 ölü ve 38 yaralı pahasına Türkistan'ın kalbi olan Semerkand'ı ele geçirmişlerdir». Şuna dikkati çekmek gerekir ki, savaşa iştirak eden her iki tarafın asker sayısı hakkında verilen rakamlar eksiktir. Buhara Emiri Rusya istilâsı zamanında 4.500 asker ve 30.000 gönüllü polis kuvvetinden ibaret bir orduya sahipti. Ksl. Khokand, s. 20. Romonovskiy, s. 213'de Emir'in 100.000 askeri olduğunu bildirmiş ise de, bunun tarihi hakikat ile alakası yoktur.
- (73) Bir Sibirya Kazağı olan ve İslâm Din'i'ni kabul eden Buhara birlikleri komutanı Osman, Katta-Kurgan müdafaasında yazdığı bir emirnamede şöyle demişti: «Biz Timur'un torunlarıyız. Müslümanların, yurt ve dinleri için nasıl savaştıklarını göstermeliyiz.» Ruslar ise şunu dile getiriyorlardı: «Önümüzdeki muharebe, hemen hemen 300 yıldan beri Büyük Petro tarafından ileri sürülen hesaplaşmaya son verecektir.» Abaza, s. 153.
- (74) Kuropatkin, Geschichte des Feldzuges, s. 32: «Muharebede nizami piyadenin büyük bir kısmı Zirabuluk tepesinde telef oldular, muharebe meydanını kırmızı yeni üniformalı cesetler örtmüştü.»
- (75) İrcar muharebesinden sonra, beyler, şeyhler, dervişler, tüccarlar, san'atkârlar ve dilenciler, hepsi de mücadelenin boğaz-boğaza gelene kadar tekrar bağlatılmasında birleştiler. Emir, tebaasının güvenini kaybetmişti. Ksl. Vambéry, Geschichte Bocharas, s. 213 - 214.

ğer adı; *Katta Tora*) de katıldı. Emir, her ne pahasına olursa olsun bir sulh temini için Mayıs 1868'de, gayret sarfetmişti. Rusların sulh şartları fazlasıyla ağırdı. Türkistan Genel Valisi *von Kaufman*, Buhara; 8 yıl zarfında 1.500.000 tilla (= 4.600.000 ruble) ödediği takdirde Semerkand hariç, Katta-Kurgan'dan Yangi-Kurgan'a kadar olan bölgelerin Emirliğe geri verileceğini söylüyor veya işgal edilen bütün bölgelerin Rus mülkü olarak tanınması halinde 125.000 tilla ödenmesini, talep ediyordu⁷⁶). Çok ağır savaş masrafları yüzünden Buhara'nın devlet hazinesi nerdeyse boşalmıştı. Nihayet Mayıs 1868'de bir sulh antlaşması yapılabildi. Savaşın devamına karar veren ve Karşı Şehri'ni kendilerine hareket noktası olarak seçmiş olan *Cora Bey*, *Baba Bey*, şahzade *Abdü'l-Mâlik*, *Hâkim Bey* (Şehr-i Sebz civarındaki hükümdarlardan biri) ve Sultan *Sadık* (Türkistan ve Taşkent'in şöhretli savunucusu) gibi yönetim kadrosu, etraflarına 40.000 savaş gönüllüsü toplayarak, 14 Haziran 1868'de Semerkand'a yürüdüler ve Rusları şehirden atmaya teşebbüs ettiler. Bu büyük harekâta, Semerkand şehir halkı da katıldı. Ruslar, kaleyi savunmaya çalıştılar; 14 - 15 Haziranda takriben 150 ölü verdiler. Rus garnizonu 4 bölük, 95 istihkâm-cı, 25 Kazaçık ve 8 top'tan ibaretti. Çarpışmalar sonunda, sadece 36 Rus askeri hayatta kaldı⁷⁷). Türkistan Genel Valisi *von Kaufman*, Buhara şehrine girmek üzereydi. Serpul'daki savaşı henüz bitirmişti ki, 4000 askerle Semerkand'a dönmek zorunda kaldı. O, çoğunlukla sopa, bıçak ve demir çubuklarla silâhlanmış olan halk kitlelerinin arkasından 16 Haziranda ateş açılması emrini verdi. Bu sefer Emir, Rusların müttefiki oldu. *Abdü'l-Mâlik*, Semerkand'da zafere ulaştığı anda kendisini taht'ından indirir korkusu ile Emir, saltanatını kurtarmaya teşebbüs etti. Şimdi Emir, kendi oğluna karşı yürüdü. İlk çatışma Çırakçı'da oldu. Rus aleyhtarı Sultan *Sadık*, *Abdü'l-Mâlik*'i ve dolayısıyla Semerkand'ı desteklemek için, Nur Ata dağlarından Emir'e karşı yürüdü. Emir, ümitsiz bir durumda kaldığını görerek Kermene'ye geri çekildi. Oğlu *Abdü'l-Mâlik*'in saltanatına mâni olmak için Emir, şahzadeye karşı kendi başına harekete geçmesi için, Karşı çevresi hükümdarlarından *Mümin Bey Toksabay*'a müracaat etti. *Mümin*, Semerkand direnme savaşı yönetimine bir mektup yazarak, Emir'in Ruslarla barış yaptığını ve birlik komutanı *Osman*'ı Ruslarla birlikte Katta-Tora'yı (*Abdü'l-Mâlik*) cezalandırmak için Şehr-i Sebz'e gönderdiğini bildirdi. Şehr-i Sebz'i savunmak için şahzade, or-

(76) Barthold, II, 1, s. 404 - 6.

(77) Mücadelenin seyri hakkında daha tam bilgi için bak. Abaza, s. 152 - 160. Abaza, s. 161'de Rusların Semerkand'taki kuvvetlerinin 9 taburdan ibaret olduğunu bildirmiştir.

dusu ile Semerkand etrafındaki Dargan ordugâhını terketti. Nihayet Ruslar, Semerkand'a hücum ettiler. Şahzade, Şehr-i Sebz'e gelince, *Mümin*'in gönderdiği haberin bir yalan ve tuzak olduğu anlaşıldı⁷⁸). Bu aralık Ruslar, ayaklananları sürüp attılar ve 20 haziran 1868'de Semerkand'ı tekrar işgal ettiler. İntikam hırsıyla Ruslar, Semerkand «*Şehrini kül haline getirdiler; halkın mal ve mülkünün üç gün müddetle yağma edilmesine müsaade ettiler*»⁷⁹).

23 haziran 1868'de, Emirlik ile Türkistan Genel Valiliği arasında bir barış anlaşması imzalandı. Bu anlaşma gereğince: Emir, Hocent, Ora Tepe ve Cizzak şehirlerini Ruslara terkedecek; savaş tazminatı olarak 500.000 tilla ödeyecek ve Katta-Kurgan'ın batısına kadar olan sınırı tanıyacaktı. Ruslar ise, savaş tazminatı ödenince, Semerkand ile Katta-Kurgan'ı Emirliğe geri vereceklerdi. Emir, talep edilen savaş tazminatını 1870'e kadar ödemişse de Ruslar, zikredilen şehirleri Buhara Emirliği'ne geri vermediler. Emir, 22 ekim 1870'de şehirlerin teslimini görüşmek için Petersburg'a bir heyet gönderdi, fakat kabul edilmedi⁸⁰). Barış anlaşmasına rağmen Ruslar, Buhara Emirliği topraklarındaki askeri harekâtı durdurmadi. Emir'e yardım etmek parolasıyla *Abdü'l-Mâlik*'e karşı savaşta 23 ekim 1868'de Karşı şehrini işgal ettiler. Bu sefer, Emirlik birlikleri ile Rus birlikleri bir arada cephede bulundular. Şahzade, Buhara'yı terketmek zorunda kaldı. 22 aralık 1868'de Hîve'ye vardı. Buradan Kaşgar'a ve 1873'de Hindistan'a gitti. 1909'da Peşaver'de öldü⁸¹). Şehr-i Sebz Beyi, Emirlik ile yapılan barış anlaşmasının kendisini bağlamadığı kanaatindeydi. Karşı seferinden takriben iki yıl sonra 17 ağustos 1870'te Ruslar bu şehri ele geçirdiler ve Emirliğe bağladılar. Buhara'nın yenilgisinden sonra birtakım Beyler (hükümdarlar), farklı bölgelerde bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bunlar arasında, Kölâb, Hisar ve Surhan Derya Beyleri bulunuyordu. Bunlar, Rusların yardımı ile, daha 1869'da, Buhara'nın egemenliği altına alındılar. Aynı şekilde, Denâv Beyi *Abdü'l-Kerim Dathâ* da bağımsızlığını ilân etti. *Abramov* komutanlığı altındaki Rusların seferi ile 1870'de, Zerefşan Irmağı'nın yukarı mecrasında 1868'den beri ba-

(78) Sâmî, s. 90 - 91.

(79) Kuropatkin, *Geschichte des Feldzuges*, s. 38.

(80) Olzscha-Cleinow, *Turkestan*, s. 75.

(81) Barthold, II, 1, s. 407. Togan, *Bugünkü*, s. 232: Cora Bey ve Baba Bey, Rusların teşviki ile Hudayar tarafından 1870'te Buhara Emiri'ne teslim edilmişlerdir Barthold, II, 1, s. 409: «Nihayet Ruslar siyasi mültecilerin iadesi âletini Orta Asya'ya soktular.» Cora Bey'in fevkalâde vasıfları hakkında gerçek anlamda: Eugene Schuyler, *Turkistan*, Edited with an introduction by Geoffrey Wheeler, London 1966, s. 45'de bilgi vermiştir. Bu eserin 46. sayfasında Cora Bey ve Baba Bey'in portreleri bulunmaktadır.

ğımsız olan küçük beylikler (Maçtu, Falgâr, Fân, Kiştüt, Mâhiyan) boyunduruk altına alınarak Rus idaresine tâbi tutuldular. Belki dış siyaset sebebiyle, veya her iki tarafta da fazla kan akıtılmaması için Ruslar, Emirliğin tamamını işgal etmeğe cesaret edemediler.

Barış anlaşmasından sonra, Guzar, Karşı ve Şehr-i Sebz'den 3000 kişi, —ulema, şeyhler, talebeler—, Rusların memlekete nüfuz etmelerine karşı savaşımaya devam etmek için and içtiler. Kermene'de Emir Muzaffer'e bir istida vererek: «Bizim önderimiz olarak dinsizlere karşı çıkın! Savaş meydanında gözleriniz önünde ölmeye hazırız; ondan sonra canınızın istediğini yapınız! Fakat, önderimiz olmaya razı değilseniz; o halde dinsizlere karşı savaş bizzat sürdürebilmemiz için lütfen bize at ve askerî kuvvet veriniz. Sonra burada (Saray'da) eğlenebilir, hoş vakit geçirebilirsiniz!» diye arzularını bildirdiler⁸²). Bu isteği, Emir reddetti. Rusların yardımı ile, bizzat kendi veliahdı Abdü'l-Mâlik'i koğmayı başardı. Mümkündür ki, Rusya için, iç çekişmeler ile zayıf ve kararsız yaşayan bir Emir, Buhara'nın tamamını ele geçirmekten daha değerliydi. Rus yönetimi, doğrudan doğruya Amu Derya'ya yaklaşmakla da İngilizleri tahrik etmek istemiyordu. O zamanda da bir İslâm dünyası mevcuttu; fakat nerede ise dilini yutmuştu; Türkiye hariç, Avrupa'nın üstün egemenlik devresinde güçsüzdü ve parçalanmıştı.

Buhara ile Rusya arasında, 1873'e kadar, Buhara'nın hükümranlılık bölgesinde Rusya'ya kontrol yetkisi tanıdığı anlamına gelen hiç bir anlaşma yoktu. Hive Hanlığı'nın 1873'te boyunduruk altına alınmasından sonra Rusya, Buhara siyaseti için yeni bir fırsat elde etti. Hive üzerinden Amu Derya'ya geçit yolunu emniyet altına aldı. Buhara ile Rusya arasında, Rus gemilerinin Amu Derya'da seyri serbestisi hakkında hiç bir anlaşma yoktu. Bundan başka Semerkand'ın Buhara'ya mı yoksa Rusya'ya mı ait olduğu, kesin olarak belirlenmemişti. Semerkand'ı Rusya'ya kesin olarak ilhak etmek von Kaufman'ın rüyasıydı. O, «Orta Asya'nın tarihi ve dinî bakımdan önemli —dünyanın merkezi noktası— bir şehri olan Semerkand'a hâkim olmanın, Buhara Emiri'nin, buranın Müslüman halkı üzerindeki fevkalâde nüfuzunu mutlak surette yıkacağı, ve Semerkand'ın Zereşşan Barajı tahrip edildiği takdirde Buhara şehrinin son derece zavallı bir vaziyete getirilebileceği ve bu hâkimiyet sayesinde bu şehrin de bağımlı hale sokulabileceği»⁸³) kanaati üzerinde ısrar ediyordu. Rus yönetimi, Semerkand'ın Rusya'ya bağlanması zamanı geldiğine kanaat getirdi.

(82) Barthold, II, 2, s. 404 - 5.

(83) Khalfin, Politika, s. 232, dipnot 113.

Rusya, 1873'de Buhara Emirliği'ni yeni bir anlaşma yapmaya zorladı. 28 eylül 1873'de, iki devlet arasında 18 maddelik bir anlaşma imzalandı. Buhara Emirliği'nin ayağına köstek vuran bu anlaşmayı, Emir *Said Muzaffer Bahadır* ve Türkistan Genel Valisi *von Kaufman* imzaladılar. Rusya, Semerkand ve çevresinin kendine terkedilmesini; Buhara'nın bağımsız bir dış politika takip edemeyeceğini; Rusya'nın Buhara'da ticarî serbestiden her bakımdan faydalanacağını ve burada bir Rus siyasî komisyonu bulundurabileceğini, Buhara'ya dikte etti⁽⁸⁴⁾. Bu suretle Buhara Emirliği Rusya kontrolü altına alındı⁽⁸⁵⁾. Emir, Buhara'nın küçük sınırları içindeki millete hükmediyor; Rusya da Türkistan Genel Valisi vasıtasıyla Emir'e hükmediyordu. Buhara; 1873'ten, mart 1918'de Sovyet rejimi tarafından istiklâli tanınıncaya kadar tam 45 yıl Rusya'nın himayesine bağlı kaldı. Bu devrede, Emirliğin devlet varlığı, şeklen devam etti ise de onun siyasetini Rusya tayin etti.

4. Rusya - Hive Hanlığı Savaşı

Ruslar, Kokand ve Buhara Emirliği ile yaptıkları savaşımlardan galip olarak çıktıktan sonra, daha *I. Petro* zamanından kalma, Hive Hanlığı'nın istilâsına ait planı ele aldılar. Rus tarihçileri, *I. Petro* tarafından, ölümünden önce, «*Hive cezalandırılmalıdır*»⁽⁸⁶⁾ diye talimat verildiğini bildirirler. 1717'de Rus Çarı'nın isteğine boyun eğmedi diye Hîve'yi cezalandırmak için Rusya, 1717'den 1873'e kadar, 156 yıldan fazla beklemek zorunda kaldı. Hîve'yi ele geçirmek veya tehdit etmek suretiyle Rusya, Amu Derya'ya geçit temin etmek amacıyla idi. Hîve, kafa tuttu. 1839-40'ta başarısızlığa uğrayan cezalandırma seferinden sonra 1854'ün ilkbaharında Rus yönetimi, *Petrovskiy*'nin idaresinde 17000 askerin Hîve'ye yürümesini emretti. Bunlar, Aral Gölü'nde (Amu Derya'nın aşağı mecrası) yenildiler ve bir barış anlaşması ile geri çekilmek zorunda kaldılar⁽⁸⁷⁾. Fakat, 1856-59 yıllarında Rusya, Hazar Denizi'nin Mangışlak yarımadasında, 1859 yılında, adını Novo Aleksandrovsk'a çevirdikleri Novo Petrovskiy isimli bir müstahkem liman inşa etmeye ve burada bir hareket üssü meydana getirmeye muvaffak oldular. Ruslar, 1859'da Hazar Denizi'nin doğu

(84) Bu sulh muahedesi'nin tam metni için bak. Boulger, *England und Russia in Central Asia*, s. 333 - 38.

(85) *Özbekistan Tarihi*, II, 2, s. 96.

(86) Abaza, s. 176.

(87) Vaselevskiy, *Oçerk İstoriko-geograficeskie*, s. 335, dipnot 2; Kostenko, *Srednaya Aziya*, s. 140.

sahilinin haritasını çizmekle, en önemli askeri - siyasi görevlerden birini tamamlamış oldular⁸⁸). Daha sonraki harekât için bu, bir temel teşkil etti.

5 kasım 1869'da, Albay *Stoletov* komutasındaki Rus askerleri, Kızıl-Suv'a (Krasnovodsk) çıktılar ve burada deniz kuvvetlerini toplamaya devam ettiler. 18 ocak 1870'de *von Kaufman*, Hîve Hanı'na, bir ticarî nakliyat limanı kurmak üzere Kızıl-Suv'a çıkartma yapıldığını bildiren bir mektup yazdı. 25 şubat 1870'de Hîve Divanbeyi cevabında, Rusya'nın bu adımını —ordu sevkiyatı ve kale inşaatı— reddettiğini ve bu tedbirleri yabancılara ait yerleri cebren ele geçirme olarak saydığını bildirdi⁸⁹). Ruslar ise ticaret yolları aramayıp, Türkistan'da hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak için, askeri bir amaç güdüyorlardı⁹⁰). Rusların, Hazar Denizi'nin sağ kıyısında görünmelerinden, İran da huzursuz olmuştu. Fakat Rusya, 1869'un sonunda, Atrek Irmağı'nı her iki memleketin sınırı olarak öngören bir anlaşma ile İran'ı tarafsız hale getirmeyi başardı. Kızıl-Suv, daha sonraları Hîve Hanlığı'na ve Türkmenlere karşı bir hareket üssü olarak hizmet etti. Krasnovodsk Kalesi'nin yapımından sonra Hîve, Orenburg yönünden Üst Yurt ile; Taşkent yönünden Kızıl Kum ile; Hazar Denizi yönünden Krasnovodsk (= Kızıl Suv) ile, üç taraftan sarılmıştı.

Rus birlikleri, 1869'dan beri Mangışlak ve Krasnovodsk yönünden Hîve'nin bozkır bölgelerine ilerliyorlardı. 1871'de Sarı Kamış'ı işgal ettiler. Hîve Hanı *Muhammed Rahim*, Rusya'nın gücü karşısında kendini gayet emniyetsiz hissediyordu. Rusya'nın artan saldırganlığı karşısında bir çıkar yol arıyordu. 1871 yılında, Mangışlak yarımadasından nüfuzlu bir şahsiyet olan *İşan Nur Muhammed*'i kabul ederek, Rusya'ya karşı ne yapılması gerektiği hususunda tavsiyesini rica etti. İşan şöyle dedi: «Yıllardan beri önümüzde bir boa yılanı durduğunu gördünüz. Buna mukabil ne yaptınız? Bu hususta o zaman, birçok defa dikkatinizi çekti isem de, sözümü dinlemediniz. Şimdi artık

(88) *Dandewille* idaresindeki bu heyete 9 subay, 100 asker ve 48 Kazak ıstıtrak etti. *Galkin*, diplomat sıfatıyla; *İlminski* ise mütercim olarak katılmıştı. Bu heyete Yomud-Türkmenierinden *Muhammed Safa* ve *Han-Mambet* refakat ediyordu. Bu heyetin Hazar Denizi'nin sağ kıyılarına doğru seyrini, M. N. *Galkin*, *Etnograficeskie i istoriceskie materialy*, Spb, 1869, s. 49 - 149'da tasvir etmiştir.

(89) Daha tam bilgi: *Olzscha-Cleinow* *Turkestan*, s. 87 - 88.

(90) *Grodekov*, *Khivinskiy pohod*, s. 2 - 3'e göre *Şir-All Han*, 1896'da Afganistan hükümdarı olduktan sonra Rusya'ya karşı bir Orta Asya Müslümanları Birliği kurmak niyetinde idi. Bunun üzerine 1869'da Rusya, Türkistan'daki hâkimiyetini emniyete almak için Krasnowosk Körfezi'ni işgal etti.

vakit çok geçir»⁹¹⁾. Gerçekten de Hîve, önünde duran büyük tehlikeyi çok geç kavradığı gibi, etkili bir savunma tedbiri alacak durumda da değildi.

von Kaufman, Hîve ile mektuplaşmak suretiyle Hîve'yi boyun-duruğu altına almak için bahane bulmaya çalışıyordu. 1871'de Kafkasya valisi Büyük prens *Mihael Nikolayeviç*'in nezaretinde Ruslar, Hîve Hanlığı'na ait Irkebay Vahası'nı işgal ettiler. *von Kaufman* 1870-71'de Hîve'ye Rus ticaretine mânisiz kapılarını açması için birkaç defa müracaat etti. Hîve, tek taraflı kararlaştırılan ticarî münasebetleri reddetti. *von Kaufman* için, şimdi müsait an gelmişti. Hîve'nin işgali için Petersburg'da çaba harcadı. Rus makamları, *von Kaufman*'ın bu fikrini tasvip ettiler; fakat Hîve'ye bir sefer yapılmasını, ancak yeteri kadar hazırlık yapıldıktan sonra uygun buldular.

3 aralık 1872'de Çar *II. Aleksander*'in da dahil olduğu Rus Hükûmeti'nin bir komitesi, Hanlığın işgaline karar aldı. Harekâtın idaresi, Türkistan Genel Valisi *von Kaufman*'a verildi. Rusya ordusunun seferine Orenburg, Kafkasya ve Türkistan birlikleri iştirak edecekti. 12 aralıkta Çar, Hîve seferi planını onayladı. İngiltere'nin Petersburg büyükelçisi, daha mart 1872'de Rusya'nın, 1873'ün ilkbaharında Hîve'yi işgal etmeyi planladığını hükûmetine bildirmişti. Londra hükûmet çevrelerinde, Afganistan yüzünden kuşku belirdi. Ocak 1873'te Çar, kendisinin askeri yaveri *Graf Şuvalov*'u Londra'ya gönderdi. *Şuvalov* burada, Hîve'ye bir seferin planlanmış olduğunu, fakat sürekli bir işgalin söz konusu olmadığını beyan etti⁹²⁾. Rusya, bu sefer de İngiltere'yi Hîve konusunda tarafsız hale getirmeyi başardı; hatta, 1873'de, Orta Asya'daki İngiliz menfaatlerine riayet edeceğine dair teminat veren bir anlaşma yaptı. Rus yönetimi, dış siyaset bakımından kendini emniyete aldıktan sonra, şubat 1873'te Hîve'ye birkaç yönden saldırıya geçti. Bu ana kadar Ruslar, 1871'in başından beri, Hîve yönünde ordu harekâtı ile meşgul oldular. Orenburg'dan hareket eden General *Verevkin*'in birlikleri, Kafkasya'dan hareket eden General *Lomakin*'in birlikleri ile, Taşkent'ten hareket eden *von Kaufman*'ın birlikleri, mayıs 1873'te, aynı zamanda Hîve'ye varacaklardı. Rus kaynaklarına göre Hîve seferine 13000'den fazla asker katılmıştı⁹³⁾. Her

(91) Grodekov, *Khivinskly*, s. 6.

(92) Antagonismus, s. 102. Suvalov, Londra'da: «Rusya'nın Hîve'ye kayıtsız şartsız bir ders vermek istediğini... ve ona bir ticari anlaşma kabul ettirmeye çalıştığını» açıklıyordu. Ksl. Olzscha-Cleinow, *Turkestan*, s. 89. Bundan başka, «Çar'ın hiç bir surette Hîve'yi işgal etmeyi arzu etmediğini, bilâkî böyle bir imkânın kat'i surette yararlanılmaması için emir verdiğini», temin ediyordu. Ksl. Hoetzsh, *Rusland in Asien*, s. 81.

(93) Bunlardan 5300'ü Türkistan Genel Valiliği istikametinden, 3500'ü Orenburg

üç harekât üssünde 264.250 asker yedekte; bunların 197.625'i Kafkasya'da, 40.469'u Orenburg genel valiliğinde ve 26.160'ı savaşa hazır vaziyette, Türkistan genel valiliğinde bulunuyordu⁹⁴). Rus yönetimi şimdiye kadar işgal etmiş oldukları bölgelerin halk soylarından, bozkırın geçilmesinde bilhassa hizmetler gören, birkaç Müslümanı kazanmışlardı⁹⁵).

Hive Hanlığı, böyle bir genel taarruza karşı başarılı bir savunma yapacak durumda değildi. Polis kuvvetleri dışında, Hive'nin topu topu 1500 kadar nizami askeri vardı. Nüfus sayısı da 500.000'i geçmiyordu. Rus hesaplarına göre, topraklarının yüzölçümü 130.590 verst kareden ibaretti⁹⁶). Bu hali ile Hive, gönüllüleri, şuur ve azim sahibi vatandaşlarını Rusya'nın genel istilâsına karşı harbe sevk etmek suretiyle üç aydan fazla savunmaya devam etti.

Sürekli çatışmalardan sonra 29 Mayıs 1873'te, 291'i subay olmak üzere 6.965 Rus askeri Hive şehrine girdi⁹⁷). Şehirde karşılıklı, önemsiz top atışları yapıldı. Hive için bir muharebenin yapılması beyhude idi. Han'ın biraderi *Atacan Tora* (1873'de henüz 22 yaşında), savaşın sürdürülmesine karşı idi. 1872'nin sonunda kardeşi *Said Muhammed Rahim Bahadır Han*'ı tahtından indirmeye teşebbüs etmişti, ve hapse bulunuyordu. Onun, saray çevrelerinde de kendine bağlı adamları vardı. Buna karşı Rusya'nın amansız bir düşmanı olan Divan Beyi *Mat Murat* ve Yasavul Beyi (polis kuvvetleri komutanı) *Rahmetullah*, harbin sürdürülmesini istemekte idiler. Han'ın, Hive'de 300'den fazla askeri yoktu. Şehir teslim oldu. Taht, daha 29 Mayıs 1873'te müsadere

Genel Valiliğinden, 4300'ü de Kafkasya'dan gelmiş bulunuyordu. Bunların emrinde 4600 at ve 20.000 deve vardı. Ksl. Makşeev, s. 314. Ruslar yaptıkları seferlere iştirak eden kuvvetleri hakkında hiç bir vakit tam bilgi vermezlerdi. Hive seferinde de hal bu idi. Abaza, s. 176'ya göre Kafkasya kolunda 2200 asker, Orenburg İstikametinden gelen birlikte 9 bölük ve 9 Kazaçık yüzlüğü (s. 190) ve Taşkent kolunda 5250 asker bulunuyordu (s. 191). Vartenberg, s. 112 - 114'e göre Hive'ye karşı 10.000 asker sevk edilmişti. Kuropatkin, *Geschichte des Feldzuges*, s. 43'e göre bunların sayısı 13.000 idi. Fred Burnaby, *A ride to Khiva*, s. 255. Askerlerin sayısı 14.000 (53 bölük, 25 Kazaçık yüzlüğü, 5 topçu birliği) idi. Boulger, *Central Asian questions*, s. 16'ya göre Hive seferine en az 30.000 Rus askeri sevk edildi.

(94) Hugo Stumm, *Der russische Feldzug*, s. 375.

(95) Bunların arasında hücum kütası kumandanı olarak Alihanov; Deve güdücüsü ve yol göstericisi olarak Kabak Erbamet (Kazak Türklerinden; yolları iyi bilirdi), Ata Murat (Türkmen), Gaynulin (Tatar) vb. bulunuyorlardı. Ksl. Abaza, s. 178; Grodekov, *Khivinskiy*, s. 134 ve 247. Refakat edenlere şahıs başına 15 - 20 ruble ödeniyordu.

(96) *Özbekistan Tarihi*, II, 2, s. 152 - 53.

(97) Lobysevich, *Opisanie*, s. 239; Grodekov, *Voyna*, I, s. 264, bu askerler 29 Mayıs 1873'de Hive şehir duvarlarına eriştiler.

edilerek derhal Moskova'ya nakledilmişti. 30 mayıs 1873'te *von Kaufman*, *I. Petro*'nun doğum günü için bir âyin tertip ettiğini Çar'a bildirdi. Bununla, *I. Petro*'nun vasiyetinin gerçekleştirilmiş olması dile getirilmek isteniyordu. 2 haziranda Hîve Hanı *Bahadır Han*, *Kaufman*'ın huzuruna çıkarak kapitülasyon şartlarını kabul etti. Divan Beyi (Başvekil) *Mat Murat* ile ordu ve polis kumandanı *Rahmetullah*, tutuklanarak derhal Kazalı Kalesi'ne gönderildiler; ondan sonra da 14 mart 1873'te müebbed olarak, Kaluca eyaletine sürüldüler, *von Kaufman* 6 haziranda bir emir ile Hanlığı idare etmek için bir Taht Şûrası teşkil etti. Bu heyet, üçü Hîve'den, dördü de Rusya'dan olmak üzere yedi kişiden meydana gelmişti⁹⁸).

von Kaufman, 12 ağustos 1873'te Han'a 18 maddelik bir barış anlaşması dikte etti. Bu anlaşma gereğince Han, Amu Derya'nın sağ kıyısındaki (akıntı yönünde) toprakları (76.000 km.² olan bu topraklarda 205.000 nüfus vardı) Rusya'ya terkederek, egemenliğinden vazgeçecekti. Savaş tazminatı olarak 2,2 milyon ruble ödeyecek, Rus tüccarlarına tam bir ticarî serbestî garanti edecek ve Hanlığın diğer bölgelerinde kale ve benzeri inşaatlara müsaade edecekti. Han, bundan böyle veraset hukukuna binaen, tebaasının iç problemlerini (Rus asıllıların değil) halietmek üzere vazifesini icra edebilecekti⁹⁹).

Bununla Rusya, bir askerî sefere istinaden, 1715'ten beri peşine düşmüş olduğu tarihî hedefine 1873'te erişmiş oldu. Bu sefer hakkında Rus tarih kitapları¹⁰⁰), Avrupalı ve Amerikalı yazarlar¹⁰¹),

(98) Bu vekiller heyetinde Hîve Hanlığı, *Mat.Niyaz* (Başbakan, Rus dostu), *Irtas All İnak* (Han'ın üvey kardeşi) ve *Abdullah Bey* ile temsil edilmişti. Buraya Ruslardan *Albay İvanov*, *Podjarov*, *Khoroskin* ve *Altınbay* (Taşkentli bir tüccar) dahilildiler. Vekiller heyetine blzzat Han rıyaset ediyordu. Vekiller heyetinin denetimi Hîve topraklarındaki Rus kitalarının kumandanına alttı. Ksl. *Lobyseviç*, *Opleanie*, s. 245; *Grodekov*, *Khivinskiy*, s. 272 - 73.

(99) *Grodekov*, *Voyna*, I, s. 338; *Vaselevskiy*, *Oçerk*, s. 362; *Olzscha-Cleinow*, s. 90; B. Hayit, *Baskıncıların Hîve Hanlığı ve Kaspî boylarını Özlge Karatuv Uçtın küreşleri ve undağı facialar*, MT 1944, No. 55, s. 17 - 23; *Lobyseviç*, s. 268 - 70; *Rıza Nur*, IV, s. 375 - 76; *Burnaby*, s. 397 - 401 (muahede metni ile birlikte); *Boulger*, *England und Russia*, s. 326 - 32 (muahede metni ile birlikte); *Mac Gahan*, *Hîve Seyahatnamesi ve Tarihi* (İngilizceden tercüme eden: Kul Ağası) İstanbul 1876 (Hicrî 1293), s. 385 - 91.

(100) Hîve seferinin seyri üzerine Rusların anlayışını şu etüdler aksettirmektedir: *Grodekov*, *Khivinskiy pokhod*, 343 s. + 72 s. ekleme; *Lobyseviç*, 277 s.; A. M. *Alikhanov*, *Pokhod v Khivu*, Spb, 1873; *Trotzkiy*, I. V. *Tümgeneral, Materialy dlya opisanie*, 11 cild. Diğer Rus etüdları için bak. R. A. *Pierce*, *Soviet Central Asia. A bibliography*, Part 2, California 1966, s. 7 - 8.

(101) Hîve seferi ve savaş esnasında halkın uğradığı facia üzerine yazılmış en iyi incelemelerden biri: *Januarius Mac Gahan*, *Compaigning on the Oxus and the Fall of Khiva*'dır. (New-York 1974, 438 s. Türkçe baskısı, İstanbul 1876,

etrafıca malûmat vermişlerdir. Nihayet, «yüzyıllarca süren eski Hıve Problemi'nin çözümü»ne ait şeref von Kaufman'ın olmuştur¹⁰²).

Rusya tarafından ilhak edilen Amu Derya'daki bölgeler, 1873'te bir Amu Derya Sancağı haline getirildi. Daha sonra bu isim, 1874'te Amu Derya Şubesi olarak değiştirildi. Bu sancak, veya şube valisinin, Hanlık üzerinde kontrol görevi vardı. 1874'de Taht Şûrası da ilga edildi. Han, içişleri ile ilgili bir karar almadan önce evrak-ı müsbiteyi tasdik için Amu Derya Şubesi askerî valisine sunmayı tekeffül etmek zorunda kalmıştı. Merkezi, Petro-Aleksandrovsk'ta (=Törtkul) olan Amu Derya Şubesi 1887'de Türkistan genel valiliğinin Sir Derya bölgesine bağlandı. Bu şubenin valisi, sivil meselelerde Sir Derya bölgesi valisine; askerî bakımdan ise doğrudan doğruya Türkistan genel valisine tâbi idi. Hıve Hanlığı'nı egemenliği altına aldıktan sonra Ruslar, 9 mart 1874'te Hazar Denizi Etrafı Askerî Sancağı'nı teşkil ettiler. Kafkasya başkumandanına tâbi olan bu askerî sancağın yeri, Krasnovodsk idi¹⁰³). 6 şubat 1890'da bu askerî sancak, Hazar Denizi Etrafı Eyaleti haline getirildi. Bu eyalet, Rus Savaş Bakanlığı tarafından kontrol ediliyordu. Eyalet valisi Meşhed ve Tahran'daki Rus diplomatik temsilcileri ile, Buhara'daki siyasi şube ve Türkistan Genel Valisi ile işbirliği yapmak mecburiyetindeydi. Bu Eyalet, 26 aralık 1897'de, diğer bölgelerin, bilhassa Türkmen yerleşme mevkilerinin boyunduruk altına alınmasından sonra, Türkistan Genel Valiliğine bağlanmış oldu¹⁰⁴). Bu Eyalet, doğu Hazar havzasını (Afganistan ve İran sınırına kadar), Amu Derya'nın sol kıyısından Hıve sınırı ile Ural bölgesi sınırına kadar kapsıyordu. Böylece, küçük ve zayıf Hanlık şimdi, ilhaktan sonra yüzeyi 54.690 verstkare olup (bunun sadece % 2,2'lik

459 s.) Yazar Amerikan gazetelerinin muhabiri olarak savaş bölgesinde kanna aykırı olarak dolaşmıştır. Rusya'nın Hıve seferinde tek Amerikan görgü tanığı idi. Diğer bir inceleme: Huga Stumm, *Der russische Feldzug nach Chiwa*, 3 cilt, Berlin 1875 - 76. İlk cildi: *The Russian campaign against Khiva in 1873, Part 1*. Calcuta, 341 s., başlığı altında negredildi. Stumm, Alman ataşemiliterinin seferdeki gözlemcisi idi. Stumm'un kitabından önce: Sir Charles Vincent'in, *Russia's advance eastward, based on the official reports of lieutenant Huga Stumm, German Military Attache to the Khivan expedition* (London 1874, 187 s.) adlı kitabı çıktı. Hıve seferinin Fransızlara ait bir tasviri için bak. Mauris H. Weil, *L'expédition de Khiva*, Paris 1874 (72 sahife).

(102) Vaselevkiy, *Oçerk*, s. 362: «Bekoviç'in 1717'de ve Perovski'nin 1830'da başarıldığını Konstantin Petroviç von Kaufman 1873 yılında mükemmel bir surette başardı ve yüzyıllar boyu süregelen Hıve problemini o son olarak çözdü».

(103) Tikhomirov, *Prisoedenenie Merva*, s. 17.

(104) *Jurnal' Soveta Turkestanskogo Generalgubernatora*, Taşkent 1904, No. '39, s. 1, ek 2.

kısmı ziraat için kullanılıyordu) Amu Derya Şubesi ve Hazar-Arası Eyaleti tarafından kontrol edildi. Bu idarî tedbir, Hanlığın 1920'de lağvına ve 1924'te Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin tasfiye edilmesine kadar yürürlükte kaldı.

5. Ahal Vahasındaki Türkmenlere Karşı Rus Askerî Seferi ve Gök Tepe'de Kanlı Savaş

Rusya tarafından boyunduruk altına alınıncaya kadar Türkmen boyları, Buhara ve Hîve devletlerine ait topraklarda yaşarlardı. Bunların bir kısmı, boy esasına dayalı Hanlarının idaresi haricinde, diğer hiç bir devlet otoritesine tâbi değillerdi. Bu boylar¹⁰⁵), varlıklarını devam ettirebilmek için aralarında savaştıkları gibi, diğer devletlere karşı da savaşırlardı. Kendi aralarında birleşememeleri, savunma güçlerini zayıflatıyordu.

Ruslar, Krasnovodsk ve Çikişler'de mevkilerini sağlamlaştırdıktan sonra Türkmenler, onların ilhak siyasetinin hedefi oldu. Hîve'nin işgalinden sonra general *Golvaçev* idaresinde bir seferî kuvvet, Türkmenlere karşı gönderildi. Bilhassa Yamudları hedef alan bu kuvvet, onları, Hîve Hanlığı dahilinde 1874'te boyunduruk altına aldı. Rusya'nın amacı, İran sınırına erişmektir. Bu ise ancak Türkmenlerin Rus hâkimiyeti altına alınması ile mümkündür. General *Lomakin* idaresindeki bir seferî kuvvet, 1871'den 1879'a kadar aralıksız olarak Teke Türkmenlerine karşı savaştı ise de, netice alamadı¹⁰⁶). 1872'den beri Albay *Morozov* idaresindeki bir seferî kuvvet, Kızıl Arvat yönünde harekâta bulundu. Bu şehri ancak Mayıs 1877'de işgal edebildi; fakat Krasnovodsk üssüne uzaklığı dolayısıyla şehri terketmek zorunda kaldı. Buna mukabil hareketi sevk ve idare edebilmek için 1878'de Atrek Irmağı'nda Çat kalesi inşa edildi. Daha 14 Ocak 1876'da, Kafkasya'nın Dağlık

(105) En önemli Türkmen boyları ve onların yaşadıkları yerler: Çandar, Hîve ile Hazar Denizi arasında; Yomudlar, Hazar Denizi'nin güneyinde ve Hîve'nin güneybatısında; Gökler, İran sınırında; Tekeler, Ahal Teke vahasında ve Merv'de; Sarıklar, Murğap Irmağı'nın orta mecrasında; Salarlar, Merv çevresinde ve Horasan'da; Ersarlar, Amu Derya'nın orta mecrasında. Ksl. M. A. Czaplicka, *The Turks of Central Asia*, Oxford 1918, s. 34. Türkmen boyları Salar, Yomud, Çandar ve Tekeler XVIII. yüzyıldan beri Hîve Hanlığı topraklarında yaşıyorlardı. Ksl. Bregel: *Khorezmskie Turkmeny*, s. 23. Boyların önderleri ya ihtiyarlardan veya cesur, akıllı ve başarılı adamlardan seçilirdi. (Ksl. Bregel, s. 23.) Boyların alt boylara ayrılması üzerine bak. Galkın, s. 6 - 12; Fransız von Schwarz, *Turkestan*, s. 46.

(106) M. Anninkov, *Akhal-Tekinskiy*, s. 4.

Bölge Dairesi âmiri *Franklin*, Ahal Teke Türkmenleri bölgesinde Rusya'nın nüfuzunun takviyesi için bir plan teklif etmişti. Kafkasya başkumandanı, bu planı kabul ettiyse de Petersburg, vakitsiz davranmaktan çekiniyordu. Bundan başka, 1877-78 yıllarında Rus ordusunun daha sonraki ileri hareketini engelleyen, Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş başladı. İngiltere'nin 1878'de Kâbil, Kandahar ve Gazne'ye girmesi, Rusya'nın istilâ planına bir hamle kazandırdı. Ahal Teke Vahası'nı istilâ etmek suretiyle Ruslar, Horasan sınırına yaklaşmayı ve buradan İngilizlere karşı tesirli olmayı tasarlıyorlardı. 21 ocak 1879'da, Ahal Teke Vahası problemini müzakere etmek üzere Kafkasya valisi, bir toplantı düzenledi. Bu toplantıya Harbiye Bakanı *Milyutin*, Dışişleri Bakanı yardımcısı *N. K. Girs*, Genelkurmay Başkanı *Geyadin*, ve *V. V. Gurtşin*, *A. I. Gluhovski*, *A. N. Kuropatkin* isimli generaller iştirak ettiler. Bu toplantıda 1879'un ilkbaharında, Çat Kalesi'nden birliklerin harekete geçirilmesi kararlaştırıldı. Fakat, Merv Şehri, işgal edilmeyecekti¹⁰⁷). Hedef, Gök Tepe'nin ele geçirilmesiydi.

Ruslar Ahal Teke Vahası için yaptıkları savaşta, kat'i muharebenin başlamasına kadar defalarca yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldılar. 9 eylül 1877'de Gök Tepe'ye saldırdılar. 177 ölü ve 268 yaralı ile geri çekilmeye mecbur oldular. 28 eylül 1877'de (23 bölük, 14 süvari bölüğü ve 16 top) ile yeniden saldırıya geçtiler ise de, geri püskürtüldüler¹⁰⁸). Takriben bir yıl sonra, 27 ağustos 1879'da Rus birlikleri, *Lomakin* komutasında Dengil Tepe'ye saldırdılar. Onların karşısında, *Berdi Murat Han*'ın emrinde silâhlı ve silâhsız savunucular duruyordu. Bunlar 2000 kurban verdikten sonra saldırganları geri çekilmeye mecbur ettiler. Rusların, General *Tergukazov* idaresindeki Bendesen Kalesine yaptıkları hücum da durduruldu¹⁰⁹). 1874 - 79 zaman aralığında Rusların Ahal Teke'nin boyunduruk altına alınması için; 9 tabur, 10 süvari bölüğü ve 16 top ile yaptıkları bütün teşebbüsler başarısızlıkla sonuçlandı¹¹⁰). Rus kaynaklarından 1879 yılında, Gök Tepe savaşında 18.943 Rus askerinin hastalandığını öğreniyoruz¹¹¹). Bu rakamlar gerçeğe uygunsa; Rusların yığmış oldukları kuvvetin büyüklüğü kolayca anlaşılabilir.

(107) *Khalfin, Prisoedenenie*, s. 344.

(108) *Von Vartenberg*, s. 84 - 85. *Tikhomirov*, s. 42. Muharebe 28 ağustos 1879'da başladı. Ruslar, ileri sürmüş oldukları 12.000 askerden 464 ölü vererek geri çekildiler.

(109) Daha tam bilgi: *Abaza*, s. 264 - 76.

(110) *Makşeev*, s. 314.

(111) *Grodekov*, IV, s. 310.

Sayırsız ve başarısız çatışmalardan sonra 1 mart 1880'de Rus yönetimi, Rusya'nın Avrupa'da ve İslâm dünyasındaki prestij kaybını bertaraf etmek için her ne pahasına olursa olsun Ahal Teke'yi işgal etmeye karar verdi. Gök Tepe harekâtının yönetimi, Hazar Denizi Etrafı Askerî Sancağı kumandanı general *Skobelev*'e verildi. Türkistan'da «gözü kanlı» lâkabı takılan bu general¹¹²), Kokand Hanlığı seferinde bilhassa sivrilmişti. O, Rus kuvvetlerinin hareketi hakkında verdiği emirde şöyle demişti: «*Rus'un şerefi, savaşta düşen arkadaşların itikamını almayı gerektirmektedir*»¹¹³). Bu çeşit şeref ve intikam hisleriyle 7 mayıs 1880'de Çikişler'den 10.000 asker, 18 top, 5.394 top mermisi ve 1786 at ile Gök Tepe yönünde yürüyüşe geçti¹¹⁴).

O, askerlerini nihai savaşa sevketmeden önce, 18 haziran 1880'de General *Kuropatkin*'e şöyle yazıyordu: «*Asya'yı sadece boyunduruk altına almamalı; bilâkis onu hissedilir derecede dövmek gerekir*»¹¹⁵). Teke Türkmenleri de haddi zatında *Skobelev*'in ortaya atmış olduğu «*Bizim iki tercihimiz vardı; ya gulip gelmek, yahut ta ölmektir*»¹¹⁶) parolasını aynen benimseyerek savaş hazırlıklarına giriştiler. Ne var ki, bir talihsizlik eseri olarak halkın sevgisini kazanmış Hanları *Nur Verdi*, 28 nisan 1880'de hayata gözlerini yumdu. Onun yerine oğlu *Mahdum Kulu* seçildi. Aynı zamanda *Oraz Mamed Han* başvekil; *Kurban Murat Han* başhâkim ve *Tikma Serdar*, Dengil Tepe kumandanı olarak seçildiler. Bu zâtların son ikisi¹¹⁷), savunma savaşında yüksek cesaretle savaşı idare ettiler ve şöhret kazandılar.

(112) Caroe, 2. baskı, s. 80.

(113) Tikhomirov, s. 46.

(114) *Abaza*'ya göre bunların sayısı 11.000 idi. (64 bölük, 8 Kazaçık yüzlüğü ve 97 top) s. 217. *Grodekov*'a göre ise sadece 4.570 askerdı (25 bölük) *Voyna* II, s. 1 - 2. *Vartenberg*'e göre (s. 86): 31 bölük, 12 Kazaçık yüzlüğü ve 48 toptan ibaretiler.

(115) Tikhomirov, s. 47.

(116) *Abaza*, s. 304.

(117) *Tikma Serdar Mamed Nazaroğlu*, 13 yaşından itibaren savaflara iştirak etmiştir, 15 yaşında iken İranlılar tarafından esir edilmiş ve 6 ay sonra kaçmıştı; henüz 17 yaşında iken yüzbaşı oldu. 1843 yılında Meşhed'e giren Türkmen kıtalarının başkumandanı oldu. 1867'de Türkmen savaşçılarını Haydarabad'a (İran) sevketti. 1869'da Kızıl-Su (Krasnowodsk)'da Ruslarla savaştı; 1872-79'da Ahal-Teke vahasında Ruslara karşı verilen savaşta kumandanlardan biriydi. *Tikma Serdar*, 1879'da oğlu *Ak Verdi*'yi, esirlerin serbest bırakılmasını görüşmek için General *Lazarov*'a gönderdi. Temmuz 1879'da sözde Rusya'nın hizmetine girmek için bizzat General *Lazarov*'un huzuruna çıktı. Rus birlikleri arasında kısa bir müddet kaldıktan sonra firar etti. 1879 yılında Gök-Tepe kalesi kumandanı oldu. General *Skobelev* dahi *Tikma Serdar*'ın ününden ve cesaretinden korkuyordu. Anonim bir şair, onun hak-

Çatışmalar sebebiyle, savunucuların iktisadi durumu kötüleşmişti. Ruslar, 1879'da ordularına yiyecek maddeleri tedarik etmek için İran ile görüşmeler yaparak, Horasan'ın kuzeyinden yiyecek maddeleri satın alma müsaadesi aldılar. İran, Türkmenlere yiyecek maddeleri satmamaya karar aldı. Böylece, savunucular, kendi iktisadi imkânlarına dayanmak zorunda kaldılar. Her taraftan kuşatılmış olduklarından, başka çareleri de kalmamıştı. Kâfi miktarda silâhları da yoktu. Kalde sadece bir tek top mevcuttu. Bazı boylar arasında ihtilâflar da sürüp gidiyordu. *Erali*'nin yönetimindeki Atabay Altboyu, savaşın sürdürülmesine taraftar iken; Han *Yamudskiy*' (Rus ordusunda Albay) nin mensup olduğu, *Koşlı*'nın idaresindeki Cafer Bey Boyu, savaşın kesilmesine taraftardı. *Skobelev*, *Koşlı*'yı kabul ederek, ona: «*Bir damla Rus kanı için, düşman kanını derya gibi akıtacağını... Türkmenler kendilerine yardım ederlerse, onlar için daha iyi olacağını, aksi halde onları yok edeceğini*»¹¹⁸⁾ söyledi. Buna rağmen; bütün Türkmenler arasında hürriyetin savunulması için, cesaret hâkimdi. Savaşın akıbetini tayin edecek olan çarpışmalar başlamadan önce *Skobelev*, 10 Mayıs 1880'de bir barış anlaşması metni ilân etti. Bu metin, aşağıdaki şartları ihtiva ediyordu :

«*Sumbar - Arçman demiryolunun inşası;*

«*Türkmenler, Ruslara 10.000 at verecekler;*

«*Yine Türkmenler, savaş tazminatı olarak yarım milyon ruble ödeyecekler;*

«*Nüfuzlu ailelerden birçok genç, rehine olarak Rusya'ya gönderilecek;*

«*Kızıl Arvat, Arçman, Gök Tepe, Aşkabad ve diğer mühim bölgeler işgal edilecek;*

«*Ahal Teke'ye ait topraklar Rus Çarı'nın özel mülkü olarak ilân edilecek ve Çar'ın isteğiyle idare edilecek;*

«*Bütün tarihî belgeler, el yazmalar ve kitaplar Ruslara teslim edilecek;*

«*Yiyecek maddeleri ve deve yardımıyla, vahadaki Rus birlikleri desteklenecek;*

«*İşan ve Serdar (askerî kumandanlar) ailelerinden birçok şahıs, rehine olarak Ruslara teslim edilecektir*»¹¹⁹⁾.

kında şöyle yazıyordu: «Onun cesareti Turan'ın bir sembolüdür. Savaşlarda, bakışları ile bir Kurt'a benzliyordu.» Ksl. Grodekov, Voyna, II, s. 193, 201.

(118) Grodekov, Voyna, II, s. 44.

(119) Grodekov, Voyna, II, s. 71 - 72.

Türkmenler bu barış şartlarını kat'î bir şekilde reddettiler. Bu çeşit barış şartlarından sonra, savunucular için sadece bir ihtimal kalmıştı: ya ölmek, yahut ta savaşa devam etmek.

Skobelev, Türkmenlere karşı askerî tedbirlere başvurmadan önce, sinsi tedbirlerle harekete geçti. 17 Mayıs 1880'de levazım şefi Albay *Grodekov*'a şöyle emir verdi: «*Atabay ve Cafer Bey ailelerinin nüfuzlu simalarının bir listesini hazırlayın. Bunları görmek ve onlara hediyeler sunmak istiyorum. Siz, bana refakat edeceksiniz. Siz, bunları misafirsevenlik bahanesiyle, hediyelerin sunulması ve deve ticareti vesilesiyle, bir araya toplayın. Bu bir sırdır ve çok önemli bir iştir.*»

Gerçekten de davetlilerin bir kısmı «davete» uyarak geldi. «Misafirlerin» hepsi hapsedildiler¹²⁰).

6 Temmuz 1880'de Ruslar, Egen Batur kalesine saldırıya geçtiler. Ruslar, kaleyi işgal etmeyi başaramadılar. Savunucular, üç yönden saldırıya geçtiler. *Tikma Serdar* kaleden; *Evez Durdi Serdar* kumsaldan; *Nur Muhammed Serdar* da tepeden saldırdılar. Rus kayıpları açıklanmadı. Fakat, Ruslar tarafından Teke Türkmenlerinden 15000 kişinin öldürüldüğü bildirildi. Bu savaşta savunucuların mümtaz kumandanlarından *Hudayar Han*, *Allah-Nur*, *Nefes Karebelah* ve *Berk Ali Han* da, şehit düştüler¹²¹).

20 Aralık 1880'de 6.300 Rus askerî, 52 top ve 2 mayın fırlatıcısı ile Yangi Kale'ye saldırdılar. Çarpışma, 23 Aralık'a kadar devam etti. General *Petruseviç*'in birliğinden, sadece 60'ı hayatta kaldı. 27 Aralıkta Ruslar, Dengil Tepe'ye saldırdılar. Dengil Tepe, Gök Tepe müstahkem bölgesinde hakiki ana kaleyi teşkil ediyordu. Gök Tepe, birçok köyleri, kanalları, bahçe ve kaleleri, —bunların arasında Dengil Tepe de bulunuyordu—, içine alan bir mıntıka idi. O gün Rusların, beş kurmay subay ve 91 asker kaybettiği söylenir. 30 Aralıkta saldırı da geri püskürtüldü. Bunun üzerine savunucular, ellerinde taş, sopa, satır ve balta gibi basit silâhlar olduğu halde 12.000 kişi ile, karşı saldırıya geçtiler. 4 Ocak 1881'de kale duvarlarında gedik açmak için Ruslar, 65.158 hafif silâh mermisi, 625 top mermisi ve 42 roket ateşlediler; buna rağmen sonuç alamadılar. Çatışmalar, 6 Ocağa kadar aralıksız devam etti. 6 Ocakta *Skobelev*, ölüleri toplamak için savunuculara ricada bulundu. Arabuluculuğu, Albay *Han-Yomudskiy* yaptı. Savunucular, *Skobelev*'in bu teklifini reddettiler ve şöyle dediler: «*Ruslarla hiç bir müzakere yapılmayacaktır ve ateş açılacağı için herkes kendi*

(120) Tutuklanan şahıslar arasında: *Erali*, *Koadell*, *Aba Hacı*, *Musa-Han*, *Tanhâb Murat*, *Sathk*, *Durdi*, *Rızakul*, *Nazarbay*. Ata Murat bulunuyordu. Ksl. *Grodekov*, *Voyna*, II, s. 60 - 61.

(121) *Grodekov*, *Voyna*, II, s. 145 - 46.

istihkâmına girmelidir». Hadise tanığı bir Rus, sonradan şöyle bildi-riyordu: «*Düşman, çok mert ve namuslu idi*»¹²²). 8 ocak 1881'de Rus-lar, kale surlarını top ateşine tuttular. Bir yarık açmaya muvaffak oldu-larsa da kaleye giremediler. 11 ocakta, 200.757 mermi, 1772 gülle, 264 roket ateşlediler; arkalarında 13 ölü ve 52 yaralı bıraktılar. 12 aralık-ta, dört yönden dört birlik ile (11,5 bölük ile *Kurapatkin*; 8 bölük ile *Koselkov*; 4 bölük ile *Gaydarov*; 21 bölükle de *Skobelev*) kaleye hücum ettiler. O gün, hücum için 227 subay, 6672 asker, 88 top tahsis edildi. Bunlar, 286.314 mermi, 5604 top mermisi ve 224 roket kullandılar. Sa-vunucularından tam 6.000 kişi şehit düşmüştü. Kale, ele geçirildi¹²³). Değerli eşya yağmaya terkedildi; böylece Ruslar, 6 milyon ruble de-ğerinde ganimet elde etti. Rusların verdiği malûmata göre: Dengil Tepe'nin kuşatılmasında güya 1.104 Rus askeri ölmüştür¹²⁴). Büyük saldırının başlangıcında bu kalede (temmuz 1880'e kadar); 5000'i si-lâhlı olmak üzere, takriben 30.000 kişi vardı. Kalenin düşmesinden son-ra kale içinde sadece 5000 kadın ve çocuk hayatta kaldı ki, bunların da çoğu, kaçarken vuruldular. «*Tekeliler, kuşatmanın başlangıcından beri ölüm için savaştılar. Hücumları bilhassa korkunçtu. Geceleyin kediler gibi sıçrayıp, aslanlar gibi saldırıyorlardı*»¹²⁵). *Skobelev*, Den-gil Tepe içinde 6400 ceset buldu; diğerleri karşı saldırıda şehit olmuş-lardı. Sağ kalanlardan, takip sırasında 2000 kişi öldürülmüştü. Kadın-lar ve çocuklar, açlıktan ölüyorlardı¹²⁶). Kahraman savunucuların önderleri *Tikma Serdar*, *Kul Batur*, *Evez Kulu*, 27 mart 1861'de esir edildiler ve 9 nisan 1881'de Petersburg'a gönderildiler. Dengil Tepe'nin düşmesinden sonra Ruslar, 28.000 verstkare toprak işgal ettiler; İran'a karşı mevkillerini sağlamlaştırıp, Tecen Vadisi'nde, müteakip istilâlar için fırsat ele geçirdiler. Tahran'daki Rus Büyükelçisi *Zinovyeu*, 14.1. 1881'de Şah *Nasruddin*'e Gök Tepe'nin işgalini bildirdi. Zaferden dola-yı Şah, tebriklerini bildirdi¹²⁷). 9 aralık 1881'de, Rusya ile İran ara-sında bir sınır anlaşması yapıldı. Atrek Irmağı'nı, iki devlet arasında kat'i sınır olarak kabul ettiler¹²⁸).

Gök Tepe savaşı, dünya tarihinin acıklı ve dehşetli bir parçası olan XIX. yüzyıl tarihinin bir kan banyosu oldu. Gök Tepe savunu-

(122) Grodekov, *Voyna*, II, s. 264 - 65.

(123) Grodekov, *Voyna*, III, s. 293.

(124) Kuropatkin, *Geschichte des Feldzuges*, s. 190.

(125) Abaza, s. 289.

(126) Tikhomirov, s. 54. Antagonismus, s. 44: «İşgal kuvvetinin eline düşen bütün müdafiler katliâmından geçirildi». Markov, s. 292: «Gök Tepe'de 23.000'e ya-kın kadın vardı, fakat bunlardan hiç biri kaçmak istemiyordu».

(127) Grodekov, *Voyna*, IV, s. 52.

(128) Anlaşmanın Rusça metni için bak. Grodekov, *Voyna*, IV, s. 107 - 110.

cuları, özel bir karakter sağlamlığı gösterdiler. General *Lomakin*, şöyle söyler: «Onların saflarından, miktarı ne olursa olsun, para için casusluk yapacak adam bulmak imkânsızdı. Onlar, milletlerine sadık kimselerdi. Bu sadakatlerini ne hediyeler, ne de tehditler sarsabilirdi»¹²⁹).

Fakat, öyle kimseler de bulundu ki, bunlar bu kanlı savaşta ticarî kazanç aradılar; Ruslara deve ve et satmak suretiyle onlara faydalı oldular¹³⁰). Savaş bittikten sonra 19 ocak 1881'de, *Skobelev*, kale duvarlarının yıkılmasını ve Gök Tepe'nin sabanla sürülmesini emretti. Emir, yerine getirildi. Gök Tepe faciası, Türkler için çok acı ve Rus ordusunun «parlak başarısı» olarak, tarafların manevî hayatında, hatırası ebediyyen yaşamağa lâyık bir hadise olarak muhafaza edildi¹³¹). Gök Tepe'nin ele geçirilmesi, Ruslar'a, Hazar Arası Havzası'nın diğer kesimlerine girmeleri için, daha geniş yollar açtı. 17 ocak 1881'de, başlarında 89 subay ile 2689 asker Aşkabad'a yürüdü

(129) Tikhomirov, s. 42.

(130) 23 ocak 1880'de (Hasan-Göllü) Nur-Geldi Murat ile Rus birlikleri temsilcisi Terogonow arasında, Murat'ın Rus birlikleri için 8000 deve satmayı üzerine aldığını bildiren bir anlaşma yapıldı. 15 mayıs 1880'de Rus çıkarma birliklerinin 1 ocak 1881'e kadar et ihtiyaçlarını karşılayacaklarına dair Türkmen temsilcileri Hâkimbey, Niyaz Mamed ve Mulla-Nur Gekli ile (Skobelev'in temsilcisi) binbaşı Epifanov arasında 15 mayıs 1880'de bir ticari anlaşma yapıldı. Ksl. Grodekov, Voyna, II, s. 55, IV, s. 39.

(131) Gök-Tepe savaşı tarihini öğrenmek için faydalı olabilecek kaynaklar: N. I. Grodekov, Voyna v Turkmenli. Pokhod Skoboleva v 1880 - 1881 godakh, Spb. 1883 - 84, 4 cild ve 1330 sayfadan fazladır ve 272 sayfalık bir belge eki vardır; Kuropatkin, Zavoevanie Turkmenil. Pokhod v Akhal-Teke v 1880 - 81 godakh s oçerkami voennykh deystvii v Sredney Azii s 1839 po 1876 godakh, Spb. 1899, 224 s. (Almancası: Geschichte des Feldzuges Skobelews, s. 79 - 197: Gök-Tepe'nin işgali hakkındadır.); K. Geins, Oçerk boevoy jizni Akhal-Tekinskogo otryada 1880 - 81 godakh, Spb. 1882. Rus literatürü için daha fazla kaynak referansları: Pierce, Soviet Central Asia, II, s. 9 - 11; Charles T. Marvin, The Eye-Witnesses account of the disastrous Russian campaign against the Akhal-Teke Turkomans; Describing the march across the burning desert the storming of Dengeel Tepe and the disastrous retreat to the Caspian, London 1880, 377 s. (Marvin şu kitabın da yazarıdır: Merv-the Queen of the world); A. Prioux, Les Russes dans l'Asie Centrale. La dernière Campagne de Skobelew, Paris 1886, 184 s.; Maurice H. Well, L'expédition du General Skobelew contre les Tourkmenes et la prise de Gheok (Denghil) Tepe, Paris 1881, 116 s.; Barthold, Gök Tepe, IA. IV, s. 813; Makşeev, s. 360'dan başlanarak; von Vartenberg, s. 87 - 91; Abaza, s. 260 - 304; B. Esadze, Skobelev v Zakaspi, Oçerk Akhal-Tekinskoe ekspeditsii 1880 - 81. gg., Moskova 1914; Tikhomirov, s. 40 - 54; Khalfin, Prisoedenenie, s. 351 - 53; Murat Tacmurat, Şanlı Göktepe Müdafaasının 85'inci Yıldönümü, MT. 1961, No. 113, s. 21 - 24.; B. Hayit, Göktepe Müdafaası, MT. 1944, No. 55, s. 20 - 25.

ve şehri işgal etti. 4 şubatta 5000 asker, Tecen Irmağı'na doğru yürüyüşe geçti.

Müteakip hedef olarak planda, Merv'in Rusya'ya ilhak edilmesi vardı. İngilizler de Merv problemini dikkatle izliyorlardı. İngiliz siyaseti, Merv meselesi hakkında «*Merv gelecekte ne olacak?*» (Merv! What next?)¹³²⁾ sorusu karşısında, duruyordu. Onlar, Rusların Merv'e girmelerinden endişe ediyorlardı. Rus yönetimi de, İngilizleri fazla tahrik etmemeye dikkat ediyor ve Merv'i «*sulh yoluyla Rusya'ya ilhak etmek için bir çare arıyordu*». Fakat Rus kahramanı Skobelev'in fikrine göre; «*Merv'in sulh yolu ile Rusya'nın egemenliği altına alınması, hürmet telkin edici bir düşünce idi. Merv ile, ancak topların yardımıyla müzakereler yapılabilir*»di¹³³⁾. Rus yönetimi, Skobelev'in bu tavsiyelerini çok iyi anlamıştı, ancak yeni bir Gök Tepe olayından kaçındığı için, önce hazırlık yapmayı tercih ediyordu. Hükûmetin görüşüne göre, ilhak planı, kademe kademe gerçekleştirilmeliydi. Rus birliklerinin harekâtından, Merv halkının huzuru kaçtı. 2 şubat 1881'de, Merv'in ileri gelenleri toplanarak Ruslara karşı direnme kararı aldı. Aynı zamanda yardım istemek için 30 kişilik bir heyet Kandahar'a gönderildi. Yardım temin edilemedi. 3 şubatta, kervancı kılığında 4 Rus subayı, askerin geçeceği yolları öğrenmek ve askerî haberler toplamak için Aşkabat'tan Merv'e gönderildiler. Bu «kervan», 15 şubatta şehre ulaştı¹³⁴⁾. Bek Boyu önderi *Kara-Kulu Han*, bu kervanın hakiki olup olmadığından şüphe etti. Subaylar, doğru haberler toplayamadılar. Martta 29 kişilik bir Merv heyeti, Aşkabad'a gitti. *Baba Han*'ın başkanlığındaki bu heyet, Merv bölgesi için bağımsız bir Hanlığın kurulması hususunda Ruslarla boş yere müzakerelerde bulundu, lâkin netice alamadı.

1883'ün sonbaharında, Tecen Vadisi'nde bir Rus haritacı grubu görüldü. Bunlar Türkmenler tarafından defedildiler. Kasım 1883'te Albay *Muratov* idaresinde bir birlik, «*Ruslara saldıran barbarları cezalandırmak için*» Tecen Vadisi'ne yürüdü, ve Merv'de önemli bir hareket üssü olan Karre Bent'i işgal etti. *Muratov*, Merv'e bir grup asker ile tercüman gönderme emrini aldı. 22 aralıkta, her ikisi de Kafkasya Müslümanı olan *Alihanov* ve *Patso Pliyer*, 20 Kazaçık ve 12 Türkmenin refakatinde Merv'e geldiler. *Alihanov*, Türkmen önderleri (Vekil Boyu'ndan *Muhammed Yusuf*; Bahşı Boyu'ndan *Sarı Batur*, ve

(132) Daha tam bilgi için bak. Boulger, *Central Asian questions*, s. 147 - 165.

(133) Khalfin, *Prisoedenenie*, s. 357.

(134) Sözde Kervan rehberi N. N. Konşın idi. Subaylar şunlardı: Sokolov (müstear ismi: Platon Agha), Kosih (Severinbey), Alihanov (= Kazanlı Maksud), Ksl. Tikhomirov, s. 113.

Bek Boyu'ndan *Murat*) ile müzakereler yaptı, ve Merv'in Rus egemenliğini kabul etmesini talep etti. Ayrıca şunu da bildirdi ki, bundan kaçınıldığı takdirde halk için, Gök Tepe'dekine nazaran daha kötü sonuçlar kaçınılmaz olacaktır.

1 ocak 1884'te, Merv liderleri, 300 kişiden fazla şahsın iştirak ettiği bir toplantı düzenlediler. Burada da *Alihanov*, Rus taleplerini kabul ettirmeye çalıştı. Bu arada toplantıda bulunanları, İslâm'a mensup olması sayesinde ikna etmeye çalıştı¹³⁵). Mecliste, Merv'in geleceğini görüşmek üzere Aşkabad'a bir heyet gönderilmesi kararı alındı. 31 ocak 1884'de Aşkabad'ta Ruslar ile Mervliler arasında 10 maddelik bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma gereğince Türkmen Hanları, muhtariyete sahip olacak ve bir Rus subayı tarafından murakabe edilmeyi kabul edeceklerdi. Bu anlaşmadan hemen sonra, General *Komarov* idaresindeki Rus birlikleri, 4 bölük, 2 Kazaçık yüzlük'ü, 20 Türkmen, 6 batarya ve 6 top ile Merv'e yürüdü. Bu birlikler, 27 şubat 1884'te Merv'de, Garib Ata'ya vardıklarında, 4000 Türkmen ile karşılaştılar. Türkmen önderleri, *Kocar Han* ve *Siyah Puş*, direnişi idare ettiler. Din adamları, halka, Müslümanların, savaşmadan vatanlarından vazgeçmemeleri gerektiğini bildirdiler. 2 - 3 mart 1884'te, takriben 2000 Türkmen, *Komarov*'un birliklerine saldırdı. *Komarov*'un birlikleri savunmada ısrar etti. 3 mart 1884'de Ruslar, Murgab Irmağı yönünde hareket ettiler ve 14 martta Merv'i işgal ettiler. Buna rağmen Teke Türkmenlerinin Hanı merhum *Nur Verdi Han*'ın zevcesi *Gül-Cemal* bir savaşa karşı idi. Oğulları, Gök Tepe savunma konseyi başkanı *Mahdum Kulu Han* ve *Yusuף Han*, Gök Tepe'nin düşmesinden sonra Merv'de bulunuyorlardı. Bunlar, annelerinin nasihatine uydular. Türkmenler, ümitsiz bir durumda idiler. Onların İran'dan yardım talepleri (kırk kişiden meydana gelen *Baka Han* başkanlığında bir heyet, bu maksatla temmuz 1881'de Meşhed'e gitmişti.) beyhude idi. Tahran'daki Rus Büyükelçisi, İran'ın, Tecen ve Merv Türkmenlerinin işlerine karışmamasını talep etmiş ve bunda muvaffak da olmuştu. Merv meselesi üzerine İngilizler, çok konuştularsa da harekete geçmediler. 4 mart 1884'te Merv'in işgal edilmesiyle, Rusların tâbiriyle «*Merv'in ve çevresinin sulh yolu ile Rusya'ya ilhaki*» tamamlanmış oldu¹³⁶). Merv Vahası'nın ilhakından sonra Ruslar

(135) *Alihanov*, arkadaşlarına şu açıklamada bulunmuştu: «Babam 40 yıl süre ile Ruslara hizmet etti; ben ise 20 yıldan beri hizmet etmekteyim. Allah'a şükür, her ikimiz de Müslümanız.» Ksl. *Tikhomirov*, s. 149. *Alihanov* Avarskiy (*Alihanov* bir Avar'dı) sonunda yarbay olarak, Türkmenler arasında bir zamanlar *Tevkelev*'in Kazaklar arasında oynamış olduğu rolü oynadı.

(136) Merv'in Rusya'ya ilhaki konusunda en esaslı incelemelerden biri *Tikhomirov*'un kitabı kabul edilir. Diğer Rus dilindeki kaynaklar şunlardır: A. A. Se-

31 ocak 1884 anlaşması gereğince Hanlara tanıdıkları muhtariyet hakkını gerçekleştirmediler. Bilâkis, Tecen Vahası'nın idaresini *Mahdum Kulu Han*'a devrettiler. Lâkin, *Alihanov*'u Merv şehrinin şefi olarak tayin ettiler. Türkmenler, aldatılmış olduklarını hissediyorlardı. Fakat Rus ordusu kendi keyfine göre muamele ettiğinden, yeni bir anlaşma yapmaları için müsaade elde edemediler.

Rusya'ya, sadece Merv ve Tecen Vahası işgali ile durmadı; Çar'ın 6 ağustos 1887 tarihli tamimi ile merkezi Bayram Ali olan Murgab Irmağı'nın sağ kıyısındaki 103.968 desyatın toprak da Çar'ın özel mülkü olarak ilân edildi. Bu «mülkün» idaresi, ordunun himayesinde olup, doğrudan doğruya Çar'a bağlı idi, ve gelirler, Rus hükümdarının şahsi hazinesine akmaktaydı.

6. Rusya'nın Pamir Seferi

Merv'in işgalinden sonra Rus birlikleri, ilerlemelerine devam ettiler. Dolayısıyla Afganistan ile Rusya arasında bir savaşın çıkması kaçınılmaz oldu. 18 mart 1885'te, Afganlarla Ruslar arasında ilk çatışma, Taş Köprük'te oldu. Bu çatışmadan Ruslar, Reaks ve Kuşka vahalarını işgal ederek galip çıktılar. Bununla, kısa bir savaş sona erdi; fakat 1877'de Ruslar, Afganistan'la sınır meselelerini tanzim etmeğe muvaffak oldu. Sınır çizgisinin, batıdaki Herirut Irmağı'ndan, doğuda Amu Derya'ya kadar uzanması hususunda anlaşmaya varıldı. Bu kadarı ile Rusya, tatmin olmamıştı. Her halükârda Pamir'e yerleşmek istiyordu.

Şimdi gündemde Şuğnân, Ruşân ve Batı Pamir'de Vahân bölgelerinin istilâsı problemleri vardı. Bu bölgeler, bir zamanlar Kokand Hanlığı'na ait olup Hanlığın tasfiyesi ile bağımsız hale gelmişlerdi. 1873 senesinde, İngiltere ile Rusya arasında yapılan bir anlaşmaya istinaden, (Afganistan ile Buhara arasındaki sınırı Amu Derya teşkil ediyordu. Badahşan ile Vahân Afganistan'a verilmiş; Şuğnân ve Ruşân bağımsız kalmışlardı.) bağımsız haic gelen bu Beylikler, Rusya'nın nüfuz alanına dahil olmuyordu. Rusya, kendini Kokand Hanlığı'nın halefi olarak kabul ediyordu. Eylül 1891'de, Alay ve Pamir için vali olarak tayin edilmesi öngörülmüş olan Yarbay *Grombçevskiy*,

menov, *Oçerki iz istorii prisoedeneniya vol'noy Turkmenii* (1881 - 85 gg), Taşkent 1909; Khal'ın, *Prisoedenenie*, s. 354 - 70. Merv'in ilhaku ile ilgili Rus yazıları mübalâğalı bir surette İngilizleri eleştiriyorlar. Fatima Yuldaşbaeva, *İz istorii angliyskoy kolonial'noy politiki*, s. 125'te Merv'in Rusya'ya ilhakının, tüm Türkmen vahasını boyunduruk altına almak için uzun zamandan beri mevcut olan İngilizlerin planlarını bozduğunu iddia eder.

Genelkurmayda diyordu ki, «*Kokand Hanlığı'nın işgalinden sonra Rusya, Pamir'i almakta tamamen haklıdır*». Hedefe ulaşmanın bu şıkkı tehir edildi; buna mukabil çeşitli «İlmi Heyetler», 1876'dan beri Türkistan'ın bu bölgesinde faaliyet gösterdiler.

1883'te Afganistan Emiri *Abdürrahim Han*, birliklerini Batı Pamir'e doğru harekete geçirdi. Bunlar, Şuğnân'ı işgal ettiler. Şuğnân, *Şah Yusuf Ali* tarafından bağımsız olarak idare edilmekteydi. Bunun ardından Ruşân'a hareket eden Afgan birlikleri Sarı Köl'e kadar ilerlediler. Emir, bu icraatına sebep olarak, Rusların bu bölgelere geçidini kapamak istediğini gösterdi. 19 aralık 1883'te Rus Dışişleri Bakanlığı, Britanya Hükûmeti'ne bir nota vererek Afganistan'ın Şuğnân ve Ruşân'a (Afganistan İngiltere'nin nüfuz sahasına dahildi) girmesini ve bunların toprak bütünlüğü ile bağımsızlığının ihlâl edilmesini protesto etti. Aynı zamanda, Afgan birliklerinin geri çekilmesi de talep edildi. Britanya Büyükelçisi, Afganistan'ın, bu bölgeyi Badahşan'ın bir parçası olarak telâkki ettiği cevabını verdi¹³⁷). Britanya, Rusların taleplerini reddetti. Petersburg ile Londra arasında diplomatik oyun devam ettiği zaman zarfında Afganlılar, *Şah Ali Merdan*'ın bağımsız olarak saltanat sürdüğü Vahân'a doğru yürüdüler. Diğer taraftan bir Rus heyeti (1883'de) Ruşân'a yaklaşıyordu. *Abdürrahman Han*, *Gülzar Han*'ı, Şuğnân ve Ruşân hükümdarı ilân ederek bu bölgeleri terketti. Onun çekilmesinden sonra Şuğnânlılar, hükümdarı devirdiler. Bu ayaklanmayı Rusya destekledi. Rusya Genelkurmay Başkanı *Obruçev*, 17 şubat 1884'te Türkistan Genel Valiliğine, Şuğnânlılara yardım etmesi için talimat verdi. 10 martta, silâhlı çatışmalardan kaçınılması emri verildi. 1888 yılına kadar Şuğnân konusu üzerinde bir nevî mütareke hüküm sürdü. Çahar vilâyeti (Afgan Türkistanı) hükümdarı *İshak Han*'ın, 1888'de üvey kardeşi *Abdürrahman*'a karşı ayaklanması, Afganistan'ın Şuğnân'daki mevkiini zayıflattı. Şuğnânlılar, Afgan garnizonunu işgal ederek *Muhammed Ekber Şah*'ı hükümdar olarak seçtiler. 1889'da Afganlılar, tekrar Şuğnân'ı işgal ettiler. Temmuz 1891'de Albay *M. Yonov*'un birliği Pamir'in Rusya'ya ait olduğunu ispat etmek için Şuğnân'a yürüme emrini aldı. *Yonov*, Kokand Hanlığı'nın eski kalelerinden biri olan Aktaş'a eriştiğinde; Türkistan Genel Valisi *A. B. Verevskiy*, Fergana vadisi ve Alay'dan geçerek bizzat Pamir'e yürüdü. 30 ağustosta *Yonov*'un birliği, Yeni Margilan'a geri döndü. Aralık 1891'de İngilizler, Kancut (= Hunza ve Nagar) Prensliği'ni işgal ettiler. 12 ocak 1892'de, Pamir konusunu görüşmek üzere Rusya hükûmet encümeni toplandı.

(137) Khalfin, *Prisoedinenie*, s. 378 - 79.

Bu toplantıda bir defa daha, Pamir'den vazgeçilemeyeceği kararlaştırıldı. Rus nüfuz alanı, Hindukuş'a kadar uzanmalıydı. Rus yönetimi, *Yonov*'un idaresinde Pamir'e bir keşif kolu daha göndermeye karar aldı. 30 haziran 1892'de *Yonov*'un birliği Murgab Irmağı'nın yukarı kesimine erişti ve «Pamir karakolu»nu kurdu. Ruslar, Pamir konusunda Çinlileri kazandılar. 27 şubat 1893'te İngilizler, Amu Derya'nın yukarı mecrasındaki sınır konusunda Ruslarla görüşmeye hazır olduklarını açıkladılar. Her iki devlet arasında, Pamir konusunda diplomatik görüşmeler başladı. Ekim 1893'te, Britanya Hindistan Hükûmeti'nin dış meseleler devlet sekreteri *H. M. Durant*, Kâbil'e geldi ve birliklerinin Şuğnân, Ruşân ve Vahân'dan geri çekilmesi konusunda *Emir Abdürrahman* ile anlaşma yaptı. Buna karşılık olarak, Pyanç Irmağı'ndaki Darvâz bölgesinin Afganistan'a bağlanmasını teklif etti. 12 kasım 1893'te bu konu üzerinde Afganistan ile İngiltere mutabık kaldılar. 11 mart 1894'te, Britanya Dışişleri Bakanlığı, Rusya'nın Londra Büyükelçisi *Staal*'a, Rusya'nın sınır hattı teklifinin kabul edildiğini bildiren bir nota verdi. 7 temmuz 1895'te İngiltere'nin Petersburg'daki askerî ataşesi General *Jerard* ile Fergana bölgesi askerî valisi *Povals-Sviykovskiy*, Pamir'de buluşarak nüfuz bölgesinin, Zor-Köl'den Çin sınırına kadar uzanması gerektiği hususunda anlaştılar. Pyanç Irmağı'nın sol kıyısı (Darvâz) Afganistan'a; Şuğnân, Ruşân ve Vahân da Rusya'ya bağlanıyordu. 20 ağustos 1895 tarihli sınır tayini, tarihe «*Pamir Anlaşması*» olarak geçti. Tarihte kayda değer bir hadise olan bu anlaşma ile, kuvvetli olanlar, daha zayıf olanı «siyaset pazarında» bir meta olarak birbirlerine teklif ettiler.

Rusya'nın Pamir keşif birliği⁽¹³⁸⁾ Şuğnân, Ruşân ve Vahân'ın kontrolünü üzerine aldı. Rusya, komşu İslâm memleketleri nezdinde itibarını zedelememek için, bu bölgenin bütün topraklarını derhal Rusya'ya ilhak etmek istemiyordu. Bu bölgenin bir kısmından Oroşor ve Pamir Sancağı teşkil edilerek Fergana Bölgesi Valisi emrine sokuldu. Diğer kısmı —Şuğnân, Ruşân, Vahân ve İşkaşım— Buhara Emirliği'ne bağlandı. Fakat Buhara Emiri, Rusya'nın Buhara'daki siyasî ajanı *Lessar*'ın, Buhara Emirliği'ne ait olan Darvâz bölgesine karşılık, Şuğnân, Ruşân ve Vahân'ı değiştirmeye zorladığını bildirdi⁽¹³⁹⁾.

(138) Pamir seferinin seyri üzerine Boris Tagaev, hikâye tarzında bilgi verir: *Pamirskiy pokhod*, «İstoriceskiy Vestnik», 1898, C. 73, s. 111 - 138, 489 - 519, 859 - 888; C. 74, s. 142 - 163. Diğer yazıları şunlardır: *Russkie nad İndii. Oçerki i rasskazy iz boevoy jizni na Pamire*, Spb 1900; *Pamirskie pokhody 1892 - 1895 gg.*, 1902; *V zaoblachnoy strane. O pamirskikh pokhodakh 1892 - 95 gg.*, Moskova 1904.

(139) İskandarov, *İz istorii bukharskogo Emirata*, s. 104.

Rus Hükûmeti, «Pamir Problemi»ni çözmüş olmakla ve Hindukuş'a eriştikten sonra, Türkistan'ın (= Orta Asya) işgalinin tamamlanmış olduğunu düşünüyordu. Bu vesile ile 1896'da, bütün Türkistan'ın işgaline iştirak edenlerin ve hizmeti geçenlerin hatırasına bir madalya bastırdı. Madalyanın ön tarafında *I. Nikolay, II. Aleksander, III. Aleksander* ve *II. Nikolay*'ın isimleri yazılıydı. Arka tarafında ise, şu ibare bulunuyordu: «*Orta Asya'da 1853 - 1895 yıllarındaki seferler hatırası için*»¹⁴⁰).

7. Merkezi Asya Meselelerinde ve Türkistan Problemi Karşısında Rus - İngiliz Diplomasisi

Rusya'nın, Türkistan'a doğru genişlemek için tazyik ettiği devrede, Rusya ile İngiltere, sadece Türkistan'da değil, Merkezi Asya topraklarında her iki kuvvetin en azından bir siyasi çatışmaya gireceklerini ve aralarındaki rekabeti dünya politikalarının bir parçası haline dönüştürmeye mecbur olacaklarını, iyi biliyorlardı. İngiltere, Hindistan alt kıtasında hâkimiyetini emniyet altına almak için, Afganistan ve İran gibi bazı komşu devletleri kendi nüfuzu altında tutmaya çalışıyordu. Bu sebeptendir ki, Rusların her ilhak teşebbüsünü, Merkezi Asya'da kendi hâkimiyetinin ihlâli olarak kabul ediyordu. Diğer taraftan Rusya, takip etmiş olduğu Avrupa siyasetinde İngiltere'yi, tehlikeli bir muarız olarak görüyordu. Bu ahvalde Rusya, saltanatını genişletmek için ve askerî, iktisadî ve siyasi sebeplerden dolayı rekabet mücadelesini Orta Asya'ya kaydırmaya çalıştı. Kat'î olarak bilinmektedir ki, Rus yönetimi, *I. Petro*'dan bu yana Hindistan'a girmek yolunu bulmak için çaba harcadı. Bu siyasi hedefe götüren yolun üzerinde, Türkistan bulunuyordu. Rusya, Avrupa'da İngiltere'nin karşısında kendini zayıf veya mağdur durumda görünce, İngiltere'yi arkasından tehdit etmek için, biricik yolun Türkistan'ı ele geçirmek olduğunu gördü.

Her ne kadar, iki kuvvet de, Orta Asya'da kendi egemenliği için çalışıyorlar idiyse de aralarında silâhlı bir hesaplaşma olmadı. Buna mukabil, diplomatik düzeyde kavga, bütün şiddetiyle devam etti. Bu arada Rusya, Türkistan'daki ilhaklarını İngiltere'nin nazarında haklı göstermeye gayret etti. İngiltere de, Rusya'nın Orta Asya'ya nüfuzunu frenlemeye veya buna mâni olmaya çalıştı. İngiltere ile Rusya arasında, 27 mart 1869'dan 17 şubat 1873'e kadar devam eden «ağız

(140) Tagaev (138), C. 74, s. 163.

kavgası» (Dahanakicen), bu iki devletin Orta Asya meselelerine karşı tutumlarını dile getiren 109 nota teatisinden ibaretti¹⁴¹).

Rus ilerlemesine mâni olmak için İngiliz diplomasisinin Buhara Emirligi ve Hive Hanlığı ile yakınlaşma teşebbüsü, tamamen akamete uğradı; buna, ya bu devletlerin saltanat çevrelerinin güçsüzlüğü, yahut ta İngiliz diplomasisinin, bu bölgeye Rus sızmasına karşı halkın mücadelesinde, onların hedeflerini açık bir surette gösterecek nisbette faaliyet gösterememesi sebep oldu. Bu hususta, hükûmetlerinin faal bir Orta Asya siyasetini engelleyen «Rus dostu siyasîlerin» de rolünü hesaba katmayı ihmal etmemelidir¹⁴²).

Türkistan Hanlıkları, Rusya'nın doğrudan doğruya hücumu ve tecavüzüne şahit olunca, yöneticiler büyük bir sıkıntı içinde, İngiltere ve Osmanlı Devleti'nden yardım istemeye koştular. 11 kasım 1866'da Buhara elçisi *Hoca Mahmud Parsa*, Britanya - Hind Hükûmeti'nden yardım almak için Peşaver'e vardı. Yanında, İngiltere Kraliçesine ve Osmanlı İmparatorluğu Sultanına verilmek üzere Emir *Muzaffer*'in mektupları bulunuyordu. *Sir Laurens*, *Parsa*'yı 9 ocak 1867'de Kalküta'da kabul etti; fakat her türlü yardımı reddetti. *Parsa*, İstanbul yoluyla Londra'ya gitti; fakat eli boş olarak geri döndü. *Hoca Abbas*, Kokand Hanlığı tarafından, 1871'de Hindistan'a gönderildi. Kral Naibi *Lord Mayo*, 22 aralık 1871'de kabul ettiği elçiye, memleketini ne para ile, ne de silâhla destekleyemeyeceğini açıkça bildirdi. Türkistan Hanlıkları, Avrupa anlamında bir diplomasi yolunu bilmiyorlardı. Hiç bir yerde bir daimî diplomatik temsilcileri yoktu. Bu, modern gelişmelere ayak uyduramadıklarına bir işaretti.

Rusya'nın, Türkistan'ı parça parça ele geçirdiği ve İngiliz nüfuz alanına yaklaştığı esnada, Rusya ile İngiltere arasında Orta Asya'nın geleceği hakkında müzakereler devam ediyordu. 1869'un başında İngiliz Dışişleri Bakanı *Lord Klarendon*, Rusya'nın Londra Büyükelçisi *Baron Brunov*'a Asya'da iki kuvvet arasında bir tampon bölgenin teşkili için, teklifte bulundu. İngilizler, Oksus (Amu Derya)'un tam-

(141) Muhteva ve fihrist: Correspondence with Russia'da bulunur.

(142) Vambéry, *Centralasien*, s. 27 - 28: Bazı İngiliz siyaset adamlarının telâkkisi, takriben şöyle özetlenebilir: «İngiltere'nin Rus dostu siyasetçileri, bu meselelerin (Türkistan meselesinin . müellif) müzakereye konulmasının her seferinde; nizami bir devletin komşuluğunun vahşî olan, anarşi içinde yaşayan ve yağmacı bükunan göçebe boyları komşuluğuna göre daha rahat olduğu cevabını verirlerdi... Moskof'un komşuluğuna zorla saadet temenni edilmektedir.» Medeniyet ve Hristiyanlık sebebiyle İngiltere ile Rusya'nın Asya'da müşterek faaliyet gösterebilecekleri fikri Rusya'da mevcuttu. Ksl. Burnaby, s. 11. Nüfuzlu Dük Argyll, şu görüşü de savunuyordu: «Rusya'nın Asya'daki başarılarından... üzüntü duyamamalıyız.» Ksl. Antagonismus, s. 89.

pon bölge olarak kabul edilmesini teklif ettiler. Halbuki o sırada Ruslar, henüz Oksus'a erişmemişlerdi. 7 mart 1869'da Rus Dışişleri Bakanı *Gorçakov*, Afganistan'ın, her iki devleti sınırlayıcı bir bölge olarak kabul edilmesini teklif etti. Eylül 1869'da, her iki devletin Dışişleri Bakanları Heidelberg'de buluşarak diğer konular yanında «tampon bölge» meselesi üzerinde de konuştular, lâkin aralarında bu meselede bir anlaşma olmadı. Bu husustaki müzakereler, 1873'e kadar devam etti. Adım adım İngilizler, Afganistan'ı tampon bir bölge olarak kabul etmeye yanaşarak, «Oksus Hattı» fikirlerinden vaz geçmek suretiyle, Rus teklifini benimsediler. 24 ocak 1873'te İngilizler, Badahşan ve Vahân'ın Afganistan'a ait olması gerektiğini beyan ettiler. Rusya, buna razı oldu. Bu anlaşma ile, Afganistan ve Buhara'nın kaderinin tayini söz konusu edildi. İngiltere'nin nüfuz sahası Afganistan'da, Rusya'nınki ise Buhara'da sınırlanacaktı. 1873 yılında her iki devletin Orta Asya'daki nüfuz sahaları bir muahede ile tesbit edilmiş oldu. Bu anlaşma, Türkistan'ın Rusya'ya bırakılması anlamını taşıyordu⁽¹⁴³⁾. İngiltere daha sonraları, meselâ Rusların Merv'e yürümelerinden sonra, 24 şubat 1884'te bu çeşit bir teşebbüsü İngiltere'ye karşı olan taahhütlerin ihlâli diye protesto etti. Fakat, Rus Hükûmeti, 1873 anlaşmasına istinaden, Türkmenistan meselelerinde tam bir hareket serbestisine sahip olduğunu bildirdi⁽¹⁴⁴⁾. İngiliz diplomasisi, fikrini değiştirmek zorunda kaldı ve Afganistan sınırını kesin olarak tesbit etmeye çalıştı. Yeniden müzakerelere başlandı. 10 eylül 1885'te Afgan Rus sınır hattı üzerine Londra'da bir protokol (buna bir anlaşma demek de mümkündür) imzalandı. İlgili milletlerin temsilcilerini davet etmeksizin iki hükûmet, yine pazarlığa oturdular. Bu anlaşma da, her iki tarafı memnun edecek gibi görünmedi. Bu husus, 27 ağustos 1895'te üç imparatorluğun —Rusya, Çin ve İngiltere— arasında «*Pamir Anlaşması*»nın yapılması neticesini verdi. Pakistan ve Hindistan'ın 1947'de bağımsızlığa kavuşmaları ile, İngiltere bu anlaşmadan ayrıldı.

İngiliz ve Rus diplomasisi, genellikle Orta Asya'da ve özel olarak Türkistan'da, XIX. yüzyılın ortasından beri kendi menfaatleri için

(143) Yuldaşbaeva (136), s. 68'de diğer milletlerin hesabına aktedilmiş olan bu anlaşmayı şu tarzda değerlendiriyordu: «Şunu kaydetmek lâzımdır ki, 1873 yılına ait aktedilen anlaşma örneğinden, İngiliz emperyalizmi ile Rus Çarlığının müstemlekecilik siyasetleri açıkça görülmekte idi. Kendi emperyalist menfaatleri için milyonlarca Gilney Türkistanının kaderi üzerine mağdurların iştiraki ve rızası olmadan resmi bir askeri salâhiyete istinat etmeyen kararlar aklılar.» Bu hususta şunu kaydetmek lâzımdır ki, İngiliz emperyalizmi Afganistan'ı İngiltere'nin bir parçası haline getirmemişken Rus emperyalizmi Türkistan'ı doğrudan doğruya Rusya'ya ilhak etmiştir.

(144) Yuldaşbaeva (136), s. 126.

karşı - karşıya durdular. Bazen, bir savaşın eşğine kadar gelindi ise de, biri diğerine karşı oyun oynadı ve bazen de, anlaşma yaptılar. Her iki devlet de, birbirlerinden şüphe ediyordu. Her ikisi de, muarızının Orta Asya hakkındaki fikirlerini izliyor ve davranışlarını dikkatle gözetliyordu. Ruslar, İngiltere'nin Orta Asya ve dolayısıyla Türkistan siyaseti üzerine sayısız kitaplar yazdılar¹⁴⁵). İngilizler de, anlaşılabilen sebeplerden dolayı, kendi neşriyatları ile mukabelede bulundular¹⁴⁶).

Rusya, XVIII. yüzyılın başından beri Orta Asya meselelerinde İngiltere'yi tarafsız hale getirmek amacını gütmüş ve bunda muvaffak da olmuştur¹⁴⁷). İngiltere, Orta Asya'daki politikasını, Afganistan'ı bir tampon devlet olarak muhafaza etmek hususunda yoğunlaştırdı. Her iki devletin siyaseti öyle bir durum yaratmış oldu ki, «*Türkistan bölgesi, Doğu'nun büyük devletlerinden biri olan Rusya veya İngiltere tarafından sömürülmek için seçilmişti. İngiltere, pasif davrandı; buna mukabil Rusya faal idi*¹⁴⁸). Rus faaliyeti ile İngilizlerin Doğu'daki çekimserliği, Türkistan aleyhine birleşmişti. Onların nüfuz siyaseti, esasen zayıf olan Türkistan devletlerinin kaderini tayin etmiş oldu. Türkistan devletleri, arka arkaya, Rus gücü karşısında boyun eğmek zorunda kaldılar. Bu hususta bağımsız Türkistan devletleri arasında bir birliğin mevcut olmayışı, İngiltere ve Rusya'ya sınırsız

(145) Türkistan meseleleri hakkında Rus İngiliz çekişmeleriyle ilgili Rus neşriyatı hayli geniştir... Bunlardan sadece birkaç tanesini zikrederim: M. Grulev, *Soperničestvo Rossii i Anglii v Sredney Azii*, Spb. 1909; B. İ. Iskandarov, *Anglo-Ruskoe Soglašenje 1895 goda o Pamire*, «Trudy Tadçikskogo Gosuniversiteta» T. XXVII, Vıpusk I, Duşanbe 1960; F. F. Martens, *Rossiya i Angliya v Sredney Azii*, Spb. 1860; A. P. Subbtin, *Rossiya i Angliya na sredneaziatiskikh rınkakh*, Spb. 1885; M. A. Terentev, *Rossiya i Angliya v Sredney Azii*, Spb. 1875.

(146) Merkezi Asya ve bununla birlikte Türkistan problemi ile ilgili mühim İngiliz neşriyatı (kitaplar) için bak. Anwar Khan, s. 309 - 336.

(147) Lakosta, s. 4. Türkistan konusunda İngiltere'yi tarafsız etmekle ilgili Rus siyaset tarzı üzerine Vambéry, *Centralasien*, s. 32'de şunu kaydetmektedir: «Meş'um sıçrayışı yapmadan önce uygun bir zamanın gelmesine kadar temkinli, ağır bürmetkâr ve döneke tabiatı ile hedefine doğru sokulmuştur. Planları, her çeşit endişe ve ihtiyatı faydasız bulacak sahnaya erişene kadar, uysal, dostane gülümseme, tatlı ve parlak sözlerle karşı tarafın muhtemel endişe ve ihtiyatını bertaraf etmişlerdir».

(148) Anwar Khan, s. 307. Merkezi Asya problemleri konusunda İngiliz ve Rus diplomasisini 1878'e kadar sistematik olarak gözönüne sermeye çalışmış olan Anwar Khan'ın kitabına, son zamanların en iyi eserlerinden biri gözü ile bakılabilir. Müellif, Rusya ile İngiltere arasında, 1895'e kadar cereyan eden diplomasiyi işlemiş olsaydı bu çok faydalı olurdu. Çünkü şimdiye kadar 1878 - 1895 dönemine dair bir tasvir eksik kalmıştır.

bir hareket serbestisi sağladı. İngiltere, bu oyundan kendi isteğiyle, veya icbar edilerek çekildi; Rusya kendi yoluna devam etti ve Türkistan, Asya'daki beynelmilel politikanın kurbanı oldu.

8. Rus İşgal Hareketleri Devresinde Türkistan'ın Sosyal ve Manevi Durumu

Rus işgal hareketlerinin ve Türkistan'ın savunma gayretlerinin tarihi oldukça geniş olup, bu husus, teferruatı ile incelenmesi için birkaç araştırmacı neslin emeğini beklemektedir. Ruslar, bu tarihe ait belgeleri toplayıp neşretmek için uğraşmışlardır¹⁴⁹). Hive ve Kokand devlet arşivleri işgalden sonra müsadere edilip Petersburg'a gönderildiği için halen Türkistan'da belge mevcut değildir. Rus tarih kurumunun neşretmiş olduğu arşiv belgeleri veya daha ziyade Hanlıkların arşivlerinin kataloğu haline getirmiş oldukları belgeler¹⁵⁰), Türkistan Hanlıkları ile Rusya arasındaki diplomatik çekişmelere, veya savaşlara dair bilgi ihtiva etmemektedir. Buhara Emirliği'ne ait arşivler de kaybolmuştur¹⁵¹).

Bu bölümde, Türkistan topraklarında 42 yıllık savaş tarihinin bir kısmını anlatmaya çalıştık. Artık, Türkistan'ın yenilmesinin dahili sebeplerine geçebiliriz.

(149) V. A. Mejov, *Türkestanский Сборник. Сописаний и Статей относящихся до Средней Азии вообще и Туркестанского края в особенности*, 415 cilt, Sph. 1878 - 88; O. V. Maslov (devamı) 416 - 595 cilt, Taşkent 1888 - 1912; A. G. Serebnikov, *Türkestanский край. Сборник материалов для истории его завоевания (1840 - 1852)*, 22 cilt, Taşkent, 1912 - 16.

(150) P. P. İvanov, *Arkhiv Khivinskij Khanov XIX veka*, Leningrad 1940, s. 16. Hive Arşivini von Kaufman'ın 1873'te müsadere ettiğini bildirir. Anna L. Troickaja, *Katalog arkhiva kokandskiy Khanov XIX veka*, Moskova 1968, 582 s. Kokand Arşivinin önemli kısımları, muhtemelen 1875'te yağma edilmiştir. Geriye kalan materyaller Rus kutası yönetimince 1876'da Petersburg'a götürülmüştür. Bu arşiv, 1939 yılına kadar araştırmacılara meçhul kalmış ve karmakarışık bir halde bulunuyordu. Ksl. Troickaja, s. 3 - 4.

(151) Buhara Emirliği'nin Semerkand'taki arşivine işgal makamlarınca 1868'de elkonulmuştur. Bugüne kadar bu arşiv ne kataloglanmış, ne de efkârı umumiyeye bildirilmiştir. Emirliğin devlet arşivi 1920'de Kızılordu tarafından müsadere edildi. Bunun sadece küçük bir kısmı, Buhara Halk Cumhuriyeti'nde kaldı. Arşivin bir kısmını 1920 - 21'de Mir Ali Han, beraberinde Kâbil'e götürdü. Dışarıya çıkarılmış olan bu arşiv materyalini, mayıs 1968'de Kâbil'de bulmaya çalıştım. Arşivin muhafaza edilmediği anlaşıldı. Barthold 1920'den sonra Buhara'yı ziyaret ettiğinde kitapların ve diğer vesikaların 1920 yılında harp esnasında yandıklarını üzülerek tesbit etti. Ksl. Togan, *Bugünkü*, s. 405 - 406. Buhara'da 27 kütüphane vardı, bunlardan bazıları daha Samanoğulları devrinde kurulmuşlardı.

Umumiyetle malûmdur ki, Türkistanlılar savaş esnasında «ölüm ateşi karşısında sakin davranır; ölür, fakat teslim olmazlardı. Ne var ki, kuvvetli ateşin şiddetinden kurtulamazlardı»¹⁵²⁾. Skobelev'in müşahedesi şöyledir: «Şunu bilmelidir ki, biz, Orta Asya'yı altınla değil, bilâkis bilgi ve süngü sayesinde işgal ettik»¹⁵³⁾. Bundan dolayı, Türkistan'ın «Ruslar tarafından kolayca işgali»¹⁵⁴⁾ üzerine her dedikodu, gerçekleri bilmemek ve Rus kaynaklarını görmeden geçmek olarak telâkki edilmelidir. Çünkü, Türkistan kolayca işgal edilmemiştir. Türkistan'ın istilâsı için katedilen mesafe ve Türkistan'ın yenilgisi, her iki taraf için de meşakkatli olmuştur. Bu istilâ, çoğunluğu Türkistanlılardan olmak üzere sayısız insanın hayatına mal oldu ve 1715'ten 1895'e kadar olan uzun bir devrede Türkistan'ın kültür merkezlerini harabeye çevirdi. Prens Lobanov-Rostovski'nin ifadesine göre; «Türkistan'ın işgali, Rus emperyalizminin bir kımıldaması, 'eski İslâm devletlerinin' teşkilâtı askeri seferler vasıtasıyla boyunduruk altına alınmaları ve askeri bir genişleme olarak tavsiye edilebilir»¹⁵⁵⁾. Türkistan'ın sosyal, kültürel ve siyasi yapısı, bazı yönlerden Rus genişlemesini kolaylaştırmıştı. Yenilgiden önce, Türkistan halkının sosyal ve özel hayatı emniyet altına alınmıştı. İngiliz seyyahı Aleksander Burns, Buhara seyahatinden döndükten sonra, Rus kaynakları tarafından da tekrarlanmış olan şu haberi vermişti: «Asya halkına has tabii bir cömertliğe, münevver Avrupa'da rastlanamaz. En üst tabakadan itibaren en alt tabakalara kadar her şey, bir dilim ekmeğe varıncaya kadar bölüşülür. Müslümanlarda itibarlı kişilerle fakir kişiler arasında fark mevcut değildir, bilhassa, devletle olan ilişkilerde. Han bir köylü kadar sadedir»¹⁵⁶⁾. Bu cömertlik, halkın refahından ileri gelmekteydi. Ahali, genellikle ziraat ve hayvancılıkla uğraşırdı. Ziraî ve hayvanî mahsuller, memleketin ihtiyacını karşıladığı gibi, ihracat için de kullanılıyordu. Türkistan Genel Valiliği (Hive, Buhara ve Bozkır Genel Valiliği hariç) 1870-80 yıllarında, sun'î olarak sulanan 1.738.000 hektar ekilen araziye sahipti. Nitekim aynı yıllarda, Hindistan'da 1.788.000 hektar; Mısır'da ise 1.053.000 hektar sun'î su-

(152) Kostenko, *Türkestanskiy*, s. 288.

(153) Grodekov, *Voyna*, II, s. 42.

(154) Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 352.

(155) Prince A. Lobonov Rostovski, *Russian Imperialism in Asia. Its origin, evolution and character*, «The Slavonic and East European Review», London 1929, Vol VIII, No. 22, s. 31. (Bu müellif 1849'da Girs'in ölümünden sonra Rusya Dışişleri Bakanı mıydı?)

(156) Aleksandar Burns, *Putigestvie v Bukhara (1832 - 33)*, III, Spb. 1850, s. 29 - 30; zikreden: Kostenko, *Srednaya Aziya*, s. 81.

lama yoluyla ekilen arazi mevcuttu¹⁵⁷). Rus işgalinden önce Türkistan havzasında halkın refahının temel taşıını teşkil eden ve sun'i olarak sulanan 4.671.000 hektar arazi vardı¹⁵⁸). Bu sebeptendir ki, «sartlar» (sart'ın anlamı için s. 168 170'e bakınız - müellif) arasında dahi, pek az yoksul vardı ve hemen hemen hiç dilenci yoktu. Türkistan'da mevcut bir dilim ekmek, bundan mahrum olanlarla derhal bölüşülürdü¹⁵⁹). Geçim de pek pahalı değildi. Meselâ, ekilebilen sahası geniş olmayan Hazar havzasının doğusunda 1856 yılında 1 pud (16,8 kg.) buğday sadece 20 kopek (Tiyin); 1 pud pamuk 2.70 ruble (zam) idi. 1866'da, savaş dolayısıyla iktisadî hayatın zarar görmüş olmasına rağmen, Taşkent'te yarım kilo (500 gr.) kuzu etinin fiyatı 2 - 3,5 tiyin; bir yumurtanın fiyatı ise, 1 tiyin'di¹⁶⁰). Toprağı kullanma hakkı, şariat prensiplerine göre düzenlenmişti. Buna göre toprak: devlet mülkü (Emlâk) (bozkır, ormanlar, göller, ırmaklar ve ekilemeyen sahalar); şahsa ait mülk ve dinî hayrat (Evkaf) olarak taksim edilmişti. Özel mülk, miras yoluyla intikal ederdi. Evkaf arazileri özel kişilerin mülküne geçemezdi¹⁶¹). Devlete ait toprak, özel kişilere kiralanabilirdi. Göçebelere ait araziler cemiyetin mülkü sayılırdı; bundan da bu arazilerin, özel mülkün dışında kaldığı sonucu çıkar. Ziraat veya ziraatçılar toprağa bağlı köle çiftçi sistemini bilmiyordu. Bazı hükümdarların arazisi hariç, derebeylik halinde yoğunlaşmış arazi sahipliği de yoktu. Meselâ, Buhara Emiri veya Hive Hanı, feodaller olarak kabul edilirse; o halde şuna dikkati çekmelidir ki, onların sahip olduğu arazi, Çar'ın Murgab Vahası'ndaki mülkünden daha azdı¹⁶²). Kazak Hanları ve Sultanları da, derebeyi arazi sahipliğine yabancı idiler¹⁶³). Camiler, medreseler ve dinî tarikatler, hü-

(157) Aminov, *Ekonomičeskoe razivitie*, s. 226.

(158) B. Hayit, *Die Wirtschaftsprobleme Turkestans*, s. 86.

(159) Kostenko, *Turkestanskij kray*, s. 373.

(160) Galkin, *Etnograficeskie*, s. 45 - 46.

(161) Daha tam bilgi için bak. M. N. Rostislavov, *Očerki vidov zemelnoy sobstvennosti*, «Trudy tret'jago meždunarodnogo s'ezda Orientalistov v S. Peterburge 1876 goda», Spb. 1878, T. 1, s. 329 - 59.

(162) Kislyakov, s. 34; Barthold, II, 1, s. 425: «Ne Hive Hanı'nın ne de Buhara Emiri'nin, hükümdarın (Çar'ın - müellif) Murgab'daki mülkü kadar yalnız, şahsına ait bir toprak mülkiyeti olmuştur».

(163) S. E. Tolibekov, *O patriarchalno-feodal'nıkh otnoşeniyakh v kočavıkh narodov*, «Voprosy istorii» dergisinde (1955, No. 1, s. 83): «Göçebe Hanlıklarının hepsi de (XV - XVII. yüzyıl), Hanlara, sultanlara ve diğer özel şahıslara ait toprak mülkiyeti diye bir şey bilmiyorlardı». A. E. Erenov, *Očerki po istorii*, s. 73: «Maalesef, kimin ne nishette bir toprak mülkiyetine sahip olduğunu gösteren sağlam malûmatlara sahip değiliz». Sergali E. Tolibekov, *Oboşestvenno-ekonomičeskıkh stroy*, s. 121: «Göçebe Kazaklarla toprak mülkiyeti kavramı bile yoktu. Toprak, göçebe boyuna veya Orda'ya aitti.»

kümdarlar dahil özel şahıslara nisbeten, çok önemli araziye sahiptiler. Meselâ; *Hoca Muhammed İslâm'a* (= *Hoca Cubayrî* öl. 15 ekim 1563) ve haleflerine ait vakıf arazisi 2.500 hektar civarında idi¹⁶⁴). Bu arazilerden elde edilen gelir, dinî maksatlar (camilerin, medreselerin ve tekkelerin bakımı) için harcanırdı. Bu çeşit vakıf arazileri, köylüye kiraya verilir, veya tarikat mensupları tarafından işletilirdi. Toprak, ziraî ürünler için kullanıldığında, toplumsal yardımlaşma (Haşar) önemli bir rol oynardı. Ekim, hasat, kanal temizleme ve kanal inşaatları için, bu sisteme başvurulurdu. Şöyle ki; bir grup insan gönüllü olarak karşılıklı yardım için çağrılırdı. Bu toplumsal çalışmalara iştirak edenlere, bakın dışında bir yevmiye verilmezdi. Bu sistem, Türkistan tarihinde köy halkının nâzım sosyal mekanizmalarından biri olup, belki dünya tarihinde emsalsiz bir hadise idi¹⁶⁵). Ziraat yapmak için şart olan su da, şeriat esaslarına göre dağıtılırdı. Su, Allah'a aitti. Onun kullanılmasına belirli şartlar dahilinde izin verilirdi¹⁶⁶). Su kanununu, İslâm'a *Sultan Sencer* idaresindeki Selçuk Türkleri (1057 - 1157) dahil etmiştir¹⁶⁷). Su'dan faydalanma hukuku, hayatın kat'î bir kanunu haline geldi, çünkü, sun'î sulama bunu gerektiriyordu.

Türkistan şehirleri, dünyanın her yerinde olduğu gibi ticaret, sanat ve idarî merkezlerdi. Aynı zamanda buraları, manevî faaliyetlerin mihrak noktası (medreseler, kütüphaneler) ve bilim - din adamlarının ve şairlerin münakaşa merkezleri ve mimarının iş sahasıydı. Türkistan şehirlerinden Çimkent, Evliya-Ata, Yassa (= Türkistan), Taşkent, Hocent, Andıcan, Oş, Asaka, Kokand, Kasan, Çust, Semerkand, Buhara, Şehr-i Sebz, Karşı, Cizzak, Katta Kurgan, Hisar, Tirmiz, Karmana, Hive, Ürgenç, Kongrat, Merv, Vezir, Hazer-Asp vb. şehirler, büyük bir geçmişe sahip olmaları dolayısıyla Türkistan'ın gerçek kültür merkezleriydi. Özgent (Karahanlıların başkenti), Ahsikent, Ottrar, Sayram gibi bazı şehirler, ahalilerinin başka şehirlere göç etmiş olmasından, daha XVII. yüzyılda önemlerini kaybettiler. Buna karşılık Namangan, Gök Tepe, Kokand, Celâl Abad, Şehr-i Han (= Şar-

(164) P. P. Ivanov, *Khozyaystvo djubarskich Şeykhov*, Moskova, 1954, s. 57.

(165) Köy halkındaki Haşar sistemi, âni yağmurlar ve sıcak havalardan sonra mahsulleri çabuk toplamak ve işgücü sıkıntısını gidermek bakımından da uygundu. Bu çalışma sisteminde, çalışanlara, yemeklikleri hariç hiç bir ücret verilmezdi. Dünyada başka milletlerin böyle bir toplumsal çalışma tarzını tanıyıp tanımadıklarını tesbit etmek imkânını bulamadım.

(166) Daha tam bilgi için bak. Walter Burse, *Die Bewässerungswirtschaft in Turan und ihre Anwendung in der Landkultur*; Jena 1915. s. 55 - 56; Hajit, *Die Wirtschaftsprobleme*, s. 82 - 83.

(167) Osman Turan, Prof., *Selçuklular Tarihi*, s. 248.

han), Kitab vb. gibi, yeni kültür merkezleri olarak gelişen şehirler meydana geldi. Devlet idaresinin yapısı, Orta Çağ şeklini muhafaza etti. Devlet idaresi, devlet reislerinin elinde toplanmış olup, idari mekanizmayı kendi isteklerine göre kurarlardı. Üç Hanlıkta (Buhara, Hi-ve ve Kokand) devlet reislerinden (Han veya Emir) maada eyaletlerde geniş ölçüde otonom bir hakka (ölüm cezası vermek hariç) sahip olan devletin önemli idari memurları olan münferid hükümdarlar (Bey veya Hâkimler) vardı. Bunlar, sık sık merkezi otoriteye bağlı olmadıklarını göstermiş ve bağımsız olmayı denemişlerdir. Üç Cüz'de saltanat, altboy önderleri tarafından icra edilmiştir. Kendi bağımsız hâkimiyetlerini kurmak için Beylerin iktidar kavgası, halkın devlet şuurunu zayıflatıyordu. Halk, Han'ın kararlarından ziyade Beylerin, Hâkimlerin ve kabile reislerinin kararlarına muhtaçtı. Bundan dolayıdır ki, bölge hükümdarları bile, merkezi otoriteye karşı ayaklandıkları vakit, halk arasından yeteri kadar savaşçı toplamaya muvaffak olmuşlardı. Devletin yönetimi, başbakanın (Divanbeyi veya Kuşbeyi) elinde bulunurdu. Hanlar, naiplerini soylulardan seçerlerdi. Hanlar, veraset silsilesi hukukuna göre seçilirlerdi. Buna mukabil başbakan, meselâ Buhara'da, akıllı ve kabiliyetli olması şartıyla eski kölelerden dahi seçilebilirdi. Şeyhu'l-İslâm, devletin bilhassa salâhiyettar bir şahsiyeti olarak itibar görürdü. Onun kararları, hükümdar için de geçerliydi. XVI. yüzyıldan beri, artık din işlerinin devlet işlerinden ayrılması yoktu. Bundan dolayıdır ki, Şeyhü'l-İslâm, Han'ın huzuruna çıktığında diz çökmezdi. Onun haricinde herkes, memurlar da dahil Han karşısında önce diz çökmeye mecburdular. Türkistan hükümdarları arasında Buhara Emirleri, şahıslarına ait daire uşaklarına bilhassa ehemmiyet verirlerdi¹⁶⁸). Hükümdarlardan hiç biri, herhangi bir anayasaya (böylesi mevcut değildi) bağlı değildi. Hepsi de İslâm çerçevesinde, kendi rey ve vicdanı üzerine şariat dairesinde hareket ederdi. Siyaset ve iman; biri diğerinin ayrılmaz bir parçasıydı ve birisi diğerini himaye ederdi¹⁶⁹). Hanlar (Emirler), Beylerden ve kabile reislerinden meydana gelen Kurultay tarafından seçilir veya azledilirlerdi. Halk, hükümdarına itaat ederdi; fakat onu tebcil etmezdi; hatta, bazen itaatten bile imtina ederdi. Beyler ve Hanlar seferde bulunma-

(168) Khanikov'a göre (Opisanie), Emir'in şahsi ihtiyaçları için şu iş kadroları mevcuttu: Emir'in ellerini yıkaması için su dökücüler; elbise dikicisi; mesul muvakkit (saatleri ayarlayan müellif); kütüphaneci; salça, su ve meyve suyu ikram eden şahıs; kabuller için merasim ağası; Emir'i selâmlamak için 3 kişi (Emiri, biri giderken, diğer ikisi vazifeye gelirken selâmlardı); uyurken Emir'i koruyan bir muhafız ve yemek sofrasını hazırlayan sofrabaşı.

(169) Kostenko, Srednaya Aziya, s. 81.

dıkları sırada; şahıslar arasında sınıf farkı gözetmeden, onların ricalarını dinlemek ve karar vermekle mükelleftiler.

Türkistan devletlerinin ordu sistemi, modern savaşın sevk ve idaresine uygun değildi. Barış zamanlarında ordu, muntazam askeri talimlerin yabancısıydı. Askerler ve subaylar, ölünceye kadar hizmet edebilirlerdi. Sadece savaş hallerinde polis kuvvetleri seferber edilirdi. Belediyeler, seferber edilen askerleri, at ve giyim ile teçhiz etmeğe mecburdu. Ordunun emrinde tüfek, süngü, ve Rus ateş gücü karşısında oldukça kifayetsiz olan, bir miktar top vardı. Rusya, devamlı surette silâhlarını yenilemeye çalışırdı. Türkistan Hanlıkları ise Avrupa silâh tekniğinden uzak kalmıştı. Hanlıkların orduları, süvari, piyade ve küçük topçu birliklerinden ibaretti. Askerler, savaşta, «öldüren gazi; ölen şehit olun» diye ifade edilen İslâm parolası tesiri altında cesurluk gösteriyorlardı. Kaldı ki, Türkler, tarihleri boyunca savaştan asla korkmamışlardır¹⁷⁰). Savaş sevk ve idaresi, düşman karşısında korunmak için askerleri kütle halinde çarpışmaya sevk ediyordu. Cesur insanlar, düşmana aslanlar gibi saldırıyordu; fakat çabuk yok ediliyorlardı. Çünkü kitle, modern Rus silâhlarıyla, ya yok ediliyor veya saf dışı bırakılıyordu.

İslâm, sadece bir din olarak değil, insanların bir hayat tarzı olarak da geçerliydi. Bilindiği gibi, Türkistan, İslâm'ın en önemli fikir merkezlerinden birisi haline gelmişti. İslâm'ın büyük simalarından *İsmail Buhari*, (İslâm'ın en ünlü hadis derleyicisi), *Ebu Ali İbn Sina*, *Biruni*, *Harezmi* (İslâm tabii ilimlerinin kurucuları) *Farabi* (İslâm felsefecisi), şariat hukukunun müellifi *Tirmizi* vb. simalar, burada doğup İslâm âleminde fikirlerini yaydılar. Eğer, onların fikri faaliyeti olmasaydı, İslâm'ı tanıtmak da zor olacaktı. (Günümüzde bile İslâm, bu simaların faziletinden sarfı nazar edemez.) Rus işgalinden önce Türkistan'da, İslâm ilimleri merkezleri olarak 595'ten fazla medrese mevcuttu¹⁷¹), XVI. yüzyıldan itibaren bilhassa Buhara'da dünyevi ilim dallarında bir değişiklik göze çarpılmaktadır. Diğer yandan dünyevi ilim dalları, henüz bütün olarak tedrisat programına alınmamıştı. XIX. yüzyılın başında medreselerde, şîr, tarih, coğrafya, metafizik, matematik ve münazara ilimleri okutuldu¹⁷²). Tabii ki, bu tedrisat eskiden yapıldığı hacimde değildi. Bütün medreseler, varlıklarını dini

(170) Türklerin özel bir harp sanatına sahip oldukları tarih ile sabittir. Harp yönetmekten ve savaşmaktan ürkmeyizlerdi. Fakat bu, Türklerin tarihlerinde bazı müelliflerin, meselâ Vambéry, Centralasien, s. 203'de iddia ettiği gibi, sadece tahrip edici oldukları anlamına gelmez.

(171) Hayit, Turkestan im XX, Jahrhundert, s. 305.

(172) Khanikov, Opleanle, s. 220 - 21.

vakıfların gelirleri ile idame ettirirdi. Müslümanlar, İslâm'a inanmış mü'minlerdi. Fakat onlar İslâm talimatını kendi dilleriyle tanımaları imkânına sahip değillerdi. Birçok din adamının bizzat kendisi, İslâmın gayesini kavramamıştı. Onların vazifesi namaz kıldırarak, dinî merasimleri (cenaze, evlendirme vb.) düzenlemek ve çocukları okutmaktan ibaretti. Halbuki, Müslümanları, toplumsal görevleri konusunda aydınlatmıyordu. Bu yüzden, sonradan toplumsal şuurun inkişafını frenleyen tek kişinin ferdi şuuru yüceldi. Bilhassa tebliğlikeli olan, İslâm din reislerinin, tehlikeli tedbirlerinden birisi, bir Hanlığın diğer bir Hanlığa karşı savaş açmasına izin (fetva) vermeleri idi ki, bu hallerde Türkistan Müslümanlarının müşterek savunma gücü zayıflıyordu. Rus hücumları sırasında iç savaşların durdurulması için din adamları bencil hükümdarları insafa getirmek ve birleştirmek için imkân olduğu halde, bu meselenin Türkistan hayatında ne kadar ehemmiyetli olduğunu sezmemişlerdi. Din adamları, «cihat» fikrini halka aşılammıştı. Halk da buna hazırды. Fakat yönetim ve din adamları, bu esası organize etmekten veya buna etkili bir biçim vermekten âcizdi.

Müslümanlar arasında Nakşibendî tarikatı çok nüfuzlu idi. Tarikatın merkezi, Buhara idi. Dervişler, İşanlar ve Şeyhler, sadece Buhara'da değil, bütün Orta-Doğu'da faaliyet gösteriyorlardı. Tarikat, kendini tasavvufa kaptırmıştı; dünya meselelerine pek az önem veriyordu. Medreselerin girişlerinde şöyle levhalar bulunurdu: «İlmi talep etmek her Müslüman erkek ve kadın'a farzdır». Fakat din adamlarının çoğu, takriben XVII. yüzyıldan itibaren, bundan sadece İslâm din ilimlerini anlıyordu. Eğer Müslümanlar, dünyanın gelişimine iştirak etmeyi elden kaçırdılarsa; bu, fanatik olan din adamlarının, halkı kendi çizgilerinde fanatizme sürüklemelerinden olmuştur. Muhakkak ki, İslâm bir din olarak bundan mesul değildir. Medresede ve İslâm'ın diğer yüksek mevkilerinde, bütün İslâm memleketlerinin temsilcileri müşterek faaliyet gösteriyorlardı. Her ne kadar Peygamberin, «*kendi milletini sevmeyenin imanı yoktur*» hadisi gereğince; Türklerin, kendi milliyetlerini korumaları gerekiyor idiyse de; hiç kimse Türklüğü ön plana koymayı düşünmüyordu. «Millet» sözü »Mü'min» sözü mânâsıyla karışmıştı; sonra «Millet»den Muhammed (S.A.) «üm-meti» denilen umumî fikir anlaşılır olmuştı. Ruslar, Müslümanların arasına, daha önce ele geçirmiş oldukları İslâm memleketleri Müslümanlarını yerleştiriyor; bunlardan casusluk hizmetlerinde faydalanıyorlardı. Rus imparatorluğu hizmetinde bulunan bazı Müslümanlar din maskesi altında, din kardeşlerini Rusya tarafına kazanmışlardı.

Türkistan'daki İslâm'ın yönetici güçleri, kendi nüfuz dairesinde

olsa bile, Müslümanların birliğini muhafaza etmekten âcızdı. Türkistan Müslümanları arasındaki parçalanma alâmetleri, yalnız Türkistan'a mahsus olmayıp İslâm dünyası için de mevcuttu. İslâm dünyasında kadercilik, bir kaide oldu; hayat meseleleri daha ziyade kadere terkedildi. İslâm dininin böyle bir yanlış tefsiri, onun Türkistan'daki yenilgisine sebep oldu. Bir Rus yazarının ifadesine göre Rus yönetimi, bu hususta şu fikirleri benimsemişti: «*Hanlıkları ve orduları ile, Moskova Çarlığı'nın yakın etrafında bulunan çok yönlü Asya haydutlarına karşı verilen yüzyıllık savaş, her şeyden önce Müslümanlığa karşı yürütülmüştür. Büyük Slav nehrini (Volga nehri kastediliyor - müellif) hâkimiyetimiz altına almış olmak; Hazar, Azov, Karadeniz geçitlerinin ele geçirilmiş olması..., diğer başarıları yanında, bir de, Muhammed'in karanlık hâkimiyetine karşı Ortodoks Rusların bir zafıydı. Rusya'nın tarihî gelişimindeki her adımı, İslâm için bir ölüm darbesi teşkil etmiştir*»¹⁷³).

Türkistan'daki İslâm yönetimi, bu darbeye karşı hazırlıklı değildi. Bunu beklediği zaman dahi, Rusya'nın gücüne, (insan sayısı, modern silâhlar, asker yedekleri) her bakımdan dayanabilecek durumda değildi. Diğer taraftan, İslâm'ın hayata derin kökler salmış olması, 42 yıllık silâhlı bir savaşı sürdürmeyi ve Rus hâkimiyeti esnasında dahi hür yaşama arzusundan vazgeçmemeyi mümkün kılmıştır.

Türkistan'da İslâm'ı müştereken savunmak için İslâm dünyası çok zayıftı. Yegâne İslâm kuvveti olan Osmanlılar, Rusya'ya karşı birçok defa savaşılsa da, onlar da Türkistan ile coğrafî bakımdan bir bağlantı kuramadılar. Diğer bütün İslâm memleketleri, Avrupa devletlerinin nüfuzu altında idiler. Bunun haricinde, İslâm devletleri, zayıf oldukları vakit dahi, aralarında çekişiyor ve çöküşlerine zemin hazırlıyorlardı. «*Avrupa, Türkistan'daki Rus harekâtına bir taraftan seyirci kalıyordu. İslâm devletleri de zayıf olduklarından bu durum karşısında hareketsiz kalıyor; karşı tedbirler alamıyordu*»¹⁷⁴). Bundan dolayı, ne İslâm âlemini ilgilendiren meselelerde, ne de sadece

(173) Markov, Rossiya, II, s. 476. Alman İslâm araştırmacısı Prof. Becker şu görüşleri sürmektedir: «*Rusya, İslâm'a karşı savaşılarak büyümüştür.*» Ksl. Hayit, Turkestan im XX Jahrhundert, s. 305, dipnot 908. Vambéry, Der İslâm im neunzehnten Jahrhundert, Leipzig, 1875, s. 293'de Rusya'nın şimdiye kadar İslâm'a önemli darbeler indiren tek ve biricik kuvvet olduğunu ve bağlamış olduğu bu işe, yorulmadan devam edip onun en tehlikeli hasmı olarak kalacağını, bildirmektedir.

(174) Muhammed Zahir Begiyef, Mavarannehr'e Seyahat, Kazan 1908, s. 52. Bu müellif s. 31'de şöyle diyordu: «*İslâm Hanlıkları tarihinin yaprakları, kendi kanları ile bezenmişti.*»

Türkistan konusu ile ilgili, bir «Pan-İslâm» dâvası vardı. Çünkü, böyle bir hareket mevcut değildi.

Kültür eserlerinin (kanallar, kervansaraylar, medreseler ve camiler) yapımına, Rus işgal seferlerinin başlamasından önce olduğu gibi, bu seferlerin devam ettiği süre içinde de devam edildi. Bu kültür faaliyetlerinin tarihi teferruatına inmeden, XIX. yüzyılda bir dizi medrese ve benzeri inşaatların meydana getirildiğine işaret edelim⁽¹⁷⁵⁾. Maddî kültür sahası yanında, manevî hayatı biçimlendiren şairler de faaliyet gösteriyordu. Şiir san'atı an'anesi canlı idi. *Mir Ali Şir Nevai*, şairlere bir örnek oldu. Şairlerin bir kısmı iki dil (Türkçe - Tacikçe) kullanıyordu. XIX. yüzyılın başlarında Kokand'da *Ömer Han*'ın sarayında, aralarında kadın şair *Nadire* ve *Uveyse*'nin de bulunduğu, 101 şair vardı⁽¹⁷⁶⁾. Daha XVI. yüzyılın sonunda sadece Buhara ve Semerkand'da 320'den fazla şair vardı. XIX. yüzyılda Buhara'da 100'den fazla şair bulunuyordu⁽¹⁷⁷⁾. Hîve'de *Muhammed Rahim Han*'ın sa-

(175) Aşağıda adı geçen yapılar XIX. yüzyıl eserleri kültür tarihi bakımından bilhassa önemliydi: Taş-Havlı, 1838'de inşa edilmiş: 163 oda, 3 büyük ve 2 küçük saraydan ibaretti. Mimarları, Hîve'den Nur Muhammed Usta Taci ve Kalender Hivaki idi; Saray-Bazar, 105 odalı olup yanında kervansarayı da vardı. 1832 - 33'de inşa edilmiştir; Allah Kuli Han medresesi (1834 - 35) 2 katlı olup 30 odası vardı; Kutluk Murat İnak medresesi (1804 - 1812); Muhammed Emin Han medresesi, 25 m. yüksekliğinde olup 1852 - 53'te inşa edilmiştir; Can Kale, 6250 m.² olup 10 kapısı vardı, 1842'de inşa edilmiştir. Bu inşaatların hepsi Hîve'de yapılmıştı. Ksl. N. Kalandarov ve diğerleri, *Khorezm, Kratkiy spravochnik putivoditel*, Taşkent 1962, s. 54 - 64. Bunlardan başka Kara-Suv'da Kara-Çınar medresesi (1862); Andıcan Kazası'nda Kokand-Kışlak medresesi (1865); Suzak'ta Taş-Kıçık medresesi (1860); Cizzak, Zamin medreseleri (1855); Katta-Kurgan medreseleri (1804); Ora Tube'de 6 medrese (1870'e kadar); Zaengin-Ata'da 3 medrese (1835 - 50) vb. Ksl. K. E. Bendrikov, *Oçerki po istorii*, s. 51. Kokand Hanlığı'nda kültürel faaliyetler Muhammed Ali Han'ın iktidarı zamanında (1822 - 42) devam etti. Meselâ, Kokand'ta büyük medresenin yapımı ile Han-Arik-Kanali'nin inşaatları tamamlandı. Hudayar Han'ın zamanında da bu nevi gayretler sarfedildi. Meselâ, Orda Binası'nın yapımı, Kanal inşaatı gibi. Bunlardan biri 1868'de inşa edilen Uluğ-Nar-Kanali'dir. Ksl. Barthold, II, 1, s. 289 - 290. Hepsisi de Harezm Bölgesi'nde olmak üzere sırasıyla şu kanallar yapıldı: 1815 yılında Kılıç Niyazbay Kanalı, 1831'de Eski Urgenç Kanalı, 1856 - 64 yıllarında Dörtköl Kanalı. Ksl. Ivanov, *Oçerki*, s. 150.

(176) Barthold, II, 1, s. 289. Ömer Han bizzat şair olup Azadî mahlası ile yazmıştır. Ömer Han zamanındaki şair çevresi hakkında bak. B. Hayit, *Die Jüngste, «Central Asiatic Journal»*, 1962, Vol. VII, 2, s. 121 - 24'de: *Özbekische Literatur*.

(177) *Materialy tret'ego ob'edinennoy nauchnoj konferenclii*. Yayınlayan Prof. A. Tulaganov, s. 182 - 85 ve 190. A. Mutalibov, *Tuhfatu'l-ahbab fi tezkireti'l-ashab*, Taşkent 1946, şairlerin isimlerini ve eserlerinden örnekler negretti.

rayında 40'tan fazla şair vardı¹⁷⁸). Türkistan'ın diğer bölgelerinde de, sayısız şair faaliyet gösterdi¹⁷⁹). Bütün şairler, çevrelerini tanımaya ve zamanın problemleri ile meşgul olarak, onları tahlil etmeye ve anlatmaya çalışmışlardı.

Bunların çoğu tabiatçı (natüralist), filozof veya ahlâkçı idi. Matbaanın olmamasından dolayı, bunların eserleri dar bir okuyucu çevresine münhasır kaldı. Buna karşılık *Hoca Ahmet Yesevi*'nin «Hikmet» adındaki mistik eserleri ve *Suphi-Allah-Yâr*'in eserleri, halkın hoşuna giden eserlerdi. Buhara medreselerinde, *Nevai*'nin eserleri okutuldu. Halk, ruhî gıdasını mistik rivayetler yanında «Manas», «Alpamiş» vb. gibi millî destanlardan alıyordu. Özel destan anlatanlar zümresi teşekkül etmişti. Kırgızlarda «Manas nikâyecileri» (Manasçı); diğer boylarda «Bahşi»ler¹⁸⁰) ve «Akin»lar¹⁸¹) ortaya çıkmıştı. Bunlar sadece

(178) Hive Hanı, Muhammed Rahim Han «Feruzi» mahlasını taşıyan bir şairi de. Hive Hanlığı şairleri arasında Şir Muhammed Avazoğlu Munis (1778 - 1829) ve Muhammed Rıza Erniyazbeyoğlu = Agâhi (1809 - 1874) geniş ölçüde tanınmışlardı. Tarih bilimine ait birçok eserler bunların mahsulüdür. Daha tam bilgi için bak. Vahid Abdullaev, *Özbek Adabiyatı Tarihi*, II, Taşkent 1964, s. 236 - 65. (Munis hakkında); s. 347 - 80 (Agâhi hakkında). Bunların tarihî eserlerine dair haber: Barthold, II, 1, s. 285.

(179) Türkistan şairleri arasından aşağıda adı geçenler bilhassa ün kazanmışlardır: «Mahdum-Kuli (takriben 1735 - 1780) ırık, felsefi ve öğretici dîni şiirleri ile halk tarafından benimsenmiştir.» Ksl. Spuler, *Gemeinsamkeit der (west) innerasiatischen Entwicklung*, salt 1600, in «Al Bittig», Annemarie von Gabin'in jübileesi vesilesiyle neşredilen yazı, *Ural-Altay yıllıkları*, C. XXXII, Sayı 1 - 2, s. 182. Mahdum Kuli hakkında şu esere de bak. *Mahdumkuli*, Sbornik Statey, yayınlayan: A. Kekilov, Aşkabad 1960, 272 s.; Mahdum Kuli'nin (mahlası: Firağı) tekrar tekrar yayınlanmış olan birçok eserlerinden en iyisi Murad Durdî Kazi (Tahran 1967) tarafından «Külliyatı Hazrat Mahtumkuli - Firâğı» yayını en iyilerinden biri olarak kabul edilmelidir. Bu eser oldukça eksiksiz ve aslına uygundur. Bundan maada şu isimleri de zikredebiliriz: Kamina (1770 - 1840); Mullah Dulat Babatay (1802 - 71); Muhambet Ötemiş (1804 - 1846); Şir Niyaz Carılğas (1817 - 81); Şortanbay Konay (1818 - 81); Berdi Murat Kargabay (1824 - 1901) vb.

(180) Bahşi sözü Sanskritçe olup «öğretmen» veya «bilim adamı» anlamına gelir. Ksl. Radloff, *Opyt Slovary*, IV, 2, s. 1445. Bu sözü Uygurlar kullandılar. Türkistan'da bugün dahi bu kelime bir müzik âleti (Kobız, Dombıra veya Dutar) çalarak kahramanlık türküleri söyleyen adam anlamına gelmektedir. Bahşi ünvanını kazanabilmek için en azından 20 destan bilmek ve sazlara hâkim olmak gerekiyordu. Onlar, aynı zamanda şairdiler de. Her Bahşi'nin, en az 5 - 7 yıl, üstadının okuluna devamı şarttı. Bunlar profesyonel sanatkar olarak kabul ediliirdi. Çok iyi yetişmiş ve ünlü bir Bahşi'nin 7 - 10 öğrenciye ders vermesine müsaade edilirdi. Daha tam bilgi için bak. Jir-munskiy, H. Zaripov, *Uzbekskiy narodnyy geroicheskiy epos*, Moskova 1947, s. 23 - 43.

(181) K. K. Yudakhin'e göre Kırgızça-Orusça sözlük, Moskova 1965, s. 42. «Akin»

destan nakletmeyip, temsillerini de oynar ve onların hemen ardından destan söylerlerdi.

Rus seferlerinden önce ve bu seferler esnasında Türkistan'ın millî yapısı, yaşama şeklini belirleyen unsurlardan biriydi. Üç halk topluluğu —Türkler, Tacikler ve Türkleşmiş Moğollar—, her devlet teşekkülünün ana unsurlarıydı. Bununla beraber, halkın mutlak çoğunluğunu meydana getiren Türkler, hâkim unsurdu. Türkler, Türk-lüğe mensup olduklarını hissederd; fakat her şeyden önce mensup oldukları boya bağlı idiler. Boyları, onlar için millet, memleket ve hayatın bizzat kendisi idi; hayatlarını devam ettirebilmek için, savaş anlamını taşırdı. Türkler ve Türkleşmiş Moğollar (sonuncuları azınlıkta idi), Kokand ve Buhara Emirliği'ni meydana getiren halkın bir kısmını teşkil ederdi ve devlet hayatına, söz sahibi olarak katılmışlardı. Rus yayılması zamanında Türk boyları (Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar ve Türkmenler), varlıklarını devam ettirme meselesinde özel bir rol oynadılar. Bunların arasında Özbek hanedanı, Timurluların çöküşünden Rus ilhakına kadar Türkistan'ın en büyük bölgesinde devlet olarak devam ettiler. Kazaklar, XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus tahakkümü sebebiyle, devlet hayatını kaybettiler. Kırgızlar eski vatanları Yenisey (Yeni Say = Yeni Irmak) ile İrtiş Irmağı arasından göç ederek XIII. yüzyılda Tien-Şan'ın doğu (Doğu Türkistan) bölgesine yerleştiler. XV. yüzyılda Batı Tien-Şan'a (Batı Türkistan; Fergana Vadisi ve Altay Vadisi) eriştiler¹⁸²). Kazaklar, Doğu Türkistan'ın devlet hayatına büyük ölçüde katıldıkları gibi, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kokand Hanlığı'nın da devlet idaresinde yer aldılar. Türkmenlerin bir kısmı Buhara topraklarında, bir kısmı da Hıve Hanlığı'nda yaşardı. Fakat büyük çoğunluk, boy esasına dayalı, bağımsız olarak yaşadı. Bu bağımsız boylar, bilhassa Amu Derya ile Hazar Denizi arasının sol tarafında olanlar, İran ve komşuları (Buhara ve Hıve) ile sık sık savaşırlardı.

İç savaşlar, sadece ana boylar arasında cereyan etmeyip alt boylar arasında da sürdürülürdü. Öyle ki, meselâ Kırgızların Sarıbağış ve Buğu Boyları, 1835 - 1858 yıllarında hayvanlar için yayla paylaşılması yüzünden savaştılar. Buğu Boyu'nun Manap'ı *Borambay*, Sarıbağış Boyu'na karşı savaşı sürdürebilmek için Rusya'nın yardımını iste-

sözü, ses sanatkarı, şair, yazar anlamlarına gelmektedir. Akınlar, bir zamanlar olduğu gibi bugün de aynı zamanda halk destanları anlatan şairdirler. Akınlar, müzik aletleri ile destan söylüyorlar veya kendi şiirlerini icra ediyorlardı. Akınların Türkistan edebiyatındaki anlamı hakkında bak. Esma-gambet İsmailov, Akınlar, Alma-Ata 1956, s. 17 - 97.

(182) İstoriya Kirgiziya, II. Frunze, 1963, s. 243.

di. 10.000 yurt ile Rusya tabiiyetini kabul etti¹⁸³). İki boy arasındaki savaş 1864'e kadar devam etti. *Ali Bey*'in önderliğindeki Sarıbağış Boyu, Kokand tarafından; Buğular ise Rusya tarafından destekleniyordu. Kazak alt boyları arasındaki savaşlar, bilhassa korkunç bir şekil alıyordu. Öyle ki, bir boyun diğerini yenmesi halinde yenilenin davarı ganimet (Barımta) olarak alınıp götürülüyordu ki, bu da, o boyun iktisaden çökmesi demekti. Türkmenler Parsiler aleyhinde yaptıkları savaşlardan beraberlerinde getirdikleri köleleri satarlardı. Bu sebeple ve harpler neticesinde Rus işgalinden önce XIX. yüzyılın başlarında Türkistan ve Buhara Emirliği'nde 50.000; Hive Hanlığı'nda 15.000'e yakın İranlı köle vardı¹⁸⁴). Türkistan halkı arasında köleliğin var olmaması, onlara mahsus bir haldi. Kölelerin, satın alındıktan sonra serbest bırakılmaları iyi bir amel (sevap) olarak sayılırdı. Bu yüzden Buhara'da da birçok köle satın alınıp serbest bırakılmıştı. Bunlar azad edildikten sonra, ya memlekette kalır, yahut da vatanlarına geri dönerlerdi.

Bir devlet içindeki boy grupları, savunma halinde birlikte savaşırldı. Meselâ, Taşkent'in savunmasında Kıpçak Boyu'ndan olan *Alim Kul* ve onun başkumandanlarından biri olan Kırgız Boyu'ndan *Polat Bey*, önderlik ettiler. Rus yayılması devrinde boylar «devlet içinde devlet» idiler. Boy önderleri, kendi keyiflerine göre hareket ediyorlardı. Devlet önderi ise, bunların faydalı kararlarına muhtaçtı. Boyların ve devletlerin arasındaki birliğin yokluğu, Ruslara, saldırı planlarını gerçekleştirebilmesi için en iyi fırsatı verdi. Bu birlik yokluğu, bazı şahısların rüşvet yolu ile Ruslar tarafından elde edilmelerini dahi kolaylaştırdı. Kaldı ki, erişebildikleri kimseleri rüşvet yolu ile elde etmek, Rus savaş yönetiminin geçerli bir vasıtasıydı. Birçok Türkistanlı veya Türkistan'da faaliyet gösteren Rus İmparatorluğu'na mensup Müslüman, para veya hükümdarlarına karşı olan herhangi bir hoşnutsuzluk sebebiyle, veya göze girme hırsı ile milletine ve devletine ait sırları Ruslara açıklıyorlardı. Memurların rüşvete yatkınlığı (bunların maaşları düşüktü); sırf Ruslarla olan ticaretlerini kaybetmemek için tüccar zümresinin menfaatperestliği ve Rusların hediyelerine mazhar olmuş olmanın bazı alt boy önderlerinde doğurduğu üstünlük hissi, Türkistan'ın içtimai bir hastalığı idi. Bu açgözlülük karakteri, yalnız Türkistan'a has bir hal olmayıp, bütün Müslüman Şark'ta da mevcuttu. Ve bu hal, Şark milletlerini egemenlikleri altına almak hususunda, Avrupa devletlerinin bir hayli işine yaramıştır. Rus yönetimi de, bazı insanların kalp ve şuurlarının para ile satın alına-

(183) Sarkisyanz, *Geschichte der Orientalischen Völker*, s. 340.

(184) Aminov, *Ekonomiçeskoe*, s. 38.

bileceğini pekâlâ biliyordu¹⁸⁵). Aslına bakılırsa rüşvete yatkınlık, birliğin olmayışının bir ürünüydü. Bunun kurulamamasına ise, halk değil, bizzat onu yönetenler sebep olmuşlardı.

(185) Lakosta (5), s. 2. Asyahların adına şöyle bir muahezede bulundu: «Siyasi ajanlar, milleti kendi nüfuzları altına alabilmek için Şarklılar nezdinde her zaman beğenili olan, onların gönüllülü fetheden ve aklını alan en iyi vasıtayı kullanırlar. Bu, paradır.»

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇİN İLE DOĞU TÜRKİSTAN SAVAŞI

1. Doğu Türkistan'ın İstilası İçin Çin'in Takip Ettiği Yol

Amursan'ın idaresindeki bir kısım Cunganların, 1755'te Çin ile ittifakı, Doğu Türkistan'ın Çinliler tarafından istilasını hızlandırdı. Çinliler, *Amursan*'ın yardımı ile Cunganların bağımsızlığını ortadan kaldırdıktan ve İli Bölgesi'ni kendi hâkimiyetleri altına aldıktan sonra Doğu Türkistan'ı istilâ etmek için, 1756'dan itibaren yoğun bir çaba harcıyorlardı. Doğu Türkistan'daki iç kavgalar da buna fırsat veriyordu. Çinliler, istilâ seferlerinde özel siyasi emellerle pazarlığa girişirlerdi. Onlar, Doğu Türkistan'ın Ak-Tağlık (Dağlı) grubu temsilcisi *Burhanü'd-Din*'e, Kaşgâr üzerinde hâkimiyet vaadediyorlardı. Çinliler, *Burhanü'd-Din*'i Doğu Türkistan'ın bağımsız şehir-devletlerine karşı harbe soktular. *Burhanü'd-Din*'in askerî kuvvetleri, Çinlilerin ve Cunganların yardımı ile 1757 yılına kadar galip olarak savaştılar. *Burhanü'd-Din*, Turfan'a karşı savaşıırken, Çinliler 1758'de Kaşgâr'ı¹⁾ istilâ ettiler. Doğu Türkistan'ın bu mühim ve eski kültür merkezini, onun hâkimiyetine terketmeye yanaşmadılar. Bunun üzerine *Burhanü'd-Din*, 1755'ten beri Çinlilerle savaşmakta olan kardeşi *Küçük Hoca*'ya veya diğer adı ile *Han-Hoca*'ya iltihak etmeye mecbur

(1) Kaşgâr (= Kaşgar), Çin kaynaklarında milâttan 50 yıl önceden beri Sule olarak adı geçer. XVII. yüzyıla kadar Doğu Türkistan'ın başkenti idi. Ksl. Barthold, III, s. 456 - 57. Kuropatkin, *Kaşgariya*, s. 98'e göre milâttan daha 50 yıl önce Kaşgâr'ın 18.647 nüfusu vardı. Forsyth, Report, s. 39 - 41'e göre nüfus adedi takriben 112.000 idi. Şehir, biri yeni diğeri de eski olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Monach Iakinof, *Opleanie*, s. 140'a göre Kaşgâr'ın ismi, çeşitli renkler anlamına gelen «Kaş» ve tuğladan mamul bina veya zengin mânâsındaki «Gar» sözcüklerinden doğmuştur. 1858 - 59 yıllarında Kaşgâr'da 1.600'e yakın ev vardı. Şehir surları takriben 15 km. uzunluğunda olup 6 kulesi ve 2 kapısı vardı. Şehir, Kızıl ve Tümen ırmakları arasında kurulmuştur. Yeni Şehir 1838'de kurulmuştur. Kaşgâr'da 17 medrese, 70 okul, 8 kervansaray ve 2 çarşı (pazar meydanı) vardı. Appak Hoca'nın türbesi, şehrin 7 km. dışında Tümen Irmağı'nın kuzeyindedir. Ksl. Valikhanov, II, s. 288 - 89.

kaldı²⁾. *Burhanü'd-Din* ve *Küçük Hoca*, Kuça şehrinde Çinlilere karşı direnmeye teşebbüs ettiler. Şehri alabilmek için Çinliler, general *İmin-Tu* emrinde 2.000 asker ile hücum ettiler, bununla beraber geri püskürtüldüler. Çinliler yeniden, bu sefer Çin ordusunda bir Müslüman general olan *Yar-Hasan* kumandası altında, 10.000 asker ile taarruza geçtiler, ve 1758'in sonlarında Kuça şehrini istilâ ettiler. Şehrin savunmasına iştirak eden savaşçılardan 1.000 kişi kadarını öldürdüler. Bu savaşta Aksu³⁾ Beyi *Avday* da, Kuça'ya karşı Çinlilerin yanında savaştı. Kuça'nın zaptedilmesinden sonra Çinliler ve onlarla işbirliği yapan Müslümanlar, Yarkent'e⁴⁾ yürüdüler ve bu şehir de 1759'da zaptedildi. Aksu Beyi *Avday*, bu şehrin de hükümdarı oldu. Çin ordusunun İli birlikleri komutanı *Çıcao-Tay*, 13 kasım 1759'da altı şehrin boyunduruk altına alındığını ve 12.000 kişinin sürgüne gönderildiğini imparatoruna bildiriyordu⁵⁾. Fakat, Çin ile Doğu Türkistan arasındaki savaş hali, 1764 yılına kadar devam etti. Çinliler 1755 - 1765 istilâ devresinde 500.000'den fazla Doğu Türkistanlıyı katlettikten sonra⁶⁾, savaşı kazandılar. Son şehir olarak Üç-

(2) Çin kaynaklarında *Burhanü'd-Din* «Buladun» ve *Küçük Hoca* «Hot-Sıçyan» olarak gösterilen bu iki zat, Yarkent hükümdarı *Mahmud-Hoca*'nın oğulları idi. Cungarlar, *Mahmut Hoca*'yı İli Bölgesi'ne sürmüşlerdi. Her iki oğlu da orada doğdular. *Burhanü'd-Din* Çinlilerle işbirliği yapmaya hazırdı. Kardeşi ise buna karşıydı. *Küçük-Hoca* şu fikirde idi: «Birçok yıllarımız Cungar boyunduruğu altında geçti. Nihayet vatanımıza döndük. (*Burhanü'd-Din*'e hitaben): Sen Çin sarayından emir bekliyormuşsun. Fakat ikimizden birini Pekin'de rehine olarak ahkoyacaklarından şüphelen olmasın. Bunun geçmişteki durumumuzdan ne farkı olacak peki.» Ksl. *Iakinof*, *Oplianie*, s. 167 - 168.

(3) Aksu şehrinin eski adı *Ardabil*'dir. Aksu hakkında bak. *Forsyth*, *Report*, s. 42 - 43. *Iakinof*, s. 126'ya göre burada 20.000'e yakın aile yaşıyordu.

(4) Doğu Türkistan'ın en eski şehirlerinden olan Yarkent, Kalmuklar (Cungarlar)'ın hâkimiyeti zamanında Doğu Türkistan'ın başkenti idi. Çinlilerin Doğu Türkistan'ı işgal etmeleri ile bu şehir *Kaggarya* eyaletine tayin edilen Çin valilerinin hükümet merkezi oldu. Bu müstakil şehir-devlet'e *Kargalık*, *Toguskan*, *Sitan*, *Tag*, *Kökyar*, *İlalık*, *Hosahk*, *Sokal* ve *Burçuk* gibi küçük şehirler de dahildi. Ksl. *Barthold*, III, s. 457; *Iakinof*, *Oplianie*, s. 136 - 37. 224.000 sakını ile Yarkent, Doğu Türkistan'ın en büyük kenti idi. Ksl. *Forsyth*, *Report*, s. 62. *New General Collection of Voyages and Travels*'e göre (Vol. IV, London 1747, s. 528) Yarkent, «Küçük Buhara»nın (yani Doğu Türkistan'ın) başkenti idi. Batılı coğrafyacılar bu şehri *Yerken*, *İrken*, *İrgan*, *Yarkan*, *Yarkhan*, *Yurkent*, *Hiarkhan*, *Yarkian* olarak zikrederler. Ksl. *Collection*, s. 528, dipnot b.: *Valikhanov*, II, s. 293'e göre (1858 - 59) da Yarkent'te 32.000 civarında ev, 4 kervansaray, 70 medrese, 2 cümle kapısı (*Altın ve Kabahat-Dârvaza*'sı) var idi.

(5) *Kuropatkin*, *Kaggariya*, s. 88; *Kornilov*, *Kaşgarıya*, s. 10.

(6) *H. W. Bellew*, *History of Kashghar*, s. 180. *Valikhanov*, II, s. 172: «Doğu Tür.

Turfan 7), 1765'e kadar direndi. 1765'te Çinliler, 10.000 asker ile bu şehire saldırdılar ve büyük bir katliam düzenlediler⁸⁾. Tahrip edilmeyen, sadece 800 ev kaldı. Aynı yıl Urumçi de zaptedildi.

1765 senesinde, Çinlilerin hüküm sürdüğü Oş⁹⁾ şehrinde bir ayaklanma patlak verdi. Ayaklananlar vali Su-Çen ve Oş Beyi Abdullah'ı keyfi ve şiddet hareketlerinden ötürü suçluyorlardı. Her ikisi de öldürüldü. Ayaklananların önderi Camatullah, hükümdar olarak tayin edildi. Bunun akabinde Çin ordusu komutanı Min-Cu, Oş'taki ayaklanmayı bastırmaya koştu. Fakat, Oş halkının direnişini kırmaya muvaffak olamadı. Çinliler şehir civarındaki ormanı yaktıktan sonra, surları bombardıman etmeye başladılar, ve 1765'de şehri yeniden işgal edecek duruma geldiler. Şehir halkının son ferdine kadar yok edilmesi emrini veren Çinliler, bunu aynen uyguladılar¹⁰⁾.

Doğu Türkistan'ı istilâ ettikten sonra Çinliler, 1764 - 1790 yıllarında eski idare tarzını değiştirerek memleketi; Cungarya ve Kaşgarya vilâyetleri şeklinde böldüler. Her iki vilâyete bir Genel Vali ve birer vali tayin ettiler. Kaşgarya vilâyeti altışehir (Kaşgâr, Yarkent, Yeni-Hisar, Aksu, Üç-Turfan ve Kuça) halinde bölündü. Küçük belediyelerin idaresi yerli halka terkedildi. Beğlere köylerin veya 1.000 ile 10.000 haneli şehir kesimlerinin idaresi; Yüzbaşılara 100 - 200 hanenin; ve Onbaşılara da 10 - 20 hanenin Çin devleti için idaresine müsaade edildi. Buna karşılık olarak Beğler, Çinliler gibi giyinecek ve Çince konuşacaklardı¹¹⁾. Beğier, Çinlilere teslim etmek üzere, vergileri toplamaya yetkili idiler. Her şehir, yıllık vergi olarak Çin-

kistan'ın 1764'e kadar bağımsız olduğu malumdur.» Iakinof, Opisanie, 2. kısım, s. 177: «Doğu Türkistan'da istilâ harbi 1767 yılında sona erdi.»

(7) Üç-Turfan, Doğu Türkistan'ın tarihi şehirlerinden biriydi. Çin istilâsı zamanında bu şehrin çevresinde Kırgız boyları, Çerekçiler ve Çonbağışlar yaşıyordu. Ksl. Vallikhanov, II, s. 340. 1765'ten sonra Üç-Turfan'da bir Çin kalesi yapıldı. Burada 1858 - 59 yıllarında yaklaşık olarak 6.000 ev mevcuttu. Kırgız boy önderleri Esen ve Avald, Çinlilerle birlikte Üç-Turfan'a karşı savaştılar. (1765). Ksl. İstoriya Kirgiziya, I, s. 274.

(8) Forsyth, Report, s. 42.

(9) Fergana Vadisi'ndeki Oş şehri, Büyük İskender zamanında bir kale idi. 1440 yılından itibaren bu şehir Hindistan ile Çin arasında yapılan kervan ticaretinin nakil pazarı idi. Ksl. SK. 19.10.1957, s. 2. Kalmukların hâkimiyeti zamanında burası Aksu, Pay, Sayram ve Oş şehirlerinin idaresini yöneten Kalmukların hükûmet merkezi idi. Çinliler bu şehri 1755 yılında işgal ettiler.

(10) Tam bilgi için bak. Iakinof, Opisanie, 2. kısım, s. 178 - 85.

(11) M. Hartmann, Chinesisch Turkestan, s. 28. Bellew, History, s. 102'ye göre, her sancak 16 şubeye ayrılmıştı. Bu şubeler yerli halktan yüzbaşılar tarafından idare edilirdi. Kanalların kontrolünü Çinliler bizzat üzerine almışlardı. Ksl. Kuropatkin, Kaşgarıya, s. 102.

lilere çeşitli mallar vermekle yükümlü idi. Meselâ, Yarkent şehri, vergi olarak yılda 35.370 sepet (sepetlerin büyüklüğü bilinmiyor) gümüş, 30.504 çuval ekmek, 30 sepet altın, ve ilâve olarak Çin garnizonuna 1.640 sepet gümüş ödemek zorunda idi. Kaşgâr şehri, yılda 36.000 sepet gümüş ve 14.000 çuval zahire ödemek mecburiyetindeydi¹²). Bundan başka ahali, Pekin'e meyve, ipekli dokuma ve altın ile gümüşten mamul eşya göndermeye mecburdu. Haralar, Çin İmparatoru'nun kendi öz malı olarak ilân edildi. Yerli halkın, koşu (= harp) atlarına sahip olması yasaklandı.

2. Doğu Türkistan'ın Çin Hâkimiyetine Karşı Savaşı

Çinliler, 1766 ilâ 1815 yılları arasında ciddi savaflara girişmeden, ordusunun ve yerli Beğlerin yardımı ile, Doğu Türkistan'daki egemenliklerini sürdürdüler. Bu süre içersinde onlar, Doğu Türkistan'ın şehir-devlet biçimini yürürlükten kaldırmayı başardılar ve kendi idare biçimlerini yerleştirdiler. Tek bir şehrin başına bile, bir Beğ getirmediler. Bununla, eski asilzadeleri devlet hayatından uzaklaştırdılar. Hocalar ya öldürüldü, yahut da memleketten koğuldular. Ancak 1816 yılında Taş-Balık'li *Ziyaüddin-Ahund*'un idaresinde Çinlilere karşı alevlendirilen bir ayaklanmadan sonra Çinliler, Doğu Türkistan'ın direniş özleminin kırılmadığını, dehşetle gördüler. Bu ayaklanma, aynı yıl içerisinde bastırıldı. Ayaklanmanın önderi idam edildi. Bunun üzerine *Ziyaüddin-Ahund*'un oğlu *Eşref Beğ*, ayaklanmayı devam ettirdi. Bu yüzden Çinliler, kendilerini artık güven içinde hissetmiyorlardı. 1826 yılına kadar yer yer saldırılar devam etti. Çin garnizonları daht, aralıklı baskınlardan kurtulamadılar.

Kokand Hanlığı topraklarına kaçmış olan *Burhanü'd-Din Hoca*'nın oğlu *Hoca Saadat Ali* (Sarımsak), Çin'e karşı savaşta çok önemli bir rol oynadı. O, Doğu Türkistan'da direniş kuvvetlerini toplamaya çalıştı. Aynı zamanda, 1816 ayaklanmasının da yöneticilerinden biri idi. *Hoca Saadat Ali*, 1820 yılında Kokand'da öldü. Onun, *Muhammed Yusuf* (Medyusuf), *Peharüddin* ve *Cihangir* adlarında üç oğlu vardı. Bu oğullarından 1783 doğumlu *Cihangir*, Çin'e karşı savaşları ile ün kazandı. Andıcan civarından bir savaşçılar birliği meydana getirmeyi başardı. Andıcan kalesinin eski kumandanı *İsa Dathâ* kumandası altında, 1826 yılının başlangıcında Kaşgâr'a yürüdü. Çinliler Kaşgâr'da Devlet-Bağ'da yenilgiye uğradılar ve kaleye çekildi-

(12) İakinof, *Opisanie*, s. 136 ve 140.

ler. *Cihangir*'in askerleri, 1826'nın mayıs ayında Kaşgâr'a yerleştiler. Aynı yılın haziran ayında buraya Kokand'dan, *Muhammed Ali Han* komutasında 15.000 asker daha ulaştı ve 70 günlük bir kuşatmadan sonra Kaşgâr'ın Çin kalesi Gül-Bağ ele geçirildi.

Cihangir, Doğu Türkistan Sultanı (hükümdarı) olarak ilân edildi. Çinlilerin Kaşgâr'daki yenilgisi, Yeni Hisar, Yarkent ve Hoten halkını cesaretlendirdi. Onlar da, Çinlileri kovarak *Cihangir*'i hükümdar olarak tanıdılar. *Cihangir* ile Kokand Hanı *Muhammed Ali* arasındaki uyuşmazlık, Kokand ordusunun Kaşgâr'ı terketmesine sebep oldu. Çinliler, askerî kuvvetlerini Aksu'da topladılar ve 1827'nin şubat ayında 60.000 asker ile Aksu'dan Kaşgâr'a yürüdüler. 1827'nin nisan ayında, şiddetli bir savaştan sonra *Cihangir*'in askerî kuvvetlerini yendiler. *Cihangir*, Alay Dağları'na kaçtı. Çinliler 20.000 asker ile onun peşine düştüler. Kokand Hanı *Muhammed Ali*, *İsa Dathâ*'ya, Oş civarındaki Sufi Korgan ve Kızıl Korgan kalelerinin, Çinlilere karşı inşaatını emretti. 1828'de bir ihbar üzerine *Cihangir*, Çinliler tarafından Alay dağlarında yakalanarak Pekin'e gönderildi⁽¹³⁾ ve burada korkunç bir şekilde idam edildi⁽¹⁴⁾. 1828 yılında Çinliler Kaşgâr'dan 12.000 kadar Müslümanı Gulca'ya sürgüne gönderdi. Bunları, burada çiftçi olarak (Tarancı) yerleştirdiler⁽¹⁵⁾. Doğu Türkistan'ın, *Cihangir*'in hükümdarlığı altındaki bağımsızlığı, sekiz ay kadar devam etti.

Doğu Türkistan'ın, 1826-1827 yıllarında bağımsızlığının ortadan kaldırılması, Çinlilerin egemenliklerini emniyet altına aldıkları anlamını taşııyordu. *Cihangir*'in hükümdarlığı altındaki Doğu Türkistan'ın yenilgisinden sonra, Kokand Hanlığı, problemin çözümü için faaliyete geçti. Kokand Hanlığı Kara Tekin, Darvaz ve Kölab'ı ele

(13) Çinliler, *Cihangir*'in başını getirene 200 Yambu-gümüğü, onu sağ olarak teslim edenlere ise hükümdarın gührü üzerinde olan haklarını devredeceklerini vaadetttiler. Bu görevi Kuçalı Aşud Bey yerine getirdi. Ksl. Y. T. 1936. Nr. 85, s. 26. Kuropatkin'e göre, (Kagariya, s. 116) *Cihangir*, Alay-Vadi'li bir Bey olan Mamet tarafından ele verildi. Boulger, Central Asian Questions, s. 217'ye göre *Cihangir*, Cangabad'taki bir çarpışmadan sonra Çinliler tarafından esir alınmıştır.

(14) *Cihangir* (1783-1828) demir bir kafeste Pekin'e nakledildi ve orada halka teşhir edildi. Çin imparatoru onu görmek istiyordu. Saray memurları ise buna karşıydı. *Cihangir*'in Çinlilerden şikâyetçi olacağından endişe ediyorlardı. Bu yüzden imparatora götürülmeden önce dilini kestirttiler. *Cihangir* imparatorun sorularına cevap veremedi. İmparator, onun parçalanmasını emretti ve vücut parçalarını köpeklerle attırdı. Ksl. Kuropatkin, Kagariya, s. 116. Aşud-Bey'e *Cihangir*'in teslimi ile yapmış olduğu hizmetine karşılık, Kuça hükümdarlığı verildi. bak. Y. T. 1936, Nr. 85, s. 26.

(15) Bellew, History, s. 184.

geçirdikten sonra, Çin'e karşı kendini emin hissediyordu. *Muhammed Ali Han*, 1829'da, Buhara'da yaşamakta olan *Cihangir*'in kardeşi *Muhammed Ali Yusuf*'u, Kokand'a çağırttı. Beriki, Doğu Türkistan üzerine saltanat talebinde bulunacaktı. Han, *Yusuf*'un emrine, *Hak-Kul* komutasında 20.000 asker verdi. Bu ordu, 1830 eylülünde Kaşgâr'a doğru yürüdü. Kokand ordusu ile Çin ordusu arasındaki ilk savaş, Kaşgâr'ın 45 km. önünde Ming-Yol'da başladı. Çinliler, bu savaşı kaybetti. Kokand ordusu Kaşgâr'a girdi. Kokand ordusunun bir kısmı Yeni Hisar, Yarkent, Hoten ve Aksu'ya doğru yürüdü ve bu şehirleri ele geçirdi. *Muhammed Yusuf*, Doğu Türkistan Hanı olarak ilân edildi. Kasım ayında, Buhara Hanlığı'nın tehdidi yüzünden Kokand birlikleri Doğu Türkistan'dan çekilmek zorunda kaldılar. Sonunda *Yusuf*, 3 ay içerisinde Çinliler tarafından püskürtüldü. Buna rağmen bu savaş, Kokand Hanlığı çıkarları yönünden iyi sonuçlandı. 1831 yılında, Kokand elçisi general *Alim*'in Pekin'de yaptığı bir anlaşma neticesinde, Çinliler Doğu Türkistan'ın altı şehrinin gümrük kontrolü hakkını Kokand Hanlığı'na devretmeyi taahhüt ediyorlardı. (Bak. s. 36.)

1846 yılında *Katta Tora* (= *Muhammed Emin*) yönetiminde yedi hoca¹⁶), fakat bu sefer Kokand Hanlığı'nın izni olmadan, 1.000 yiğit ile (silâhlendirilmiş gençler) Kaşgâr'a yürüdüler. Bunlar, ağustos 1847'de şehri ele geçirmeye muvaffak oldular. *Katta Tora*, Han olarak ilân edildi. O, burada yeni kuvvetler toplayarak Hoten'e, *Tevkel Hoca* ise Aksu'ya hücum ettiler. Çinliler, bu şehirlerden geri çekilmek zorunda kaldılar. Bununla beraber, Kaşgâr'ı yeniden istilâ etmek niyetlerinden asla vazgeçmiş değillerdi. 20.000 askerden meydana gelen bir ordu, Aksu üzerinden Lançav ve Urumçi'den Kaşgâr'ın önlerine doğru gönderildi.

Hocalar, 1848 yılının ocak ayında Maral Başı'da savaşı kaybettiler ve Kaşgâr'dan kaçmak zorunda kaldılar. Onlarla birlikte 10.000 kadar göçmen Kaşgâr'ı terkederek Kokand Hanlığı'na doğru yola çıktılar. *Katta Tora*, Kaşgâr yönünde, Oş'dan 110 km. ötede bulunan Bufl Korgan'da, Kokand memurları tarafından tevkif edildi. Çinliler, 1831'de Kokand Hanlığı ile yaptıkları anlaşmayı yeniden tanıma-ya mecbur kaldılar.

Veli Han ve *Küçük Han*, Kaşgâr'a sızmak için, 1855 - 1856 yıllarında başarısız teşebbüsler yaptılar. 16 Mayıs 1857'de *Veli Han*, adamları ile birlikte, Oş ile Kaşgâr arasında bulunan Ok Salar kaiesini ve

(16) Diğer 6 Hoca şunlardı: *Küçük Han*, *Buzuruk Hoca*, *Veli Han*, *Sabir Han*, *Tevkel Hoca*, *Akıcan Hoca*. Hepsi de Appak Hoca soyundan imişlerdir.

Kokand topraklarını, Kaşgâr'a doğru gitmek üzere terkettiler. Şehiri ele geçirdiler. *Veli Han*, Doğu Türkistan hükümdarı olarak ilân edildi. Adamlarından biri olan *Tillâ Hoca*, Yeni Hisar ve Yarkent'e doğru yürüdü. Bu şehirler de *Veli Han*'ın hükümdarlığını tanıdılar. Ağustos 1857'de 12.000 Çinli Urumçi'den Kaşgâr'a yürüdü. Eylül ayında yaptıkları savaşları kazandıktan sonra, burada iktidarı ele geçirdiler. *Veli Han*, 150 günlük bir hâkimiyet devresinden sonra 150.000 adamı ile Darvaz'a doğru çekilmeye mecbur kaldı. *Veli Han*, Darvaz hükümdarı *İsmail Şah* tarafından esir edilerek Kokand Hanı *Hudayar*'a teslim edildi. Çinliler, *Veli Han*'ın yardımcılarından Doğu Türkistan Ak Tağlık (dağlı) grubunun yöneticisi *Mir Mehmet Şeyh*'i takip ederek, esir ettiler. Vücudunu parça parça böldükten sonra, aç köpeklerin önüne attılar¹⁷⁾. Kokand, 1858 ilkbaharında Çin ile ilişkilerinin düzeltilmesine çalıştı. Çin, Kokand'ın Kaşgâr'da yetkili bir mümessilinin bulunmasını kabul etti.

Cihangir'in ayaklanmasından sonra (1826), Doğu Türkistan'daki durum son derece gergindi. Doğu Türkistan Çin Genel Valisi'nin 1828'deki bir emri ile, Urumçi'deki birlik kumandanlarının, yılda bir sefer olmak üzere belediye başkanlarının icraatını kontrol etmeleri, memurların hepsinin maaşlarına zam yapmaları, yerli halktan memur tayin etmemeleri bildirilmişti. Bundan başka, Kaşgâr'ın ve diğer bölgelerin yeniden istilâsıyla, el konan bütün malların orduya teslim edilmesi ve tahrip edilen bütün kalelerin inşası için emir çıkarılmıştı¹⁸⁾. Bu cins sert tedbirleri Çinliler, bir daha yürürlükten kaldırmadılar. Bunun neticesi olarak, Doğu Türkistan halkının Çin egemenliğine karşı direnişi yeniden canlandı. Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için (1826 - 28, 1846 - 57 ve 1857 - 58) yıllarında girişilen her üç teşebbüs de, dışarıdan içeriye doğru yayılan ayaklanma ve direniş hareketleri olmuştur. Bundan böyle, artık bizzat halkın ayaklanması ile Çin egemenliğine bir son vermek zorunluluğu duyuldu. Böylece Dunganlar¹⁹⁾, Çuguçak'ta²⁰⁾ 1861'de Çin hâkimiyetine karşı ayaklandı-

(17) Bellew, History, s. 189. Çinlilerin, birinci ağır bir cezaya çarptırmak istediklerinde onu parçalayıp köpeklerle atmaları âdetlerindendi.

(18) Kornilov, Kaşgariya, s. 16 - 17.

(19) Dunganlar, menşe' itibarıyla Müslüman olmuş Çinlilerdi. Hartmann, Geschichte des Islâm in China, s. 15; «Batı Çin Müslümanları hakkında yazmış olan bütün yazarlar sık sık Tunganilerden söz ederler. Fakat Kansu'da yaşayan Tunganiler kendilerine 'Türkanî' derler». Aynı eserin 118. sayfasında (dipnot 59.) müellif «Türkanî» sözünün Türkçe «Tur» = durmak, ikamet etmek ve «Gan» = ikamet eden yani mu'kim, bir yere yerleşmiş anlamına gelen parçalardan oluştuğuna işaret eder. Doğu Türkistan halkı Tungan yerine Dungan veya Dön-

lar. Aynı yıl bu ayaklanma, kanlı bir şekilde bastırıldı²¹). Çuguçak ayaklanması, bir dizi ayaklanmanın başlangıcı oldu. Öyle ki; 1862 yılında *Raşidüddin Hoca* idaresinde Kuça'da bir ayaklanma meydana çıktı. Bu ayaklanma Kara Şehir, Toksun ve Turfan şehirlerinin de iltihakıyla 1864'de zirve noktasına ulaştı. Kuça'da ayaklananlar, 1864 yılının haziran ayına kadar Çin garnizonunu işgal edemediler. Bu ayaklanmada, *Ma-Şur-Ahmed*, *Ma-Zun* ve *Şemsü'd'din* (Dungan lideri) ve *Ali-Yar Beğ* (Uygur) gibi ayaklanma önderleri, çok önemli rol oynadılar. Çinliler tarafından Kuça'da idareci olarak tayin edilen Beğler, *Muhammed Kurban* ve *Şahî-Yar*, Çin taraftarlığı yapmalarından ötürü ayaklananlar tarafından idam edildiler. Ayaklanma önderliğine, daha önce adı geçenlerden başka, şehrin nüfuzlu kişilerinden *İbrahim Tora*, *Yolbars Tora*, *Sadık Beğ*, *Kâzım Beğ*, *Rıza Beğ* ve *Bahadur Tokta* da dahil idiler. Bunlar, *Raşidüddin Hoca*'ya «*Han Hoca*» ünvanını verdiler. Bunun üzerine *Han Hoca*, Kaşgâr, Hoten ve Yarkent'in nüfuz sahibi kişilerine, kendi Hanlığını tanımaları için bir çağrıda bulundu. Bu kişiler de hiç çekinmeden *Han Hoca*'nın çağrısına uydular, ve yanında olduklarını bildirdiler. 1864 yılında yavaş yavaş Urumçi, Kaşgâr ve Hoten, bağımsız oldular²²). *Han Hoca*'nın kardeşi *İshak Hoca*, Kurla, Kara Şehir, Turfan ve Hami'ye doğru yürüdü. Her yerde Çinlilere karşı üstün geldiler. Kara Şehir'de 10.000 Çin askeri savaşı kaybettikten sonra; *İshak Hoca* 5 Mayıs 1866'da Hami şehrini de işgal etti. 1865 yılında *Han Hoca*, *Burhanü'd-Din* komutasında, *Sadık Beğ*'in bağımsız olarak idare ettiği, Aksu'ya bir birlik gönderdi. *Sadık Beğ*, *Han Hoca*'nın egemenliğini tanımak istemiyordu. *Burhanü'd-Din*, Aksu, Kara Yalğun'da *Sadık Beğ*'e karşı savaşı kaybetti. *Han Hoca*, kardeşlerinin en genci olan *Cemalüddin* komutasında 2.500 askerden meydana getirilen bir birliği *Sadık Beğ*'e

gen tabirini kullanır. Bu tabirlerden, buğların D. Türkistanlılardan sonra İslâm'ı kabul ettiği anlatılmak istenir.

(20) Çuguçak'ın daha önceki adı Tastavay'dı ve Çuguçak Vahası'nda kurulmuştu. Cungarlar zamanında adı Tarbagatay olarak değiştirildi. Ksl. Iakinof, *Opisanie*, s. 108 - 111; Barthold'a göre, (II, 1. s. 49 - 50) bu şehir Kara-Hitaylılar tarafından kurulmuştu. Çuguçak, Ugedey-Orda'sının hükûmet merkezi idi. *A.g.e.*, s. 147.

(21) Kuropatkin, *Kaşgariya*, s. 129, dipnot 1: İsyanın bastırılması üzerine tam 40.000 kişi öldürüldü; şehir tamamen harabeye çevrildi ve burada kimse kalmadı.

(22) Tikhonov, *Karakter*, s. 341. Sükan, *Türkiye Cumhuriyeti Dışındaki Türk Toplulukları*, s. 71'e göre Doğu Türkistan'da 1864 yılında 5 küçük devlet teşekkül etti. Bunların önderleri eski Hoca neslindendi. Siyasetten habersiz olan bu önderler, memleketin kaderini tayin etmekten âcizdiler. Ksl. Buğra, *Doğu Türkistan*, s. 25.

karşı gönderdi. *Sadık Beğ*, 1.000 Çinli, 200 Kalmuk (Cungar) ve 1.000 Müslümandan meydana gelen bir kuvvetle, *Cemalüddin*'e karşı savaşa girdi. *Cemalüddin* yenildi. *Han Hoca*, 3. defa olmak üzere, bu sefer Kara Yalğun'da *Sadık Beğ*'in 5.800 kişilik ordusunu yenen *Kâzım Beğ*'i, 2.000 askerle *Sadık Beğ*'e karşı gönderdi. *Sadık Beğ*, Kaşgâr'a kaçtı. 16 temmuz 1866'da *Kâzım Beğ*, Aksu'yu ele geçirdi. Aksu'ya karşı birinci savaşı kaybeden *Burhanü'd-Din* de, 20 temmuz 1866'da Üç Turfan'a yürüdü. Çinlilerin 800 askerden meydana gelen savaş kuvvetinin direnişini kolayca kırdı. Halk, *Burhan Beğ*'i sevgi ile karşıladı. 14 ekim 1866'da, *Burhanü'd-Din*, *Sadık Beğ*'in hâlâ direndiği Kaşgâr şehrini kuşattı. Bu arada *Kutluk Beğ*, Kaşgâr'ın bağımsızlığını ilân etti. *Kutluk Beğ* ile *Sadık Beğ*, *Han Hoca*'nın Kaşgâr üzerindeki egemenliğini tanımamakta fikir birliğinde idiler. *Sadık Beğ*, bir çatışmada yenilgiye uğradıktan sonra, *Burhanü'd-Din Beğ*'e sözde bağlılığını göstermek istiyordu. *Burhanü'd-Din Beğ*, *Sadık Beğ*'in ordugâhına geldiğinde; hemen orada *Sadık Beğ* tarafından esir alındı. Bunun üzerine *Burhanü'd-Din*, *Sadık Beğ*'in Kaşgâr üzerinde hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı, ve ondan sonra serbest bırakılıp geri döndü. Temmuz 1867'de, Kaşgâr üzerinde yeni hâkimiyet elde etmiş olan *Yakup Beğ*, Kuça'yı işgal etti, ve Doğu Türkistan (bilhas- sa Kuça, Aksu, Üç Turfan ve Yarkent'te) Hanı *Raşidüddin Han Hoca*'yı idam ettirdi. Bu hadiseyle, 7 haziran 1864'den temmuz 1867'ye kadar devam edegelen Doğu Türkistan'ın bağımsızlık dönemi kapandı²³⁾.

Her ne kadar 1863'ün sonlarına doğru halk, bütün Çinlileri Doğu Türkistan'dan atmaya muvaffak olduysa da, bu bağımsızlık devresini de bir dizi anlaşmazlıklar takip etti. Çinliler, sadece Yeni Hısar ve Kaşgâr'ın Gülbağ Kale'sine hâkimdiler. Yarkent de kurtulmuştu, ama şehire hâkim olanlar, *Han Hoca*'nın hükümdarlığını tanımamışlardı. Şehire, *Hazrat*, *Abdurrahman* ve *Niyaz Beğ* hâkimdiler. Kale ise, *Han Hoca*'nın hâkimiyet bölgesine dahildi. Hoten ahalisi, Çinlilere karşı başarı ile sonuçlanan bir ayaklanmadan sonra *Habibullah*'ı, Padişah ünvanıyla, hükümdar olarak seçtiler²⁴⁾. Bu *Hoca Padişah*

(23) 1864 İsyanının seyri hakkında bak. V. P. Yudin, Nekotorye istoçniki po istorii vostaniya v Sin'czyane v 1864 godu, «Voprosy istorii Kazakhtane i Vostochnogo Turkeстана», Alma-Ata 1962, s. 171-196. Yudin, bu isyan hakkındaki Uygur el yazmalarını tahlil etmiştir. Tikhonov, Vostanie 1864 goda, s. 155-172'ye bakınız. İsyan yüzünden Çin, Doğu Türkistan'ı kaybetti. Ksl. Jelavich ve Barbara (Editörler), Russia in the East, s. 91.

(24) Hoten isyanı hakkında bak. Buğra, Şarkî Türkistan Tarihi, s. 381-89. Hoten isyanı önderi, Müftü Habibullah'ın oğlu Abdu'r-Rahman'dı. Habibullah 14 şubat 1864'te hükümdar olarak ilân edildi. Ksl. Buğra, Doğu Türkistan, s. 24.

da *Han Hoca*'nın hâkimiyetini tanımadı. Bu durum, *Yakup Beğ*'in, Doğu Türkistan'da sahneye çıkmasına kadar devam etti. Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını yeniden tesis etmek için 1826'dan beri yapılan teşebbüslerin ilk dönemi, bilhassa Hocaların gayretleri²⁵⁾ ve halkın ayaklanmaları, birçok zafer ve yenilgilerle geçti. Tam bir birlik kurulamadı ise de, 1866'da Doğu Türkistan'ın bağımsızlığa kavuşması ile sona erdi.

3. Yakup Beğ'in İdaresi Altında Doğu Türkistan'ın Bağımsızlığı

Kaşgâr hükümdarı *Sadık Beğ*, daha önce de belirtildiği gibi, *Raşidüddin Han Hoca*'yı, Han olarak tanımak istemiyordu. Bu sebeple o ve arkadaşları, diğer bir *Hoca*'yı, yani 1828'de Pekin'de idam edilen *Cihangir Hoca*'nın Kokand'da yaşamakta olan oğlu *Buzuruk Hoca*'yı, Kaşgâr hükümdarı olarak tayin etmeğe uğraşıyorlardı. *Buzuruk*, 1864'de Kaşgârlıların çağrısını kabul etti ve arkadaşlarıyla (*Yakup Beğ*, *Abdullah Pansad*, *Muhammed Kuli Şağaul*, *Hoca Kalân Hudayçi*) beraber, 1864'ün kasım ayında Taşkent'ten ayrılarak Kaşgâr'a doğru hareket etti. Kokand Hanlığı'nda büyük bir ün kazanmış olan *Yakup Beğ*²⁶⁾, *Buzuruk Hoca* tarafından ordu kumandanı (Batur Başı) olarak tayin edildi. Kokand Hanı *Hudayar Han*, onun Kaşgâr'a

(25) Muhammed Yusuf Hoca'nın ortaya çıkmasından başlanarak Hocaların çabaları ve halkın 1854'ten 1865'e kadar isyanları hakkında bak. Ch'ench'ing-lung, Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyanlarından Yakub Bey'e Kadar Doğu Türkistan Tarihi, Doktora Tezi (Ankara Univ.) teksiri, T'ai-peı 1967, s. 159. Hocaların 1820'den 1858'e kadar göstermiş oldukları faaliyetleri hakkında bak. Valikhanov, II, s. 316 - 337.

(26) Pir-Muhammed Mirza ailesinde 1820'de Piskent'te dünyaya gelen Muhammed Yakup, 1847'ye kadar Kokand Sarayında vazifeliydi. 1847 - 53 yıllarında Ak-mescit Valliliği yapmış ve Ak-mescit civarındaki Balık - Köl'ü Ruslara 12.000 altın akçe'ye satmış; bunun için kokand Hanı tarafından idama mahkûm edilmiş, lakin affedilmişti. 1852 - 53 yıllarında Ak-mescid'i müdafaa etmiş, nihayet Alim-Kul ile birlikte Ruslara karşı birçok savaflara iştirak etmiş ve 1864'e kadar çeşitli görevler yapmıştır. I. G. (anonim), Mogamet Yakup Emir Kaşgarkıy, St. Petersburg 1903, s. 8 - 9'a göre; «Alim Kul, Yakup Bey'den Doğu Türkistan'a gitmesini ve Çin hâkimiyetine son vermesini rica etmişti.» Yakup Bey, Kokand Hanlığı ordusunun en kabiliyetli askeri simalarından biriydi. *Buzuruk Hoca*'nın kızkardeşi Şah-Begüm ile evlenmiştir. Kaşgâr'da sahneye çıkmasından önceki devresine dair tafsilât için bak. Bellew. History, s. 194 - 204; Kuropatkin, Kaşgariya, s. 131 - 37; Boulger, Central Asian Questions, s. 360 - 362, Central Asian Portraits, London 1880, s. 100 - 118; Vambéry, Centralasien, s. 134 - 35; M. F. Gavrilov, Stranika iz istoriya Yakub Beka, «Bartholdus», s. 125 - 27'de yayınlanmıştır.

yaptığı seferi destekliyordu. 1864'ün şubat ayında *Buzuruk* ve *Yakup Beğ*'in 1.000 kişilik birliği Kaşgâr'a girdi. *Buzuruk*, «Han» olarak ilân edildi. Doğu Türkistan'ın Kuça şehrindeki Hanı *Han Hoca*, *Buzuruk*'u Han olarak tanımak istemiyordu. *Yakup Beğ*, Doğu Türkistan'daki siyasî iktidar oyununa adım adım yanaşıp girdi. İlk önce *Sadık Beğ*'in hâkimiyetine son verdi ve onun yerine *Buzuruk*'u tayin etti. *Sadık Beğ* de Kaşgâr'ı terketmeye mecbur kaldı. Bununla *Yakup Beğ*, Kaşgâr'da etkisini kuvvetlendirmek fırsatını elde etti. *Yakup Beğ*, burada sadece 6 ay kadar kaldı. Bundan sonra Aksu'ya yürüyerek burayı işgal etti.

Yakup Beğ, 1865 - 1870 yıllarında aralıksız olarak, bir taraftan Çinlilere karşı, diğer taraftan da Doğu Türkistan'ın bağımsız şehir-devletlerine karşı savaştı ve her yerde galip geldi. Kokand ordusunda Ruslara karşı yürütülen savaşlarda, harp san'atı tecrübesi olan Andicanlı *Mir Baba*, *Abdullah Pansad*, *Sultan Sadık* ve diğer ordu kumandanları gibi kabiliyetli kişileri kendi etrafında toplamıştı. *Buzuruk Han* ise, askeri konular üzerinde pek kafa yormuyordu. 1865'in eylülünde Kıpçak önderi *Hudaykul*, *Hudayar Han*'a karşı yürüttüğü ayaklanmadan sonuç alamayınca, 7.000 süvari ile Kokand'dan Doğu Türkistan'a girdi. Onunla birlikte, *Buzuruk*'un üvey kardeşi *Katta Tora* ve Taşkent müdafaası komutanlarından *Muhammed Beğ* de gelmişlerdi. *Yakup Beğ*'in birlikleri ile *Hudaykul*'un birlikleri arasında, Cihangir ailesiyle ilgili taht'a halefiyetin meşruiyeti çekişmesi üzerine, çatışmalar oldu. *Buzuruk Han*, rakibi olan *Hudaykul*'u destekledi. Böylece, *Buzuruk Han*'ın üvey kardeşi *Katta Tora*, 1866'da Han olarak ilân edildi. Onun, Hanlık devresi uzun sürmedi; dört aylık bir iktidar süresi sonunda, *Yakup Beğ* tarafından devrildi. Onun yerine, Han olarak *Yakup Bey*, yeniden *Buzuruk*'u tayin etti. 1866 - 67 yıllarında *Yakup Beğ*, Kaşgâr, Yarkent, Kuça, Hoten ve Yeni Hisar'da hâkimiyetini sağlamlaştırdı.

Yakup Beğ 1867'de *Buzuruk*'un iktidarına son verdi ve hâkimiyeti ele aldı. Ona «*Atalık Gazi*» ve «*Bedeulet*» (Mesut Hükümdar) ünvanı verildi. *Buzuruk*'a 4.000 altın vererek onu Mekke'ye gönderdi²⁷⁾. *Yakup Beğ*, Türkistan tarihinde sadece çok başarılı bir kumandan olarak temayüz etmekle kalmayıp, aynı zamanda, çok kuvvetli siyasî ve diplomatik şahsiyeti ile de ün kazanmıştı. O, Buha-ra, Türkiye, İngiltere ve Rusya ile de diplomatik ilişkiler kurdu. As-

(27) *Buzuruk Hoca*, 1865'ten itibaren Han, Mekke'ye gidmeden, Budahşan'dan Buhara'ya geldi ve burada 18 ay tutuklu olarak kaldıktan sonra 1869'da Kokand'a geldi. Kel. Bellew, *History*, s. 213; Kuropatkin, *Kaggariya*, s. 141. Buğra, *Doğu Türkistan*, s. 25'e göre tahtından indirilmiştir.

keri eğitimcilerini Türkiye'den, silâhını İngiltere'den, ticari mallarını da Rusya'dan getirtti. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sultanı Abdü'l-Aziz'i «halife» olarak tanımış olması ve onun adına 1870'de altın ve gümüş paralar bastırmış olması, bir muhteris olmadığını gösterir. O, devamlı bir surette, Çin'den gelen saldırıları defetmeye çalışıyordu. Çünkü Çinliler, 1865'ten beri Doğu Türkistan'ın bağımsızlığına karşı teşebbüslerinden vazgeçmemişlerdi. *Yakup Beğ*, 1871'de İli Bölgesi'ni ele geçiren Rusların baskısına karşı da hareket etmek zorunda idi. Koyu bir Rus düşmanı olan *Yakup Beğ*'e, Ruslar güvenmiyorlardı. Ruslar, onun hâkimiyeti altında olan bölgeden, devamlı surette askerî malumat elde etmeğe çalışıyorlardı²⁸).

1876 - 77 yıllarında Çinliler, *Yakup-Beğ*'in kuvvetlerine karşı büyük bir hücumla geçtiler. *Yakup Beğ*, savunınaya geçmek zorunda kaldı. Aksu etrafındaki, Davancı Dağları silsilesindeki (1876 - 77) kış savaşı dehşetli idi. Çinliler bu savaşa 6.000 askerle; *Yakup Beğ* ise sadece 800 kişilik bir birlikle katılmıştır. *Yakup Beğ*, savaşı kaybetti ve geri çekildi. *Yakup Beğ*'in en yakın arkadaşlarından *Sadık Beğ*, Aksu kumandanı *Bakış Mirâb* ve *Yakup Beğ*'in hazinedarı *Asur Ahund*, bir bozgun havası içerisinde Çinlilerin tarafına kaçtılar²⁹).

İngilizler, her ne kadar Doğu Türkistan'daki durumu sürekli bir şekilde takip ettiler ve *Yakup Beğ* ile iyi münasebetler kurdularsa da, Doğu Türkistan'ın durumunu çok geç kavradılar. Britanya'nın Pekin'deki büyükelçisi *Sir Thomas Vade*, 24 ocak 1877'de, hükûmetine Doğu Türkistan ile Çin arasında İngiltere'nin arabuluculuk yapması için bir teklifte bulundu. Fakat, Britanya'nın Hindistan Bürosu bu teklifi reddetti. Bunun üzerine, 1877'nin başlangıcında, *Yakup Beğ*'in elçisi *Said Yakup Han Tora*, Londra'ya gitti. Burada, Doğu Türkistan'ın, Rusya ile Çin arasında bağımsız bir devlet olarak kalmasını Çinlilerin tanımaya hazır oldukları anlaşıldı. 1873'de, bir heyetin başında *Yakup Beğ*'i Yarkent'te ziyaret etmiş olan *Sir Forsyth*, *Yakup Beğ*'in Londra'ya gelmiş olan elçisine yardımcı olmaya çalışıyordu. Aynı zamanda *Sir Vade* de Londra'da bulunuyor ve *Yakup Beğ*'in elçisine yardım ediyordu. O da *Forsyth* gibi, İngiliz hükûmetini, Doğu Türkistan ile Çin arasında arabuluculuk rolünü yüklenmesi için ikna etmeye çalışıyordu. *Sir Vade*, *Said Yakup Han Tora* ile Çin'in Londra sefiri *Kuo-Ta-Cen*'i iki defa (28 Mayıs ve 26 Temmuz 1877) müşterek

(28) *Yakup Bey*'in askerî gücü hakkında bilgi almak için Albay Rheintal 1868'de Doğu Türkistan'a geldi. 1872 yılında *Yakup Bey*'in huzuruna A. W. Kaulbars çıktı. (Ksl. Makşeev, s. 87). 1876 yılında Albay Kuropatkin, D. Türkistan hakkında malumat topladı. Ksl. Kuropatkin, *Kaşgariya*, s. 2 ve 161.

(29) Kuropatkin, *Kaşgariya*, s. 151.

bir yemeğe davet etti. Taraflar arasında bir yakınlaşma olmadı. *Kuo-Ta-Cen*, Britanya'nın Hindistan Bürosu'nun (British India Office), bir arabuluculuğa karşı olduğunu pek iyi biliyordu. Bu arada Doğu Türkistan'da Çin'in yayılma seferleri ilerleme kaydediyordu. Çinliler 16 mayıs 1877'de Turfan'ı ele geçirdiler. Aynı yılın 29 mayıs günü de, *Yakup Beğ* vefat etti³⁰).

Yakup Beğ'in ölümü, Çin'in istilâ seferlerini hızlandırdı. Onun ölümünden sonra Doğu Türkistan'da, iktidar için iç kavgalar yeniden canlandı. Çinliler, her taraftan saldırıya devam ettikleri halde, *Yakup Beğ*'in oğulları *Beğ Kuli Beğ* (büyük oğlu) ve *Hak Kuli Beğ* (genci), babalarının mevkii için çarpışıyorlardı. *Hak Kuli Beğ*, Aksu'dan Kaşgâr'a gitmekte olduğu bir sırada, *Beğ Kuli Beğ*'in emriyle *Mahmud Ziya Pansad* tarafından 11 haziran 1877'de öldürüldü. Aynı zamanda Aksu hükümdarı *Hâkim Han Tora*, kendini Doğu Türkistan Hanı olarak ilân etti. Hoten hükümdarı *Niyaz Beğ*, çarpışma yapmadan Çinlilere şehri terketmek istemiyordu. Kara Şehir'den Hoten'e yürüyen *Beğ Kuli Beğ*, *Niyaz Beğ*'in kuvvetlerini yendi. *Niyaz Beğ* de Çinlilere sığındı. *Beğ Kuli Beğ*'in Hoten'de bulunduğu sırada, Çinliler Kara Şehir'i ve Korlu'yu işgal ettiler. *Beğ Kuli Beğ*, Hoten'den döndükten sonra *Niyaz Beğ*, Hoten'in bağımsızlığını ilân etti.

18 ekim 1877'de, *Beğ Kuli Beğ*, Hoten'i yeniden ele geçirdi ve 25 ekimde de Aksu'ya yürüdü. General *Tso-Tsung-T'ang* komutasındaki Çin birlikleri, bir güçlkle karşılaşmadan Kaşgâr'a doğru yürüdüler. 4 aralık 1877'de, iki düşman arasında Kaşgâr'da bir savaş başladı. Anlaşılmayan sebeplerden ötürü *Beğ Kuli Beğ*, savaş meydanını terketti ve birkaç arkadaşı ile birlikte Fergana yönüne doğru gitti. 1878'in başlarında, *Beğ Kuli Beğ*, doğduğu şehir Taşkent'e geldi ve burada vefat etti. Çinliler, 16 aralık 1877'de Kaşgâr'ı³¹), 16 mayıs 1878'de de Doğu Türkistan'ın tamamını işgal ettiler. Bununla, *Yakup Beğ*'in büyük güçlüklerle, kan pahasına, anlaşmalarla ve büyük bir beceriklilikle kurmuş ve korumuş olduğu, kendisine birleşik bir devlet düzeni verdiği, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı sona erdi.

Avrupa ve bilhassa İngiliz literatürü, *Yakup Beğ*'in hayatı ve icraatı ile, etraflı bir şekilde meşgul olmuştur³²). *Yakup Beğ*, çok

(30) Anwar Khan, s. 271.

(31) Kuropatkin'e göre (s. 214), 4 aralıkta işgal edilmiştir. Euğra, Doğu Türkistan, s. 27'ye göre 15 aralıkta, Anwar Khan, s. 271'e göre 16 aralıkta işgal edilmiştir.

(32) *Yakup Bey*'in hayatı ve icraatı ile Boulger etraflıca meşgul olmuştur: Bak onun *The life of Jakoub Beg Atalik Chazi and Badlaulat, Ameer of Kashgar*, London 1878 ve *Central Asien Questions*, s. 360 - 95 eserleri; Vambéry, *Centralasien*, s. 148 - 49.

âdil, dindar ve cesurdu, yorulmaksızın çalışırdı. Halktan vergi almaz, buna mukabil valilerden hediyeler kabul ederdi. *Sir Forsyth*'in bildirdiğine göre, *Atalık Gazi Muhammed Yakup Beğ*, Çinlilerin bıraktığı harabeler üzerine bir imparatorluk kurmuştu³³).

Yakup Beğ'in ölümünden sonra, Çinlilerin öç alma hırsı şiddetle devam ediyordu. *Yakup Beğ*'in 60.000 askerinden sadece 10'u Fergana'ya kaçabilmişti³⁴). Diğerleri hayata veda etmişti. Hazine ve şehirler, tamamen yağma edilmişti. Çinliler, halkı korkutmak için şehirlerde ve kazalarda, toplu idamlar tertip ediyorlardı. Bundan başka, Doğu Türkistanlıların hareket kabiliyetine mâni olabilmek için, bütün atlara elkonmuştu. Memleket, 1882'nin sonuna kadar Çin ordusu tarafından idare edildi.

Doğu Türkistan, 1884 yılına kadar, eski bir Çin deyimi olan «Batı Bölgesi» (Hsi-ju) adı altında idare edildi. 18 kasım 1884 yılında, Çin İmparatoru'nun bir direktifi ile bu toprakların adı, Çin'in 19. Vi-lâyeti olarak «Yeni Topraklar» mânâsına gelen «Hsin-çiyang»a çevrildi³⁵). Bundan böyle Avrupa'da da, oldukça basit bir söylenişi olan «Sinkiang» kavramı yerleşti. İlk Genel Vali olarak, general *Liu-Çing-tsang* tayin edildi.

Doğu Türkistan halkı, tam 33 yıl (1878 - 1911) esaret ve günlük ekmeğini temin etmek derdi içinde yaşadı. Çinliler, artık hiç bir surette Doğu Türkistan'da yeniden harp günlerini yaşamak istemiyorlardı. Memleketi gayet sıkı ve sert tedbirlerle idare ediyorlar ve yerli

(33) Sir Forsyth'in 22 temmuz 1869'da Shaw'a göndermiş olduğu mektuptan. Ksl. Correspondence, s. 16.

(34) Gavrilov, *Straniçka*, s. 131. Gavrilov bu makalesini Mullah Mirza Mullah İsa Mirza-Başı'nın el yazmasını esas alarak yazmıştır. (El yazma sahibi Yakup Bey'in yanında sekreter olarak çalışmıştır.) Bu zat hatıratını 1916 yılında Kokand'da kaleme almıştır.

(35) Kornilov, *Kaşgariya*, s. 25. Lattimore, *Pivot of Asia*, s. 50. Drew'e göre, Sinkiang, (CAR, 1968, Nr. 3, s. 205'te), Hsin-Chiang, (İngiliz Transkripsiyonunda) «new dominion» veya «new provence» anlamına gelmez, bilakis «isim» (daha doğrusunu söylersek, «yeni cephe») anlamına gelir. Spuler, *Geschichte*, s. 243: «Çetin ve sürpriz dolu savaşıardan sonra 1757/59 yıllarında memleketi işgal ettiler (Çinliler - müellif) ve Mançurya Devleti'nin Yeni-Sınır eyaleti anlamına gelen Sin-Kiang adını verdiler.» Çinliler bu tâbiri 1884'ten itibaren Doğu Türkistan için kullanmışlardır. Ch'en ch'ing-lung, (Tez) s. VI, «Sinkiang» teriminin 1759'dan beri kullanıldığını ve bundan Aral Gölü'ne kadar olan toprakların anlaşıldığını iddia etmek ile hatalı bir fikir ileri sürmektedir. Dr. Chu-Chia-hua, *Taiwan and Sinkiang*, Edited and published by Chinese Association for the United Nations, Taipch 1954, s. 29'da gerçeklerin hilâfına şunu iddia ediyordu: «Devlet memuru olsun veya olmasın hiç bir Çinli, Sinkiang'ı, ülkenin geri kalan kısmı ile eşit ve ayrı görmekten başka bir şekilde, asla düşünmemiştir.»

halktan asla memur tayin etmiyorlardı. Gerekli idarî tedbirleri alabilmek için yerli halk arasından, mümkün oldukça çok sayıda ajan temin etmeye çalışıyorlardı. Halkın duygularını sürekli bir şekilde takip etmek, başta gelen gayretlerinden biri oldu. Nihayet, 1911'de Çin ihtilâlinin başlamasıyla, hayatın çekilir hale gelmesi için bir yol açılmış oldu. *Sun-Yat-Sen*, cumhuriyetin, Çinli olmayanlara kültür otonomisi vereceğini bildiriyordu. Fakat bu yönde hiç bir değişiklik olmadı. Ama, tedhiş usûlleri kaldırıldı. Milletlerin eşitliğini temsil etmek için, Çin Cumhuriyeti bayrağının renkleri arasına İslâm'ın bayrak rengi de katıldı. Bununla beraber, böyle bir renk, hiç bir surette Doğu Türkistan'ın bağımsızlığa kavuştuğu anlamına gelmiyordu. Memleket geçmişte olduğu gibi, Çin hâkimiyeti altında kaldı. 1912'den 1927 yılına kadar, Çin Genel Valisi *Yung-tsen-hsin*, halka azıcık bir hürriyet tanımadan, diktatörce hükmetti. Ondan sonra, kendi hükûmetinin dahi haberi olmadan Doğu Türkistan üzerinden kolayca taviz veren, kendisini tek başına hâkim hisseden *Cin-şu-jen* (1927 - 33) Genel Vali oldu. *Cin-şu-jen*'i, Sovyetler Birliği Komünist Partisi üyesi *Şeng-şin-tsai* takip etti (1933 - 1944) *Şeng*'in esas görevi, Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'daki etkisini artırmak ve aynı zamanda 1931 - 44 yılları arasında Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesine karşı Çin ve Rus kuvvetlerini seferber etmektir. Çin'in değişmeyen istismar siyaseti, 1931'de hürriyet mücadelesinin yeniden alevlenmesine yol açtı.

4. Rusya'nın Doğu Türkistan'a Karşı Savaşları

Doğu Türkistan halkı, Çin boyunduruğundan kurtulmaya çabaladığı bir sırada, Rusya, Doğu Türkistan'ın ve Çin'in dahili ve harici yetersizliklerinden istifade ederek, işbu ülkeyi kendi tesir sahasına sokmağa çalışıyordu. Bu amaçla, ticarî münasebetler kuruldu. 1850 yılına kadar Ruslar, İli Irmağı'na kadar olan bölgeleri işgal etmiş ve Doğu Türkistan'ın dip komşusu olmuştu. Tam 1850 başlangıcında Rus Hükûmeti, Çin'den İli (Gulca), Tarbagatay ve Kaşgâr'da ticaretle meşgul olma müsaadesi istedi. Nihayet, 25 temmuz 1851'de Gulca'da yapılan bir ticarî anlaşma ile Ruslar, adı geçen bölgelerde ticaret yapmaya hak kazandı³⁶). Lâkin, Çin, Rusya'nın Kaşgâr ile ticarî ilişkiler kurmasını reddetti. Bu ilk anlaşma 17 maddeden ibaret olup³⁷) Doğu Türkistan'da ilk defa olmak üzere, Gulca'da bir Rus Konsoloslugu'nun açılmasını öngörüyordu. Nihayet, 1866'da Kaşgâr'da da ikinci bir Rus Konsoloslugu açıldı.

(36) Kuznetsev, *K voprosu o torgovle*, s. 29

(37) Anlaşma metni, Türkçe: Ch'en, (Tez), s. 121 - 23.

Doğu Türkistan ile ticarî ilişkilerin kurulmasıyla atılan bu adım, siyasi ve askeri önemi olan ilk adımdı. Batı Sibirya Genel Valisi *Gasfort*, daha 1852 yılında, Kaşgâr'ı Çin'den bağımsız hale getirip bu şehiri Rusya'nın himayesi altına almayı teklif etmişti³⁸). Rus yöneticileri, bu planı uygun buluyorlar ve gerçekleştirilmesi için bir yol arıyorlardı. Hükûmet, ticaret kervanı maskesi altında Doğu Türkistan'a bir keşif heyeti göndermeye karar verdi. *Gasfort*, Rus Hariciye Bakanlığı'nın 23 Mayıs 1856'daki talimatına uyarak (Tamim-Nr. 1248) 23 Haziran 1856 yılında, 245 askerden ve bir topçu bataryasından meydana gelen bir birliğin Tien-Şan Dağları'nda Yugentaş'tan Gulca'ya gönderilmesini emretti. O, bundan başka, birliklerin Çuguçak'ın 25 km. yakınlarına kadar sokulmalarını emretti. Bu askeri tedbirler yerine getirildi. Çinliler, Doğu Türkistan'daki ayaklanmaları bastırmakla uğraştıklarından Ruslara itiraz edemediler. Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın Asya masası müdürü Tuğgeneral *Kovalevski*, Kaşgâr'ın zaptedilmesini ve bir «Hanlık» haline getirilerek Rusya'nın himayesi altına sokulmasını teklif ediyordu. Onun görüşüne göre, Kaşgâr'ın zaptedilmesiyle Rusya, Orta Asya üzerinde mutlak hâkimiyet sağlayacak; buradan Çin ve diğer Hanlıkları tehdit edebilecekti³⁹). Bu çeşit bir plan, memleketin iç sorunları tam olarak bilinmeden gerçekleşemezdi. Bunun için, 18 Ağustos 1857'de Harbiye Bakanı *Suhosanet*, Batı Sibirya Genel Valisine, tüccar kıyafetinde tecrübeli ve güvenilir bir kişinin, Tatarlardan veya «bizim Taşkentlilerden»⁴⁰) meydana getirilmiş bir ticaret kervanının başında Kaşgâr'a gönderilmesi için bir talimat gönderdi. Bu kervanın, askeri refakat ile yola çıkması tenbih edildi. İli bölgesindeki birlikler de ayrıca takviye edilmeliydi. *Suhosanet*, şunu da emretmeyi unutmadı: «*Kaşgâr'da eski hanedan (Hocalar kastediliyor - Müellif), iktidarı ele alıp Çinlilerden bağımsız hale gelince; bunların temsilcileri, bir yardım isteği ile veya bir anlaşma için size başvururlarsa, isteklerini reddetmeden onları iyi bir şekilde karşılayın ve meselenin daha sonraki seyri hakkında hükûmetin kararını bekleyin*»⁴¹).

Bu talimat gereğince *Gasfort*, gizli misyon için yüzbaşı *Çokan Valihanov*'u⁴²) başkan; *Feyzullah Nogayev*'i⁴³) de onun yardımcısı

(38) Lattimore, *Pivot of Asia*, s. 28.

(39) Daha tam bilgi için bak. Valikhanov, II, s. 565 - 66.

(40) O zaman, Taşkent henüz Ruslar tarafından işgal edilmediğinden «Bizim Taşkentliler» tâbiri anlaşılmıyor. Muhtemelen Rusya ile ticarî ilişkilerde olan Taşkent tüccarları kastedilmektedir.

(41) Valikhanov, II, s. 567 - 68.

(42) Çokan Valikhanov (= Veli Hanoglu) (1835 - 1865) Abilay-Han'ın neslindedir. Abilay-Han'ın yeğeni olan babası Sultan Çingiz Veli-Han, (Ksl. Togan,

olarak seçti. 100 deve ve 50 attan meydana getirilen bir kervan, 18.300 ruble değerinde mal ile birlikte 13 Mayıs 1858'de, Semipalatinsk'den Kara Tal yönünde yola çıkarıldı. Bunlar 19 Eylülde sınırı geçtiler. *Valihanov*, «*Alimbay*» takma ismini alarak bir Kazak tüccarı kılığına girdi. Kervan rehberi olarak, Taşkentli bir tüccar olan *Musabay* vazifeliydi. Kervan, Doğu Türkistan'dan, 1859'un temmuz ayında başarı ile geri döndü. Toplanmış olan çok değerli askeri bilgiler için *Valihanov*'a, «4. dereceli Aziz Vladimir» adlı madalyon verildi. Kervana katılmış olan yardımcılara da çeşitli hediyeler dağıtıldı⁴⁴). bu gizli misyon, Doğu Türkistan'ın iç durumunu ve memlekete giriş yollarını, bilhassa,

Bugünkü, s. 268) 12 yaşında iken Omsk Kadet okuluna girdi. *Veli-Han*, Orta Cüz'ün son Hanı idi. O, Orta Cüz'ün lâğvedilmesi üzerine Aman-Karagay sancağı Kazaklarının Sultanı olarak tayin edildi ve 1860 yılına kadar Kökçetav-Sancağı Sultanı olarak kaldı. Ksl. Valikhanov, I, s. 12 ve 16. Çokan, Kadet okulunda (askeri okul) coğrafya ve tarihten başka Asya Milletleri (Çin, Hindistan, İran, Afganistan, Turan ve Arap memleketleri) toplulukları hakkında yetiştirildi. Burada Rus terbiyesi ile yetiştirildi. Daha tam bilgi için bak. S. Zimanov, A. Atısev, *İdeyno-političesko probujdenie Çokan Valikhanova*, INAK. SON. 1965, Nr. 3, s. 3 - 11. Çokan, 1858'de Kadet okulundan mezun oldu ve Batı Sibirya genel valiliğinde vazife aldı. Buraya «özel görevler subayı» olarak tayin edildi. Müslümanların âdetlerini ve geçmişlerini çok iyi bildiğinden, Kazaklar arasında Rusların en güvenilir adamlarından biri olarak kabul edilirdi. Türkistan'ın tarihi, edebiyatı, etnografisi ve folklorüne dair birçok makaleler yazmış olan Çokan, ana dili olan Kazak - Türk dilinde bir tek makale yazmıştır. Ksl. Hayit, *Geistesleben Turkestans im XIX und XX. Jahrhundert*, (Orient in der Forschung'da yayını.) Otto Spiess için Armağan, 1967, s. 283. Çokan, General Çernaev'e Evliya Ata ve Çimkent seferlerinde refakat etmiştir. Rusların hemşehrilerine yapmış oldukları zulmü görünce apoletlerini yırttı. Bu sebeple Çernaev, Çokan için bir dizi ağır ve gayri insani tedbirler kullanmıştır. Ksl. Valikhanov, I, s. 87. Çokan, Tesek köyüne gitti ve nisan 1865'te vefat etti. O, şimdiki Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde, Kazak - Rus dostluğu için örnek insan, en ünlü kişilerden birisi olarak gösterilmektedir.

- (43) **Feyzullah Noğayev**, Kâsım-hanedanından (Rus literatüründe Kasimovskiy Orda'sı olarak zikredilir) bir Tatar olup Mayendorf ve Negri'nin 1824 yılında Hive ve Buhara'ya yapmış oldukları seyahate tercüman sıfatıyla katılmıştır. Asya'nın birçok memleketlerini gezmiştir. Uzun zaman Manapların ve Kırgızların arasında yaşamış olması dolayısıyla onların âdetlerini iyi bilirdi ve üzerlerinde önemli derecede nüfuza sahipti. Ksl. Valikhanov, II, s. 570 - 71.
- (44) Aşağıdaki şahıslara madalya ile mükâfaatlar verilmiştir :

Geldiyev (Tatar), **İrnasar** (Taşkentli), **Muhammed Razık Pirnazov**, **Cekşenbiy** (her ikisi de Ulu Cüz'e mensup Abdan Boyu'ndandır), **Azuncan Sarımsakov** (Taşkentli), **Yusuf Agızov** (Kırgız), **Taş-Muhammed Ayupov** (Taşkentli), **Abdu Karim Şarîfbayev**, **Mirza Muhsin Sagıtov**, **Musabay** (Kervan gücüsü: Kırgız), **Bukaş**, (Semipalatinskli tüccar). Bunlardan başka 13 kişiye şeref cübbesi verildi. Ksl. Valikhanov II, s. 594 ve 598 - 99.

İli Bölgesi'ne (Gulca'ya) giden yolları ayrıntılı olarak öğrenmiştir. Rus birliklerinin 1871'de Gulca'ya girmelerinde, yukarıda adı geçen gizli misyonun raporu çok faydalı oldu. Kokand Hanlığı'nı zayıf düşürmek amacıyla *Valihanov*, Rusya'nın, Doğu Türkistan ile ticaretini artırması gerektiğini ileri sürdü. Onun ileri sürmüştüğü ve bugüne kadar sır olarak kalan diğer teklifleri de vardı.

Rus yöneticileri, İli Bölgesi halkının temayülleri büyük bir titizlikle takip ediyordu. Burada, Çin'e karşı 1857'de halkın ayaklanması başladı. Halk, Çinlileri memleketten kovmayı başardı. İli Bölgesi'ni (merkezi Gulca'da idi) bağımsız bir devlet olarak ilân ettiler. *Alâ Han*'ı, «Sultan» ünvanı ile hükümdar olarak seçtiler⁽⁴⁵⁾. Lâkin, Çinliler bu devleti 1864'de tekrar ele geçirdiler. Bunun üzerine, Gulca halkı ile Çin birlikleri arasında çok şiddetli çarpışmalar oldu⁽⁴⁶⁾, ve 1865'de *Alâ Han*, İli Bölgesi'ni yeniden bağımsızlığa kavuşturmayı başardı⁽⁴⁷⁾. Çin boyunduruğundan kurtulan halk, şimdi Rus baskısına karşı kendilerini savunmak zorunda kaldılar. Zira Rus yönetimi, Sultan'dan tam bir hareket serbestisi istiyordu. *Yakup Beğ*'e karşı sözde kendilerini savunmak için, bilhassa sınırların genişletilmesi ve ticaret konusunda ise fazla hürriyet istiyorlardı. *Yakup Beğ*, 1870 yılında Gulca'yı zaptetti ve Sultan'ı azletmeden şehri terketti. Bunun üzerine Ruslar, Sultan'ın kendi himayelerini kabullenmesini istediler. Sultan bu teklifi reddetti ve Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinden muhacir celtbetmeye çalıştı. Ruslar (bilhassa Batı Sibirya ve Türkistan genel valiliklerindeki), Sultan'ın bu bağımsızlık gayretlerini düşmanca hareketler olarak değerlendiriyorlardı. 1858'de, ayaklanma sebebiyle Gulca'daki Rus Konsoloslugu kapatılmıştı. Şimdi Ruslar, iki problem karşısında kalmışlardı:

İli Bölgesi'ni, ya Çinlilere terketmek, yahut ta bizzat işgal etmek. Rus yönetimi, «*Sultan'ın düşmanca tutumu*»ndan ötürü Gulca'yı iş-

(45) Kornilov, *Kaşgariya*, s. 25. Rus literatüründe Abilloğlu Han; İngiliz literatüründe Abdul-Oğlan, olarak geçer. Ksl. Boulger, *Central Asian Questions*, s. 231. Türk kaynaklarında ise Alâ-Han olarak adı geçer. Ksl. Buğra, *Doğu-Türkistan*, s. 26.

(46) İli bölgesi ahalisinin Çinlilere ve Ruslara karşı 1870 - 71 yıllarında vermiş olduğu savaşlara dair: Mullah Bilâl bin Mullah Yusuf al-Nazım, *Kitâb Gazât dar mulki Çin* (Çin Savaşını Anlatan Kitap), Gulca. 1293 (1875/76), yayımlayan: N. N. Pantusev, Kazan 1880. Ruslarla yapılan savaşta 175.000 kişi hayatını kaybetti. Ksl. Olzscha - Cleinov, *Turkestan*, (Terentev'e göre zikredilmiştir). s. 118.

(47) M. Hartmann, *China und der Islâm*, «*Der Islamische Orient*» III - V, Berlin 1903, s. 53.

gal etmeğe karar verdi⁴⁸). Sultan'ın savaş birlikleri, 22 haziran 1871'de yenilince Rus ordusu Gulca şehrini işgal etti⁴⁹). Böylece Ruslar, Doğu Türkistan'ın 70.000 km²'lik bir toprağına hâkim oldular⁵⁰). *Sultan Alâ Han*, Alma-Ata şehrine gönderildi. Sultan, bu şehirde öldü. 1876'da, çoğunlukla asker olan 82.000 Rus, artık bu topraklara yerleşmişti⁵¹). Askerlerin iâşe ve ibate masrafları, Rus devletine hiç bir külfet yüklemiyordu. Zira, Gulca şehrine ait hazineye el koymuşlardı. Ruslar, bundan başka halktan 1871 yılında, harp tazminatı olarak 50.000 Ruble⁵²) aldıkları gibi, 1880 yılında da bu bölgeden 146.118 Ruble tutarında gelir sağladılar. Ancak 1879'da, Britanya'nın diplomatik baskısıyla olacak⁵³), Ruslar İli Bölgesi'nin geleceğı konusunda Çin ile anlaşmaya yanaştı. 20 eylül 1879'da Rusya ile Çin Hükûmetleri arasında, Rusların, İli Bölgesi'ni Çin'e geri verdiklerine dair bir anlaşma imzalandı. Çin, Kara İrtiş Nehri'ni sınır olarak kabul etti, ve Ruslara İli Bölgesi'nden 10.000 km. kare toprak verdi. Ruslar ayrıca, Gulca, Çuguçak, Kaşgâr, Kansu, Hami, Urumçi, Güçen ve Turfan'da konsolosluklar açmak yetkisini elde ettiler. Bundan başka, Çin, Rusya'nın Moğolistan ve Doğu Türkistan ile, gümrük resmine tâbi olmayan ticaret ilişkilerine müsaade etti ve Rus Hükûmeti'ne 5 milyon Ruble ödemek zorunda kaldı. Bu anlaşmalara rağmen Ruslar, işgal altında bulundurdıkları bölgeleri terketmediler. Bunun üzerine, 24 şubat 1881'de Petersburg'ta, iki hükûmet arasında yeni bir anlaşma yapıldı. Bu sefer, Çin'in 9 milyon Ruble vermesi kararlaştırıldı. Bu anlaşma gereğince İli Bölgesi Müslümanları, işgal kuvvetlerinin çekilmesiyle, isterlerse Rus idaresindeki bölgelere yerleşebileceklerdi.

1882'nin nisan ayında, 10.000'e yakın Çin askeri İli Bölgesi'ne ayak bastı. Bununla İli Nehri'nin sağ tarafında kalan bölge, anlaşma gereğince Çinlilere devredildi. Fakat Rusların, kendi istekleriyle Rus işgal bölgesine göç etmek isteyenlere müsaade etmeğe hiç de niyetli olmadıkları anlaşıldı. İşgal bölgesinin devir-teslimi ile görevli general *Fride*, 10 ocak 1882'de Petersburg'dan aldığı bir talimat gereğince halka şu bildiriği yayınladı :

(48) Kostenko, *Türkestanskiy kray*, III, s. 299.

(49) Makşeev, *İstoriçeskiy Ozor*, s. 286 - 87; Jelavich, *Russia*, s. 91. İli Bölgesi daha 1847 - 81 yıllarında Çin ile Rusya arasında bir ihtilâf konusu idi. Ksl. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947, s. 312.

(50) von Vartenberg, *Rost'*, s. 91.

(51) N. N. Pahtusev, *Svedeniya, o kul'djinskoy rayone za 1871 - 1877 godi*, Kazan 1861, s. 9.

(52) Baranova, *K voprosu*, s. 39, dipnot 24; s. 40, dipnot 25.

(53) Daha tam bilgi için bak. Jelavich, *Russia*.

«1 — Rus Hükûmeti, İli Bölgesi halkına, evinin taşınması için hiç bir surette maddî yardımda bulunmayacaktır.

«2 — Göç edenlerden, Kazaklar hariç, hepsi askerî hizmete alınacak, veya Yedi Su bölgesinde Kazaçık birlikleri saflarına katılacaklardır.

«3 — Göçmen çocukları Rus dilini öğrenmeye mecburdur.»

Bu bildiriden önce, göç amacıyla 12.123 aile ve 5.000 yurt (yörük) müracaat etmişlerdi. Fakat bundan sonra, yaz ayında Yedi Su Bölgesi'ne sadece 6.327 aile ve 5.000 yörük geldi. Rus Hükûmeti'nin, kolonizasyon amacıyla Yedi Su Bölgesi'nde Müslüman göçmenlerin çoğalmasını önlemek istediği anlaşıyor⁵⁴).

Rusya, İli Bölgesi'nin üçte birini ilhak ederek, Doğu Türkistan'dan çekildi⁵⁵). Buna karşılık ticarî alanda, Doğu Türkistan'da, kendini, evinde gibi hissediyordu. Böylece Doğu Türkistan, Rusya'nın Çin'e açılmış siyasi bir penceresi oldu. Rusların, bilhassa ticarî menfaatleri öncelik kazandı. Meselâ 1913'de Ruslar, Doğu Türkistan'a 8.424.000 Ruble değerinde ihracat yaptılar. Buradan da, 9.816.000 Ruble değerinde mal ithal ettiler⁵⁶).

Rusya, 1885 yılında Cungarya'yı, yani İli Bölgesi'nden, Doğu Türkistan'ın Altay Dağları'na kadar uzanan bölgeyi de işgal etmek niyetinde idi. Bunun için Rus askerî yöneticileri, Türkistan Genel Valisi *Kaufman*'a 23.680 asker verdi. Bu askerlerin iki yönden yürümesi (Fergana ve Yedi Su Bölgesi'nden) gerekiyordu⁵⁷). Fakat bu plan, Rusya'nın Avrupa'daki dış siyaset güçlükleri sebebiyle gerçekleşemedi. Bunun için Rusya, Doğu Türkistan'daki ve Çin İmparatorluğu'ndaki menfaatlerini korumak için siyasi tedbirler almaya çalışıyordu. Bunda da muvaffak oldu. Doğu Türkistan, Rusya'nın Çin'e karşı takip ettiği politikanın bir ölçüsü oldu. Çin, bu yüzden kendisinin tehlike

(54) Tam bilgi için bak. Baranova, *K voprosu*, s. 42 - 51. Galuzo, *Agrarnye Otnoşeniya*, s. 274'e göre İli Bölgesi'nden 10.899 aile (9.752 Uygur, 1.147 Dungan) veya 50.055 kişi Yedi Su Bölgesi'ne nakledildi.)

(55) Chu-djang, *War and Diplomacy over İli*, «The Chinese Social and Political Science Review», Peking 1936, Vol. XX, Nr. 3, s. 377. Von Vartenburg, *Rost' Rossii*, s. 91'e göre 10.000 km²; Kostenko, *Cungariya: Voenno-Statističeskij Sbornik*, SPB. 1887, s. 95'e göre İli Bölgesi'nin 63.029 milikare yüzölçümü vardı.

(56) Bukstein, *Torgovlya SSSR*, s. 203. 1918 yılında Rusya'nın ihracatı 4.026.300 Ruble'ye düştü; buna mukabil ithalatı 23.132.300 Ruble'ye yükseldi. Ksl. s. 204. Diğer bütün memleketler, Çin dahil, ithalat ve ihracatta Rusya'nın çok gerisinde kaldılar. Büyük devletlerin Doğu Türkistan'daki iktisadî çabalarına dair bak. Fuad Kazak, *Ost Turkestan zwischen den Grossmächten*.

(57) von Vartenberg, *Rost'*, s. 90.

altında olduğunu hissediyordu, lâkin kendisini müdafaa edebilecek durumdaydı.

Doğu Türkistan halkına gelince; Rus ve Çin politikasının baskısı altında ıstırap içinde yaşamaya devam etti. Her şeye rağmen, millî varlığını korumaya teşebbüs etmek zorundaydı. Millî varlık ise 1931 - 34 yıllarında millî hareketin muvaffakiyeti için, bir kaynak olmuştu.

ALTINCI BÖLÜM

RUSYA HÂKİMİYETİ ALTINDA TÜRKİSTAN (ÇARLIK DÖNEMİ)

1. Türkistan'da Rus İdarî Teşkilâtı

Türkistan'ın kademeli olarak işgali, ülkenin eski idarî kuruluşunun (atanan beyler, boy önderleri ve verasete dayanan hükümdarlar tarafından yönetim) kaldırılmasına ve bunun yerine değişik zaman ve şartlar altında Rus idarî teşkilâtının yerleştirilmesine yol açtı. Daha 1824'de Rus yönetimi, Küçük Cüz toprakları için, yeni bir idarî şekil uygulamaya başlamıştı; Küçük Cüz Hanlığı toprakları üzerinde uygulanan yeni Rus idaresinin en önemli özelliği, sultanların tayin yoluyla iş başına getirilmeleriydi. Türkistan'ın Step Genel Valiliği sınırları dahilinde bulunan diğer bölgelerinde de, geleneksel yönetim şekli değiştirilerek, yerine Rus yönetim şekli uygulanmaya başlandı. Bununla birlikte yeni kurulan nahiye niteliğindeki bazı mahallî idarelerin yönetimi, 1868'e kadar yerli sultanlara bırakıldı. 21 ekim 1868 tarihinde Rus hükûmetince kabul edilen idarî nizamname ile Ural ve Turgay bölgelerinin yönetimi Orenburg Genel Valiliği'ne, Akmolla ve Ceti-Tam (= Semipalatinsk) bölgeleri Batı Sibirya Genel Valiliği'ne devredildikten sonra, bu dört bölge, bir süre sonra 25 Mayıs 1891'de Omsk merkez kabul edilerek «Step Genel Valiliği» adı altında bağımsız bir mahallî idarî kuruluş içinde birleştirildi. Step Genel Valiliği 168 maddelik¹⁾ bir tüzük esaslarına göre yönetilecekti. Yeni idarî yapıda, artık, ülkenin eski yöneticileri sultan ve beylere yer yoktu. Ülke, Ruslar tarafından doğrudan doğruya yönetiliyordu. Bu nedenle de, Rus yönetiminin isteklerini yerli halka iletecek tercümanların yetiştirilmesine, özel bir önem verilmeğe başlandı. İdarenin, 50 kadar ailenin yönetimi ile meşgul olan en küçük kuruluşları Türkistanlılara bıraktı. Bu küçük idarî kuruluşları yöneten «aksakal» (ihtiyar) adı verilen yöneticilerin dahi, bir kademe yüksek idarî kuruluş olan mintikaların Rus müdürleri tarafından onaylanmaları gerekiyordu.

(1) Maseviç, *Materialy po istorii*, s. 387 - 99.

Türkistan'ın diğer bölgelerinin, öncelikle Kokand Hanlığı'ndan koparılan toprakların yönetimi için 12 şubat 1865'de Issık Göl'ün batısından Ural-Irmağı'na kadar uzanan sahada Orenburg Genel Valiliği'nin murakabesi altında bulunan bir «Türkistan Bölgesi» teşkil edilmişti²). Rusya, Türkistan'ın Kokand Hanlığı ve Buhara Emirliği dışındaki bölgelerini de işgal ettikten sonra, 11 temmuz 1867'de bir kanun neşrederek, «*Türkistan Bölgesi*» isminin; Sir Derya, Yedi Su ve Semerkand eyaletlerinden ibaret «*Türkistan Genel Valiliği*» olarak değiştirilmesine karar verdi. Kokand Hanlığı'nın 1876 yılında ortadan kaldırılmasından sonra, «*Fergana Bölgesi*» teşkil edildi. Hive Hanlığı'ndan ve Türkmenlerin yerleşmiş bulundukları topraklardan ilhak edilen bölgeler, Rusların Kafkasya valisine devredildi. 1874 yılında bir «*Amu Derya Şubesi*» kuruldu. Bu şube, 1887'de Sir Derya bölgesine bağlandı. 6 şubat 1890'da «*Hazar Denizi Civarı Müstakil Bölge Birliği*» kuruldu. Bu bölge de, Fergana bölgesi gibi, Türkistan Genel Valiliği'ne bağlandı. Türkistan Genel Valiliği'nin idaresi için, 2 haziran 1886'da, 331 maddelik ilk ve ayrıntılı bir nizamname kabul edildi.

Sivil ve askerî idare, genel valilerin ve bölge valilerinin murakabesine verildi. Genel valiler, aynı zamanda Rus kıtalarının kumandanlarıydı. Türkistan ve Bozkır Genel Valiliği, Rus Savaş Bakanlığı'nın denetimi altında idi. Türkistan Genel Valisi, doğrudan doğruya Çar'a başvurmak ve dış siyasetle ilgili kararlar alabilmek gibi, özel bir imtiyaza sahipti. Bölgelerin valileri, ölüm cezalarını onaylamak veya başışlamak yetkisine de sahiptiler. Ölüm cezalarına ait kararların tefhiminin, genel valilere bildirilmesi gerekirdi. Berikiler, bunu Petersburg'daki Rus hükûmetine bildirmekle mükellef değildiler. Türkistan'daki askerî idare ve başındaki genel valilerin görevi, Rus hâkimiyetini kayıtsız ve şartsız korumaktı³).

Türkistan'daki bütün idareyi, Ruslar, bizzat ele aldılar. Sadece köy muhtarları, Mirâb (kanallar vasıtasıyla su tevzi etmekle sorumlu

(2) Kraft, *Zakony o Kirgizakh*, s. 296.

(3) Burada Rus idarî politikasına dair fazla malûmat vermekten vazgeçildi, çünkü, bu konuda, aşağıda adı geçen yazılar mevcuttur: Richard A. Pierce, *Russian Central Asia*, s. 46 - 91; Wheeler, *The modern History*, s. 65 - 69; S. Zimanov, *Politiceskoy Stroy Kazakhstana*, s. 143 - 247; Richard Pipes, *Die Russische Eroberung und Verwaltung Turkestans*, «*Zentral Asien*», *Fischers Weltgeschichte*, Band 16, s. 217 - 36; Barthold, II, 1, s. 350 - 75; Carrère d'Encausse, *Organizing and Colonizing the Conquered Territories*, «*Central Asia*», edited by Allworth, s. 151 - 71.

Türkistan Genel Valileri şunlardı: Von Kaufman (1867 - Mayıs 1882), Çernayev (1882 - 84), Rozenbakh (1884 - 89), Verevskij (1889 - 98), Duhovskiy (1898 - 1900), Somsonov (1907 - 14), Kuropatkin (1914 - 17). Ksl. Holdsworth, *Turkestan in 19th Century*, s. 70.

kişi) ve kaza hâkimi (kadı), Türkistanlılar arasından seçilir ve kazanın Rus kaymakamı tarafından onaylanırdı. Bunların faaliyeti, 43 Rus kaza kaymakamı tarafından sıkı bir şekilde denetlenirdi. Rus idarî mekanizması, halkın dinî hayatını da denetlerdi. 1866 tarihli idarî nizamnamenin 25. maddesi uyarınca halk, bir resmiyeti olmayan kendi imamlarını seçebilirdi. Aynı yasanın 261. maddesi, evkaf arazilerini yasaklıyordu. Camilerin yaptırılması, genel valinin iznine bağlanmıştı. 25 mart 1891 nizamnamesi ile Turgay ve Ural bölgelerinde cami yaptırılması için, Rusya İçişleri Bakanlığı'nın izni gerekiyordu⁴⁾. Türkistan hâkimleri, değeri 30 rubleyi aşmayan sadece aile meseleleri ile ilgili dâvâlara bakabilirlerdi. Türkistan'ın, dinî bir merkezî müesseseye sahip olması da yasaklanmıştı. İdarî işler, tercümanlar vasıtasıyla Rusça olarak yürütülürdü. İlk mütercim sınıfı, Tatar ve Başkirler arasından yetiştirildi. 1886 yılında Rus subaylarının yerli dili öğrenmeleri emredildi. Fakat subaylar buna ilgi göstermediler. Rusça konuşan Türkistanlıların sayısı o kadar azdı ki, Rus hükûmeti, Omsk ve Taşkent'te, Türkistan'da ve diğer Asya memleketlerinde görev alacak Ruslar için, bir Asya Dil Okulu açmak zorunda kaldı.

1889 yılına kadar yerli halktan da, tecrübe edilmek üzere kaza âmiri muavinleri seçildi. Andıcan ayaklanmasından sonra, 1889 yılında bu nizamname de yürürlükten kaldırıldı. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Rus Genel Valisi *Duhovskiy* halk ile olan münasebetlerde sadece Rus tercümanlarından veya mutlak surette itimada lâyık Rus tebaalı yabancılardan istifade edilmesini emretti.

Rus idaresinin başlaması ile, Türkistan'ın eski asilzadeler sınıfı da saf dışı edildi. Prensler, Hâkimler (hükümdarlar), Beyler (tayin veya veraset yolu ile gelen hükümdarlar), Sultanlar (boy önderleri) hapsedildiler ve diğer bölgelere sürgüne gönderildiler. Subay kadrosu ise, daha harp zamanında ve istilâ devresinde yok edilmişti. Esir alınan subaylar, yıllarca esaret kamplarında kaldılar; fikirlerinden döndürülenler serbest bırakıldılar. Ruslara karşı savaşta bilhassa yararlık göstermiş, işgalden sonra Rus birliklerine karşı direnmiş olan diğer subaylar ise öldürüldüler.

Rus idaresi, çoğu tüccar olmak üzere, bir grup Türkistanlıyı elde etmeğe muvaffak oldu. Bunlar, bir müddet sonra Rus idarî kuruluşlarında, Rus siyasetine herhangi bir etkileri olmadan, «*danışman*» rolünü üzerlerine aldılar. Ruslar ile Türkistanlılar arasındaki mutavassıt elemanlar sayısının çok az olmasından dolayı Rus Hükûmeti, sadece kendine güvenmek zorunda idi. Bu yüzden 1909 yılında, ge-

(4) Vdzenkonskiy, *Sbornik Uzakononey*, s. 47.

nel vali *Somsonov*, yabancı milletlerle meskûn sınır bölgelerinin, Rus devleti ile kaynaşmasının, ancak genel valiliğin mütecanis ve kuvvetli otoritesi ile sağlanabileceği görüşünü savunuyordu⁵). Türkistan'ın kolonize edilmesini incelemiş olan *A. W. Krivoşeyn*, 1912'de şunu bildiriyordu: «Türkistan'da henüz iç istihale tamamlanmış değildi. Bu istihale için bu, ya da şu idarî reforma değil, bilâkis kudretli silâhli vasıtalarla ve kuvvetli bir otoriteye ihtiyaç vardır... Türkistan, içinde her şeyi barındıran mahallî bir denize benzer»⁶). Ruslar, nihayet bizzat itiraf ettiler: «Geçmişte işgal ettiğimiz yerlerden Taşkent, Semerkand, Varşova, Helsingfore, uzun bir müddet daha hepsi Rusya'ya karşı düşmanca hisler beslediler ve Rusya'nın içinde, Rusya'ya karşı birer yabancı devlet olarak mevcudiyetlerini muhafaza ettiler»⁷). Türkistan'daki Rus hâkimiyeti sona ermek üzere iken, son Rus Genel Valisi *Kuropatkin*, şunu bildiriyordu: «Yarım asırlık bir hâkimiyeti süresince Rus Hükûmeti, yabancı milletlerden Rus Çar'ına inanmış bir hizmetkâr ve Rus devletinin sadık bir vatandaşı yapmağa muvaffak olamadı»⁸). Tabii ki, Türkistan'da savaşın sürüp gittiği fevkalâde hal, hiç bir zaman kaldırılamadığından, bu maksada erişilemezdi. Türkistan'ın işgal edilmesiyle, onun halkı, Rusya'nın düşmanı olarak ilân edilmiş ve düşmanca muameleye tâbi tutulmuştu. Bu yüzden memleket, askerler tarafından idare edilmiş ve ancak bu surette, parçalanmış Türkistan devletlerinin yıkıntıları üzerinde Rus hâkimiyeti korunabilmiştir.

Türkistanlılar, Rus Devleti tarafından, yabancı bir unsur olarak kabul edilirdi. Rus Hükûmeti, onları Ruslardan ayırnak için «yerli ahali» (korennoe naselenie) ve 11 şubat 1904'ten itibaren «yerli nüfus - yerliler» (tuzemnoe naselenie - tuzemtsi) tâbirlerini kullanıyordu⁹).

2. Türkistan'da Rus Sömürgeleştirme Siyaseti

Türkistan'da Rus siyasetinin unsurlarından biri, Rus iktisat politikasına bağlı olarak yürütülen, ülkenin «sömürge» haline getirilmesiydi. Sömürgeleştirme iki yönde gerçekleştiriliyordu :

(5) *Aminov, Ekonomičeskoe razvitie*, s. 84'den alınan fıkradır.

(6) *Krivoşeyn, Zapiski*, s. 78.

(7) *Markov, Rossiya v Sredney Azii*, s. 477.

(8) *Hayit, Sowjetrussische Orientpolitik*, s. 18.

(9) 11 şubat 1904'te Türkistan Genel Valiliği Şûrası, yerli halk olarak nitelenebilecek şahısların kimlerden ibaret olabileceğine dair bir karar aldı. Bu karara göre: Yerli halktan başka, memleketin Rus İmparatorluğu'na ilhakından önce buraya yerleşmiş olan Hristiyan dinine mensup olmayan Rus vatandaşları

- a) Kale inşaatları için arazinin müsadere edilmesi ve Kazaçık birliklerinin iskân edilmeleri,
- b) Rus köylülerinin, Türkistanlıların elinden alınan topraklara yerleştirilmeleri.

İlk teşebbüs, 1743'de Orenburg Kalesi'nin yapımı ile başlamıştı. Bundan sonra Rusya'dan getirilen göçmenlerin yerleştirilmesi için, arazi müsaderesinin ardı arası kesilmedi. 1808 yılına kadar Akınolla ve Ceti-Tam (= Semipalatinsk) bölgelerinde 5 milyon hektardan daha fazla arazi Sibirya Kazaçık birliklerine devredildi¹⁰). Ülkenin sömürgeleştirilmesi, 1865 yılından sonra belirli bir şekilde hızlandırıldı. Sömürgeleştirme, belirli bölgelerle sınırlı değildi. Rus askerî ve iktisadî menfaatlerinin bulunduğu her toprak parçasına el konuluyordu. Bu nedenle 1867'den sonra, meselâ Issik-Göl Havzası'nın Ruslarla iskân edilmesine gayret gösterildi. Issık-Göl Havzası'nın Rus göçmenlerle iskânı, Rusya'ya, ilerde Doğu Türkistan'da yürütülecek siyaset bakımından stratejik çıkarlar sağlayabilirdi¹¹). 13 temmuz 1889 tarihli iskân kanunu ile Semipalatinsk, Akmolla, Tobal ve Yedi Irmak eyaletlerindeki toprakları, göçmenlerin devamlı olarak kullanabilecekleri kabul edildi. Adı geçen kanunun yürürlüğe girmesinden sonra, ülkenin göçmenlerle iskân edilmesi daha da hızlandı. Sibirya'yı baştan başa kateden demiryolu güzergâhındaki göçmenlerin himayesi için, yedek bir tahsisatın ayrılması ile ilgili karar, 13 haziran 1893'de kabul edildi. 1896 yılında göç işlerini düzenlemek ve yürütmek için, Rus İçişleri Bakanlığı'na bağlı bir teşkilât kuruldu. 10 haziran 1903'de, göçmenleri daha kolay cezbetmek amacıyla, Sir Derya, Fergana ve Semerkand eyaletlerine gönüllü olarak göç edecek olanlara sun'î olarak sulanan arazinin dahi verilebileceği hükmünü ihtiva eden bir kanun çıkarıldı. Bunun gibi teşvik tedbirlerinin sonucu olarak, 1896'dan 1905'e kadar Step Genel Valiliği sınırları dahilinde 234.134 göçmen iskân edildi. Bundan başka 1905 - 1906 yıllarında Step Genel Valiliği'nin Ural Eyaleti dışındaki topraklarına 105.460 Rus göçmen yerleş-

da «yerli» olarak sayılacaktır. Bundan başka, komşu Asya memleketlerinden gelenlerin hepsi «yerli»ler olarak hesaplanacaktır. 11 haziran 1904'te Ortodoks dinine geçmiş olanların yerlilere mahsus cemaatleri terkedebilecekleri talimatı çıkarıldı. Ksl. Jurnal Soveta Turkestanskogo Generalgubernatora, Taşkent 1904, Nr. 39, s. 13 ve 18 - 19.

(10) Sedelnikov, Kirgizskiy Kray, s. 177.

(11) Severtsov, Putışestviya, s. 93. Bu müellif Rusya'nın tarım politikası uzmanlarından biriydi. Kendisi 1858 - 59 ve 1864 - 68 yıllarında Sir Derya'nın aşağı mecrasında ve Issik-Göl çevresinde Rus göçmenler için tarıma elverişli arazinin tesbitine çıkan keşif heyetine başkanlık etmiştir.

tirildi¹²). Genel Valiliklerin (Step ve Türkistan) idarî kuruluşlarını ve yönetimini düzenleyen tüzüklere göre, valilik sınırları dahilindeki toprakların mülkiyeti devlete aitti. Bunun doğal sonucu olarak Rus Hükûmeti, kendi göçmenlerine istediği kadar araziye devretti.

Bu tarz toprak dağıtımı ile Bozkır Genel Valiliği'nde 1905'e kadar (Kazaçık birliklerine verilenler hariç) 5.144.115 desyatin; 1905'ten 1906 yılına kadar ise 30.327.940 desyatin arazi Rus göçmenlerine dağıtıldı. Bu süre içinde Kazaçıklara verilmiş olan 11 milyon desyatin arazi de hesaba katılırsa; Rus göçmenleri ile Kazaçıkların emrine verilen arazinin tamamı 46.472.055 desyatine baliğ olur¹³). Türkistan Genel Valiliği'nde işlenebilen 4.655.000 desyatin arazi (işlenebilen toprakların % 50'sini teşkil eder) Rus göçmenlerine dağıtıldı¹⁴). Türkistan'ın bu bölgesinde başlayan göç siyaseti, özellikle Yedi Su bölgesinde teşvik edildi. Bu siyaset, Sir Derya bölgesinde pek başarılı olmadı¹⁵). Türkistan'ın verimli topraklarına Rusların duyduğu iştihak, toprak sahibi Rusların da Türkistan'a göç etmesine vesile oldu. Meselâ, Türkistan Genel Valiliği'ndeki göçmenlerin % 18,1'i, daha Rusya'da iken 10 desyatinden fazla toprağa sahiptiler. 1906 - 13 yıllarında Türkistan Genel Valiliği'nde, 116 göçmen iskân mahalli kurulmuştu. Bu iskân yerlerine gelen her Rus göçmeni, beraberinde ortalama olarak 231,8 ruble getirmişti. Türkistan'a gelen göçmen ailelerin % 90,9'u parasız; % 36,7'si de malı mülkü olmayan kimselerdi¹⁶). Bozkır Genel Valiliği'ndeki işlenebilen toprakların büyük bir kısmı, Rusyalı göçmenlere ait bulunuyordu. 1916 yılında, işlenebilen 3.348.000 desyatin toprağın 671.000 (% 20)'i Kazaklara (Türkler), 2.043.000 (% 61)'i Rus göçmenlerine ve 634.000 (% 19)'i de Kazaçık savaş birliklerine aitti¹⁷). Muhakkak ki, Rus göçmenleri arasında hemşehrilerinin yanlarında çalışan, topraksız köylüler (% 12,9) de vardı. Arazinin Rusların elinde toplanması, yerleşmiş ve göçebe Türkistanlılar arasında topraksızlar sayısının çoğalmasına sebep oldu. Rus istatistikçilerine göre; 1917

(12) Kanun ve istatistikler için: Suleymanov, *Agrarniy Vopros*, s. 100 - 123.

(13) Şver, *Kazakhstan*, s. 21 - 22; von Mende, *Studien Zur Kolonisation in der Sowjetunion*, Breslau 1933, s. 69'a göre, bu arazi 28.269.663 desyatin idi. Suleymanov, *Agrarniy Vopros*, s. 254'e göre, Bozkır Genel Valiliği'nin yerli halkı, 1906 yılına kadar, Kazaçık savaş birliklerine 6.465.402 desyatin arazi teslim ettiler. Aminov, *Ekonomičeskoe razvitie*, s. 129'a göre, bu arazinin miktarı, 28.889.422 desyatin idi.

(14) Haylt, *Some Problems*, s. 35.

(15) Galuzo, *Agrarnye Otnoşeniya*, s. 45 - 230, Yedi Su ve Sir Derya bölgelerindeki kolonizasyon problemlerini etraflıca incelemiştir.

(16) Galuzo, *Turkestan - Koloniya*, s. 103.

(17) Şahmatov, *Kazakhskaya pastbişçno-koçevnaya ahşçina*, s. 153.

yılında Türkistan Genel Valiliği'nde, ahalinin (yerleşmiş nüfusun) % 3,7'si (633.490 aile) ve göçebe nüfusun % 29,6'sı (339.468 aile) veya 1.793.113 kişi topraksızdı¹⁸).

Türkistan'da uygulamış olduğu kolonizasyon siyaseti yardımı ile Rusya, Türkistan'ı tam bir Rus vilâyeti haline getirmek istiyordu. Fakat, bu niyetini gerçekleştirmeye muvaffak olamadı; ama, 1911 yılına kadar 1.950.000 Rus, Ukraynalı ve Kazaçık'i Türkistan'a yerleştirmeye muvaffak oldu¹⁹). Fakat, bunlar, Ruslaştırma yönünden halk yapısında bir değişiklik meydana getiremediler.

Rusya'nın, Türkistan'daki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için askerî yoldan başka, tutmuş olduğu ikinci bir yol da, bu kolonizasyon yolu idi. Bu kolonizasyon siyaseti, Rusya, yani Sovyetler Birliği'nde ve Batı Avrupa'da bir inceleme konusu haline geldi²⁰). Bunun dışında bu siyaset, Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da sürdürdüğü iktisadî siyasetin yoğun bir biçimi idi²¹). Türkistan'ın istilâ edilmesinin önemli sebeplerinden biri, iktisadî zenginliklerini (yeraltı servetleri, ziraat ve hayvancılık, bunlar arasında pamuk, ipek ve karakul kürkü vb.) Rus devlet menfaatleri uğrunda kullanmaktı. Nitekim, Rus Hükûmeti, iktisadî politika konusunda lüzumuna kani olduğu tedbirleri almaktan geri kalmadı. Türkistan'ın pamuğuna muhtaç olduğu için, pamuk yetiştirilmesine bilhassa önem verdi. Çok pahalı olan yabancı pamuğun ithalinden, muhakkak surette kurtulmak istiyordu. Neticede, Türkistan Genel Valiliği'nde 1888 yılındaki 68.490 desyatınlik pamuk ekim sahasını 1913'te 273.396 desyatine çıkarmaya muvaffak oldu. 1914/15 yıllarında Türkistan'dan 15.572.000 pud pamuk ihraç edildi²²). Hal-

(18) Statističeskiy eñlgodnik, 2. kısım, s. 290.

(19) Hayit, *Turkestan im XX. Jahrh.*, s. 352.

(20) Çarlık Rusyası'nın sömürgeleştirme siyasetine ilişkin Sovyet yazıları çok geniştir. Burada bibliyografyaya dair sadece bazı yazılara temas edelim: Elizabet Drabkina, *Nacional'niy i Kolonial'niy Vopros v Çarskoy Rossii*, Moskova 1930, s. 133 - 144; N. Ja. Vitkind, *Bibliografiya po Sredney Azii*, Moskova 1929, 165 sayfa. Bundan başka: R. Pierce, *Soviet Central Asia, A Bibliographia*, I., s. 20 - 21. Türkistan'ın sömürgeleştirilmesine ilişkin Rus menşeli olmayan önemli yazılar şunlardır: Otto Hoetsch, *Russisch Turkestan und die Tendenzen der russischen Kolonialpolitik*, Königsberg und Berlin 1934; V. Sineokow, *La Colonisation Russe en Asie*, Paris 1929; Paul Labbé, *La Colonisation en Sibirie, la Steppe Kirghize*, «Questions Diplomatique et Coloniales», Paris 1902, Vol. V, Nr. 115, s. 652 - 72.

(21) Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki iktisadî politikasına dair daha tam bilgi için bak. Hayit, *Die Wirtschaftsprobleme: (Pamuk Siyaseti)*, s. 42 - 46, *Sulama Siyaseti*, s. 83 - 86, *Demiryolu Konusu*, s. 196 - 201).

(22) Aminov, *Ekonomičeskoe razvitie*, s. 143. Galuzo, *Turkestan - Koloniya*, s. 73'e

kın istismarı için Türkistan pamuğu, etkili bir vasıta haline geldi. 1914 - 15 yıllarında pamuk üreten köylünün borçları, 157.712.000 rubleyi bulmuştu²³). Rus muhtekirleri, yüksek faiz hadleri ile borç para vermek suretiyle köylüyü bu duruma getirmeğe muvaffak olmuşlardı²⁴).

3. Rus Kültür Siyasetine Umumî Bakış

Rus kültür siyasetinin amacı, Türkistan ve halkını Rusya'nın düşünce ve hayat biçimine intibak ettirmektir. Bunun için, dilin Ruslaştırılmasını ve dinin Ortodokslastırılmasını kabul ettirmek düşüncesi ile Rus kültürünü yerleştirmeye çalışıyordu. Bu siyaset, öncelikle okul ve medreseleri hedef almıştı. Genel Vali *von Kaufman* daha 1880 başlarında Türkistan'daki iyi organize edilmiş millî eğitime karşı, Rus makamlarının harekete geçmesi gerektiğini Çar *Aleksander*'a bildirmişti. Bazı medreseler 1880 yılına kadar, kışla olarak kullanılmak için müsadere edildi. Rus Hükûmeti, eski okulları ıslah etmek yoluyla, bunları Rus devletinin çıkarlarına uygun bir şekilde tanzim etmeyi kararlaştırdı. 1873 yılında *von Kaufman* ilk defa olarak Türkistan'ın millî eğitimi ile ilgili bir plan ortaya koydu. Bu plana göre, okulların dinî karakteri olmayacaktı. Türkistan halkının asimilasyonunda faydalı etkisi olabileceği düşüncesiyle, Rus ve Türkistanlı çocukların bir arada ders görmeleri lüzumlu görüldü²⁵). Önce 1876 yılında Taşkent ve Alma-Ata'da dört Gimnazium (lise) açıldı. 1875 yılında Türkistan'daki Müslüman okullarının, Rus makamlarının kontrolü altına alınması için bir kanun çıkarılmıştı. Genel Vali *von Kaufman*, Müslüman okullarının tanınmamasını istiyordu. O, mart 1881 tarihli raporu ile medreselerin İslâm propagandası merkezi olduğunu ve Müslümanlar için kadro yetiştirdiğini, hükûmetine bildirmişti. Fakat, halkın tepkisine maruz kalmamak için, bu gibi okulları yasaklamak iste-

göre, 18,5 milyon pud. Hayit, *Die wirtschaftsprobleme*, s. 46'ya göre, 1916'da tam 17 milyon pud istihsal edilmişti.

(23) Galuzo, *Turkestan - Koloniya*, s. 78.

(24) Artan ihtikârdan dolayı senatör Pahlen endişe duymuş ve şunu teklif etmişti: «Türkistan'ı, ihtiyaçlarımızı karşılayabilecek halde bir koloni ve Avrupa Rusya'sının enlûstrî malları için bir pazar olarak muhafaza etmek istiyorsak, yerli halkı ihtikârcılardan ve tefecilerden kurtarmalıyız.» K. K. Pahlen, *Materialy k kharakteristike narodnogo khozyaystva v Turkestana*, Kısım I, Spb. 1911, s. 232. Onun teklifi gerçekleştirilemedi. İhtikârcılık, Rus iktisadî siyasetinin unsurlarındandı.

(25) Bendrikov, *Oçerki po istorii*, s. 64.

miyordu. Bu yüzden, okulların ve Müslümanlığın kanun dışı sayılması fikrini savundu. 1885'te Genel Vali *Rozenbah*, Müslüman okullarının murakabe edilmesi gereği üzerinde ısrar etti. 1890 yılında *V. P. Nalivkin*, Türkistan İslâm okullarının müfettişi olarak tayin edildi. Bu kimse, medreselere Rus dili derslerinin konması hususunda bir plan hazırladı. Lâkin bu plan gerçekleştirilemedi. Medreselerin reformu ile ilgili planda, Rus dilinde tabii ilimlerin okutulması etkili olmadı.

Andıcan ayaklanmasından sonra 1889'da, Genel Vali *Duhovskiy*, İslâm okullarına karşı köklü bir surette harekete geçerken, şu fikri ileri sürüyordu: «İslâm tesanüdünü parçalamak, başlıca görevimizdir»²⁶). Bundan sonra Rus makamlarının, medrese işlerine aktif bir surette karışmalarını; Türkistan'da dinî işleri tedvin edecek bir kuruluşa müsaade etmemeleri emrini verdi. Bundan başka, bütün yerli okulların idarî makamlarca devralınmalarını, okulların ve dinî hizmete mahsus yerlerin itinalı bir kayıt işlemine tâbi tutulmalarını; nihayet, Türkistan Müslümanlarına, Rus Hükûmeti'nin Yahudilere karşı uygulamış olduğu tedbirlerin uygulanmasını emretti. Bunun üzerine, bütün yerli Müslüman okullarında, Yahudi okullarına uygulanan 1 mart 1893 tarihli kanunun uygulanması mecburiyeti kondu. Bu kanuna istinaden ilkokul öğretmenlerine ayda 3,5 ruble, medrese öğretmenlerine 7,5 ruble aylık ödenmesi kararlaştırıldı. Genel valilerin bu tür talimatlarından, Rus kültür ruhunun gerçek anlamı açıkça anlaşıldı.

Rus makamları, Türkistan'ın an'anevî, İslâmî eğitim politikasını baltalamakla kalmayarak onun varlığını da tehdit ediyordu. Bundan dolayıdır ki, yeni yerli okulların açılmasına önem verilmedi. Türkistan Genel Valiliği'ndeki bütün okulların 1886'da, 326'sı Türkistanlı olmak üzere, sadece 2.075 öğrencisi vardı. Genel Vali *Rozenbah*'ın 14 şubat 1885 tarihli raporundan, Türkistan'da, Rus makamlarının desteğinden mahrum, sırf milletin gayreti ile yapılmış 4.000'den fazla İslâmî okulun varlığı ve faaliyeti anlaşılmaktadır. 1886'dan itibaren, gayesi itibariyle Ruslaştırma merkezi olan «*Rus-Yerliler Okulu*» adında yeni bir okul sistemi teşkil edildi. Bu okullara giden Türkistan çocuklarının sayısı çok az olduğundan, bu sistem de etkisiz kaldı. 1.1. 1896 yılında «*Rus-Yerliler Okulları*»na sadece 650 Müslüman çocuğu gidiyordu²⁷). Buna mukabil, Rus makamlarının sürekli müdahale-

(26) Bendrikov, *Oçerki po istorii*, s. 74.

(27) Bendrikov, *Oçerki*, s. 114, Cetvel 2. İlk Rusça yerli okulu 19 aralık 1884'te *Said Gani*'nin (*Said Azim Bay*'ın oğlu) evinde açıldı. Fakat, bu tedrisat sistemi ancak 20 haziran 1886 tarihli kanunla katıyet kesbetti. Ksl. Barthold, II, 1, s. 304 ve 307.

sine rağmen, İslâmî okulların sayısı giderek çoğalıyordu. Rus maarif yetkilileri, 1.1.1916'da Türkistan Genel Valiliği'nde 100.000 öğrencinin devam ettiği 7.101 mektep (ilkokul) ve 449 medresenin bulunduğunu tesbit ettiler. 1909 yılında Rusya himayesi altında bulunan Hıve Hanlığı'nda, 45.000 öğrencinin devam ettiği 1.500 okul mevcuttu²⁸). Boz-kır Genel Valiliği'nde an'anevi İslâmî tedrisat geriledi. 1916 yılında burada 13.000 öğrencinin okuduğu, ve yine Rusların çoğunlukta bulunduğu, 500 «*Rus - Kazak Okulları*» vardı²⁹).

Rus kültür siyasetinin gayesi, bilhassa Rus tedrisatının mahiyeti ve yazıları vasıtasıyla yalnız Türkistan Müslümanlarını değil, hatta, Rus Devleti'ndeki bütün Müslümanları da Ruslaştırmaktı. Bilindiği gibi İslâm ve Müslümanlar, Rusya aleyhinde bir kuvvet idiler. Çünkü, 1912'deki Rus istatistiklerine göre, Rusya Devleti içinde 20 milyona yakın Müslümanın yaşadığı tesbit edilmiştir. Rusya İmparatorluğu'nda aynı tarihlerde 26.279 mescit ve cami, ve 45.339 din adamı vardı³⁰). Sadece, 1909 yılında Türkistan'da 1.503 cami, 11.230 mescit, 12.499 imam, 5.771 müderris (ilim adamı), 1.520 şeyh (tarikat reisi), 686 işan ve 33.000'den fazla paye sahibi din adamı vardı³¹). Kendi hâkimiyetini emniyete almak için Rusya, kültür bakımından kendinden üstün İslâm milletleri ile çekişmek ve Müslümanları Ruslaştırıp Hristiyanlaştırmak çarelerini arıyordu³²). Bu hususta, Kazanlı bir Ortodoks misyoneri olan *Nikolay İlminskiy* (21.4.1822 - 27.12.1891) bilhassa gayret göstermiştir. Bu şahıs, Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanları Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma hareketinin asıl başlatıcısı ve önderi oldu. 1846 - 1861 yıllarında Kazan ve Kahire medreselerinde tahsil görmüş olması³³) hasebiyle İslâm'ı fevkalâde tanıyanlardan birisi sayılırdı. Arapça ve Farsça'dan başka Türk dili lehçelerini de çok iyi biliyordu. 1861 - 1862 yıllarında Kazan Üniversitesi'nde Türkoloji profesörlüğü yaptı, ve sonunda Kazan Teoloji Enstitüsü'nün direktörü oldu³⁴). *İlminsky*, mistik temayüllü Rus Maarif Bakanı

(28) Bendrikov, *Oçerki po istorii*, s. 333; Pogorel'skij, *Oçerki ekonomičeskoy*, s. 42.

(29) Gessen (çıkaran), *Desyatlet*, s. 290.

(30) Ribakov, *Statistika Musul'man*, s. 758 - 59. 1898 yılında Rus Devleti'nde 13.889.421 Müslüman vardı. Bu rakama Buhara ve Hıve Müslümanları dahil edilmemiştir.

(31) «*Türkmenistan Komünisti*», 1966, Nr. 12, s. 30.

(32) Barthold, «*Mir İslâma*», 1912, Nr. 1, s. 1 - 2: «Rus mülkiyetinde öyle bölgeler vardı ki, buradaki İslâm kültürü Rus milletinin Hristiyanlığı kabulünden önce, daha uzun bir süre yüksek inkişaf devrini yaşamıştı. Rusya'nın tüm Müslüman halkının sayısı 20 milyonu bulmuştu. Bu Müslüman halkın çoğunluğu Türk - Tatar asıllı idi; bundan dolayı Rusya Müslümanlarının dini emelleri ile milli emelleri, Ön-Asya Müslümanlarındakilerin aksine, aynıdır.»

(33) von Mende, *Der Nationale Kampf*, s. 25, dipnot. 4.

(34) *Problemy Tyurkologii*, s. 13 - 14.

Graf D. A. Tolstov'u etkiledi. Tolstov, «Yabancı milletlerin eğitilmesi ve bunların Rusya'nın ruhuna yakınlaştırılması, istikbal için büyük siyasî önemi olan bir vazifedir»⁽³⁵⁾) diye talimat vermişti. Tolstov, bu kadarla kalmadı, 1870'te; «Anavatanımızın sınırları dahilinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi, onları, kayıtsız, şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefini gütmelidir»⁽³⁶⁾). emrini verdi. Maarif Bakanı'nın bu nevi kararlar alması ile İlminskiy, tam bir hareket serbestisine kavuştu. Ortodoks kilisesi de, onu destekliyordu. Bundan sonra İlminskiy, şu tezi ortaya attı: «Yabancı milletlerin Ruslaştırılması, onların, inanç ve dil bakımından da Ruslar ile kat'i olarak kaynaştırılmaları, yabancı milletleri eğitme sisteminin erişmek istediği son hedeftir»⁽³⁷⁾). Bu nihai hedefe erişmek için engelleri ortadan kaldırmayı da düşünmüştü. 3 Mayıs 1876'da maarif vekiline şunları yazdı: «İslâm Dini var oldukça, Rus harflerinin Arap alfabesine karşı savaşı güç olacaktır»⁽³⁸⁾). 25 Mayıs 1876'da, çeşitli işaretlerle harekelenmiş Rus alfabesinin Müslüman dillerine uygulanmasını teklif etti. Bundan başka, «müşterek bir Türk - Tatar dili yerine, her bir boy için boy şivesinin ana dil olarak kabul ettirilmesini ileri sürdü»⁽³⁹⁾). Genel Vali von Kaufman da, Tolstov'a yazmış olduğu 1 mart 1876 tarihli mektubunda, Rus alfabesinin mevcut bütün Şark dillerinin fonetiğini aksettirmeye tamamen yeterli olduğu üzerinde ısrar etmişti⁽⁴⁰⁾).

İlminskiy, Türkistan'da Rus kültür siyaseti meselesinde von Kaufman'ın hocası oldu, ve burada da fikirlerini yürütmeye çalıştı⁽⁴¹⁾). İlminskiy, yabancı milletlerin, kendi dilleri ile Hristiyanlığı kısa zamanda öğrenirlerse, Rus milletine karşı sevgi duyabileceklerini tahmin ediyordu⁽⁴²⁾). Rusya'da, Türk milleti dahil, yabancıların kat'i olarak Ruslaştırılması görüşü hâkimdi. Görüşlerden biri de şu idi: «Yabancı milletlerin kat'i olarak Ruslaştırılması, tarihin kaçınılmaz

(35) Vitevskij, N. I. İlminskiy, s. 6.

(36) Bendrikov, Oçerki po istorii, s. 63. Gessen, «Desyatlet», s. 290. Graf Tolstov diyordu ki: «Yabancı milletlerin eğitilmesi yoluyla, onların, Rus ruhuna ve milletine yakınlaştırılması, önemli bir devlet görevidir.» Ksl. Ostroumov Sarty, s. 164.

(37) Vitevskij, İlminskiy, s. 6.

(38) N. İlminskiy, İz Peripiski, s. 19 ve 29. 31 ocak 1878'de Petersburg Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi Türk - Tatar dillerinin transkripsiyonu için Rus alfabesinin kâfi geldiğine dair karar aldı; bu yüzden bu alfabenin değiştirilmesi veya genişletilmesine lüzum olmadığı bildirildi. İlminskiy, İz Peripiski, s. 33.

(39) von Mende, der nationale Kampf, s. 28.

(40) İlminskiy, İz Peripiski, s. 7.

(41) İlminskiy'nin Türkistan'daki çabalarına dair bak. Bendrikov, Oçerki po istorii, s. 83 - 102.

(42) Smirnov, Obrusenle, s. 764.

tabii bir sonucudur. Bunun için, bu hususu siyasi bir görev olarak kabullenmelidir. Hedefine erişebilmesi için hükûmetin kullanacağı vasıtaların neler olduğunu tarih göstermiştir. Bunlar, Rus kolonizasyonu ve karışık dillerde tedrisat yapan okullardır»⁽⁴³⁾.

Bu fikirler üzerinde herkes ittifak etmişti; fakat hedefe nasıl varılacağı bilinmiyordu. Bundan dolayı Türkistan'da da, eğitim siyaseti ile ilgili çeşitli tecrübeler yapıldı. Bazıları şunlardır: Rus dilinde tedrisat yapan okullara Türk çocuklarının alınmasına müsaade edildi. Ruslaştırma merkezi (1879'dan itibaren Taşkent'te mevcut) olarak hizmet edecek öğretim seminerleri açıldı⁽⁴⁴⁾ ve Rus alfabesi ile yazılmış Türkçe kitaplar yayınlandı. Lâkin böyle teşebbüsler etkisiz kaldı.

Diğer ve belki de daha yoğun bir teşebbüs, Türk dili yerine Sart dili dedikleri bir dilin icadı idi. Bu fikrin öncüsü ve teşvikçisi, *İlminskiy*'nin kabiliyetli ve fanatik öğrencisi *N. P. Ostroumov*'du. Hocasının tavsiyesi üzerine Türkistan'da misyoner olarak çalışmış ve Türkistan Genel Valisi'ne danışmanlık yapmıştır. Bu zat, 1883'ten itibaren, «*Türkistanskije Vedemosti*» gazetesinin ilâvesini Sart dilinde yayınlamıştı. 1887'den 1917'ye kadar «*Türkistan Vilâyeti Gazetesi*»nin başyazarı idi. Türkistan'da Sart dili ve bir Sart milleti mevcut olmadığı halde «*Türk ve Çağatay Türk Dili*» terimini her halükârda kullanmaktan sakınılmasını istedi ve bu fikrini âmirlerine kabul ettirdi. *Ostroumov*'un bu husustaki görüşü; «*Türkistan, silâhla Rus egemenliği altına alınmıştır; şimdi de onun ruhuna nüfuz etmelidir*»⁽⁴⁵⁾ şeklinde idi. Türkistanlı *Şir Ali Lâpin* ona şöyle cevap vermişti: «*Bizde bir Sart milleti yoktur. Sart kelimesi, yerleşmiş halkı küçük düşürmeye matuf bir yakıştırmadır. Yerli halk, Sart kelimesini kullanmamaktadır ve bundan sonra da kullanmayacaktır*»⁽⁴⁶⁾. Sart kavramı, ilim adamları

(43) Smirnov, *Obrusenie*, s. 765.

(44) Miropiyev, Öğretim Semineri'nin öğretmenlerden birisi, Pedagoji Şûrası'nın isteği ile 30 ağustos 1882'de, İslâmî fikirleri az gelişmiş Türklere mahsus eğitimin Ortodoks Mezhebi'ne giriş ile; diğerleri için ise İslâm'ı red ile ele alınmasını talep etti. Bu öğretim seminerine 1879'dan 1904 yılına kadar geçen süre içinde 415 kişi devam etti. Bunlardan 384'ü Rus, 31'i de Türktü. Ksl. Bendrikov, *Oçerki po istorii*, s. 154 - 55.

(45) Ostroumov, *Sarty*, 2. baskı, s. 159.

(46) Ostroumov, *Sarty*, s. 14: «Bazı Türkistan müellifleri Türkistan'ın yerli gazetelerinde 'Sart Dili'nin kullanılmasına karşı idiler.» Asfendiyarov, *İstoriya Kazakhstana*, s. 76: «Büyük Rus müstemlekeçileri tarafından kullanılmış olan, 'Sart' sözcüğü bir hor görme ve tahkir edici karakter kazandı». Petersburg'ta Uluslararası 3. Şarkiyat Kongresi'nde Rus askeri tarihçisi Tümgeneral Terent'ev dahi «Sart» sözcüğünün tahkir edici bir anlamı olduğuna işaret etti. Ksl. Ostroumov, *Sarty*, s. 47.

arasında fikir münakaşalarına da sebep oldu. Bunların çoğu, «Sartlar» kavramının etnoğrafik bir anlamı olmadığı görüşünü savundu⁴⁷⁾. *Ostroumov* ve hâmleri, Türk ve Tacik topluluğundan bir «Sart milleti»; dillerinden de bir «Sart dili» yapmak niyetinde idiler. Amaçları, Türkistan'ın milli şuurunu adım adım yok etmektir. «Türkler» yerine «Sartlar» kelimesinin kullanılması, Rus kültür siyaseti bakımından önemli idi; fakat bizzat kendileri de, bu kelimenin anlamı hakkında Türkler gibi farklı görüşlere sahiptiler⁴⁸⁾. *Ostroumov*, çıkarmış olduğu gazetesinde ön sıraya Türkçe kelimeler yerine, Arapça ve Farsça'larını almak, âri Türkçe kelimelere yer vermemeğe çaba harcamak suretiyle, bir Sart dili meydana getirmek için, benimsemiş olduğu fikirde şaşmadan devam etti. Bu «dili» ihdas etmek ve Sartlar konusunda temelden yoksun kendi teorilerini⁴⁹⁾ kabul ettirmek

(47) Barthold'a göre eski Türkçe'de «Sart», tacir anlamına geliyordu. Radloff bu sözcüğün Sanskritçe «sarthavaha» veya «sarthalahâ»nın Türk dili kaide-lerine uydurulmak suretiyle alındığı ve «tacir», «kervan reisi» anlamına geldiği görüşündedir. Ksl. Barthold, II, 2, s. 527. Barthold'a göre bu kavram XVI. yüzyıla kadar «İranlı» anlamında kullanılmıştır. Bu sözcüğü Moğollar «hayat ve kültür» anlamına gelen «Sartak», «Sartaktay» ve «Sartagul» olarak kullanıyorlardı. Ksl. Barthold, II, 1, s. 253. «Sartakty» sözcüğü Moğollarda «Tacikler» anlamına geliyordu. Ksl. Barthold II, 2, s. 308. 1869'da Rus coğrafyacısı G. Fedçenko şu görüşü savundu: «Sart» sözcüğü ne siyasi, ne etnografik, ne de bir antropolojik anlama geliyordu. Türkistan halkının yerlilerinde bu sözcük, sadece şehir hallünün veya yerleşmiş halkın alâmeti farikasıydı. Ksl. *Ostroumov, Sarty*, s. 22. Eugene Schuyler, *Turkestan*, edited with an introduction by G. Wheeler, London 1966, s. 51: «Burada (Taşkent'te - müellif) yerliler, Türkistan'ın diğer birçok yerlerinde olduğu gibi, Sart ismi ile tanınırlar, fakat bu ismin, hiç bir etnolojik anlamı yoktur.» Massalskiy, *Turkestarskiy kray*, s. 393'e göre, «Sart» sözcüğünün etnografik bir anlamı olmayıp, «yerleşmiş halk» anlamına gelen ve yaşayış tarzını belirten bir sözcüktür. Spuler, *Geschichte Mittelasiens*, s. 171: «Sart sözcüğü XIX. yüzyılda kötü bir anlam kazandı. Türkler halk etimolojisi yönünden bu sözcüğü 'Sartit' olarak tefsir ediyorlardı. Bu tâbir, milli bir alâmeti farika olarak geçerli olmaktan çıkmıştır». Spuler, s. 252: «Sartlar dil bakımından Türkleşmiş tüccarlar olup genellikle İranlı, kısmen de Soğdi menşelidirler.»

(48) Besim Atalay, «Divânı Luğatit-Türk Dizinine göre (s. 495), «Sart» tüccar, demektir. Mir Ali Şir Nevai, *Muhakemetü'l-Luğateyn*, yayımcısı: İshak Refet Işıtman, Ankara 1941, s. 63 - 65, 69 - 70, 73, 75, 77, 80, 96 - 97 (Robert Devereux'nın, 1966'daki İngilizce baskısına da bakınız). Nevai'ye göre, «Sart» tâbirinden Türkçeyi iyi konuşamayan halk anlaşılmaktadır.

(49) *Ostroumov, Sarty*, s. 52: «Etnografik bakımdan Sartlar eski İran halkı ile daha sonraki fetihlerin ve Türk - Moğol göçmenlerinin karışması ile meydana gelmiş bir halk tipidir. Özel fizik yapıları, Türk dili esasları üzerine kurulmuş, fakat Kırgızca, Özbekçe ve Tatarca'dan farklı 'Sart-Tili' adı altında tanınmış olan dilleri, bu tipin tanınmasızla yardımcı olmaktadır.»

için, 34 yıl (1883 - 1917) süre ile uğraştığı halde, fikirlerini halkın ruhuna maledemedi. Ne var ki, ardında bazı izler de bıraktı. Türkistan Genel Valiliği'nin, temel nüfusun % 18,31'inin Sartlar⁵⁰⁾ olduğuna dair 1897 nüfus sayımı hakkındaki Rus makamlarının beyanları, bunu göstermektedir. 1926 yılında ise «Sartlar», Özbeklerle bir arada sayıldılar⁵¹⁾. Nihayet, Batı Avrupa incelemelerinde *Ostroumov*'un «Sart dili»nin Özbek dili ile benzer tarafı olmadığı halde; Rusların, Özbek - Türk dilini Sart dili olarak kabul ettikleri görüşü yerleşti⁵²⁾. Neticede, Çarlık devrindeki Rus kültür siyasetinin, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma gayesine erişemediği görülmüştür. Hükûmetin siyaseti ile Türkistanlıların muhalefeti arasında, aşılmaz bir ayrılık mevcuttu. Türkistan'ın askerî mağlûbiyetinin, aynı zamanda geleneğinden, kültüründen ve manevî değerlerinden vazgeçtiği anlamına gelmediği isbat edildi. Rus egemenliğine karşı verilen mücadelelerin ağırlık merkezi, Rusların kat'i olarak istilâ edemedikleri Türkistan'ın, bilhassa manevî hayatı —dil, din, edebiyat, tarih, okullar ve musiki— üzerinde yoğunlaşmıştı.

4. Buhara ve Hive Bağımlı Devletleri ve Rusya

Rusya'ya karşı çetin direnişi ile büyük güçlükler çıkarmış olan Kokand Hanlığı'nın varlığına, 1876'da, cebir yolu ile son verildi. Buna mukabil Ruslar, Buhara ve Hive'nin, küçük bir toprak parçasında, içişlerinde bağımsız bir devlet olarak varlıklarına müsamaha ettiler⁵³⁾. Bu ise, Rusya'nın bu devletlere karşı iyi niyet beslediği ve

(50) Massal'skiy, *Turkestanskiy kray*, s. 360. *İstoriya Uzbekskoy SSR*, II, s. 45. Türkistan Genel Valiliği'nde 5.280.983 insan yaşıyordu; bunların % 35,77'sini Özbekler teşkil ederdi.

(51) von Mende, *Der nationale Kampf*, s. 3'e göre Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti'nde 1926 yılında 2.440.900 Özbek ve Sart yaşıyordu. Şunu belirtmek gerekir ki, Ruslar, «Sart milleti» ve «Sart-dili» sun'î kavramlarından, ancak 1924 yılında vazgeçtiler. 1867 yılında ilân edilen Türkistan Genel Valiliği nizamnamesinde Türkistan halkı «Sartlar» olarak zikrediliyordu. 1886 nizamnamesinde ise bu kelime yerine «yerli halk» kullanılmıştır.

(52) Benzing, «*Phikologice Turcicae Fundamenta*», II, s. 701: Allworth, *Uzbek Literary Politics*, London - Paris, 1964, s. 23: «Çağatay sonrası yerleşik Özbeklerin çalışmalarına Sart Edeblyatı dendi.» B. Hayit. «*Central Asiatic Journal*» (1966 vol. VI, Nr. 2, s. 159): «Türk kaynaklarında bu çeşit bir literatür devrinin mevcudiyeti hakkında herhangi bir malûmat yoktur».

(53) Buhara Emirliği'nin toprakları 200.000 km.2 yüzölçümlü olup üzerinde 2 milyonluk bir nüfusu vardı. Ksl. *İstoriya Uzbekskoy SSR*, II, s. 91. Hive Hanlığı, 1873'den sonra Rus himayesi altında 54.690 kilometrekarelik bir yüzölçü-

onların içişlerine karışmaktan uzak durduğu anlamına gelmez. Rus himaye devri, 1873'te başlamış ve Sovyet Rusya Devleti tarafından 1920'de bu devletlerdeki kiralık sisteminin kaldırılması ile sona ermiştir⁵⁴). Rusya, bu iki yarı bağımsız Türkistan devletini, evvel-emirde kendi iktisadî siyasetinin faydalı birer objesi olarak telâkki ediyordu. Rusya, 1895 yılında Buhara'da gümrük kontrolünü ele aldı ve Amu Derya boyunca Rus gümrük daireleri kuruldu. Rus Hükûmeti, gümrüğü murakabe etmek maksadı ile Buhara'nın hükümranlık bölgelerine asker gönderdi. Bunun bir sonucu olarak, 1897'de, Buhara ile Afganistan ve Hindistan arasındaki önemli ticaret ve nakliyat yerlerinden biri olan Tirmiz'de Rus kalesi meydana getirildi. Rus gemicileri, daha 1894 aralığında Tirmiz'e erişiyor ve bu şehri bir liman olarak kullanıyorlardı. Rusya 1916 yılında Semerkand ile Tirmiz arasında bir demiryolu inşa etti. 1904 yılında Buhara toprakları dahilinde 4.000'e yakın Rus vardı. Rusya ile Buhara arasında ticarî münasebetler artırıldı. 1913'te Buhara, Rusya'dan 35 milyon ruble değerinde mal ithal etti. Buna mukabil Ruslar, 31 milyon değerinde mal ithal ettiler⁵⁵). Ticaret hacminin artması, Buhara topraklarından geçen Aşkabad - Semerkand Demiryolu'nun inşa edilmesinin zarurî bir sonucu idi (hizmete giriş yılı: 1888). Ruslar, demiryolu boyunca araziye sahip olma imtiyazını elde ettiler ve burada yerleşme köyleri kurdular. Yerleşme köyleri dokunulmazlık hakkına sahiptiler. Buhara ile Katta Kurgan arasındaki iskân yerleri, Yeni Buhara (= Kagan)'nın Rusyalı şefi tarafından doğrudan doğruya; diğerleri (Çarcoy, Tirmiz, Kerki) ise Rusların askerî kumandanları tarafından idare edildiler⁵⁶). Buhara'nın askerî ve siyasî kontrolü, 1885 yılına kadar doğrudan doğruya Türkistan Genel Valiliği tarafından yapıldı. 1885 yılında Buha-

münde varlığını sürdürdü. Eski toprakların (130.590 kilometrekare, *İstoriya Uzbekskoy SSR*, II, s. 109'a göre 130.598 kilometrekaredir.) 75.900 kilometrekaresi, doğrudan doğruya Rusya'ya ilhak edilmiştir. Ksl. Pogarelskiy, *Oçerki ekonomičeskoy*, s. 24. Bu Hanlığın 1912 yılında 600.000'e yakın nüfusu vardı. Ksl. Nepesov, *İz istorii*, s. 19. Kafkasya'ya göre XX. yüzyılın başlarında Buhara'nın 1.550.000; Hive'nin 800.000 civarında nüfusu vardı.

(54) Buhara ve Hive'de Rus himayesinin problemlerine dair daha tam bilgi için bak. Seymour Becker, *Russia's protectorats in Central Asia: Bukhara and Khiva (1865 - 1924)*, Harvard University Press, Cambridge/Mass. 1968. Becker'ın bu eserinde himaye münasebetleri hususunda zaman tayini bakımından bir yanlışlık vardır. Çünkü Buhara için himayeye girme zamanı 18 eylül 1873 anlaşmasından sonra; Hive için ise haziran 1873'ten itibaren başlar. Rusya'nın himaye hakları, 1921'de her iki devlete bağımsızlık tanınması ile resmen sona ermiştir.

(55) Fomçenko, *Russkie poseleniya*, s. 8.

(56) *İstoriya Uzbekskoy SSR*, II, s. 104 - 105.

ra'da, Türkistan Genel Valisi'ne bağlı siyasî bir mümessillik teşkil edildi. Bu mümessillik, Emirliği her bakımdan kontrol ediyordu. Bu kuruluş, diplomatik bir temsilcilik olmayıp, yarı bağımsız bir devletin idaresinde Rusya'nın bir icra organı idi. Siyasî mümessilliğin başkanı, Rus menfaatleri için lüzumlu olursa, Buhara vatandaşlarına ölüm cezası vermek yetkisine de sahipti.

Buhara Emirleri, Rusya'nın sadık tâbileri oldular. Bunun karşılığında ise, Rus istilâ seferlerinden sonra Emirlerle isyan eden ve bağımsız olan Hisar (takriben 3000 kilometrekare; Beyi, *Şadıman*), Kölâb (4650 kilometrekare; Beyi, *Sarî Han*), Kara Tekin (9800 kilometrekare) ve Darvâz (16900 kilometrekare) gibi Beylikleri, Rusların yardımı ile ele geçirdiler. Rusların Şehr-i Sebz'i ve Kitab'ı itaat altına almaları ile *Emir Muzaffer*, 28 ağustos 1870'te bu bölgelerin hâkimiyetini resmen üzerine aldı. Nihayet, 26 temmuz 1896'da Buhara, Şuğnân, Ruşân ve Pamir üzerindeki Vahân'ı da, Rusya ile İngiltere'nin 1895 Pamir anlaşmasını imzalamalarından sonra aldı⁵⁷). Bu bölgelerin idaresini Ruslar, bizzat kendileri üzerlerine alınağa çabaladılar ise de, dış siyaset sebebi ile, adı geçen yerler, Buhara'nın hâkimiyeti altına girdi. Buhara Emiri *Abdü'l-Ahad*, 1904'ün sonlarında bu bölgelerin Beylerine, Rusya'nın Pamir birliklerinin murakabesine tâbi olmaları talimatını vermeğe zorlandı. 1905 yılının başlarında, Türkistan Genel Valisi Taşkent'te bir istişare heyeti toplayarak, Şuğnân, Ruşân ve Vahân'ın, herhangi bir şekli devir-teslim yapılmadan «sessizce» Rusya'ya bağlanmasını müzakere etti. Ruslar, böyle bir hareket sebebiyle İngilizlerle olan münasebetlerinin bozulmamasına dikkat ediyorlardı. Gerçekten de bu bölgeler, 1905'te sessizce Rusya'ya bağlandı⁵⁸). Bir Buhara Beyi, Horog'da bu bölgelerin hükümdarı ünvanını takınacak; gerçek idareyi ise Rusya'nın Pamir birlikleri doğrudan doğruya yürüteceklerdi⁵⁹). Buhara'nın Rusya'ya tâbi olmasına rağmen, Rusya, bu davranışı ile mülkünü genişletme çabalarını sürdürüyordu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Buhara Emirliği'nin emrinde 8.200 piyade ve 600 süvari vardı⁶⁰). Fakat, Buhara Emirliği, bu askerleri modern zamanın icaplarına göre yetiştirmeyi düşünmüyordu. Emirler, ruhen düşkün idiler. Bunun dışında Rusya'ya güveniyorlar, as-

(57) *İstoriya Tadçikskogo naroda*, II, 2. s. 174.

(58) *İskandarov, İz istoriya buharskogo*, s. 125.

(59) *İskandarov, O nekotorikh izmeneniyakh*, s. 135.

(60) *İstoriya Uzbekskey SSR*, II, s. 92. *İstoriya Tadçikskogo naroda* (II, 2, s. 184) göre Emirlikte 1892 yılında 11.400 piyade, 400 süvari ve 620 topçu asker ile 151 top vardı.

keri eğitim için para harcamak istemiyorlardı⁶¹). Halbuki, Emir ve devlet hazinesi pek de fakir sayılmazdı⁶²). Buhara Emirliği, Rus himayesi devrinde 3000'e yakın memura sahipti. Ülke, 28 vilâyete (Beyliğe) bölünmüştü. Bu Beylikler, veraset yolu ile gelen hükümdarlar, veya Emir tarafından tayin edilen şahıslar tarafından idare edilirdi. Buhara şehri, önceleri olduğu gibi kültür merkezi olarak kaldı. Medreseler ve dinî hayat, burada toplanmıştı⁶³). *Muhemmed Ba-haüddin Nakşibendî* (1318 - 1388) tarafından kurulmuş olan Nakşibendî tarikatının, din hayatına etkisi büyüktü⁶⁴). Emirlikte, hayat tarzını şeriat esaslarına göre düzenleyen 14 *Müftü* vardı. Buhara şehri, 60 kervansaray ile iç ve dış ticarete ayrıca rol oynayan, Emirliğin en önemli ticaret yeri idi. Emirliğin yapısını teşkil eden, XX. yüzyılın başlarında 3000'e yakın insanın yaşadığı Ark (saray meydanı), Emirliğin hayatında önmlü bir rol oynadı⁶⁵). Emiriik, eski parası olan altın sikkelerini muhafaza etti. Buhara halıları, Rus aristokrasisinin evlerini; Karakul kürkleri ise, Rus yüksek tabakasının kadınlarını süslemekte idi. Himaye rejimi zamanındaki Buhara Emirleri⁶⁶) geleneksel olan hayat şeklini ve otoriter devlet anlayışını muhafaza etmeğe çalıştılar. Çar'dan «*Süvari generali*» ve «*Çar'ın başyaveri*» gibi şeref ünvanlarını alıyorlardı. Devlet işlerine pek az önem veriyorlardı. Hükûmet işlerini Kuşbeyleri (Başbakanlar) yürütüyordu.

Buhara devlet yöneticileri, Rus yönetimi karşısında mevkilerini korumaya çalışırken; Ruslar, Buhara devletine son verme çarelerini

(61) Olufsen, *The Emir*, s. 528. Emir şöyle diyordu: «Hiç bir orduya ihtiyacım yok; Buhara'nın bütünlüğü için, Rusya sorumludur ve askeri eğitimciler, bana biraz daha fazla paraya malolacak.»

(62) Etherton, *In the heart of Asia*, s. 169: Emir 35 milyon sterling değerinde gümüş ve altına sahipti. *Istoriya Uzbekskoy SSR*, II, s. 94: 2.250.000 desyatın yüzölçümünde işlenebilen araziden % 50'si devlete alttı.

(63) Buhara şehrindeki 181 medresenin adları: Sukhareva, Buhara, Moskova 1966, s. 72 - 73. dipnot 67'de zikredilmiştir.

(64) Nakşibendî ve onun talimatına dair bak. Nasrullah Bahai, *Büyük İslâm Velisi Muhammed Bahaeddin Şah Nakşibendi: Hayatı, Şahsiyeti, Menkıbeleri*, İstanbul, 1966, 147 sayfa.

(65) Saray meydanı 30.000 metrekare büyüklükte idi. Surlarının yüksekliği 16 - 20 metre idi. Ksl. Aşurov ve diğerleri, *Bukhara. Kratkly spravočnik putevoditel* Taşkent 1956, s. 20 - 21. Bu saray meydanı X. yüzyılda Alparslan zamanında inşa edildi. Ksl. Olufsen, *The Emir*, s. 538. Buhara şehrinde tıp ilmi de yayılmıştı. Eversmann, *Reise von Orenburg*, s. 97: «Buhara'da bir hayli doktor vardır, ilâç ise fazlasıyla mevcuttur, hemen her bilim adamı az veya çok hekimdir». s. 100: «Buharada binden fazla ilâç bilinliyordu.»

(66) Protektora (himaye) devrinin Buhara Emirleri şunlardı: *Muzafferu'd-din* (1860 - 1885), *Abdu'l-Ahad* (1885 - 1910), *Mir Alim* (1910 - 1920).

araştırıyorlardı. Ocak 1910'da sünniler ile şiiler arasında Buhara'daki kanlı macera, bilhassa tehlikeli oldu. Bu çekişmeler İranlı bir şiî olan başbakan *Astanakul*'un, şiileri tercih etmesi üzerine başgöstermişti. 10 ocakta Buhara caddelerinde şiiler, kendi kendilerine vücutlarından kan gelene kadar dövünerek *Hasan* ve *Hüseyin*'i yüceltmek için dinî merasimlerini icra ettikleri esnada, sünni talebelerin hakaretlerine uğramışlardı. Bunun üzerine şiiler, talebelere saldırarak birini öldürdüler. İki grubun mensupları arasındaki gürültülü kavgaya, böyle meydana geldi. Bu kavgada, her iki taraftan 500 kişi hayatını kaybetti. 11 ocakta şehirde yeniden asayiş temin edildi. Bu ihtilâfta, başbakan şiilerin tarafını tutmuştu. Bunun üzerine Emir, *Astanakul*'u ve bir sünni olan şehir belediye başkanı *Burhanüddin*'i görevlerinden uzaklaştırdı. Rus birlikleri, sözde düzeni sağlamak için Semerkand'dan Buhara'ya yürüdüler. Fakat Buhara birlikleri, daha 12 ocakta şehri işgal etmiş olduklarından, geri çekilmek zorunda kaldılar. Buhara'daki Rus siyasî temsilciliği, bu hadiseleri (şiî - sünni kavgasını), siyasî maksatları için değerlendirdi. 28 ocak 1910'da Petersburg'da, kabine fevkalâde bir toplantı yaptı, ve Buhara'nın resmen Rusya'ya ilhaki meselesini görüştü. Başbakan *Graf Vitte*, halihazırda bilfiil Rusya'ya bağlı olan Buhara'nın, er geç, resmen Rusya'ya bağlanacağı, fakat bunun, henüz zamanı gelmediği görüşünü savundu. 11 mart 1913'de Dışişleri Bakanlığı heyeti; 14 haziran 1914'te Duma (= Rusya Parlamentosu) Buhara ve Hîve'nin Rusya tarafından ilhaki meselesini görüştü. Meselenin halli, tekrar ertelendi. Daha sonra I. Dünya Savaşı, bu amaçın gerçekleşmesine engel oldu.

Aslında XX. yüzyılın başından beri Rus yöneticileri arasında şu düşünceler yayılmağa gayret ediliyordu :

«Unutmamak gerek ki, Buhara, er geç siyasî bağımsızlığını kaybedecektir. Ancak Rus Hükûmeti teşebbüsü elinde bulundurmak, ilk adımı atmak zorundadır. Rusya'nın 40 yıldan daha fazla bir süre Buhara üzerinde yürüttüğü siyasî himaye, Buhara halkının Rusya ile kaynaştırılması için gereken şartları yeterince hazırlamıştır. Buhara'nın Rusya'ya katılma zamanının geldiği, artık anlaşılmalıdır».

Bundan başka Türkistan Genel Valisi *Romanovski*'nin 1868 yılında ileri sürdüğü «bir ülkeyi boyunduruk altına almanın ve bu ülkeye hâkim olmanın, burada hâkim olmak isteyen devletin kendi öz yönetimini kurmadan mümkün olmayacağı» şeklindeki düşünceleri hatırlatılmaktaydı⁶⁷⁾. Sık sık tekrarlanan sözlerden biri de şu şekildedeydi: «Bir deniz içinde başka bir deniz olamayacağı gibi, bir devlet

(67) Logofet, *Bukharskoe Khanstvo*, I., s. 23 - 24.

içinde de başka bir devlet olamaz». Rus Hükûmeti'ne, bundan böyle «*Emir*» ünvanının bir süs olarak muhafaza edilmesi, idarenin tamamen Ruslara devredilmesi, Emir ordusunun her askerine 100 ruble emekli maaşı bağlanması ve gerektiğinde bu miktarın iki misline çıkarılarak Buhara'da Rus nüfuzunun arttırılması için gereken işlemlerin yapılması teklif edildi⁶⁸). Rusya, Buhara Hanlığı'nın mevcudiyetine son vermedi. Aslında bunu kolaylıkla yapabilirdi. Buhara'nın ortadan kaldırılması dış politikanın ortaya çıkardığı sebeplerden dolayı, devamlı olarak tehir edildi. Çarlık Rusyası'nın, dış politikada başına yeni gaileler çıkmasından çekinerek çözemediği «*Buhara Meselesi*», çözüm bekleyen bir mesele olarak Sovyet Rusya'ya devredildi. Sovyet orduları, beklenen zamanın geldiğini kabul ederek Buhara topraklarını işgal etti ve 2 eylül 1920'de Emir'i devirdi. Emirlik toprakları üzerinde kurulan «*Halk Cumhuriyeti*»ne, 1924 yılına kadar yaşama imkânı verildi.

1873 yılında Rusya ile Hîve Hanlığı arasında Hanlığın rızası hilâfına imzalanan anlaşmadan sonra, Hîve üzerinde Rus himayesi kurulmuştu. Rus birliklerinin Hanlık topraklarına girmesinden sonra, Rusya'nın Hîve topraklarından Amu Derya'nın sağ kıyısı boyunca işgal ettiği toprakların idaresi için Rus ordusu yönetimi altında bir Amu Derya Şubesi kuruldu. Burada üslenmiş Rus ordu ve memurları vasıtasıyla, Hanlık kontrol altına alındı. Amu Derya Şubesi Han'ın aldığı her kararı gözden geçirme yetkisine sahipti. Genel Vali *von Kaufman* 1874 - 1876 yılları arasında Hanlığın tamamen Rusya'ya katılması gerektiği üzerinde ısrar etti. Üzerlerine Rus birlikleri gönderilen 1877 Yamud Türklerinin isyanından sonra, Hîve'nin Rusya'ya ilhakını yeniden talep etti. Fakat, Rus yönetimi, küçük bir Hanlığın ilhak edilmesinden, Rusya'nın sıkı bir kontrolü altında bulundurulmasının daha elverişli olduğu kanaatindeydi. Hîve'nin kontrolü, Savaş Bakanlığı ile Dışişleri Bakanlığı tarafından ele alındı. Rusya'nın buradaki başlıca menfaatleri, Buhara'da olduğu gibi, hammadde temini ile mallarına pazar bulmaktan ibaretti. Meselâ; 1907 - 8 yılında Hîve'den Rusya'ya 700.000 *pud* (1 *pud* = 16,8 kilogram) pamuk ihraç edildi. Halbuki, 1896 - 98 yıllarında, ortalama olarak sadece 252.000 *pud* pamuk ihraç edilmişti. XIX. yüzyılın sonunda Hîve'ye yapılan ihracat, 7.923.000 ruble; Rusya'ya yapılan ithalât ise 3.924.000 ruble tutarında idi⁶⁹). Hîve'nin boyunduruk altına girmesinden sonra Hanlık, sadece gümüş para (sikke) bastırabiliyordu. Hîve'nin bir Tanga (500

(68) Logofet, *Bukharskoe Khanstvo*, II, s. 325 ve 329.

(69) Pogorelskiy. *Oçerki ekonomičeskoy*, s. 54 - 56.

gram gümüşten 163 tanga bastırılırdı)'nın kıymeti, 20 Rus kopek'i karşılığında idi. 1893 yılında Rus Maliye Bakanlığı, Hîve'nin gümüş para bastırmasını yasakladı. Tanga'nın değeri, 20 kopek'ten 14 kopek'e düşürüldü. Hîve, parasının değerinin düşmesine ve mallarının ucuza satılmasına göz yummak zorunda kaldı.

Muhammed Rahim'in ölümünden hemen sonra (ölümü; 16 ağustos 1910), Türkistan Genel Valisi *Somsonov*, Hanlığın ortadan kaldırılması için hükûmetine teklif yapmıştı. Dışişleri Bakanlığı bu teklifi kabul etmedi. Buna mukabil yeni seçilmiş olan Han *İsfendiya*r'ın, Hanlıkta bazı reformları gerçekleştireceğine dair söz vermesi gerekiyordu. *Muhammed Rahim Han* ve *İsfendiya*r Han zamanında da, Başbakan (Veziri Ekber) *Said İslâm Hoca*, devlet idaresinin yönetimini elinde bulundurdu. Bu, rüşvet kabul etmeyen, dürüst ve millete bağlı devlet adamı, 8 ağustos 1910'da öldürüldü ve yerine, Rusya'da Orenburglu bir tüccar olarak tanınan *Mad - Vefa Bakkal* geçti. *Bakkal*, 1914 yılında Hîve'den ayrılarak tebdil-i hava için Kafkasya'ya gitti. Han, *Bakkal*'ı, 1873 anlaşmasının tadil edilmesini ve Türkistan Genel Valisi'nin Hîve'de Amu Derya şubesine müdür muavini tayin etmesini Petersburg'a teklif etmesi için görevlendirdi. *Bakkal*, bu hususta çaba harcadıysa da Rus Hükûmeti, Hanlığın bu teşebbüsüne al-dırış etmedi.

Hanlık, 1912'den beri bir iç parçalanma halinde idi. Yamud-Türkmenleri, eskiden her 5 hektar (= 30 Tanap) toprak için 10 Tilla (= altın para) ve kanalların temizlenmemesi halinde 2 tilla olan vergilerini, devlet hazinesine ödemekten kaçınıyorlardı. Devlet makamları, önce Yamud önderleri ile görüşüp bir neticeye varmak istediler. Bir anlaşmaya varılamadı. Yamudlar, Han'a karşı silâhlı bir direnişe geçtiler. 26 temmuz 1915'te, ateşkes anlaşması yapıldı; fakat, Yamudlar silâhlarını muhafaza ettiler. Yamudların Cüneyid adlı alt boyundan *Mamed Kurban Serdar*, bilhassa temayüz etti. Yamud boyları (Okus, Orsukçi ve Cüneyid) onu, 1915'te Han olarak ilân ettiler. Bundan dolaydır ki, o, daha sonraki yıllarda *Cüneyid Han* olarak tanındı. *Cüneyid Han*, silâhlı kuvvetleri organize etti. 10 aralık 1915'te bu kuvvetler, Türkmen Çavdar boyunun yaşadığı Parsa şehrini ele geçirdiler ve bu boydan, kendilerine 13.000 Tilla ve 500 silâhlı adam vermelerini istediler. 14 ocak 1916'da Hocaylı'daki Özbek Beyi, *Avez Hoca Murtaza*, silâhlı 1000 adamı ile Hîve'ye karşı sefere çıktı. *Mad-Vefa Bakkal*, Hîve'ye yapılan bu hücumu barışçı bir şekilde savuşturdu. Türkistan Genel Valisi, şubat 1916'da Hîve'deki isyancılara karşı, cezai mahiyette bir askerî birlik sevketti. 13 şubat 1916'da *Cüneyid Han*'ın birlikleri, Hîve şehrini işgal ettiler. *Cüneyid Han*, başvekil

Bakkal'ı ve Hanın başkâtibi *Abdullah Bey*'i idam ettirdi. *Cüneyid Han*, 15 şubat 1916'da, şehri terketti. 6 mart 1916'da Rus Savaş Bakanlığı, Hîve'de örfî idare ilân etti. 16 martta *Galkin* ile *Cüneyid Han*'ın kuvvetleri arasında, Gazavat şehri etrafında ilk çarpışma oldu. *Cüneyid Han* komutasındaki Yamudlar harbi kaybettiler. Kayıpları, takriben 300 ölü ve 146 esirden ibaret idi. Fakat çarpışmalar devam etti. Hîve Hanı, *İsfendiyyar Han*, *Cüneyid Han*'a bağımlı oldu. Görüş farklarından ötürü *İsfendiyyar Han*, *Cüneyid Han*'ın oğlu *İşim* tarafından 1 ekim 1915'te öldürüldü. *İsfendiyyar Han*'ın kardeşi *Said Abdullah*, Hîve Hanlığı'nın yeni Hanı oldu.

«Genç Hîveliler Hareketi» ile, iç huzursuzluklar biraz daha artmış oldu. Genç Hîveliler hareketi, XX. yüzyılın başında gizli bir hareket olarak başlamıştı. Resmen etkili bir şekilde ortaya çıkmaları ise, 1917 yılına rastlar. Pehlivan *Niyaz Yusuf*'un idaresinde olan bu güçler, 1917'den sonra Hanlığa karşı Ruslarla ittifak ettiler. Sovyet Rusya'nın gayesi, Hîve'de bir iç savaş çıkarmakla, ihtilâl yaptırmaktı. Aralık 1918'den mart 1919'a kadar, Rus silâhlı kuvvetleri ile Hanlığın silâhlı kuvvetleri arasında çarpışmalar cereyan etti. Taraflardan hiç biri, muharebeyi kazanamadı. 9 mart 1919 anlaşması ile Sovyet Hükûmeti, Hîve'ye, kendi mukadderatını bizzat tayin etme hakkını tanıdı. Fakat, «Kızılordu» birlikleri, 22 aralık 1919'da Hîve Hanlığı'na girdiler. 25 ocak 1920'de, başkent Hîve'yi işgal ettiler⁷⁰⁾. 30 nisan 1920'de, genç Hîvelilerin yönettiği kongre (bir kurultay) kararı ile Hanlık sistemi lâğvedildi ve Hîve Hanlığı yerine «Harezmi Halk Cumhuriyeti» ilân edildi. Bu Halk Cumhuriyeti'nin 1924 yılında ortadan kaldırılması ile, Sovyet Rusya, bu Hanlığın Rusya'ya ilhakı yönündeki Çarlığın rüyasını sahileştirebildi. Böylece, Harezmi de, Buhara gibi Rus İmparatorluğu'nun, Sovyetler Birliği şeklinde, Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti'nin bir eyaleti oldu⁷¹⁾.

(70) Hayit, *Buhara ve Hîve*, s. 17 - 18.

(71) 15 Ocak 1938'de Buhara ve Harezmi'nin adları «Bölge» olarak değiştirildi. Buhara şehri, Buhara Bölgesi'nin merkezi olarak kaldı. Harezmi Bölgesi'nin merkezi, Hîve yerine Urgenç oldu.

YEDİNCİ BÖLÜM

ÇARLIK DEVRİNDE TÜRKİSTAN'IN MİLLÎ BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ

1. Rus Hâkimiyetine Karşı Millî Hareketin Başlangıcı

Türkistan'ın millî bağımsızlık için mücadelesi, iki safhada mütalaa edilmektedir. İlk safhası, Hıve Hanlığı'nın Rus keşif koluna karşı koy-ması ile, 1717'de başladı. Millî mücadelenin bu safhası, Türkistan'ın kat'i olarak işgal edilmesine kadar, III. ve IV. bölümlerde anlatmış ol-duğumuz gibi, Türkistan devletleri tarafından organize edilen düzenli ordu birlikleri ve diplomatik yollar vasıtasıyla yürütüldü. Tekrar hür-riyete kavuşmak için, millî mücadelenin Rus hâkimiyetine karşı ikin-ci safhası, Türkistan'ın bazı bölgelerinin Rus hâkimiyeti altına gir-mesi ile başlar. Bu dönem, milliyetçi simaların ortaya çıkması ve hal-kın iştiraki ile şekillendi. Bu dönem, «*ayaklanmalar devri*» olarak kabul edilir. Bu hareketlerin sebebi, Rus hâkimiyetinin tatbik ettiği metodlar ve halkın yabancı müstevlîlere karşı düşmanca tutumu idi¹). Türk-ler, herhangi bir yabancı'nın hâkimiyetine tahammül edemiyor, ha-yatlarını hür olarak şekillendirmek istiyorlardı. Bu yüzden, ayaklan-mak için bahane arıyorlardı. İlk silâhlı ayaklanmalardan biri, 1783 - 97 yıllarında *Sırım Batur* önderliğinde Küçük Cüz'deki ayaklanmadır. *Sırım*, Baybaktı alt boyunun Beyi olup, kendisine *Can Çori Oraz Bey* ve *Tilenci* gibi boy önderleri, ve hatta küçük Cüz Hanı *Nur Ali*'nin kardeşi *Ayçuvak* da iltihak ettiler. Ayaklananlar, daha çok, Rus makam-larını fazlasıyla tutan *Nur Ali Han*'ı hedef almışlardı. Rus birlikleri, Hanın tarafını tuttular. Neticede, Ruslar ile Kazak-Türkleri arasında silâhlı bir çatışma kaçınılmaz oldu. 1783 sonlarında *Sırım*, *Çaganov* idaresindeki Rus-Kazaçık birliklerine karşı savaştı. *Çaganov*, esir edil-di. Bundan sonra, ayaklanma daha da alevlendi. Ayaklananlar, Sa-ğız-Uıl ve Temir Irmakları çevresini işgal ettiler. Rus Hükûmeti, ayak-

(1) Vambéry, Centralasien, s. 2: «Kırgızlar müstevlîlere karşı gazaba gelmişti. Ko-kand'ın kuzey sınırındaki Özbek halkı ise, bir Rus istilâsını daha o zaman, dünyanın sonu ile eş anlamda bir olay olarak nitelerdi.»

lanmayı ordusunun yardımı ile bastıramadı. Bu yüzden Orenburg valisi *Baron İgelstrom*, ayaklananların isteklerini yerine getirmek için aracı oldu. O, 1785'de *Nur Ali*'yi Orenburg'a davet etti ve oradan Ufa'ya gönderdi. *İgelstrom* bir «*Halk Kurultayı*»nın toplanmasına çalıştı. *Sırım*, bu tedbirlere razı oldu. 1785'te Ruslar, Orenburg'ta Küçük Cüz Kazaklarının toplantısını organize ettiler. Bu toplantıda yeni bir Han seçilmedi. Buna mukabil, başına *Sırım*'ın getirildiği bir «*taht şûrası*» teşkil edildi. Ruslar, Küçük Cüz'ün işlerine karışmaktan vazgeçtiler.

1791 yılında Orenburg Valisi *A. A. Neutling*, *Nur Ali Han*'ın kardeşi *Er Ali*'yi Küçük Cüz Hanı olarak tayin etti. Bunun üzerine, Ruslara karşı yeniden ayaklanmalar başladı. 1792'de *Sırım*, *Neutling*'e, milleti adına Ruslara harp ilân ettiğini bildiren bir mektup gönderdi²). Ayaklananlar, 1797'ye kadar Rus ordularına karşı harekâta bulundular. Ruslar, galip gelemediler. Birinci galip, tabiattı. 1796 - 97 kışında, büyük ölçüde davarın ölümüne yol açan (Cut) davar hastalığı başgösterdi. Bu yüzden, göçebe halkın iktisadî durumu kötüleşti. 26 - 27 mart 1797 gecesı Küçük Cüz Hanı *Er Ali* de öldürüldü. Rus Hükûmeti, yeni bir Hanın seçilmemesine, buna mukabil bir «*taht şûrası*»nın seçilmesine karar verdi. Sultanlar, *Ayçuvak*'ın başkanlığında bir «*taht şûrası*» seçtiler. Şûranın altı üyesinden başka, müftü *Muhammed Hüseyin* (Tatar), Rus makamlarının temsilcisi olarak bu şûrada görev aldı. Ağustos 1797'de, şûranın ilk oturumu yapıldı. Bu oturuma, yaklaşık olarak bin silâhlı adamının eşliğinde *Sırım* da katıldı, ve halkın iktisadî durumunun kötüleşmesinden dolayı çarpışmaların durdurulmasına ve taht şûrasını tanımaya razı olduğunu bildirdi³). *Sırım Batur*, 1802 yılına kadar Bozkır'da kaldı. Onu, ne Rus tecziye birlikleri, ne de Han, esir edemediler. Bundan sonraki akıbeti ise meçhuldür⁴).

1797'den 1814'e kadar geçen zaman içinde *Sultan Karatay*, Küçük Cüz Hanı'nın yeniden saltanatını kurmaya ve Rusların nüfuzundan kurtulmaya uğraştı. Fakat, bir sonuç alamadı. Nisan 1816'da Şekti, Cappas, Argın ve Alçın alt boyları, *Sultan Arıngazi*'yi Küçük Cüz Hanı seçtiler, *Arıngazi*, halkını şariat esaslarına göre idare etmeye çalıştı.

(2) Vyatkin, *Oçerki İstoriı*, s. 202.

(3) *İstoriya Kazakhskey SSR*, 1, s. 294.

(4) Asfendiarov, *İstoriya*, s. 132'ye göre, *Sırım*, *Sultan Karatay*'ın emri ile öldürüldü. Vyatkin'e göre, (s. 210) *Sırım*'ın 1892'de şehit düşmüş veya kaçmış olma ihtimali vardır. Ayaklanmanın seyri hakkında *Kazak SSR Tarihi*, I, 1957, s. 303 - 313'de bilgi vermişse de *Sırım*'ın kaderinden söz etmemiştir. *Sırım Batur*'un yönettiği ayaklanma üzerine daha tam bilgi için bak. Ryazanov, *Sorok let' bor'by*, s. 5 - 83; Asfendiarov, *İstoriya*, s. 127 - 133.

Buhara Emirliği ile münasebetler kurdu. O, 1820'de Rusya'nın, *A. Negri* idaresindeki Buhara seferine mâni oldu. *Arıngazi*'nin bu hareketi, Rusları öfkeliendirdi. Çar'ın, kendisini Han olarak tayin etmek istediği bahanesiyle Petersburg'a davet edilerek buradan Kaluga'ya sürgüne gönderildi. 1833'te de burada öldü.

1811 yılında Ruslar, İlek Irmağı'nda bir kale yapımına başladılar. Bunun için Kazak (Türk) topraklarını müsadere ettiler. Bu tedbirler ve *Arıngazi*'nin sürgün edilmesi, Küçük Cüz Kazak-Türkleri arasında bir huzursuzluk dalgasının yayılmasını tahrik etti. Bu yüzden 1822'de, Tabın alt boyu önderi *Colaman Tilenci* yönetiminde, yeni bir silâhlı ayaklanma meydana geldi. Rus Hükûmeti, bu ayaklanmaya 1823'de Albay *Berg* idaresinde bir askerî birlik ile karşı koydu. *Berg*, başarı elde edemeyince, Rus Hükûmeti, *Tsiolkovski* idaresinde bir birlik gönderdi. Çarpışmalar devam etti. Ruslar, Bozkır şartlarında çarpışmaya devam etmenin netice alıcı olmayacağını sezince, esirlerin serbest bırakılmasını görüşmek için Ermeni tüccarı *A. Şahmirov*'u *Tilenci*'nin yanına gönderdiler. *Tilenci*, elçiye; «*Ben bir şaki değilim. Rusya ile savaş halindeyim. Zaptedilen topraklar iade edilmediği müddetçe, ve Arıngazi Han serbest bırakılmadıkça Rus kalelerine karşı saldırılara devam edilecektir*» dedi. Şubat ayından mart 1824'e kadar Ural Kazaçık birlikleri, atamanları *Nazarov*'un kumandasında ayaklanmalara karşı harekâta geçtiler. Bu birliklerin baskısına dayanamayan *Tilenci*, teslim olmak zorunda kaldı⁵⁾.

Küçük Cüz ve Bökey Ordası'nda 1836 yılına kadar huzur hâkimdi. Ondan sonra, Bers Boyu önderi *İsatay Tayman*'ın (1791 - 12.7.1838) yönettiği bir ayaklanma patlak verdi. Ayaklanmaya, Bökey Ordası Hanı *Cihangir Han*'ın (iktidar zamanı 1824 - 25) keyfi davranışları sebep oldu. *Cihangir*, artık kendi Orda'sı arasında değil Rusların Ast-raham vilâyet konağında yaşıyordu. *Cihangir*, kamu topraklarını özelleştirdi. 6 milyon desyatin araziden 4 milyonunu özel kişilere devretti. Geriye kalan arazi, umumun istifadesine bırakıldı. Prens *Yusufov* ve *Graf Bezborodski*'ye Hazar Denizi kıyısından arazi sattı, veya hediye etti. Bu arazi sahipleri, otlaklardan istifade eden göçebe halktan yurt başına 10 ruble, bir baş hayvan için 10 kopek, hayvan yemi için 10 ruble ücret istiyorlardı. Bundan başka Rus birlikleri, Ural hattında kale yapımı için otlakları müsadere ettiler. *Cihangir Han*, Küçük Cüz sultan vekillerine de nezaret etmekle görevlendirilmişti. *İsatay*, halkın durumunun kötüleştiğinden Hana şikâyetlerini bildirdi. Bu çeşit şikâyetlere, Han kulak asmadı. Bunun üzerine *İsatay*, Orenburg

(5) Vyatkin, *Oçerki İstorii*, s. 225 - 226.

Valisi *Petrovski*'ye, 600'e yakın şahsın imzasını taşıyan bir dilekçe gönderdi. *Cihangir*, otlakların müsaderesi ile ilgili *İsatay*'ın şikâyetlerini reddetti. Bunun üzerine *İsatay*, 2000 silâhlı adamı ile *Cihangir*'e karşı yürüdü. Rusya'nın Orenburg valisi, *İsatay* ile Han arasında muhtemel bir müzakereye mâni olmaya teşebbüs etti. *İsatay*'ın ayaklanmasını bastırmak üzere, Albay *Gekes* komutasında bir birlik gönderdi. Rus birlikleri ile *İsatay*'ın adamları arasında ilk çarpışmalar, 15 kasım 1837'de Taş Tübe Vahası'nda cereyan etti. *İsatay* ve manevî danışmanı *Şair Muhambet Ötemiş* (1803 - 1846), taraftarları ile birlikte, Ruslara ve Bökey Orda'sı Hanı *Cihangir*'e karşı savaştılar. *İsatay*; «*Han, Ruslara satıldı*»⁶⁾ sloganını yaydı. 12 temmuz 1838'de, ayaklanmalara vekil sultanların birleşik kuvvetleri ve Ruslar arasında son ve kat'î çarpışma Ak Bulak Irmağı'nda yapıldı. Albay *Gekes*, ayaklanmalara karşı, büyük zayiata sebep olan top ateşi kullandı. Bu çarpışmada, *İsatay* şehit düştü. Bunun üzerine Albay *Gekes*, Orenburg Valisi'ne; «*İsatay, kahramanlığının kurbanı oldu. Onu sağ olarak ele geçiremediğime üzgünüm. Kaçabilir endişesi ile, onu sağ olarak ele geçirmeleri için, savaşlarda dikkatli olunması noktasında emir veremedim*»⁷⁾. *İsatay*'ın mücadelesini, arkadaşı *Muhambet Ötemiş* devam ettirdi. Fakat silâh ile değil; şiirleri ve Dombra ile icra ettiği türkülerıyla manevî bir mücadele verdi. *Muhambet* gizlenmiş olarak yaşadığı köyünde esrarengiz bir surette hayatını kaybetti. *İsatay* ve *Muhambet*, Bozkır'da ileriki nesillerin efsanevî şahsiyetleri haline geldiler, ve Akınların şiirlerinin de hâkim fikir unsuru oldular⁸⁾.

Ayaklanma bastırılabilirdi ise de, Rus yönetimi, ayaklanma dalgalarının önüne geçemedi. Ruslar, *İsatay*'ın ayaklanmasını bastırdıktan sonra, Sultan *Kenasarı Kasım*'ın başlattığı ayaklanmalara karşı, harekete geçmeleri gerekiyordu.

2. Sultan Kenasarı'nın Ayaklanması ve Direnmenin Devamı

Orta Cüz'ün Kazak-Türkleri tarafından kendi kendine yönetim ve idaresini Rus Hükûmeti, 1822'de lâğvetmişti. Ordularını peyderpey Orta Cüz'e sokaan Ruslar, kale yapımına başladılar. Kale yapımı amacıyla 1835'te, Kazakların 10.000 verstkare toprağına el koydular. Sul-

(6) Halil Dostmuhambetulu, *İsatay*, I, s. 20.

(7) Asfendiarov, *İstoriya*, s. 138 - 39.

(8) Dostmuhambetulu, (*İsatay*, s. 67 - 161) *Muhambet* ve diğer şairlerin, mücadelenin her iki siması hakkındaki şiirlerini negretmiştir. *İsatay* yönetimindeki ayaklanma üzerine şu eserlere de bakınız. Vyatkin, *Oçerki İstori*, s. 257 - 63;

tanların iktidarına son verilmesi ve toprakların Ruslar tarafından zorlukla alınması, halkın şiddetli muhalefetine sebep oldu. Haklarına tecavüz edilen insanların tek bir yolu kalmıştı; o da, silâha sarılarak Ruslarla mücadele etmektir. Bu mücadelenin başına *Abilay Han*'ın torunu *Sultan Kenasarı Kasım* geçti. *Kenasarı*, babası *Sultan Kasım*'a (*Abilay Han*'ın oğlu), boyunun yaşamakta olduğu *Kökçetau* ve çevresini Ruslara terketmemesini tavsiye etti. *Sultan Kasım*, bu fikri kabul etti; lâkin yaşının ilerlemiş olmasından dolayı, Ruslara karşı harekâtı bizzat yönetemedi. Bunun üzerine *Sultan Kenasarı* teşebbüse geçti. Kardeşi *Sarıcan* ve *Esengeldi* ile birlikte, halkı silâhlandırarak Kasım 1837'de *Aktau*'daki Rus kalelerine saldırdılar. Bu sırada, *Küçük Cüz*'de, *İsatay*'ın önderliğindeki ayaklanma hâlâ devam ediyordu. Fakat Ruslar, *Küçük Cüz*'de kontrolü ele geçirdiklerinden ve irtibat hattını kesmiş olduklarından, ayaklanma önderleri, aralarında bir irtibat kuramadılar. *Kenasarı*'nın kuvvetleri, 1838 sonbaharında *Kökçetau* ve *Akmolla*'daki Rus kalelerine saldırdılar. Ruslar, mücahitlere karşı *Sibirya Kazaçık* birliklerini ileri sürdüler. *Kenasarı*, harekâta devam etti ve 1840'ta artık *Taşkent* ile güney *Sibirya* ticaret yolunu kontrolü altına almış bulunuyordu. *Kenasarı*'nın bu başarısı, Rusları ciddi zor duruma düşürdü. Ruslar, bu sefer harekâta *Orenburg* ve güney *Sibirya* istikametinden geçtiler. *Kenasarı*'yı *Sir Derya* istikametine doğru attılar. *Kenasarı*, bir yandan Ruslarla savaşıyor, diğer yandan da birleşik bir harekât sağlamak için halkı ikna etmeye çalışıyordu. Rusların boyunduruğundan kurtulabilmek ve kendisini Han olarak seçmeleri için halka çağrıda bulunuyordu⁹). *Orenburg Genel Valisi Obruçev*, *Petersburg*'a «*Rusların Bozkır'dan kovulmakta olduğunu*» rapor etti. Rusya Başbakanı *Neselrode*, *Kenasarı* ile müzakerelere gidilmesi ve Çar ile bir görüşme yapmak için mutabakata varılması hususunda emir verdi. *Kenasarı*, işgal edilmiş olan bölgeler terkedilinceye kadar her türlü müzakereyi reddettiğini bildirdi. Rusya, savaş birliklerini takviye etti. Çarpışmalar, 1841 - 43 yıllarına ka-

Asfendiarov, *İstoriya*, s. 135 - 39. *İstoriya Kazakhskoy SSR*, I, s. 336'da *Muhambet*'in *Sultan Ayçuvak*'ın emriyle öldürüldüğü bildirilmektedir. *İsatay* yönetimindeki hareket üzerine tafsillatlı bir inceleme olarak, *Ryazanov, Vostanie Isataya Taymanova* (1836 - 1838), *TOİK, C. VIII, Nüsha 4*, s. 3 - 101 geçerlidir. *İsatay* ağır bir surette yaralanmıştı. Fakat dövüşsüz teslim olmak istemiyordu. Beş *Kazaçık*'e karşı bir kılıç savaşına girdi. Bunun üzerine *İvan Bogatirov* tarafından başı koparıldı. Ksl. *Ryazanov, Vostanie*, s. 95 - 96. *Ryazanov*, s. 98: «*Basit bir halk çocuğu olan İsatay Batur, bu halk için bütün hayatını mücadeleye vakfetti.*» Sovyet tarih bilimi *İsatay*'ın ayaklanmasını «*köylü ayaklanması*» olarak göstermektedir. Ksl. *Kazak SSR Tarihi*, I, s. 349 - 57

(9) *Sereda, Bunt kirgizakogo Sultana*, s. 657.

dar devam etti. *Kenasari*, bir yandan Buhara ile ittifak yaparken; diğer yandan Kokand ile savaştı. Buna mukabil Buhara, onu salâhiyet sahibi bir Han olarak tanıdı. 1842 yılında Rusya Dışişleri Bakanı *Gorçakov*, *Kenasari* hareketine karşı *Perovski*'nin, ceza birliklerini takviye etmesini teşvik etti. Çar *I. Nikolay* da, yeni tayin edilmiş olan Orenburg Valisi *Obruçev*'in, ayaklanmayı bastırmak için her vasıtaya başvurmasını emretti. 5 haziran 1843'te Orsk'tan kalkan *Lebedev* komutasında bir birlik ile, Tobol'dan kalkan *Bisyanov*'un birlikleri, *Kenasari*'ya karşı yürüdüler. 1844'e kadar, hasımları *Kenasari*'yı çeviremediler. *Lebedev*, başarısız olarak geri dönmek zorunda kaldı. Rusya'ya sadık sultanlarla beraber 1800 asker ve 4 toptan meydana gelen *Dunikovski* komutasında diğer bir birlik, *Kenasari*'ya karşı yürüdü. Ruslar, Kazak-Türk savaşçılarını, akıncı birlikleri olarak, sultanların önderliğinde gönderdiler. Bozkır'ın efsanevi kahramanı *Kenasari*, 20 - 21 temmuz 1844'te bu akıncı birliğine saldırdı ve bu akıncıları büyük bir hezimete uğrattı. Bunlardan sadece 20'si hayatlarını kurtarabildi. Mücahitler, bütün gayretlerini toplayarak çarpışmalarını yoğunlaştırdılar. 12 haziran 1844'te Ruslarla, başlarında *Baykadam Batır*'ın bulunduğu *Kenasari*'nin kuvvetleri arasında bir savaş cereyan etmiş ve *Baykadam*, muharebeyi kaybetmişti. *Kenasari*, 13 haziranda bizzat karşı saldırıya geçerek 30 haziranda Tobol Irmağı'ndaki Ust-Uy Rus kalesini ele geçirdi. 14 ağustos 1844'te Adirli (= Yekaterina)'deki kaleye 5.000 askerle saldırdı ve zafer kazandı¹⁰⁾. Zaferle sonuçlanan *Kenasari*'nin bu seferleri, şöhretini bir kat daha artırdı. Artık Hive Hanlığı da, onu meşru Han olarak tanıyordu. Taşkent çevresindeki Kazaklar, bağlılıklarını bildirmek için elçilerini gönderdiler. Rusya, müşkül bir durumda kalmıştı. Rus Hükûmeti, *Kenasari* ile anlaşmak için yeniden karar aldı. Ocak 1854'te *Kenasari* ile müzakerelerde bulunmak üzere *Obruçev*, bir heyet (Başkan *Dolgov*; Genelkurmay subayı, *Gern* ve *Dr. Maydel*) teşkil etti. Heyet, görüşme için 1842 yılında esir alınmış olan *Kenasari*'nin hanımı *Külümcan*'ın ve akrabalarının iadesini bahane etti. Mayıs 1845'te *Gern*, *Kenasari*'nin hanımını teslim etti. Fakat *Kenasari*, heyeti kabul etmedi. Heyetin başka bir gizli vazifesi de vardı: *Dr. Maydel*, Bozkır hastalıkları ve tedavisi usûllerini öğrenecek; *Dolgov* ve *Gern* de, Irgız ve Turgay Irmakları üzerinde kale yapımı için uygun mevkileri tesbit edeceklerdi¹¹⁾. *Kenasari*'ya, *Obruçev*'in mektubu verildi. *Obruçev*, mektubunda; «*Kur'an'ın esaslarına istinaden Rusya'nın hâkimiyetinin tanınmasını*» talep ediyordu. *Kenasari*, cevabında şöyle dedi: «*Bizden, hükümdarınıza*

(10) Smirnov, Sultany Kenisary, s. 9.

(11) Sereda, Bunt, s. 676.

ve hükûmetinize tâbi olmamızı istiyorsunuz. Aynı Allah'a inandığımızı, yalnız farklı dinden olduğumuzu yazıyorsunuz. Şunu bilmelisiniz ki, bu fikirleriniz bizim anlayışımıza uymamaktadır. Size tâbi olduğum takdirde Allah'ın rızasına karşı gelmiş olurum. Onun gazabından korkar, Müslüman hükümdarların önünde utanırım.» Kenasarı, aynı zamanda Rusların tutumundan söz açarak şöyle dedi: «İhtiyatla Çar, dedeme, ülkesinin hâkimi olması gerektiğine dair söz verdi... Halihazırdaki hükümdarlar (Rus hükümdarları - müellif), atalarımızın toprakları olan; Esil-Nura, Aktau, Urgat, Karkarali, Karınlık, Yarkain, Ubagan, Tobol, Kuş-Murun, Hayan ve Tursak'ı, kalelerin yapımı için Ural'a kadar olan yerleri zaptettiler. Nasıl olmuş ki, eski hükümdarlar (Rus hükümdarları - müellif), arazi ölçmek için bir ölçü bulamamışlar. Nasıl oluyor da kaleler inşaatı için orman ve cebir kullanmak için kuvvet bulamıyorlar? Aksine onlar, hepsine sahipti... Güçlü hükümdarın himayesinde bulunan halihazırdaki yönetim, arazileri zapt ediyor, kaleler inşa ediyor ve bunlarla halkın huzurunu kaçırıyor. Bu yapılanlar, gelecek için yapılmıyor, halihazırdaki hayat için yapılıyor. Hiç kimse bu dünyada ebedî yaşamayacaktır. Fakat olabilir ki, bu türlü haksızlıklar, itibar ve şerefın muhafazası için ümit uyandıracaktır»¹²⁾.

Bu mektuptan sonra Rus yönetimi, Kenasarı'ya karşı askerî seferlerini şiddetlendirmeye karar verdi. Rus birlikleri, Sibirya ve Orenburg istikametinden beraber bir saldırıya geçtiler. Kenasarı'yı takip etmek için Bozkır'da kaleler inşa ettiler¹³⁾ ve Karatau çevresini işgal ettiler. Kenasarı, Kök-Köl (göl) civarına çekildi. 1845 yılının sonuna kadar eski mevzilerinden atıldı. 1846'da, Kenasarı'yı Kök-Köl çevresinden Alatau istikametine atan Ruslar, Ural, Irgız ve Kara-Butak Irmakları etrafında yeni kaleler inşa ettiler. Kenasarı, Alatau'da Kırgızlarla ihtilâfa düştü. Kırgız Manapları, Kenasarı'nın kendilerini hâkimiyeti altına almasından şüphelendiler. Bu yüzden, Kırgız Manapları Cantay ve Orman'ın birlikleri ile, Kenasarı'nın kuvvetleri arasında çatışmalar meydana geldi. Kenasarı ve kardeşi Navruzbay, 3000 asker ile birlikte 1846'da Çu Irmağı'nın yukarı mecrasında Mey-Tube Vahası'nda esir edildiler ve korkunç bir şekilde öldürüldüler¹⁴⁾. Rus-

(12) Serada, Bunt, s. 684 - 85, Asfendiarov, İstoriya, s. 140.

(13) Makşeev, İstoriçeskiy Obzor, s. 125.

(14) İstoriya Kırgiziya, I, s. 303. Serada'ya göre (Bunt, s. 688) Kırgızların Dulat boyu tarafından hiyanet edilmiş ve başı, Batı Sibirya Genel Valisi'ne hediye olarak gönderilmiştir. Benzing'e göre, (Das turkestanische Volk, s. 98) Manap Hoca - Bey Taştambeyoğlu tarafından öldürülmüştür. Benzing, s. 98'de şöyle yazar: «Burada dahi acıklı bir sonuca şahit oluyoruz. Kenasarı, tıpkı kardeşi ve habası gibi, Ruslara karşı verdiği savaşta şehit düşmedi.»

ya'nın amansız hasmı, Bozkır'da bağımsızlık savaşının sembolü *Kenasari*, hayatını hasmının elinde değil, bilâkis din kardeşleri ve ırkdaşlarının elinde kaybetti. Onun mücadelesi Ruslara bir ders oldu. Rus tarihçileri: «*Bu emsalsiz şahsiyetin hayatı, böylece sona erdi. Hayatı ve fiiliyatı ile, Orta Asya'da takibedilmesi gereken siyasetin hattını çizmek hususunda Orenburg yönetimine faydalı bir ders verdi... Bu ders, Hanların bağımsızlıklarını ortadan kaldırmayı ortaya koyuyordu*» demektedirler. *Kenasari*'nin çağdaşı Şair Nişanbay, *Kenasari*'nin ölümünün, Asya kapılarının ve bunun anahtarlarının Rusların eline geçmesine fırsat verdiğini, elemli bir şekilde terennüm etmiştir¹⁵). Çağımızın tarihçileri, *Kenasari* ayaklanmasının karakterini inceleyerek, bu hareketin, «*belirgin bir sömürgecilik aleyhtarı ve millî kurtuluş hareketi olduğu*» bildirirler¹⁶). *Kenasari*'nin ruhunu, bugünkü Sovyet Rusya tarih bilimi de itham etmektedir. Şöyle ki; aralık 1950'ye kadar «*Kahraman ve bağımsızlık mücahidi*» olarak yücelttiği *Kenasari*'yi, 26 aralık 1950'de «*Pravda*»da neşredilen bir makale ile «*gerici, ayrılık taraflısı ve millet için muzır*» bir kişi olarak niteledi¹⁷). Profesör *Bekmahan*, 1949 yılında neşrettiği «*XIX. yüzyılın 20. ilâ 40. yılında Kazakistan*» adlı kitabı ile, *Kenasari*'nin kurtuluş savaşındaki rolünü bilhassa yükseltmişti. Sovyet resmî tarih neşriyatı, «*Kazakistan'ın Rusya'ya gönüllü olarak bağlandığı*»na dair olan yeni tezlerini haklı göstermek maksadı ile, *Kenasari*'nin ruhuna karşı harekete geçmek için bu kitabı vesile bildiler. Bu sebeptendir ki, *Sultan Kenasari Kasım* idaresindeki bağımsızlık emellerine, bugün dahi karşı gelmek lüzumu hissedilmiştir¹⁸).

(15) Sereda, Bunt, s. 690.

(16) Vyatkin, Oçerki İstorii, s. 286.

(17) Tamamlayıcı bilgi için bak. Hayit, Turkestan im XX. Jahrh., s. 361 - 62, dipnot 1027 - 29.

(18) Bekmahanov'un kitabının eleştiri sırasında oluşan ve *Kenasari*'nin mahkûm edildiği düşünceler hakkında bak. Bekmahanov, Ergali, Spravedlivaya kritika. Priznanie voikh oşibok kasayuşçikhaya knıgi Kazakhstan v 20 - 40 godı XIX veka (Adil eleştiri. INAK yayınlarında çıkan «XX. yüzyılın 30 - 40 yıllarında Kazakistan» kitabı 'münasebetiyle kendi kusurlarını itiraf), Seriya istoričeskaya, sayı 4, 1948; Obsujdenie Monografii E. Beckmakhanova, «Vestnik AN Kaz. SSR» (1948, No. 3, s. 35 - 38) Bekmahanov eserinin münakaşası; Şaripov, K. Po marksistki osveşçat istoriya Kazakhstana (Kazakistan Tarihi Marksist Blicimde Açıklanmalıdır), «Vestnik AN Kaz. SSR», 1949, No. 8, s. 13 - 22, Şoinbaev, T., Protiv nationalističeskikh izvarşçeniy v osveşçenii reaktsionnogo feodalno-monarkhičeskogo dvijeniya Kenasari Kasimova (Kenasari Kasimov'un feodal-monarşist hareketinin tasvirinde milliyetçi yönden ters açıklamaya karşı), Alma-Ata, devlet yayını 1951, 215 sayfa. Bundan başka Bekmahanov, bizzat şunu yazmıştı: «*Kenasari Kazak halkını boğan biridir*» Ksl. «Kazakhs.

Kenasarı'nın direnme savaşı, Kokand Hanlığı'nın düzenli ordusu çerçevesinde, oğlu *Sultan Sadık* tarafından devam ettirildi. *Kenasarı*'nın idam edilmesinden sonra Çu Irmağı çevresinde yaşayan kendi boyuna mensup 20.000'e yakın yurt, Türkistan ve Karatau şehirlerine göç ettiler. Böylece, Kokand Hanlığı vatandaşı oldular. *Sultan Sadık*, Kokand ordusuna «Pansâd» ünvanı ile alındı ve Rus sızınalarına karşı savaştı. Türkistan, Çimkent, Cizzak ve Uzun-Ağaç şehirlerinin önde gelen savunucularından birisi oldu. Bu şehirlerin düşmesinden sonra, Buhara Emirliği'nde Ruslara karşı savaştı. İrcar muharebesine de iştirak etti. Emir'in aman dilemesinden sonra *Abdül-Mâlik* (Buhara Şehzadesi), *Baba Bey* ve *Cora Bey* gibi, o da mukavemetçi savaşçıların saflarına katıldı. Nur-Ata'yı işgal ederek, buradan Ruslara ve Emir'e karşı direnişe geçti. Ümitsiz bir çarpışmadan sonra Ocak 1869'da Ürgenç'e gitti, ve 10 ocak 1869'da Hîve'ye erişti. Rusya'nın, 1870 yılında Hîveye yaptığı sefer sırasında *Sadık Bey*, 1200 asker ile Kızıl Kum (Çöl), Adam Kırılğan ve Altı Kuduk ve sonunda Uç Uçak'ta savaştı. 10 mayıs 1873'te, Rus birliklerine karşı bir savaş verdi, fakat başarı elde edemedi. *Sultan Sadık* Hîve'ye döndü ve Han'ın Ruslarla sulh yaptığını öğrendi. Merv'e gitti ve burada 7 ay kaldıktan sonra Herat'a geçti. Herat'dan Kaşgâr'a arkadaşı *Yakup Bey*'in yanına geldi ve onun ordu kumandanlarından biri oldu. *Yakup Bey*'in ölümünden sonra Çinlilere karşı savaşa devam etti. Ağır surette yaralanması üzerine Oş'a döndü. Buradan Taşkent'e çağrıldı. Kardeşinin ricası üzerine *von Kaufman* tarafından affedildi. Kardeşi, daha 1864'te *Sultan Sadık*'tan ayrılarak Rusya'nın hizmetine girmişti. *Sadık Bey*, hayatının sonuna kadar Çimkent'te yaşadı¹⁹).

Kenasarı'nın savaş arkadaşlarından biri de, Şekti boyundan (bazı kaynaklarda; Çikti) *İzet Katıbar*'dı. Şekti boyu, Emba Irmağı'nın yukarı mecrasındaki 13.000 aileden meydana gelmişti. Bunlar, Ruslar tarafından yerlerinden oynatılarak, Hîve Hanlığı sınırına, Sir Derya'nın aşağı mecrasına ve Üst Yurt'a göç ettiler. *İzet* ve boyu, *Kenasarı* ile birlikte, 1846 yılına kadar Ruslara karşı savaştılar. Bundan sonra

tanskaya Pravda» 24.4.1951, s. 2. *İstoriya Kazakhskoy SSR*, I, s. 320: «*Kenasarı Kazakistan'ı Rusya'dan koparıp ayırmaya ve Orta Asya feodal devlet tipinde bir Kazak Hanlığı kurmaya çalıştı. Fakat tarihin çarkını geriye döndürmek için yapılan bu reaksiyoner teşebbüs, hiç bir sonuç vermedi, çünkü Kenasarı, hanlığı kuramadı.*»

- (19) *Sultan Sadık*'ın mücadeleci çalışması üzerine daha fazla tafsilât için bak. Smirnov, *Sultan Kenesary I Sadık*, s. 28 - 128. Barthold, II, 2, s. 406, *Sultan Sadık'a*, *Siddik-Tora* da derler. Ksl. Sâmî, s. 153, dipnot 224. *İstoriya Kazakhskoy SSR*, I, s. 352, *Sultan Sadık*'ı «Kazak halkının sözcüsü» olarak nitelermişti.

İzet, 1852 yılına kadar Ruslara sadık kaldı. 1852'de bu boy ile Ruslar arasında yeniden çarpışmalar başladı. Ruslar, *İzet*'e karşı Küçük Cüz'ün orta kısmından Vekil-Sultan *Arstan Cantora*'yı gönderdi. 8 temmuz 1855'te *Cantora*'nın birlikleri yenilgiye uğrayınca, *İzet*'e karşı Albay *Kuzminskiy* gönderildi. *Kuzminskiy*'nin birlikleri, 1856'ya kadar başarısız çarpıştılar. Ne var ki, *Kuzminskiy* idaresindeki bu birlikler, göçebelere ait köyleri ateşe vermeyi, 42.000 baş hayvanı müsadere etmeyi başardılar. Tam 164 köy mahvedildi. 1856 - 1858 yıllarında *Plotnikov*, *Mihailov* ve *Derişev* idaresindeki Rus birlikleri, savaşa katıldılar. *İzet* ve boyu, 1858'de aman dilemeye mecbur kaldı. Bununla birlikte *İzet Katıbar*'ın idaresindeki ayaklanma da sona ermiş oldu. 1845'te Rusya'ya karşı itaatkâr davranışından dolayı Petersburg, *Katıbar*'a altın madalya vermişti. Fakat Rusların keyfi davranışları yüzünden (1847'de Ruslar, bu boyun 3500; 1853'te ise 8285 devesini almışlardı) silâhlı bir ayaklanmanın başına geçmişti²⁰).

Şekti altboyunun Kişkine kolu önderi *Can Hoca*'nın başını çektiği silâhlı ayaklanma da, *İzet*'in ayaklanmasının karakterinde bir ayaklanma idi. Bu boya mensup kollar, Sir Derya'nın aşağı mecrasında oturlardı. *Can Hoca*, önce Hîve Hanlığı'na karşı, sonra da Kokand'a karşı savaştı. Rusların Akmescit seferi karşısında da itaatkâr bir tutum takındı. Orenburg Genel Valisi *Perovskiy*, *Can Hoca*'nın, Rusya'ya sadakat yemininde bulunmasını talep etti ise de o, bu teklifi reddetti. Çünkü, boyu ile birlikte bağımsız kalmak istiyordu. Ve bu yüzden, 1853'te Karakum Çölü'ne göç etti. Ruslar, kendisini takip ettiler; çarpışma kaçınılmaz oldu. 1856'da *Can Hoca*, Sir Derya'daki Rus kalelerine saldırdı. Arık-Balık savaş alanında *Can Hoca*'nın kuvvetleri yenilgiye uğradı. Ruslar, ona karşı sultan *İleke*'yi gönderdiler. *Can Hoca*'nın taraftarları, tamamen yok edildiler. *Can Hoca*, Rusların eline sağ olarak geçmek istemiyordu. O, savaş sonunda çadırı önünde bir taşa oturdu ve bir mermi isabeti alıncaya kadar bekledi. Bu tarzda öldü, ayaklanma da böylece bastırılmış oldu²¹).

(20) Vyatkin *Oçerki İstorii*, s. 307 - 310. Velikhanov, *The Russians*, s. 370 - 84 (Ayaklanma üzerine tafsilâtlı bilgi), *İstoriya Kazakhskoy SSR*, s. 345 - 47.

(21) Vyatkin, *Oçerki İstorii*, s. 302 - 307; Wheeler, *The modern history*, s. 90; Benzling, *Das turkestanische Volk*, s. 99; N. Veselovskiy, *Kirgizskiy razskaz* (Mullah Halil-Bay, Mambet'in «*Urus Laşkarının Türkistan'da 1269 - 1272 (hicrî) senelerinde kılğan futohatları*» konulu elyazma eserini incelemiştir.) Bu eserde *Can Hoca* yönetimindeki ayaklanma da anlatılmıştır. Musabay Cırau, 1893'de «*Can Hoca Batır*» başlıklı bir şiir serisi yazmıştır. Bu şiir dizisinin Rusça tercümesi Veselovskiy, s. 72 - 82'de, Kazak - Türkçe metni ise s. 113 - 115'te bulunur.

XIX. yüzyılın 60 - 70. yıllarındaki direniş arzusu mevzii olup, Ruslar tarafından bastırılmaları kolay oldu. Bu zaman aralığında en önemli ayaklanmalardan biri, 1869 yılında Ural Turgay bölgesindeki ayaklanma idi. 6 Mayıs 1869'da Caman-Say'da 20.000'e yakın kişi, Rus kalesine baskın yaptı. Ayaklanmayı *Han Gali Arslan* idare ediyordu. Ayaklanmanın yükünü Kazak-Türklerinin Alçın Boyu üzerine almıştı. *Han Gali*, ayaklananlar tarafından «Emir» olarak seçildi. Emir, Boyun bağımsızlığını temsil edecekti. 1869'un başlarında yardım istemek için *Han Gali* başkanlığında bir heyet Hîve'ye gönderildi. Hîve Hanlığı, yardım etmeğe hazırdı. Mart ayında Hîve Hanı Emba Irmağı çevresindeki Rus kalesine karşı bir birlik gönderdi. Ne var ki, Türkistan Genel Valisi *von Kaufman*'ın, Hîve birliklerinin Rus kalesine saldırısının, Rusya ile Hîve arasında bir savaş anlamına geleceğini öne sürerek Hîve'yi tehdit etmesi üzerine, bu birlik geri dönmek zorunda kaldı. Ruslar Haziran ve Temmuz 1869'da ayaklananlara karşı takriben 10.000 asker gönderdi ve ayaklanma bastırıldı. Hayatta kalanlar, Hîve'ye kaçtılar. Hîve Hanı, *Han Gali Arslan*'a, Hîve'ye kaçan mücahitleri yönetme yetkisini verdi.

15 Mart 1870'te, Mangışlak'ta ayaklanma başladı. Rus Hükûmeti temsilcisi yarbay *Rukin*, vergileri artırmayı düşünüyordu. Söz konusu Emba Irmağı'ndaki yaz otlaklarına vergi ödemiş olduğunu gösteren belgeleri sunanların gidebileceği talimatını verdi. Halk, bu nevi belgeleri göstermeyi ve vergi vermediği kabul etmiyordu. *Rukin*'in kumandasında bulunan kale, basılarak alındı. *Rukin*, intihar etti. Bu ayaklanma, Petersburg'taki idarecileri telâşlandırdı. Çünkü, Hîve'nin işgali için hazırlıklar yapılıyordu. Bu yüzden, Rusların Kafkas birlikleri, her çareye başvurmak suretiyle ayaklanmayı bastırmaya mecburdu. Mücahitlerin sayısı Nisan ayında, takriben 10.000 kişiyi bulmuştu. Kafkasya birlikleri (bir tabur, 8 bölük, gerekli topraklar ise 2 Kazaçık yüzlüğü) Mangışlak yarımadasında karaya çıktılar ve ateş açtılar. Ayaklanmayı Nisan ayının sonunda bastırabildiler. Ayaklanma yöneticilerinden *İsa Tülenbay*, Hîve'ye kaçtı. *Dosan Taci* ise esir edildi⁽²²⁾.

Fergana bölgesi, 1873'ten beri Rus aleyhtarı hareketlerin gerçek kaynağı idi. Her ne kadar, *Abdurrahman Abtabaşı* idaresinde 1876 yılındaki ayaklanma bastırılmış ve aynı yılda Kokand Hanlığı, Fergana eyaletine çevrilmiş ise de halk, Rus hâkimiyetini direnmeden kabullenmeye rıza göstermedi. Kokand Hanlığı'nın yeniden kurulması için

(22) *İstoriya Kazakhskoy SSR*, I, s. 396 - 400; Barthold, II, 2. s. 412, Hîve Hanı, ayaklananlara yardım etmeleri için 1870 yazında *Mahmud Niyaz* ve *Er-Nazar* komutasında bir birlik gönderdi.

halk 1885'e kadar, 50'ye yakın Han namzedi ortaya çıkarmıştı. Han olmaları için isimleri ilân edilen şahıslar, Ruslar tarafından hapsedilmişti. Bundan sonra, şubat 1885'te Oş çevresinde, Andıcan ve Margilan'da *Derviş Han Tora* yönetiminde halk ayaklandı. *Bryantsev* komutasındaki Rus ceza birlikleri, ağustos 1885'te bu ayaklanmayı bastırmayı başardılar²³). Ayaklanmaya katılanlar, gaddarca cezalandırıldılar. Amaç, Fergana halkına sert bir ders vermektir. Fakat Ruslar, ne kadar sert davrandırlarsa halkın tepkisi de o nisbette şiddetli oldu. Ruslar, halkı bir türlü yatıştıramıyorlardı. Bazı yerlerde 1898 yılına kadar ayaklanmalar devam etti.

3. 1898 Yılındaki Andıcan Ayaklanması

Andıcan'da Mentepe'deki caminin ünlü imamı *İşan Muhammed Sabiroğlu*, halkı ayaklanma için teşkilâtlandırmak amacı ile iki yıldan fazla nüfuzunu kuvvetlendirmeye uğraştı. İmam, hayatını ağaç çivileri yapmakla kazanıyordu. Bu meşguliyetinden dolayı «*Dukçi İşan*» olarak tanınmıştı. Ayaklanma başlamadan önce, arkadaşları ile birlikte kendilerine mutlak surette güvenilebilen ve fedakâr 2000'den fazla mücadelecii Rusya'ya karşı teşkilâtlandırabileceklerini tesbit etti. Nisan 1898'de Kurban Bayramı namazında, halkın Rusya'ya karşı ayaklanması gerektiğini açıkladı. Andıcan ayaklanması başarılı olduğu takdirde; Türkistan halkının kurtuluş çabalarını sürdüreceğinden emindi. Ayaklanmayı yönetenlerden 100'e yakın şahıs, son olarak 13 - 14 Mayıs 1898 gecesi toplanarak Andıcan Rus garnizonuna yapılacak olan saldırı planını müzakere etti. Aynı anda Margilan ve Oş sancaklarında da ayaklanmalar başlatmak için hazırlıklar yapıldı. Ayaklanmaya katılanların modern silâhları yoktu. Ellerindeki silâhlar sopa, av tüfekleri ve bıçaklardan ibaretti. 17 - 18 Mayıs gecesi 1500 askerin bulunduğu Rus garnizonuna saldırdılar. Kanlı bir çarpışmadan sonra Ruslar, muzaffer olarak çıktılar. *İşan Muhammed Ali*, çarpışmanın sonuna kadar 10 arkadaşı ile birlikte savaş meydanında bayrağı dibinde kaldı. Bunlar, Rus askerlerinin şehit etmiş olduğu mücahitlerin sonuncuları idi. Bunlardan *İşan* ve diğer ayaklanma önderleri, yaralı olarak ele geçirildiler. Ruslar 22 ölü ve 19 yaralı bıraktılar. Ayaklanma bastırıldıktan sonra, 546 şüpheli şahıs tevkif edildi. 11 Haziran 1898'de ayaklanmaya katılanların mahkemesi başladı ve 12 Haziranda mahkeme kararı bildirildi: Aralarında altı ayaklanma önderinin bu-

(23) Özbekistan SSR tarihi, I, 2, s. 105.

lunduğu 380 kişi idama mahkûm edildi²⁴). 208 kişi de, Sibirya'ya sürgüne gönderildi. Çar II. *Nikolay*'ın emri ile Mintepe Köyü sürülerek yerle bir edildi. Adı da «*Rus Köyü*» (Russkoye selo) olarak değiştirildi²⁵). Ayaklananların yürümüş oldukları yolun her iki tarafı eninden bir kilometre sağlı sollu tahrip edildi. Ayaklanmadan az sonra Türkistan Genel Valisi *Duhovskiy*, Andıcan şehrini ziyaret etti. Seyahati esnasında halk, diz çökmeğe mecbur edildi²⁶). Ayaklanma bastırılmıştı, fakat yeni bir ayaklanma kolayca başgösterebileceğinden Rus saltanatı, bütün Türkistan'da sarsıntı geçirdi. Ayaklanma şayiaları gerçekten de her yere hızla yayılıverdi. Bu yüzden, Yedi Su eyaleti valisi *Baron von Taube*, Müslümanların beklenen bir saldırısına karşı koymak için 9 temmuz 1898'de Harbiye Bakanlığı'na 7000 Rus muhacirine silâh ve adam başına 40 mermi dağıtıldığını telgrafla bildirdi. Andıcan Ayaklanması, Türkistan kurtuluş savaşında önemli bir yer aldı. Çünkü, bu ayaklanma, Türkistan'da kurtuluş arzusunun henüz kırılmadığına dair bir işaretti²⁷). Bu ayaklanma üzerinde Sovyet Rusya döneminin tarihçileri de çok yazdılar. 1950 yılına kadar bu ayaklanma, milli hareketlerin bir parçası olarak değerlendirildi; fakat, bundan sonra «*gayri millî ve gerici bir hareket*» olarak nitelendi²⁸). 1898'deki Andıcan ayaklanması milli mücadele tarihinin XIX. yüzyıldaki son görünüşü idi.

(24) *Fedorov, Orta Asya'da*, s. 28. Ayaklanmanın aşağıda adı geçen önderleri 12 haziran 1898'de Andıcan şehir meydanında asılarak idam edildiler: İşan Muhammed Ali Sabiroğlu (= Dukçi İşan), Rüstem Bey Satıbalı Bey, Subhankull Araboğlu, Mirza Hamdam Osmanoğlu, Gayib Nazar Artık Hoca ve Babatay Gaynabayoğlu.

(25) *İstoriçeskiy vestnik*, Petersburg 1907, C. 110, s. 977.

(26) *Sarkisyanz, Geschichte der orientalischen Völker*, s. 212.

(27) Ayaklanma tarihinden bahseden şu esarlere de bakılabilir: V. P. Salikov, *Andıcanaskaya vostaniya*, Kazan 1901; *Fedorov, Orta Asya'da*, s. 17 - 35 (eser, Dukçi İşan'ın resmini de ihtiva eder.); Temiroğlu, *Andıcan kozgalaşı haklarında*, YT. 1931, No. 20, s. 18 - 23; V. J. Nepomnin, *Andıcan kozgalanı*, «*Kommunist*» dergisi, Taşkent 1939, No. 3, s. 73 - 80; *İstoriya Narodov Uzbekistana*, II, s. 362 - 70; Tolkun (= Tacibay), *Madali Eşan*, MT 1952, No. 82 A, s. 24 - 26; Wheeler, *The modern history*, s. 89 - 90; Saydametov, D. ve Şlyapnikov, N. *Azadlık kurasının yarkın sahifesi*, «*Şark Yulduzi*» Taşkent 1968, No. 7, s. 169 - 177; B. Hayit, *Andıcan kozgalanı*, MT. 1968, No. 125, s. 10 - 13; A. İnan, *Dükçi İşan İsyanı*, «*Türk Kültürü*» Ankara 1963, No. 11, s. 10 - 13; Benzing, *Das Türkestanische Volk*, s. 104; Sheehy, Ann, *The Andizhan uprising of 1898 and Soviet historiography*, CAR. vol. XIV, 1966, No. 2, s. 139 - 150'de; Fazılбек Atabekov, *Andıcan İşanı'nın 1898'deki isyanı*, Taşkent-Semerikand 1927, 88 sayfadan ibarettir.

(28) *Özbekistan SSR Tarihi*, I, 2, Taşkent 1957, s. 105, «*Andıcan ayaklanmasının karakteri ve sloganları, bunun, halka karşı yöneltilmiş olup reaksiyoner bir mahiyet taşıdığını gösterdi. Bu ayaklanmanın 'Özbekistan Halkları Tarihi' C.*

Türkistan'daki milli hareket, XIX. yüzyılın sonlarında manevî hayatta da kendini gösterdi. Bu hareket, Türkistan ile Rusya arasında ilerdeki çekişmelere temel teşkil edecek mahiyette idi.

4. Türkistan'ın Manevi Hayatı ve Milli Hareketi

Türkistan'ın Rus hâkimiyetine karşı milli hareketi karşısında İslâm Dini, mahiyeti ve icapları gereği önemli bir rol oynamıştır. Müslümanların nezdinde, bütün gayri müslimler olduğu gibi Ruslar da «*kâfir*» idiler. Kâfirlerin hâkimiyeti ise, onlar için bir nevi «*Allah'ın cezası*» anlamını taşıyordu. Rus hâkimiyetini reddetmelerinin ana sebeplerinden biri de bu idi. İslâmî kültür merkezleri, okullar (mektep ve medreseler) önceleri olduğu gibi, faaliyetlerine devam ettiler. Burada devamlı surette, Rusların İslâm akidesine karşı oldukları öğretildi. İnanmayanlarla inananlar arasında, medreselerde kat'i bir ayırım yapıldı. İslâm'ı savunmak için, her Müslüman, Ruslara karşı kendini savunmaya mecburdu. Rus makamları, İslâm'ın Türkistan'daki gelenegini de kıramıyordu. Çünkü İslâm'a karşı köklü bir siyaset takibi, Müslümanların Ruslara karşı köklü bir surette harekete geçmelerine yol açabilirdi. Medreselerin varlığına ses çıkarılmadı. Sadece desteklememekle yetinildi. Medreseler, daha önceki şekli ile, yani başışlarla varlığını devam ettirdi. Müslüman toplumu için medreselerde bir «*ilmiye sınıfı*» yetiştirildi. Fakat bu sınıf, geleneğe sarılıydı ve modern gelişim anlayışına ilgi göstermiyordu; Rus hâkimiyetini, İslâm'ın düşmanı olarak reddediyor ve Müslümanların Ruslardan uzak durmasını istiyordu.

Medreselerden başka, İslâm'ın çeşitli tarikatlerine mensup olanlar, bilhassa Nakşibendi Tarikatı'ne mensup dervişler de, İslâm'ın propagandasını yapmak, halkın dikkatini bir Müslümanın görevleri üzerine çekmek için diyar diyar dolaşıyor ve bu arada Müslümanların Ruslarla işbirliği etmemeleri için nasihat ediyorlardı. Bu devirde, din adamlarının halk üzerindeki nüfuzu o derece kuvvetli idi ki, Rusların, din adamları ve Müslümanlara karşı almış oldukları sıkı tedbirleri sertleştirmeleri halinde, her an için halkı Ruslara karşı ayaklandırılabilirlerdi.

II, birinci baskısında halkın milli hareketi olarak nitelenmesi, tamamen yanlış ve yanıltıcıdır.» Racabov, *Rol*, s. 87; «1898 Andican ayaklanması dahi, halk akıyhtarı ve milliyetçi idi». Bu ayaklanma üzerine 1950'den sonra Sovyet te-lâkkilerindeki değişmeler hakkında bak. Hayit, *Türkestan im XX Jahrh.*, s. 262 - 63, dipnot 1031 - 33.

Türkistan Türkleri ve Tacikleri arasında, İslâm öylesine kökleşmişti ki, «*millet*» kavramı ile «*Müslüman*» kavramı aynı mânâyâ geliyordu. Öyle ki, «*biz Müslümanız*» derlerdi. İslâm sözlüğünde «*millet*» (Nation), «*boy*» (kavim) ve «*halk*» kavramları mevcut olduğu halde, Türkistan'da İslâm dahilinde bu kavramları ön plana koymayı, kimse hatırlıdan geçirmiyordu. Müslümanlığa mensup olmak, onlar için her şeyi ifade ediyordu. İslâm'ın şehir halkı ile sabit ikameti olan halk üzerindeki tesiri, bozkır ve dağlık bölgelerde yaşayanlara nazaran daha fazla idi. Bu sebeptendir ki, İslâm, millî direniş hareketinin gerçek kaynağı olmuştur. Göçebe halk arasında ise direniş, bir boya (Uruğ) mensup olma şuuru tahrik etmiştir.

Türkistan Müslümanları, Rusya hâkimiyetinin başlamasından sonra ne Türkistan Genel Valiliği'nde ve ne Bozkır Genel Valiliği'nde merkezî bir dinî idareye sahip olamamıştır. İslâm meseleleri, münferit din adamlarının reyine kalmıştı. Rusya'nın resmî siyaseti, merkezî idareye müsamaha etmediğinden din adamları, Müslümanları birleştiremiyorlardı. Bu yüzden de direniş teşebbüsleri mevzii kaldı. Öyle ki, bunları Ruslar kolaylıkla bastırabildiler. Müslümanların hayatına muhafazakârlık hâkimdi. Din adamları, Müslümanların Ruslarla kaynaşmaması ve dinini muhafaza etmeleri için çaba harcıyorlardı. Ortodoks Kilisesi'nin misyoner faaliyetine karşı koyuyor ve geleneği sıkıca muhafaza ediyorlardı. Bu bakımdan amaçlarına erişmişlerdi. Fakat şunu belirtmelidir ki, birçok din adamı, son derece cahildi. Çünkü, İslâm talimatının tam bir tefsirinde başarısızdılar. Türkistan'ın savunulması söz konusu olduğu zamanlarda, hükümdarın rızasına muhtaçtılar. Müslümanların birliğini sağlayacak şekilde hükümdarları sevkedecekleri yerde, fetvaları ile çoğu zaman İslâm birliğini parçalıyorlardı. Hükümdarlar ise, paye sahibi din adamlarının manevî desteği sayesinde düşmanla mücadele edecek yerde, dindaşları üzerine yürüyorlardı. Bu tenakuz, savunma gücünün zayıflamasını bir hayli etkiledi. Türkistan Müslümanlarının hepsi boyunduruk altına girdikten sonra, din adamları hepsinin müşterek çalışmaları gerektiğini idrak ettiler; fakat geç kalmıştı. Müstevli boş durmadı. Türkistan'daki devlet menfaatlerini emniyete almak için Müslümanları bölmeye teşebbüs ediyordu. Müslümanlar ve din adamları, Ruslara karşı daima temkinli davranmasını bilmişlerdir. Bu davranış, milliyetin muhafazası için, bir nevi millî mücadele anlamını taşıyordu.

Manevî hayatın idamesinde şairlerin bilhassa rolü oldu. Bir zamanki Kokand Hanlığı'nın şair çevresi, çarpışmalar ve işgal siyaseti yüzünden geniş ölçüde parçalanmıştı. Bu çevre, ancak XIX. yüzyılın 80. yıllarında yeniden biraraya geldi. Buna mukabil Buhara ve Hîve'-

de şairler, hükümdarların himayesine mazhar olmaları sebebiyle an'anelerini sınırlı bir çapta devam ettiriyorlardı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlarında birçok şair²⁹), bir yandan sosyal problemleri düşünürken, diğer yandan da lirik şiir geleneğini devam ettirmeye çalışıyordu. Hepsi, halkın özelliklerini işlemeye çaba harcıyor ve çağlarının tenkidini yapıyorlardı. Türkistan şairleri, tabiatları icabı duygulu, aynı zamanda güfte, beste ve icra üstadı olarak şiirlerini çayhanelerde, düğünlerde, dinî bayramlarda, misafirlikte ve aile arasında, matbaanın olmaması yüzünden, bizzat sunuyorlardı. Bunların yanında, fikirlerini nesir şeklinde kaleme alıp tenkitçi olarak temsiller veren kelime oyuncuları (Askiyeciler) ve destan temsilcileri, Akın ve Bahşiler faaliyet gösteriyordu. Şairler çevresine dahil bu şahısların hepsi Ruslara karşı millî iradeyi ayakta tuttular; millî şuur ve geleneği muhafaza ettiler. Her şeyden önce halkın var olma arzusunu temsil etmeye çalışan şairler çevresi, Rusların nazarında millî mücadelenin görünmeyen güçlerini teşkil ediyordu. Fakat bu şair çevresi, XIX. yüzyılın sonunda iki fırkaya ayrıldı. Bir kısmı muhafazakârlık - tasavvuf, lirik - natüralizm; diğerleri ise modernleşme yolunu tuttular.

Rus hâkimiyeti ve İslâm dünyasındaki çağdaş uygarlığa karşı eğitim çabaları, özellikle Türk (Kırım, Azerbaycan ve Tatarlar) kavimleri arasındaki çabalar, Türkistan'da yenileşme hareketinin meydana gelmesine vesile oldu. Türkistan aydınları, özellikle XIX. yüzyılın sonundan beri, tedrisatı yenilemek, gençliği çağdaş dünya görüşü üzerine yetiştirmek suretiyle, milleti hürriyete kavuşturmayı tasarlıyordu. Esasen, XVI. yüzyıldan beri; müesseselerdeki dinî ilimler tedrisatı görüşünün, tabiat bilimleri ve coğrafya gibi müsbet bilimleri tedrisatı harici bırakmasından beri, Buhara medreselerinin tedrisatı, münakaşa konusu olmuştu. Bu yüzden, müsbet ilimlerin yeniden tedrisat programına konması için (XVI. yüzyılın sonuna kadar bütün medreselerde tabiat bilimleri öğretiliyordu) XIX. yüzyılın sonuna kadar sonsuz münakaşalar devam etti³⁰). Bu çekişmelerden sonra Türkistan'da

(29) Çarlık devresi Türkistan millî şairlerinin tam bir listesini vermek ve düşündüğü tarzlarını sunmak imkânını bu çalışmanın çerçevesi içinde görmüyorum. Çünkü bu, ayrıca bir araştırmayı gerektirmektedir. Genel bir fikir vermek için aşağıdaki şair isimleri zikredilebilir: Berdi Murat Kargabay = Berdak (1827 - 1900); Aci-Niyaz Kosibay (1824 - 1878); İbrahim Kunanbay = Ahay (1845 - 1904); Sultan Mahmut Toraygırey (1893 - 1920); Nurpels Bayganın (1860 - 1945); Muhammed Rıza Agâhî (1808 - 1875); Said Ahmed Sıddıki, Şortanbay Kanayulu (1818 - 1903); Sugınbay Aranulu (1827 - 1886); Şengırey Bökey (1847 - 1920); Mukımi (1850 - 1903); Muhi (1835 - 1911); Furkat (1858 - 1909) vb.

(30) Tamamlayıcı bilgi için bak. Hayit, *Türkestan im XX Jahrh.*, s. 33 - 43.

bir yenileşme (modernleşme) akımı doğdu. Yenileşme çabalarında, Kazan (Volga) Türkleri, özellikle rol oynadı. Buhara'da olduğu gibi, Volga bölgesinde medreseler meydana geldi. XVIII ve XX. yüzyıl arasında Buhara'da 60 Volga Türkü (Tatar) tahsil gördü. Bunlardan *Şehabettin Mercanî* (19.1.1815 - 18.4.1889), reformcu fikirleriyle bilhassa ün yaptı³¹). 1838 - 49 yıllarında Buhara'da okumuş olan *Mercanî* buranın durumunu iyi biliyordu. Yabancı bir kimse olmadığı için fikirleri Türkistan'da çabuk yayıldı. Bundan sonra *Gaspıralı İsmail Bey*'in fikirleri Türkistan'da yayıldı. Bu fikir akımından sonra, yeni metod okulları (usul-i cedid mektepleri) yeni bir hamle kazandı. *Gaspıralı*'nın parolası «*dilde birlik, düşüncede birlik ve harekette birlik*»³²), Türkistan aydınlarının kılavuzu haline geldi. Takriben 1890'da, Fergana vadisi şehirlerinde ıslahatçıların yeni metod okulları açıldı³³). Reformcu (ıslahatçı) hareket, Hîve Hanlığı'nda da, 1899 yılında, artık kesin olarak göze çarpıyordu. Burada hareketin idaresi, Genç Hîveliler hareketinin temel taşını koyan başbakan *İsmail Hoca*'nın elinde idi³⁴). Buhara Emirliği'nde reformcular hareketi, *Ahmet Daniş*'in (1817 - 97) sahneye çıkması ve 1882'de «*Nadir olaylar* (Nevadir al-Vekayi) kitabını neşretmesi ile başlar. Bu kitabında, Buhara'da hâkim olan durumu, bilhassa çağdaş anlayış bakımından kültür geriliğini reddediyor ve Buhara'nın eğitim, devlet işleri ve aile hayatı kesimlerinde modernleşmenin olmasını talep ediyordu. Petersburg'a birkaç defa yapmış olduğu seyahatten ilham alarak³⁵), kendisinin umumî bilimleri iyi bilen bir âlim olması, Buhara Emiri'nin sarayındaki mevkii sayesinde çevresini etkileyebildi. Bundan dolayı, Buhara'nın karanlık göğünde parlayan bir yıldız olarak telâkki ediliyordu. *Daniş*, Buhara reformcularına bir örnek oldu. Onun düşünüş tarzı, günümüze kadar incelemelerin konusu olmuştur³⁶). *Daniş*'e, Emir'in sarayında, bir sefirin görevine denk bir görevi olan *Şerifcan Sâdir Ziya* (1865 - 1931),

(31) *Mercanî* hakkında tamamlayıcı bilgi için bak. Von Mende, *Der nationale Kampf*, s. 32 - 43. Gubaidullah tarafından neşredilen bir eser (Kazan 1333 - 1914), 639 sayfadaki ibaret, İstanbul Türkiyat Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Diğer bir nüshası da Ankara'da, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nde Prof. Dr. Rahmeti Arat'ın ardından bıraktığı, kütüphanede bulunmaktadır.

(32) *Gaspıralı* hakkında tamamlayıcı bilgi için bak. Edige Kırımlı, *Der nationale Kampf der Krim-türken*, Emstetten/Westf. 1952, s. 9 - 32, s. Zenkovskiy, *Pan-Türkizm*, s. 24 - 36.

(33) Bendrikov, *Oçerki po istorii*, s. 252.

(34) Samayloviç, *Taynoe obşçestvo*, s. 98.

(35) *Daniş*, 1857 - 58 ve 1874 yıllarında Petersburg'a giden Buhara sefirine refakat etti.

(36) Aşağıda adı geçen yazıların tenkide tâbi tutularak kullanılmaları şartıyla, *Daniş*'in mefkûresini tanımak için bir ehemmiyetli olabilir. Akhmad Daniş,

faydalı oldu. Şerifcan'ın evi birçok reformcunun, ilhamlarını aldığı bir nevi edebiyat kulübü haline geldi³⁷).

1905 Rus ihtilâli, Osmanlı Türkiye'sinde Jön (Genç) Türkler hareketi ve ocak 1906'daki Petersburg İslâm Kongresi, Türkistan'daki (Buhara ve Hive de dahil) reform hareketinin yoğunlaşmasına vesile oldu. Rus eğitim makamları, 1910 - 15 yıllarında, Türkistan Genel Valiliği'nde bu okullardan, 80'den fazla okul olduğunu kaydetmişlerdi³⁸). Okulların çoğu Rus makamlarına bildirilmediğinden bu rakam, okulların gerçek sayısını göstermez. 1911 - 12'de Buhara Emirliği'nde 57 yeni metod okulu açıldı³⁹). Bu okullar, bir yandan fanatiklikleri sebebiyle yenilik akımlarına karşı olan muhafazakâr din adamlarının baskısına, diğer yandan da siyasî sebeplerle bu okulları ortadan kaldırmak isteyen Rusların baskısına rağmen ayakta kaldılar. 1909'da, Genel Vali Samsonov, Rus Maarif Bakanı'na şunu rapor ediyordu: «*Tabii, yerli Müslümanların aydın kısmı, buradaki 'kültür götürücüleri' —Volga ve Kırım Tatarları— ve memlekete sızmış olan Türk ajitatörlerinin etkisi ile yerli okullarda anormal eğitim durumunu idrak ediyorlar. Bu sebepten ötürü, şimdiki okullar yerine, yeni metod (Usûl-i cedid) adındaki okulların yaygın hale gelmesine çaba harcamaktadırlar. Bu okullarda tedrisat fanatik metodlara göre yapılacak ve mektep ile medreselerin tanımadığı, meselâ aritmetik ve bugünkü coğrafya dersleri okutulacaktır.*» Samsonov, yeni metod okullarında ayrılıkçı (separatist) ve milli fikirler ekildiğini tevsik etti. Raporunu

Putesestvie iz Bukhary v Petersburg, yayını. R. Chodizade, Stalinabad 1960, R. Chodizade, Ahmad Daniş, Stalinabad 1961; aynı müellif, **Maarifparvar Ahmad Daniş**, Duşanbe 1964.

- (37) Şarifcan'ın çevresine dahil olanlar şunlardı: Ahmed Daniş, Yahya-Hoca (Müderri), Abdulvahid (1809 - 1886), Giedvan hâkimi; Hamid Bey (Şair), Abdullah Hoca Tahsin (şair), Kâri Abdulkarim Afarin, Aziz Hoca (Müderri), Ksl. Z. Radjabov, **Vidayuşçiysya**, s. 84 - 85; S. Ayni, **Jâddaşhâ**, III, Stalinabad 1955, s. 7 - 31. Bu ıslahatçı edebiyatçılar 1891 - 92 yıllarında **Latifcan Mahkam**'un evinde toplanmışlar ve bir halka meydana getirmişlerdi. Bu halkaya yukarıda adı geçenlerden maada: Ehdü'l Macid Zufünun (şair, astrolog, hekim, edebiyat tenkitçisi), Sadık Hoca (öl. 1910), Mirza Azim Sami (şair, öl. 1907), Mirza Hayit Sahba (şair, 1908'de Emir tarafından ölüme mahkûm edilmiştir.), Kari Karamat Dilkaş Şamsü'd-din, Şahin (1857 - 1894), Hayrat (1878 - 1902, müderri ve şair), Muhammed Sıdık (1878 - 1902) dahildiler. S. Ayni. Ksl. Ayni, **Buchara, Vosponinaniya, Moskova** 1961, s. 235 - 52.
- (38) Bunlardan: Fergana-bölgesinde 28, Sir-Derya bölgesinde (Taşkent şehri de dahil) 40, Semerkand'da 5, Yedi-Su bölgesinde 7 okul bulunuyordu. Ksl. Bendrikov, **Oçerki po istorii**, s. 260.
- (39) Bendrikov, **Oçerki po istorii**, s. 260. Buhara'da yeni biçimde okulların başlatıcıları şunlardı: Abdu Vâhid Burhan, Osman Hoca, Mukâmil Burhan, Hâmi Hoca. Ksl. Chodjaev, **K istorii**, s. 15.

şu sözlerle bitirdi: «*Bu okullar, faaliyetlerine devam ederlerse, gelecekte sadece Panislâmizm'in geliştiği bir fidanlık olmakla kalmayıp, Pantürkizm ve panisyancılık fikirlerinin de fidanlığı haline gelecektir*»⁴⁰⁾. 1911 yılında, Rusya İçişleri Bakanı *Maklakov*, Müslüman okullarının millileştirilmesine, yani millî bir çehre verilmesine karşı tedbir alınması gerektiğine dair emir verdi. Ocak 1912'de *Samsonov*, bir talimat çıkarmak suretiyle, yeni metod okullarının tesbit edilmesini ve bu okullarda Rus dilinin okutulmasını emretti. Aynı zamanda, Panislâmizmin⁴¹⁾ önünü almak bahanesiyle, reformcu okulların polisçe takibine başlandı.

Rus baskısına rağmen Türkistan reformcuları, her kesimde ilerleme kaydettiler. Gazeteleri⁴²⁾, mecmuaları, kendi şairleri ve yazarları⁴³⁾ ile, Rusya'ya karşı verilen manevî mücadelenin potansiyel

(40) Bendrikov, *Oçerki po istorii*, s. 277.

(41) Rusya İçişleri Bakanlığı'nın emniyet şubesi, Panislâmcıların takibedilmeleri için 18 aralık 1910'da emir verdi. Emniyetin bir raporuna göre Panislâmizm fikri 1884 - 85 yıllarında «İttihâd-ı İslâm» adı altında Afrika'da, Habeshistan ile Sudan arasında ortaya çıkmıştır. Bu fikir akımının başlatıcısı, Cezayirli bir Fransız ruhanisi, «Şeyh Ömer» (= E. Rubine) idi. Ksl. Arşaruni - Gabidullin, *Oçerki Panislamizma*, s. 101. İslâm'ın manevî hayatını Rus devletinde sürdürmek, Müslümanlar için pek tabii bir hak olduğu halde, Rus makamları bunu Panislâmizm olarak nitelemişlerdi. Şayet Panislamizm Fransız misyoneri Rubine'den gelen bir fikir idi ise bu fikir Türkistan'da bilinmiyordu. Reformistlerin aynı zamanda Panislâmist olduklarına dair kaynaklar da mevcut değildir. Rus makamları için, Panislâmizme ve Pantürkizme karşı mücadele bahanesiyle yenileşme hareketinin önlenmesinin Türkistan'ın yeniden doğuşunu önlemek gibi pratik bir amacı vardı. F. Chodjaev, *Djadidizm («Oçerki revoljucionnogo dvizenija v Sredney Azii» de yayınlanmıştır)*, Moskova 1926, s. 11: «Yenileşme hareketinin karşısında devlet gücü, polisi, ordu ve sayısız iyi teşkilatlanmış ruhaniler vardı.»

(42) Reformistlerin gazete ve mecmuaları şunlardı: *Tarakki* (1906), *Huryid* (1906 - 7), *Şohrat* (1907 - 8), *Asya* (1906), *Buhara-yı Şerif* (1912 - 13), *Turân* (1912 - 13), *Samarkand* (1914), *Sadâ-yı Fergana* (1914 - 15), *Sadâ-yı Türkistan* (1914 - 15), *Aykâp* (1911 - 15), *Ayna* (1913 - 15), *Islâh* (1915), *Kazak* (1913 - 18). Tamamlayıcı bilgi için bak. Beuningsien et Lemircier - Quelquejay, *La Presse* s. 150 - 169. Togan, *Bugünkü*, s. 504 - 60; Hayit, *Türkestan im XX. Jahrh.*, s. 38 - 39. Türkistan'da reformist düşüncesinin yayılmasında «Tercüman», «Vakit» gazeteleri ve «Şûra» dergisi dahi önemli bir rol oynadılar.

(43) Reformist edebiyatı çerçevesinde aşağıda adı geçen şairler özellikle isim yaptılar: *Mukimi*, *Furkat*, *Zavki* (1853 - 1921), *Avvaz Otar* (1884 - 1919), *Sadrid-din Ayni* (1878 - 1954), *Fıtrat* (1884 - 1938), *Hâkim-Zâla Niyazi* (1889 & 1929), *Abay*, *Mir Yakup Dulat* (1885 - 1937), *Muhammed Rıza Muhi* (1835 - 1911), *Tavvallâh*, *Miskin Kılıç* (1845 - 1905), *Muhammed Açıl Muradoğlu-Miri* (öl. 1898), *Said Ahmed Hoca Siddiki*, *Togolok Molda* (1860 - 1942), *Satılğan Tohtagul* (1864 - 1930), *Molda Kılıç* (1860 - 1917), *Ahmedcan Ali = Tabibi* (öl. 1910), *Mullah Abdulşükür = Sayrami* (1840 - 1912), *Muhammed Rasul Mirza*

gücü haline geldiler. Millî münevverler, Buhara ve Hîve'de, yenileşme amaçlarına erişebilmek için, önce anayasal bir monarşinin kurulmasına çalıştılar. Egemen sınıfın, bu çabalara karşı çıkması ile şubat 1917'den sonra, hedeflerine ihtilâl yoluyla erişmeye teşebbüs ettiler ve Emir ile Han'ı devirmeyi tasarladılar. Bunların çoğu 1918'den sonra, Buhara ve Hîve'ye karşı, Sovyet Rusya'nın savaş yardımcısı oldu⁴⁴).

Bu hareketin yetkili önderlerinden biri olan *Feyzullah Hoca*'nın görüşüne göre, ıslahatçı hareket, «*demokrasi mefkûresi*»⁴⁵) olup, XX. yüzyılın 30. yıllarına kadar —gençliği eğitmek suretiyle millî kurtuluşa kavuşmak— kendi millî yolunda etkili olmak için çalışmıştır. Fakat, Çarlık ve Sovyet Ruslarının fikrine göre bu hareket, «Panislâm ve Pantürk ideolojisi» idi⁴⁶). Bu hareket, Sovyet Rusya hâkimiyeti devrinde Sovyet rejiminin komünist ideolojisine zarar verdiği için, reformcu hareketin kesin olarak önüne geçildi ve mensupları takip edildi. Bununla beraber bazı Sovyet tarihçileri, edebiyatçıları ve devlet adamları, günümüze kadar, reformcu harekete karşı tek taraflı iddialarla orlaya çıkmaya teşebbüs ettiler⁴⁷).

(1840 - 1922), *Siradittin Şavkat* (1882 - 1934), *Karım Bey Şakır Bey = Kamlı* (1866 - 1923), *Bayan* (1858 - 1923), *Koşak Taş - Muhammed Miskin* (1880 - 1937), *Mahmut Kılıç = Bîçâri* (öl. 1922), *Sıraciddin Sıddıki = Handaylıkı* (1882 - 1934), vb. Bu edebiyatçılar, aydınlanma devrinin kılavuzları olduğu için, eserlerinin değerlendirilip açıklanması ve özel bir surette ele alınmaları gereklidir.

- (44) Buhara meseleleri ve Buhara'daki reformist hareket üzerine yapılmış en iyi ve en yeni incelemelerden biri olarak: Helene Carrère D'Encausse'nin, *Réforme et revolution chez les Musulmans de é Empire Russe, Bukhara 1867 . 1924* isimli eseri (Paris 1966, 312 sayfa) kabul edilebilir. Yazar, reformist hareketi ni ayrıntılı bir şekilde (s. 131 - 248) incelemiş ve «Cedidcilerle Bolşeviklerin İşbirliği» (s. 225 - 48) konusunu incelemiştir. Buhara reformistleri ile Sovyet Hükûmeti arasındaki işbirliği konusunda, F. Hocaev'e (*K istorii*, s. 40 - 76)de müracaat edilebilir. Hîve'deki reformist hareket hakkında pek az kaynak mevcuttur.
- (45) *Feyzullah Hoca*'nın görüşüne göre reformist hareketin amacı, Batı (Avrupa) örneğinde bir demokrasinin gelişimi ve filizlenmesi idi. Ksl. *Turkestanskiy, Kto takie*, s. 20.
- (46) *Özbekistan SSR Tarihi*, I, 2, s. 292, «Pantürkizm ve Panislâmizmi Türkistan'da ortaya koyan, cedidçilerdir» diye iddia eder. Ağustos 1908'de Türkistan Genel Valiliği'nin gizli komisyonu «Türkistan Müslümanları arasındaki fikir hareketi»ni inceleyerek bu fikir akımlarının üç şekilde ortaya çıktığını tesbit etti: 1) Son amacı, Hristiyan devlet ve milletlerin baskı ve vesayetinden Müslümanları kurtarmak olan Panislâmizm, 2) İhtilâlcî teşebbüsler, 3) İlerici çabalar. Ksl. *Bendrikov, Oçerki po istorii*, s. 277 - 78.
- (47) Sovyetlerin ilk polemik yazılarından birisi, *Turkestanskiy'nin Kto takie...* konulu eseridir. (Orta Asya Komünist Üniversitesi yayını, Taşkent 1926). *Turkestanskiy* yazısında (s. 10): «Sovyet devleti ve parti (komünist partisi - mü-

5. Rus İmparatorluğu'ndaki Türklerin Müşterek Çabaları (1905 - 1917 Yılları)

Türk kavimleri içine Rus yayılmasının başlangıcından beri Türklerin veya Müslümanların birleşik ve teşkilâtlı gayretleri mevcut değildi. Türk kavimlerine mensup fertler, sadece Türk ırkına mensup olduklarını ve bundan maada Müslüman olduklarını bilirlerdi. Bunlar arasında, sadece irki değil, dil birliği⁴⁸⁾ ve İslâm'a mensup olmaları dolayısıyla din birliği de vardı. Türk millî grupları, Kırım Türkleri, Tatar Başkirler, Azerbaycanlılar, Avarlar, Balkarlar, Kabardinler, Dağıstanlılar, Türkistan Türkleri (Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler, Kıpçaklar, Kara Kalpaklar ve Tacikler dahi) dil, örf-âdet ve din bakımından, biri diğerine yabancı sayılmazlardı. Bu hususiyetlerine rağmen Türk kavimlerinin ileri gelenleri, asla aralarında bir işbirliği kuramadılar; tehlikeli zamanlarında dahi beraber çalışmadılar. Onların bu uyuşmazlığı, Rusların, memleketlerine yayılmasını kolaylaştırdı. Rus hâkimiyeti altında da teşkilâtlı siyasî bir harekete geçemediler. Ruslar da siyasî sebeplerden ötürü, bu çabalara engel oluyordu.

1905 Rus ihtilâli dolayısıyla Rus İmparatorluğu'nun bazı Müslüman aydınları, tarihlerinde ilk defa olarak bir İslâm kongresi tertip

elîf) aynı şekilde ilerleme, memleketin bağımsız varlığı ve iktisadiyatının gelişmesine taraftardır. Cedidçilerin fikirleri, büyük ölçüde komünist partisinin görüşlerine uymakta idi. Cedidçilerin ne sosyalist, ne de komünist oldukları bilinmemektedir. Reformist önderlerden biri olan Müfti Malunud Hoca Behbüdi, 1906'da Rus Sosyal Demokrat Partisi'ne üye olmayı reddetmiş ve şunları yazmıştı: 'Bu partiye girmek Müslümanlara büyük zararlar getirecektir'.» Ksl. Özbekistan SSR Tarihi, I, 2, s. 351. Özbekistan Komünist Partisi'nin I. sekreteri Şaraf Raşidov, 25 ocak 1963'te şunu açıklıyordu: «Şahsa tapınma döneminde (Stalin iktidarı dönemi - müellif) bazı reformistlere ve onlara yakınlıkları ile bilinen öğretmen, yazar ve gazetecilere karşı zecri tedbirlere başvuruldu. Bunların, son zamanda memnu hakları iade edildi, fakat gerici ve karşı ihtilâlcî bir akım olan cedidçiliğin haklarının iadesi söz konusu olamazdı. Panislâmlizm ve Pantürkizm, cedidçiliğin anafikri idi.» Ksl. Hayit, Sovjetrussischer Kolonialismus, s. 59 - 61. Gafurov, (Nekotory voprosy, s. 80 - 82.) komünizm ile mücadelede bir vasıta olması dolayısıyla, Türkistan'daki reformist hareketin, gerici olduğunu iddia eder. Onun fikrine göre Türkistan haric Doğu'nun reformist hareketi, emperyalizme karşı mücadele ettiğinden, ilerici idi. Bundan başka bak. A. Zavki, Cedidçilik ve Komünizm, MT. 1966. No. 112, s. 8 - 21, H. B. (=Hayit) Neşe cedidçilikten korkmaktalar? MT. 1963, No. 94, s. 28 - 30'da yayınlanmıştır.

(48) Arıstov, Zametki, s. 1; «Ohot Denizi'nden Buz Denizi'ne ve Ege Denizi'ne kadar uzanan büyük ülkelerde yaşamakta olan 25 milyon kadar Türk, sadece lehçe farkı gösteren aynı dili konuşmaktadırlar. Öyle ki, Orta Asya Türkleri, Osmanlı Türkleri ile Yakutları anlayabillirler.»

etmek fırsatını buldular. 15 mayıs 1905'te, Nijniy - Novgorod'ta Müslümanların I. kongresi açıldı. Bu kongrede, Türkistan'dan hiç bir temsilci yoktu. Fakat Kazan, Azerbaycan ve Kırım'dan 150 temsilci gelmişti. Kongre; siyasî, iktisadî ve sosyal reformlara erişebilmek, Rus halkı ile aynı haklara sahip olmak, milliyetlerin nisbî temsili esasına dayanan anayasalı bir monarşinin kurulması, basın hürriyeti vs. için Rus İmparatorluğu Müslümanlarını birliğe davet etti⁴⁹). Bu kongreyi, 13 - 23 ocak 1906'da Petersburg'da yapılan 2. kongre takip etti. Müslümanların ikinci kongresine de Türkistan'dan (Türk Genel Valiliği ve Bozkır Genel Valiliği) kimse iştirak etmedi. Kongre, Müslümanların haklarını elde etmek ve halkı kendi dili üzerine eğitmek çarelerini araştırdı. Galiba burada bir teşkilâtın kurulması probleminin halledilmesine uğraşıldı, fakat kesin bir sonuç alınamadı⁵⁰).

Müslümanların III. kongresi, 16 - 21 ağustos 1906'da, «Ülfet» gazetesini çıkaran *Abdürreşid İbrahim*'in (Tatar) teşebbüsü ile, Nijniy - Novgorod'ta yapıldı. Bu kongreye, ilk defa olarak Astrahan bölgesinden *Şah Mardan Kuşçigul* (Kazak) adında bir Türkistanlı iştirak etti. *A. İbrahim* kongreyi, İslâm'ın ve Müslümanların kötü vaziyetine dikkati çekerek açtı⁵¹). Müslümanların yeni hareketinde, ilk defa olarak bu kongrede «sosyalizm» tâbiri kullanıldı. *İbrahim*; «Sosyalizm, dinimizin esasıdır. Bakınız, Peygamberin arkadaşları (Sahabe) dahi, onun almış olduğu her karara iştirak etmiştir» dedi⁵²). Hazır bulunanlardan hiç biri, bu fikre karşı ses çıkarmadı. Kongrenin en önemli problemlerinden biri, «Rusya Müslümanları İttifakı»nın kurulması idi. Kongre, bu birliğin 72 maddelik programını müzakere ederek kabul etti⁵³).

(49) Zenkovsky, *Pan-Turkism*, s. 41.

(50) Arşaruni, *Oçerki Panislâmlizma*, s. 28; von Mende, *Der Nationale Kampf*, s. 100 ve Zenkovsky, *Pan-Turkism*, s. 41, 'Bütün Rusya Müslümanları Birliği'nin 2. Kongre'de kurulduğu görüşünü savunurlar. Bu hususta bir değiştirme söz konusu olsa gerek, çünkü, «Birlik» 3. Kongre'de kurulmuştur.

(51) *İbrahim* şöyle diyordu; «Bu yüzyılda Müslümanlara ve İslâm'a karşı her sahada misyonierlerin faaliyeti arttı... Misyonierler okullar kesiminde, Medreselerde, mescid ve mahallelerde son derece zalim hale geldiler. Hükûmet, misyonierlerin tarafını tuttu. Müslümanlar, dîni bakımdan çok ihmal edildiler. Bu nevi problemlerin münakaşası hepimiz için zaruridir. Biz bir çare aramak zorundayız... Dinimizi ve kendimizi misyonierlerin suistimalinden korunmalıyız». *Umum Rusya*, s. 6 - 7.

(52) *Umum Rusya*, s. 36. Şeyh *İbrahim*'in «Sosyalizm» kavramını kullanmak için nereden ilham aldığı ve Hz. Muhammed'in (S.A.S.) arkadaşlarını hangi sebeplerden ötürü sosyalist olarak nitelediğini tespit etmeğe muvaffak olmadım.

(53) von Mende, *Der nationale Kampf*, s. 101, programın beş maddesini nakleder.

Programın I. maddesi; siyasi, iktisadi, içtimai ve dinî sahada reformu gerçekleştirmek için, bütün Müslümanların birleştirilmesini öngörüyordu. Programın ikinci bölümü, insan hakları ile ilgiliydi. Bu husustaki düşünceler şunlardı: «*Bütün insanlar emniyet, din ve milliyet farkı gözetmeden, kanun nazarında beraberdirlər. (mad. 3); kişinin dokunulmazlığı vardır... Her insan hürdür. Mahkeme kararı olmadan hiç bir şahıs tevkif edilemez, polis nezaretinde bulundurulamaz, sorguya çekilemez, itham edilemez ve cezalandırılmaz (mad. 5); her insan, vicdan ve din hürriyetinden faydalanır (mad. 11); herkes, söz hürriyetine sahiptir... (mad. 12)*»

3. bölüm, Rus Devleti'nin gelecekteki yapısına tahsis edilmişti. Devlet, anayasa ve parlamento vasıtası ile kurulmalıdır. 18. maddede, seçim kanunlarının, Müslümanların geleneğini nazarı itibare alması gereği zikrediliyordu.

4. bölümde, din meseleleri dile getirilmişti. 20. maddeye göre; «*Bütün dinler ve mezhepler, kanun nazarında eşit haklara sahip olup devlet kontrolünden muaftırlar*».

5. bölümde, millî muhtariyet zikredilmiş; bütün milletler için millî muhtariyet talep edilmişti. Millî muhtariyet; emniyet tedbirleri dahil olmak üzere bütün meseleleri kapsmalı; yani muhtar makamlara muhtariyet hakkı tanınmalı; muhtariyet bölgelerinin dili, devlet dili olmalı; merkezi hükûmet dili olarak, Rus dili geçerli olmalıydı.

6. bölümde; bağımsız bir mahkeme (yargı) organı talep ediliyordu. Eğitim konusu ile ilgili 7. bölümde, herkes için ana dilinde mecburî genel öğrenim istenmişti.

8. bölümde; malî meselelerin düzenlenmesinin, muhtar bölgelerin çerçevesi dahilinde, merkezi devlet hazinesi vasıtasıyla ele alınması gerektiği belirtiliyordu.

9. bölümde; köylülere topraklarından istifade etme hakkı temin ediliyor ve müsadere edilmiş olan toprakların eski sahiplerine iadesi talep ediliyordu.

10. bölümde; işçi problemleri ele alınmıştı. 64. maddede işçilerin dernek ve cemiyetler kurmak hürriyetine sahip olmaları gerektiği belirtiliyordu⁵⁴).

Bu programdan açıkça görülmüyordu ki, Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanların III. kongresi, Türk kavimlerinin gözettiği millî gayelere uygun bir surette çalışmıştır. Fakat, bunların gerçekleştirilmesi

Zenkovsky, *Pan-Turkizm*, s. 47-48'de, işbu program hakkında kısa bir bilgi vermiştir.

(54) Programın tam bir metni için bak: *Umum Rusya*, ilâve, 16 sayfa.

tereddüt uyandırıyordu. Kongre, «*Rusya Müslümanlar İttifakı*»nın programı esasına göre faaliyet gösterecek, *Abdürreşid İbrahim* başkanlığında (219 oy ile) 15 kişiden meydana gelen bir «icra heyeti» seçti⁵⁵). Bu heyet, taleplerini Rus Hükûmeti'ne kabul ettiremedi. Daha sonraki yıllarda, Müslümanların bu cinsten bir programına, Rus Hükûmeti'nin değer vermeğe asla taraftar olmadığı anlaşıldı. Bu yüzden, icra heyetinin önemli iki üyesi, *Abdürreşid İbrahim* ve *Yusuf Akçura*, I. Cihan Savaşı başlamadan önce Müslümanların taleplerini dış ülkelerde çalışarak kabul ettirmeye teşebbüs ettiler. 1915'te, Berlin'de, Kazanlı *Yusuf Akçura* başkanlığında «*Rusya Muhammedileri*⁵⁶) *Türk - Tatar Kavimlerinin Haklarını Koruma Cemiyeti*» kuruldu. Bu komiteye, *Akçura*'dan başka Azerbaycanlı *Hüseyin Zade*, Kırım Türk'ü *Mehmet Esat Çelebi Zade* ve Türkistan'dan Buharalı *Mukîmüddin Begcan* dahildiler. *Abdürreşid İbrahim*, Rus İmparatorluğu'ndaki Rus olmayan milletlerin temsilcileri tarafından I. Cihan Savaşı başlarında Stockholm'de kurulmuş olan «*Rusya'daki Yabancı Milletler Cemiyeti*»nin, Rusya Müslümanları temsilcisi oldu. Bu cemiyet, 9 Mayıs 1916'da Amerika Başkanı *Wilson*'a bir muhtıra gönderdi. Bu muhtırada, Rusya'dan şikâyet edildi ve Müslüman halkın hürriyet arzuları vb., aşağıdaki gibi arzedildi :

«*Biz 25 milyon Rusya Müslümanları, bize uygulanmakta olan köle muamelesinden ötürü şikâyetçiyiz. Dinimizin uygulanması, gayri kanunî olarak engellenmektedir. Siyasî takibata maruz kalıyoruz. Arazimiz, iltimaslı ve nüfuzlu Ruslara hediye edilmek üzere gasbedildi. Kültürümüzün gelişimi engelleniyor. Her yerde haksız kısıtlamalara tâbi tutuluyoruz. Savaş esnasında her türlü adalet sukut etti. Takip edilmekteyiz ve kötü muamele görmekteyiz*⁵⁷).

«*Rusya Müslüman Türk - Tatar Kavimlerinin Haklarını Koruma Cemiyeti (komite)*» üyeleri, 1915 yılında Budapeşte, Viyana, Berlin ve Sofya'yı ziyaret ederek, Rusya'nın baskısına maruz kalan Türk kavimlerinin düşüncelerini merkezi Avrupa devletlerine ilettiler. 8 Aralık 1915'te *Akçura*; komite ve Türk kavimleri nâmına; Buhara, Hıve ve Türkistan'ın, Rus hâkimiyetinden kurtarılması ve ilk ikisinin hür bir Tür-

(55) Heyet üyeleri şunlardı: *Yusuf Akçura*, *Said Grey-Alkin*, *İsmail Gaspıralı Bey*, *All Murad Topçubaşı*, *Abdullah Afanay*, *Allıman Al-Barudi*, *Sadri Maksudi*, *Şah Haydar Sırtlanof*, *Musa Begiyef*, *Abdullah Bubi*, *Hadi Maksudi*, *Mustafa Davudov*, *Şah-Mardan Kuşçigul*, *Selim Grey Canturin*. Ksl. *Umum Rusya*, s. 148 ve 168.

(56) Müslümanlar, kendilerini «*Muhammedi*» olarak tavsif etmezler. Bu mefhumu senet karakterini haiz olmasından dolayı kullandık. (Avrupa literatüründe böyle kullanılmıştır)

(57) *Ravenstein (= Rosen)*, *Die Not*, s. 99.

kistan'a bağlanması; Kırgızistan (Kazak ve Kırgızlar - müellif), Kazan ve Kırım Hanlığı'nda idarî ve siyasî bağımsızlığın yeniden teessüsü; Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve Hazar Denizi ile Volga Irmağı arasında kalan havzanın tarafsız hale getirilmesi için, merkezi Avrupa devletleri hükûmetlerine bir muhtıra sundu. Komite üyeleri, aralık (1915) ayında, Avusturya Başbakanı ve Dışişleri yetkilileri tarafından kabul edildiler⁵⁸).

Komite, 1916'da, Rus İmparatorluğu dahilindeki Türk kavimlerinin çabalarına dair bir muhtıra neşretti. Bu muhtırada, Türkistan problemi ayrıntılı olarak ortaya konuldu⁵⁹). Diğer meseleler yanında, şuna dikkat çekilmişti: «*XIX. yüzyılda, Rus orduları, Türkistan'ı işgal etmek için hazırlandıklarında, kısmen Avrupa'dan edinmiş oldukları maddî kültürden yararlanarak, kısmen de, birbirine düşman hissiyatında olan Türkistan'ın küçük Hanlıklarını birbirine düşürmek suretiyle zafere ulaştılar*».

Komite, Türkistan'ın her boyunu, iskân bölgesine ve kurtuluş savaşına olan iştiraklerine göre, muhtırasında zikretmişti. Meselâ; muhtıranın bir yerinde şöyle yazılmıştı: «*XIX. yüzyılın sonlarında Ruslara şiddetle mukavemet eden Hazar Denizi ile Amu Derya ve İran sınırı arasındaki Türkmenler, Rus Hükûmeti tarafından hâlâ özel kanunlarla idare edilmektedirler*»⁶⁰).

Komite, Buhara ve Hîve'nin bağımsızlığı için gayret sarfetti. Muhtıranın devamında şöyle deniyordu :

«*Yarı bağımsız Buhara ve Hîve Hanlıkları, Amu Derya'nın sağ kıyısı boyunca yer alırlar. Rusya'nın kendilerine zorla kabul ettirmiş olduğu anlaşmalar gereğince Buhara ve Hîve Hanları, dışişleri idaresini tamamen Ruslara terketmiş durumdadırlar. İçişlerinde ise, tebaalarının gelişmesi ve aydınlatılması yönünde maksatlı hiç bir temayüle yer vermemek şartıyla oldukça serbesttiler... Mevcut durumun muhafazası söz konusu edilirken, şunu gözönünde bulundurmalıdır: Geçmiş ile, yüksek bir kültür düzeyinde bulundukları sabit olan bu kavimler, Rusya'nın siyasî ve iktisadî menfaatlerine teslim etmek demek, Ruslardan kültür bakımından üstün olan bu kavimlerin tamamen yok edilmesine rıza göstermek demektir. İnsan neslinin inkişafı tabiatıyla bağdaşmayan bu çabaya mâni olmak için, Buhara ve Hîve Hanlıklarını*

(58) Ağaoğlu, Akçura ve Hüseyin Zade 18 Mayıs 1916'da Türk kavimleri adına başkan Wilson'a telgraf vasıtasıyla bir başka muhtıra da gönderdiler. Ksl. Türk Yurdu, X, s. 96, WI, XXII, s. 18.

(59) Arşarunî, Oçerki Panislamlıma, s. 56.

(60) Denkschrift (Muhtıra), s. 37. «Özel Kanunlar» adı altında Türkistan Genel Valiliği'nde kullanılan teamüli harp hukuku anlatılmaktadır.

Rus tahakkümünden kurtarmak ve bunların tam bağımsızlığını tesis etmek zaruridir»⁽⁶¹⁾).

Komite, ayrıca Buhara ve Hîve'nin, Türkistan Genel Valiliği'ne bağlanmış olan bölgelerinin tekrar Hanlıklara iade edilmesini talep etti⁽⁶²⁾. Bundan başka, *Akçura*, verdiği konferanslarda özellikle Türk kavimleri için muhtariyet talep etti ve Türk Ulusu'nun durumunu ve arzularını dile getirdi⁽⁶³⁾. Şunu belirtmelidir ki, 1916'da ayaklanan Türkistanlılarla bu komite arasında hiç bir bağlantı yoktur⁽⁶⁴⁾.

Komite, Brüksel'de 1911'de kurulmuş olan «*Milliyetler Birliği*» teşkilâtı ile 1916'da temasa geçti⁽⁶⁵⁾. Bu teşkilât, Lozan Kongresi'ne kadar Rusya Türkleri problemleri ile uğraşmadığı için; Türkistan problemine de temas etmemişti. Türkistanlılar ve diğer Türk kavimleri, «*Milliyetler Birliği*»nin I. ve II. kongrelerine iştirak etmemişlerdi⁽⁶⁶⁾. Komitenin faaliyeti sayesinde kaçırmış oldukları bu fırsatları, 27 - 29 haziran 1916'da Lozan'da yapılan Milliyetler Kongresi'nde telâfi ettiler.

Türkistan temsilcileri *Mukîmüddin Begcan* ve *Ahmet Safar*, Türkistan problemi ile ilgili görüşlerini arzettiler. *Begcan*, Çağatay Milleti'nin, *Ahmet Safar* ise Kazak Kırgızları'nın temsilcisi sıfatında konuştular. *Begcan*'ın görüşüne göre, Buhara ve Hîve Hanlıkları ile Türkistan Genel Valiliği, Çağatay Ulusu'nu teşkil ediyorlardı⁽⁶⁷⁾.

Begcan, Buhara'nın tam bağımsızlığının yeniden teessüsü için çalıştı ve «*Milliyetler Birliği*»nin III. kongresindeki konuşmasında şöyle dedi :

«Ruslar, bu memleketi gayri kanunî olarak ve sebepsiz zaptettiler. Memleketimizi ve milletimizi yağma etmek için geldiler. 1866 Sarsık - Köl anlaşmasında Ruslar, Buhara'nın iç işlerinde bağımsızlığını kabul etmişlerdi. Ne var ki, anlaşmaya riayet etmediler. Emir, haliha-

(61) Denkschrift, s. 37 - 38.

(62) Denkschrift, s. 38.

(63) Akçuraoglu, Die gegenwartige, s. 8.

(64) Komite ile ayaklananlar arasında bir temasın olup olmadığı hakkında ne 1916 ayaklanması ile yoğun bir surette meşgul olmuş olan Rus kaynaklarında, ne de ayaklanmayı en ufak ayrıntılarına kadar aydınlatma teşebbüsünde bulunan millî kaynaklarda bir şey zikredilmiştir.

(65) Jaeschke, G., Lozan Kongresinde Rusya Mahkûmu Milletler, «Şimâli Kafkasya», haziran - ağustos 1937, sayı No. 38 - 40.

(66) Birinci Kongre 1912'de, İkincisi 26/27 haziran 1915'de Paris'te tertip edildi. Ksl. Jaeschke, Lozan.

(67) Togan, Bugünkü, s. 477. Ahmed Safar ve Begcan, Tatarlar ile birlikte muhtıralarını ayrı ayrı halde 18 sayfalık Fransız dilindeki bir broşürde kongreye sundular. Begcan'ın bu broşürdeki muhtırası 3 sayfa tutuyordu.

zırda Rus eyaletinin bir müdüründen başka bir şey değildir. Buhara'da yarım yüzyıl süren Rus hâkimiyeti, Buhara'nın iktisadî ve kültürel gelişimine hiç bir fayda sağlamadı. Bilâkis buna mâni oldu. Rus Hükûmeti, Müslümanlar arasında mezhep kavgalarına sebep oldu. Sünnîlerle Şiîler arasında 1909 yılında patlak veren çekişmeler, doğrudan doğruya Rusların tahrikiyle meydana geldi. Bu vesile ile Emirliğin iç bölgelerine ordularını göndererek, önemli askerî noktaları işgal ettiler. Rus Hükûmeti, millî bir basına müsaade etmedi. Komşu memleketlerle münasebet kurması, Buhara'ya yasak edilmişti. Ruslar kendilerini medeniyet götürücüleri olarak takdim ettilerse de, gerçekte millî ilerlememize karşı sürekli olarak çalıştılar. Bu sebepten bağımsızlığımızı, bizden çalınan değerlerimizi ve Rusların ilhak etmiş olduğu topraklarımızın geri verilmesini isteriz»⁶⁸).

Ahmet Safar, konuşmasında; Kazaklara muhtariyet ve 1735 yılında Sultan Ebü'l-Hayr ile Rusya arasında yapılan anlaşma esasına göre arazi problemlerinin çözümünü talep etti⁶⁹). Bundan başka, Ruslarla eşit haklara sahip olmayı «Bozkır kanunu»nun kaldırılmasını; Kazakların ödemekte oldukları vergilerin, umumun faydasına harcanmasını; Kazakların eğitimi ve sıhhiyesi için kullanılmasını istedi⁷⁰).

Rus hâkimiyeti altında, «Müslümanlar İttifakı» Rusya'da çalışamaz hale geldi. Buna mukabil, Duma'daki Müslüman Grubu⁷¹), bilhas- sa 1916 yılında faaliyet gösterdi ve Türkistan'daki ayaklanmayı müdafaa etmeye teşebbüs etti. 1916'nın sonunda bu grup, Kerenskiy baş-

(68) Jaeschke, Lozan; Togan, bugünkü, s. 477 - 78.

(69) Küçük Cüz ile Rusya arasında yapılan 1735 anlaşması gereğince Rusya, Küçük Cüz topraklarını muhafazasına almayı ve Kazaklara terketmeyi taahhüt etmişti. Bununla beraber Rusya, anlaşmaya sadık kalmadı ve Kazakların toprakları Rus kolonistlerine verilmişti. Bu yüzden toprak meselesi çözümünde Kazaklarla Ruslar arasında ihtilâf meydana geldi.

(70) Jaeschke, Lozan; Togan, Bugünkü, s. 478.

(71) I. Duma'ya (1906) Türkistan'dan hiç bir milletvekilli alınmadı. 2. Duma için Türkistan Genel Valiliği'nden 7 Rus ve 6 Türkistanlı milletvekilinin seçimine müsaade edildi. 2. Duma'daki Türkistanlı milletvekilleri şunlardı: Nur-Verdi Mahmud Kul-Han (Hazer bölgesi), Taşpolat Abdul-Halîk Calıloğlu (Semerkand), Muhammedcan Tınıspayev = Tınısbay (Yedi-Su bölgesi), Salihcan Muhammedcanoğlu (Fergana), Veli-Ulah Allahbergenov (Sır-Derya), Abduvahid Kari (Taşkent) Ksl. Togan, Bugünkü, s. 347 ff; Hayit, Die nationalen Regierungen, s. 12, dipnot 47; Pyaskovskij, Revoluciya, s. 535 - 36. Bozkır Genel Valiliği'nden şunlardı: Ali Han Bökey-Han, Bahtcan Karatay, Kalın Alkışbay, Ahmed Pırmcan, Şah-Mardan Kuşçigul. 3. ve 4. Duma'ya Türkistan Genel Valiliği'nden hiç bir vekil alınmadı. Ksl. Pyaskovskij, Revoluciya, s. 537. Duma'nın Müslüman bölümü, Türkistanlılar hariç, diğer Müslümanlardan teşekkül etmişti.

kanlığında bir Duma komisyonunu, ayaklanmanın sebeplerini incelemek üzere Türkistan'a göndermeye muvaffak oldu. Bu komisyon, halkın kötü talihini hafifletemedi; yalnız Rus Hükûmeti'ni, Türkistan'daki kışkırtıcı ve insafsız icraatından dolayı suçladı.

6. 1916 Yılında Türkistan'ın Milli İsyanı

I. Cihan Savaşı, Türkistan'da millî şuurun gelişimine vesile oldu. Millî çevreler, Rusya'nın savaşı kaybetmesi halinde, imparatorluğun dağılacağı düşüncesinde idi. Neticede, Türkistan'ın hürriyete kavuşması kolaylaşabilirdi. Rusya'nın sıkışık bir savaş içinde bulunması, Türkistan'da faal bir kurtuluş hareketine adım atılmasına imkân verdi. Millî hareket önderleri (Türkistan'da reformcular ve Bozkır Genel Valiliği'nde Alaş Ordacılar), millî kurtuluş savaşını başlatmak için bahane aradılar. Rusların aldığı bazı tedbirler, onlara bir bahane teşkil etti.

Şubat 1916'da, Rus basınında ve bilhassa «*Türkistan Haberleri*» (Türkistanskiy Vedomosti) gazetesinde, şimdiye kadar askerî hizmete alınmayan yabancı milletleri, cephe hizmetlerinde (inşaat) çalıştırmak üzere Rus Hükûmetinin seferber etmek istediği haberi yayınlandı. Bu basın haberleri, bilhassa Türkistan'da şiddetli tepkilere yol açtı. Bundan sonra, Mayıs 1916'da Semerkant'ta nizam-ı ceditçilerin yetkili bir manevî önderi olan *Mahmut Hoca Behbudî*'nin evinde Türkistan millî çevreleri toplandılar. Toplantıya, ceditçilerin önderlerinden olan *Münevver Kârî*, *Pehlivan Niyaz*, *Osman Hoca*, *Kârî Kâmil* ve *Abidcan Mahmud* iştirak ettiler; ve Türkistan'daki durumu müzakere ettiler. Burada, Türkistanlıların cephe hizmetleri için seferber edilmesi halinde narâzlık (protesto) mahiyetinde bir ayaklanmanın başlatılması ve Türkistan için hürriyet talep edilmesi kararlaştırıldı⁽⁷²⁾. Türkistanlıların, cephe hizmetleri için seferber edilmeleri konusunda görüşler çeşitli idi. Türkistan Genel Valiliği'nde her türlü seferberliğe karşı çıkıldığı halde, *Ali Han*, *Bökey Han* ve *Ahmet Baytursun* başkanlığındaki Bozkır Genel Valiliği (Alaş Ordacılar) millî hareket yönetimi, Avrupa silâhlarını ve savaş usûllerini tanıma fırsatını bulurlar diye, Kazak-Türklerinin, Rus ordusunda askerî hizmet görmeleri fikrini savundular. Bundan başka, bu vesile ile arazi probleminin halledilmesine (göçmen akımının durudurulması ve alınan arazinin geri verilmesi) ve diğer problemlere dikkati çekmek istiyorlardı⁽⁷³⁾.

(72) Baysun, *Türkistan*, s. 18 - 19.

(73) Benzing, *Das turkestanische Volk*, s. 117 - 118.

8 temmuz 1916'da (eski hesaba göre 25 haziran) Rus Hükûmeti, yabancı milletlerden cephe hizmetleri için işlîfade edilmesi konusunda Çar'ın seferberlikle ilgili emirnamesini yayınladı⁷⁴). Ruslar, 'Türkistan Genel Valiliği'nden 250.000⁷⁵); Bozkır Genel Valiliği'nden de 234.055 Türkistanlıyı⁷⁶) cephe hizmetleri için askere almak niyetinde idi. Bu emirname, Rusya'nın, eşit haklara sahip bir vatandaşı olarak asla muamele görmemiş Türkistan halkına karşı, haksız bir yük-tü. Burada savaş kanunları hâkimdi. Türkistan, Duma'ya milletve-kili gönderme hakkına bile sahip değildi. Savaş esnasında, Türkistan, tamamen istismar edilmişti. Bu şartlar altında, eşit muameleye tâbi tutulmayan yabancı milletler saflarından, Rusya'nın kurtarılması için cephe hizmetlerine gönderilmek üzere, yarım milyon insanın askere alınmasına cesaret ediliyordu. Türkistan halkı, çabuk tepki gösterdi. Bu emirnameye karşı normal bir gösteri, halkın ilk tepkisi oldu. Rus-ların, göstericilere karşı ateş açması üzerine; kendilerini ölümün bek-lediğini bile bile, Ruslara karşı ilkel araçlarla (taş, sopa ve balta) ayak-lanmalar kaçınılmaz oldu. Böylece, 1916 temmuzunun başında millî ayaklanma başlamış oldu.

Hocent şehri, isyanın merkezi oldu. 16 temmuzda Rus polis mü-dürü *Ustimoviç*, seferberlik planını görüşmek için yerli memurlarını (Aksakalları) topladı ve askere alınmaya elverişli şahısların bir liste-sini hazırlamalarını istedi. 16 temmuz akşamı, 1000'e yakın şahıs, Mas-lehat Şeyh camiinde toplanarak *Ustimoviç*'in, listeleri düzenlemekten vazgeçmesini talep ettiler. 17 temmuzda göstericiler, belediye reisi *Mirza Bahadır Mirza Kâsım*'ın makamı önüne gelerek kendisinden Rus makamlarının, seferberlik planlarını durdurmaları için nüfuzu-nu kullanması çağrısında bulundular. *Ustimoviç*, göstericileri dağıt-maya çalıştı; fakat halk, Rus makamlarının bulunduğu şehir kesimi-ne doğru yürüdü. Bir Rus ithamnamesine göre, bazı göstericiler «*Hür-riyet! Hürriyet*» çağrıları ile diğer göstericileri cesaretlendirdiler⁷⁷).

Göstericilerden *Cora Azimbay* ile *Kara Âlimhan*, polis karakolunu bastılar. *Ustimoviç*, göstericilere ateş açma emrini verdi ve ordudan

(74) Kararnameye dair metin: Benzing, s. 117 - 118. YT. 1936, No: 80 / 81'de bu-lunmaktadır. s. 11. Pyaskovskiy, *Vostanie 1916 goda*, s. 25 - 26'da yayınlamıştır.

(75) Sir Derya bölgesinden 87.000, Yedi Suda'dan 60.000, Fergana'dan 50.000, Se-merkand'dan 38.000, Hazer ötesinden 15.000 kişi seferber edildi. Ksl. Pyas-kovskiy, *Vostanie*, s. 77.

(76) Akmolla bölgesinden 48.316, Semipalatinsk 85.479, Ural'dan 50.270 ve Tur-gay'dan 50.000'e yakın insan seferber edildi. Ksl. Tursunov, *Vostanie*, s. 193.

(77) Bunlar: *Abdu Madamin*, *Dalabay Maşarifoğlu*, *Yahya Kârî Allımcın*, *İşan Mirza Orun* idiler.

bir hazır kuvvet birliği istedi. Bu andan itibaren polis ve hazır kuvvet, ateş açmak suretiyle göstericileri dağıttı. 18 temmuzda Hocent çevresi Urgut'ta 2000 Türkistanlının ayaklanması; 20 temmuzda *Molla Osman Abdü'r-Resul*'ün yönettiği Semerkand Sancağı Dağbit Kazası ayaklanması başladı. Silâhlı olmayan bu son isyancılara karşı 150 asker gönderildi. Ayaklanma alevi, 26 temmuzda Cizzak'da özel bir durum aldı. Bu kazada ayaklanmayı, 68 yaşında olan *Abdurrahman Civatşi* (Abdurrahman Hoca Abdülgaaffaroğlu), Çarcoy Beyi'nin oğlu (babası Rus işgaline karşı savaşta ölmüştür) ve *İşan Nasır-Hoca* yönettiler. Ayaklananlar, *Civatşi*'yi kendilerine bey seçtiler. Zamin kazasında, *İşan Kasım Hoca*, «cihat» ilân etti. Sansar köyünde ayaklanmayı, *Çankul* ve *Torakul Turdî Bey* kardeşler yönettiler. Böylece, bağımsızlık hareketi başladı. Hareketin parolası, «Çar ve Ruslar defolsun!.. Müslümanlara hürriyet isteriz!.. Biz, İslâm devleti kurmak istiyoruz» idi⁷⁸).

Ayaklananlara karşı, Yarbay *İvanov* ve *Popengut* komutasında birlikler gönderildi. Bilhassa Cizzak'ta Ruslar, korkunç bir katliam yaptılar⁷⁹). Muhtemelen Asya ve Afrika'daki milli hareketler tarihi, bunun benzerine şahit olmamışlardır. Cizzak ayaklanmasını, 7 ağustosta bastırabildiler. Bundan sonra Ruslar, halk arasından 184 kişiyi ölüme mahkûm ettiler. Bununla, Türkistan halkı ürkütülemedi. Temmuz - ağustos 1916'da ayaklanma dalgası, hemen hemen Türkistan'ın bütün bölgelerine yayıldı⁸⁰). 1916 ayaklanması, Türkistan'daki diğer ayaklanmalara nisbetle halkın her tabakasının iştirakiyle bütün

(78) Tursunov, *Vostanle*, s. 235; Benzing, *Das türkestanische Volk*, s. 121: «Türkistan bağımsız bir ülke olarak ilân edihneldi.»

(79) Duma milletvekili *Caferov*, Duma'nın 13 aralık 1916 oturumunda şu açıklamayı yaptı: «Cezalandırma birliği Cizzak Sancağı'nın içlerine kadar uzandı ve yerli palto giyen herkesi yere serdiler.» Cezalandırma birliğine, yol boyunca tüm halkı ve köyleri yoketmesi emri verilmişti. Ksl. Tursunov, *Vostanle*, s. 248. Tursunov, her şeye rağmen Cizzak ayaklanmasını «Rus ve Özbek halkları arasındaki dostluğa zarar vermiş» olmasından dolayı bir halk hareketi olarak kabul etmemekte ve bunu gerici bir hareket olarak görmektedir. Ksl. Tursunov, *Vostanle*, s. 247. Cizzak'ın eski kesimi yerle bir edildi. Cizzak çevresinde tam 50 köy tamamen tahrip edildi. Ksl. Benzing, *Das turkestanische Volk*, s. 121. Cesetlerin toplanması için Alman ve Avusturyalı esirler kullanıldı. Ksl. YT. 1936, No. 80/81, s. 15 - 24.

(80) Türkistan Genel Valisi *Kuropatkin*'in Çar II. Nikolay'a 22 şubat 1917'de göndermiş olduğu rapordan, ayaklanmanın şu kesimlerde toplandığı görülmektedir: Merkezî Cizzak'ta olan Semerkand bölgesi, Sır Derya bölgesi, merkezî Taşkent (ayaklanma tarihi: 24 temmuz 1916), Fergana bölgesi (ayaklanma 22 temmuzda Andıcan'da, ve 30 temmuzda Ağıt'ta başladı). Yedi-Su bölgesi (Alma-Ata'da ve Pışpek sancağının 17 kazasında 2 ağustosta). Hazer-ötesi Atrek bölgesi (15 - 16 ağustos 1916'da). Daha tam bilgi için bak. Pyaskovskiy,

eyaletlerde meydana gelmiş olması bakımından, millî bir kıyam sayılır.

Türkistan için ümit dolu, Ruslar için ise korkunç olan bu ayaklanma, birkaç kişinin teşebbüsü ile meydana geldi. Ayaklanma, merkezî bir yönetime sahip değildi. Çünkü, polis ve askerî kontrol tedbirleri altında, münferit köylerin ayaklanma önderlerinin dahi, aralarında bağlantı kurmaları imkânsızdı. Ayaklanma, şimşek sür'atî ile meydana geldi. Rusların karşı tedbirleri de ona göre sür'atli oldu. Rusya Hariciye Bakanı yardımcısı *D. A. Frolov*, 26 temmuz 1916'da, ayaklanmanın baş suçlusu olan önderlerinin çok sert bir şekilde cezalandırılmasını emretti. 20 ağustosta, Türkistan Genel Valisi *Kuropatkin*, Bozkır Genel Valisi *N. A. Suhomlinov*, kendi bölgelerindeki ayaklanmaları bastırmakla bizzat meşgul oldular. Rus silâhlarına karşı koymanın imkânsızlığı içinde ayaklananlar, cesaretlerine rağmen mağlûbiyet acısını tattılar. Dıştan hiç bir surette yardım görmediler. Bu yüzden, Almanya ve Türkiye'nin (Osmanlı İmparatorluğu), ayaklanmaya sebep oldukları ve onu desteklediklerine dair Rus iddiaları, esastan mahrum bir iddia olarak kaldı.

Ayaklanmanın bastırılması, 8 şubat 1917'ye kadar sürdü. Buna karşılık Turgay Bölgesi'nde ve Çatkal Dağları'nda ayaklanma 1917'nin sonuna kadar devam etti. *Kuropatkin*'in, Çar'a göndermiş olduğu 22 şubat 1917 tarihli raporuna göre, Türkistan Genel Valiliği'nde, ayaklanmaya karşı savaşta 14 tabur, 37 Kazaçık yüzlüğü, 42 top ve 69 makineli tüfek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ruslardan 97 ölü, 86 yaralı verildiğini, 76 askerin kayıp olduğunu bildirmiştir. Rus göçmenlerinden (kolonist) 2325 kişi öldürülmüş, 9000 ailenin işletmesi tahrip edilmiştir⁽⁸¹⁾. Ayaklanmalara karşı verilen savaşta, ordu birliklerinden başka, silâhlendirilmiş Rus göçmenleri de kullanıldı. Meselâ; 1916'daki Yedi-Su ayaklanması esnasında 6000 göçmen; Sir Derya bölgesinde

Vostanie, s. 87 - 100. *Kuropatkin*, her bölge için ayaklanma yerine dair bir harita hazırlamıştı. Bu harita şimdiye kadar ayaklanma tarihi ile ilgili Sovyet incelemelerinin hiç birinde tekrar yayınlanmadı. Bozkır Genel Valiliği'nde ayaklanmanın meydana gelişî üzerine bak. *Pyaskovskiy*, *Vostanie*, s. 485 - 634. (Rus makamlarının raporları).

- (81) *Pyaskovskiy*, *Vostanie*, s. 97; YT. 1936, No. 80/81, s. 12. Ayaklanmalara karşı harbe giren Rus askerlerinin sayısı hakkında *Kuropatkin*'in vermiş olduğu sayı şüphe uyandırmaktadır. *Sapargaliev*, *Karatelnaya politika*, s. 61'de, Yedi-Su bölgesinde ağustos 1916'da 8.750 Rus piyade askerinin, 3.900 Kazaçık süvarisinin, 16 top ve 47 makineli tüfeğin bulunduğunu zikretmişti. Bozkır Genel Valiliği'nde ayaklanmalara karşı harekâta, nizâmî birliklerden 21 bölük, 22 Kazaçık bölüğü ve 14 top ile 17 makineli tüfek katılmıştı. Ksl. *Sapargaliev*, *O podavlenie*, s. 16.

1770 göçmen, ve Fergana bölgesinde 1000 göçmen silâhlandırılmıştı. 1917 ocak ve mart arasında ise 5950 göçmen (Rus kolonisti) silâhlandırıldı⁸²). Bozkır Genel Valiliği'ndeki Rus kayıpları, Türkistan Genel Valiliği'ndekilerden az olmasa gerek. Zira, burada da çetin çarpışmalar oldu.

Türkistan ayaklanmacılarına karşı yürüttükleri savaşta Ruslar, «Yerli halk bilmelidir ki, akıtılan Rus kanının intikamı, sadece suçluların asılması ile değil; arazilerinin müsadere edilmesi ile de alınacaktır» gayesiyle hareket ettiler⁸³). Bu görüş sebebiyle, ayaklanmalara karşı, insafsızca davrandılar. Ayaklanmaya katılanları, ele geçirdikleri yerde öldürdüler. *Kuropatkin*, 16 ağustos 1916'da, cezalandırma birliklerine, ayaklanmaların öldürülmesi; atlarının, davarlarının, arazi ve mallarının mutlaka müsadere edilmesi emrini verdi. Cezalandırma birlikleri, sadece Pişpek ve Prjevalskiy (Kara Köl) kazasında 30.000'den fazla Kırgız'ı öldürdüler⁸⁴). Ayaklanmaya iştirak edenler ve etmeyenler, çarpışmalar esnasında hayatlarını kaybetmiş oldular. Bunların sayısı, herhalde yüksek olmalıdır, çünkü, cezalandırma birliklerinin (Karatel'naya otryadov) insafsız davranışı bir yandan⁸⁵), ve ayaklanma esnasında kurulan seferî askerî mahkemelerin duruşmaları diğer yandan, her yerde kitle halinde idamlar yapılıyordu. Halkın tüm kaybının, bilhassa Kazaklarınkinin, 673.000 kişi olduğu zikredilir⁸⁶). Ayaklanmanın bastırılmasından sonra, ayaklanma önderlerinden 347 kişi ölüme; 228 kişi ağır hapis cezasına ve 129 kişi hürriyet kısıtlamasına mahkûm edildiler. Hüküm icra edildi. Yedi-Su bölgesinde alınan cezalandırma tedbirleri neticesinde, yerli halkın yüzde otuzu yok edildi⁸⁷).

Ayaklanma esnasında göstermiş oldukları sadakattan dolayı Rus göçmenlerine, Cizzak Sancağı'nda 2000, Yedi-Su bölgesinde 2.510.000 hektar arazi, hediye edilmiştir. 168.000'e yakın Türkistanlı Sibirya'ya

(82) Sapargaliev, *Karatelnaya politika*, s. 73 - 74.

(83) *Kuropatkin*'in Çar'a göndermiş olduğu rapordan. Ksl. Pyaskovskiy, *Vostanie*, s. 97.

(84) Usenbaev, *Vostanie*, s. 223.

(85) Rus cezalandırma birliklerinin tecavüz metodlarını ayrıntıları ile Sapargaliev, *Karatelnaya politika*, s. 297 - 358'de tafsilâtlı bir surette araştırmıştır.

(86) Spuler, *Geschichte Mittelasien*, s. 276.

(87) Ruskulov, *İz istorii bor'by*, NV. 1942, No. 6, s. 267 - 68'de; Abdül-Kadir (İnan), 1916'ncı sene Türkistan umum kıyamı, «Yeni Türkistan» dergisi, İstanbul 1928, No. 2 - 3, s. 17. *Kuropatkin* 1 şubat 1917'de ölüm kararını onayladı. Ksl. Hayit, *Türkistan im XX. Jahrh.*, s. 48. Ayaklanmadan önce Alma-Ata, Yarkent, Pişpek, Kara-Köl ve Lepsî'de 89.864 aile yaşıyordu. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra geride sadece 30.787 aile kaldı. (Kayıplar, 59.077 aile idi) Ksl. Temiroğlu, *Türkistan'daki 16 yılğı kazgışı*, YT. 1931, No. 24, s. 11 - 17.

sürüldü. 300.000'e yakın Kazak ve Kırgız, Doğu Türkistan'a kaçmak zorunda kaldı⁸⁸). Memleket, bir enkaz yığını mazarasını aldı. Ayaklanma, tam hasat zamanında başladığından, açlık başgösterdi. Ruslar, Rus hâkimiyetine hürmet ve riayet anlamında her yerlinin, bir Rus subayını gördüğünde durması ve diz çökerek selâmlaması için emir çıkardılar.

Ayaklanmanın sonucu üzerine Rusya'nın sosyal ihtilâlcilerinin önderi *Kerenskiy*, 13 aralık 1916'da Duma'da, Rus Hükûmeti'ni şu şekilde suçladı :

«*Mevcut savaş cephelerine bir de, yeni bir Türkistan cephesi ilâve edildi... Beyler, Türkistan, Kırgız (= Kazak) ve Bozkır bölgeleri, Tula veya Tambovskiy eyaletleri değildir. Bunlara, İngiliz ve Fransızların, müstemlekelerine bakmaya alıştıkları gözle bakmak gerekir*»⁸⁹).

Türkistanlılar tarafından ise Ruslar, Genel Vali *Kuropatkin*'in de bulunduğu bir toplantıda, avukat *Ubeydullah Hoca*'nın şu muahezesini işitmek zorunda kaldılar :

«*Başlangıçta, buraya (Türkistan'a - müellif) Rus cemiyetinin sadece aşağı tabakaları, vicdansız insanlar, hırsızlar ve sömürücüler geldiler. Henüz şimdi, gerçek Rus aydınlarını tanıdık. Ne var ki, memleketimizde hâlâ hırsızlar hüküm sürmektedir*»⁹⁰). Bunun üzerine, Taşkent'te toplantıya katılan Ruslar, *Kuropatkin* dahil sustular.

Türkistan'ın 1916 millî isyanı, Rus İmparatorluğu tarihinde genel bir durum idi. Türkistan millî mücadelesinde ise; hürriyet için cesurane ve kanlı bir irade tezahürü idi. Türkistan'ın bu iradesi, asker ve silâh yardımı ile kırılabildi. Fakat, ayaklanma, Çarlığın devrilmesini hızlandırdı. Çarlık, ayaklanmayı bastırdı, fakat kendini kurtaramadı ve yıkıldı. Türkistan'ın 1916 yılındaki ayaklanması, günümüze kadar sürdürülen araştırmaların ve yorumların konusu oldu⁹¹).

(88) Spuler, *Geschichte*, s. 276; Usenbaev, *Vostanie*, s. 236.

(89) Tursunov, *Vostanie*, s. 200.

(90) Benzing, *Das türkistanische Volk*, s. 133.

(91) Ayaklanma üzerine ilk derleme olarak Avrupa'da geçerli eser, Naval Staff of Admiralty, *A manual of the Turanians and Panturanism*, (Oxford 1918, s. 234 - 89) idi. Bunun ardından Almanca olarak Benzing'in *Das Turkestanische Volk*, adlı eseri takip etti. Bak. sayfa 116 - 57. Diğer yeni bir araştırma A.Birleşik Devletleri'nde yapıldı: Sokol, *The Revolt*; konuyu Türkçe olarak Togan, *Bugünkü*, s. 336 - 345 inceledi.

Sovyetler Birliği tarihçileri, ayaklanma problemleri ile en geniş şekilde meşgul oldular. 1950 yılına kadar yürütülen mütalaalardaki temayül şu idi: Ayaklanma millî bir hareket olup antiemperyalist mahiyette idi. 1950'den sonra, amacı hürriyet olan ayaklanmanın ilerici olduğu, fakat ayrılıkçı ve

1916 ayaklanmasının sonucu üzerine şunu belirtmelidir ki, memleketin Ruslar tarafından işgalinden beri Türkistan kurtuluş hareketleri, kendi kuvvetleri ile millî kurtuluşa kavuşamamıştır. Bu yüzden, Rusya'nın, içten bir ihtilâl ile, veya dıştan askerî bir yenilgi ile yıkılmasına bel bağlanmıştır.

Şubat (1917) ihtilâli ile Rusya'nın yıkılması, Türkistan millî çevrelerine; millî siyaset taleplerini Çarlık devrinden daha açık ve seçik bir surette dile getirmeleri için fırsat verdi.

Rus aleyhtarı olması dolayısıyla gerici (reaksiyoner) bir hareket olduğu görüşü öne sürüldü. Bu mütalaalar dışında aşağıda adı geçen Sovyet ilim adamları, bu ayaklanma üzerine olaylara dayalı bilgiler sunmaktadırlar: Bojko, Vostanie; Galuzo-Bojko, Vostanie; Ruskulov, Vostanie Tuzemtsev; a.g.y., Vostanie Tuzemtsev Kirgizistane; Broydo, Materialy k istorii; Kharlamov, Vostanie turgayskikh; Süleymanov, B. (Yayınlayan), Vostanie; Erşov-Filippov, Vostanie; Galuzo, Voorujenie; Federov, Orta Asya'da, s. 84 - 127; Tursunov, Vostanie (s. 416 - 27: Eserler fihristi); Pyaskovskiy, (yayınl.), Vostanie (793 sayfa: Belgeler Koleksiyonu, eser fihristi yoktur. Fakat arşiv kaynaklarına dair atıflar yapar); Mikleşevskij, Sotsialnoe dviženie; Çekaninskiy, Vostanie; Şestakov, Vostanie; Vostanie 1916 goda v Kirgizistane; Dokumenty i materialy Sobrannye L. V. Lesnoy, Moskova 1937, 166 sayfa; Eleuov, O Kharakter; Süleymanov, B., Osnovny voprosy; Tursunov, Ch. 50 let vostaniya; Tursunov, Eleuov, Zimma, Kuliev, O Kharaktere Vostaniya «Materialy... dooktyabr skoy period»de yayınlanan (s. 277 - 409). Ayaklanma problemi üzerine Sovyet yazıları hayli geniştir; bu sebepten kendine mahsus özel bir bibliyografyaya lüzum vardır. Bunlardan bazıları örnek kabilinden burada zikredilmiştir.

Ayaklanma konusu üzerine şu eserlere de bakılabilir :

Mustafa Çokayoğlu, 1916'ncı yılgi Kozgaliş haqqında bolşevikler yalğanı, YT. 1931'de, No. 24, s. 4 - 10; Temiroğlu (= Dr. Oktay), Türkistan'daki 16'ncı yılgi qozgaliş, YT. 1931, No. 24, s. 11 - 17; V. Kayum Han, 1916 yıl kozgalanı, MT. 1966, No. 117, s. 3 - 13; Hayit, Die nationalen Regierungen, s. 12 - 13, a.g.e., TÜRKESTAN IM XX. JAHRH., s. 28 - 30; A. İnan, Türkistan'da 1916 yılındaki ayaklanma, «Türk Kültürü» No. 12, s. 26 - 30.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

1917 YILI RUS İHTİLÂLLERİNİN ETKİLERİ ZAMANINDA TÜRKİSTAN

A. ŞUBAT İHTİLÂLİ VE TÜRKİSTAN'A ETKİLERİ

1. Türkistan'daki Rus idaresine Şubat İhtilâli'nin Etkileri

Rus Sosyal Demokratları, Anayasal Demokratlar (*Kadetler*) ve Sosyal Devrimciler tarafından 12 mart 1917'de (eski stile göre: 27 şubat) başlatılan ihtilâl, 300 yıllık *Romanov Hanedanı* hâkimiyetinin sonunu hazırladı. Bu devrilmeyi, başta Türkistanlılar olmak üzere, ezilen milletler büyük bir sevinçle karşıladılar. Ne var ki, Şubat İhtilâli¹⁾, Türkistan'ın beklediklerini getirmede ve getiremezdi de. Sosyal Demokratlar Hükûmeti'nin daha ilk tamimi; «*Bütün memurlar ve askerler, bulundukları yerde kalacaklar*»²⁾, şeklindeydi. Bu tamim, Çarlık Rusyası ordusuna ve memurlarına, Türkistan'daki eski vazifelerini sürdürmeleri hususunda kanunî bir mesnet hazırladı. İhtilâl ve I. Cihan Savaşı'nın birçok önderleri, hizmet yıllarının bir kısmını, ordu eğitimi için iyi imkânları olan Taşkent'te geçirmişlerdi³⁾. Türkistan'ın bu başkenti, her şeyden önce Rusya'nın askerî bir merkezi idi⁴⁾. Ruslar, Türkistan'daki hâkimiyetlerini bu merkezden muhafaza etmeye çalıştılar.

Çarlığın devrilmesi, durumu biraz daha kötüleştirdi. Çünkü, Türkistan'da bulunan Ruslar ve cephe kaçakları, memleketi durmadan

(1) İncelemede «Şubat İhtilâli» kaydı kabul edilmiştir. Çünkü ihtilâl, yeni zaman hesaplanmasını yürürlüğe koyan Bolşevikler tarafından eski zaman hesaplamasına göre şubatta gerçekleştirilmişti. Bundan başka ihtilâl, kaynaklarda genellikle «Mart» olarak değil, bilakis Şubat İhtilâli olarak bilinmektedir.

(2) Madarov, K., *Konterrevolyutsiya i Vremennoe pravitelstvo*, «Komunist», 1935, No. 3, s. 27.

(3) Kerenskiy Hükûmeti'ne karşı temmuz 1917'de ayaklanmayı yönetmiş olan General Kornilov, Taşkent'te bir yüzbaşı idi. Kerenskiy'nin bizzat kendisi yüksek öğrenim yıllarını Taşkent'te geçirmiştir. Babası Taşkent'te okul müfettişi idi.

(4) Kerenskiy, A., *Erinnerungen*, s. 366.

yağma ediyorlardı. Cephe hizmetleri için zorla seferber edilmiş olan Türkistanlılar, gönderildikleri yerlerde kaldılar. Nisan 1917 başlarında 6.000 Türkistanlı, cepheye doğru yol alıyordu. Şubat İhtilâli'nden sonra bunlar başıboş olarak ortalıkta kaldılar⁵⁾. Ulaşım güçlükleri yüzünden yurtlarına dönemiyorlardı. Çarlığın devrilmesinden sonra Türkistan'ın millî-siyasî durumu, eski halinde kaldı. Yeti-Suv (Semireçe) bölgesinde ayaklanmalar hâlâ devam ediyordu⁶⁾. Ruslar, kendilerini, eskiden olduğu gibi, «memleketin efendisi» olarak görüyorlardı. Ordu ve yeni gelen askerlerle Türkistanlılardan korunmaları için silâhlandırmış oldukları Rus göçmenlerinin yardımı ile memleket halkını baskı altında tutuyorlardı. Fakat, kısa zamanda ilk karşı hareketler göze çarpmaya başladı. 28 - 30 mart 1917'de, 4. Duma⁷⁾ Müslüman milletvekilleri, Petersburg'da bir toplantı yaptı. Bu toplantıda, bütün Türkler ve Müslümanlar için, Rusya'nın, diğer vatandaşlarına tanıdığı siyasî, kültürel ve iktisadî eşitlik istendi. Ayrıca, bir kongrenin toplanması için karar alındı ve bunun için de bir teşkilât komisyonu seçildi⁸⁾.

Mart sonunda Ruslar, Taşkent'te inisiyatifi ele geçirerek «İşçi, Asker ve Köylü Şûrası»nı kurdular⁹⁾. Bu şûrada Türkistanlıların iştiraki yüzde beşten fazla değildi¹⁰⁾. Şûrada henüz bir ay öncesine kadar «*Majesteleri namına*» sahneye çıkan sabık Çarlık memur ve generalleri, şimdi «*İhtilâlciler adına*» konuşuyorlardı. Şûranın başlıca Rus temsilcileri; 1898 yılında Andıcan ayaklanmasından sonra İslâm din adamlarını camide namaz kılmaları için toplayan ve secde ettiklerinde başlarını ayakları ile çiğneyen general *Duhovskiy* ile, 1864'te Taşkent'e saldırdığında bir genç subay iken «*Türkistanlılara karşı insafsızca davranılmasını ve sürekli olarak Rus tokadını göstermeyi*»¹¹⁾ emreden general *Ayvanov*, ve 1914 yılında «*Türkistanskiy Vedomosti*» (Türkistan Haberleri)nde, «*Rus Mujiği (köylüsü) ve Türkistanlı*» adlı makalesinde; «*Rus mujiğinin çizmesi, bir Türkistan azizinden daha iyidir*»¹²⁾ diye yazan general *Samsonov*'du. Bu generaller, camilere Çar'ın resminin asılmasını ve Çar için dua edilmesini emredenlerdi. Bunlardan başka bu şûraya; bir Rus memuruna veya subayına rastla-

(5) «Kızıl Özbekistan», 17.4.1935.

(6) Togan, Bugünkü, s. 336.

(7) von Mende, Der nationale Kampf, s. 121.

(8) «Teşkilât Komisyonu», kendine resmî olarak «Rusya Müslümanlarının Geçici Merkez Bürosu» diyordu. Ksl. Mende, s. 121.

(9) Olzscha-Cleinow, Turkestan, s. 365.

(10) Çokayoğlu, 1917'nci yıl, s. 27.

(11) Çokayoğlu (10), s. 25.

(12) Çokayoğlu (10), s. 25.

dığında her Türkistanlının ayağa kalkmasını ve diz çökerek selâmlamasını 3 ağustos 1916'da emretmiş olan general *Martens* de katılmıştı¹³). Rusya'nın Türkistan politikasını değiştirmesi, şûranın bu üyelerinden beklenemezdi.

İhtilâlcı Rus hükûmeti, «*Türkistan idaresini yeniden düzenledi*»¹⁴). Nisan başlarında askerî hükûmet lâğvedildi, ve bir «*Geçici Hükûmet Encümeni*»nin kurulması ile *Şçepkin* görevlendirildi¹⁵). Bu şahıs uzun zamandan beri Türkistan'da görevli olup memleketin müstemlekeleştirilmesinin teşvikçisi olarak tanınmıştı. Öngörülen encümeni, şu üyelerden kurdu: *Proeobracenskiy*, *Ziyapovski*, *Elpatovski*, *Şkapskiy*, *General Davlatçin*, *Sadri Maksudî*, *Muhammedcan Tınışbay* ve *Ali Han Bökey Han*¹⁶).

Hükûmet encümeninin bu dokuz üyesinden *Bökey Han*, katiyen Taşkent'te bulunmamıştı. Diğer üyeler hakkında aşağıdaki bilgiler, bir fikir vermektedir: *Şçepkin*, Kadet Partisi'nin en ileri gelen bir üyesiydi. *Proeobracenskiy*, Rus Sosyal Devrimci Partisi üyesiydi. *Ziyapovski*, lise öğrenimini Taşkent'te yapmış ve *Kerenskiy* tarafından Türkistan meseleleri uzmanı olarak encümene alınması teklif edilmişti. *Elpatovski*, ihtilâlden bir yıl önce avukat olarak Türkistan'a gelmişti ve memleketin ahvali hakkında hemen hemen hiç bir bilgisi yoktu. *Şkapskiy*, Sosyal Demokrat Partisi üyesi olup Türkistan meselelerini yakından biliyordu.

Geçici Hükûmet Encümeni'nin (Kornitesi) Türkistan temsilcileri şunlardı: Bir Tatar olan ve Kadet Partisi üyesi General *Davlatçin*'in mevkiî, şu beyanı ile dikkati çeker: «*Ben bir askerim, siyaset ile hiç bir ilgim yoktur*»¹⁷); *Sadri Maksudî* (Tatar), Duma milletvekili idi. Müslümanlar arasında otoritesi olan bir şahsiyetti; fakat bir siyasi olarak, Kadet Partisi direktiflerine bağlı idi. *Tınışbay*, Kadet Partisi üyesi ve aynı zamanda Alaş Orda hareketine mensuptu. Duma milletvekili olan Türkistanlı (Kazak) bir zattı. Bu üç Türkistan üyesi, encümende fazla bir şey elde edemediler. Çünkü, çoğunlukta olan Ruslar, Türkistanlı üyelerin tekliflerinin yürürlüğe girmesine engel oldular. Hükûmet Encümeni, *Şçepkin* başkanlığında gereği gibi iş göremedi. Çün-

(13) Çokayoğlu (10), s. 25.

(14) Kerenskiy, *Erinmerungen*, s. 177.

(15) Olzscha-Cleinow, *Turkestan*, s. 371.

(16) Castagné, *Le Turkestan*, RMM'de, C. 50, s. 37. Türkistan idaresinin yeniden düzenlenmesi için sorumlu 9 üyeli encümen teşekkül etti. Bunlardan altısı Rusya geçici hükûmeti tarafından, ve üçü de bölgeye ait şûra tarafından tesbit edileceklerdi.

(17) YT. 1936, No. 83, s. 17.

kü, Taşkent «İşçiler, Askerler ve Köylüler Şûrası» ile aralarında, kısa zamanda bir siyasî liderlik kavgası başgösterdi. Şçepkin'in Şûra'ya tâbi olması isteniyordu. O ise, buna yanaşmıyordu. Çünkü, Şûra, Hükûmet Encümeni'nin, sadece parlamentonun bir devresi için salâhiyetli bir organ olarak işbaşında kalmasına çalışıyordu ve «ihtilâlcî tutumu» ile, encümenden radikal bir politika izlemesini istiyordu. Bu durum karşısında Şçepkin, Türkistanlıların itimadını ve desteğini kazanmaya çalıştı; fakat başarı elde edemedi. Mustafa Çokay, bu vesile ile şöyle dedi: «Ona yardım edemeyiz; fakat bizim de arzu etmediğimiz bu Hükûmet Encümeni'ne karşı hiç bir tedbir almak istemiyoruz»⁽¹⁸⁾. Halkın menfaatlerini korumayan ve sadece Rus menfaatlerini koruyan Hükûmet Encümeni'nin, Türkistanlılar tarafından desteklenmesi, zaten anlamsız olurdu. Türkistan'daki Rus silâhlı kuvvetleri, Hükûmet Encümeni'nin emrinde olduğundan, onunla mücadele etmek de imkânsızdı.

2. Şubat İhtilâli'nden Sonra Türkistan'ın Millî Çabaları

Şubat İhtilâli olayı ile, sabık Türkistan Genel Valiliği'nde ve Bozkır bölgesinde millî hayat, hareket serbestliği kazandı. Şubat İhtilâli'nden sonra Türkistanlılar, millî - siyasî taleplerini daha açık bir surette dile getirebildiler ve millî amaçlarını Rusya'ya, takip edilmeksizin siyasî bir şekilde arzetme imkânına sahip oldular.

Rusya Demokratik Geçici Hükûmeti, sabık Türkistan Genel Valiliği yerine geçici bir Türkistan Hükûmeti; ve sabık Bozkır Genel Valiliği yerine de (bu bölge için idarî bir encümen yoktu), yürürlükteki özel yönetim mekanizmasını kaldıran ve doğrudan doğruya Rusya'ya bağlı olan bir yönetim getirdi ise de, bu tedbirler Türkistan'ın millî kurtuluşuna hizmet etmedi. Bu bölgelerin, gelecekte bizzat kendi kendini idare etmeleri için; ne Türkistan Hükûmet Encümeni ile Taşkent'teki «İşçiler - Askerler ve Köylüler Şûrası», ne de Petersburg'daki geçici Rus Hükûmeti ve onun Bozkır bölgesindeki, mevziî kalan ve merkeziyetçi bir teşkilât yapısı olmayan «İşçiler - Askerler ve Köylüler Şûrası», en küçük bir tedbir aldılar. Aksine, onlar, Türkistan'a Rus idaresini kabul ettirmeye çalıştılar⁽¹⁹⁾.

Türkistanlılar, kendi hesaplarına, Şubat İhtilâli ile verilen faaliyet serbestliğinden istifade etmeye çalıştılar. Böylece, 17 nisan 1917'de

(18) Çokayoğlu (10), s. 19.

(19) Safarov, Kolonial'naya revolyutsiya, s. 12.

Taşkent'te, 440 delegenin katıldığı «*Türkistan - Müslüman Kongresi*»ni açtılar²⁰). Kongrenin gündeminde, her şeyden önce Rusya'nın devlet şekli ve Türkistan'ın kendi kendini idare etmesiyle alakalı problemlere yer verilmişti. Kongre, «*Rusya'nın gelecekteki devlet şeklinin demokratik - federatif esas üzerine kurulması gerektiğine karar alındı*»²¹). Fakat, bu kararı alırken «*Kendi kendini idare etme hakkı*»nın otonomi yolu ile mi, yoksa Rusya'dan ayrılma yolu ile mi gerçekleştirilmesi düşünüldüğünü açıkça dile getiremedi. Kongrede bulunan Rus vekilleri, Rusya'nın gelecekteki devlet şekli konusunun ve bu devlet içindeki Türkistan'ın yeri meselesinin, tüm Rusya'nın Kurucu Meclisi'ne bırakılması üzerinde ısrar ediyorlardı²²). Bu yüzden kongre, Türkistan'ın geleceği ile ilgili daha kesin bir tasarı hazırlayamadı. Rusya'ya karşı nasıl bir yol izleneceğine dair, Türkistanlı temsilcilerin de henüz açık bir görüşleri yoktu. Rus geçici hükûmetinin, milliyetler politikasındaki kararsızlığı, Rus olmayan milletlerin Rusya yanında alacakları mevki ile ilgili nihai kararları, her seferinde kanun çıkarıcı parlamento'ya havale edileceği hakkındaki fikirleri²³) ve gerek Rus olmayan milletler tarafından ve gerekse Türkistanlılar tarafından «*ihtilâlcî Rus demokrasisi*»ne beslenen fazla güven²⁴), kongrenin kararlarını etkiledi.

Kongre, bundan başka, arazi konusuna el atarak «*Rus göçmenlerine verilmiş olan toprakların tekrar eski sahiplerine iade edilmesini ve başka göçmenlerin Türkistan'a yerleşmesine müsaade edilmesini*» talep etti²⁵). Türkistan'ın, Rus göçmenlere verilmiş olan toprakları *Kerenskiy Hükûmeti* tarafından eski sahiplerine geri verilmedi. Bununla beraber, Türkistan'a artık yeni göçmen gönderilmedi.

Şunu belirtmelidir ki, Türkistanlılar, memleketlerinin Ruslar tarafından işgal edilmesinden bu yana, ilk defa olarak siyasî bir organizasyon halinde birleşme imkânını buldular. Kongrede, avukat *Ubeydullah Hoca*²⁶) tarafından Türkistan için millî ve merkezî bir organın kurulması fikri ortaya atıldı. Kongreye katılmış olan delegelerin,

(20) «*Kommunist*» mecmuası, 1921, III, 4, s. 35. Togan, *Bugünkü*, s. 356.

(21) «*Türk Yurdu*» Yeni Seri, C. 1 - 2, 1340 (= 1924), s. 69.

(22) Kongreye, Türkistan'da yaşayan Ruslar da 93 vekil göndermişlerdi.

(23) Miljukov, *İstoriya vtoroy*, s. 94.

(24) YT. 1935, No. 63, s. 17.

(25) MT. 1943, No. 24, s. 24 - 25.

(26) *Ubeydullah Hoca Asadullah* üzerine bak. Benzing, *Das Turkestanische Volk*, s. 114; Hayit (= Jarçek), *Ubeydullah Hoca Asadullah Hoca*, MT. 1950, No. 67, s. 28 - 30.

bu teklifi onaylaması ile, müzakerelerin sonunda (21.4.1917) «*Türkistan - Müslüman Merkez Şûrası*» kuruldu²⁷⁾.

Kongre, Müslüman Merkez Şûrası icra organını şu şahıslardan seçti: *Mustafa Çokay* (başkan), *Ubeydullah Hoca Asadullah Hoca*, *Abidcan Mahmud*, *Mir Âdil*, *Şah Ahmet Şah İslâm*, *Müfti Mahmud Hoca Behbüdü* ve *Müfti Sadrüddin Han*. «Türkistan Müslüman Merkez Şûrası», Taşkent'teki «İşçiler - Askerler ve Köylüler Şûrası» ile Türkistan Hükûmet Encümeni karşısında. Türkistan'ın menfaatlerini korumak hususunda kongreden talimat aldı.

«Türkistan Müslüman Merkez Şûrası», memlekette «*Millî Merkez*»²⁸⁾ olarak tanındı. Bu Millî Merkez, Türkistan'ın bütün bölgelerinde Millî Merkez'in bölge teşkilâtlarını kurmaya çalıştı. Bu sayede *Nasır Han Tora* önderliğinde Fergana'da; *Behbüdü*'nin idaresinde Semerkand'ta; *Oraz Serdar* idaresinde Hazar ötesi bölgede; *Şah İslâm* idaresinde Sir Derya bölgesinde ve *Tınışbay* idaresinde Yeti-Suv (Yedi Irmak) bölgesinde, bölgesel teşkilâtlar çalışmaya başladı. Millî Merkez'in, diğer Türk kavimleri ile teşriki mesaisi, Rus İmparatorluğu Müslümanlarının mayıs 1917'deki kongresine kadar, bütün teşkilâtları kapsayan bir çerçeve içerisinde yapılmadı; aksine daha ziyade şahsi temaslarla ve Türk kavimlerinin müşterek konferans ve kongrelerine bazı Türkistanlıların iştiraki ile gerçekleştirildi. Türkistan Millî Merkezi'nde, bir Başkir olan *Zeki Velidî*, Rus dilini iyi bilmesi dolayısıyla sekreter olarak görevliydi. Ayrıca, Taşkent'te «*Uluğ-Türkistan*» gazetesini çıkaran İdil Türkü (Tatar) *Kebir Bekir* ve yine Taşkent'te «*Türk Eli*» gazetesini çıkaran Azerbaycanlı *Efendi Zade*, bu merkezde görev almışlardı. Hepsi de, Türk kavimlerinin ortak menfaatlerini dile getirmeye çalışıyorlardı. Bunlardan başka Türkistan şairi *Süleyman Çolpan* ve *Mir Muhsin* Orenburg'ta çıkmakta olan «*Vakit*» gazetesinde çalışıyorlardı ve bilâhare Buhara Halk Cumhuriyeti savunma bakanı olan *Abdülhamit Arif*, Orenburg'da görevli Millî Merkez ile işbirliği halinde idiler.

3. Rusya Geçici Hükûmeti Zamanında Türk ve İslâm Kavimlerinin İşbirliği

Türk ve İslâm kavimlerinin, teşkilâtlar ve kongreler vasıtasıyla işbirliği; resmi Rus politikasının buna fırsat vermemesi ile, 1906 yılın-

(27) Çokayoğlu (10), s. 29. Togan, Bugünkü, s. 362'ye göre fakat bunlar kendilerine «*Türkistan Deputatlarının ((Milletvekillerinin) Merkez Şûrası*» diyorlardı.

(28) Çokayoğlu (10), s. 29. «Türkistan Müslümanları Merkezi Şûrası»ndan sözedileceği vakit, Türkistan'da çok kullanılan «*Millî Merkez*» tâbiri kullanılır.

da suya düştü. Çarlığın yıkılmasından sonra, Rus İmparatorluğu'nda yaşayan bu kavimlerin temsilcileri, birkaç buluşma ile, müşterek çalışmak için karara varmaya teşebbüs ettiler. İlk teşebbüsü; konferanslarında Türk kavimlerinin Rus Hükûmeti karşısında menfaatlerinin müşterek olarak temsil edilmesi üzerine dikkati çektikten sonra, mart 1917'de 4. Duma'nın İslâm Grubu yaptı. Bu grubun almış olduğu karar üzerine, 14 - 24 Mayıs 1917'de Moskova'da, 800 delegenin katılımı ile Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanların kongresi yapıldı²⁹⁾. Bu kongrede, 14 maddelik bir gündem kabul edildi³⁰⁾. Bu gündeme bir giriş mahiyetinde, ön konuşmacılar, bu kongrenin Türk ve İslâm kavimleri için büyük önem taşıdığı üzerinde durdular. *Musa Beğ'e* göre bu kongre; «*Bir hürriyet ve İslâm toplantısı*» idi. Rus geçici hükûmetinin yabancı dinler komiseri *S. I. Katlarovski*, konuşmasında; «*Müslüman problemi sadece dinî bir problem olmayıp önemli bir siyasi veçhesi de olan bir problemdir*» diyerek, dikkati çekti. Azerbaycanlı *Ali Murad Topçubaşı*, açılış merasiminde yaptığı konuşmasında, Rus geçici hükûmetinin Müslümanları anlamadığını ileri sürdü ve şöyle dedi: «*Geçici hükûmetin çalışması, bize karşı güven esası üzerine tanzim edilmelidir. O zaman biz de kendisine hürmet ederiz. Ümit ederiz ki, ileride bizim sesimize kulak verilir.*»

Kongre kürsüsü, kısmen, Rusya'nın Türkistan'daki geçici hükûmetine karşı olmak üzere, Çarlık Rus politikasına karşı da bir nevi suçlama mahalli oldu³¹⁾.

(29) Moskova'da bu kongre, Müslümanların ilk kongresi olarak nitelendi. Ksl. «*Yana Milli Yul*», 1937, No. 8, s. 12. von Mendele'e göre «*Der nationale Kampf*, s. 100) birinci kongre 15 ağustos 1905'te Nijniy-Novogorod'ta yapıldı. von Mendele'e göre (s. 121, dipnot 2) Moskova'daki kongreye 800 delege iştirak etti. «*Yana Milli Yul*»a göre (1937, No. 8, s. 12) 900 kişi iştirak etmiştir. Kaynaklarda genellikle, eski Rus zaman hesaplamasına göre, 1 - 11 Mayıs 1917'de yapıldığı zikredilmiştir.

(30) Gündem şu maddelerdi: Ülkenin idare metodları; kültürel ve toprağa ait muhtariyet: a) dinî ve millî meseleler için geçici bir teşkilât ve ilerisi için daimî bir teşkilâtın ana çizgileri, b) Müslümanlar arasında kültür ve halk eğitimi, c) adalet işleri, d) belediye idaresi; Savaşa karşı münasebetlerimiz, Anayasa meclisi; Kadınlar problemi; İşçiler problemi; Arazi problemi; Sınır bölgeleri problemi (Kafkasya, Türkistan ve Kazakistan): Askerî organizasyon meseleleri; Siyasî organizasyon meseleleri; Rusya anayasa meclisi için seçim taktiği; Savaştan zarar görenlere yardım etme meseleleri; Tüm Rusya Müslümanlarının Büyük Millî Şûrası'nın seçimi. Ksl. *Bütün Rusya*, s. 58 - 59.

(31) Türkistan delegasyonu başkanı *Ubeydullah Hoca*, nutkunda şu hususa dikkati çekmişti: «*Biz Türkistan Müslümanları, milletler çerçevesinde haklarından tamamen mahrum ve eziyet edilmiş bir millettik... ferdi hürriyetimiz yoktu. Güvenliğimiz yoktu, hatta, evlerimizde dahi. Herhangi bir polis memuru bizi tutuklayabilirdi.*» Yedi-Su bölgesi temsilcisi *Zainü'd-Din Tacü'd-Din*, bu bölge

Kongrenin ana problemi, Rusya'nın gelecekteki devlet şekli ve kendilerinin ona karşı alacağı tedbir idi. Bununla, Türk kavimlerinin her delegasyonu ateşli bir surette ilgileniyordu. Müzakerelerin devamında delegelerin, biri diğerinden esaslı bir şekilde farklı iki görüşe sahip oldukları ortaya çıktı.

Ayaz İsâkî'nin (İshâkî) sevk ve idare ettiği İdil - Ural delegasyonunun desteklemekte olduğu Ahmet Salihâtî (Salihov) idaresindeki bir grup, bilhassa Kuzey Kafkasya grubundan, birleşmiş bir Rus devleti camiasında Türk kavimleri için kültür otonomisi talep ediyordu.

«Ahmet Salihâtî (Salihov), Rusya Türkleri probleminin çözümlenmesi için birleşmiş bir Rusya'yı daha uygun buluyordu. Çünkü birleştirilmiş bir devlet, toprak meselesini ve sosyal problemleri daha iyi çözebilecek; bir toprak bölünmesi ise, kavimlerin dağılmasına götürecektir ve kültür bakımından oldukça farklı gelişmiş Türk boylarının birleştirilmesine engel olacaktı»⁽³²⁾.

Salihâtî'nin görüşü şu idi :

«Millî meselelerin çözümlenmesi konusunda Müslümanlar için tek bir çözüm yolu, şahsî hürriyet esasına dayanan kültür otonomisine kavuşmaktır»⁽³³⁾.

Burada şunu belirtmelidir ki, *Salihâtî*, Rus Anayasal Demokrat Partisi'nin tesiri altında idi. Bundan başka o, Rusya'nın gelecekteki devlet şekline, çeşitli bölgelerde, meselâ, Sibiryâ ve Kuzey Kafkasya'da Rus ahalisi karşısında azınlıkta yaşamakta olan Türk gruplarının bakışı açısından bakıyordu. *Salihâtî*, Duma'da daima Müslümanların ortak çıkarlarını dile getirmeye çalışmıştır. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra memleket dışına kaçtı ve 2 eylül 1928'de Varşova'da vefat etti⁽³⁴⁾. Onun birleşik devlet fikirlerini benimseyen *Ayaz İsâkî* şu görüşü savunuyordu :

«Bir federasyon kurulursa millet ve ona ait olan topraklar, esas olarak alınır. Bu prensipler kabul edildiği takdirde, sınır bölgelerindeki Müslümanlarımız kendi devletlerini kurabilir ve memleket meselelerinin sahibi olurlar. Kırgızlar (Kazaklar) ve Türkistanlılar, topraklarında çoğunluğu temsil ettiklerinden müstakil ülke olabilirler.

halkının durumunu ve özellikle Rus askerlerinin ve kolonistlerinin Kırgızlara karşı keyfi muamelelerini gözönüne seriyordu. Kongre, Rusya hükûmetine bir telgraf göndererek Kırgızlara karşı küstahlıkların bir an önce durdurulmasını rica etti. Nutukların ve telgrafların tam metinleri için bak. *Bütün Rusya, Ubeydullah Hoca'nın Nutku*, s. 49 - 52; *Tacû'd-Din'in konuşması*, s. 75 - 78 ve telgraf metni, s. 79 - 80.

(32) von Mende, *Der nationale Kampf*, s. 122.

(33) *Bütün Rusya*, s. 101.

(34) «*Yeni Türkistan*», 1928, No. 2 - 3, s. 12.

Fakat, Rusya'nın iç taraflarında böyle devletlere ayrılmak imkânsızdır. İdil (Volga) bölgesi ve Sibirya Müslümanları, yaşadıkları bölgelerde azınlıkta olduklarından otonomi elde edemezler. Bunlar, diğer milletlerle birlikte, bulundukları memleketin otonom devletine bağlanacaktır. Azınlıkta olmaları yüzünden haklarını korumaları güç olacaktır. Bundan sonra milyonlarca Türk-Tatarlar, diğer milletler içinde peyderpey kaybolacaklardır»³⁵⁾.

Bu fikirlerin teşvikçileri, kendi millî gruplarının haklarını koruyabilmek için, Türkistan'ın, Kırım ve Azerbaycan'ın devlet haline gelmesini feda etmek eğiliminde idiler. Halbuki, bu ülkelerde, Rus imparatorluğunun mutlak Müslüman çoğunluğu yaşamakta idi. (Birleşmiş Devlet'çiler)³⁶⁾, *Salihâtî'nin arzettiği kendi tasarılarını öne sürdüler. Bunun metni şöyle idi :*

«1. Rusya, merkeziyetçi temele dayanan, parlamentosu olan bir halk cumhuriyeti olmalıdır.

«2. Müslümanların millî - kültürel otonomisi, Rusya anayasasıyla da garanti edilmelidir»³⁷⁾.

Federalistler (federasyon taraftarları), ülke otonomisi istekleri ile ünitaristlere karşı çıktılar. Bu akımın yetkili sözcüsü, Azerbaycan temsilcisi *Mehmed Emin Resulzade* idi. O, konuşmalarının bir bölümünde şöyle diyordu :

«Biz, Türk-Tatar kavimleri, her ne kadar bir ırktan ve Türk evlâtları isek de, farklı lehçeler konuştuğumuzu ve farklı özelliklere sahip olduğumuzu inkâr edemeyiz. Hali hazırda Volga Havzası Tatarlarının kendilerine özgü edebiyatı, basını, yazarları ve şairleri vardır. Türkistan-Çağataycası da, zengin bir edebiyata sahiptir. Kazak-Kırğızlar dahi bir gelişim içindedirler. Bunlardan hiç biri, şartlar ne olursa olsun, kendi özelliklerinden vazgeçmeyeceklerdir. Böylece, Azerbaycan Türkleri de dilinden, edebiyatından ve âdetlerinden vazgeçemez. Bu özelliklerinden sarfınazar etmeleri, ne lüzumludur, ne de faydalıdır. Herkes kendi tabîi yolunda yürümelidir. Türk nehirlerinin akıp ulaştığı bir deniz vardır; bu deniz bir Türk denizidir. Bu sebeplerden dolayı millî ve memleketçe farklılığı esas alarak kendi ülkelerine ve farklı özelliklere sahip olan Azerbaycan, Türkistan, Dağıstan ve Kırğızistan (Kazakistan - müellif) için otonomi arzu ediyoruz»³⁸⁾.

(35) *İsâkî'nin konuşmasının tam metni için bak. Bütün Rusya, s. 221 ff.*

(36) Şu şahıslar konuşmalarında birleşmiş devlet fikrini müdafaa ettiler: *Salihâtî, Sultan Bey Mamlıyev, Fatıma Tutaş-Kul Ahmedova, Hıydar Bamatov, İbrahim Habılov, F. Agıpov, Akbar Sadikov, Ayâz İsakov (= İsâkî).*

(37) *Bütün Rusya, s. 108.*

(38) *Bütün Rusya, s. 118.*

Federasyoncular³⁹⁾, delegeleri kendi fikirlerinden haberdar etmeye teşebbüs ettiler. Türkistan delegasyonu başkanı Ubeydullah Hoca, konuşmasında, Türkistan'ın millî muhtariyete olan hakkını şu delillere istinat ettirdi :

«Sayın Beyler! Burada iki ayrı akıma bölünme var. Bu bölünmede bir hata görüyorum. Yanlış yolda yürüyenler, problemlere kendi dinî ve millî açılarından bakıyorlar, bundan şüphe dahi edemeyiz. Bu problemlerin, siyasî bakımdan kendine özgü sınırları vardır. Şu halde, meseleyi iktisadî açıdan ele almalıdır. Bu noktada Müslümanların çoğunluğu, Türkistan, Kafkasya ve Kazakistan için federasyon taraftarıdır. Bu üç büyük ülke, ittifakla; 'biz bir federasyona girmek istiyoruz' diyorlar. Buna karşı olanlar ise azınlıkta bulunuyorlar. Bunların bir federasyona katılmaları gerekseydi, şaşkınlığa kapılacaklardı. Türkistan'da hiç bir Müslüman, federasyona karşı fikir beyan etmedi. Türkistan'da iktisadî bakımdan ezilmiş çok insan vardır. Biz Türkistanlılar, mazlumluktan kurtulmak için federasyon talep ediyoruz. Bizim millî ve dinî arzularımız ile siyasî hudutlarımız üzerindeki görüşlerimizde ihtilâf vardır. Bizim topraklarımızda bizim isteklerimizin hâkim olmasını istemeğe hakkımız vardır. Federasyon aleyhinde konuşanlar :

1. Federasyonun antidemokratik olduğunu ileri sürdüler. Bu zatlar Amerikan devletinin federatif bir devlet olduğunu unutuyorlar. Kimse iddia edemez ki, bu memlekette demokratik bir hukuk yoktur veya baskı vardır. Amerikan demokrasisi gibi bir demokrasiye sahip bir millet daha yoktur.

2. Federasyon kurulduğu takdirde; kuvvetlerin parçalanıp Müslümanların zayıflayacağını ileri sürdüler. Bu görüş de yanlıştır. Hiç bir devletin kapısı kapanmayacaktır, aksine bunlar, herkes için açık tutulacaktır. Bundan başka, ayrı ayrı devletler parlamentoda (Rus devleti parlamentosunda - müellif) tek bir gücü temsil edeceklerdir.

3. Bir federasyon mevcut olursa, Müslümanların dağılacığını iddia ettiler. Memleket sınırları tesbit edilse dahi, birleşme mümkündür. Siyasî ve iktisadî bakımdan Müslümanlar bağımsız olunca, dinî bakımdan yine İslâm birliğinde kalacaklardır. Meselâ; Türkiye'ye karşı bir harp yapıldığında, biz Rusya Müslümanları, Türklerle ruh ve din beraberliği içinde kalacağız. Seçkin devletlerin olduğu yerde, İslâm birliği daha kuvvetli olur (alkış). Biz Türkistanlı delegeler, kongreye gelirken bir federasyon için karar almış ve toprakların (Rusya'nın - müellif) 1/3'ünde oturduğumuzdan, aldığımız karara kimsenin karşı

(39) Federalistlerin yetkili konuşmacıları şunlardı: Mehmet Emin Resulzade, Abdullah Süleymanî, Raziye Hanım Süleymanîye, Fuad Tohtarov, Ubeydullah Hoca, Topçubaşı, Fatih Karimov, Dost Muhammedulu.

gelmeyeceğini düşünmüştük. Fikirlerimizi delegelerin iyi karşılayacağını sanmıştık. Biz diyorduk ki, Moskova'ya, biri diğerimizi mağlûp etmek için değil, birleşmek için gidiyoruz. Bu yüzden biz, kalabalık bir delegasyon ile gelmedik. Sizlere güvendik. Burada görmüş olduklarımızı önceden bilseydik, beraberimizde 500 temsilci getirirdik. Kafkaslılar, Kırgızlar (Kazaklar - müellif) ve diğerleri de aynı şeyi yapardı. O zaman, sizlere nazaran çoğunlukta olurduk. Biz buraya çalışmak için geldik. Bu kongrenin bir mücadele meclisi olacağını bilmiyorduk... Üнитарistler, bizim gericiliğimizi işaretle, kendi kendimizi idare etmekten âciz olduğumuzu iddia ediyorlar. Böyle bir iddianın, Nikola'nın (Rus Çarı - müellif) iddialarıyla bir benzerliği vardır (alkış). Bizim tarihimiz, atalarımızın şöhreti ile maruftur. Türkistan milleti, kendi siyaseti ve idaresi için mücadele etmiş bir millettir... Bizde de, eğitim görmüş çok insanlar vardır. Burada küçük bir örnek vermeyi lüzumlu görüyorum: Kurtuluştan sonra (1917, Şubat İhtilâli - müellif) 21 kişiden ibaret bir şûra teşkil ettik. Bu şûra, kanun çıkaran bir şûra oldu. Mevzî, idarî mevzuat için projeler hazırladı. Bu şûraya kimler üye oldu dersiniz? Bu şûranın üyeleri geri fikirli molla ve zenginlerden oluşmuş değildir. Hepsi yüksek tahsil görmüş kimselerdir. Millet, kimleri seçmesi gerektiğini bildi ve onu sevenleri seçti. Bu da, milletin ne kadar titiz olduğunu açıkça göstermektedir. Şûra üyelerinden 8 kişi burada hazır bulunmaktadır. Bizim (kendi-kendimizi idare etmek için - müellif), adamlarımıza sahip olmadığımızı iddia edemezsiniz. Bu adamlarımız vardır ve bundan böyle de olacaktır (alkış)⁽⁴⁰⁾.

Federasyoncular da Kongreye Resulzade'nin arzettiği, kendi karar tasarılarını sundular. Bu tasarıda, Türk kavimleri için; belirli bir ülke bütünlüğüne sahip olanlara millî muhtariyet, toprak bütünlüğüne sahip olmayanlara da millî kültür muhtariyeti talep edildi⁽⁴¹⁾. Federasyon taraftarları, üнитарistlerin aldığı 271 oya karşılık 446 oy almak suretiyle fikirlerini kabul ettirdiler.

Şunu belirtmelidir ki, her iki teklif de, Rus devletindeki Türklerin farklı durumlarının bir sonucu idi. Federasyon ve aynı zamanda ülkesel muhtariyet isteyenler, tıpkı üнитарistler gibi, yani kültürel muhtariyet isteyenler gibi, isteklerini Türk kavimlerinin farklı coğrafi, iktisadî ve siyasî - ulusal durumları üzerine dayandırmışlardı⁽⁴²⁾.

(40) Bütün Rusya, s. 212 - 15.

(41) von Mende, Der nationale Kampf, s. 121 - 23, dipnot 6; Bütün Rusya, s. 184; Hayit, Die nationalen Regierungen, s. 26, dipnot 111.

(42) Ayaz İsâki, ancak 20 yıl sonra Türk - Tatarlar problemi açısından üнитарizm meselesiyle alakalı tutumunu aşağıda görüleceği surette tesis etti: «Volga (İdil) Türk - Tatarları, ülkenin bir yarısını iktisadî ve coğrafi vaziyeti yüzün-

Federatif ve ünitarist temayüller, Türk kavimlerinin ileri gelenleri arasında, bilhassa 1917 yılından sonra ihtilâlcî demokrasiye (Şubat İhtilâli'ne) itimat ettikten sonra, genel bir hastalık haline geldi⁴³).

Müslümanlar kongresinde önemli olaylardan biri, «*Millî Merkezi Şûra*»nın kurulması idi. Bu şûra 30 üyeden teşkil edilmişti⁴⁴). Bunlardan 7'si eski Türkistan Genel Valiliği'nden; 5'i eski Bozkır Genel Valiliği'ndendi⁴⁵). Şûra başkanı, *Ahmet Salihâti* oldu.

Kongrede 2. Kongrenin Kazan'da; üçüncüsünün Taşkent'te ve dördüncüsünün de Bakü'de yapılmasına karar alındı. Bu karara istinaden «*Millî Merkezi Şûra*», Müslümanların 2. kongresini 3 eylül 1917'de Kazan'da toplantıya davet etti. Kongre, Kazan'da toplanarak Rusya Kanunu Esasî Meclisi hakkında görüşünü bildirecek ve bu mecliste Türk kavimlerinin mevkiini müzakere edecekti. 2. Kongreye, Türk ve İslâm memleketlerinden bütün delegeler gelmemişti. Bir yandan *Kornilov*'un idaresindeki ayaklanma yüzünden yolculuk güçleş-

den, diğer yandan Tatarların hayat şartları (onların evlâtları Rusya'nın içerisinde biri diğerinden çok uzakta yaşıyordu) yüzünden meydana gelmiş olan kendilerine ait, fakat önemli mese'eler ile karşı karşıya kalınışları. O zaman, Kazan, Penza, Habarovsk ve Arhangel'sk'te yaşayan Tatarların millî birliğini yeniden kurmak imkânsız görünüyordu.» Ksl. «Yana Milli Yulu», 1937, No. 9, s. 7. *İsâki ve Salihâti*, delegelerin bazı çıkışmalarına tahammül etmeğe mecburdular. Yedi-Su bölgesinden Dost Muhammedulu meselâ, şöyle dedi: «Muharrir *İsakov*, *Salihov*'un fikirlerini müdafaa etti. *İsakov*'a, gevezellikle politikanın aynı şey olduğunu söylemek zorundayım. İyi bir muharrir, aynı zamanda çok kötü bir politikacı olabilir». Ksl. Bütün Rusya, s. 196.

(43) O zamanların görgü şahitlerinden biri olan Mustafa Çokay, daha sonraki yıllarda şunları yazmıştı: «1917 ihtilâlinin başlangıcından beri biz (Türk kavimleri - müellif), genel bir hastalık haline gelen federalizmin ve ünitarizmin etkisi altında idik. Hepimizin tutulduğu bu hastalık, birincisi Rus ihtilâlcilerine inanmış olduğumuzdan, ikincisi de başka bir teşebbüste bulunduğumuz takdirde, halkın güvenini kaybedeceğimiz endişesinden ileri geliyordu.» Ksl. YT. 1935, No. 63, s. 17. Bu ifadeden, Türkistan'ın ileri gelenlerinin, başka bir karara varmaları halinde kendi kavimlerinin nezdinde nüfuzlarını neden yitirebilecekleri anlaşılmamaktadır. Türkistan Müslümanları Kongresi, Türkistan Millî Şûrası'na her türlü yetkiyi vermişti.

(44) von Mende, *Der nationale Kampf*, s. 123. Togan'a göre, (Bugünkü, s. 359) «Tüm Rusya Muhammediler Şûrası» YMY. 1937, No. 8 (113), s. 7'ye göre «Rusya Muhammediler Şûrası».

(45) Merkezî Şûra'nın Türkistanlı üyeleri şunlardı: Ubaydullah Hoca, Zeki Velidi, Külbay Toguzoğlu, Çuynakoğlu, Abdul-Halîkoğlu, Rahmanberdiyev, Orenbayev, Kuşçıkulov, Orazbayev, Dost Muhammedov, Tanaçov, ve Dostcan Akkağız Hanını, Ksl. Togan, Bugünkü, s. 359. Millî Merkezî Şûra'daki üyeliklerin dağılımı şöyle idi: Türkistan 7, Kazakistan 5, Kafkasya 2, Kırım 2, Litvanya Tatarları 1, Volga ve Sibirya Tatarları 10, Ksl. von Mende, *Der nationale Kampf*, s. 123.

miş; diğer yandan da, idarecilerin bir kısmı, Taşkent ve Orenburg'daki kongreleri gibi kendi problemleri ile meşgul olduklarından, 2. Kongre'ye katılmamışlardı. Bu sebepten Kazan'daki 2. Kongre, Rusya imparatorluğundaki bütün Müslümanların kongresi olmaktan ziyade İdil - Ural Türklerinin bir kongresi vasfını haizdi. Bu kongrenin, İdil - Ural Türklerinin gelişimi için fevkalâde ehemmiyeti oldu. Burada 4 eylül 1917'de, iç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının kültür muhtariyeti ilân edildi ve merkezî Ufa'da olmak üzere bir «*Millî Meclis*» seçildi. Bu kongrede de çeşitli görüşler ortaya çıktı⁴⁶).

«*Millî Merkezî Şûra*», müstakbel Rus Hükûmeti'nin kurulmasına dair Türk kavimlerinin görüşlerini geçici hükûmete arzitmeye teşebbüs etti. Millî Merkezî Şûra, anayasanın hazırlanmasından sonra, hükûmetin tek bir partinin çoğunluğundan değil, bilâkis Rus imparatorluğundaki çeşitli milletlerinden temsilciler davet etmek suretiyle bir millî koalisyondan kurulması kanaatinde idi. Bu problemi görüşmek üzere Millî Merkezî Şûra temsilcileri (*Ayaz İsâkî, Sadri Maksudî ve Şah İslâm*), ağustos 1917'de Petrograd'da *L'vov* (Başbakan), *Kerenskiy* (Rusya İhtilâlcî Sosyalist Partisi Başkanı) ve *Çheidze'* (İşçi - Asker ve Köylüler Şûrası başkanı)nin huzuruna çıktılar. Geçici hükûmetin bu liderlerinden hiç biri, bir millî koalisyon hükûmeti kurulması fikrini kabul etmediler. Geçici hükûmetin, Türk ve İslâm kavimlerine ne ülke muhtariyeti, ne de kültür muhtariyeti vermeyi asla düşünmediği anlaşıldı. Millî Merkezî Şûra temsilcileri, Rus Hükûmeti'ne tezlerini kabul ettirememek çaresizliği içinde, durumu öğrenmiş oldular. Gerçekten de Müslümanların eylül 1917'deki Kazan kongresi, Türk kavimlerinin işbirliğini devam ettirmeleri bakımından, son ve başarısız bir tecrübe idi. Bundan sonra, Türk kavimlerinin yönetici kadrosu, millî çabalarını kendi millî grupları çerçevesinde devam ettirdiler.

(46) Kazan Kongresi ve Millî Meclis üyeleri de üç farklı görüş etrafında gruplaşmışlardı: a) Türkçülük taraftarları, b) Tatarcılık taraftarları, Federasyoncu Sosyalistler, c) İslâm taraftarları (İslâm birliğini teşvik edenler). Zeki Velidi, Başkırlar için özel bir muhtariyet hakkı istiyordu. Teklif, kongre tarafından reddedilince Zeki Velidi (= Togan) toplantıyı terketti. «Ruslar, Zeki Velidi'yi destekliyorlardı. Çünkü Türklerin ayrılmasını, onlar için yararlı bir politika idi. Bundan ötürüdür ki, Zeki Velidi Türkleri parçalamaya muvaffak oldu. Başkırları diğer Türklerden ayırarak muhtar bir Başkır Hükûmeti kurdu.» Ksl. H. Namık, *Türk Dünyası*, İstanbul 1932, s. 148. Moskova'da yapılan Mayıs Kongresi'nde Başkır temsilcileri, millî toprak muhtariyeti esasına dayanan bir Federasyon için oy verdiler. Kazan'da yapılan Eylül Kongresi'nde muhtar bir «Büyük-Başkırya»nın kurulmasını istediler. Fakat «Küçük-Başkırya» fikri galip geldi. Ksl. A. Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1966, 2. baskı, s. 200.

4. Rus İdaresi ve Müslümanların Mayıs Kongresi'nden Sonra Türkistan'ın Çabaları

Müslümanların Moskova kongresinden sonra Türkistan'da, gerek Rus idaresine ve gerekse Türkistanlıların çabalarına ilişkin durum, değişmemişti. Mayıs 1917'nin sonlarında, geçici Türkistan Hükûmeti encümen başkanı Şçepkin, makamından çekildi ve Taşkent'ten ayrıldı. Onun ardından *Preobracenskiy*, *Maksudî* ve *Davlatçin* de vazifelerinin başından ayrıldılar. *Tınışbay* ve *Şkapskiy*, Yeti-Suv'da bulunuyorlar ve oradaki durumu inceliyorlardı. Encümenin işleri, «İşçiler - Askerler ve Köylüler Şûrası»nın oynacağı haline gelmiş olan *Elpatevskiy* ve *Ziyapovskiy*'nin elinde bulunuyordu. Hükûmet Encümeni üyeliği konusunda, Türkistanlılar ile Şûra arasında görüşmeler, aylarca sürdü. Hükûmet Encümeni'nin kimlerden olacağı hususunda, taraflar anlaşmadılar. Türkistan Millî Merkezi ile Hükûmet Encümeni arasındaki görüşmeler, Türkistanlıların durumunun iyileşmesine yaramadı. Ne İşçiler - Askerler ve Köylüler Şûrası, ne Encümen, ne de Türkistan Millî Merkez Şûrası, Türkistan halkının hayatına açıklık ve nizam verecek, ihtiyaçlarını karşılayacak durumda değildiler. Hatıralarında; «Sevinç kısa sürdü; hayal kırıklığı ise büyük oldu»⁴⁷⁾ diyen *Mustafa Çokay*'a hak vermek gerekir. Çokay, Kerenskiy Hükûmeti zamanında bizzat yetkili bir rol almış olması sebebiyle, onu, güvenilir bir kaynak olarak kabul ediyoruz.

Daha 17.4.1917'de Türkistan Müslümanları kongresinde, Türkistanlıların, Hükûmet Encümeni'nin Türkistanlılardan teşkil edilmesini istemeleri üzerine, «İşçi - Asker ve Köylüler Şûrası» temsilcisi *Nikora*, cevabında şöyle demişti :

«İhtilâl, Rus ihtilâlcileri, Rus işçileri ve Rus askerleri tarafından gerçekleştirildi; bunun için Türkistan'da kuvvet ve idare bizim elimizdedir. Yerli halk, kendisine verdiğimizle yetinmelidir.»

Nikora'nın böyle beyanatına karşı, Türkistan delegeleri adına, Türkistan temsilcisi *Şah İslâm*, aşağıdaki cevabı verdi :

«Madem ki ihtilâli Ruslar yaptılar; o halde onlar Rusya'da bağırınsınlar. İhtilâlin kimler tarafından yapıldığı bizi ilgilendirmez; biz kendi haklarımızı istiyoruz! *Nikora*'nın konuşması ile Ruslar, Türkistan'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak istediklerini teyit etmiş oldular. Eğer Şûra (İşçiler - Askerler ve Köylüler Şûrası - müellif), Çar rejiminin mirasını korumak niyetinde ise, bizim bundan sonuçlar çıkarmamız gerekir»⁴⁸⁾.

(47) Çokayoğlu (10). s. 57.

(48) MT. 1942, No. 3, s. 9.

Türkistanlılar ile Ruslar arasındaki çekişmelerin, başından beri büyüdüğünü gören Şûra, *Nikora*'nın konuşması üzerinde fikir beyan etmedi. Diğer bir yerde, «İşçiler - Askerler ve Köylüler»in Taşkent'te çıkan «*Türkistanskiy Kurier*» adlı resmî gazetesinin, eylül 1917 sayısında şöyle deniyordu: «Bir zamanlar Rus topraklarına yüklenmiş olan görevler, şimdi Rus işçileri ve askerleri tarafından yerine getirilmektedir. İhtilâlciler, askerler ve köylüler resmen eski Çarlık mevkiilerinin efendisidirler»⁴⁹).

Bir yandan Şûra'nın resmî bir temsilcisi olan *Nikora*'nın konuşması ve gazetedeki beyanları, diğer yandan halkın kötü durumu, Türkistanlıların, «ihtilâlciler demokrasi»ye olan güvenlerini büsbütün boşa çıkardı. Türkistan köylülerinin Rus idaresine ve Rus askerlerine karşı olan şikâyetleri ilgi görmedi. 1917 mayıs sonunda ve haziran ortalarında, Türkistanlıların durumu, daha fazlasıyla kötüleşti⁵⁰).

Türkistan halkı, Türkistan'da bulunan Rusların yiyeceğini temin etmek zorunda idi. Cephe ihtiyaçları ve ulaşım güçlükleri, erzağın Türkistan'a ithaline engel oluyordu. Memleketin yağma edilmesi ve gıda maddelerine konmuş olan yüksek vergiler, halkı iktisadî bir sıkıntıya sürükledi.

Rus askerlerinin anarşist faaliyetleri ve mahallî «İşçiler - Askerler ve Köylüler Şûraları», Türkistanlıların ihtilâle karşı olan kuşku-larını bir kat daha arttırdı. Akmescit ahalisi, Rus askerlerinin anarşik hareketlerinden ötürü Sir Derya bölgesi Hükûmet İcra Encümeni'ne şikâyetinde bulundu. Haziran ayında, Hükûmet İcra Encümeni temsilcisi olarak *Çokay*, Akmescid'e giderek durumu inceledi. Oradaki «İşçi-Asker ve Köylüler Şûrası»nın başkanı *Agapov*, *Çokay*'ı şu sözlerle karşıladı :

«Sizin burada arayacağınız bir şey yoktur! Rus işçileri ve askerleri, ihtilâlciler prensiplerini gerçekleştirmek hakkına sahiptir»⁵¹).

Bunun üzerine *Çokay*, şu cevabı verdi :

(49) .Çokayoğlu (10), s. 21.

(50) Şûra'ya yöneltilen şikâyetlerde Gazali kazasının ahalisi şunu yazıyordu: «İhtilâlden sonra daha iyi olacağı ümidinde bulunmuştuk. Fakat gerçekler bunun tam aksi olduğunu göstermektedir. Günden güne şiddeti artan bir terör altında yaşamaktayız. Silâhlı Rus askerleri ve işçileri, her köyde ev ev tarama yaptılar, ve sözde ihtilâl ve onun kurbanları yararına değerli eşyamızı alıp götürdüler. Kimin evinde iyi at, halı veya altın ve gümüş eşya buldularsa bunları derhal aldılar. Biz, cezalandırma birliklerinin gözetimi altında yaşamaktayız... Eski rejim, kötülüğüne rağmen kadınlarımızın ırzına geçmedi, şimdi buna, ihtilâlden sonra şahit oluyoruz.» Ksl. E. Federov, *Oçerki Revolyutsionnogo Dvijeniya*, Moskova 1926, s. 63 - 64.

(51) Çokayoğlu, (10), s. 19.

«Türkistan'da asla işi olmayan Rus askerleri, henüz 6 ay önce, Çarlık Rusyası'nın hizmetinde iken, Türkistan'ın kanlı düşmanı idiler. Rus işçilerinin de bunlardan farkı yoktur. Hepiniz de 'ihtilâlcı prensiplere' göre Türkistan halkını yağma etmek emelindesiniz»⁵²⁾.

Rusların bu tarz hareketleri, Türkistan Millî Merkezi'nin, İşçiler - Askerler ve Köylüler Şûrası nezdinde çok şiddetli protestolarına sebep oldu. Millî Merkez, Şûra'nın, kendi fonksiyonunu, Millî Merkez'in meseleleri ile karıştırmaması gerektiğini ileri sürdü⁵³⁾. Bundan başka, Rus anarşist faaliyetlerinin durdurulmasını ve Türkistanlılara karşı silâh kullanılmasının mutlak durdurulmasını talep etti. Bu protestolar, etkisiz kaldı. Halk, sessiz protestolarla fazla bir şey elde edilemeyeceği kanaatine vardı. Haziran başlarında, Akmescit şehri ve çevresi ahalisi, Şûra'ya karşı nümayişler yaptı. Böyle nümayişler, kanlı bir şekilde bastırıldı. Kerenskiy Hükûmeti ile Türkistanlılar arasındaki ilişkiler gittikçe gerginleşti.

6 haziran 1917'de, Türk kavimlerinin umumî teşkilâtı olan, Kazan'daki «Millî Merkez Şûrası», Rusya Müslümanlarına bir çağrıda bulunarak kendilerini beraber hareket etmeye ve «Demokratik Rusya»ya güven bildirmeye davet etti⁵⁴⁾. Bu çağrıda, gerçekleştirilmesi hususunda bir şey söylemedikleri «İslâm Demokrasisi»nden de bahsedilmişti. Öyle anlaşılmaktadır ki, ihtilâl zamanındaki Türk kavimlerinin önderleri için, «Rus demokrasisine selâmet» dilemek, bir nevi moda haline gelmişti. Ruslar, imtiyazlarını korumak hususunda çabalarına devam ettiler. 24 haziran 1917'de, Mihael Sosnovskiy idaresindeki Rus Âmme Teşkilâtları Birliği, Taşkent Hükûmet Encümeni'ne bir tasarı sunarak, Ruslarla yerliler için ayrı bir âmme idaresi talep etti. Bununla, Türkistan'daki Rus azınlığı, Türkistanlılar hesabına kendilerine idarî bir mekanizma kurmak istiyorlardı. Bu tasarının, pratik olarak ne şekilde gerçekleşeceğini, ne Hükûmet Encümeni, ne de Şûra bilmedikleri için, tasarı kabul edilmedi. Buna karşılık, Ruslar için Rusya Anayasa Meclisi'ne ayrıca seçim çevreleri teşkil edilmesi hakkındaki temmuzda verilen ikinci bir proje bütün Ruslar tarafından memnuniyetle karşılandı ve Şûra tarafından kabul edildi. Bu ikinci lâyiha, kanun çıkarıcı mecliste Rusların, ekseriyeti temin etmeleri için, kendilerine mahsus seçim bölgelerinin tahsisini hedef almıştı. Ne var ki, Şûra'nın onaylamış olduğu bu seçim tasarısı, Türkistan Millî Merkezi'nin protestoları ve karşı tedbirleri ile karşılaştığı için, etkili olmadı.

(52) Çokayoğlu, (10), s. 19.

(53) YT. 1936, No. 83, s. 17.

(54) Daha tam bilgi için bak. von Mende, *Der nationale Kampf*, s. 126.

«Millî Merkez», 3 eylül 1917'de Taşkent'te, Türkistan Müslümanlarının 2. kongresini topladı. Kongrede başlıca mesele olarak, bütün Rusya'ya şamil anayasa çıkarıcı (kurucu) meclisin seçimi ile ilgili ön hazırlıklar görüşüldü.

Rusya geçici hükûmetinin seçim nizamnamesine göre, anayasa çıkarıcı mecliste Türkistanlılar için 35 sandalye öngörölmüştü. Kongre, bunu kabul etti ve seçimlerin 5 sancakta yapılması kararını verdi⁵⁵). Buna karşılık Ruslar, kendi seçim sancakları üzerine hak iddia ettiler. Fakat kongre, Rusların bu taleplerini reddetti ve Türkistan'da Ruslara mahsus seçim sancaklarının tahsisine müsaade etmedi. Kongre, bundan başka, Taşkent «İşçiler - Askerler ve Köylüler Şûrası»nın, Ruslar için öngörmüş olduğu seçim sancaklarının iptal edilmesini istedi. Kongreden sonra, Millî Merkez ile Rus partileri arasında, Türkistan'daki Ruslar için, kanun çıkarıcı mecliste 3 sandalye verilmesi üzerinde anlaşmaya varıldı.

Hükûmet Encümeni'nden Şçepkin ve diğer üç üyenin mayıs ayında ayrılmaları ile geriye kalan beş üye, ağustos ayına kadar Hükûmet Encümeni'nin işlerini idare ettiler. Ağustos ayında *Kerenskiy*, Sir Derya İcra Encümeni başkanı *Nalivkin*'i, Hükûmet Encümeni'ni kurmakla görevlendirdi. *Nalivkin*, bunun için ağustos ortalarına kadar uğraştı ve Hükûmet Encümeni'ni münhasıran Türkistanlılardan kurmaya teşebbüs etti. «İşçiler - Askerler ve Köylüler Şûrası»nın, *Kerenskiy* gibi, Rusların fiilî iştiraki olmadan Hükûmet Encümeni'ni sadece Türkistanlı üyelerden kurma gayretleri, *Kerenskiy*'nin niyetleri ile bağdaşmıyordu. Çünkü, bu şahıs, daha 1916 yılında Türkistan için Rusların ve Türkistanlıların eşit olarak temsil edildikleri bir hükûmet istemişti. 22 aralık 1916'da Türkistan ayaklanmasının sebeplerini araştırmak vesilesiyle Andıcan'a gelen *Kerenskiy*, halka yaptığı bir konuşmasında, müstakbel Türkistan devlet idaresi hususunda görüşlerini açıkça ifade etmişti⁵⁶). Gerçi *Kerenskiy*, bizzat muayyen bir kolaylık göstermek arzu ediyordu, fakat devlet idaresini yalnız Türkistanlılara teslim etmek istemiyordu.

12 eylül 1917'de de komünistler, yani sol radikal Sosyal Demokratlar ve onlara yakınlığı olan *Çernayski*, *Parfilov*, *Vanşteyn* ve *Doma-*

(55) Seçim mıntıkası olarak, Fergana, Yedi-Su, Sir-Derya, Semerkand ve Hazer ötesi teklif edilmişti. Ksl. Çokayoğlu (10), s. 95.

(56) *Kerenskiy* şöyle diyordu: «Rus Demokrasisi, Çarlık Rusyası'nın despotik politikası için hiç bir sorumluluk taşımamaktadır. O, devlet idaresinin halkın eline geçmesi için çalışmaktadır ki bundan, Ruslar ve Türkistanlılar eşit haklara sahip olarak faydalanabilsinler.» Ksl. Benzing, *Das Türkistanische Volk*, s. 130; M. Çokay, *Kerenskiy ve Türkistan milli hareketi*, TY. 1930, No. 9 - 10, s. 22.

gastkiy önderliğindeki Sosyal İhtilâlciler, bir «İhtilâlcî İcra Encümeni»⁵⁷⁾ kurdular. Bu encümen, Türkistan Geçici Hükûmet Encümeni'ne karşı denge olarak kuruldu. Türkistanlılar tarafından desteklenmeyen bu grup, 2 alayla askeri okullara dayanarak 13 eylülde, Hükûmet Encümeni'ni tanımadığını ilân etti⁵⁸⁾.

Bu darbe teşebbüsü, Hükûmet Encümeni tarafından iki gün sonra bastırıldı. 18 eylülde, «İhtilâlcî İcra Encümeni», geçici hükûmet encümeni başkanı *Nalivkin* ile görüşmelere başladı. Bu arada *Kerenskiy*, General *Korovniçenko*'yu Türkistan Genel Komiseri olarak tayin ettiğini ilân etti. *Nalivkin*, İhtilâlcî İcra Encümeni tarafından hazırlanan ihtilâlcî encümenin varlığını bundan böyle tanıdığına dair, anarşistlerin lehinde olarak bir belge imzalamaya zorlandı⁵⁹⁾.

1917'nin sonlarında bir Türkistan heyeti (*Çokay*, *Narbutabek*, *Polatcan* ve *Şah İslâm*), Türkistanlıların durumunu *Kerenskiy* ile görüşmek için Petrograd'a gitti⁶⁰⁾. Bu heyet, Türkistanlılar arasında artmakta olan Rus aleyhtarı tutuma işaret etmeğe teşebbüs etti ise de bir sonuç alamadan geri döndü. Bu vesile ile *Kerenskiy*, heyecanlanarak, «Söylendiği gibi Türkistan'da Rusya'ya karşı bir hareketin gelişmekte olduğuna inanmıyorum. Böyle bir şey olursa size şunu söylerim ki, onlara karşı en şiddetli vasıtalar kullanılacaktır»⁶¹⁾ diye cevap verdi. Muhtemel bir ayaklanmayı bastırmak için *Kerenskiy*, Türkistan'da üç tümen bulunduruyordu⁶²⁾. Komünistlerin 13 eylül darbe teşebbüsünden, *Kerenskiy* de bir ders almış oldu. Türkistan için, Hükûmet Encümeni'nin kontrolünü üzerine alacak ve Türkistan'daki huzursuzluğu bertaraf edecek bir başkomiser tayin etti⁶³⁾.

Başkomiser General *Korovniçenko*'nun Türkistan'a gelişinden sonra «Millî Merkez», kendisine görüşünü arzetti. Millî Merkez, Hükûmet Encümeni'nin kurulması işinin, Türkistan milletinin meselesi olduğu

(57) Gastagné, *Le Turkestan*, s. 37.

(58) «*Kölnische Volkszeitung*», 2 ekim 1917, No. 772, WTB., St. Petersburg (Telgraf haberi, 2.10.1917), «Taşkent'ten gelen bir telgrafa göre; bir siyasi ajitator grubu toplantıyı terkettikten sonra kendisini ihtilâl komitesi olarak ilân etmiş ve şehir üzerinde iktidarı ele geçirmişti; şehirde bulunan iki alayı kendi tarafına çekerek muvakkat hükûmeti artık tanımadığını açıklamıştır. Müslüman halk bu hareketi tasvip etmemiştir ve karşı koymaya hazırdır. Şehir kalesini işgal eden askeri okul talebeleri, bu hususta halkı desteklemektedir.»

(59) Belgelerin tam metni: Gastagné, *Le Turkestan*, s. 38 - 39.

(60) Togan, *Bugünkü*, 357.

(61) Tahir Şakir-Zadeh, *Grundzüge der Nomadenwirtschaft*, Heidelberg, 1931, s. 46.

(62) Mecnua, «*Revolytsiya i Vostok*», Moskova 1933, No. 5, s. 110.

(63) «*Kölnische Volkszeitung*», 12 ekim 1917, No. 801, «General *Korovniçenko* Taşkent'e geldi ve 'Ayaklananların Hürriyet Evi'ni (İhtilâlcî İcra Encümeni) işgal etti. İhtilâl encümeni üyelerini de tutukladı.»

üzerinde ısrar etti. Başkomiser ile görüşmeleri yürüten Millî Merkez mensupları, bazı şartlar ileri sürdüler ki, bunların kabulü halinde «Millî Merkez» ile Hükûmet Encümeni'nin işbirliği gerçekleşebilecekti. Bu şartlar şunlardı :

1. *Şimdiye kadar Türkistanlılar ve Ruslar için yürürlükte olan müstakil adli mevzuat lâğvedilmeli ve adliye işleri Türkistanlılara devredilmelidir.*

2. *Türkistanlılar, kendi millî meclisine sahip olmalı ve bütün kanunlar bu meclis tarafından çıkarılmalıdır. Türkistan'da şimdiye kadar kanun çıkaran Rus organı, kanun dışı ilân edilerek feshedilmelidir.*

3. *Seçim düzeni (Ruslara özel imtiyazlar tanıyan düzen) yürürlükten kaldırılmalıdır.*

4. *Bundan böyle, Türkistan'a Rus askerleri gönderilmemelidir. Şimdiye kadar yerleşmiş olan askerler Türkistan'dan alınmalı ve yerlerine, Tatar ve Başkir askerleri yerleştirilmelidir⁽⁶⁴⁾.*

Başkomiser, bu talepleri şeklen kabul etti ise de 4. maddeyi tereddütle karşıladı ve bu hususu tetkik ettireceğini söyledi. Başkomiserin, Türkistan ahvalini kavramaya ve Hükûmet Encümeni'nin oturumlarına iştirak etmek suretiyle, Ruslarla Türkistanlılar arasındaki görüş ayrılıklarını öğrenmeye çalıştığı esnada, Kerenskiy Hükûmeti, yeni hükûmet programını açıkladı ve yeni milliyetler politikasını tesbit etti⁽⁶⁵⁾. Bu arada, Rusya merkezindeki Sosyal İhtilâlcilerin sol kanadı ve komünistler, Kerenskiy Hükûmeti'ni devirmeye hazırlanıyorlardı. Petersburg'daki hazırlıkların yanı sıra, Taşkent'te de darbe hazırlıkları yapılıyor.

4 kasım 1917'de, Taşkent Toprak-Korğan Garnizonu, silâhlarını Kerenskiy Hükûmeti'ne karşı kullandı. 4 kasımı 5 kasıma bağlayan gecede komünist taraftarı Ruslar, bir darbe ile Taşkent'deki hükûmeti ele almak niyetiyle bir toplantı yaptılar. Bu arada askerler, başkomiserin emirlerine, artık itaat etmiyorlardı. 7 kasım 1917'de (eski stile göre: 25 ekim) Petrograd'ta yapılan komünist ihtilâlinden sonra Rus askerleri, 11 kasımda Taşkent'teki geçici Türkistan Hükûmeti Encümeni'nin binasını işgal ettiler.

Komünist olmayan Ruslarla komünist taraflısı Ruslar arasında, Türkistan hâkimiyeti için Taşkent'te cereyan eden 4 günlük sokak muharebeleri esnasında «*Türkistanlılar, Rus ihtilâli faciasının ve ken-*

(64) YT. 1933, No. 89, s. 17.

(65) «*Kölnische Volkszeitung*», 11 ekim 1917, No. 799, Petersburg'dan telgraf haberi: «Hükûmet, anayasa meclisinin hazırlayacağı esaslara göre her milliyete kendi geleceğini tayin etmek hakkını tanıyacak ve aynı zamanda milli meseleler için özel bir şûra seçecektir». Hükûmetin bu programı etkili olmadı.

di facialarının tarafsız bir seyircisi olarak kaldılar»⁶⁶⁾. Türkistanlıların, seyirci kalmaktan başka çareleri yoktu; çünkü, silâha sahip değillerdi. Türkistan yöneticileri arasında birlik yoktu. Rus partileri ise, Türkistan'ı bundan sonra da idareleri altında bulundurma hususunda ittifak etmişlerdi.

B. BOLŞEVİKLERİN EKİM İHTİLÂLİ VE TÜRKİSTAN

1. Komünist Rusların Taşkent'te iktidarı Ele Geçirmeleri ve Türkistan'ın Bundan Sonraki Kaderi

Türkistan'da işbaşında bulunmuş olan Çarlık ve *Kerenskiy* devresi Rusları (sabık Çarlık memurları, askerler, subay ve generaller), Taşkent'teki komünist darbesine fiilen katıldılar. Böyle hareket etmekle, eski mevkilerini korumak istiyorlardı. Türkistan'da devamlı hâkimiyetlerini yeniden kurabilmek için Ruslar arasında, başka bir gerekçe ile de olsa; mücadele devam etti. Böylelikle Rus Ekim İhtilâli'nden sonra (eski stile göre: 1917) Türkistan'da yeni bir müstemlekecilik doğdu⁶⁷⁾. Türkistan'daki bolşevik ihtilâli, esasen «*doğrudan doğruya demiryolu boyunca cereyan etti*»⁶⁸⁾. Türkistan'daki Rus demiryolları işçileri, komünist fikirlerin heyecanlı taraftarları idiler. Rus komünistleri bunlara dayanıyordu. Türkistanlılar, komünist Rusların ne Taşkent'te iktidarı ele geçirmeleri hareketine, ne de diğer şehirlerdeki hareketlerine katıldılar⁶⁹⁾. Ekim İhtilâli'nden önce Türkistan'-

(66) Olzscha-Clelnow, *Turkestan*, s. 375.

(67) Saparov, *Kolonial'naya Revolyutsiya*, s. 67: «Rus ihtilâlinin Türkistan'da derhal müstemlekeci bir yol tutmak mecburiyeti kaçınılmaz oldu.» Saparov, RKP. Merkez Komitesi'nin emri üzerine Türkistan'da çalışmıştır. Buna rağmen günümüzün Sovyet tarihçileri onun fikirlerini reddetmektedirler. Bundan başka Antropov, RKP. Merkez Komitesi'nin Orta Asya propaganda şubesi tarafından nesredilmiş olan (*Çto i kak çıtat' po istorii revolyutsionnogo dvijeniya i partii v Sredney Azii, Semerkand-Taşkent 1929*, s. 20, 21, 22, 23) Saparov'un eserini herhangi bir tenkidî mütalaa öne sürmeden okul kitabı olarak tavsiye etmişti.

(68) Olzscha-Clelnow, *Turkestan*, s. 361.

(69) A. Trofimov, *Pervie Şağı*, s. 4. «Yerli halk emekçilerinin Bolşevik hadiselerine iştirakinin nisbeti ne idi? Asla yoktu!». Olzscha-Clelnow, *Turkestan*, s. 371: «Ekim ihtilâli esnasında, yerli halkın en küçük bir faalliyetinden sözlemeye bile lüzum yoktur.» Türkistanlı tarihçi O. Kullyev şuna işaret etmektedir: «Taşkent'te Çarcoy'da ve diğer şehirlerde ihtilâlin başlıca ideoloji önderleri, yerli Rus proleteryası idi.» Ksl. *Materialy ob'edinennoy nauçnoy sessi*, Alma Ata, 1958, s. 213.

da bir endüstri proletaryası olmadığı gibi, bu ihtilâl katılabilecek tek bir komünist Türkistanlı da yoktu. Şu halde Türkistan'daki ihtilâl de sırf Ruslara ait bir faaliyetti.

Burada, Türkistan'daki Rus komünist ihtilâlinin cereyan tarzının teferruatına girmek niyetinde değiliz. Çünkü, Sovyet tarih bilimi, kendi görüş açısından bu konuyu yeterince işlemiştir⁷⁰). Sovyetler Birliği dışında da bu konu üzerinde sayısız yazılar mevcuttur⁷¹). Türkistan'ı yeniden Rus hâkimiyeti altına almak için, Rusların, bu sefer komünist ideolojisi vasıtasıyla nasıl çaba harcadıklarını ve bunda nasıl muvaffak olduklarını anlayabilmek için, Rus komünistlerinin Türkistan'daki nüfuzunun genişleme karakterini gözden geçirmek, uygun olacaktır.

11 kasım 1917'de *Kolesov, Tobolin* ve *Uspenskiy*'nin yönetimindeki Rus komünistlerinin İhtilâl Komitesi, Taşkent'te iktidarı ele aldı. Bu, henüz bütün Türkistan'da iktidarı ele almış oldukları anlamını taşı-mıyordu. Bununla beraber Taşkent, komünist iktidarın yayılma merkezi oldu. 15 ilâ 22 kasım 1917 arasında 114 Rus, 3. Sovyet kongresini yaparak Türkistan için bir Sovyet Komiserliği ilân ettiler. Hiç bir Türkistanlının katılmadığı bu kongrede, 15'li vekil olmak üzere 36 Komiser seçildi⁷²).

(70) Ekim İhtilâli ve Sovyet Rusya iktidarının genişlemesiyle alakalı Sovyet yazılı belgeleri, oldukça mufassaldır. Bu yüzden bunları burada zikretmek, teknik sebeplerden dolayı mümkün değildir. Bu konuyla alakalı yazıların genel bir dökümü: A. I. Zevelov, *İstorlografiya sovetского Turkestana* (Sovyet - Türkistan Tarih bilimi), Taşkent 1968, 278. sayfada bulunabilir.

(71) Türkistan'da Ekim İhtilâli'yle alakalı Sovyet görüşünü temsil etmeyen, Sovyetler dışı yazıların birkaç nümunesi şunlardır: Park, *Bolşevizm*, s. 3 - 58; Caroe, *Soviet Empire*, s. 95 - 113; Castagné, *Le Turkestan depuis la Révolution Russe*, RMM. C. 50 ve 51; Etherton *In the heart of Asia*, London 1925; Kunitz, *Dawn over Samarkand*, New York 1935; F. M. Bailey, *Mission to Tashkent*, London 1946; Wheeler, *The Modern History*, s. 97 - 116; Benningson et Lemerrier-Quellejay, *İslam in the Soviet Union*, s. 65 - 100; Vaidyanath, *The formation*, s. 75 - 84; Hayit, *Die nationalen Regierungen*, s. 38 - 43; a.g.y., *Turkestan im XX. Jahrh.*, s. 70 - 81; a.g.y. (Jarçek), *Oktabır inqilâbi ve Türkistan*, MT. 1951, No. 75, s. 9 - 13; Carrère d'Encause, *Die russische Revolution und die Sowjetpolitik in Zentralasien*, «Fischers Weltgeschichte»; *Zentralasien*, s. 237 - 51.

(72) Türkistan'ın ilk Sovyet hükûmetinde tek bir Türkistanlı bile yoktu. Ksl. Urazaev, *Turkestanskaya ASSR*, s. 57. Petrograd Rusya Halk Komiserleri Şûrası'na gönderilen Taşkent Halk Komiserleri Şûrası'nın 23 kasım 1917 tarihli telgrafında aşağıdaki fikir bildirilmişti: «Halk Komiserleri Şûrası, kararlarınızın yürütülmesini bir vazife olarak telâkki eder». Ksl. *Pobeda oktjabr'skoy revolyutsii v Uzbekistane*, s. 578.

Bu Komiserler, kendilerini gerçek iktidar olarak görmeye başladılar. Aslında, diktatörden başka bir şey değillerdi. Çünkü, Türkistan için bir idare şekli ortaya koymadan, Rusya proletaryası diktatörlüğü adına faaliyet gösterdiler. Bu adamların arkasında Rus askerî birlikleri ile Taşkent demiryolu işçileri vardı. 25 kasım 1917'de, Halk Komiserleri Şûrası bir bildiri yayınlayarak, Türkistan halkına, burada idareyi ele aldıklarını bildirdiler. Sovyetlerin 3. ve 4. Kongresi (20 - 26 ocak 1918), yerli halktan hiç kimsenin ihtilâl organlarına alınmamasına dair karar aldı⁷³). Komünist Ruslar, Türkistan üzerindeki iktidarda, sadece kendilerinin hakkı olduğunu ileri sürüyorlardı. Rusya komünist yönetimi, Türkistan'daki yoldaşlarının davranışlarına seyirci kaldı. O, «*halkların kendi mukadderatını bizzat tayin etme hakkı*» parolalarının⁷⁴) gerçekleşmesi için ilgilenmiyorlardı. Rusya ve Doğu Müslümanlarına 3 aralık 1917'de yapmış oldukları çağrısı⁷⁵) ve 15 kasım 1917 tarihli Rusya halklarının hakları ile ilgili beyannamelerini⁷⁶) de unutmuş görünüyorlardı. Türkistan'ın millî esaslara göre gelişmekte olan muhtariyet çabalarını boşa çıkarmayı, Sovyet Hükûmeti en âcil bir görev olarak kabul ediyordu. 114 komünist taraflısı Rus'un (hepsi komünist değildi, aralarında Sosyal Demokratlar ve Sosyal İhtilâlciler de vardı) kongre yaptıkları sırada, «*Ulema Cemiyeti*» de, 515 delegenin katılmasıyla Taşkent'te bir Müslümanlar Kongresi düzenledi. Bu kongre, Türkistan'ın kendi kendini idare etme meselesi üzerine 14 maddelik bir karar kabul etti⁷⁷). Ulema Cemiyeti Başkanı *Şir Ali Lapin*, Sovyet - Rus Kongresi'nde hazır bulundu ve iktidarın Türkistanlılara devredilmesini talep etti. Rus saltanatı-

(73) Çokayoğlu, *Turkestan pod Vlastyu*, s. 15; Gordienko, *Tvorçeskaya rol'*, s. 89. «*Naşa gazeta*» (Komünist gazetesi; Taşkent 14 temmuz 1918) şöyle yazmıştı: «Bir fatih olarak pozisyonumuzu terkedemeyiz... Yerlilere karşı olan ilişkilerimiz, birbirine eşit kimseler arasındaki ilişkiler olarak kabul edilemez.» Ksl. Gordienko, *Tvorçeskaya rol'*, s. 96 - 97.

(74) Lenin, Stalin ve diğer Sovyet önderlerinin en önemli beyanatları, parti kararları, hükûmet talimatnameleri için bakınız: Boris Meissner, *Sowjetunion und Selbstbestimmungsrecht*, Köln 1962; Armaoğlu, *Bolşevik ihtilâli*, s. 211 - 250.

(75) Bu çağrı: «Memleketinizin bizzat efendisi olmalısınız. Hayatınızı bizzat kendi tarzınızda düzenlemelisiniz» şeklinde idi. Metnin tamamı için bak. Hayit, *Sowjetrussische Orientpolitik*, s. 217 - 18.

(76) Bu deklarasyon ile gayri Rus milletlere, bağımsız devlet olabilme ve Rusya'dan ayrılma vaadi bile verilmişti. Daha tam bilgi için bak. von Mende, *Der nationale Kampf*, s. 154. «*Die Welt des İslâm*», C. XXIII, s. 24, dipnot 150; «*Der Neue Orient*», sene 2, s. 597; Meissner, *Sowjetunion*, s. 23. Sovyetler Birliği'nde milliyetler siyaseti söz konusu olduğu vakit, bu deklarasyonu zikretmek âdet olmuştur.

(77) Metnin tamamı için bak. Hayit, *Sowjetrussischer Kolonialismus*, s. 20 - 21.

nın bir nevi tezahürü olan ve Çarlığın kalıntılarından oluşan bu Sovyet Kongresi, Türkistan'ın taleplerini kesinlikle reddetti.

Türkistan'ın yeni efendileri, 20 ilâ 26 ocak 1918'de 4. kongrelerini yaparak, diğer konular haricinde Kokand millî muhtar hükûmetine rakip olarak (ayrıntılı bilgi 9. bölümde) 'Türkistan'ın otonomi meselesini ele aldı. 23 ocak 1918'de kongre, «*İhtilâlcî Sosyal Demokratların, memlekette proleter bir otonomi kurmak için çaba harcayacaklarını belirten*» bir kararı kabul etti⁷⁸). Her vasıtaya başvurularak, Türkistan'ın Kokand'daki millî otonom hükûmetinin devrilmesine karar alındı. Nitekim Kızılordu birlikleri, 20 şubat 1918'de gerçekten de bunu yerine getirdi. Türkistan'ın bu Millî Hükûmeti'nin devrilmesinden sonra, Türkistan'daki Sovyet iktidarı ve Rusya, millî mücadeleye karşı hareket etmek zorunda idi. (Ayrıntılı bilgi 10. bölümde verilecektir.)

Taşkent'teki Rus Komünist hâkimiyeti, kasım 1917'den ocak 1918'in sonuna kadar «*Halk Komiserleri*» adına icraatını sürdürdü. Ondan sonra, nisan 1918'e kadar «*Proleterya Otonomisi*» adına icraatına devam etti. 20 nisandan 1 Mayıs 1918'e kadar Sovyetlerin V. kongresi yapıldı. RSFSR Hükûmeti, bu kongreye bir telgraf göndererek, Türkistan için Sovyetler esasına dayanan bir otonom idare tavsiye ediyordu.

Komünistler, Kokand'daki millî muhtar hükûmeti dağıttıktan sonra Türkistan'a nasıl bir «devlet biçimi» verilebileceği problemi karşısında kaldı. RSFSR Hükûmeti, Taşkent'teki yetkili memurlarına Türkistan için «Otonom Sovyet Sosyalist» statüsü kabul etmelerini tavsiye etti. Bunun üzerine Taşkent'teki 5. Sovyet Kongresi, 1 Mayıs 1918'de, Türkistan'ı RSFSR çerçevesinde «*Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti*» olarak resmen bildirmeye karar aldı. Taşkent'te yapılan 6. Sovyetler Kongresi, 15 ekim 1918'de, Türkistan Otonom S. S. C. için bir anayasa kabul etti. Bu anayasada ülkenin, RSFSR'nin bir parçası olduğu kesin olarak belirtildi. RSFSR Hükûmeti, kongrenin, «Türkistan Cumhuriyeti» ile ilgili kararı üzerine «*Türkistan Sosyalist Cumhuriyeti'nin, RSFSR'nin otonom bir parçası olarak ilân edilmesine ve RSFSR'e bağlı Türkistan Otonom S. S. C. adını kullanması gerektiğine*» dair 27 ağustos 1920'de talimat verdi⁷⁹). Bu talimattan açıkça görülmekteydi ki, Türkistan, ne gerçek bir otonomi hakkı, ne de bir bağımsızlık elde edebilirdi. Sovyet yönetimi, bu nevi otonomi oyunları ile, «burjuva milliyetçilerine» (Millî haklara sahip çıkanlar -

(78) Gordienko, *Sozdanie*, s. 59.

(79) Urazaev, *Turkestarskaya ASSR*, s. 62.

müellif) öldürücü bir darbe indirdiği kanaatinde idi. Türkistan'ı Rus federasyonundan ayrılma planları, böylece bozulmuş oluyordu⁸⁰). S. S. C.'nin bu otonomisi, «*Türkistan*» adını taşıyordu. Fakat bu, tam bir Rus düzeni idi. Çünkü, idarî yönetim Rusların elinde bulunuyordu. Bu otonomi, Rusya'nın sadece modernize edilmiş bir idarî organı idi.

Memleketin devlet biçimi üzerine, Türkistanlılarla Ruslar arasında sonu gelmeyen siyasî ve askerî çekişmelerden ötürü, Sovyet Rusya yönetimi, Türkistan'daki duruma hâkim olamayınca 8 ekim 1919'da oraya, hükûmet ve Rusya Komünist Partisi adına bir «*Türkistan Komisyonu*» teşkil ederek göndermeye karar verdi. Bu komisyon, sahip olduğu diktatörce yetkilerle, faaliyetini; ekim 1919'dan 1923'ün ortalarına kadar özellikle, Sovyet iktidarını kuvvetlendirmeye, Türkistan'ın kat'î olarak Rusya'ya bağlanmasına ve Rus ile Sovyet aleyhtarı eğilimindeki Türkistan millî hareketini yıkmaya teksif etmişti. Bilindiği gibi Türkistan'daki mücadele, bir sınıf mücadelesi karakterinde değildi, bilâkis bunun millî bir huviyeti vardı⁸¹). Taşkent'teki Rus yönetimi, Sovyet Rusya hâkimiyetini, elindeki vasıtalarla koruyabilecek durumda değildi. Bunun için RSFSR Hükûmeti, 11 ağustos 1919'da *M. V. Frunze* komutasında Türkistan Cephesi'ni teşkil etti. Bu cephenin emrinde, Türkistan'a yürüyen ve orada harekât düzenleyen Rusya'nın beş ordusu vardı. Türkistan'ın kaderini, Türkistan Komisyonu ve Türkistan Cephesi tayin ediyordu. Sovyet yönetimi, 1923 yılına kadar Türkistan'ın millî ayaklanmasını (Basmacı hareketi) tamamen bastırmaya muvaffak oldu; yani Türkistan'ın ikinci işgalini gerçekleştirmiş oldu. Rus - Sovyet yönetimi de, Türkistanlılar arasında, az sayıda işbirlikçi bulmaya muvaffak oldu. Bunlar, daha sonra Rus hâkimiyetinin yayılmasında rol oynadılar. Sovyet Rusları, adına «*Devlet İnşası*» dedikleri, Türkistan'ın idare şeklinin düzenlenmesinde iki metod kullandılar. Sabık Türkistan Genel Valiliği'nde, Kokand'daki millî otonom devlet biçimini ortadan kaldırdıktan sonra bir «*Türkistan Otonom S. S. C.*»si kurdular. Bu «*cûmhuriyet*», 1 Mayıs 1918'den, ülkenin boy esasına göre bölünmesine ve 1924'de lâğvedilmesine kadar varlığını korudu. Kırgız eyaletinin (Kazak eyaleti) idaresi için,

(80) Gordienko, *Tvorçeskaja rol'*, s. 173.

(81) Mart 1920'de Türkistan Halk Komiserliği Şûrası'nın başkanı olarak tayin edilen Rudzutak: «Rusya'daki mücadele, daima iki sınıf arasında, yani proleterya sınıfı ile feodal ve fabrikatörler sınıfı arasında cereyan etmiştir. Fakat Türkistan'daki mücadele ise, sınıf mücadelesi çizgisindeki bir mücadele olarak başlamayıp, millî mücadele esası üzerine yürümüştür.» demektedir. Ksl. Urazev, *Turkestanskaya ASSR*, s. 52.

Sabık Bozkır Genel Valiliği'nde 10 temmuz 1919'da bir «İhtilâl Komitesi» teşkil edildi. Daha sonra bu idari biçim, 26 ağustos 1920'de «Kır-gız (Kazak) Otonom S. S. C.» olarak adlandırıldı ve RSFSR'nin bir parçası olarak ilân edildi⁸²). Dikkati çeken şudur ki, Rus - Sovyet yönetimi, Sovyetleştirme yolu ile Türkistan'ı yeni Sovyet İmparatorluğu'na bağlamaya, durmadan çalışmış ve bunda muvaffak olmuştur⁸³). Her iki tarafın da çok kan akıtmasını gerektiren bu yol, kolay bir yol değildi. Çünkü, Sovyet Ruslarının, selefleri olan Çarlık devresi gibi, önce Türkistan'ın, milli varlığını devam ettirme arzusuna zorla veya diğer vasıtalarla (propaganda, bazı Türkistanlılara 1918 - 1919 arasında Sovyet teşkilâtında çalışmak iznini vermeleri, iktisadî - politik tedbirler vb.) galebe çalması gerekiyordu. Fakat belirtmelidir ki, Türkistan'da Sovyet rejimi Rusların elinde idi ve bu durum, şimdiye kadar da değişmiş değildir⁸⁴).

2. Türkistan'da, Rus - Sovyet Devleti Politikasının Neticesi Olarak Komünist Partisi

Komünist Rusların Türkistan'da iktidarı ele geçirmelerinden önce, komünizmin gerçekte ne olduğunu, burada kimse bilmiyordu. Bilindiği gibi, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDİP) üyelerinden

(82) İhtilâl komitesinin ve Kazak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasına dair bak. *İstoriya gosudarstva i prava sovetskogo Kazakhstana*, I. (Yayınlayan, Zımanov, Alma-Ata 1961, s. 143 - 174)

(83) Türkistan'da komünist rejimin uygulanması ve bu memleketin yeniden Rusya'ya bağlanması konusunda Rus Sovyet yönetiminin çabaları hakkında daha tam bilgi için bak. Urazev, *Lenin i Stroitelstvo*, 516 sayfa (s. 501 - 16: Bibliyografiya). «Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hakkında yüzlerce monografi, broşür, belge koleksiyonları ve makale yazılmıştır». Bu muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hakkında (ilmi doktora namzetliği için) 120 disertasyon (tezi) ve otuzdan fazla doktora tezi yazılmıştır. Ksl. Gordienko, *Obrazovanie Turkestanskoy ASSR*, s. 5.

(84) Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Şûrası'nın başkanı R. E. Sorokin, 1919 yılında Fergana vadisinde yapmış olduğu bir teftiş gezisinden sonra şunu bildirmişti: «Rus halkı ile meskûn şebirler dışında Fergana'da bir Sovyet idaresi mevcut değildir. Müslüman köylerinde bir Sovyet otoritesinin varlığı görülmez.» Ksl. Çokayoğlu, *Turkestan pod Vlastyu*, s. 16. Kazakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde sovyet iktidarı meselesi üzerine, haziran 1921 tarihli Kazakistan Bölge Komünist Partisi'nin Birinci Konferansı, şu mütalaayı öne sürdü: «Bir sıra köy, kaza merkezleri ve yerleşme yerlerinde Sovyetler yoktur». 1 Aralık 1924'te Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi: «Aullarda (göçebe yerleşme yerleri) Sovyetler fiilen mevcut değildir» demiştir. Halbuki 6,5 milyon nüfusun 6 milyona yakın bir kısmı 1926 yılında göçebe yerleşme yerlerinde (Aul) yaşıyordu. Ksl. Kuçkin, *Sovetizatsiya*, s. 78 ve 87.

hiç biri, 1917 yılı ihtilâlinde önce, kendini komünist olarak tanıtmamıştı⁸⁵). Şu halde, Rusya komünistlerinin Türkistan'daki nüfuzundan bahsedilemez. RSDİP dahilindeki komünistler, ancak mart ilâ kasım 1917 aralarında göze çarpmaya başladılar. Komünizm, sırf bir Rus düşüncesi olarak kaldı ve Türkistanlılar arasında taraftar bulamadığı gibi, bununla ilgilenilmedi de. Rus komünistleri, Türkistan'da gizli çalışıyorlardı. Türkistanlıların, ne bir Rusya KP'sinden, ne de komünist dünya görüşünden haberleri vardı. Bunun birçok sebepleri vardı. Bunlar; Türkistan'da bir işçi sınıfının mevcut olmayışı, İslâm dahilinde diğer ideolojik akımlara karşı maddî ve manevî bir ilginin yokluğu gibi sebeplerdi. Rusya'dan ne geldi ise itildi. Şuna işaret etmelidir ki, Rusların inşa etmiş oldukları elektrik aydınlatması bile «şeytan alevi» olarak telâkki edildi. Şu halde ihtilâlden önce hiç kimse, Türkistan'da bir komünist ideolojisi propagandasını ele alamazdı. Kaldı ki, organizasyon bakımından Rus komünistleri bile derlenmemişlerdi.

Petersburg'daki komünist ihtilâli, Türkistan'a da gölgesini düşürdü. RSDİP ve Sosyal İhtilâlcî Parti'de bulunan Rus komünistleri, Türkistan'da makul sebeplerden dolayı kendilerini tasdik edilmiş görüyorlardı. Onlar, Taşkent'te, iktidara gelmek için acele ettiler. Adı geçen ve bilfiil çalışan partiler mevcut olmasaydı, komünistler iktidara gelemezlerdi. Taşkent'te iktidara gelmeleri, bu partilerin kesin yardımıyla oldu. Komünistler, Sosyal Demokratlar ve Sosyal İhtilâlciler, Taşkent'te iktidarı aralarında bölüşmüşlerdi. Fakat Rus komünistleri, bir tek Türkistanlı komünisti dahi almaksızın Türkistan'da, memleketin tek başına hâkimi olmak istiyorlardı. Petersburg'da iktidarı ellerinde bulundurduklarından ve orada Sovyetler biçiminde bir komünist devletini resmen teşkil ettiklerinden, kendilerini, buna salâhiyetli görüyorlardı. Rusya'nın bu Sovyet Devleti, buradaki teşebbüslerine hız vermeseydi, Türkistan'da bir komünist hareketi düşünülemezdi. Bu sebeplerden ötürü, komünist olan Sovyet müelliflerinin, aşağıdaki gerçekleri beyan etmeleri, bir mânâ ifade etmektedir:

«Türkistan'da sovyet hâkimiyetini kuran, Bolşevik Partisi değildir. Bilâkis burada Sovyet hâkimiyeti, Bolşevik ve sol eğilimli sosyal ihtilâlcî partileri organize etmiştir»⁸⁶).

(85) Park, Bolshevizm, s. 124; «Orta Asya'da ne Şubat İhtilâli'nden önce Sosyal Demokrat Partisi ve ne de Ekim İhtilâli'nden sonra Bolşevik organizasyonları mevcut idi». Komünist hareketinin merkezi bulunan Taşkent'te aralık 1917'de sadece 74 Rus komünistli vardı. Henüz, temmuz 1918'de bu sayı 261'e çıktı. Ksl. İnoyatov, Oktyabr'skaya revolyuciya, s. 156.

(86) Daha tam bilgi için bak. Antropov, Çto i Kark, s. 35. Komünist partisi teş-

Komünistler, Taşkent'te önce Sosyal Demokratlar (Menşevikler) ve Sosyal İhtilâlciler ile birlikte hükûmeti kurdular. 1917 yılında, 15 Sovyet Komiseri'nden beşi komünist; ikisi maksimalist (bunlar sosyal ihtilâlcilerin saflarından ayrıldılar. Fikirleri Sosyal Demokratlarinkine yakındı) ve sekizi Sosyal İhtilâlciler idi⁸⁷). Türkistan'ın idaresinde kendi hegemonyalarını kurabilmek için komünistler ve Sosyal Demokratlar, 1919 yılına kadar birbiriyle mücadele ettiler. Sosyal İhtilâlciler Rusların, Savaş Komiseri Osipov'un idaresinde komünistlere karşı isyan etmeleri ve ocak 1919 yılında mağlûbiyetleri, Sosyal İhtilâlcilerin iktidar mücadelesinde varlığının sona ermesine sebep oldu. Mutlak iktidarı ele geçirmek için, ancak 1919'da başlattıkları son başarısız isyan teşebbüsleri ile Sosyal İhtilâlciler, ümitsiz bir duruma düşmüşlerdi. Onlardan büyük bir kısmı mart 1919'da komünistlerin saflarına iltihak etmeye karar aldılar⁸⁸). Sosyal Demokratlar, daha 1917'de komünistlerle kaynaşmışlardı. Şubat 1906'da gizli halde, RSDİP'nin Türkistan Teşkilâtları Birliği kuruldu. Bu birlikte Ruslar arasında komünist cereyanı, bu tarihten itibaren göze çarpıyordu. RSDİP teşkilâtlarının 21 - 27 haziran 1917'de Taşkent'teki ikinci konferansında bu partide bir bolşevik grubu ortaya çıktı. Bu konferansın 31 delege-sinden 11'i bolşevik grubuna dahildiler. Fakat RSDİP dahilinde müstakil bir grup olarak inkişaf etmediler. Komünistler, Taşkent'te iktidarı ele aldıktan sonra da, RSDİP adına faaliyet gösterdiler. Ancak 17 haziran 1918'de, Taşkent'te komünistlerin konferansını organize ettiler. Bu konferansa, Türkistan'da yaşayan 1.500 Rus komünistini temsil eden 43 delege katılmıştı. Daha sonra bu konferans, 1. Kongre olarak adlandırıldı. Konferansta Türkistan Komünist Partisi'nin (TKP), Rusya KP'nin bir parçası olarak kurulması kararlaştırıldı⁸⁹). Komünistler, 17 - 29 aralık 1918'de ikinci kongrelerini yaptılar. Bu tarihlerde, Türkistan'da 900'ü yerli halktan ve 400'ü yabancı olmak üzere (Rus nüfuz sahası dışından) 13.000 komünist kaydedildi⁹⁰). Mart 1919'da, TKP bir konferans düzenleyerek Komünist Partisi Merkezî Komitesi'nin Müslümanlar Bürosu'nun kurulmasını görüştü. Bu bü-

kilâtlarının Türkistan'da kurulması hakkında Sovyet devletinin çabalarına dair bak. Hayit, *Sowjetrussische Orientpolitik*, s. 55 - 71.

(87) Urazev, *Lenin i stroitel'stvo*, s. 163. 1 Mayıs 1918'de Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Şûrası (komünist ve sosyal ihtilâlciler olmak üzere) iki partiden meydana gelmişti. Komünistler şunlardı: Kolesov, Kazakov, Poltratskiy, Reneslants, Osipov ve Aşur-Hocayev. *Ksl. Inostronnaya voennaya interventsliya*, I, s. 26 - 27.

(88) Muraveyskiy (V. Lopuçow), *Orta Asyadağı*, s. 57.

(89) *İstoriya kommunističeskib organizatsiy*, s. 269.

(90) *Kommunističeskaya partiya Turkestana*, s. 15.

ro TKP'nin bir yardımcı organı olarak çalışacaktı: «*Türkistan'ın kendine özgü şartları, KP nezdinde bir Müslümanlar Bürosu'nun kurulmasını gerektiriyordu. Partinin, çalışan kitlelere ve temel halka yaklaşması maksadıyla bir yol bulmak için, parti çalışmalarını memleketin sosyal şartlarına ve dil özelliklerine uydurmak zorunluğu vardı*»⁹¹). Bundan da açıkça görülmektedir ki, TKP, temel halka inebilmek için şimdiye kadar bir yol bulamamıştı.

Müslümanlar Bürosu, 24 - 30 Mayıs 1919'da ilk konferansını düzenleyerek yönetim kurulunu seçti⁹²). Bu kurul, Türkistan'da, özellikle Rusya Komünist Partisi talimatnâmesinin propagandasını yapmak zorunda idi. Fakat, Müslümanlar Bürosu, Türkistan'ın gelecekteki düzeni meselelerinde kendi yolunda yürümeye teşebbüs etti ve bu sebepten Rusya KP'siyle TKP'sinin rakibi oldu. TKP'sinin, 12 - 18 Ocak 1920'de 5. konferansında ve Müslümanlar Bürosu'nun 3. konferansında, Müslümanlar Bürosu başkanı *Turar Riskulov* «*Millî meseleler ve millî komünist şubeleri*» üzerine bir demeç verdi. *Riskulov*, demecinde Türkistan Otonom S. S. C.'nin ve TKP'nin adlarının; sırasıyla «*Türk Cumhuriyeti*» ve «*Türk KP'si*» olarak değiştirilmesini talep etti. Uzun münakaşalardan sonra TKP'sinin 5. konferansı ve Müslümanlar Bürosu'nun 3. konferansı, *Riskulov*'un teklifini kabul eden bir karar çıkardı. Rus ve Sovyet yönetimi, Türkistan cephesi başkumandanı *Frunze*'nin teklifi üzerine bu kararı reddetti. 8 Mart 1920'de Rusya KP Merkez Komitesi bu kararı hükümsüz saydı⁹³). Müslümanlar Bürosu, müstakil hareket etmeye çalışıyordu. Fakat Moskova'daki komünist yönetimin, Türkistanlıların saflarından gelen komünistlerin kendi başlarına buyruk olmalarına hiç bir şekilde müsamaha etmeye niyeti yoktu. Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi, «*millî*» KP'leri şubeleri vasıtasıyla, KP namına, sadece ana dilleri vasıtasıyla propagandasını yürütmeyi amaç edinmişti⁹⁴). TKP Müslüman Bürosu, RKP'nin talimatnamesine uymayınca, hükûmetin Rusya Komünist Partisi

(91) *İstoriya kommunističeskij organizatsiy*, s. 339. Müslüman Bürosu'nun vazifeleri olarak «*İştirakiyun*» (komünizm) gazetesini KP ruhunda çıkarmak, milliyetler komiserliği çerçevesi dahilinde ajitatörlerin idaresi ve organizasyonu, komünist literatürün tercümesi ve yazılması, gösterilmişti. Ksl. Şarapov, *Nacional'nye sekteli*, s. 134.

(92) Yönetim kuruluna dahil olanlar şunlardı: *Turar Riskul*, *Abbas Aliyev*, *Efendişev*, *N. Hocayev*, *Tursun.Hocayev*, *İsayev*, *Fahricklinov*, *Abdurraşidov*, *Muhittinov*.

(93) *İstoriya kommunističeskij organizatsiy*, s. 338. Lenin şöyle diyordu: «*Kanaatime göre Riskulov'un projesi reddedilmelidir.*» Ksl. *Ustinov*, *Leninskaya politika*, s. 62.

(94) *Şarapov*, *Nacional'nye sekteli*, s. 77.

Merkez Komitesi'nin Türkistan Komisyonu yeni bir TKP kongresinin yapılması üzerinde durdu. Eylül 1920'de yapılan TKP'nin 5. kongresi, Türkistan'da birleştirilmiş bir KP teşkilâtı olması gerektiği kararını aldı. Daha sonra, ocak 1922'de Müslümanlar Bürosu feshedildi. Ana dilinde propaganda görevi TKP'nin propaganda ve ajitasyon şubesine devredildi. Buna karşılık TKP'nin Merkez Komitesi nezdinde millî şubenin kurulmasına (Türkistan yerli komünistleri için) müsaade edildi. Moskova ve Taşkent'teki Rus KP yönetimi, Türkistan'da yaşamakta olan Doğu Avrupa ve Doğu milletleri temsilcileri arasında da komünistler kazanmaya çalışıyordu. 1915 yılında Türkistan'da 200.000'e yakın savaş esiri bulunuyordu. 1918 yılına kadar, bunlardan 50.000 kadarı Türkistan'da kaldılar. Bunlar, 27 nisan 1918'de bir fermanla serbest bırakıldılar. Bundan başka burada, Doğu Türkistan ve Çin'den 279.000; İran'dan da 68.000'e yakın mülteci yaşıyordu. Bütün yabancıların saflarından 1918'de 2.200'e yakın yabancı komünist kaydedildi. 8 aralık 1918'de Taşkent'te, yabancı komünistlerin ilk konferansı açıldı. Yabancı komünistlerin sayısı hızla yükseliyordu. Ağustos 1920'de Türkistan'da 3.194 yabancı komünist vardı⁹⁵). Bunlar, Sovyet - Rus iktidarının yerleşmesinde önemli bir rol oynadılar⁹⁶). 17 ekim 1920'de, Taşkent'te Şefik'in idaresinde Hindistan KP'si kuruldu. Haziran 1921'de, İran komünist teşkilâtı olan «Adalet» teşkil edildi. Rus - Sovyet yönetimi, yabancı komünist partilerin kurulması konusunda epey tecrübeye sahipti. Rusya topraklarında, ilk defa olarak 22 temmuz 1918'de Moskova'da toplantı yapan 20 Türk savaş esiri tarafından, *Mustafa Suphi* (1883 - 1921) idaresinde bir «*Türk Sosyalist Komünist Partisi*» kuruldu⁹⁷). Aynı şekilde 25 eylül 1918'de Taşkent'te sözde Buhara mültecileri saflarından olan 10 komünist tarafından, Buhara Komünist Partisi meydana getirildi⁹⁸). Harezmi (Hive) KP grubu Petroaleksandrovsk (Törtköl)'ta teşkilâtlandırıldı. Bunlar daha sonra 1920 - 24 yıllarında Harezmi KP'si olarak faaliyet gösterdiler⁹⁹). Moskova'daki

(95) Bu yabancı komünistlerden 884'ü Macar; 622'si Alman; 128'i Çekoslovak; 19'u Romen; 188'i Yugoslav; 200'ü Polonyalı; 648'i Uygur ve Çinli; 495'i İranlı ve 10'u Hindli idi. Ksl. Sologubov, *İnostrannye kommunisty*, s. 57.

(96) Daha tam bilgi için bak. *Proletarskie internatsionalistı*, «*Zvezda Vostoka*» 1961, No. 11, s. 153 - 163.

(97) Rusya'da, Türkiye için teşekkül eden komünist partisi hakkında bak. M. A. Persitz, *Turetskie internatsionalistı v Rossii* (Rusya'da Türk Enternasyonalistleri) «*Narodnı Azıı i Afrıkı*», 1967, No. 5, s. 59 - 68; Dr. Fethi Tevetoglu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, Ankara 1967, s. 200 - 302; Hayit, *Komünizm ve Türk Dünyası*, Ankara 1971, s. 43 - 49.

(98) *İstoriya kommunističeskih organizatsiy*, s. 448.

(99) *İstoriya kommunističeskih organizatsiy*, s. 458. Harezmi Komünist Partisi

komünist yönetimi, bunun haricinde sayıları az olan Doğu milletleri komünistlerini (Kafkas, Kırım, İdil - Ural ve Türkistan) teşkilât bakımından birleştirerek, onları kendi arzu ettiği şekilde yönetmeye çalışıyordu. Kasım 1918'de, bütün Rusya Doğu Milletleri komünist teşkilâtlarının ilk kongresi Moskova'da yapıldı¹⁰⁰). Bu kongre, RKP (Bolşevikler) Müslüman teşkilâtlarının bir merkez bürosunun kurulmasına karar verdi. Bundan kısa bir müddet sonra, bu adlandırmanın tashihine gidildi. «*Müslümanlar*» kelimesi yerine «*Doğu Milletleri*» olarak bir düzeltme yapıldı.

Doğu milletleri saflarında 45.000 civarında komünist üyesi olduğu iddia edilen bu merkez büronun 2. kongresinde (22 kasım - 3 aralık 1919) bu büronun salâhiyetli üyelerinden olan *Sultan Galiyev*, bir Doğu Milletleri Komünist Partisi'nin kurulması lâzım geldiği fikrini savundu. Bu teklif, RKP Merkezî Komitesi tarafından tabiatıyla reddedildi. RKP Merkezî Komitesi, önceleri bu teşkilâta otonom bir salâhiyet vermek istemiyordu. Aralık 1920'de, Doğu Milletleri komünist teşkilâtları merkezî bürosunun, RKP Merkezî Komitesi'nin propaganda ve ajitasyon şubesine tâbi olması talimatı verildi. 9 şubat 1921'de de «Doğu Milletleri»nin bu merkezî bürosu lâğvedildi. Bunun üzerine RKP MK'si RSFSC'deki, Türk kavimleri arasında propaganda ve ajitasyonu yürütmek için «*Merkezî Büro*» kurulmasını kararlaştırdı. Sovyet Rusya dışındaki Doğu Milletleri (Buhara ve Hıve dahil) arasında propaganda görevi alan, «Doğu Milletleri Komünist Teşkilâtları Merkez Bürosu» lâğvedildikten sonra onun vazifesi, 1920'de kurulmuş ve Taşkent'de çalışmakta bulunan, Şark'da Beynelmilel Propaganda Şûrası'na verildi. Bundan sonra 22 ocak 1922'de, Türk kavimleri arasında propaganda ve ajitasyon yapan Merkez Bürosu lâğvedildi. Türk kavimleri arasında komünistlerin sayılarını çoğaltmak için komünist yönetiminin, sadece propaganda tedbirlerine önem verdiği, fakat eşit haklara sahip bir «*Millî KP*»sini kesinlikle reddettiği meydana çıktı. 1921'de TKP'nin 57.810 üye ve namzedi olduğu bildirildi. Bu sayı, 1921'de 73.299 üyeye yükseldi. TKP yönetimi, komünistler arasında Rus şovenizmini ve Türkistan millî cereyanlarını bertaraf edemiyordu. Bunun çaresi, parti saflarını temizlemektir. 1921 - 22 yıllarında KP'deki temizlikten sonra, Türkistan'da KP saflarında sadece 22.296 üye ve 9.506 namzet katıldı¹⁰¹).

konusuna dair bak. Sheehy, *The Khorezm Communist Party*, CAR 1966, No. 4, s. 308 - 320.

(100) Şarapov, *National'nye sektsli*, s. 88: «Orta Asya, Kazakistan, Umum-Kafkasya ve Sibirya teşkilâtlarının temsilcileri kongrede hazır bulunmamışlardı».

(101) *Kommunističeskaya Partiya Turkestana*, s. 37. Komünistlerin yeniden ka-

10 temmuz 1919 yılından beri Kazak eyaleti ihtilâl komitesi kontrolüne tâbi olan Sabık Bozkır Genel Valiliği'nde 30 nisan 1920'de, RKP Kazak Bölge Komitesi kuruldu. Böylece Kazakistan'daki (Türkistan Otonom S. S. C.'nin 1924'de çekilmiş olduğu bölgeler dışında) komünist hareketin birleşik yönetimi başladı. Bu bölgede Komünist Partisi'nin 16.578 üyesi vardı¹⁰²). Türkistan halkı (Sabık Türkistan ve Bozkır Genel Valilikleri halkı), komünizmi şüphe ile karşıladı. 1920 yılında buranın nüfusu 12.260.200 idi. Bunlar arasında 1922 yılında 27.793 komünist vardı¹⁰³). Bunlardan 7.889'u Türkistanlı komünist olup yerli halkın % 0,7'sini teşkil ediyorlardı¹⁰⁴). Tabii ki, bu yerli komünistler, komünist ideolojinin temsilcileri olarak telâkki edilemezler. Bu sebeptendir ki, Türkistan'da komünizmin (iktidarı ve ideolojisinin) gücünü Türkistan halkından aldığını kabul edenler, kesin bir yanılma içindedirler. Sovyet devletinin ve Rusya KP'sinin baskısı olmamış olsaydı; Türkistan'da komünizm barınamazdı. Türkistanlılar, komünizmin esaslarını bilmiyorlardı. Komünist olanlar, komünist öğretisini bildikleri için KP'ne girmiyorlardı; bilâkis ya şahsî bir menfaat yüzünden veya kendi millî menfaatleri için çalışmak amacı ile KP saflarına katılıyorlardı.

Marksizm - Leninizm propagandası da, 1924 yılına kadar geniş çapta değil, bilâkis fırsat düştükçe yapılıyordu. *Marks, Engels* ve *Lenin*'in eserlerini halka tanıtmak için, Türkistan'da 1922 yılında Rusça olarak, yekûnu 48.850 nüshaya varan 39 eser neşredildi. Ayrıca, yekûnu 175.550 nüshaya varan 44 eser de, Türk lehçelerinde neşredildi. 1924 yılında, Türk lehçelerinde basılan eserin sayısı 47'yi buldu ve bu eserler 344.000 nüsha olarak basıldı¹⁰⁵). Bu eserlerin hepsi, Rusça'dan tercümelerdi. Ancak 1925'te *Negmat Hâkim*, materyalizmi tefsir etmeye çalıştığı «*Diyalektik Maddecilik*» eserini Özbek Türkçesi ile neşretti¹⁰⁶). Daha sonraki yıllarda, «Marksizm - Leninizm prensipleri» ile yoğun bir şekilde çalışıldı. Türkistan'da komünizm propagandasının mânâsı, her şeyden önce Sovyet hâkimiyetinin takviyesi olarak anlaşılıyordu. Bu sebepten, Sovyet hâkimiyetini halka anlatma meselesine

yıtlarının yapıldığı 1921 yılından sonra, Komünist Partisi'nden 24.093 kişi çıkarılmıştı. Bunlar, Türkistan Komünist Partisi üyelerinin tam % 40'ını teşkil ediyordu. Ksl. Oçerki istorii Kommunističeskoy partii Turkestana, Taşkent 1960, s. 59.

(102) Oçerki po istorii kommunističeskoy partii Kazachstana, s. 173.

(103) Şarapov, Nacional'nye sektsil, s. 238.

(104) Bunların arasında 4.846'sı Kazak ve Kırgız; 2.043'ü Özbek; 1.000'i Türkmen ve diğer Türk gruplarındandı. Ksl. Şarapov, Nacional'nye sektali, s. 245.

(105) Karinov, Peçat, sovetskogo Turkestana, s. 60.

(106) İz istorii marksistko-leninskoy filosofii, s. 29.

de bilhassa önem verildi. Rusya'dan gelen Sovyet hâkimiyeti ve komünizmin, Türkistan'ın pamuk elyafı yumuşaklığına konmadığı, aksine halkın etin bir direnme gücüne çarptığı, artık isbat edilmiştir. Bunun üstesinden gelmek, Sovyet yönetimi için, halkı komünizm ruhunda yetiştirmekten daha önemli idi.

DOKUZUNCU BÖLÜM

1917 - 1924 YILLARINDA TÜRKİSTAN MİLLÎ DEVLETLERİ

1. Kokand'da Türkistan Millî Muhtar Cumhuriyeti

Taşkent Sovyet Komiserliği, Türkistan Müslümanları Kongresi'nin 1917 başlarında almış olduğu, «*memleketi bizzat idare etme*» kararını reddetti. Sovyet Kongresi'nin (kasım 1917'de), Türkistanlıların «*ihtilâl iktidarı*»na katılmalarını reddetmesi ve Sovyet Komiserliği ile Millî Merkez arasında, memleketin ilerideki idare şekli üzerinde yapılan müzakerenin olumlu sonuçlar vermemesi sebebiyle, Millî Merkez, mümkün olduğu kadar çabuk davranmaya ve Türkistan'ın «*devlet*» olarak varlığı için millî esaslara dayalı tedbirler almaya karar verdi. Millî Merkez, iki teşkilâtın meydana geliyordu: Biri, 17 mart 1917'de *Münevver Kari*⁽¹⁾ başkanlığında kurulmuş olan «*İslâm Şûra-*

(1) Abdürreşidhan Satıbalıdhan Alımoğlu'nun oğlu **Münevver Kari**, 1880'de Taşkent'te doğdu. Babası erken öldü. O, annesi **Hasiyat Hatun** tarafından büyütüldü. (Hatun, Türkistan'da kız çocuklarına öğretmenlik yapan bayan öğretmenlere denirdi.) **Münevver Kari** ilk manevî eğitimini **Osman Kari**'nin yanında gördü. Medrese tahsili yapmak için 1898'de Buhara'ya gitti. Maddî sıkıntılar yüzünden medreseyi terketti. Taşkent'e giderek buranın Darhan semtinde imam oldu. 1900'de reformist harekete katıldı ve «*Tercüman*» gazetesini vasıtasıyla yeni öğretim metodunu tanıdı. Arkadaşı **Resim Kışad** ile birlikte 1901'de ilk reformist okulunu temellî attı. Tahsil için gençleri yabancı memleketlere (Türkiye, Azerbaycan) gönderdi ve bu maksat için bir yardım cemiyeti olan «*Cemiyet-i Hayriye*»yi kurdu. Bu cemiyet, 1913'te Ruslar tarafından yasaklandı. **Münevver Kari**'nin yazmış olduğu reformist kitapları «*Edebülevvel*» ve «*Edebüssani*», yeni öğretim metodunun esasını teşkil eder. **Münevver Kari**, mart 1917'de «*İslâm Şûrası*» teşkilâtını kurdu. «*Tercüman*» gazetesini örnek alarak «*Hurşid*» (Güneş) gazetesini çıkardı. Bundan başka «*Neşriyat Şirketi*»nin de kurucusudur. Ekim İhtilâli'nden sonra, İlerici Reformistler Cemiyeti'ni (Cedid Terakkiperver Cemiyeti) idare etti. **Münevver Kari**, Türkistan kurtuluş savaşını teşvik edenlerden kabul edilir. (Meselâ, Kokand Millî Muhtar Cumhuriyeti'nin ilânındaki mesaisi ve Basınacı Hareketi'ni teşvik etmiş olması ile bilinir). **Münevver Kari**, 1921 - 22 yıllarında Türkistan Muhtar S.S.C. Maarif Halk Komiseri oldu. 1924 - 1933 yıllarında hapishanede

sı»; diğeri de, haziran 1917'de *Şir Ali Lapin*²⁾ önderliğinde kurulmuş olan «*Ulema Cemiyeti*» idi. Bu iki kuruluş arasında anlaşmazlık vardı. «İslâm Şûrası», reformistlerin (cedidçilerin) çoğunlukta bulunduğu bir teşkilâtı. «Ulema Cemiyeti» ise, çoğunlukla muhafazakâr çevrelerden meydana gelmişti. Birinciler, nisan 1917'den beri, Türkistan için muhtar bir kanun organı kurulması gereğini savunuyordu. İkinciler ise, müşterek Rus Parlamentosu'nun Türkistan'la ilgili tasarısına muvafakat etmesi gereken bir «İslâm Adliyesi»nin kurulması görüşünde idiler. İki grup arasındaki diğer anlaşmazlıklar, teşkilât meseleleri ile ilgili idi. «İslâm Şûrası», Taşkent Belediye Meclisi'nde, Türkistanlıların çoğunluğunu temin etmek arzusundaydı. Bunun aksine «Ulema Cemiyeti», Belediye Meclisi (temmuz 1917) seçim listesine, Türkistan'daki millî hareketlere karşı 1916'da yürütülen sindirme hareketinde son derece kaba ve saygısızca davranan Rusları koymayı başardı³⁾. Türkistan'ın bu iki teşkilâtı anlaşmazlık içinde bocalarken Sovyetler,

idl. 2 ocak 1934 tarihli «*Osservatore Romano*» gazetesine göre 1933'de Sovyetler tarafından kurşuna dizilmiştir. Münevver Kari hakkında daha tam bilgi için bak. Benzing, *Das turkestanische Volk*, s. 113; Hayit, *Die nationalen Regierungen*, s. 46 - 47, d.n. 177; Yarçek (= Hayit), *Münevver Kari - yurtsever ve reformist*, MT. 1952. Sayı 76 B (İngilizce baskısı) s. 14 - 17; Münevver Kari (birkaç müellif) YT. 1934. Sayı 50, s. 2 - 24; Toğan, *Bugünkü*, s. 355, 357, 362, 406, 407, 503, 506, 520; İbrahim Yarkın, *Türkistan'da Uyanış «Türk Kültürü Araştırmaları»*, Ankara 1965. sayı 1 - 2, s. 161 - 172.

- (2) Ali Şir Lapin, Akmescit'te doğmuştur. Türkistan Genel Valiliği'nde muhtelif dairelerde tercüman olarak çalışmıştır. «*Sart Dill*» teorisinin himayecisi olan misyoner Ostroumov'un muarızıydı. Şubat İhtilali'nden sonra Akmescit Halk Temsilcileri Şûrası başkanlığını ve mayıs 1917'den itibaren de Taşkent'te, Türkistan Ulema Cemiyeti başkanlığını yapmıştır. Kokand Hükûmeti devresinde (10 aralık 1917'den bu devrenin son bulduğu 20 şubat 1918 yılına kadar) Halk Şûrası başkanlığı yaptı. Haziran 1918'de İstanbul'a ve ekim 1918'de Berlin'e gitti. Burada Kayzer II. Wilhelm'e Muhtar Türkistan Hükûmeti'nin bir muhtırasını sundu. 1919'un sonlarında Türkistan'a geri döndü ve kısa bir zaman sonra vefat etti. Ksl. Çokayoğlu, 1917 yıl, s. 24; Toğan, *Bugünkü*, s. 480 - 81.
- (3) Ulema Cemiyeti tarafından Taşkent Şûrası için seçilecek olan Rus namzetleri şunlardı: Markov ve general Lakuşin. Markov, inanmış bir monarşist idi ve 19 temmuz 1917'de Taşkent belediye başkanı olarak seçilmişti. Lakuşin 1916 yılı ayaklanması zamanında Semerkant bölgesi valisi idi; 4.000 ayaklanmacıyı mahkemesiz ve keyfi bir surette kurşuna dizdirmiştir. Ulema Cemiyeti'nin bilhassa bu iki Rus üyesi iki teşkilât arasındaki ihtilâfı artırıycılardı. İki teşkilât arasındaki münakaşaları, seçim mücadelesi esnasında daha da gerginleşti. Haziran 1917'de İslâm Şûrası üyelerinden Ubeydullah Hoca Ulema Cemiyeti'ne karşı şu isnatta bulundu: «Bir Rus monarşisti olan Markov'u Taşkent belediye başkanı olarak teklif eden ve bu mevkiye seçenler, Ulema Cemiyeti'ne mensup olan beğler ve bay Lapin'dir». Bunun üzerine Lapin: «Reformist (cedidçi) Ubeydullah Hoca'ya nazaran makul bir Rus monarşisti olan Markov'u seçmek daha iyidir» diye cevap verdi. Ksl. Çokayoğlu, 1917 yıl, s. 79.

aynen *Kerenskiy* gibi, Türkistan'a muhtariyet tanımaya istekli görünmüyorlardı. Türkistan'ın millî grupları, Taşkent'i terketmeye mecburdu. Çünkü, Sovyet Rusya, asker ve polis kuvveti ile hâkimiyetini emniyete almış ve milliyetçiler için, burada, etkili bir çalışma imkânı kalmamıştı. Bunun üzerine, Türkistan Millî Merkezi, Taşkent'i terketmeye karar aldı ve millî dâvânın merkezi olarak Fergana Vadisi'ndeki Kokand (=Hokand) Şehrini seçti. «İslâm Şûrası» ve «Ulema Cemiyeti», kasım 1917'de Kokand'da derhal bir Türkistan Kongresi toplama-ya karar verdi. Meydana gelen ümitsiz vaziyet, her iki teşkilâtı da âni-den birleşmeye zorladı. Tasarlanan kongreye, Rus sosyal-ihtilâlcilerinin anti bolşevik kanadını temsil eden *Tschaikin* ile Buhara Yahudilerinin temsilcisi *Salomon Herzfeld* dahi katılacaklarını vaadettiler. 9 aralık 1917'de, Türkistan Müslümanlarının 4. fevkalâde kongresi sabık, Han Sarayı'nda 180 delege ile açıldı⁴). Böylece Kokand, «İslâm Şûrası»nın teşebbüsü altında bütün anti bolşevik ve millî grupların birleştiği, bir «Anti Sovyet Merkezi» haline geldi⁵).

Gündem olarak, şu maddeler kabul edildi :

1. *Türkistan'ın hükûmet şekli.*
2. *Türkistan'ın «Güney-Doğu Federasyonu»na girmesi meselesi.*
3. *Bir İcra Komitesi'nin seçilmesi.*
4. *Türkistan'da bir «Anayasa Meclisi»nin kurulması.*

10 aralık 1917'de, vekiller, büyük Rus İhtilâli'nin prensiplerine istinaden, Demokratik ve Federatif Rusya Cumhuriyeti çerçevesinde, Türkistan'ın «*Mahallî Muhtar Cumhuriyet*» olarak ilânına dair karar aldılar⁶). Kongre, 54 üyeden meydana gelen, bir «*Halk Şûrası*» seçti. Bu üyelerden 36'sı Türkistanlı, 18'i Rus'tu veya Türkistanlı olmayan kimselerdendi. Şûra, geçici bir parlamento vazifesini üzerine aldı. *Şir Ali Lapin*, Halk Şûrası'nın Başkanı olarak seçildi. «Halk Şûrası», 11 aralık 1918'de, *İcra Komitesi*'ni yani 10 üyeden meydana gelen hükûmeti seçti⁷). Kokand ve Alaş-Orda hükûmetlerinin birleşip kaynaşma-

(4) 10 aralık 1917'de 203 delege tesbit edildi. Fergana vadisi, 150 kişiden fazla delege ile, kongrede çoğunluğu temsil ediyordu. Semerkant Bölgesi'nden 21, Sır Derya'dan 22, Buhara'dan 4, Hazer Ötesi'nden 1 delege gelmişti. Ksl. Castagné, *Le Turkestan*, s. 47.

(5) *Bolşaya Sovetsknya Entsiklopediya*, 1938, C. XXX, s. 267.

(6) Kararın tam metni: TY. 1930. Sayı 13, s. 5; Castagné, *Le Turkestan*, s. 48; Benzing, *Turkestan*, Berlin 1934, s. 20; Valdyanath, *The Formation*, s. 80 - 81.

(7) Hükûmet aşağıdaki üyelerden meydana gelmişti: Muhammedcan Tınışbay (Ty-nyspay) = başkan ve içişleri bakanı; Şah Ahmet Şah İslâm = başkan yardımcısı; Ubeydullah Hoca Asadullah Hoca = millî savunma ve emniyet bakanı; Hidayet Yurghul - Ağa = tarım bakanı; Mir Âdil = selâmet ve sağlık bakanı; Abdurrahman Orazay = kalem müdürü ve içişleri bakan vekili;

ları ihtimaline binaen, 3 sandalye boş bırakıldı. Kongre'de, bilhassa «Türkistan'ın Güney-Doğu Federasyonu'na girmesi» meselesi etraflıca görüşüldü. Böyle bir «Devletler Federasyonu»nun kurulması fikri, Ural Kazaçikleri lideri anti bolşevik *Ataman Dutov*'a aitti. Başkırların önderi *Zeki Velidi* de, bu planı tasvip etti. Bu federasyon, 15.673.680 nüfuslu (%82'si Müslüman) olan 4.010.139 km. karelik bir araziye içine almalıydı. Federasyon, eski Kokand Hanlığı, Buhara Emirliği, Hıve Hanlığı, eski Kazak Ordaları (Cüz'leri) ve Başkırlar ile Orenburg Kazaçikleri bölgelerinden meydana gelecekti⁸). Kongre, böyle bir kararın, Türkistan Anayasa Meclisi'nin reyine bırakılmasına karar verdi⁹). Muhtar Türkistan Hükûmeti'nin hakimiyet sahası, 5.363.941 nüfusu olacak 1.524.765 km. karelik yüzölçümlü bir arazi olarak hesaplanmıştı. Hükûmet ve halk, bu Millî Muhtar Cumhuriyet'in devlet yapısını sağlamlaştırmaya gayret ettiler. Sim şehrinde (=Yeni Margilan-Skobelev; şimdiki adı Fergana şehri) *Sancar Asfendiya* ve *Sultan Hoca* önderliğindeki «*Türkistan İşçi ve Köylü Birliği*», 27 aralık 1917'de, Petersburg'daki Sovyet Hükûmeti'ne şu telgrafı çekti: «*Taşkent'te kurulmuş olan Sovyet Komiserliği'nin, Türkistanlı olmayan elemanlardan, yani Rusya Merkezî Hükûmet askerlerinden destek aldığı için feshedilmesini rica ediyoruz. Kokand Hükûmeti, kanunî hükûmet olarak tanınmalıdır. Aksi takdirde, Türkistan İşçi ve Köylü Birliği, bizzat gerekli teşebbüslerde bulunmaya mecbur kalacaktır*»¹⁰). Fakat Sovyet Hükûmeti, Türkistan işçi ve köylülerinin isteklerine ilgi göstermedi. Türkistan İşçi ve Köylü Birliği'ne, 5 ocak 1918'de, *J. W. Stalin*, hükûmeti adına şu telgrafı çekiyordu: «*Şûralar, kendi işlerinde muhtardırlar. Bunun için, emekçi Türkistanlıların, Taşkent Sovyet Komiserliği'nin feshi için Petersburg Hükûmeti'ne ricada bulunmalarına lüzum yoktur. Aksine, onları, güç kullanarak dağıtmalıdır. Eğer Türkistan işçi kitleleri böyle bir güce sähipseler...; Stalin, Milliyetler İşleri Halk Komiseri*»¹¹). Ne Kokand Hükûmeti, ne de yerli Türkistan işçileri, Taşkent Sovyet Komiserliği'ni dağıtabilecek bir askerî güce sähip değildiler. Bu telgraf, Muhtar Hükûmet'e ve Türki-

Nasırhan Tora = eğitim bakanı; *Abidean Mahmud* = iâşe bakanı; *Salomon Herzfeld* = maliye bakanı. Ksi. Hayit, *Die nationalen Regierungen*, s. 61 - 66.

(8) Toğan, *Bugünkü*, s. 370.

(9) Çokayoğlu, «Kokand Muhtariyeti hakkında», *Yeni Türkistan* 1927, sayı 7, s. 11: «Güney Doğu Kazaçık Birliği, Türkistan'ın bu birliğe iltihak etmesi için Türkistan millî kongresine başvurdu. Kokand kongresi bu mesele hakkında müstakbel anayasa meclisinin karar vermesi gerektiğini bildirdi. Bu ise, bu birlikten vazgeçilmesi anlamına geliyordu».

(10) Y.T. 1930, sayı 13, s. 9, M.T. 1945, sayı 62, s. 19.

(11) *Lenin i Stalin o sredney Azii*, Moskova 1941, s. 163; Olzscha - Cleinov, *Turkestan*, s. 379; Bedzing, *Turkestan*, s. 21; Y.T. sayı 83, s. 11.

tan İşçi ve Köylü Birliği'ne yöneltilmiş ilk harp ilânı idi. Millî Hükûmet, millî muhtariyetin varlığını korumaya ve dış siyasetinin temellerini atmaya çalışıyordu. Dışişleri bakanı *Çokay*, 26 aralık 1917'de, Türkistan (=Yassa)'da Alaş Orda Hükûmeti ile görüşmelerde bulundu. Bu görüşmeler bir netice vermedi. Alaş-Orda Hükûmeti, Rusya Kanun Yapıcı Meclisi'nin toplanmasını bekliyordu. Halbuki, her iki hükûmetin birleşmeleri için gereken şartlar, teşkilâtlarının temelinde mevcuttu. Kokand Hükûmeti'nin reisicumhuru ve içişleri bakanı *Tınışbay*, aynı zamanda, Alaş-Orda Hükûmeti'nde de içişleri bakanı idi. *Çokay* ise, her iki hükûmette de, dışişleri bakanlığını uhdesinde bulunduruyordu.

Kokand Hükûmeti, Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'nin varlığını teminat altına almaya çalıştığı devrede, malî güçlüklerle karşılaştı. Maliye bakanı *Şah İslâm*¹²), 15 ocak 1918'de, halktan, 30 milyon som (ruble) değerindeki kısa vadeli bir kredi alınması için, «Halk Şûrası»nın onayını rica eden bir teklif getirdi. Şûra, bu kredi teklifini onayladı. Bunun üzerine, *Tınışbay* istifa etti. «Halk Şûrası», *Ubeydullah Hoca*'nın, devlet başkanı olmasını teklif etti. *Ubeydullah Hoca*, bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine, *Mustafa Çokay* devlet başkanı¹³), *Ubeydullah Hoca* da onun yardımcısı olarak seçildiler.

(12) Aralık 1917'nin sonunda başkan yardımcısı *Şah İslâm* maliye bakanlığı vazifesini de kabul etti.

(13) **Mustafa Çokay** (Çokayoğlu. Çokaev, Çokay Biy) (7. 1. 1890 . 27. 12. 1941), Akmescid'de doğdu; babası **Çokay Biy Turgay Dathâ** (1841 - 1913) Kazakların Kıpçak boyu beyi idi. Bu boyun aynı adı taşıyanları Kazaklarda, Özbeklerde, Türkmenlerde, Karakaipaklarda ve Kazan Tatarlarında da mevcuttu. Ksl. Ty-nyspaev, *Materialy k istorii*, s. 27. **Mustafa Çokayoğlu** Petersburg'da hukuk tahsili yaptı. **Ubeydullah Hoca**'nın teklifi üzerine Türkistan Millî Şûrası'nın başkanı oldu. (nisan - aralık 1917). Kokand Muhtar Hükûmeti'nin önde gelen kurucularından biriydi. Bu hükûmetin dışişleri bakanlığını yapmıştır. **Tınışbay**'ın çekilmesi üzerine başbakan olmuştur. Aynı zamanda Alaş - Orda Hükûmeti'nin de dışişleri bakanlığı görevini yüklenmiştir. Kokand Hükûmeti'nin düşmesinden sonra Orenburg'a kaçtı ve mart 1918'de Bakû'ya geldi. (Ksl. RMM. 11, s. 249). Tiflis'te yaşamıştır. Bundan sonra Türkiye'ye ve nihayet Paris'e gitti. Avrupa'da 1929 yılına kadar «Türkistan Millî Birliği» teşkilâtının mü-messilliğini yaptı; ölümüne kadar bu teşkilâtın başkanlığını yapmıştır. Bundan başka **Mustafa Çokay**, «Yaş Türkistan» (genç Türkistan) dergisinin baş-muharriri idi, Paris . Berlin (1929 - 39) ve diğer Avrupa gazetelerinde birçok makaleler yazdı. (Yazı yazdığı gazetelerden bazıları şunlardı: *Orient et Occident*, *The Asiatic Review*, *Revue de Promothée*). 15 aralıkta Tschnestachou harb esirleri kampını ziyaret etti. Orada tifo hastalığına tutuldu ve 27 aralık 1941'de Berlin'de vefat etti. **Çokay** hakkında tamamlayıcı bilgi için bak. MT. 1. 1. 1943, 15. 12. 1944, 15. 6. 1962; YT. sayı 47, s. 94; Toğan, *Bugünkü*, s. 48; Dr. M. Delil, *Türkistan Türklerinin Büyük Milliyetçisi ve Yurtseverlerinden Mustafa Çokay Albümü*, İstanbul, 1942; «Tasviri Efkâr», İstanbul, 21. 1. 1941; Ertürk (=Hayit), **Mustafa Çokay**, MT. 1950, sayı 65, s. 11 - 14. Bulak Başı, İstiklâl Küreşçisi,

Rus Hükûmeti, yani Taşkent'teki Sovyet Komiserliği, Muhtar Kokand Hükûmeti'ni, kendisini tehdit eden bir varlık olarak mülâhaza edip, milli esaslar üzerine kurulmuş olan bu hükûmeti, her çareye başvurarak yıkmaya çalıştı. Taşkent'teki «Rus İşçi, Asker ve Köylüler Şûrası», 31 ocak 1918'de şu kararları aldı:

1 — *Muhtar Kokand Hükûmeti'ni feshetmeli ve üyeleri tutuklanmalıdır.*

2 — *Kokand'daki hükûmet idarelerini Sovyetlere teslim etmelidir.*

3 — *Çanişev¹⁴⁾, derhal, Kokand milis şefliğine getirilmelidir¹⁵⁾.*

Bundan sonra, Sovyet Komiserliği, Kokand'ın işgali için hazırlandı. 7 şubat 1918'de, Moisey Kuzmin Şkarupa komutasında (140 asker, 4 top, 4 makineli tüfekli) bir Rus hücum kıtası Kokand'a geldi. Şkarupa, şunu bildirmekteydi: «Bu kıta, geceleyin Kokand'a girdiğinde, sükûnet hüküm sürüyordu. Sonradan, bu birlik, Ermeni Taşnaksutyun Partisi'nden 120 asker ile takviye edildi. Ancak, 11 şubatta, bir yanda Rus ve Ermeni birlikleri, diğer tarafta Kokand milisleri olmak üzere çarpışmalar başladı. İlk çarpışmalar, 15 şubata kadar devam etti. Taşkent'ten takviye almış olan Rus birlikleri, 18 / 19 şubat 1918 gecesi, savaş komiseri G. Parfilov komutasında şehre hücum ettiler.» Şkarupa şöyle devam etmektedir: «Birliklerimiz, şehri üç taraftan kuşattılar. Direniş (Kokandlıların müdafaası --- müellif) fayda vermiyordu. Fakat muhtariyetçiler, bizi, savaşılmaya zorluyordu. Muharebe, son derece çetindi. Caddeler, birkaç defa el değiştirdi. Sonu gelmeyen,

MT. 1952, sayı 76 A, s. 13 - 16; Ali Kantemir, Mustafa Bey Çokay Hakkındaki Hatıratım, MT. 1963, sayı 99 A, s. 23 - 26; Hayit; «Mustafa Çokay» ALMubacırun, München, 1968, sayı 11 - 12, s. 26 - 31; Dr. A. Oktay, Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay, İstanbul, 1950.

(14) «Revoljutsiya v Sredney Azii» mecmuası, Taşkent 1920, sayı 1 - 2, s. 5. Yakub Cangiroviç Çanişev'in Kokand Hükûmeti üyesi olduğunu iddia eder. YT. 1930, sayı, 3 - 4, böyle bir iddiayı reddetmişti. 1892'de doğmuş olan Çanişev, 1917'den itibaren Taşkent'te Sovyet Halk Komiserleri Şûrası'nda çalışmış olup, kızıl-orduda Tatar alayı komiseri olarak Türkistan milli ayaklanmalarına karşı savaşmıştır. II. Dünya Savaşı'nda generaldi. Türkistan milli ayaklanması (Basmacı Hareketi) ile ilgili savaş hatıralarını «Kardeş Türkistan Halklarına Yardım» başlığı altında: «Za sovetkiy Turkestan», yayım., Zavelov, Taşkent 1963, s. 123 - 36'da yayınlamıştır.

(15) Safarov, Kolonialnaya revolyutsiya. s. 70. Kokand Muhtar Hükûmeti'ni hedef alan kongrelerinde Taşkent'teki Sovyet Rusların en önemli düşünceleri için bak. Gordienko, Obrazovanie, s. 167 - 172. Sovyet kongresinde diğer meselelerden maada şuna da işaret edildi: «Bolşevikler Partisi ... ülkede bir proletarya muhtariyeti teşkilâtlandırmak emelindedir». Ksl. Gordienko, Tvorçeskiy rol, s.116. Sovyet kongresinin kararında: «Milletlerin kendi mukadderatını kendilerinin tayin etmesinden biz, sadece, emekçi sınıfının kendi mukadderatını kendisinin tayin etmesini anlamaktayız.» diye tebarüz ettirildi. Ksl. Urazaev, Lenin i stolitelstvo, s. 190.

*bir ateş başladı... Şehir, üç gün müddetle yandı*¹⁶⁾. 22 şubatta, Rus ve Ermenilerden meydana gelen kızıl birlikler, Kokand'ı işgal edecek duruma geldiler. 1.000'den fazla dükkân, temellerine kadar yandı. Sovyet Rus ve Ermenilerin katliam hareketleri başladı. Kokand'da 10.000'e yakın insan öldürüldü¹⁷⁾.

Kokand için yapılan çarpışmalar esnasında, bir Sovyet delegasyonu, Muhtar Cumhuriyet'in başkanı Çokay'ı ziyaret etti ve ondan, hükûmeti feshetmesini istedi. Çokay, delegasyona şu cevabı verdi: «Siz, güçlüsünüz. Bizim, şimdilik, millî haklar şuurundan başka bir gücümüz yok. Fakat biz, bu mücadeleden ümidimizi kesmedik. Bizi mağlup edebilirsiniz. Ama, Türkistan'daki diktatörlüğünüzü ve Sovyet Hükûmeti'ni tanımayacağız»¹⁸⁾. 12 şubat 1918'de, Sovyet birlikleri, hükûmet binasını işgal etti. «Halk Şûrası» ve hükûmet mensuplarından, takriben 50 üye tutuklandı. Diğerleri kaçtılar. Kokand Millî Hükûmeti, zor kullanılarak dağıtıldı. Fakat, bu hadise ile, Türkistan millî kurtuluş mücadelesi yeni bir başlangıç yaptı. «Basmacı Hareketi» başladı.

Sovyet yönetimi, Türkistan'ın Kokand'daki millî hükûmetini devirmekle, gerçek yüzünü göstermiş ve «Rusya halklarının hakları» ü-

(16) Zevelov, yayım., *Za savetskiy Turkestan*, s. 95.

(17) Ksl. Castagné, RMM. 52, s. 236; Benzing, *Turkestan*, s. 22; Hayit, *Sowjet-russischer Kolonialismus*, s. 19. Şamagdiev (*Oçerki istorii*, s. 54) dahil, öldürülen insan sayısını münakaşasız kabul etmektedir. Şu farkla ki, bunların Taşnaksutyun (Ermeni Komıtası) ve Basmacılar tarafından yokedildiklerini iddia eder. Halbuki bu sıralarda Basmacılar henüz sahneye çıkmamıştı. Taşnaksutyun müntesipleri ise, Rus birlikleri ile beraberce savaşıyorlardı. (Şkapura'nın *Za sovetskiy Turkestan*, s. 91 - 92, raporuna bakınız). Kokand kitle katliamı için birçok Sovyet kaynaklı rapor Ermenileri suçlamaktadır. Kızılordu birlikleri çerçevesindeki Ermeni kızıl birliklerinin tutumu hakkında Şamagdiev, şunları yazar: «Türkistan'daki Taşnaksutyunlar, karşı ihtilâlcî faaliyetlerini gizlemek suretiyle hainlerin yardımını ve bazı Sovyet önderlerinin itimadını kazandılar; böylece bu eşkiyalar Sovyet birlikleri olarak ilân edilmiş ve silâhlendirilmişlerdi». *Oçerki istorii*, s. 54 - 55. Sovyet Ermeni birliklerinin gazabı korkunçtu. Bunlar, Fergana Vadisi'nde tam 130 köyü ateşe verdiler. Suzak, Kokand-Kışlak ve Bazar-Kurgan ahalisini imha ettiler. Ermeni birlikleri 1918'in başlarında Margilan'da takriben 7.000 Türkistanlıyı, Andıcan'da 6.000, Naman-gan'da 2.000 ve Bazar-Kurgan ile Kokand-Kışlak'ta 4.500 civarında Türkistanlıyı yok ettiler. Ksl. Şamagdiev, *Oçerki istorii*, s. 56. Doğum itibarıyla Namanganlı olup Ermeni katliamında şehit olan imam Nurettin Nakib Hoca Namanganî'nin 17 ekim 1969'da bildirdiğine göre Ermenilerden meydana gelen Sovyet birlikleri 1919 yılının başında Namangan şehrini birbuçuk ay süre ile Ermenilere yaktırdılar. Bunlar, evden eve girerek önlerine gelen herkesi balta ile kestiler.

(18) Vaidyanath, *The Formation*, s. 83: «Kokand muhtariyetinin sona ermesi bile yerli halkın Türkistan'da Sovyet rejimine karşı muhalefetini sona erdiremedi, bilâkis, onun muhalefet isteklerini ciddileştirdi.»

zerine yayınlamış olduğu beyannamelerin, ciddi bir anlamı olmadığını isbatlamıştı. Böylece Sovyetler, kökü eskiye dayanan «milletleri ez-mek» politikasına da devam ediyordu¹⁹).

2. Alaş - Orda Milli Hükûmeti

Bozkır Genel Valiliği'ndeki milliyetçi Türk (Kazak) aydınları, 1906'da, «Kazak Anayasal Demokratik Partisi»ni kurdular²⁰). Bu partiye, Kazakların Duma milletvekilleri büyük ölçüde katılmışlardı. Bunlar, 1917 Şubat İhtilâli'ne kadar, milli şuuru uyandırmak ve toprak meselesinin çözümüyle meşgul oldular. Bu hususta, *Mir Yakup Dulat*'in 1910 yılında yazılan «*Uyan Kazak*» şiirini hatırlamalıdır. 21 ilâ 26 temmuz 1917 arasında, Orenburg'da, 2. Kazak Kongresi yapıldı. Bu kongrede, «Kazak Anayasal Demokratik Partisi»nin adı değiştirilerek, «Alaş-Orda» denildi²¹). «Alaş-Orda»nın kurulmasında söz sahibi müteşebbisler; *Bökey Han*, *Mir Yakup Dulat* ve *Baytursun* idi. Bu kararlar, Kazak milliyetçileri siyasi faaliyetlerinde, kat'i olarak, Rus Anayasal Demokrat Partisi'nin çizgisini terkettiler. Alaş-Orda Partisi lideri *Bökey Han*, Orenburg'da yapılan 1. Kazak Kongresi'nde (5 - 10 nisan 1917) hemen şunu açıklamıştı: «*Kurtuluş saati gelmiştir. Bizim siyasi hedefimiz, milli kurtuluştur.*» Bu kongreye, Türkistan İslâm Şûrası başkanı *Münevver Kârî* de bizzat iştirak etmiş ve kongrenin açılışında şöyle konuşmuştu: «*Halkımızın kurtarılması, tek başına bir kişinin değil hepimizin müşterek meselesidir*»²²). Bu kongrede, Kazakların, memleketlerinde muhtar olmaları problemine temas edilmedi. Kongrenin esas amacı, Rus kolonistlerine verilmiş olan toprağın, Kazaklara geri verilmesi talebi idi. Ancak, 2. Kazak Kongresi (21 - 26 temmuz 1917) muhtariyet hakkını talep etti. İlerideki muhtar idarenin esası olarak, Alaş-Orda'nın 10 maddelik teklifi kabul edildi²³).

Ekim İhtilâli'nden sonra, Bozkır bölgeleri, çapulculuk yapan Rus askerleri ve işçilerin yağma alanı haline geldi. Merkezi bir idare yoktu.

(19) A. İ. Tumanov, *Borba za ustanovlenie i uproçnenie Sovyetskoy vlasti v Turkestane*. «Ustanovlenie Sovetskoy Vlasti na mestakh» (yayın., A. M. Pankartova, Moskova 1953)den naklen Şamagdiev, *Oçerki istorii*, s. 10'da şunu zikreder: «Türkistan komünistleri (Rus komünistleri kastedilmektedir. — müellif) milletlerin, kendi kaderlerini kendilerinin tayın etmelerinin, daha önceki milletleri dizginleme politikasına son vermek için yardımcı bir vasıta olduğunu anlamadılar».

(20) Benzling, *Das türkestanische Volk*, s. 11.

(21) YT. Sayı 32, s. 11.

(22) Çokayoğlu, 1917 yıl, s. 16.

(23) Tamamlayıcı bilgi için bak. Hayit, *Die nationalen Regierungen*, s. 90.

Geçici Rusya Hükûmeti zamanında meydana gelmiş olan, «İşçi, Asker ve Köylü Şûraları», her şehir ve her kazada, kendilerini, oranın efendisi olarak görüyorlardı. Böyle karışık bir durumda Alaş-Orda, bir Kazak Muhtar Hükûmeti'nin kurulmasına çalışıyordu. 18 - 26 aralık 1917'de, Orenburg'da, 3. Kazak Kongresi yapıldı. Bu kongre'de, Demokratik Rusya Cumhuriyeti çerçevesi dahilinde mahallî muhtariyet ilân edildi. Kongre «Alaş-Orda» adında bir hükûmet kurdu. Semey (Semipalatinsk - Cetitam) şehri, hükûmetin başkenti oldu. Hükûmet şu şahıslardan kurulmuştu: *Ali Han Bökey Han* (başbakan), *Halil Abbas* (başbakan yardımcısı), *Alim Han Ermek* (harbiye bakanı), *Ahmet Berimcan* (adalet bakanı), *M. Tınışbay* (içişleri bakanı ve aynı zamanda Kokand Hükûmeti başkanı), *Ahmet Baytursun* (millî eğitim bakanı), *M. Çokay* (dışişleri bakanı - Kokand Hükûmeti'nde de aynı bakanlık uhdesinde bulunuyordu), *Cihanşah Dostmuhammed*, *Halil Dostmuhammed* ve *Ahmet Biy Sarsan* (Alaş-Orda Batı Bölgesi mesul bakanları)²⁴).

İdarî tedbirler ile henüz istikrarı temin edemeyen hükûmet, Rusya'nın bolşevik ve anti bolşeviklerinin baskısına maruz kaldı. Sovyet Ruslar, hükûmeti, en tehlikeli rakipleri olarak görüyordu. Beyazordu taraftarı Ruslar ise, bu hükûmetin varlığını asla hoş karşılamıyordu. Mücadele halinde bulunan bu iki parti arasında, Alaş-Orda Hükûmeti, Kazaklar arasında mevkiini kuvvetlendirmeye ve nüfuzunu artırmaya çalışıyordu. Halkı müdafaa etmek için, millî milis birlikleri kuruldu. Alaş-Orda topraklarının, yani sabık Bozkır Genel Valiliği Kazaklarının idaresi iki bölgeye ayrıldı: Batı Bölgesi; Ural-Hazer ve Bökey-Ordası bölgelerinden, Doğu Bölgesi; Turgay, Akmolla, Semipalatinsk ve Yedisu bölgelerinden ibaretti. Çünkü, ulaşım imkânsızlıkları ve Beyaz Ruslarla Kızılordu arasındaki muharebeler, idarenin bir merkezden yürütülmesini imkânsız hale getiriyordu.

Alaş-Orda'nın Batı Bölgesi, Başkırlar ve Orenburg Kazaçikleri ile işbirliği yapmaya çalışıyordu. Doğu Bölgesi ise, Omsk'taki Rusya Beyazrus Hükûmeti ile aynı şeyi gerçekleştirmeye çalışıyordu. Bununla beraber, her iki tarafta da, bir işbirliği anlaşmasına varılamadı. Çünkü, Orenburg Kazaçiklerinin önderi *Ataman Dutov* ile Başkır Muhtar Hükûmeti (kuruluşu: 18 aralık 1917) lideri *Zeki Velidi*, Alaş-Orda Hükûmeti'nin «*Güney Doğu Devletleri Federasyonu*»na girmesini temin etmeye çalışıyorlardı. Alaş-Orda Hükûmeti buna razı olduğu takdirde, işbirliğinin başlangıcı yapılmış sayılacaktı. Alaş-Orda yöneticileri, böyle bir tasarıda fayda mülahaza ediyordu. Bu hususta, Başkırlar, «*arabulucu*» rolünü üzerlerine aldılar. Fakat, Alaş-Orda, tasarlanmış

(24) Hayit, Die nationalen Regierungen, s. 93 . 94.

olan bu federasyonu, *Ataman Dutov*'un, Kazaçıkların hâkimiyeti altına sokmaya niyetli olduğunu tesbit etti. Bu yüzden, Alaş-Orda Hükûmeti ile Başkırlar arasındaki görüşmeler sonuç vermedi²⁵). Rusların katı ve gücenmiş tutumları sebebiyle. Alaş-Orda Hükûmeti ile Omsk'taki Rus Hükûmeti arasında, işbirliği için yapılan görüşmeler, Alaş-Orda'ya hiç bir başarı sağlamadı²⁶).

Kokand'daki Türkistan Millî Hükûmeti, Alaş-Orda Hükûmeti ile bir birleşme yapmaya veya sıkı bir işbirliğine girmeye teşebbüs etti. Bu maksatla, ocak 1918'de Türkistan (Yassa) şehrinde, her iki hükûmet temsilcilerinin katıldığı, bir konferans düzenlendi. Fakat, bir birleşme sağlanamadı. Zaten, 18 - 26 aralık 1917'de yapılan Alaş-Orda kongresinde, «*Hükûmetlerin birleşmesi veya siyasetlerinin koordinasyonu*» meselesi hususunda, Alaş-Orda çevrelerinde iki ayrı görüş ortaya atılmıştı. Bir görüş, *Bökey Han* tarafından desteklenmişti. *Bökey Han*, Türkistan'la herhangi bir birleşmeyi reddediyor, fakat, Türkistanlılar, Sibiryalılar, Başkırlar ve Tatarlarla işbirliği yapmak taraftarı idi. *Baytursun* yönetimindeki diğer kanat ise, Türkistan'la birleşmeyi talep ve teşvik ediyordu. Bu görüş, Türk kavimlerinin biricik millî merkezi olan Türkistan ile, Alaş-Orda'nın kayıtsız şartsız ve tamamen birleşmesini ihtiva ediyordu. Bu iki görüş arasındaki uyuşmazlık, son derece radikal görüşlere sahip olan *Bökey Han*'ın, muhafazakâr ve mutaasıp dinî görüşlere sahip bulunan Türkistan'ı tehlikeli olarak kabul etmesinden ileri gelmişti²⁷). *Bökey Han* ve taraftarları, hiç şüphe yok ki, Rus fikir hayatının tesiri altında bulunuyorlardı. Bundan başka, millî meselelerin çözümü, yani bir muhtariyetin elde edilmesi için, *Bökey Han*'ın hareketlerinin ön planında, her derde deva olarak «*Ka-*

(25) Her iki hükûmet arasında Semey'de (Semipalatinsk) bir konferans yapıldı. Toğan, *Bugünkü*, s. 370. YT. sayı 32, a. 9'a göre iki hükûmet arasında bir toplantı yapıldı ise de, bir mutabakata varılamadı.

(26) von Mende, *Der nationale Kampf*, s. 146: «Sibirya Hükûmeti ile de (Amiral Kolçak idaresindeki beyazordu Rusları — müellif) bir ittifak meydana gelmedi. Bu hükûmet, Kırgız (Kazak — müellif) ayaklanmasını 1916'da bastırmış olan general İvanov Rinov'un teklifi üzerine kazaklara silâh vermeyi reddetti». Castagné, *Le Bolchevisme et l'Islâm*. RMM. 1922, C. LI, s. 175: «Sibirya ordusuna kumanda eden general İvanov, (1916'da ceza birliklerinin başında Cızzak bölgesi Müslüman yerlilerinin isyanını bastırmak için Türkistan'a gönderilen, bu general İvanov'dur, — Castagné). Kırgız Millî Hükûmeti'ne (Kazak Hükûmeti'ne — müellif) tek bir Rus askerini ve subayını vermeyeceğini bildirdi». Olzscha-Cleinov, *Turkestan*, s. 387: Sibirya Rus Hükûmeti, Alaş-Orda'nın Bolşevik Ruslara karşı birlikte savaşmak için yapmış oldukları müracaatı, «Rusların yabancı Kazakların yardımlarına ihtiyaçları olmaması» gerekçesi ile reddetti.

(27) Olzscha-Cleinov, *Turkestan*, s. 385.

zaklık» fikri bulunuyordu. Muhafazakâr Türkistan, *M. Tınışbay*'ı, Muhtar Türkistan Cumhuriyeti başbakanı ve içişleri bakanı olarak seçebilecek ve aynı zamanda Alaş-Orda Hükûmeti içişleri bakanlığı görevini yapmasına müsaade edebilecek kadar elastikî davrandı. *Bökey Han*, Türkistan dahilinde mevcut gerçek milli güçlerden ziyade, Rusya ihtilâlcî güçlerine inanıyordu. Onun, Kokand'daki Türkistan Hükûmeti'ne karşı kat'î tutumunu ve iki hükûmet arasındaki koordinasyon politikasını reddetmesi, çok geçmeden, iki hükûmetin de son bulmasıyla neticelendi. *Bökey Han*, müşterek milliyeti ve kaderbirliğini esas alarak, birleşmek için Doğuya yönelecek yerde; Kuzeye (bolşevik Ruslara ve onların hasımları Beyazordu taraftarlarına) dayanmaya teşebbüs etti.

Alaş-Orda Hükûmeti'ne karşı, Rus Sovyet Hükûmeti'nin ve Sibirya (Omsk)'daki Anti Sovyet Rus Hükûmeti'nin düşmanca tutumları malumdu. Buna rağmen, Alaş-Ordacılar, Rus Sovyet Hükûmeti ile bir temas kurmaya teşebbüs ettiler. *Baytursun* başkanlığında bir hükûmet heyeti, ocak 1918'de Moskova'da *Stalin* ile görüştü. *Stalin*, heyete, «*Hükûmetinin, Kazak-Kırgız Muhtar Hükûmeti'ni tanıyacağına dair teminat verdi*»²⁸). Alaş-Orda Hükûmeti, Rus Sovyet Hükûmeti'nin kendilerini tanımakla beraber, aynı anda, Alaş-Orda başkenti Semipalatinsk'te bulunan Sovyetlere bağlı Rus köylüler, Askerler ve İşçiler Şûrası mebuslarını, Alaş-Orda'ya karşı harekete geçmekle vazifelendirdiğini çok geç öğrendi. *Stalin*, 28 ocak 1918'de, bunlara şu telgrafı gönderdi: «*Halihazırda, burjuva milliyetçileri ile müzakereleri kabul etmek zorundayız. Alaş-Orda'yı protesto etmek için, her vasıta-ya başvurarak ve şehirlerde 20 - 30 kişi biraraya toplayarak, tedbirler almalısınız*»²⁹).

Semipalatinsk'teki bu Şûra'nın başkanı, *Stalin*'e, «*Kazaklar arasında, şehir proletaryası bulunmaması sebebiyle, Sovyet iktidarının ilân edilmesi imkânının bulunmadığına*» dair telgraf çekti³⁰). *Stalin*, bu haber üzerine yeniden telgraf çekti ve «*Sovyet iktidarını ilân etmek için, Kazak şehir ayaktakımı proleteryasından, en az 15 - 20 adam temin edilmelidir*»³¹) emrini verdi.

Sovyet Hükûmeti, yerli halka dayanarak, bir sovyet iktidarı ilân edemiyordu. Bunun için, Alaş-Orda'ya karşı mücadeleyi, doğrudan doğruya merkezden idare etmeye teşebbüs etti. *Stalin*, Orenburg'daki Çarlık Genel Valiliği sabık faytoncusu *Muhammed Tungaçin*'i Milli-

(28) YT. Sayı 52, s. 17.

(29) YT. Sayı 32, s. 14.

(30) Olzscha Cleinov, *Turkestan*, s. 336.

(31) YT. Sayı 32, s. 12.

yetler Meseleleri Halk Komiserliği'nde «*Kazak Meseleleri Müdürü*» olarak tayin etti. Ocak 1918'de, Çarlık devrinde gizli polislik yapan *Kölbay Toguzov*'u, «*Turgay ve Akmolla Bölgeleri Komiseri*» olarak tayin etti. *Muhammed Tungaçin*, mart 1918'de, Moskova'dan Turgay Bölgesine geldi ve burada, Kazaklardan, 1.000 kişilik bir süvari alayı teşkil etti⁽³²⁾. Şubat 1918'de, Sovyet Hükûmeti, Bozkır Bölgesi'nin Ortodoks kilisesi sabık misyoneri *Ali Cangeldin*'i, «*Kazak (Kırgız) Eyaleti Fevkalâde Komiseri*» olarak tayin etti. Kazaklar arasından seçilen, yukarıda adı geçen bu şahıslar, Alaş-Orda'ya karşı hareketlerinde, mesleklerinde istidatlı kişiler olduklarını gösterdiler. Nisan 1917'de *Toguzov* ve *Şakir Alcanov*'un kurmuş oldukları «*Üçcüz Partisi*» dahi, Alaş-Orda'ya karşı mücadelede Sovyetlerin yanında yer alarak önemli rol oynadı. Alaş-Orda'ya bağlı olarak bilinen bu parti, Ekim İhtilâli'nden sonra, adını, «*Kırgız (Kazak - müellif) Sosyalist Partisi*» olarak değiştirmişti. Alaş-Orda Hükûmeti'nin düşürülmesini hızlandırmak maksadıyla Moskova, şubat 1918'de, *Goloşçekin* komutasında, *Semipalatinsk*'e bir askerî birlik gönderdi. 18 mart 1918'de, *Tungaçin*'in süvari alayı ve *Goloşçekin*'in birliği, millî milise (polise) ateş açtı ve hükûmet üyelerini dağıttı. Aynı günde, asıl mesleği faytoncu, şimdi ise alay komutanı olan *Tungaçin*'in cumhurbaşkanlığında geçici bir «*Sovyet Kazak Hükûmeti*» ilân edildi. Bu hükûmete, şu Kazaklar da dahildi: *Mecit, Niyaz, Bekaliyev, Canbulat ve Bekmemet*⁽³³⁾. Bunun üzerine, Alaş-Orda ile Rus Sovyet Hükûmeti arasında, açık bir mücadele başladı. Alaş-Orda Hükûmeti ve taraftarları, Bozkır'a çekildiler, Sovyet Hükûmeti'ne karşı mücadelelerini sürdürdüler ve halkı, bu hususta şuurlandırmaya çalıştılar. Alaş-Orda'ya karşı yaptıkları mücadelede, Rusya'nın biri diğerine düşman gözüken güçleri (Kızılordu ve Beyazordu) fikir ve hareket birliğinde idiler. Kızıl Ruslar Alaş-Orda Hükûmeti'ni devirdiler. Omsk'taki Beyaz Rus Hükûmeti ise, 22 ekim 1918'de, Alaş-Orda'nın her türlü faaliyetini yasak etti. Buna rağmen, Alaş-Orda, 1918 - 19 zaman süresi içinde, taraflardan hiç birine boyun eğmedi. Ne var ki, durumu, yine de ümitsizdi. Kızılordu, başarı ile Bozkır'a yürüdü. Açlık başgösterdi. Alaş-Orda liderleri Türkistan'daki Sovyet askerî yönetimi ile müzakerelere girişmeye ve önemsiz birliklerini dağıtmaya karar verdiler. Türkistan cephesi Sovyet başkomutanı *Frunze*, 20 aralık 1920'de *Lenin*'e telgraf çekerek; 1. ve 4. orduları bölgesinde Alaş-Orda Hükûmeti'nin batı bölgesinde, tam yetkiye sahip bir delegasyonun huzura geldiğini ve birliklerinin teslimi için Sovyet

(32) Togan, *Bugünkü*, s. 377.

(33) Togan, *Bugünkü*, s. 377. Bu hükûmetin faaliyeti hakkında Sovyet kaynakları mevcut değildir; olanlar da yayınlanmamıştır.

Hükûmeti ile görüşmek istediğini, bildirdi. *Frunze*, bundan başka şunları yazmıştı: «Görüşmeleri geciktirmemeyi emrettim ve teslim almayı kısa bir zamanda yapmayı kararlaştırdım. *Alaş-Orda'nın askeri ehemmiyeti büyük değildir. Fakat, onun politik ve iktisadî teslimiyeti önemlidir. Çünkü bu sayede, mevzilerimiz, Hazer Denizi sahillerine kadar, Bozkır'ın her bölgesinde tahkim edilmiş olacaktır*»³⁴). Gerçekten de, *Alaş-Orda*, tedricî olarak, Sovyet yönetimi ile uzlaşmaya gitmenin zorunluluğunu duymaya başladı. *Alaş-Orda* birliklerinin Sovyetlere tesliminden sonra, Sovyet Rusya, *Alaş-Orda* yönetimini baskı altına almadı. Hatta, Kazakistan'daki Sovyet Hükûmeti'nde çalışmalarına bile müsaade etti³⁵). *Alaş-Orda* liderleri ile Sovyet iktidarı arasındaki bu muvakkat uzlaşmayı, günümüzün bazı Sovyet tarihçileri, «*İnsanperver bir hareket*» olarak tefsir etmektedirler³⁶). *Alaş-Orda* önderleri ve

(34) *Frunze, İzbrannyye proizvodeniya, I., s. 276.*

(35) **Ali Han Bökey Han** (1869 - 1932), 1926 yılına kadar Sovyetlerin neşriyat sahasında çalıştı. Meselâ, 1924 yılına kadar S.S.C.B., Halkları Merkez Yayınevi'nin Kazak Şûbesi yöneticisi idi. Bundan sonraki kaderi meçhul kalmıştır. **Ahmet Baytursun** (1873 - 1937), yazar ve edebiyat tenkitçisi olarak tanınmıştı. 1937'de idam edildi. Baytursun, Kazak Muhtar S. S. Cumhuriyeti'nin Halk Eğitimi İşleri Komiseri oldu. 1924'den beri Eğitim İşleri Halk Komiserliği'nde İlim ve Edebiyat Şûrası başkanlığı yaptı. «Baytursun zamanımızın şair ve dil bilginlerinin büyüklerinden biridir». Ksl. A. Zataevlé. 1000 Pesen Kırgızskogo naroda (Kırgız [=Kazak — müellif] halkının 1000 türküsü). Orenburg 1925, s. 338, dipnot 149. **Muhammedcan Tınışbay** (Rus literatüründe: Tynysbaev, Tynyspaev, Kazakça'da Tynyspay, diye geçer). Kazakistan Tetkik Cemiyeti'nin başkanı idi. 1936'dan itibaren kaderi meçhul kalmıştır. **Mir Yakup Dulat** (1885 - 1937), şairde millî düşünceleri teşvik eden ve dilegetiren ünlü bir millî şair olarak 1936 yılına kadar faaliyet göstermiştir. **Halil Dosmuhamed**, tarihçi olarak çalışmıştır; 1937 yılında tutuklanmıştır.

(36) **Bejsemblev, İdeyno - politiceskie, s. 374**: «Sovyet Hükûmeti, millî duygulara saygılı olmak prensibine istinaden *Alaş-Orda*'ya karşı sabırlı davrandı. Kırgız (=Kazak — müellif) İhtilâl Komitesi, *Alaş-Ordacılara* lüzumsuz yere kan dökmekten kaçınmaları gerektiğini, ümitsiz olan durumlarını idrak ederek, Sovyetlere karşı mücadeleden vazgeçmelerini teklif etti. Fakat Kazak halkı arasında Sovyet iktidarının otoritesi ve prestiji öylesine büyüktü ki, B. Hayit'in iddia ettiği gibi Kırgız İhtilâl Komitesi'nin yerli halk arasında prestijini takviye etmesi için milliyetçilerin yardımına ihtiyacı yoktu». Bu tür iddialar Sovyetlerin aşağıda sunduğumuz fikirleri ile nakzedilmiştir. «Orenburg'da 12 - 20 temmuz 1921'de toplanmış olan Kazak (Kırgız) Muhtar S. S. O. Komünist Partisi I. Konferansı şu sonuca varmıştır: Kırgız halk kitlesinin Ruslara ve mevki sahibi olan Ruslara karşı, kanlarına işlemiş olan iltimatsızlık, şimdiye kadar sadece halk kitleleri arasında değil, bilâkis ileri gelen parti ve Sovyet organlarında ve parti teşkilâtı organlarında dahi kaybolmuştur». Ksl. Gessen, yayım., *Desyat'let, s. 17 - 18*. «Kazaklar her Rus proleterine bir yabancı insan olarak bakarlar». Ksl. Gessen, s. 18. 1 aralık 1925'de ileri gelen Sovyet yetkililerinden **Said Vakkas** (Sovyet kaynaklarında **Sadvakkasov** ola-

onların bazı taraftarları, bilhassa 1920'nin başlarından beri, Sovyet sistemine iltihak ediyorlar, fakat Sovyet teşkilâtları içinde mukavemet gösteriyorlardı. Sovyet iktidarı da, onlara inanmıyor ve sürekli bir şekilde fikriyatları ile mücadele ediyordu. Alaş-Orda hareketi hakkında, Sovyet müelliflerinin hükümlerinden biri, şöyledir: «*Alaş (Partisi - müellif), Alaş-Orda Millî Devleti'ni ilân etti. Alaş-Orda, herkesi sine-sinde birleştirdi... Alaş-Orda'nın üst kademesinde, millî burjuvazi'nin demokrat aydınları bulunmaktaydı*»³⁷⁾. Sovyet Hükûmeti, XX. yüzyılın 30. yılına kadar bile, Alaş-Orda fikrini ortadan kaldırmaya uğraşmıştır³⁸⁾.

Türkistan Muhtar Devleti'nin sonu ile ilgili, daha çok şeyler anlatılabilir. Millî esaslar üzere devlet hayatının yeniden kurulması için yapılan teşebbüslerin akamete uğramış olması; Sovyet Rusya Devleti'nin, Millî Muhtar Hükûmet'in, Rusya'nın ebedî boyunduruğundan tedricen kurtulacağından ve bu yüzden Sovyet (Komünist) Rusya'da birçok huzursuzluk mihraklarının meydana geleceğinden endişe etmesindendir. Sadece, Türkistan'ın «*devlet olma*» hakkı gasbedilmemiştir. Bilâkis, diğer bütün Türk, İslâm ve Kafkas kavimleri, Moskova'nın iktidar hırsının kurbanı olmuştur. Türk kavimlerinin müstakil devlet olmaları³⁹⁾ çok kısa sürdü. Fakat, bu «*devlet olma*» isteği, bir iradenin

rak geçer), Kazakistan Komünist Partisi'nin 5. konferansında şu açıklamada bulundu: «*Kazakistan'da halihazırdaki siyasi durum gayet kötüdür; çünkü, gerçekte bütün iktidar Rusların ellerinde bulunmaktadır. Biz Kazaklar, gerçi oy vermeye iştirak ediyoruz, bununla beraber birçok kararlar bizim fikrimizi almadan kabul edilir*». Ksl. Gessen, s. 24: «*Bütün ülkeye şamil siyasi ve iktisadi hayatın her kesimi için genişletilmiş yetkilere sahip tek bir yetkili organın kurulmasına ihtiyaç vardı. Böyle bir yüksek merci 10 temmuz 1919'da R. S. F. S. C. Halk Komiserleri Şûrası'nın emirnamesi ile kurulan Kırgız (=Kazak) Ülke (Kırrevkom) İhtilâl Komitesi idi*». Ksl. İz istorii oktyabr'skoy revolytsii, s. 42. Kazakistan İhtilâl Komitesi'nin kurulması ile ilgili emirname için bak. Lenin o sredney Azii, s. 444 - 49. (10 maddeden ibaretti). S. Z. Zimanov, V. Lenin i Kırrevkom, İAN. SO., Alma-Ata 1970, No. 2, s. 37: Türkistan Komisyonu ve Türkistan Cephesi'nin İhtilâl ve Harp Şûrası, 27 ekim 1919'da Lenin'e aşağıdaki telgrafi gönderdiler: «*Kazak İhtilâl Komitesi'nin Kazak halk kitlesi ile temasları ve bunlar arasında otoritesi de yok*».

(37) Mel'nik, yayım., Oktyabr' v Kazakhstane, s. 17 - 18.

(38) Mel'nik, Oktyabr' s. 23: «*Millî burjuvazi, Alaş-Orda'nın ideolojisinde hâlâ derin köklere sahiptir... Bunun için Alaş-Orda'yı ölmüş bir hasım olarak kabul etmek hata olur... Alaş-Orda'yı ölmüş bir hasım olarak arşive kaldırmak, kanaatimizce Marksist düşünceye aykırıdır. İyi bilmekteyiz ki, gelecekte de Alaş-Orda ideolojisine karşı bizi, uzun ve etkili bir mücadele beklemektedir*».

(39) 1917 - 18 yıllarında Türk kavimlerinin millî hükûmetleri şunlardı: Kırım Türk Cumhuriyeti (26 aralık 1917 - 27 ocak 1918). Tamamlayıcı bilgi için bak. Edige Kırımal, Der nationale Kampf der Krimtürken, Emsdetten / Westf. 1952, (Bu kitap, Kırım Türklerinin millî mücadelesini anlamak bakımından hâlâ en

ifadesi idi ve Rus hâkimiyetinin uzun yıllar tesirlerine rağmen, milli haysiyet korunabildi. Ne var ki, bu milli hükûmetler, varlıklarını koruyabilmek için, Rusya'ya karşı, siyasetlerini koordine etmeyi başaramadılar. Böylece, Rusya İmparatorluğu sınırları içerisindeki Türkler arasında, bir «*Pantürkizm*»in veya «*Panturanizm*»in varlığının bir laf olup, asla bir gerçek olmadığı anlaşıldı.

3. Buhara Millî Devleti

Buhara Emirliği, devlet olarak, mart 1918'e kadar, Rusya'nın hâkimiyeti altında kaldı. Bununla beraber, içişlerinde bağımsızlığı devam etti. Buhara'daki reformist hareket ve Taşkent Sovyet Komiserliği'nin hâkimiyet sevdası —Buhara'yı işgal etmek istiyordu—, Buhara'nın, bağımsızlığını elde etmesine yardımcı oldu. Buhara reformcuları, Şubat İhtilâli'ne kadar gizli çalıştılar. İhtilâlden sonra, reform taleplerini, Emir'e bildirmek için teşebbüsde bulundular. Emir *Mir Alim Han*,

iyi inceleme olarak kabul edilir.) *Başkir Cumhuriyeti* (28 kasım 1917 - 3 şubat 1918), Ksl. von Mende *Der nationale Kampf*, s. 138. Toğan, *Hatıralar*, s. 185 - 236. Başkiristan'daki iktidar mücadelesi üzerine Sovyetlerin noktai nazarı hakkında bak. V. P. İvankov, yayım., *Oçerki po istorii Başkirskoy ASSR* (Başkir Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihinden Parçalar), II., Moskova 1966, s. 9 - 186; R. M. Raimov, *Obrazovanie başkirskoy ASSR* (Başkir MSSC'nin Kurulması), Moskova 1952, s. 100 - 231. *İdil - Ural Millî Kültür Muhtariyeti*, (22 temmuz 1917 - 12 nisan 1918), Ksl. von Mende, *Der nationale Kampf*, s. 138. Andrianov-Tolstjakov, *Stanovlenie i upronenie vlasti sovetov v Tatarii*, (Tataristan'da Sovyet İktidarının Teşekkülü ve Takviye Edilmesi), Kazan, 1967. s. 56'ya göre Kazan şehri 29 mart 1918'de kızılordu tarafından işgal edildi. Sovyet Rusların İdil - Ural'da hâkimiyetlerini genişletmeleri hakkında bak. Mithat Kerimoviç Mukharyanov, *Oktyabr' i natsionalno - gosudarstvennoe stroitelstvo v Tatarii* (Oktyabri 1917g. - 1920g.), Moskova 1969, 248 s. *Kuzey Kafkasya* (20 kasım 1917'de geçici bir hükûmetin kurulması ve 11 mayıs 1918'de bağımsızlık ilânı), tamamlayıcı bilgi için bak. Ahmet Hazer Hizal, *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklâl Dâvası*, Ankara 1961, Kuzey Kafkasya'da hâkimiyet mücadelesi üzerine Sovyet noktai nazarı için bak. Barba za ustanavlenie i uproçenie sovetskoy vlasti v Dagestane (Sovyet Hâkimiyetinin Dağıstan'da Kurulması ve Takviyesi Mücadelesi), Sovyetler Birliği İlimler Akademisi, Moskova, 1958, 538 s. *Azerbaycan Cumhuriyeti* (Bağımsızlığı: 28 mayıs 1919 - 24 nisan 1920). Tamamlayıcı bilgi için bak. G. Jäschke, *Die Republik Aserbeidschan*. Tarih Takvimi, «*Die Welt des Islams*», 1941, C. XXIII, s. 55 -69; M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti - Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul, 1922. Mirza Bala Mehmedzade. *Milli Azerbaycan Hareketi*, Berlin, 1938. (Musavat Partisi'nin çabaları hakkında ayrıntılı bir eser). Milli Hükûmetin Kızılordu tarafından düşürülmesi hakkında bak. *İstoriya kommunističeskoy partii Azerbaycana* (Azerbaycan Komünist Partisi'nin Tarihi) I., Bakû 1958, s. 309 - 357.

reformistlerin ve Buhara'daki geçici Rus Hükûmeti siyasi ajanı *Mil-ler*'in baskısı ile, 30 mart 1917'de bir «*hürriyet beyannamesi*»⁽⁴⁰⁾ neşretti. Reformistler, beyannamenin ilânından önce de, bir gösteri tertiplemek niyetinde idiler. Fakat, bu meselelerde, reformistlerin merkez komitesi üyeleri arasında ihtilâf vardı. Takriben 16 mart 1917'de, *Ahmet Naim*'in evinde toplanmışlardı. *Abdür-rauf Fıtrat* ve *Osman Hoca*, aleni bir gösteri yapılması için gayret sarfettiler. Reformistler Merkez Komitesi'nin başkanı *Abdülvahit Burhan* ve diğer üyeler (*Muhittin Rafâat*, *Musa Saidcan*) gösteri yapmadan, reformun tedricî bir surette yapılmasını düşünüyorlardı. Sonunda, *Fıtrat* ve *Osman Hoca*'nın teklifleri kabul edildi. 8 nisan 1917'de 1.000 nümayişçi, şehir merkezi istikametinde yürüyüşe geçti. Daha sonra, bunların adedi, 7.000'e çıktı. Bu nümayişçiler, üzerinde «*Yaşasın Hürriyet, Anayasa, Basın Hürriyeti ve Okulların Bağımsızlığı*» sloganı yazılmış bir kırmızı bayrak taşıyorlardı. Gruplardan birinin taşıdığı bayrakta ise, «*Yaşasın Emir - Kurtarıcımız*»⁽⁴¹⁾ yazılmıştı. Fakat, Emir, bunları, askerî birlikleri vasıtasıyla, çil yavrusu gibi dağıttı. Reformistlerden 30 kişiyi de tutuklattı. Diğer bütün önemli reformist önderleri, Kagan'a kaçmaya mecbur oldular. Kagan'da, Merkez Komitesini yeniden organize ettiler. O zamana kadar Merkez Komitesi başkanı olan *Burhan*, yeni başkan olarak *Muhittin Mansur*'u teklif etti. Bunun üzerine *Mansur*, başkan olarak seçildi. *Mansur*'un başkanlığındaki reformistlerin yeni Merkez Komitesi⁽⁴²⁾, 13 nisan 1917'de, hürriyet beyannamesinin yürürlüğe konması için Emir ile müzakerelere girişmeye karar aldı. Bu maksatla, 9 kişilik bir komisyon kuruldu⁽⁴³⁾. Komisyon üyeleri, 21 nisan 1917'de, Emir'in huzuruna çıktılar. Fakat, hiç bir şey elde edemediler. Bunun üzerine reformcular, Emir'e karşı, tesirli bir harekete geçmeye karar verdiler. Bu, Emir'e karşı, köklü bir mücadele yürütmek anlamına geliyordu. Reformistler yine, iki fikirde bulundular. Bu durum, Merkez Komitesi'nde değişiklik yapılmasına yol açtı. 1917 mayıs başlangıcında, yeni bir Merkez Komitesi seçtiler. Bu komite, reformistlerin radikal

(40) Beyannamenin metni şu eserlerde bulunur: S. Aynî, *Buhara İnkılâbı*, s. 158 - 59; *Vojna v peskach*, s. 236 - 37; Hayit, *Turkestan im XX. Jahrh.*, s. 121 - 122; Hodjaev, *K istorii*, s. 20 - 21.

(41) Hodjaev, *K istorii*, s. 23.

(42) Bu komite aşağıda adı geçen şahıslardan meydana gelmişti: *Muhiddin Mansur*, *Abdulkadir Muhiddin*, *Muhiddin Rafâat*, *Abdülvahit Burhan*, *Osman Hoca*, *Arif Kerimi*, *Mirza İsmâ Muhiddin*, *Musa Saidcan*, *Muhtar Saidcan*, *Feyzullah Hoca*, *A. Fıtrat*, *Ata Hoca* ve diğerleri. Ksl. Hodjaev, *K istorii*, s. 27.

(43) Bu komisyona seçilenler şunlardı: *M. Mansur*, *A. Muhiddin*, *M. İslâm Muhiddin*, *Musa Saidcan*, *A. Burhan*, *Ata Hoca*, *Hoca Abdüssettar*, *Muhtar Saidcan*, *F. Hoca*. Ksl. Hodjaev, *K istorii*, s. 29.

kanadından meydana gelmişti⁴⁴). Reformcular, 1917'nin sonuna kadar, yeni program hazırlamaktan başka bir faaliyet gösteremediler. Program, *Fıtrat* tarafından hazırlandı ve ocak 1918'de, Merkez Komitesi'ne sunuldu. *Fıtrat*'ın program tasarısı, bir «*hukuk devleti*»nin kurulmasını ileri sürüyordu. Bu devlet, daha sonra, tarım problemlerini çözecekti. Toprak mülkiyetinin, üç kategoriye ayrılması gerekiyordu: Birincisi, «*özel*»; ikincisi, «*devlet*»; üçüncüsü, «*vakıf*» arazisi idi. Bu meyanda, ziraî vergilerin indirilmesi ve ziraatin teşvik edilip makineleştirilmesi isteniyordu. Vakıflar meselesi üzerinde, önemle durulmuştu. İlmin teşviki gayesi ile dinî bağış olarak verilen arazilere, ihtimam gösterilmesi gerekli görülmüştü. Kiraya verilen vakıf arazisi, köylülere verilecekti. 21 yaşını doldurmuş olan herkesin, iki yıl süre ile, askerî hizmet yapma mecburiyeti tasarlanmıştı. Mahkemeler, «*şeriat*» esasları üzere işleyecekti. Program tasarısında, halk eğitimine önemli bir yer verilmişti. Her tarafta, devlet hesabına, okullar açılacaktı. Devlet idaresi, 10 bakandan teşekkül edecek⁴⁵); bakanlıkların salâhiyetlerini başbakan tayin edecekti.

Reformistler, Emir'i devirmek için, kendi güçlerinin yeteceğine inanmıyorlardı. Onlar, bu sebepten Taşkent'teki Sovyet Komiserliği'nden yardım istediler. Kaganlı komünist lideri *Preobrajenskiy*, reformistlerle Taşkent Sovyetleri arasında temas kurdu. Taşkent'teki Sovyetler, Buhara'da silâhlı bir ayaklanma olması için alâka gösteriyorlardı. Artık, kendilerini «*Genç Buharalılar*» olarak telâkki eden reformistlerin Merkez Komitesi, bir ayaklanma planı hazırladı. Bu plana göre reformistler, hükûmet dairelerini işgal edecek ve Emir'i yeni bir beyanname yayınlamaya zorlamak için tevkif edecekti. Bunun için, Taşkent'teki Sovyet Komiserliği'nin yardımına ihtiyaçları vardı. Genç Buharalılar Merkez Komitesi, aralık 1917'de, *Feyzullah Hoca* başkanlığında, Taşkent'e bir heyet gönderdi. *Feyzullah Hoca*, Halk Komiserleri Şûrası başkanı *Kolesov* ile görüştü. *Kolesov*, reformistleri destekleyeceklerine dair teminat verdi ise de, Kokand'daki Muhtar Hükûmet'i ortadan kaldırıncaya kadar, elle tutulur bir yardım yapmaya söz veremeyeceğini bildirdi. Gerçekten de, Kokand'daki hükûmetin düşmesinden sonra, Rus birlikleri 15 mart 1918'de Buhara'ya yürüdüler. Sovyetlerin bu yıldırım harekâtı başarısızlıkla sonuçlandı. Askerî bir mağ-

(44) Üyeler şunlardı: *Abdolvahid* (başkan), *Rahmet Refik*, *Fatihullah Hoca*, *A. Fıtrat*, *Feyzullah Hoca*, *Taşoğlu*, *Fazluddîn Mahsum*, *Musa Saidcan*, *Ağdaroğlu*, *Osman Hoca*, *Hacı Mir Baba*. Ksl. *Hodjaev*, *K İstorii*, s. 32.

(45) Tasarlanan bakanlıklar: Ziraat, vakıflar, savunma, maliye, işleri, adalet, millî, ulaşım ve endüstri, halk eğitimi ve dışişleri. Her bakanın bir danışmanı (vekili) olması öngörülmüştü. Bu danışmanlar (vekiller) diğer memleketlerin Müslümanlarından, meselâ Türkiye ve Azerbaycan'dan atanabileceklerdi.

lubiyete uğrayan *Kolesov*, birlikleri ile beraber Buhara'dan geri çekilmek zorunda kaldı. Genç Buharalılar, silâh temin edemediler. Buhara'da, bir ayaklanma organize edecek durumda da değillerdi. «*Kolesov, Kokand'a karşı elde etmiş olduğu zafer sarhoşluğu ile, Buhara Emirliği'ni de kolayca yokedebileceğini zannediordu. Fakat, gerçekler, onun zannettiği gibi değildi*»⁴⁶⁾. Genç Buharalıların Merkez Komitesi de, Sovyet birliklerinin yardımı ve Rus silâhları ile donatılmış 300'e yakın bir kuvvetle, Emir'i ve hükûmeti yıkmak sevdasına kapılmışlardı. Buhara'da bir ayaklanma gerçekleştirmek için, Genç Buharalılar, bir «*İhtilâl Komitesi*» kurmuştu⁴⁷⁾. Bu komite, Sovyet birliklerinin şehre yürümesinden tam bir gün önce, *Kolesov*'un Kagan'daki karargâhı ile temas kurmuştu. Sovyet birliklerinin maceraperest saldırısı ve Genç Buharalıların hıyanete varan yardımı ve neticede yenilmeleri, Sovyet Hükûmeti'ni, nihayet 25 mart 1918'de Buhara'nın bağımsızlığını tanımaya mecbur etti⁴⁸⁾. Sovyet birliklerinin geri çekilmesinden sonra, Emir *Mir Alim Han*, birçok reformisti idam ettirdi. 150 veya 200 kişi ise, yeniden Samerkant ve Taşkent'e iltica etti. Bunlar, bu şehirlerde, kendi gruplarını yeniden kurdular. (Samerkant grubunun önderleri şunlardı: *Rahmet Refik* ve *Ata Hoca*; Taşkent grubundakiler: *Ağdaroglu*, *Burhan*, *Fıtrat* ve *Feyzullah Hoca*.) Mültecilerden bazıları, meselâ, *Mullah Rafâat* ve *Mullah Mahsum*, açlıktan öldüler. *Polat*, *Ata Hoca*, *Musa Saidcan*, *Hoca Hemrah* ve *Karî Gulam* gibileri, reformist hareketten ayrıldılar. Genç Buharalıların İhtilâl Komitesi, Rus birliklerinin mağlubiyetinden sonra parçalandı. Genç Buharalılar Merkez Komitesi başkanı *Feyzullah Hoca*, görevinden ferağât ederek Moskova'ya gitti. Ancak, 1919 sonunda, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (R. S. F. S. C.) Hükûmeti'nin «*Türkistan Komisyonu*», Genç Buharalıları etrafında toplayabildi. Daha haziran 1919'da, Buharalı mülteciler arasında, bir komünist hareket göze çarpmaya başladı. Bu hareket, 10 kişinin, 30 mayıstan 11 haziran 1919'a kadar, bir «*Buhara Komünist Partisi*» kurması ile başladı⁴⁹⁾. Ocak 1920'nin sonlarında,

(46) Hodjaev, *K istorii*, s. 45.

(47) Bu ihtilâl komitesi şu şahıslardan meydana gelmişti: *Fıtrat*, *Ata Hoca*, *M. Burhan*, *Ağdaroglu*, *Polat Fazlûddîn Mahsum*, *Feyzullah Hoca*. Ksl. Hodjaev, *K istorii*, s. 46.

(48) von Mende, *Der nationale Kampf*, s. 148. Bir antlaşma 25 mart 1918'de Kızıl Tepe'de imzalanmıştır. Carreré d'Encausse, *Réforme*, s. 234: «*Türkistan Emirliğinin İstiklâli, Sovyet Narodnykh Komissarov (=Halk Komiserleri Şurası — müellif) tarafından tanındı.*»

(49) *İstoriya kommunističeskikh organizatsii*, s. 453; *Materialy*, (Epokha Sotsializma) *Alma Ata*, s. 89'a göre, Buhara K. P.'si 25 eylül 1918'de Taşkent'te kurulmuştu. *İstoriya national no - gosudarotvennogo stroitel'stva*, s. 279: «*Buhara mültecileri saflarından Buhara Komünist Partisi'nin kurulması için, Taş-*

komünist olmayan Taşkent'teki Genç Buharalılar da, «*Genç Buharalılar Partisi*»ni kurdular. Bunların arasında; *Polat, Osman Hoca, Mükâmil Burhan, Muidcan Emin, İzzetullah Emin* ve *F. Hoca* gibi, söz sahibi Genç Buharalılar bulunuyordu. Sovyet Rusya'nın Taşkent'te bulunan «*Şark'ta Milletlerarası Propaganda Şûrası*», Genç Buharalıları kendi tarafına kazanmaya çalışıyordu. 1 ocak 1920'de, Rusya Sovyet Hükûmeti'nin Türkistan Komisyonu nezdinde kurulmuş olan bu Şûra; 6 şubat 1920'de, mülteciler arasında ve bizzat Buhara'da dahi, Buhara Emirliği'ne karşı kışkırtma faaliyetlerinin devam ettirilmesi için, Genç Buharalılar teşkilâtlarına izin verilmesine dair karar aldı⁵⁰). Taşkent'teki Buhara Komünist Partisi, Şûra'nın bu kararını protesto etti. 25 mart 1920'de, «*Şark'ta Milletlerarası Propaganda Şûrası*», Emir'e karşı mücadelede, Buhara komünistlerinin Genç Buharalılarla, teşkilât seviyesinde işbirliği yapmaları kararını aldı. Türkistan Komisyonu Dışilişkiler Şûbesi, R. S. F. S. C. Dışişleri Halk Komiserliği'ne gönderdiği raporda, Genç Buharalıların «*maneviyetçi - milliyetçi*» olduklarını ve «*Panislâmist - antisovyet görüşleri ile Afganistan'a dönük*» olduklarını bildirdi. 20 mart 1920'de *Frunze*, Emir'i ziyaret ederek, Sovyet Rusya ile işbirliği yapmasını istedi. Emir, Sovyet Rusya'nın, Buhara üzerinde hâkimiyetini reddetti. Bunun üzerine *Frunze*: «*Emir ile Sovyetler arasında, uygun görülen bir anda, savaş başlayacaktır,*» dedi⁵¹). Sovyet Ruslar, Buhara'ya girmek için, bu sefer de Buharalı mültecilerin yardımı ile hazırlıklara başladılar. *Frunze*, harekât planını hazırladı ve 1 ağustos 1920'de, Buhara ile silâhlı çatışmanın kaçınılmaz olduğunu bildiren bir telgrafla, *Lenin*'den, Buhara ile ilgili talimatnamenin gözden geçirilmesini istedi. 10 ağustosta, Moskova'dan talimat geldi. Buhara ordusuna karşı saldırıya geçmek için, hiç bir teşebbüsün yapılmaması emrediliyordu: «*Savunma tedbirlerinden, saldırı tedbirlerine geçiş, ancak, —bizim topraklarımızda bulunması halinde bile— bizi, bir müdahaleye davet eden bir Buhara Halk İhtilâl Merkezi'nin mevcut olması halinde yapılabilir*». 25 ağustosta, Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin «*Türk Bürosu*»; Türkistan Cephesi İhtilâl ve Harp Şûrası, Şark'ta Milletlerarası Propaganda Şûrası ve Buhara Komünist Partisi'nin müşterek toplantısında «*Buhara'da, İhtilâli başlatmaya karar aldı*». 26 ağustosta, Türkistan Komisyonu, Moskova'ya şunu bildirdi: «*Emir, Emirlik başkentinde 50.000'e yakın askeri topladı*»⁵²). Bu rakam, oldukça mübalağalıydı⁵³). Türkistan Komisyo-

kent ve Yeni Buhara (=Kagan) RKP (b)'nin komünist teşkilâtları 1918'de teşebbüse geçtiler».

(50) *Materialy*, (Epokha Sotsializma). s. 93.

(51) Hayit, *Sowjetrussische Orientpolitik*, s. 100.

(52) *Materialy* (Epokha Sotsializma), s. 98. Adı geçen kaynağa göre, (s. 100), Bu-

nu, bundan başka Moskova'ya, iki alayını Buharalıların teşkil ettiği harekât birliklerinin % 50'sinin Müslümanlardan meydana geldiğini bildirdi.

Frunze, 28 ağustos 1920'de Sovyet Rusya Ordusu'nun Buhara'ya giriş emrini verdi. 10.000 asker, 46 top, 229 makineli tüfek, 4 zırhlı araba, 5 zırhlı tren ve 12 uçak savaşa süren Sovyet Silâhlı Kuvvetleri, yıldırım harekâtı ile 1 eylüle kadar; Çarcoy, Narazin, Burdalık, Karşı, Kitab, Şehri-Sebz, Çırakçı, Yakka-Bağ, Hatırçı Ziyatdin ve Karmana şehirlerini işgal etmeye muvakkaf oldular. Buhara'ya yapılan saldırılar, sonuç vermiyordu. 1 eylülde *Frunze*, her ne pahasına olursa olsun, Buhara'nın hücumla işgal edilmesi için kat'i emir verdi. 2 eylülde, Buhara düştü. Buhara Emirliği'ndeki Sovyet ve Reformist İhtilâli, bu suretle gerçekleşti.

6 ekim 1920'de, Buhara'nın 1. Halk Kongresi toplandı. Buhara Halk Cumhuriyeti ilân edildi. Daha 9 eylül 1920'de, R. S. F. S. C. Hükûmeti, V. V. *Kaybişev*'i tam yetki ile «*Buhara Temsilcisi*» olarak tayin etmişti. 1 kasım 1920'de *Kuybişev*: «*Komünistler, Buhara'da ihtilâli yaptılar. Fakat, iktisadî ve psikolojik şartlar henüz mevcut olmadığından, makul ve gerçekçi sebeplerden dolayı, 'sosyalist' olarak nitelenemeyecek bir rejim kuruldu*⁵⁴⁾» diye bir açıklama yaptı. Rus Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi'nin siyasî bürosu, daha 20 Mayıs 1920'de, Buhara'nın, üst kademelerinde komünistlerin bulunacağı bir «*Demokratik Cumhuriyet*» haline getirilmesi talimatını vermişti. Fakat, bu talimat, bir hayal olarak kaldı. Çünkü, komünist olmayan Genç Buharalıların faaliyeti sebebiyle, Buhara Halk Cumhuriyeti Hükûmeti, Buharalı komünistlerden kurulamazdı⁵⁵⁾. Sovyet Rusya Hükûmeti, 1923 yılına kadar dahi, Halk Cumhuriyeti Hükûmeti'ni komünistlerle doldurmaya muvaffak olamadı. Rusya Hükûmeti ile Buhara Hükûmeti arasında, 4 mart 1921'de yapılmış olan bir «*ittifak*» antlaşması⁵⁶⁾ ile, Buhara'nın tam bağımsızlığını tanımış olmasına rağmen,

hara Emirliği'nin 8.725 piyadesi, 7.850 süvarisi ve 27.070 gönüllü savaşçısı vardı.

(53) Emirliğin, 16 mitralyöz ve 23 top ile silâhlandırılmış tam 8.000 askeri vardı. Ksl. Hayit, *Die Sowjetrussische Orientpolitik*, s. 104 - 105 (başka kaynaklarla).

(54) *Materialy*, (Epokha Sotsializma), s. 103.

(55) Buhara Cumhuriyeti'nin hükûmet üyeleri şunlardı: **Mirza Abdülkadir Muhiddin** = devlet başkanı, **Feyzullah Hoca** = başbakan ve dışişleri bakanı, **Abdülhamid Arif** = savunma bakanı, **Kâri Yoldaş** = eğitim bakanı, **Osman Hoca** = maliye bakanı, **Mükamiliddin** = adalet bakanı, **Ata Hoca** = içişleri bakanı, **Hasan Bey** = sağlık bakanı, **Muhtar Saidcan**, = iktisat bakanı. Ksl. Hayit, *Turkestan in XX. Jahrh.*, s. 132.

(56) Antlaşmanın bir nüsha metni British Museum'da (No. S N 150/12) bulunmaktadır. Almanca metni: Hayit, *Die Türkvölker*, 19 - 24.

men Sovyet Rusya, Buhara'yı «Sovyetleştirme» emellerinden vazgeçmedi. Bu husus, uzun müzakerelere ve hatta çarpışmalara bile yolaçtı. 23 eylül 1921'de yapılan, Buhara Halk Temsilcileri'nin 2. Kongresi, Sovyetlere karşı direnme mücadelesine girişen devlet başkanı *M. A. Muhittin*'in yerine *Osman Hoca*'yı seçti. 9 aralık 1921'de, *Osman Hoca*⁵⁷⁾ da, Sovyetlere karşı açıktan açığa silâhlı bir mücadeleye girdi ve *Enver Paşa*'nın müttefiki oldu. Sovyet ordusu tarafından taht'ından indirilmiş olan, önce Doğu Buhara'ya ve buradan da Kâbil'e kaçan Buhara Emiri *Mir Alim Han*⁵⁸⁾, Ruslara ve Buhara Halk Cumhuriyeti'ne karşı silâhlı bir mücadele tertip etti ise de, taht'ına dönmek için harcadığı gayretler netice vermedi. Başbakan *Feyzullah Hoca* dahi, uzun süre, Sovyetlerin nazarında «şüpheli şahıs» olarak kaldı⁵⁹⁾.

Sovyetler Birliği Hükûmeti, nihayet 1924 yılında, Buhara'ya hâkim olmayı başardı. Bu hususta, Sovyet taraftarı bir Buhara Hükûmeti, hükûmetteki Moskova'ya muhalif tutumu olan çevreleri Buhara dışına uzaklaştırdıktan sonra, Sovyetlere destek oldu⁶⁰⁾. 19 eylül 1924'te,

(57) *Osman Hoca Polat Hoca*'nın (1878 - 27. 7. 1968) şahsiyeti ve faaliyeti hakkında bak. Yarkin, «Hocaoğlu Osman», *Türk Kültürü* 1968, sayı 70, s. 810 - 12; Nalm A. Öktem, «Osman Hocaoğlu'nun Ardından», *Türk Kültürü*, 1968, sayı 71, s. 876 - 879 ve MT'de 1968, sayı 125, s. 18 - 20; Hayit, «Osman Hoca Polat Hoca», *Al Muhacirun*, 1968, sayı 13 - 14, s. 14 - 25 (kaynaklar ile).

(58) Buhara'nın son Emiri 18 şubat 1921'den beri Kâbil'de yaşıyordu. Buraya aile efradı ve hazinesi ile gelmiş, bolluk içinde yaşamıştır. 1934'de yoksulluk içinde vefat etmiştir. Oğulları servetsiz kalmıştır. Mayıs 1968'de bir cuma günü, bir zamanki bu zengin Emir'in bir torununun Kâbil'de, dükkân dükkân gezerek, dilendiğini gördüm. Emir'in ailesinin dili Farsça idi. *Mir Alim Han*, haziran 1922'de Cenevre'de Cemiyeti Akvam'a, Rus mültecisi Nikitin'in kaleme almış olduğu tahmin edilen bir muhtıra gönderdi. Bu muhtıra Paris'te *La voix de la Boukhara*, başlığı altında 1929'da Said Alim Han, tarafından yayınlandı.

(59) R.S.F.S.C. Hükûmeti'nin Buhara'daki temsilcisi şöyle diyordu: «Feyzullah grubu için komünizm ideali mevcut değildir. Bütün Hocayevler için komünizme kalkarı, sadece iktidarlarını korumaları için gereklidir»: Ksl. Recebov, *Rol*, s. 151. Rusya Sovyet Hükûmeti 1922'de Buhara Hükûmeti'nin bütün üyelerini tutuklattı. Feyzullah Hoca Moskova'ya gönderildi. Feyzullah Hoca Moskova'daki Sovyet Hükûmeti'ne siyasetlerini izlemek istemediklerini yazmıştı. Ksl. Asmis, *Die politische Lage in Russisch - Mittelasien Ende Juli 1923*, (Almanya dışişlerine mahrem rapor) (IVa Ru 6059)

(60) 12 haziran 1923'de R. K. P. (b) Merkez Komitesi'nin siyasi bürosu, Buhara'nın sovyetleştirilmesi ve «demokratlaştırılması»nın gerektiğine dair talimatı ihtiva eden «Buhara Sorunları Üzerine» bir kararname çıkardı. 23 temmuz 1923'de R. K. P. (b)'nin Merkez Komitesi'nin sekreteri Ja. E. Rudzutak, Buhara Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi'nin bütün üyeleri önünde bir beyanatta bulundu. Buna göre: «R.K.P.(b) Merkez Komitesi, Atahocayev (Ata Hoca —müellif)'in, Mü'min Mahsum Aminov'un ve Naimcan Yakubzade'nin Buhara'dan sürülmelerini gerçekleştirmeğe karar verdi. Cumhuriyetin Merkezi İcra Komitesi de Fitrati (Halk eğitimi bakanı) ve Settari Hocayev'i (Maliye ba-

Buhara Halk Cumhuriyeti, «*Sosyalist Cumhuriyet*» olarak ilân edildi. 20 eylül 1924'te, Halk Temsilciliği'nin 5. Kongresi, «*bu Buhara Sosyalist Cumhuriyeti'ni*» lağvetme kararını aldı. Bu karar, Moskova ve Taşkent'ten gelen açık bir dikte idi. Çünkü, Komünist Partisi Merkez Komitesi, daha 12 haziran 1924'te, Türkistan, Buhara ve Harezm'i yeniden tanzime tâbi tutmaya karar almıştı⁽⁶¹⁾. Böylece, Rusya, bu milli Cumhuriyet'in varlığına bir son verdi. Bu hususta, Buhara'nın kıskırtıcı iç kuvvetlerinin çatışmaları da rol oynadı⁽⁶²⁾. Tarihi boyunca, ardında değişik varlık biçimleri bırakan, 1920'den beri «Bağımsız Cumhuriyet» olarak varlığını koruyan bir zamanların parlak *Buhara Devleti*, 1924'te, Sovyet Rusya'nın «*eyaleti*» haline geldi. Böylece, Rusya, «*Buhara'yı ilhak etmek*» ezeli amacına ulaşmış oldu. Bu meyanda, Buhara Emiri'ne karşı mücadele, «*Timur'un şanlı nesli*» çağrısı ile, 1 eylül 1920'de halkı teşvik edenler, 1924'te bizzat kendileri âciz duruma düştüler. Türkistan'da bir devletin çöküşüne sebep olan, ihtilâlciler reformistler, 1924'te cereyan eden acıklı olayların sadece tanığı oldular. Bir zamanki ilericilerden, yeni bir ihtilâlciler tipi yetişti. Bunlardan bir grup, milli gururunu hiç bir şekilde muhalaza etmek istemeyen hakiki komünist oldular. Diğer bir grup da, Moskova'yla işbirliği yapmaya istekli olmayanlardı. *Feyzullah Hoca*'nın ifadesine göre, eski reformistlerin bu son grubu, eski idealine sadık kaldı ve önceden olduğu gibi, Sovyetlerden ayrı ve komünist bayrağı altına girmeyen «*medenî, anayasal ve bağımsız bir devlet*» fikrinde ısrar etti⁽⁶³⁾. Her şeye rağmen, topların, Buhara halkının milli arzularından daha etkili ve güçlü olduğu anlaşılmış oldu. Rusya'nın, Buhara'nın devlet varlığını ortadan kaldırmak için ocak 1924'te, 518'i Özbek, 116'sı Türkmen ve 107'si Ta-

kanı) görevlerinden azletmeli ve Buhara dışına göndermelidir». Ksl. Süleymanova. *İstoriya sovetsskogo*, s. 172. Ordjonikidze, 18 Mayıs 1922'de Buhara'ya gelerek şöyle konuştu: «Bakanlar kurulu başkanının bir Buharalı olmasına karşı değilim, Merkezi İcra Komitesi'nin başkanı da bir Buharalı olabilir. Fakat Komünist Partisi sekreterinin milliyetçe bağımsız olması lâzımdır. Bakanların da bir milli bağlılığı olmamalıdır. Şüphesiz bir Buharalı olması daha iyidir. Fakat bir Rus veya Gürcü'nün olması Aripov'dan daha iyidir». Ksl. Recebov, *Tadjikskaja SSR*, s. 105 - 106. Aripov, Buhara Cumhuriyeti'nin savunma bakanı idi.

(61) Gordlenko, *Sozdanle*, s. 163. Daha 5 nisan 1924'te R.K.P.(b) Merkez Komitesi'nin Siyasî Bürosu Türkistan, Buhara ve Harezm yerine «*Millî Devletler*»in kurulmasını görüştü ve taksimi gerçekleştirmeye karar aldı. Ksl. Süleymanova, *İstoriya sovetsskogo*, I. s. 181.

(62) Buhara Cumhuriyeti'nin 2.236.000 kişilik nüfusundan Özbek S.S.C.'ne 1.319.000 (% 59) kişi; bu Cumhuriyetin çerçevesinde bulunan Tacik M.S.S.C.'ne 608.338 (%27) kişi ve Türkmen S.S.C.'ne 310.101 (%14) kişi dahil edildi. Süleymanova, *İstoriya sovetsskogo*, I. s. 188.

(63) Hodjaev, *K İstori*, s. 74.

cik⁶⁴) olmak üzere, 741 yerli komünistin dahil olduğu 1248 üye ve 166 namzetten meydana gelen, fakat, daha 1 şubat 1922'den itibaren Rus Komünist Partisi'nin (Bolşeviklerin) bir parçası haline getirilmiş olan Buhara Komünist Partisi'ni, halk adına sahneye çıkarması, kendi emellerine erişmek için yetiyordu⁶⁵).

4. Hîve (Harezmi) Devleti ve Onun Sonu (1917 - 1924)

1873'den beri Rus hegemonyası altında varlığını devam ettiren Hîve Hanlığı'nın «*ileride ne olacağı meselesi*», Rusya yönetimi içerisinde birçok defalar münakaşa konusu oldu. Rusya'nın, Türkistan Genel Valisi, daha 2 aralık 1904'te, hükûmetine, Hîve'nin Rusya'ya tamamiyle bağlanmasını teklif etmişti. Rus Dışişleri Bakanlığı, Japon Harbi'nden Rusya'nın mağlup çıkması sebebiyle, bu niyetinden vazgeçmişti. Fakat, Türkistan Genel Valisi, Hîve'nin ilhakını talebetmeye devam etti. 28 ocak 1910'da, Rusya Bakanlar Kurulu, başkan *Stolypin*'in başkanlığında bir toplantı yaptı. Bu toplantıda, Hîve'nin, reformlar yolu ile Rusya'ya bağlanması kararlaştırıldı⁶⁶). Bu reformlar, şu gayeye hizmet edecekti: Posta - Telgraf merkezlerini açmak; Hîve parası yerine Rus parasını ikame etmek; Han'ın nezdine, sulama işlerine nezaret edecek bir Rus sulama kadrosunu yerleştirmek; yerlilere mahsus Rus okulları açmak, vs.. Bu çeşit reform tedbirleri, ilhak işlemine «*geçiş dönemi*» vazifesini görecek. Rus Hükûmeti, henüz, bu niyetini gerçekleştirebilecek durumda değildi. 1912 yılında, Yamut Türkmenlerinin altboyu Okuslar ile Taşavuz (=Taşhavuz) Havzası ve Hîve çevresindeki Özbekler arasında, 1916 yılına kadar devam eden aralıklı çarpışmalar oldu⁶⁷).

(64) *İstoriya komünistiçeskikh organizatsiy*, s. 705. Buhara K. P.'nin R.K.P.(b)'nin bir uzvu haline getirmek ile ilgili meseleler için aynı eserin 683 - 84. sayfalarına bakınız.

(65) Sovyetlerin Buhara politikası üzerine tafsilâtlı bilgi için ve Buhara Devleti'nin çöküşüne ilişkin problemler hakkında bak. Mirza Bala, «*Buhara Hanlığı*», «*İslâm Ansiklopedisi*» C. II, s. 768 - 771. Carré d'Encausse, *Réforme*, s. 225 - 281; Veli Kayum Han, *Oktjabir' inkılâbı ve Türkistan*, II., (Buhara Meselesi), MT. 1967, sayı 120, s. 3 - 12; Hayit, *Turkestan im XX. Jahrh.* s. 112 - 142; Aynı müellif, *Buhara ve Hiva müstakillığının bitirilişi tarihige dair bazı es-kertmeler* (izahlar), MT. 1967, sayı 120, s. 12 - 16; Buhara İnkılâbı, YT. 1931, sayı 22, s. 1 - 23.

(66) Tukhtametov, *Rossiya i Khiva*, s. 56.

(67) Okus altboyuna mensup Durull Nepes adında bir Türkmen, Özbek tacirlerinin malını yağma etmişti. Bu adam, kendi boyundan olan ünlü Mehmet Koka'nın evinde gizlendi. İl yal Beyliği'ndeki Hîve birlikleri komutanı Sahat Bala, Meh-

Hive Hanlığı'nda da, XIX. yüzyılın sonundan beri «*Cedidçiler Hareketi*» ilerleme kaydetti. Hîve reformistleri kendi şairlerinin⁽⁶⁸⁾ şiirleri ile, halkı, memleketi modernleştirme istikametinde etkilemeye çalıştılar. Bunlar, takriben 1910 - 12'den beri, kendilerini, «*Genç Hîveliler*» olarak görüyorlardı. Hîve Hanları *Muhammed Rahim* ve *Asfendiyyar*, modern düşünceli çevreye karşı açıktılar ve reformistlere mâni olmuyorlardı. Şubat İhtilâli'nden sonra, Genç Hîveliler, siyasî taleplerle ortaya çıktılar. Bunlar, Han'dan, reformist çevrenin de temsil edileceği, bir meclis kurulmasını istediler. 5 nisan 1917'de *Asfendiyyar Han*, bir beyanname neşrederek, 50'ye yakın mebusun iştirakiyle bir parlamento açılmasını kabul etti. Bu parlamento, bakanlar kurulunu seçmeye dahi yetkili idi. Şu halde Han'ın bizzat kendisi, devlet teşkilâtındaki modernleştirmeleri yapabilecek kadar kabiliyetli ve ilerici idi. Genç Hîveliler, Buhara'daki fikirdaşlarına nazaran dikkatli faaliyette bulundular ve anlaşmazlıklara meydan vermediler. Parlamentonun açılması, kısa bir zamanda gerçekleşti. 26 nisanda, 32 mebus (Beğlerin temsilcileri ve Genç Hîveliler) ile toplandı. Genç Hîveliler grubunun başında, *Pehlivan Niyaz Hacı Yusuf* bulunuyordu. Parlamento, Genç Hîvelilerden, *Baba Ahun*'u parlamento başkanı olarak, *Mat Murad*'ı da başbakan olarak seçti. Böyle bir başarıdan sonra, Genç Hîveliler, Beğlerin parlamentodaki temsilcilerinin sayısının 5'e indirilmesi talebi

met'ten *Durdi Nepes*'in teslim edilmesini talep etti. Mehmet buna razı olmadı. Bunun üzerine *Sahat*, *Mehmet*'i idam ettirdi. Bunun intikamını almak için *Yomudların Okus* altboyundan *Şammi Kel*, *Beki Kul* adında bir Özbek tüccarını idam ettirdi. Bu çekişme Hive Sarayı'nda bir problem oldu. Bu şartlar altında Hive Hanı birliklerinin komutanı *Şeyh Nazar Biy*, onun gibi kendi birlikleri olan *Şammi Kel*'e karşı yürüdü. Ocak 1913'de Han'ın birlikleri ile birlikte bir Rus birliği de *Şammi Kel*'e karşı harekete geçti. 25 ocak 1913'de Han'ın askeri birlikleri ile *Şammi Kel*'in birlikleri arasında Köhne Urgenç'te bir barış antlaşması yapıldı. *Şammi Kel* esir edildi, fakat daha sonra serbest bırakıldı; çünkü, *Okus* boyu tazminat olarak 13.000 som ödemeyi tekellüf ediyordu. *Yomudların*, Hanlığa vergilerini vermekten kaçınmaları üzerine Han, vergilerin zor ile tahsil edilmesi için bir birlik gönderdi. Bu birliğe karşı *Yomud önderlerinden biri* olan *Şah Murad Bahşi*, karşı koydu. Bu zat tutuklandı ve Hîve'ye getirildi. *Yomudlar*, 22 mart 1915'de Hîve şehrine saldırdılar. Fakat Rus birliklerinin yardımı ile geri püskürtüldüler. Bundan sonra da, Hanlıkta huzur ve sükun kalmadı. *Nepesov*, *İz istorii Khorerezmskoy revolyutsii*, s. 63'de, ülkedeki bu huzursuzluğun bir kurtuluş hareketi özelliğini taşıdığını ileriye sürmektedir. Tarihçi *Nepesov*, çalışmasında, *Şammi Kel*'in tutumunu «*Milli sosyal bir eşitlik elde etmek ve emekçi halk kitlelerinin çıkarlarını savunmak için bir çaba*» olarak göstermeye çalışmıştır. Ksl. *Tukhtametov*, *Rossiya i Khiva*, s. 91.

(68) Bunlar arasında tanınmış olanlar şunlardı: *Pehlivan Niyaz Muhammed Mirza Bayı* (=Kâmil Harâzimi; 1825 - 99), *Berdi Murat Kargabayev* (=Berdak, 1827 - 1900), *Avaz Otaroğlu* (1884 - 1919), *Atacan Abdul* (1855 - 1927), *Muhammed Resulbay* (1870 - 1916).

ile isteklerini yoğunlaştırdılar. Beğlerin, buna razı olmaması tabiiydi. Nitekim, 1916'nın ortalarında Hocaylı'daki Özbek beyi *Avez Hoca Murtaza Biy* ile *Cüneyid Han*, Hîve Hanı *Asfendiyyar*'a karşı mücadele hususunda anlaştılar. Buna mukabil, Yamudların altboyu Okus, *Asfendiyyar Han* ile birleşti. 14 ocak 1916'da *Murtaza Biy*, 3.000 kişi ile Hîve üzerine yürüdü. Fakat, 19 ocakta tutuklandı. Onun mücadelesini *Cüneyid Han* devam ettirdi. O, Han'dan, tutuklu bulunan Özbek liderlerinin serbest bırakılmasını istedi. Han, bu isteği reddetti. Bunun üzerine *Cüneyid Han*'ın askerleri, Gurlan, Şah-Abâd, Kiyat, Taşavuz ve Ürgenç şehirlerini ele geçirdikten sonra Hîve'ye yürüdü ve 12 / 13 şubat 1916 gecesi, bu şehri ele geçirdiler. *Cüneyid Han*, kendisini, Hanlığın idarecisi olarak ilân etti. Fakat, 16 şubat 1916'da Rusların Sir Derya Bölgesi Askerî Valisi General *Galkin*'in, Rus birliklerini ileri sürmesi ile *Cüneyid Han*, Hîve'den dışarıya çıktı. *Cüneyid Han* ve taraftarları, 17 nisanda, İran topraklarına geçtiler. *Cüneyid Han*, 1917'nin ilkbaharında, Hîve Hanlığı'na döndü. Hîve Garnizon Komutanı *Mir Badal* (Kazanlı olup, Çarlık Rusyası Generali idi. Geçici hükûmet tarafından da tasvip edilerek, Hîve'ye «Komiser» olarak tayin edilmişti) ile temas kurarak, Genç Hîveliler iktidarına karşı mücadele açmaya teşebbüs etti. Haziran 1917'de, *Asfendiyyar Han*, aralarında başbakan *Mat Murad*'ın da bulunduğu 17 Genç Hîveliyi hapsedtirdi. Bu meselede, *Mir Badal*'ın önemli rolü oldu. Böylece *Mir Badal*, *Cüneyid Han*'ı, *Asfendiyyar*'a karşı girişmiş olduğu mücadeleden vazgeçirmek istiyordu. Genç Hîveliler parlamentodan atıldılar. Onlar, bundan böyle, yeraltı çalışmasına geçmek zorunda kaldılar. Hîve Hanlığı bu çeşit çekişmeler içinde bocalarken Bolşeviklerin Ekim İhtilâli oldu. Aralık 1917'de, Taşkent'teki Sovyet Komiserliği, *Asfendiyyar Han*'a, Hîve'nin bağımsızlığını tanıdığını bildirdi. Fakat, Hanlık ile Sovyet Komiserliği arasındaki münasebetler düzelmedi. Hîve Hanlığı'ndaki Rus ordusunun sabık kumandanı *Zaytsev*, Beyazordu Rus Harekâtı tarafına geçti. *Cüneyid Han*, Rus iktidarını tanımak istemiyordu. Buna mukabil, Hîve garnizonundan 300'e yakın Rus piyade askeri, bir «*Askerler Şûrası*» kurarak, Rus iktidarını tasvip ettiklerini ortaya koydular. Devamlı takip edilmekte olan ve yeraltı faaliyetinde bulunan Genç Hîveliler, bu Askerler Şûrası'na müracaat ettiler. Şûra, 22 ekim 1917'de, Genç Hîvelileri desteklemeye karar verdi. *Cüneyid Han*, Amu Derya'nın sol kıyısında mevzilendi ve Ürgenç - Tört Köl - Çarçoy telefon hattını tahrip etti.

Tört Köl (=Petro Aleksandrovsk) şehri, Rusların, Hanlıktaki faaliyetlerinin hareket üssü idi. 30 eylül 1918'de *Cüneyid Han*, *Asfendiyyar Han*'a bir elçi gönderdi. Heyet huzura kabul edildiği esnada *Asfendiyyar*, *Cüneyid Han*'ın oğlu *İşim* tarafından öldürüldü. Böylece Cü-

neyid Han, «*Han olmak*» niyetini açığa vurmuş oldu. Fakat, bağlı bulunduğu Soy kararı sebebiyle kendisini «*Han*» olarak ilân ettiremedi. Taht'ı, öldürülen Han'ın kardeşi *Said Abdullah*'a teslim etti. Ancak, yeni Han, devlet yönetimine karşı alâkasızdı. Böylece *Cüneyid Han*, fiilen hükümdar olmuş oldu. Fakat halk üzerinde çok fazla baskı yapmış olacak ki, korkudan, yaklaşık olarak 20.000 kişi, Sovyetlerin elinde bulunan Tört Köl'e sığınmıştı. *Cüneyid Han*, 21 ekim 1918'de Tört Köl'ü kuşattı. 11 gün süren çarpışmalardan sonra, askerlerinden 1.600'ünü kaybederek, muharebe meydanından çekildi. Bu muharebe, Sovyetlere karşı verilen savaşların başlangıcını teşkil etti. 28 mart 1919'da, *Cüneyid Han*'ın silâhlı kuvvetleri ile Sovyet Rusya arasında Pitnak'ta, Tört Köl için yeniden savaş oldu. *Cüneyid Han*, muharebeyi kaybetti. Fakat, her iki taraf da, mevzii çarpışmalara devam etti. 9 nisan 1919'da, Hîve murahhası olarak *Cüneyid Han* ile R. S. F. S. C. Hükûmeti adına Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti temsilcileri arasında Tahta'da bir barış anlaşması yapıldı. Anlaşmanın metni şöyleydi:

- 1 — *Her iki taraf, her türlü savaş ve çarpışmaları durduracak.*
- 2 — *Sovyet Hükûmeti, Hîve Vahaları halklarına, kendi mukadderatını kendilerinin bizzat tayin etme hakkını tanıyacak.*
- 3 — *Dostluk münasebetlerini geliştirmek için, iki taraf arasında mümessillikler mübadele edilecek. Hîve Hükûmeti Moskova ve Taşkent'te, Sovyet Rusya Hükûmeti de Hîve'de mümessillik bulundurma hakkına sahip olacaklar.*
- 4 — *Taraflar, ülkelerinin bütün su ve karayollarında, ticarî gayeler için, serbest ve emin hareketi karşılıklı olarak garanti ederler.*
- 5 — *Sovyet Rusya Cumhuriyeti'ne karşı hareketlerinden dolayı suç işlemiş olan Rus tebaalı bütün Türkmenler affedilecektir. Bunlar, ikamet yerlerini, bizzat seçme hakkına sahiptirler⁶⁹⁾.*

Sovyet Hükûmeti böyle bir anlaşmaya, taktik sebeplerden dolayı başvurdu. Çünkü, antibolşevik Rusların, 14 temmuz 1918'de kurmuş oldukları «*Aşkabad Hükûmeti*»⁷⁰⁾nden; İngilizlerin o zamanki bilerek veya bilmeyerek «*Türkistan politikası*»nın ciddileşmesi neticesi olarak onların Hazer Bölgesi'ndeki müdahalesi (13 ağustos 1918 - 5 nisan 1919) yüzünden⁷¹⁾ ve Hîve Hanlığı'ndaki antisovyet gelişmelerden ötürü, Sov-

(69) Nepesov, *İz istorii*, s. 125 - 26. Süleymanova, *İstoriya*, I., s. 91.

(70) Bak. Hayit, *Turkestan im XX. Jahrh.*, s. 88.

(71) Daha tam bilgi için bak. C. H. Ellis, *The Transcaspian Episode (1918 - 1919)* London 1963, s. 175. Kanaatımca Ellis'in bu çalışması; Türkistan'ın Hazer Öte-

yet Rusya, kendisinin çok büyük tehlikede olduğunu hisediyordu. Fakat, *Cüneyid Han* ile yapılan bu anlaşma, Sovyetlerin, Hîve Hanlığı'ndaki harekâtının durmuş olduğu anlamını taşııymıyordu. Sovyet Hükûmeti, Hîve'de, bir ihtilâl yapılmasını istiyordu. Sovyet tarihçilerinin bildirdiklerine göre; «Sovyet Tört Köl'ü, Hîve'de yapılacak halk ihtilâli için, gerekli güçleri hazırlamak hususunda, yakın ve etkili bir üs vazifesi gördü. Parti'nin ve Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Türkistan Cephesi İhtilâl ve Harp Şûrası'nın devamlı gayret ve yardımı sayesinde Tört Köl, 1919 ilkbaharında, Hîve Hanlığı sınırına bitişik, Sovyet İhtilâli'nin fener kulesi haline getirildi... Hîveli mültecilerden (Türkmen, Özbek, Kazak, Karakalpak fakirleri ve ayakta-kımından), Amu Derya çevresinde 'gönüllü birlikler' kuruldu. Bunlar da, Rus komünistlerinin yönetiminde, Hîve emekçilerinden ihtilâl ağını kurdular»⁷²). Sovyet tarihçilerinin bu beyanları, tefsire lüzum göstermeyecek kadar açıktır. Çünkü, burada, Hîve üzerindeki Sovyet emellerinin açık bir ifadesi dile gelmiştir. Ancak, böyle bir maksadın, Hîve'ye, dışarıdan getirilmiş bir «ihtilâl» hazırlığı anlamını taşıdığını da gözden kaçırmamak gerekir. Bu cümleden olarak Tört Köl'de, «Hîve İhtilâl Taburu» kuruldu. Tabii ki *Cüneyid Han*, bunun gibi olup bitenlerden haberdardı. Bundan sonra da *Cüneyid Han*, 1 ekim 1919'da Nukus şehrini işgal etti. Böylece, 9 nisan 1918 tarihli barış anlaşması da, mânâsını kaybetti. 20 ekimde, Türkistan Cephesi İhtilâl ve Harp Şûrası, Tört Köl garnizonuna, Hîve topraklarına girmeye hazırlanması için emir verdi. 30 ekime kadar bu garnizonun takviyesi için, beşinci Türkistan alayının üçüncü taburu geldi.

22 aralık 1919'da, Türkistan Cephesi İhtilâl ve Harp Şûrası ile Rusya Sovyet Hükûmeti'nin Türkistan Komisyonu, «*Cüneyid Han'ın ve taraftarlarının kanlı diktatoryasından Hîve emekçilerini kurtarmak için yardım etmek*» maksadıyla, Sovyet ordusunun Amu Derya grubuna emir verdiler. Bunun üzerine, Sovyet birlikleri, Hîve Hanlığı halkına hitaben neşrettikleri bir çağrıda, şunu bildiriyorlardı: «Bizler, Hîve'ye karşı savaş yürütmüyoruz. Hîve'nin bağımsızlığına dokunmayacağımız gibi, işişlerine de karışmayacağız. Hîve halkı, kendisine hangi hükûmeti seçeceğini bildiği için, arzusunu serbest olarak dile getirebilir»⁷³). Sovyet birlikleri, bu slogan ile, Tört Köl'den Hîve'ye yürüdüler. Askerî birlikler, biri Kuzey, diğeri Güney olmak üzere, iki kısma ayrıldılar. Kuzey birliklerine *Nikolay A. Şaydakov*, Güney birliklerine

si bölgesindeki İngilizlerin çabalarını ve orada cereyan eden hadiseleri aksettirmesi bakımından en iyi ve en yeni bir belgesel eserdir. Yazar, İngilizlerin, Türkistan'daki harp harekâtına bizzat iştirak edenlerdendi.

(72) Nepesov, İz İstorii, s. 153.

(73) Nepesov, İz İstorii, s. 161.

ise, A. V. Şçerbakov kumanda ediyordu. Sovyet kuvvetleri 25 aralık 1919'da, Tört Köl'den, Hanlık topraklarına girdiler. Çarpışmalar kaçınılmaz hale geldi. Sovyet birliklerinin Güney bölümü, 25 ocak 1920'de, Hîve şehrini işgal etti. 27 ocakta Kuzey birlikleri de Hîve'ye ulaştı. Bundan sonra, bu olay «*Hîve halkının ihtilâli*» olarak gösterildi. 1 şubatta Han, tahtından feragât ettiğini bildirmek zorunda kaldı. Moskova'ya gönderilen Han, orada açlıktan öldü. Ne zaman öldüğü belli değil. *Cüneyid Han*, bundan sonra da, direnişe devam etti.

Komünist olmayan *Cuma Niyaz Sultanmurat* isimli bir Genç Hîveli başkanlığında, Kızılordunun himayesiyle, haziran 1918'de Ürgenç'te kurulmuş olan «*Hîve İhtilâl Komitesi*», iktidarı ele geçirdi. 1 şubat 1920'de «*Hanlık Sistemi*» lağvedildi ve yerine «*Harezmi Halk Cumhuriyeti*» ilân edildi⁷⁴). Nisan 1920'de, 1. Halk Kongresi yapıldı. Bu kongrenin kararı ile Genç Hîveli *Pehlivan Niyaz Hacı Yusuf* devlet başkanı olarak hükûmeti kurmuş ve başbakan olarak da, *Baba Ahun Selimoğlu* seçilmişti. Sovyet Rusya'nın Hîve'de, komünistleri bulunmadığı için, hükûmete, Genç Hîveliler sahip çıktı. Ürgenç'te, Harezmi İhtilâl Komitesi başkanı olan, Sovyet dostu *Cuma Niyaz Sultanmurat*, içişleri bakanı olarak seçildi. Hükûmet üyeleri Genç Hîvelilerden meydana gelmişti, fakat, hiç biri «*proleterya*»dan değildi. Halk Cumhuriyeti'nin 30 nisan 1920 tarihli anayasasında şöyle yazılıydı: «*Hîve Hanlığı halkının, Hanların hâkimiyetinden ve Rus emperyalizminin baskısından kurtuluşunun hatırasına ve yüzkızartıcı geçmişi bertaraf etmek için, sabık Hîve emekçilerinin gayretlerini gözeterek, bundan böyle sabık Hîve Hanlığı, eski tarihî ve tanınmış adı olan 'Harezmi' adını alacaktır*»⁷⁵). R.S.F.S.C. Hükûmeti, Halk Cumhuriyeti ile bir «*ittifak anlaşması*» imzalamak için acele etti. 13 eylül 1920'de, iki hükûmet arasında 24 maddelik bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma ile Sovyet Hükûmeti, Harezmi'nin bağımsızlığını tanıdı ve sabık Hîve Hanlığı'ndaki Çarlık Hükûmeti'nin tesisleri ile diğer hak ve taleplerinden vazgeçti⁷⁶). Buna rağmen, Harezmi'deki Sovyet temsilciliği, Harezmi Hükûmeti'ni,

(74) Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin ilân edilme tarihine ilişkin literatür kayıtları farklı karakterdedir. Castagné, *Le Turkestan*, s. 207'ye göre, bu tarih haziran 1919; Skalov, *Khivinskaya Revolyutsiya*, NV'de 1922, sayı 3, s. 243'e göre, 1 şubat 1920; Nepesov, *İz İstorii*, s. 169 - 170'e göre, Halk Temsilcilerinin 1. Kongresi 27 - 30 nisan 1920'de Harezmi Halk Cumhuriyeti olarak ilân etti; Süleymanova, *İstoriya*, I., s. 99'a göre, Han'ın sarayı ancak 1 şubat 1920'de ele geçirildi. *İstoriya Uzbekskoy SSR*, III., s. 269 - 270'e göre, Halk Cumhuriyeti 27 - 30 nisan 1920 tarihleri arasında ilân edildi.

(75) Süleymanova, *İstoriya*, I., s. 101.

(76) Daha tam bilgi için bak. Castagné, *Le Turkestan*, s. 212 - 14; Hayit, *Turkestan im XX. Jahrh.*, s. 150 - 56.

Moskova'nın direktiflerine bağlamaya çalıştı. Bundan başka, Harezm'de bir «*Komünist Partisi*» teşkilâtlamaya teşebbüs etti. Bunun aksine Harezm Hükûmeti de, kendi meselelerini bağımsız olarak halletmeye çalışıyordu. 2. Halk Kongresi için yapılan seçimden önce R. S. F. S. C. temsilcisi *M. W. Sofonov*, mart 1921'de *Koçkar* (= Koçkaroğlu)'ın yönettiği bir komünist grubu yardımıyla, devlet başkanı *Pehlivan Niyaz*'ı ve hükûmet üyelerini tutuklattı. Mayıs 1921'de toplanan 240 üyeli 2. Halk Kongresi'nin kararı ile devlet başkanı olarak *Ata Mahdum* seçildi ve onun riyasetinde yeni bir hükûmet kuruldu. R.S.F.S.C.'nin yeni temsilcisi *Bik*, bu yeni hükûmetin üyelerini de 28 ekim 1921'de tutuklattı. Komünistler, burada da, Sovyet birliklerinin 28 Mayıs 1920'de memlekete girmelerinden sonra, «*Harezm Komünist Partisi*» adı altında teşkilâtlanmışlardı. Bu partinin, 1923'ün yaz aylarında, sadece 584 üyesi vardı⁷⁷). Bunların kaçının Harezmli olduğu da meçhuldür. Mevcudun % 75,5'i köylülerden meydana gelmişti. Dolayısıyla bunlar, Hîve'deki iktidar mücadelesine katılamazdı.

Buhara'da olduğu gibi, Harezm'de de, Sovyet Ruslara karşı ayaklanma devam etti. *Cüneyid Han*, Bozkır'a (Kara Kum'a) çekildi ve buradan Sovyet birliklerine karşı direnme hareketini teşkilâtlandırdı. Mücadele Halk Cumhuriyeti'ne karşı yönelmiş değildi. *Cüneyid Han*'ın hareketine 1922 yılında, hapishaneden kaçmış olan devlet başkanı *Ata Mahdum* ve onun ardından içişleri bakanı *Niyaz*, iltihak ettiler. Mücahitler, Hîve'de, ocak 1924'te, 10 - 15 bin kişinin katıldığı, bir ayaklanma tertip ettiler. 10 ocak 1924'te, *Cüneyid Han* Hîve'yi kuşattı. Fakat, daha önce, 6 ocak 1924'te Rusya Komünist Partisi (= R. K. P.) Merkez Komitesi'nin Orta Asya Bürosu, «*antisovyet ayaklanmanın bastırılması için*» Hîve'ye birlik gönderilmesi talimatını vermişti. Hîve'deki Sovyet garnizonuna destek olmak için, 4 şubat 1924'te 82'nci Süvari Alayı Hîve'ye yetişti. Ayaklanma bastırıldı ve kuşatma geri püskürtüldü.

Sovyet Rusya yönetimi, Harezm Halk Cumhuriyeti'nin bağımsız varlığına son vermeye karar verdi. Mart 1924'te R. K. P. Merkez Komitesi adına Harezm Komünist Partisi, Harezm'in «*millî eyaletlere*» taksiminin gerektiğine karar aldı. Mayıs 1924'te Harezm Halk Cumhuriyeti yönetimi, R. K. P. Merkez Komitesi'nin Orta Asya Bürosu'na bir yazı göndererek «*taksim*» planını protesto etti⁷⁸) ve Harezm'in «ba-

(77) Nepesov, *İz İstorii*, s. 254.

(78) Bunlar, şunlardı: Adinayev = Harezm K. P. genel sekreteri, Abdüsselamov = Halk Cumhuriyeti Merkezî İcra Komitesi üyesi, Yakubov = Harezm'in Taşkent büyükelçisi, Şulinov = Harezm devlet planlama dairesi başkanı.

ğimsız siyasi-idarî bir birim» olarak kalmasını teklif etti⁷⁹). Fakat, buna kimse kulak asmadı. Harezmi'nin 5. Halk Kongresi, 29 eylül 1924'te, Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin lağvına karar almak zorunda kaldı. Rus askerleri, kongre binasını kuşatmış ve R. S. F. S. C. temsilcisi *Bik*, kat'i olarak, cumhuriyetin lağvı için karar alınmasını emretmişti. Bu «karar»dan sonra, Türkistan, Buhara ve Harezmi'nin taksimi işlemini yürütmek için, İhtilâl Komitesi, iktidarı ele aldı. Hükûmet, 1924 ekim sonlarında feshedildi. Harezmi halkının % 70'i Özbek S. S. C.'ne, %30'u Türkmen S. S. C.'ne bağlandı⁸⁰). Böylece, yabancı bir devlet, Harezmi'nin devlet varlığına son verdi. Harezmi, Özbekistan S. S. C.'nin bir eyaleti oldu. Bu eyaletin başkenti Hîve'den Ürgenç'e taşındı. 1924'te Buhara ve Harezmi'nin devlet mevcudiyetinin ortadan kaldırılması ile, Türkistan'daki geleneksel, tarihî ve milli devlet varlığının da çağı sona erdi.

(79) *İstoriya kommunističeskikh organizatsiy*, s. 733.

(80) *Valdyanath, The Formation*, s. 157'ye göre; lağvedilmeden önce Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin 460.905 nüfusu vardı Bunların 363.404'ü Özbek, 67.431'i Türkmen, 19.638'i Kazak, 4.262'si Karakalpak, 1.190'ı Tatar, 830'u Rus, 1.248'i Arap ve 398'i diğer milletlere mensup olanlardı.

ONUNCU BÖLÜM

SOVYET İDARESİ DEVRESİNDE TÜRKİSTAN'IN MİLLİ MÜCADELESİ

1. Millî Ayaklanmanın Meydana Gelişi ve Karakteri (Basmacı Hareketi)

Sovyet tarih bilimi - tabii kendi görüş açısından - «*Basmacı Hareketi*» adı ile bilinen millî ayaklanma hakkında, pek çok bildiri neşretmiştir. Sovyetler Birliği dışındaki araştırma teşekkülleri de Türkistan halkının hayatındaki o acı olaylar hakkında genel bir fikir edinebilmek için meşgul oldular. Sovyet Rusya, Kokand'daki *Türkistan Millî Hükûmeti*'ni devirdikten ve Kokand şehir halkına bir kanlı katliam hazırladıktan sonra, hayatta kalan şehir müdafileri, *Ergaş Korbaşı*'nın sevk ve idaresinde Kokand civarına kaçtılar. Bunlar, yeniden çarpışmaya başladılar. *Ergaş Korbaşı*, Kokand polis şefi idi. Bunun için de, «*polis şefi*» anlamına gelen «*Korbaşı*» ünvanını almıştı. *Ergaş*, 1916'dan beri silâhını bırakmamıştı. O ve onun taraftarları, Rus mallarını yağma etmekle geçiniyorlardı. Ne Çarlık, ne de Rusya Geçici Hükûmeti, *Ergaş*'ı yakalayamadılar. Kokand'da, *Türkistan Muhatar Cumhuriyeti*'nin ilânı üzerine, *Ergaş*, gönüllü olarak hükûmetin emrine girdi. Hemşehrilerine karşı değil, onlara tahakküm edenlere karşı savaşmış olduğundan, Kokand Hükûmeti, onu hükûmet hizmetine almakta tereddüt etmedi¹). *Ergaş*, Sovyetlere karşı verilen direnme savaşının başına geçtiğinden, Sovyetler, ona «*Basmacı*» (haydut) ve onun etrafındaki ayaklanmaya da «*Basmacılık*» (Haydutluk) gözüyle baktılar. Ruslar daha önce 1916 yılındaki ayaklanmayı da «*Haydut-*

(1) Asfendiarov, *İstoriya*, s. 244: «Büyük devlet şövenistleri 1916 yılı ayaklanmasını 'haydut hareketi' olarak küçültmeye çalıştılar». Pipes, *The Formation*, s. 178: «1918'in başlangıcında Kokand Hükûmeti, mahalli Basmacı liderlerinin en kuvvetlilerinden biri olan Ergaş ile anlaşma yaptı. Onu, ordularının komutanı olarak tayin edildi...» «Troops» (ordular) kelimesinden Milis birlikleri anlaşılmalıdır; çünkü, Kokand Hükûmeti'nin henüz silâhlı kuvvetleri yoktu.

luk Hareketi» olarak nitelemişlerdi²⁾. Türkistan Millî Kurtuluş Savaşı'nı ayırtedebilmek için, Rus propagandasına uyularak, tarih biliminde «*Basmacı Hareketi*» tabiri yerleşti ve bu isimle dünya tarihine geçmiş oldu.

Basmacı Hareketi'nin meydana geliş sebeplerini, salâhiyetli bir Rus idarecisi olan *George Safarov* şöyle açıkladı: «*Basmacı Hareketi, bir yandan Kokand muhtariyetini yok etmenin ve büyük ölçüde, müstemlekecilğin getirmiş olduğu asayişsizliğin sonucu olarak, kendi millî mukadderatını tayin etmek için mücadele verilen topraklarda gelişti. Diğer yandan, pamuk ziraatini mahveden ve açlığa sebep olan iktisadî buhran da, bu gelişmeye bir sebep teşkil etti*»³⁾. Kokand'daki direniş hareketi, 1918 yazına kadar, Fergana Vadisi'nin her tarafını kapladı. 1916 yılındaki ayaklanması kanla bastırıldığı ve maddeten çok büyük kayıplara uğradığı halde, bir milletin, hürriyet uğruna bir sefer daha silâha sarılmaya cesaret etmesinin nasıl mümkün olduğu suali akla gelebilir. Bunun sebepleri, millî özelliklerde aranmalıdır. Bilhassa, Fergana Vadisi halkının, yabancı güçlere karşı bir *korku* duygusu yoktu. Daima cesurdu ve sarsılmaz bir *hürriyet* anlayışına sahipti. Muhtariyetin ilânı ile, kurtuluşa ulaşacağına inanmıştı. Muhtar Hükûmet'in ortadan kaldırılmasıyla şaşkına dönmüş, gururu incinmişti. Kaldı ki, Türkistan'da, Ruslara karşı umumî bir itimatsızlık hüküm sürmekteydi⁴⁾. Ruslar tarafından, gerçek hürriyet yerine, boş sözler ve parolalar getirilmesinden sonra, Fergana halkının, kurtuluş için yeniden bir silâhlı mücadeleye girişmekten başka bir çıkar yolu kalmamıştı.

Sovyet kaynaklarında, karşı ihtilâlcî Kokand Muhtar Hükûmeti'nin Basmacı Hareketi'nin temel taşını koyduğu ve bu harekete siyasi bir vasıf verdiği iddia edilmektedir⁵⁾. Fakat, şunu herkes bilmek-

(2) Ellis, *The Transcaspien*, s. 165: «Basmacı sözü, Bolşevikler tarafından, Rusya ve Bolşevizm hâkimiyetine karşı Müslüman millî ayaklanmasını ehemmiyetsiz halde göstermek için uydurulmuştur».

(3) Safarov'un bu fikri, Gureviç, *O polojenii*, s. 10'da bildirilmişti. Valdyanath, *The Formation*, s. 83: «Kokand Muhtar Hükûmeti'nin yıkıntılarından Basmacı Hareketi doğdu ve 1927'ye kadar Sovyetlere karşı, Ortaasya'nın birçok bölgesinde, değişik şekillerde savaştı». Basmacı Hareketi, 1934'e kadar devam etti.

(4) A. Kokanbaev, *Barba s basınaçestvom i uproçenie Sovetskoy vlasti v Fergane* (Basmacılık ile mücadele ve Sovyet iktidarının Fergana'da genişlemesi), Taşkent, 1958. (Şamagdiev tarafından naklen, *Oçerki istorii*, s. 12), Basmacı Hareketi'nin meydana gelişini; yerli halk arasında bütün Ruslara karşı güvensizlik ve çaresizlik doğuran, Rus çarlığının Türkistan'daki «mücadelecilik» siyasetinin bir sonucu olarak inulâhaza etmektedir.

(5) Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya, 1950, C. IV, 2. baskı s. 286: «Bir haydut grubunu ilk defa, askeri kuvvet olarak Sovyetlere karşı kullanmış olan karşı ihtilâlcî Kokand Muhtariyeti (9 aralık 1917 - 20 şubat 1918) Basmacı Hare-

tedir ki, Basıncı Hareketi; ancak, Muhtar Hükûmet'in devrilmesinden sonra ve teşkilâtlandırılmış bir şekilde, münferit şahısların teşebbüsleri ile meydana gelmiştir. Millî Muhtar Hükûmet'in devrilmesinin, mücadelenin başlamasına vesile olduğu doğrudur. Hareketin merkezi, önceleri, Kokand şehrinin çevresiydi⁶⁾. Ayaklanma, buradan, diğer meskûn yerlere yayıldı. 1918 mart sonralarında, artık, Fergana Vadisi'nde, 40'tan fazla *Korbaşı* birlikleri harekete geçmişlerdi. 1918'in ortalarında ise, ayaklanma, Fergana Vadisi'ni baştan-baş sarsmıştı.

Basıncı Hareketi'nin sonraki inkişafını ele almadan önce, bu hareketin özelliğinin ve gayesinin ne olduğunun bilinmesi gerekir. Ayaklanmanın gayesi, Türkistan'ı bağımsızlığa kavuşturmaktır. Bu hususta, Sovyet kaynakları şu bilgiyi vermektedir: Basıncı Hareketi'nin parolaları şunlardı; «*Türkistan, Türkistanlılarındır. Türkistan'ı Rusya'dan kurtarmak gerekir. Müstebitlerden arınmış bir Türkistan*»⁷⁾. Stalin şöyle diyordu: «*Basıncı Hareketi, 1918 - 24 yıllarında Orta Asya'da, bir karşı ihtilâl ve milliyetçi hareket olarak, Orta Asya cumhuriyetlerini Sovyet Rusya'dan ayırmak ve sömürücü sınıfın hâkimiyetini yeniden kurmak gayesi ile Mullah⁸⁾'lar tarafından yürütülen, ale-nî-siyasî bir haydutluk olarak ortaya çıkmıştır*»⁹⁾. Frunze'nin ifadesine göre; «*Defolsun Sovyet hâkimiyeti*» ve «*Bağımsız bir Müslüman Devlet'in kurulması*»¹⁰⁾ gibi ifadeler, Basıncı Hareketi'nin vecizeleriydi. Basıncı Hareketi'nin, bir «*Haydutluk Hareketi*» olup olmadığı sualini, Frunze, 23 Mayıs 1920'de Fergana Cephesi ordusuna vermiş olduğu emirle, bizzat cevaplandırmıştır: «*Yoldaşlar, Türkistan'ın incisi olan Fergana, iki yıldan fazla bir zamandır, kanlı bir savaş meydanı halindedir...Buradaki Sovyet iktidarı, ilk kuruluşu zamanında, Avrupalı (Rusyalı demek istiyor — müellif) ve yerli geniş işçi, köylü kitlelerini*

keti'nin nüvesini kurdu. Basıncı Hareketi'ne karşı ihtilâl karakterini verdi ve reaksiyoner panslâmci ve pantürkçü istikameti gösterdi».

(6) Ergaş Korbaşı, Baçır köyüne geri çekildi (Kokand'ın 20 km. ötesinde) ve buradan direnişi yönetti. Eymat Korbaşı, Buvayda'da (Kokand'dan 13-15 km.), Ömerçöli Korbaşı, Urgenç'te (Kokand'ın köyü), bulunuyorlardı. Aybali Korbaşı da Naymança'da (Kokand'ın 8-10 km. ötesinde bir köy) bulunuyordu. Ksl. Şamagdiev, Oçerki İstorii, s. 60.

(7) Vasilevskiy, Fazl basmaçeskogo dvijeniya, NV. 1930. sayı 29, s. 133; Ginzburg, Basmaçestvo, NV. 1926, sayı 10 - 11. s. 182.

(8) Genellikle bilinmektedir ki, çok az sayıda zengin Basıncı Hareketi'ni desteklemiştir. İslâm din adamlarının çoğu, böyle bir mücadeleye karşı idi. Çünkü, bir kurtuluş savaşının (cihadın) sadece bir devlet reisi tarafından yürütülebileceği kanaatinde idiler. Aksi halde, savaşta ölenler şehit sayılamayacaklardı.

(9) J. V. Stalin, Seçilen Eserler, (Rusça), C. V, s. 148.

(10) Frunze, Sobranie soçinenii C. I, s. 128.

kendine çekecek yerde, emekçi halkı kendinden uzaklaştırmak için elinden geleni yaptı... İstihsalin millîleştirilmesi yerine sadece burjuvazinin malları değil, orta halli köylülerinki bile yağma edildi... Burada faaliyet gösteren Kızılordu birlikleri, ihtilâli savunan önderlerin bazıları ve emekçi halk tarafından istibdat aracı olarak kullanıldı. Basmacı Hareketi olarak bilinen o hareket, bu temel üzerinde meydana geldi. Basmacılar, basit Haydutlar değildir. Böyle olsalardı, onların çoktan bertaraf edilebilecekleri âşikârdı¹¹⁾. Bir Sovyet kaynağından, sonunda şunu öğrenmekteyiz: «Basmacı Hareketi'nin, mantıkî olarak yürütülen, siyasî ve Antisovyet bir karakteri vardı. Bu hareket, üç cumhuriyette (Türkistan, Buhara ve Harezmi'de), köylü halkın kitle hareketine dönüşüverdi¹²⁾. Basmacı Hareketi'nin gayesi ve karakteri üzerine, Sovyetlerin beyanları gayet tafsilâtlıdır. Sadece yukarıda zikredilen Sovyet bildirilerinden bile, ayaklanmanın mânâsı anlaşılabilir. Bu sebeple daha fazla açıklamalardan sarfınazar ediyoruz.

2. Basmacı Hareketi'nin Gelişme Temayülleri

Ayaklanmanın asıl gücünü, köylüler teşkil ediyordu. Bunlara, sanatkârlar ve reformistlerin çoğu ile din adamları da katıldılar. Ayaklanmanın yeteri kadar lideri vardı. Fakat, bunlar, merkezi bir yönetime sahip değillerdi. Etraflarına, «yiğitleri» (kurtuluş savaşçılarına verilen isim) toplayan Korbaşılar, 1918'in yazına kadar, hareketlerini, yönetici bir Korbaşı'ya, yani kumandana tâbi olmadan yürüttüler. Fakat, Ergaş Korbaşı'yı harekâtın önderi olarak kabul ediyorlardı. Ergaş, yerini Şir Muhammed Beğ Hacı Koşakoğlu¹³⁾'na bıraktı. 1918 yazında, Koşakoğlu'na sekiz mıntıka kumandanı tâbi idi: Küçük Ergaş,

(11) Frunze, İzbrannye proizvodeniya, s. 313.

(12) Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, 1927, C. V, s. 35. Bunun haricinde, Basmacı Hareketi'ne karşı bizzat faal bir görev yapmış olan Skalov'un aşağıda zikredilen kanaati nakledilmektedir: «Basmacı Hareketi, Türkistan halkının yabancıların hâkûniyetine karşı milli ayaklanması olarak ortaya çıktı». YT. 1933, sayı 39, s. 5'te zikredilmiştir. ZN 1923, sayı 3 - 4. Salâhiyetli Sovyet devlet adamlarından Türkistanlı Kaygısız Alabay, 14 Temmuz 1922'de Taşkent'te: «Basmacı Hareketi, bir halk ayaklanmasıdır» diye bildirmişti. Ksl. Urazev, Lenin i stroitelstyo, s. 405.

(13) Şamagdiev, Oçerki İstorii, s. 61'e göre; 1918 mart sonunda Baçır'da 40 Korbaşı müzakere için toplandı ve burada Ergaş, «Emirü'l-Müslimin» olarak seçildi; yardımcılığa ise Muhammed Enin Beğ ile Şir Muhammed Beğ getirildiler. Jantuarov, Grajdanskaya Voyna, s. 66'ya göre, Ergaş'a «Emirü'l-Müslimin» olması teklif edildi, lâkin o, bu teklifi reddetti. Bunun üzerine Şir Muhammed Beğ bu vazifeyi üzerine aldı.

Muhammed Emin Beğ, Hal Hoca, Parpi Beğ, Muhittin Beğ, Amân Pehlivan, Nur Muhammed Beğ (Şir Muhammed Beğ'in kardeşi) ve *Cani Beğ*¹⁴). Yine her mıntika kumandanı, sayıları¹⁵) bir hayli kabarıklık sayılabilecek birliklerin komutanları üzerinde emir yetkisine sahiptiler. Fergana kurtuluş savaşçıları, kasım 1919'a kadar, önemli bütün bölgeleri işgal etmeyi başardılar. Fergana Vadisi'ndeki Rus Sovyet teşkilâtlarını kaldırdılar. Taşkent'teki Sovyet yönetimi; ismen mevcut olan Fergana Bölgesi Sovyet İcra Komitesi'ni feshederek, bunun yerine, 11 kasım 1919'da, beş kişiden meydana gelen bir *Fergana İhtilâl Komitesi* kurdu. Daha ağustos 1919'da Taşkent'teki Sovyet Hükûmeti, üç Rustan meydana gelen bir *Fergana Cephesi* kurmuştu. Fergana Cephesi'ni idare eden bu üç Rus şunlardı: *Sofonov* (cephe komutanı), *Filipov* (cephenin harbi-siyasî komiseri) ve *Spasibov* (siyasî komiser ve cephenin ihtilâl ve savaş komitesinin başkanı). Kızılordu ve bu ihtilâl komitesi Basımacı Hareketi'ni bastıramadılar. Bu yüzden, *Fergana İhtilâl Komitesi* 20 ağustos 1920'de lâğvedildi. Bunun yerine, Fergana için, bir askerî diktatörlük kuruldu. Bu idare, sivil ve askerî meselelere nezaret ediyor ve istediği gibi kararlar alıyordu. 1920 yılında, Fergana'daki ayaklanma en son noktasına ulaştıktan sonra, Kızıl-

(14) Ergaş Korbaşı'nın emrinde 1.200'e yakın yiğit vardı. Muhammed Emin Beğ'in 5.000'e yakın Hal Hoca'nın emrinde 3.000, Parpi Korbaşı'nın emrinde 3.600'ün üstünde, Muhiddin Beğ'in 4.500'den fazla, Amân Pehlivan'ın 1.800, Nur Muhammed Beğ'in 3.900 civarında ve Cani Beğ'in 5.700'ün üzerinde yiğit'i bulunuyordu. Ksl. Tukli, «Fergana mücahidleri», Yeni Türkistan, 1928, sayı 8, s. 12.

(15) Tukli'ye göre (s. 13 - 15), Muhammed Emin Beğ'in komutasında şu mıntika kumandanları bulunuyordu: Salih Mahdum, İsmail Pehlivan, Osman Beğ, Filyâz Mahdum, Kazakcan Beğ, Haşım Pehlivan. Hal Hoca'nın komutasında şunlar vardı: Sahib Kari, Yolcu Beğ, Teyâ Aftasir, Numan Beğ, Şamşak Tanaz, Mullah Umarı, Uzak, Said Ahmed, Yoldaş Pehlivan. Parpi Korbaşı'nın komutasındaki birlik komutanları şunlardı: Yunus Beğ, İsrail Beğ, Mahkam Hacı, Ahundcan Abdürrezzak Beğ, Kazakbay, Mirza Tağır Beğ. Muhiddin Beğ'in komutasında şunlar bulunuyordu: Yangi Bay Emin, Osman Beğbaşı, Bekir Mural, Sarkâr Ata, Mullah Sıdık, Nur Muhammed Beğbaşı, Tohta Muhammed Beğ, Yar Muhammed Mahdum, Mullah Hoca Beğ, Ahmed Ali Beğ, Asker Beğ. Amân Pehlivan'ın emrindeki Korbaşılar şunlardı: Rahman Kul Beğ, Yoldaş Çardağ, Satıb Aldı Kazı, Ruz Muhammed Beğ, Hacı Tora Beğ, Bay Tuman Beğ. Nur Muhammed Beğ'in komutasında olanlar şunlardı: Dardab Beğ, Ergaş Pehlivan, Yusuf Beğ, Asker Beğ, Cora Beğ, Evliya Han Tora, Umar Tağır Beğ, Ahmed Pehlivan, Ali Yar Beğ, Tohtasun Beğ, Umar Ali Beğ, Mullah Hatem Beğ, Muhammed Ruzi Beğ, Satıb Aldı Beğ, Yusufcan Mahdum, Mullah Polat Beğ, Şakir Beğ, Kuşmurad Beğ, Hâni Han Beğ, Taş Muhammed Beğ, Karabay, Muhammed Ali Beğ, Ergaş Beğ. Cani Beğ Kazı'nın komutasında olan kumandanlardan aşağıda adı geçenler bilhassa tanınmıştı: Şemsi Beğ, Cemal Beğ, Kadir Beğ, Kızık Maruf Beğ. Fergana Vadisi Korbaşıları arasında, General ünvanına sahip 125 kişi vardı. Bak. Tukli (14), s. 15, sayı 9, s. 10.

ordu'nun Harezmi ve Buhara'ya girmesiyle, Harezmi ve Buhara da, ikinci ve üçüncü ayaklanma merkezleri haline geldi. Emir'in taraftarları ve milliyetçi eğilimli Buhara reformistleri, Ruslara karşı silâhlı mücadeleye giriştiler. *Cüneyid Han* ve Harezmi'deki mücadelenin diğer liderleri, Sovyet hâkimiyetinin kurulmasından beri sürdürdükleri mücadeleye devam ettiler. Millî Mücadele'nin bu üç merkezde birden yürütülmesi sebebiyle, Türkistan'daki Sovyet hâkimiyeti tehlikeli bir durumda bulunuyordu. Ne var ki, Kızılordu; ağustos 1919'da Beyazordu'nun Orenburg cephe hattını yararak, kuvvetlerini Türkistan'a sevk edebilecek duruma geldi. Ayaklanma dalgasını, sadece Türkistan'da bulunmakta olan Sovyet Rus silâhlı kuvvetleri bastırılacak durumda değildi. Bu sebeple Sovyet yönetimi, ağustos 1919'da, Sovyet hâkimiyetini Türkistan'da temin edecek bir «*Türkistan Cephesi*» açtı. 18 ağustos 1919'da bu cepheye başkumandan olarak tayin edilen *Frunze*, 3 eylülde, Türkistan'a girmek için hazırlıkların yapılması emrini verdi¹⁶⁾. Başında *Frunze*'nin bulunduğu Türkistan Cephesi Genelkurmayı, 22 şubat 1920'de Taşkent'e geldi. Böylece Basmacı Hareketi'ne karşı, «*sistemik bir mücadele mümkün oldu*»¹⁷⁾. Fakat, Türkistan'daki Sovyet ordularının takviye edilmesi ve bunların millî ayaklanmaya karşı giriştikleri harekât, kurtuluş savaşının ilerlemesini durduramadı. 1920 ve 1921 yıllarında, hasın kuvvetler, Fergana'nın her köyünde, şehrinde, vahasında, bozkırında ve dağlarında çarpıştılar. Amu Derya Havzası'ndaki ayaklanma, özellikle *Cüneyid Han*'ın idaresinde yürütülen çarpışmalar, Sovyet birliklerini ümitsiz bir duruma düşürdü. 1920'den beri Buhara'da da kabarmakta olan millî mücadele, en yüksek noktasına ulaştı. Fergana Vadisi'nde kurtuluş savaşçılarının moralleri —büyük kayıplarına rağmen— çok yüksekti. Bu durumda, Sovyet savaş yönetimi, bizzat, kendi kritik durumlarını gizleyemiyordu. Fergana Bölgesi'nde, şubat 1920'ye kadar Müslümanlar arasından, Kızılordu ile işbirliği yapacak bir tek idareci çıkmamıştı¹⁸⁾. Bu sebeple Ruslar, hâkimiyetlerini teminat altına almak için alabilecekleri her tedbire, bizzat başvurmak zorunda kalıyorlardı. Fergana Bölgesi'ndeki

(16) Daha tam bilgi için bak. *Frunze, Izbrannye*, s. 235 - 36.

(17) *Zevelov, Za sovetskiy*, s. 107.

(18) Fergana Vadisi'nde Basmacı Hareketi'ne karşı Kızılordu'nun 2. Alayı kumandanı *Verewkin Rochalskiy* 25 şubat 1920'de Türkistan Cephesi İhtilâl ve Harp Şûrası'ndan şunu rica etmişti: «Fergana'ya, sorumlu Müslüman memurlar gönderilmelidir. Bunlar sadece şehirlerde değil, bütün Fergana Vadisi'nde dahi faaliyet icra etmelidirler. Bugün bu kadroya, ne Bölge İhtilâl Komitesi ne Parti (Komünist Partisi — müellif) sahiptir. Bu meselelerin İhtilâl ve Harp Şûrası'na karar alınması için arz edilmesini kayıtsız, şartsız rica ederim». *Ksl. Inostrannaya voennaya interventsia*, II., s. 411.

milli ayaklanma yönetiminin, Türkistan'ın güney bölgelerinde dahi, manevî müttefikleri vardı; 1919 yılında, *Oraz Serdar*¹⁹⁾, Tecen Vahası'nda, harekâtına başarı ile devam ediyordu. *Aziz Han*²⁰⁾'ın birlikleri, yine Tecen Vahası'nda, 1919 yılına kadar, kızıl ve beyaz Ruslara karşı emsalsiz bir cesaretle savaşıyorlardı. Zarefşan Vadisi'nde *Behram Korbaşı*, *Karakul Beğ*, *Mirza Behranı*, *Açıl Beğ* ve diğerlerinin birlikleri, tesirli bir rol ifa ediyordu²¹⁾. *Fuzail Mahsum*, 3 mart 1921'de Darvaz'ı işgal etti. *İşan Sultan*, 3 ağustos 1921'de, Garm Kalesi'ne hücum etti, fakat sonuç alamadı. Maçe Beği *Abdu Hafız*, 2 haziran 1921'de Garm Kalesi'ni kuşattı. Bu muharebede 2.500 askerini kaybetti. O, 25 haziranda esir düştü ve idam edildi. Doğu Buhara'da, *İbrahim Beğ*'in ve *Devletmend Beğ*'in birlikleri, bölgelerinde mutlak bir hâkimiyet kurdular. Mart 1920'de ise, Maçe ayaklanması önderi *Sait Ahmet Hoca* (babası, Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez İcra Komitesi üyesi *Evliya Hocayev* idi) Maçe Kazası'nın bağımsızlığını ilân etti. Sovyet birlikleri Maçe'yi, ancak 1923'te ele geçirebildiler.

Fergana dışında kalan ayaklanma idarecileri, millî hükûmetler kurmuyorlar, lâkin, Sovyet Ruslara karşı kesin bir zaferi bekliyorlardı. Buna karşılık, Fergana'daki kurtuluş savaşı liderleri, savaştaki başarılarını, millî hükûmetlerini kurmak suretiyle takviye etmeye çalışıyorlardı. 24 eylül 1919'da, Fergana Bölgesi'nin kuvvetli lideri *Mehmet Emin Beğ*, Doğu Türkistan sınırındaki Ergaştam'da, geçici bir Fergana Hükûmeti kurdu. Fakat, Kızılordu'nun baskısına dayanamayarak, 7 mart 1920'de, Sovyetlerin ikinci tümeni ile bir barış anlaşması²²⁾ yaptı ve silâhlarını teslim etti. Bunun üzerine, *Şir Muhammed Beğ*, teşebbüsü ele aldı ve 3 mayıs 1920'de, geçici bir Türkistan Hükûmeti kurdu. Bu hükûmet. varlığını, 1922 sonlarına kadar korudu. 15 - 20 nisan 1922'de, Türkistan Millî Kurultayı çalıştı. Bu, muvakkat anayasayı kabul etti. *Şir Muhammed Beğ*'in bu hükûmeti, ilk önce savaşın başarısına muhtaçtı. Sovyetler, 1922'de, kurtuluş savaşçılarına karşı, her yerde genel taarruza geçtiler. Kurtuluş savaşçılarının durumu,

(19) *Oraz Serdar*, meşhur Göktepe savunma komutanının oğlu idi. Ksl. Ellis, *The Transcaspian Episode*, s. 95. 1918'in ortalarında emrinde 3.000'den fazla savaşçı vardı. Ksl. *Inostrannaya voennaya interventsiya*, I., s. 11.

(20) Hazer ötesinde Britanya askeri keşif birliği kumandanı general Malleson, *Aziz Han*'ın, askerleri ile birlikte general Denekin'in emri altına girmesini istedi. *Aziz Han*, bu teklifi kabul etmedi. Mücadelesini Beyaz Ruslara ve Sovyetlere karşı olmak üzere iki istikamette devam ettirdi ve 1919'un sonunda şehit düştü. Ksl. «Yeni Türkistan» 1929, sayı 7 - 8, s. 5.

(21) Daha tam bilgi için bak. Hamrakul Semerkandî, «Zarafşan Havzası Mücahidleri», *Yeni Türkistan*, 1928, sayı 10 - 12, s. 16 - 17.

(22) Barış antlaşması metni, Wilford, *Turkestanisches Tagebuch*, s. 324; Hayit, *Türkistan im XX. Jahrh.*, s. 180 - 81'de yayınlanmıştır.

kritik bir döneme girdi. Ayaklanma liderleri, mahallî şartlara bağlı faaliyetler sebebiyle, birbirlerinden ayrılmak zorunda kaldılar. Bu yüzden, Geçici Türkistan Hükûmeti işlemez hale geldi. Her ayaklanma önderi, kendisini, kendi harekât bölgesinin hükümdarı olarak telâkki ediyordu. Taşkent'teki Moskova temsilcisi *Ordjonikidze*'nin de 1922'de bizzat teyit ettiği gibi, Türkistan'da çok sayıda iktidar ortaya çıktı²³). Fergana Vadisi kurtuluş savaşçılarının, Sovyet birliklerine rahat vermediği; Buhara Havzası'nda çarpışmaların devam edip gittiği ve Kara Kum Sahrası'nda *Cüneyid Han*'ın başarılı harekâtının sürdüğü bir zamanda, 8 kasım 1921'de, Buhara'da *Enver Paşa* göründü ve Türkistan Kurtuluş Hareketi'ne iltihak etti. *Enver Paşa*, 1920'nin başından beri Moskova'da idi ve Rus Sovyet Hükûmeti ile, özellikle Türkiye meseleleri üzerine işbirliği yapmak teşebbüslerinde bulunuyordu²⁴). *Enver Paşa*'nın, eylül 1920'de Bakû'da yapılan Doğu Milletleri Kongresi'ne katılması üzerine, Türk komünistleri, *Paşa*'nın kongre huzurunda «temsilci» olarak değil, Halk Mahkemesi önünde «suçlu» olarak bulunması gerektiğine dair, kongre başkanı nezdinde teşebbüste bulundular. Bunun üzerine, kongre idaresi, *Paşa*'ya fazla ilgi göstermedi²⁵). Diğer taraftan *Enver Paşa*, Anadolu Kurtuluş Savaşı sırasında *Atatürk*, muhiti ve özellikle Doğu Cephesi başkumandanı *Kâzım Karabekir* ile temasa geçti²⁶). *Paşa*, Doğu Milletleri Kongres'inde, Türkistan'ın ahvali hakkında zengin bilgi ve tecrübe sahibi oldu. Buhara'ya, Moskova'nın salâhiyetli elçisi olarak gelmişti. Burada, Rusya'yı desteklemekten vazgeçti, Türkistan'ın kurtuluşu için mücadele etmeye karar verdi. *Enver Paşa*'nın savaş san'atına ve şahsiyetine inanmış olan Basmacı yönetiminin bir kısmı için, *Paşa*'nın bu kararı sevinç verici idi. Sadece *Zeki Velidî Togan*; «*Bolşevikler, millî bir Kızılordu esası üzerine millî bir Türkistan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasına razı o-*

(23) Rusya Sovyet Hükûmeti temsilcisi *Ordjonikidze*, 16 Mayıs 1922'de Taşkent'te şu açıklamayı yaptı: «Dört yıllık savaşın bir sonucu olarak burada (Türkistan'da) ilginç olaylar meydana geldi: Proleterya ve Basmacı Diktatörlüğü yerine, kendi kuvvetleri olan ve kendi tebaası olan, feodallerin ve Hanların hâkimiyeti meydana geldi». Ksl. *İrkaev, İstoriya grajdanskoy voyna*, s. 320.

(24) Sovyet Rusya'nın Hükûmranlık sahasında *Enver Paşa*'nın çabaları üzerine bak. Dr. Fethi Tevetoglu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler* (1910-1960), Ankara 1967, s. 696 (indeks); Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, C. III, İstanbul 1972.

(25) Aclan Sayılğan, *Solun 94 Yılı* (1871 - 1965), Ankara 1968, s. 454. Dipnot 31. Bununla beraber *Enver Paşa* 7 eylül 1920'de *Kâzım Karabekir Paşa*'ya Bakû'dan; «Doğu Kongresi'nden çok memnunum», diye yazdı. Ksl. *Karabekir, İstiklâl Harbimizle Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, İstanbul, 1967, s. 40.

(26) Daha tam bilgi için bak. *Karabekir, İstiklâl Harbimizde*, s. 386.

lurlarsa, bolşeviklerle birleşebiliriz»²⁷⁾, diyerek, Paşa'nın, Türkistan Kurtuluş Hareketi'ne karışmamasını tavsiye etti. Buna rağmen *Enver Paşa*, kararında ısrar etti. Millî bir Sovyet Cumhuriyeti için değil de, Sovyet rejiminden tamamen müstakil, bağımsız bir *Millî Türkistan* için kurtuluş savaşı verildiği bir zamanda, *Zeki Velidi'nin*, Türkistan Kurtuluş Savaşı meseleleri hususunda bolşeviklerle bir birleşmeyi hayal etmesi de, dikkate alınmaya değer bir husustur. *Enver Paşa*, tedricî bir surette, Türkistan'daki millî ayaklanmanın lideri haline geldi. Onun önderliğinde bu hareket, en yüksek noktasına ulaştı. *Enver Paşa'nın* bu yön değiştirmesi, Sovyet Rusya Hükûmeti'ni telâşa düşürdü. Çünkü Rusya, *Enver Paşa* vasıtasıyla, Doğu Milletlerini, komünist anlamda «ihtilâlleştirme» veya «kurtarmak» istiyordu. Sovyet yönetiminin bu hayali, *Enver Paşa'nın* kurtuluş savaşına başlamasıyla, suya düştü. Böylece *Enver Paşa*, Rusya'nın tehlikeli bir hasmı haline geldi. 19 Mayıs 1922'de, Sovyet Hükûmeti'ne bir muhtıra göndererek, Kızılordu'nun Türkistan'ı terketmesini istedi. Bu muhtıradan önce, 12 Ocak 1922'de, R.S.F.S.C.'nin Duşenbe konsolosu *Nagorniy*, *Enver Paşa'ya* bir mektup göndermiş ve Buhara'nın işlerine karışmamasını rica etmişti. *Enver Paşa*, 12 Ocak 1922 tarihli cevabî mektubu ile, Kızılordu'nun Türkistan'ı terketmesini talep etmişti. 14 Ocak 1922'de, *Nagorniy*, *Enver Paşa'ya* tekrar yazarak; Rus Hükûmeti'nin Buhara'dan askerlerini çekmek istediğini, fakat *Osman Hoca'yı* himaye etmek için, bir miktar askerini Duşenbe'de bıraktığını bildirdi. 16 Ocak 1922'de, *Enver Paşa*, *Nagorniy'e* verdiği cevabında; «*Rusya'nın, beklemekte olan büyük bir felâketten mağdur olmamasını istiyorsanız, işgal edilmiş toprakları boşaltmanızı ve Türkistanlılarla Buharalıları kendi işlerini düzenlemeleri için fırsat vermenizi tavsiye ederim.*» diye ikazda bulundu²⁸⁾. Bütün Türkistan'ı ele geçirmek düşüncesinde olan Sovyet Hükûmeti, senelerdir bunun için savaşıyordu ve hiç bir surette Türkistan'ı boşaltmak niyetinde değildi²⁹⁾. Bu sebeple, başlarında *Enver Paşa* bulunan kurtuluş savaşçıları ile Rusya arasında bir «görüşme», ancak, silâhlarla mümkün olabilirdi. Hasım kuvvetler arasında, şiddetli çarpışmalar başladı. *Enver Paşa*, Sovyet casus teşkilâtının kurbanı oldu. Ona karşı yürütülen casusluğun idaresini, G.P.U. merkezinden *Agabekov* bizzat yaptı³⁰⁾. 4 Ağustos 1922'de, Belcuvan'a bir

(27) Togan, Bugünkü, s. 435.

(28) İrkaev, İstoriya grajdanskoy, s. 307 - 308.

(29) Frunze, 19 Ağustos 1919 tarihli Türkistan'a yürünmesi emrinde şu talimatı vermişti: «Türkistan'daki askeri birlikler, tüm Türkistan'ın işgalini en yakın hedef alarak görmelidir».

(30) Agabekov, ÇK Za rabotoy, s. 52 - 68'de; yardımcıları Osipov ve Abdür-Rahman (Türkistanlı — Tacık) ile *Enver Paşa'yı* nasıl takip ettiklerini tasvir eder.

kızıl birlik saldırdı. *Enver Paşa* burada (Satılmış kışlağında) bulunuyordu. Kurban Bayramı'nın birinci günü idi. O, kızılların hücumuna karşı yakın bir muharebeye girmeye mecbur kaldı. Atına bindi ve kılıcını çekerek, onbir Rus'u yere serdi. Karşı tarafın makinalı tüfek ateşi altında, sabah saat 10'da şehit düştü. Kurtuluş savaşının kahramanı *Enver Paşa*, 15 - 20 bin kişinin katıldığı bir cenaze töreniyle toprağa verildi. Onun ölümü üzerine millî şair *Çolpan*, mersiyesinde şöyle haykırıyordu:

«Son nefesini düşmanlar aldı,
Ah, iğrenç zamanlar gelâi,
Talihsizliğime, şimdi şeytanlar güler»³¹⁾.

Enver Paşa'nın kahramanca şehadeti, kurtuluş savaşının meş'alesinin söndüğü anlamına gelmiyordu. Bu meş'ale, yanmaya devam etti. Kızılordu, takviye edildi. 1923'te, Sovyet Rusya'nın Kızılordu Başkomutanı *S. S. Kamanev*, Türkistan'a geldi. Aynı yılda, Fergana'daki Basmacı Hareketi'ne karşı, yeni bir plan hazırlandı³²⁾. Bu zamana kadar, ayaklanmanın liderlerinden birçoğu, ya savaşta şehit olmuş veya Kızılordu tarafından esir alınarak idam edilmişlerdi³³⁾. Bunların Bazıları da aman dilemiş, yani, ya Sovyet birlikleriyle barış yapmış veya göç etmişlerdi³⁴⁾. Kızılordu, 1923'ün sonbaharından 1924'ün ortalarına kadar, kurtuluş savaşına karşı mücadelesinde, genellikle galip geldi.

Onlar, tüccar kılığında dolaşıyorlardı. *Agabekov* bir Ermeni olup çok iyi Türkçe ve Farsça konuşurdu.

(31) Togan, *Bugünkü*, s. 454.

(32) *Zevelov, Za sovetskiy*, s. 179.

(33) Kurtuluş savaşı şahsiyetlerinden 1923'e kadar şehit olmuş, veya Sovyet askeri birlikleri tarafından esir edilmiş ve idam edilmiş olanlar arasında şunlar bulunuyordu: *Ergaş Korbaşı* (Şubat 1920'de esir edilmiş ve asılarak idam edilmiştir); *Toyçî Korbaşı* (26 eylül 1920'de esir edilmiş ve idam edilmiştir); *Muhammed Emin Beğ* (9 nisan 1920'de Basmacılar tarafından kurşuna dizilmiştir); *Parpi Korbaşı* (9 nisan'da Andican'da şehit olmuştur); *Muhiddin Beğ* (yakalanmış, esir düşmüş ve 31 ekim 1923'de idam edilmiştir); *Rahmankul Korbaşı* (esir edilmiş ve 1923'de kurşuna dizilmiştir); *Kazı Tora* (Ora Türbe kazasındandır, 1920'de şehit düşer); *Devletmend Beğ* (*Enver Paşa* ile birlikte 4 ağustos 1922'de şehit düştü). Doğu Buhara'da 1 kasım 1923'den 1 haziran 1924'e kadar 54 Korbaşı şehit düştü. 52 kişi Sovyet esaretine düştü, 134 Korbaşı da savaştan vazgeçti. Bu devrede Fergana, Semerkand, Harezm ve Buhara'nın diğer mıntıkalarında da 138 Korbaşı şehit düşmüştü. Ksl. *İrkaev, İstoriya grajdanskoy*, s. 452.

(34) Savaştan vazgeçenler arasında şunlar bulunuyordu: *Muhammed Emin Beğ*, (barış antlaşması), *Ahmed Hoca* (Maçe hükümdarı, barış antlaşması 1920), *Canî Beğ* (kapitülasyonu 1923), *Matınar Korbaşı* (kapitülasyonu 1921 sonu), *Hal Hoca* (kapitülasyonu 1920 sonu. Bu zat *Ali Yar* tarafından ölüme mahkûm edildi). Dış memleketlere kaçan hareketin salâhiyetli önderleri arasında şunlar vardı: *Şîr Muhammed Beğ*, *Nur Muhammed Beğ* ve *Fazıl Mahsum* (1923'de

Bu hadise, Basmacı Hareketi'nin çökertildiği anlamına gelmiyordu. Aksine, sadece mahallî mânâ taşınmakla beraber, bu hareket, 1934 yılına kadar yürütüldü³⁵). 1931 yılında, *İbrahim Beğ*'in birlikleri ile Kızılordu birlikleri arasında sabık Doğu Buhara veya Tacikistan Mumtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde sürdürülen çetin muharebeler, bir istisna teşkil eder. Sabık Buhara Emirliği'ndeki Lakay hükümdarı *İbrahim Beğ*, 1920'de Rus birliklerinin memlekete girdiği günden beri, onlarla mücadele ediyordu. 1927'de Afganistan'a kaçtı. 30 mart 1931'de sekiz Korbaşı ile birlikte vatanına döndü. 3 nisandan 19 nisan 1931'e kadar, onun birlikleri ile Rus kuvvetleri arasında, birkaç çarpışma oldu. Bundan sonra, Vahş Irmağı'nın sağ kıyısına çekildi. 10 mayıs'a kadar 974 yiğidini kaybetti. Mayıs ayında, Babadağ'da harekâta bulundu. *İbrahim Beğ* kuvvetlerine karşı, Sovyetler 4.000 asker gönderdiler. 12 haziran 1931'de Akbaş Tau'da son ve kat'i muharebe oldu. *İbrahim Beğ* yaralandı ve savaşı kaybetti. Kâfirnigan Irmağı istikametinde, Babadağ'a doğru geri çekildi. En yakın çevresi (hazinedarı *Settar*, sekreteri *Ali*, muhafızı *Rahmet* ve kumandanlarından *Sahip*) ile, 23 haziran 1931'de, Kâfirnigan Irmağı'nı geçmek isterken, hemşehrilerinin hıyaneti üzerine G.P.U. tarafından tutuklandı³⁶). Aynı yıl, ölüme mahkûm e-

Afganistan'a kaçtı). Şîr Muhammed Beğ, 10 mart 1970'de Adana - Türkiye'de 81 yaşında vefat etti.

- (35) Münferit mahallerde aşağıda adı geçen önderler, 1934'e kadar mücadelelerine devam ettiler: *Nasirhan Tora* 1929 yılında Fergana Vadisi'nde; *Fazıl Mahsum* (1929 yılında Garm'da), *İşan İsahan* (1931'de Surhan Derya bölgesinde), *Gafur Beğ*, *Rauf Tuğ Safâ*, *Kâmil Korbaşı*, *Müsülmankul*, *Taşmat Beğ*, *Hallî Hadî*, *Mevlan Beğ* (1931'de Yangı Bazar çevresinde), *Mullah Ziyaaddin*, *Mullah Şakir* ve *Pirnazar* (1931'de Falzabad'da). *Nazar Beğ* ve *Rahmankul* (Yahnâb Vadisi'nde), *Ali Merdan Dathâ Babacan*, *Şah Asan* ve *İbrahim Korbaşı* (Lakay'da), *Egamberdi*, *Kurgan Beğ*, *Annakul*, *Ernazar*, *Kurartık*, *Ali Pehlivan*, *Mullah Said*, *İsmetullah Nurbaba*, *Mullah Şerif* (Belcuvan mıntıkasında).

Basmacı Hareketi'nin önüne geçmek için Türkmen S.S.C.'inde 25 ağustos 1931'de bir komisyon (Ja. A. Popok = Türkmenistan K.P. Merkez Komitesi sekreteri; K. Atabeyev = Halk Komiserleri Şûrası Başkanı; E. G. Evdokimov = G.P.U.'nün Orta Asya Mümessili; P. E. Dubenko = Orta Asya Askerî Mıntıkası Komutanı) kuruldu. İvançenko, *Rukovodlyaşçaya*, s. 8: «1932 yılı boyunca ve 1933'ün ilk yarısında K.P. yönetimindeki Türkmenistan emekçilerinin çabaları ve Kızılordu birlikleri ile O.G.P.U. vasıtasıyla, Basmacı Hareketi nihayet parçalandı». A. Rahimbaev, *Tadjikistan*, Moskova, 1936, s. 17: «Basmacı Hareketi, ancak 1935 yılında yok edildi».

- (36) Hoca Bulbulân Kazası'nda G.P.U.'nun 10. Alayı ve Mukim Sultanov yönetiminde küçük bir G.P.U. özel birliği bulunuyordu. G.P.U. ajanları *Egamberdi Yoldeşov* ve *Kerim Ali Mardanov*, *İbrahim Beğ*'i tanıdılar. *İbrahim Beğ*, nehrden geçmek arzusunda idi. Her ikisi de *İbrahim Beğ*'in niyetleri hakkında *Sultanov*'u haberdar ettiler. *Sultanov*, yardımcısı *Gül Hoca Nazarov*'a, sandalcı kılgına girip *İbrahim Beğ* ve refakatindekileri karşı sahile geçirmesini emretti.

dildi. Onun ardından, küçük Basınacı birlikleri mücadeleye devam ettiler. Basınacı Hareketi'ni kat'i olarak mağlup etmek için, Kızılordu birliklerine 8 Mayıs 1931'de, Tacikistan Cephesi'nin altı bölgeye ayrılması için emir verildi³⁷⁾.

3. Türkistan Millî Kurtuluş Savaşı'na Karşı Harekâtında Kızılordu'nun Kullandığı Bazı Usûller

Kızılordu, millî ayaklanmayı bastırmak hususunda, 1919 yılına kadar, Türkistan'daki kuvvetlerine dayanıyordu. Bunlar; sabık Çarlık askerleri, yeni silâh altına alınmış olan Rus göçmenleri ve serbest bırakılan Alman, ve Avusturyalı Birinci Dünya Muharebesi'nin harp esirlerinden meydana getirilmişti. Ağustos 1919'da, Türkistan Cephesi'nin açılmasıyla, bu ordu takviye edildi. Bu cepheye, beş Sovyet Rus ordusu tahsis edildi. Fakat, Kızılordu'nun Türkistan'daki gerçek savaş gücünün ne olduğu meselesi, şimdiye kadar meçhul kalmıştır. İngilizlerin beyanlarına göre, Türkistan Cephesi'nin açılmasına kadar, Türkistan'da 106.000 Kızılordu askeri bulunuyordu. Savaş ve hastalıklar sebebiyle verilen telefât yüzünden, bu sayı 38.000'e düşmüştü³⁸⁾. Bu çeşit kayıplara rağmen, Kızılordu, kurtuluş savaşçılarının baskısına dayanabildi. Bu da, Kızılordu'nun ateş gücünü artıran ve merkezden devamlı olarak takviye edilen silâh, cephane ve diğer mühimmatın bir sonucu idi. Meselâ; Türkistan'daki Kızılordu'ya, 3 Ağustos 1918'de 14.000 tüfek, 1.000 tabanca, 300 mitralyöz ve 20 milyon mermi gönderilmişti. Bundan başka, 23 Ağustos 1918'de, *Ali Cangeldin*'in sevk ve idaresinde, Kızılordu için, 2.000 tüfek, 2 milyon mermi, 1.000'e yakın bomba ve 7 mitralyöz, Tsaritzin'den Çelkar'a sevk edildi³⁹⁾.

Nazarov, İbrahim Beğ'e, nehrin pek sakin olmaması bahanesiyle, silâhların başka bir sandalla geçirilmesi teklifinde bulundu. Ağır yaralı ve bitkin bir durumda olan İbrahim Beğ, Nazarov'un teklifini kabul etti. Nazarov, İbrahim Beğ ile refakatindekileri karşı sahile çıkarır çıkarmaz, Sultanov, İbrahim Beğ'i tevkif etti. Ksl. İrkaev, *İstoriya grajdanskoy*, s. 722. Canay, İbrahim Beğ Lakayli kalay tutulgan idi?, YT. 1936, sayı 74, s. 22 - 26.

(37) Bu cephe kesimleri şunlardı: Batı kesimi (komutanı, Şapkin); Merkezî kesim (komutanı, Fedin); Kuzey kesimi (komutanı, Pirow); Duşenbe kesimi (Doğrudan doğruya kurmay grubuna bağlı); Özel Tirmiz kesimleri (komutanı, Filatow). Ksl. İrkaev, *İstoriya grajdanskoy*, s. 713. Bu nevi teksif edilmiş harekât ile Sovyet birlikleri 9 - 18 Mayıs 1931'e kadar 343 yigit'i öldürmeye ve 40 esir almaya muvaffak oldular. Korbaşı İşankul, Taul Abdul ve Cabil Tuğ Saba savaşmaktan vazgeçmeye mecbur edildiler.

(38) Etherton, *In the heart*, s. 155.

(39) Ustinov, *Leninskaya politika*, s. 30; İrkaev, *İstoriya grajdanskoy*, s. 96.

Türkistan Cephesi'nin açılmasıyla, Türkistan'daki muharebeler, daha fecî ve daha kanlı hale geldi. Türkistan Cephesi'nin gayesi, sadece ayaklanmayı bastırmaktan ibaret değildi. Yedisa bölgesinde ve Hazer Ötesi bölgesindeki Beyaz Rus ordusunun imhası ve İngiliz müdahalesinin de (çarpışmaların başlangıcı, 13 ağustos 1918; Aşkabad'daki İngiliz misyonunun sonu, 5 nisan 1919) bertaraf edilmesi gayesini güdüyordu. Türkistan Cephesi silâhlı kuvvetleri, 1920 sonlarında, Beyazordu kuvvetlerini mağlup etmeyi başardı. İngilizler, Türkistan savaş alanından gönüllü olarak çekildiler. Bu suretle, Türkistan savaş meydanı, bariz hasım iki kuvvet olan, Kızılordu ile Basmacı Hareketi'ne terkedilmiş oldu.

1918 - 1923 yılları arasında, Türkistan'ın güney bölgesinde, silâhların patlamadığı, her iki taraftan insanların öldürülmediği bir tek yer kalmadı. Kızılordu, zırhlı arabalar, zırhlı trenler, uçaklar, mitralyözler, top ve zehirli gaz gibi modern silâhlara sahipti. Kurtuluş savaşçıları, bu silâhların tesirinden ürkmeksizin, kendilerini ölüme atıyorlardı. Ölüm, onlar için, hayatın ta kendisiydi. Kızılordu'nun, sıkışık durumlara düştüğü zaman, bozkırdaki kuyuları bile zehirlediği bilinmektedir. Basmacı Hareketi'ni çökertmek gayesiyle, haziran 1922'de Taşkent'te hazırlanmış olan genel plan (Bu plan, Rusya silâhlı kuvvetleri başkomutanı *Kamanev*, R.S.F.S.C. İhtilâl ve Savaş Komitesi üyesi *Rafesov* ve Türkistan Cephesi komutanı *Frunze* tarafından hazırlanmıştı), zor durumlarda, Basmacı Hareketi'ne karşı zehirli gaz kullanmayı öngörüyordu.

Millî ayaklanmayı bastırmak hususunda, askerî taktikler yanında propaganda tedbirleri de, önemli bir rol oynuyordu. Ayrıca, Sovyetler, Millî Mücadele'nin liderleri ile barış müzakerelerine girmeyi tercih ediyorlardı. Bunun için, Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükûmeti, Basmacı probleminin incelenmesi için Fergana'ya bir komisyon⁽⁴⁰⁾ gönderdi ve bu komisyon üyelerinin, ayaklanma liderleriyle «ateş-kes» görüşmelerine başlamasıyla, ilk adım atılmış oldu⁽⁴¹⁾. Bu komisyon, kurtuluş savaşı önderlerine yaptığı tekliflerde «çok cömert» davrandı: «*Eğer çarpışmaları durdurursanız, köylülere ve el sa-*

(40) Bu komisyona dahil olanlar şunlardı: **Karp Elisyevič Sorokin** (Halk Komiserleri Şûrası Başkanı ve aynı zamanda komisyon başkanı); **Tırar Riskulov**, **Tursun Hocayev** (Milliyetler işleri komiseri); **Bilik** (Halk eğitimi komiseri); **Hantalljinskiy**, **Abbas Hocayev** ve **Sokolov**, (son üçü, Türkistan Merkezi İcra Komitesi üyesidirler). Bu komisyon 2 Mayıs 1919'da Fergana'ya vardı. Ksl. Zevelov, *Za sovetskiy*, s. 101.

(41) **Abbas Hocayev**, **Muhammed Emin Beğ** ile görüşme yaptı; **Sorokin**, **Muhammed Emin Beğ'e** bir mektup yazdı. **Tursun Hocayev**, **Ergaş Korbaşı** ile bir görüşme yaptı, fakat sonuç alınmadı. Ksl. Zevelov, *Za sovetskiy*, s. 105.

natkârlarına 10 milyon ruble verilecektir». Komisyon, muvaffak olamadan geri döndü. Sorokin, «*Fergana'da Sovyet iktidarının bulunmadığını*», Taşkent'te beyan etmişti. Fakat, Sovyet yönetimi, barış görüşmelerini devam ettirmek taktiğinden vazgeçmedi. Mart 1920'de, *Mehmet Emin Beğ* ile «*barış anlaşması*» yapmak suretiyle, bu konuda ilk başarısını elde etti. *Mehmet Emin Beğ*'in bu hareketi, Basmacı yönetimi tarafından bir «*hıyanet*» olarak kabul edildi. Kızılordu'nun, psikolojik yönden elde etmiş olduğu bu zafer, tesirli olmadı. Çünkü, Kızılordu adına «*temsilci*» sıfatıyla *Şir Muhammed Beğ* ile görüşmek üzere yola çıkan *Mehmet Emin Beğ*, *Hal Hoca*'nın birlikleri tarafından, 14 Mayıs 1920'de idam edildi.

11 ağustosta yapılan Türkistan Komünist Partisi VI. Kongresi ve 21 - 23 ağustos 1921'de yapılan X. Sovyet Kongresi; Basmacı Hareketi ile barış görüşmelerinin şu esaslara göre devam ettirilmesi hususunda karar aldılar:

1. Basmacı liderleri ile ayrı ayrı yapılan görüşmeler, mutlaka siyasî maksatlar için kullanılmalıdır.
2. Basmacı birliklerinin bütün temsilcileri ile müzakereler yapılmasına gayret gösterilmelidir.
3. Basmacılarla yapılacak barış ve onların Sovyetler tarafına geçmesi, onların tamamen silâhtan tecrit edilmeleri ile mümkün olabilir. Bu arada, Korbaşılardan, çok sayıda şahsî muhafız bulundurmaları yasaklanmalıdır.
4. Fergana'daki görüşmelerin idaresi için Türkistan Komisyonu'ndan ve Türkistan İhtilâl ve Savaş Şûrası'ndan birer üye tayin edilmelidir⁽⁴²⁾.

Ağustos 1921'de, Sovyetler tarafından G. W. Zinovycv (Sovyet Rusya I. Ordu kumandanı), N. Torakulov, K. I. Berezin ve A. Slutzkiy, Margilan'daki Yaz Yavan'da, *Şir Muhammed Beğ* ile görüşmelerde bulundular. Bir barışın yapılabilmesi için, *Şir Muhammed Beğ*, diğer taleplerinin yanında, iç politikada tamamen serbest muhtar bir Türkistan'ın tanınmasını istedi ve silâhların %50'sinin teslim edilmemesi şartını ileri sürdü. Komisyon hiç bir karara varamadı. Bunun üzerine, Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Türkistan Bürosu ve Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi, Basmacıların şartlarını incelemek için, N. Torakulov, A. Rahimbayev ve Silin'in dahil oldukları bir komisyon teşkil ettiler. Bu komisyon 11 Eylül 1921'e kadar müzakerelere devam etti iş de, Türkistan'ın muhtariyeti için bir taviz vermek şöyle dursun, hiç bir vaadde bile bulunmadı. Böylece, görüşmeler akamete uğradı. 13 Eylül 1921'de, Türkistan Cephesi kumandanı, çar-

(42) Şamagdiev, Oçerki istorii, s. 241.

pışmaların yoğunlaştırılması için emir verdi. Aynı günde Fergana Vadisi'nde «*Fevkalâde savaş halı*» ilân edildi. Rus ordusu, iktidarı devraldı. «*Düşman, teslim olmazsa, yok edilecektir*», diye, bir açıklama yapıldı. Zaten, daha 1920 yılında, Sovyet yönetimi, ordularına, Basmacıların acımadan imha edilmeleri lâzım geldiğine dair, emir vermişti⁽⁴³⁾. Bu sebeple Basınacı Hareketi'ne karşı mücadelede bu son taarruz emri, yeni bir şey değildi. Şir Muhammed Beğ ile «barış görüşmeleri» başlamadan önce, Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükûmeti'nin salâhiyetli adamı Tacibay Hoca Mahmud ile ayaklanma önderlerinden Maçe Beyi Ahmet Hoca ve Ora Tepe'deki Avçı-Ugun Beyi Evliya Hoca, 1920'nin sonlarında şu anlaşmayı yaptılar: «*Taraflar, dostluğun takviye edilmesini ve iki taraf arasında siyasi ve iktisadi münasebetlerin kurulmasını teahhüt ederler. Her iki taraf da, çarpışmaları durduracaktır. Maçe Beyi, ülkesine, Sovyet aleyhtarı elemanları kabul etmeyeceğini teahhüt eder*»⁽⁴⁴⁾. Buhara Halk Cumhuriyeti mümessili Ataullah Hoca Polat Hoca (Osman Hoca'nın kardeşi), Duşenbe'deki R.S.F.S.C. konsolosu Durov, Rus tümeni mümessili Şatov ve müftü Muhammed Hoca'nın hazır bulunduğu Belcuvan'da, 12 ağustos 1921'de bir anlaşma akdetti. Bu anlaşma gereğince; *Ruslar, Doğu Buhara'dan geri çekilecek; iktidar, yerlilere devredilecek, ondan sonra da kurtuluş savaşçısı mücahitler, Buhara Hükûmeti'ni tanıyacak ve silâhlarını bırakacaklardı*⁽⁴⁵⁾. Vakit kazanmak maksadıyla, sadece Sovyetler barış teklifleri yapmıyor; bazı ayaklanma liderleri de buna baş vuraarak, Sovyet birliklerinin barışla geri çekilmelerini istiyorlardı. Meselâ, 20 aralık 1921'de İbrahim Beğ, Duşenbe'deki Rus garnizon kumandanına şöyle yazıyordu: «*Ülkemizi, hiç bir engele maruz kalmadan terk edebilirsiniz için, yolları tahliye ve emrinize atlar tahsis edeceğiz*»⁽⁴⁶⁾. Fakat, bu teklife, kimse cevap vermedi. Bunun üzerine, 15 şubat 1922'de, Enver Paşa ve İbrahim Beğ'in kuvvetleri, Duşenbe'deki garnizonu, zor kullanarak işgal ettiler. Türkistan mücahitlerine karşı, Sovyet savaş idarecilerinin hareket tarzı iki yönlü idi: Bir yandan, çarpışmalara devam etmek; öte yandan da, buna paralel olarak «barış görüşmeleri» yapmak. Çarpışmalar esnasında, Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Türkistan Bürosu, 18 Mayıs 1922'de, Basmacılarla yapılan görüşmeler için, yeni talimatlar verdi:

- 1 — Mahallî makamlar, muvakkat müzakereler haricinde, Basmacılarla hiç bir barış anlaşması yapmaya mezun değildirler.

(43) Zevelov, *Za sovetkly*, s. 132.

(44) Irkaev, *İstoriya grajdanskoy*, s. 108 - 109.

(45) Irkaev, s. 280 - 81.

(46) Irkaev, s. 308.

- 2 — Basmacılarla yapılan muvakkat müzakerelerde, mahalli makamlar, acele davranmaktan kaçınmalıdırlar. Korbaşların barış tekliflerine karşı, Sovyet kumandanları, memnuniyetle müzakerelere hazır olduklarını kesin bir lisanla bildirmeli ve bir anlaşma akdetmek için ellerinden geleni yapabileceklerini söylemeli, fakat, kat'i surette bir vaadde bulunmamalı ve bunun için bir zaman tayin etmemelidir.
- 3 — Korbaşlardan alınacak bir barış teklifi, mahalli idareler tarafından, derhal Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin İcra Bürosu'na ve Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Türkistan Bürosu'na bildirilmelidir.
- 4 — Muayyen bir tarihe kadar, aşağıda zikredilen şartlar yürürlükte: Basmacıların tamamen silâhsızlandırılması, evlerine dönmeleri, can ve mal emniyetlerinin temini.
- 5 — Şartlardan herhangi birini kabule yanaşmayan Korbaşlar, müzakerelerin devamı için, mümessillerini, Türkistan Merkez İcra Komitesi'ne gönderebilirler.
- 6 — Müzakereler, ancak, düşman tarafından durdurulabilir.
- 7 — Müzakerelere katılan Basmacı delegelerinin can emniyetleri için, son derece titiz ve ımtlakla gereken tedbirler alınmalıdır.
- 8 — Barış müzakereleri, Basmacıların biraz daha parçalanmasına ve Basmacı saflarındaki köylü ve el sanatkârlarının, Sovyetler tarafına celbedilmesine hizmet etmelidir⁽⁴⁷⁾.

Sovyet Rusların bütün bu gayretlerinden sonra dahi, Basmacı Hareketi başarılarından bir şey kaybetmedi. Bunun üzerine Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Orta Asya Bürosu (29 temmuz 1920'den beri «*Türkistan Bürosu*», 19 mayıs 1922'de adı, «*Orta Asya Bürosu*» olarak değiştirildi) 4 haziran 1922 çağrısı ile, Türkistan Komünistlerine ve Sovyet kuvvetlerine şöyle hitabetti: «*Askerî bir mücadelenin sonucundan, hiç şüphemiz olmasın. Büyük Sovyet Federasyonu'nun yardımı, kırmızı birliklerin zaferinin teminatıdır. Fakat zafer, Basmacılara ve Enver Paşa'ya karşı mücadele esnasında, köylüler arasında siyasi faaliyetleri geliştirmekle, daha hızlanacak ve daha acısız elde edilecektir*». Köylüler arasındaki siyasi faaliyetler, İhtilâl ve Savaş Şûrası'nın siyasi merkez idaresinin *Doğu Şûbesi* ve Türkistan'daki Tatar Tugayı tarafından geliştirilecekti. 1919'un sonlarından beri, Fergana'da başarılı operasyonlar yapan Tatar Tugayı⁽⁴⁸⁾, mensupla-

(47) Şamagdiev, *Öçerkî istorii*, s. 258 - 259.

(48) Bu Tugay'ın yönetici kişileri şunlardı: Yusuf İbrahimov (Tugay komutanı), Yakub Çanışev (Harp Komiseri), Yenikliyew (Siyasi şube müdürü), Vefa Bur-

rının Müslüman olmaları ve mücahitlerin âdet ve geleneklerini bilmeleri⁴⁹⁾ sebebiyle, Sovyetlerin önemli bir siyasî âleti idi. Bu Tugay'ın birlikleri, mücahitlere büyük zarar verdi. Meselâ; 3 şubat 1920'de, Paytuğ'da Sovyet birlikleri ile *Mehmet Emin Beğ*'in birlikleri arasında bir muharebe oldu. Her iki taraftan 3.000'er askerin katıldığı bu muharebeye, bir Tatar Tugayı birliği de girmişti. Sovyet-Tatar askerleri, *Mehmet Beğ*'in yiğitleri arasına karıştılar ve onları, 14 saat süren muharebe müddetince yanlış yollara sevkettiler. *Mehmet Emin*, muharebeyi kaybetti. O, sonunda, Tatar Tugayı mensuplarının tutuklanıp öldürülmelerini emretti. Çünkü bunlar, Rus askerlerinden daha tehlikeli idi⁵⁰⁾.

Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş Savaşı sahnesinde görünmesi, Sovyet Rusya yönetiminin derdini çoğaltıyordu. Bu sebeple, Sovyetler de, *Enver Paşa*'ya karşı, özel mücadele metodları bulmaya mecburdular. Bu metodlar, R.K.P. (b) Merkez Komitesi'nin 18 Mayıs 1922 tarihli «*Türkistan ve Buhara problemleri hakkında*»ki kararında açıkça görülmektedir. Merkez Komitesi'nin bu kararı ile şu talimat verildi:

2. *Geniş Halk kitlelerinin düşüncesinde, Sovyetler lehine bir değişiklik meydana getirmek ve Basmacılığa karşı başlatılmış olan askerî operasyonların başarısını kolaylaştırmak gayesi ile, Orta Asya Bürosu ve diğer üç Millî Merkez Komitesi (Türkistan, Buhara ve Harezm — müellif) ile Sovyet organları (devlet organları — müellif), birlikte, Enver'e karşı, Sovyetlerin lehine geniş bir siyasî kampanyaya girişip, toplantılar ve parti üyesi olmayanlar için konferanslar tertip etmekle görevlendirilmişlerdir. Bunun için,*

nagev (siyasî komiser), Mametkasim (karargâh komiseri). Ksl. Zevelov, *Za sovetSKIY*, s. 125 - 26.

- (49) Meselâ, Yusuf İbrahim şunu bildirir: «Birliklerimizin komutanları yerli halkın dillerine vakıftı». Tatar Tugay'ının karargâh şefi Zârif Tagirov'a; Celâlabad'da namazda görünmesi ve kendini Müslüman asker olarak takdim etmesi ve halka yardım için gelmiş olduklarını söylemesi görevi verilmişti. Frunze, bu Tugay'ı da, Buhara Emirliği'ne karşı savaşa sokmuştu. İbrahimov, 1920 yılının başından beri Türkistan Cephesi İhtilâl ve Harp Şûrası üyesiydi. 1920 sonunda Buhara Halk Cumhuriyeti savunma bakanı oldu. Ksl. Ul'yanov, M.V. Frunze, s. 24.

- (50) Muhammed Emin Beğ'in yaverlerinden olan Hasan Hâkim, 28 Nisan 1968'de Kâbil'de bana; Tatar asıllı Sovyet askerlerinin, kurtuluş savaşçıları (mücahitler) için çok tehlikeli olduklarını, Müslüman olduklarını söylemeleri ve mahallî âdetleri iyi bilmeleri sebebiyle, yiğitleri yanıttıklarını, bu yüzden de casuslukta önemli rol oynadıklarını, anlattı. Bu sebepten ötürü Tatar asıllı Sovyet askerlerinden esir alınanlar hiç bir hizmete alınmıyor; Rus uzmanlarına (mühendis, hekim, ziraat uzmanı) ise, bir görev verilebiliyordu.

- a) *Enver Paşa, «İngiliz ajanı» ve «Doğu milletleri düşmanı» olarak ilân edilmelidir;*
- b) *Türkistan, Buhara ve Hıve, Sovyet düşmanı Türklerden (Türkiye'den gelen) ve Afganlılardan temizlenmelidir;*
- c) *Rahat çalışmaya dönmek isteyen bütün Basmacılara, af ih-san edilmelidir;*
- d) *Vakıf arazileri, önceki sahiplerine iade edilmelidir.*
3. *Yoldaş Ordjonikidze'nin Buhara Komünist Partisi'nin yeniden tescili hakkındaki planı onaylanmıştır. Ancak, planın yürürlüğe girmesi, müşterek askerî başarıya kadar tehir edilmelidir.*
4. *Mutlak itimada şayan olanlar hariç, sol kanat komünistleri, partiden çıkarılmalıdırlar.*
5. *Buhara'nın hükûmet kadrosu, halk arasında sevilen köylü ve çalışkan yerli aydınların alınmasıyla ıslâh edilmelidir.*
6. *Rusya'nın mutlak surette muhtaç olduğu maddeler dışında, Buhara Hükûmeti'ne, dış ticaret yapma müsaadesi verilmelidir⁵¹).*

Burada, kararın bilhassa 5. ve 6. maddelerine dikkat edilmelidir. Bu maddeler, bağımsız bir cumhuriyetin içişlerine karışmanın delilini teşkil eder. Çünkü, Buhara ile R.S.F.S.C. arasında, Rusya'nın, Buhara üzerinde hâkimiyet hakkına sahip olduğunu gösteren ne gizli, ne de açık bir anlaşma yoktur. *Enver Paşa'yı, «Doğu milletlerinin düşmanı» ve «İngiliz ajanı»* olarak göstermek, Sovyet propagandasının esaslı bir unsuruydu. Fakat, onun, bir İngiliz ajanı olmayıp, aksine İngilizlere düşman olduğunu, tarih çoktan göstermiştir.

Kurtuluş savaşına karşı, Sovyet savaş ve politik yönetiminin kullanmış bulunduğu metodları bir tarafa bırakacak olursak; Rus ordusunun, bu savaştan da galip çıktığı, tarihe bir realite olarak geçmiştir. Bu hususta kurtuluş savaşçılarının yönetici güçlerinin birleşmezliği, merkezîleşmiş hâkim bir teşkilâtın bulunmayışı ve dıştan herhangi bir yardım gelmeyişi, Sovyet Rusya'nın galip gelmesine yardımcı olmuştur.

Yeryüzünde, istiklâlini kaybetmiş hiç bir millet, Türkistan halkının millî kurtuluş için yapmış olduğu gibi, çetin ve kanlı bir savaş vermemiştir.

Rus ordusu tarafından, millî ayaklanma bastırıldıktan sonra, buna iştirak eden veya gönül veren Türkistanlıların cezalandırılması için takibata geçildi. 1937 - 1938 senelerine kadar sürüp gelen bu hidet dolu tedbirler sırasında ortadan kaldırılan insan sayısı, ayaklanma

(51) Irkaev, *İstoriya grajdanskoy*, s. 328 . 29.

süresince çarpışmalarda ölenlerinkinden daha az olmadı. Türkistan'ın bu milli mücadele savaşının (1918 - 1934) tarihi, henüz objektif olarak yazılmamıştır⁵²). Bununla beraber, Basmacı Hareketi hakkında, çoğu «*Dahilî Harp*» adı altında intişar eden ve bu devrin incelenmesi için tetkiki gerekli olan pek çok eser, Sovyetler Birliği'nde mevcuttur⁵³). Sovyetler dışındaki araştırmalarda dahi, Türkistan'daki bu elim olaylar hakkında, sınırlı da olsa, kaynak ve atıflara raslanır⁵⁴).

4. Sovyet Devleti ve Parti Teşkilâtı İçinde Millî Mukavemet

Türkistanlıların Sovyet Ruslarla silâhlı mücadelesi devam ederken, reformist saflarından küçük bir grup⁵⁵); takriben 1918'in ortala-

(52) «Yeni Türkistan» 1928, sayı 8. s. 11; Hayit, Türkistan'da Basmacılık, MT, 1966, sayı 117, s. 19: «Basmacı Hareketi'nin tarihi meselesine yaklaştıkça, bu hususta kifayetsizlik görmekteyiz. Bazı kayıtlar hariç, milli mücadelenin hiç bir önderi hatıralarını yazılı olarak bırakmamıştır. Milli mücadeleye katılanlar da, tarihi mücadelelerine dair bir eser bırakmamıştır. Türkistan'daki yazılı kaynaklar Rusların elinde kalmıştır. Dış ülkelerde neşredilen «Yaş Türkistan» ve «Millî Türkistan» gibi milli mecmualardaki makalelerden de Basmacı Hareketi'nin tarihini tam olarak aydınlatmaları beklenemez; çünkü, kaynaklar azdır».

(53) Basmacı Hareketi üzerine Sovyet kaynakları oldukça geniştir. Bunların bibliyografik tasnifi gereklidir. Bu yüzden bunların burada zikredilmesi teknik sebepler dolayısıyla imkânsız görünüyor. Bir literatür indeksi, Şamagdiev, Oçerki İstorii, İrkaev, İstoriya grajdanskoy vojny; Jantuarov, grajdanskaya voyna gibi eserlerde verilmiştir. «İç savaş ve yabancı müdahaleler» üzerine yayınlanan bütün Sovyet yazılarında da, Basmacı Hareketi problemi ortaya çıkmaktadır.

(54) Basmacı Hareketi'ne dair Sovyetler dışındaki literatür pek geniş değildir. Bunlar arasında meselâ; Castagné, Le Basmachis, Paris 1925 (PMM'den özel baskı); M. Chokaev «The Basmachi Movement in Turkestan», Asiatic Review. London 1928, C. XXIV, sayı 78; Baysun, Türkistan Millî Hareketleri. s. 54 - 171. (Daha ziyade Enver Paşa'nın hareketi hakkında); Montell, Le Musulmans Soviétique, Paris, 1957, s. 30 - 32; Togan, Bugünkü, s. 378 - 474; a.g.y., Hatıralar, s. 351 - 451; M. Rywkin, Russia in Central Asia, s. 51 - 61; Hayit, Türkistan im XX. Jahrh., s. 173 - 214; a.g.y., Sowjetrussische Orientpolitik, s. 81 - 89; a.g.y., Sowjetrussischer Kolonialismus s. 22 - 30; The Red Army in Turkestan, (1917 - 1920) CAR, C. XIII, 1965, 1, s. 31 - 43. Bundan başka, dış ülkelerde neşredilen «Yaş Türkistan» ve «Yeni Türkistan» mecmualarında, bu konu üzerinde çok sayıda makaleler vardır.

(55) Bu gruba diğerlerinden başka şunlar dahildi: Riskul, Münevver Kari, Sancar Asfendiyyar, Sultan Hoca, M. Tınışbay, A. Kökey Han, N. Aytak, A. Rahimbay, K. Atabay, Taş Hoca Aşur Hoca, Nizamüddin Hoca, Tursun Hoca, İsmail Said Vakkâs, Sadullah Kasım, Abdullah Kerim, Sultan Sogizbay, Akmal İkrâm. Sovyet rejimi çerçevesinde bu isimler, Türkistan'ın en salâhiyetli kişileri olarak temayüz etmişlerdi.

rından beri, Sovyet devlet teşkilâtında ve Komünist Partisi dahilinde, işgal etmiş oldukları mevkilerden faydalanarak, Türkistan millî ayaklanmasını desteklemeye teşebbüs ediyor; Sovyet Rusların Türkistan siyasetini, millî menfaatler istikametinde şekillendirmeye veya Sovyet siyasetinin katılığını yumuşatmaya çalışıyordu. Bu grubu, gizli olarak, *Münevver Karî* sevk ve idare ediyordu. Bu zat, 1920 - 22 yıllarında Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Eğitim İşleri Halk Komiseri olarak çalışmaya başlayınca, fikir hayatındaki mukavemet hareketinin, yeniden reisi oldu. Komünist Partisi ve devlet idare sistemi içerisinde, arkadaşlarıyla birlikte, Türkistan'ın «devlet» olarak biçimlendirilmesi için bir tez hazırlamış olan ve bunu müdafaa etmeğe teşebbüs eden *Tutar Riskul* (=Riskulov) bilhassa sıvrıldı. Bu suretle *Riskul* ve çevresi, Sovyet Rus yönetiminin Türkistan siyasetinin tehlikeli hasmı haline geldiler.

Riskul, mart 1919'da, Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Müslüman Bürosu başkanı olunca, bu mevkiini, Rus komünistlerinden teşekkül eden Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne ve Rus Komünist Partisi'ne karşı, bir «mücadele âleti» haline getirdi. Müslüman Bürosu, Türkistan Komünist Partisi'nin emrine girmek istemiyordu. Bu sebeple, Türkistan Komünist Partisi'nin kongre ve konferanslarından ayrı olarak, kendisi de kongre ve konferans tertip ediyordu. Türkistan Komünist Partisi Müslüman Bürosu, kendisini, daha 1919'da, Türkistan'ın «en yüksek parti organı» olarak ilân etmişti⁵⁶).

12 - 18 ocak 1920 tarihinde, Türkistan Komünist Partisi'nin V. kongresi ile, «Müslüman Partisi» (komünist) örgütleri III. konferansı yapıldı. *Riskul*, bu konferansta, Türkistan'ın gelecekteki düzeni hakkında hazırlamış olduğu tezini müdafaa etti. V. konferansta, Rus yoldaşlarının⁵⁷) yanında tek Türkistanlı olarak «Millî Meseleler ve Millî Komünist Bölgeler» üzerinde bir rapor takdim etti. *Riskul*, Müslüman Bürosu'nun Müslüman Komünist Partisi Örgütleri'nin III. konferansında, şu fikirleri temsil etmişti:

1. Türkistan Muhtar Sovyet Cumhuriyeti, *Türk Cumhuriyeti* olarak adlandırılmalıdır.

(56) İstoriya konunünistiçeskikh organizatsii s. 378. Vahabov, Formirovanie, s. 308: «Kuvvetini Müslüman Bürosu'ndan alan bir grup milliyetçi, Türkistan Komisyonu'nun muvasalatından az önce Türkistan Sovyet organlarının önemli mevkilerine yerleştiler».

(57) Rus komünistleri bu zamanda dahi Türkistan'da önemli bir rol oynadılar. Konferansın beş tebliğcisinden dördü Türkistanlı olmayan komünistlerdi. (Eliava, Goloşçekin, Rudzutak ve Kuybiçev).

2. Türkistan Komünist Partisi, *Türk Komünist Partisi* olarak tavsif edilmelidir.
3. Bir, *Müslüman Türk Ordusu* kurulmalıdır ve Müslüman olmayan askerî birlikler, Türkistan'ı terketmelidir.
4. Türk Cumhuriyeti, kendi bağımsız anayasasına sahip olmalıdır.
5. Dışişleri, askerî, ticarî ve maliye siyaseti, Türk Cumhuriyeti'nin salâhiyetinde olmalıdır.

Müslüman Bürosu III. konferansı, bu teklifleri, oy birliği ile kabul etti. Bunun üzerine *Rıskul*, Türkistan Komünist Partisi'nin V. konferansına bu raporla katılarak, Müslüman Bürosu'nun III. konferansının kararını bildirdi ve bu kararın, bu konferans tarafından da kabul edilmesini istedi. Türkistan Komünist Partisi'nin V. konferansı da, ekseriyetle alınan bir kararla, bu talebi kabul etti. Bu karar, Türkistan yerli komünistlerinin, Rus yoldaşlarına karşı ilk ve şüphe götürmeyen bir zaferiydi. R.S.F.S.C. Hükûmeti'nin Türkistan Komisyonu ve R.K.P.(b) Merkez Komitesi başkanı *Eliava*, *Rıskul*'u tasvip ediyordu. Komisyon üyelerinden bir diğeri olan *Rudzutak*, *Rıskul*'un gayretlerine karşı çıktı. Komisyon üyelerinden *Goloşçekin* ve *Kuybişev*, *Rıskul* ile *Rudzutak* arasında mütereddit davranıyorlardı. Türkistan Cephesi kumandanı ve aynı zamanda komisyon üyesi olan *Frunze*, ancak, şubat 1920'de Taşkent'e geldikten sonra bu karardan haberdar oldu ve buna, şiddetle karşı çıktı. *Frunze*, Türkistan Komisyonu'nun 24 şubat 1920'deki oturumunda, konferansların almış olduğu kararları protesto etti. Bu hususta, *Lenin*'e dahi yazdı. R.K.P.(b) Merkez Komitesi, 8 mart 1920'de bu kararı reddetti ve şu talimatı verdi: «*Türkistan topraklarında, Merkez Komitesi'nin en üst noktasında, bir tek Komünist Partisi mevcut olabilir. Mahallî komiteier ise, millî bürolar ve şubeler kurabilir. Türkistan Partisi (Komünist Partisi — müellif), bir bölge teşkilâtı haklarına sahip olup Rusya'nın bir parçasıdır*»⁵⁸). *Rıskul* ve çevresi (*Tursun Hoca, Sultan Hoca, A. Muhtittin, İ. İbrahim, İ. Ali* ve diğerleri) Moskova'nın bu kararını kabul etmediler. Mayıs 1920'de *Rıskul*, *Nizamettin Hoca* ve *Bek İvanov*'dan meydana gelen bir heyet, Moskova'ya geldi. Bu delegasyon, Sovyet yönetiminden, *Türkistan Komisyonu'nun lâğvedilmesini, Türkistan Cephesi İhtilâl ve Savaş Şûrası'nın yetkilerinin sınırlandırılmasını, Ruslar tarafından kurulmuş olan Kızılordu'nun Türkistan'dan çekilmesini, veya silâhsızlandırılmasını* talep etti. Bunlardan başka, dış siyaset, dış ticaret ve askerî meselelerin Türkistan Merkezî İcra Komitesi'ne devredilmesini istedi⁵⁹). Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi

(58) *İstoriya kommünisticeskikh organizatsii*, s. 388.

(59) *İstoriya kommünisticeskikh organizatsii*, s. 426 - 27.

tesi ve bilhassa *Lenin*, *Rıskul*'un muhtırası ile meşgul oldu ve temmuz 1920'de, bu çeşit talepleri kat'î olarak reddetti. Türkistan Komisyonu, 19 temmuz 1920'de, Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'ni lağvetti, çünkü, bunda *Rıskul* taraftarları çoğunlukta idi. Yeniden bir Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi kuruldu⁶⁰). Yeni Merkez Komitesi'nin kurulması, Moskova'daki Sovyet yönetimi için, henüz son ve emin bir tercih sayılmazdı. Bunun için, 29 temmuz 1920'de, R.K.P.(b) Merkez Komitesi'ne bağlı bir «*Türkistan Bürosu*» kuruldu. Bu büro, 27 ağustos 1920'den itibaren, Türkistan'daki Komünist Partisi faaliyetlerinin kontrolünü üzerine aldı. Bu büronun sevk ve idaresi, tabii ki, Rus komünistlerinin elinde bulunuyordu. Buna rağmen, «*yerli komünistler*» direnişlerini devam ettirdiler⁶¹). *Rıskul* grubu, fikirlerinin reddedilmesi ve bu fikirlerine engel olunması üzerine, Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti anayasasına yeni bir şekil verilmesini talep etti. *Rıskul*, bu fikrini, daha 17 ocak 1920'de, Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Müslüman Bürosu, Yabancı Komünistler Bürosu ve Türkistan Komisyonu'nun müşterek toplantısında dile getirmişti⁶²). Bu milli direniş de, başarılı olmadı. Çünkü, Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi ve R.S.F.S.C. Hükûmeti, Türkistan'ın muhtariyeti hakkında, 23 mart 1920'de yeni bir nizamname neşretti. Bu nizamnamede, Türkistan'ın, Türk milletinin muhtar cumhuriyeti olmadığı; burada yaşamakta olan ve farklı bölgelerde oturan Türkmenler, Özbekler, Kargızlar olarak temsil edilen halkların muhtar cumhuriyeti olduğu ve R.S.F.S.C.⁶³)'nin «*Türkistan Muhtar Cumhuriyeti*» adını da taşıdığı talimatı yer almıştı. 24 eylül 1920'de, bu «*Muhtar Cumhuriyet*» için, yeni bir anayasa düzenlendi. Bu anayasa gereğince, bütün mühim mevkiler (dış siyaset, savunma, dış ticaret, gümrük, PTT, demiryolu ve bütçe), R.S.F.S.C. Hükûmeti'nin salâhiyeti çerçevesine alındı.

Sovyet Rus rejimine karşı «*yerli komünistler*»in direnişi 15 ma-

(60) Vahabov, *Formirovanie*, s. 328. Gordienko, *Tvorçeskaya rol'*, s. 170: «Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi, 19 temmuz 1920 tarihli bir kararı ile, Riskulov grubuna bağlılık gösterdiği için Türkistan Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi'ni fesh edilmiş olarak ilân etti». Yeni T.K.P. Merkez Komitesi'nin başkanı olarak, Nasır Torakul tayin edildi.

(61) Kuybişev, 19 ağustos 1920'de Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi sekreteri S. D. Stasov'a şunu yazdı: «Halihazırda Riskulov, Doğu'da Sovyet iktidarı için tehliktedir». Ksl. Ustinov, *Leninskaya politika*, s. 65.

(62) Bu toplantıda Riskulov: «Türkistan etnografik ve birçok diğer özelliklerinden dolayı Türk milletinin cumhuriyeti sayılır. Türkistan anayasası Rusya anayasasından kopye edilmiştir ve bunun için geniş ölçüde değiştirilmelidir», dedi. Ksl. Vahabov, *Formirovanie*, s. 327.

(63) Gordienko, *Sozdanie*, s. 93.

yıs 1918'de kurulmuş olan Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin «*Milliyetler Meselesi Halk Komiserliği*»ne karşı da yönelmişti. Bu teşkilâtın ilk komiseri, Türkistanlı *Taş Hoca Aşur Hoca* idi. Komiserliğin başlıca görevlerinden biri de, Sovyet rejiminin fikriyatını yerli halk arasında yaymak ve komünist eserleri, bölgelerin konuştuğu dilde neşretmekti⁶⁴). Millî direniş grubu, eylül 1919'da, bu komiserliği feshetmeyi başardı. Böyle bir propaganda organının yokluğu yüzünden, rejimin, Türkistanlılarla başı derde girdi. Fakat Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi, 17 eylül 1921'de bu komiserliği; Özbekler, Türkmenler ve Kırgızlar için «*şubeler*»; millî azınlıklardan Yahudiler, Tacikler, Dunganlar, Polonyalılar, Litvanyalılar, Ukraynalılar, Almanlar, Tatarlar, Başkirler ve benzerleri için de «*alt şubeler*» açmak suretiyle yeniden teşkilâtlandırdı. Fakat, ne kadar entesandır ki, Ruslar da, Türkistan'da bir «*azınlık*» oldukları halde, onlar için, diğer millî azınlıklar için kurulan bir «*alt şube*» teşkil edilmedi. Her şeye rağmen, Türkistan Milliyetleri Halk Komiserliği, Türkistan millî haklarının talep edildiği bir merkez olarak kaldı. Daha sonra, 1922'de bu komiserlik, kat'î olarak feshedildi. Bunun ardından, Türkistan Merkez İcra Komitesi nezdinde, yerli halk meseleleri için, bir «*komisyon*» kuruldu. Bu komisyonun görevi, milliyetçiliği ortadan kaldırmak ve yerli halkı Sovyet rejiminin inşa edilmesi hareketine celbetmekti⁶⁵). Bu çabalardan açıkça görülmektedir ki, kendisini Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak nitelemekte olan bir hükûmet, yerli halk, yani Türkistanlılar için «*yabancı*» bir şeydi. Bu hükûmete karşı, Türkistan direniş grubu, devamlı çalıştı.

Sovyet Devleti ve parti teşkilâtı içindeki direniş grubunun, Moskova'dan en önemli isteklerinden biri de, Turgay Bölgesi'nin, Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanması idi. Türkistan Merkez İcra Komitesi, 12 haziran 1919'da, bu bölgenin mümessillerinin de katıldıkları bir toplantıda, Turgay'ın, Türkistan'a bağlanmasını kararlaştırdı. Aynı zamanda, Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Moskova'daki mümessili, R.S.F.S.C. Halk Komiserleri Şûrası'ndan, Aktuba ve Temir Bölgesi'nin, Kazak bölgesinden, Türkistan hâkimiyetine devredilmesini talep etti. Böylece, millî direniş grubu, Türkistan'ın birliğini sağlamak istiyordu. R.S.F.S.C., bu talebi de reddetti. *Rıskul* ve arkadaşlarının talepleri, her seferinde başarısızlıkla sonuçlandı. Fakat, iktidarda bulundukları sürece, Sovyet Rusların iktidarlarını yaymak konusundaki gayretlerini engelle-

(64) Valdyanath, *The Formation*, s. 90. Bu komiserliğin fonksiyonu hakkında bak. a.g.e., s. 92.

(65) Urazev, *Lenin i stroitelstvo*, s. 233.

meye çalıştılar. 5 eylül 1919'daki Sovyetlerin VIII. kongresinde, Halk Komiserleri Şûrası'nı feshetmeye muvaffak oldular. Bu dönemde *Rıskul*, Türkistan Merkez İcra Komitesi'nin başkanı idi. Feshedilen bu şûra yerine, *Savunma*, *İktisat* ve *Kültür* Şûrası olmak üzere üç Şûra kuruldu. Bu şûranın sevk ve idaresini, bizzat, *Rıskul* ele aldı. Ne var ki, Türkistan Komisyonu, mart 1920'de, bu Şûra'yı kaldırdı ve Halk Komiserleri Şûrası'nı yeniden ihya etti. Halk Komiserleri Şûrası'nın başkanı da, *Rudzutak* oldu.

Milli çevrenin, Türkistan Komisyonu'na karşı muhalefeti, sürekli bir şekilde arttı. Bunun üzerine, Sovyet yönetimi, 17 kasım 1921'de, üç Türkistanlının, bu komisyon üyeliğine alınmasına karar vermeye mecbur kaldı. Bunlardan *Rahimbay*, Türkistan Merkez İcra Komitesi'ni sevk ve idare etmek; *Atabay*, Halk Komiserliği Şûrası'na nezaret etmek ve yönetmek; *Torakul* ise, Komünist Partisi organlarının teşkilât çalışmaları için seçilmişlerdi. Ne var ki, Rusların bu lütfu, milli muhalefetin muzaffer olduğu anlamına gelmiyordu. Çünkü, önemli iktidar mevkileri, önceden olduğu gibi, güvenilir Moskovalı Rus komünistlerin elinde idi⁽⁶⁶⁾.

Milli direniş güçleri ile Moskova'daki Sovyet yönetimi arasında Türkistan meseleleri üzerindeki tartışmalar, Türkistan'ın bölündüğü sıralarda (1923 - 24) daha da yoğunlaştı. Sovyet Devleti ve parti teşkilâtındaki ileri gelen Türkistanlılar, her halükârda, 1924'e kadar, Türkistan'ın bölünmesine engel olmaya çalıştılar. Onlar, bu bakımdan bile başarılı oldular, parçalanmayı geciktirdiler. 31 ocak 1924'te, R.K.P.(b) Merkez Komitesi'nin Organizasyon Bürosu, R.K.P.(b) Merkez Komitesi sekreteri olan *Rudzutak*'ı, Türkistan, Buhara ve Harezmi yeniden düzenlemek için Taşkent'e göndermeye karar aldı. 10 mart 1924'te Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin ve Taşkentli parti üyelerinin müşterek toplantısı yapıldı. Bu toplantıya, *Rudzutak* da katıldı. Moskova, yeni plan için, T.K.P. sekreteri *Abdullah Rahimbay*'ı ikna etti. Bu konuda, yani Türkistan, Buhara ve Harezmi'nin ayrı ülkeler halinde bölünmesi üzerine, çeşitli görüşler ortaya atıldı. Orta Asya İktisat Şûrası başkanı *M. A. Paskutzkiy*, bu cumhuriyetlerin, bir «Orta Asya Cumhuriyeti» halinde birleşmelerinin gerektiğini ileri sürdü. Türkistanlı *Sultan Hocan* ise, bu toplantıda; «Türkistan'ı, ayrı ayrı cumhuriyetler halinde bölmek imkânsızdır. Çünkü, bir 'Özbek',

(66) Ya. H. Peters, 1919 yılında Rusya'nın fevkalâde komisyonu (ÇK) başkan vekili ve komisyon üyesi olup, Türkistan'da ceza organlarının nezareti ve idaresi için sorumlu idi. V. P. Nogin, Türkistan'da hayatın tüm akışına nezaret etmekle; Suritz, dış siyaset meselelerine nezaret ve idare etmekle görevliydi. Ksl. Urazev, *Lenin i stroitelstvo*, s. 308 - 09.

'*Türkmen*' vs. gibi millet mevcut değildir. Milliyet tasnifine göre, *Türk boylarına*, '*Özbek*' ve '*Türkmen*' diye bir sıfat yakıştırılacaktır», diyerek dikkati çekti⁶⁷). Tabii ki, bu toplantıdan da, Moskova galip olarak çıkmasını bildi. Bölme planına karşı, her taraftan protestolar yağmış olmasına rağmen, Türkistanlıların *Hoca*n idaresindeki muhalefeti tesirsiz kaldı⁶⁸). Moskova'nın, planını, her ne pahasına olursa olsun gerçekleştirmek istemesi üzerine, direniş mücahitleri, yön değiştirerek; «*Orta Asya Federasyonu*»⁶⁹), «*Büyük Özbek Devleti*», «*Orta Asya Serbest Boyları Birliği*», «*Büyük Kazak Devleti*», «*Fergana İçin Muhtariyet Hakkı*» ve «*Buhara, Harezm Cumhuriyetlerinin Yaşaması*» gibi tezleri ileri sürdüler. Bu tezler de, Sovyet yönetimi tarafından, kat'i olarak reddedildi.

Milli muhalefet, 1924'ten sonra, boy esasına göre kurulmuş olan Sovyet cumhuriyetlerinde, çalışmalarını yoğunlaştırdı. Sovyetlerin tedbirlerini reddetmeye ve Türkistanlıların siyasi ve iktisadi hayatlarını, milli özelliklere göre düzenlemeye teşebbüs etti. Meselâ, Özbekistan Halk Komiserleri başkanı *Feyzullah Hoca* ve Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarım Halk Komiseri *Hıdır Ali*, bu Sovyet cumhuriyetinin kurulmasından hemen sonra, bütün iktidarın Özbeklere devredilmesini talep ettiler. Bu husustaki mütalaalarını, Özbekistan'ın, bağımsız bir devlet olarak, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne hizmet etmiş olmasına istinat ettiriyorlardı. Böylece, Moskova'nın talimatlarına uymaktan imtina ediyorlardı⁷⁰). *Hıdır Ali* başkanlığında, bu Sovyet cumhuriyetinin ileri gelen 18 komünisti, kendi salâhiyetlerinden olan işlere Moskova'nın müdahalesini protesto eden bir mektupla, Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne başvurdular. Bu mektubu göndermeden önce, *Feyzullah Hoca*'nın evinde toplandılar. 1926 yılında Özbekistan Eğitim Meseleleri Halk Komiseri *Rahim İnagamoğlu*, Moskova'dan gönderilmiş olan memurlarla işbirliğini reddeden ve «cumhuriyet»in idaresinin, milli iktidara devredil-

(67) Çugaev, (yayınl.), *İstoriya natsional'no gosudarstvennogo*, s. 395; Vaidyanath, *The Formation*, s. 107.

(68) Sovyet tarihçilerinin telâkkilerine göre; «burjuva milliyetçileri, *Buhara Cumhuriyeti*'ni, milletlere göre tertiplemekten korunmaya daima çalışmışlardır. Bazı görevlileri *Harezm Cumhuriyeti*'ni eski *Harezm Devleti*'nin bir sembolü olarak muhafaza etmek talebi ile ortaya çıktılar. Komünist Partisi ve Sovyet Devleti düşmanları, devletleri milletlere göre tertipleme icraatına açıktan açığa karşı çıkmışlardır». Ksl. Recebov, *Tadjikskaya SSR*, s. 149 - 151.

(69) İleri gelen Türkistan komünistleri R.K.P. Merkez Komitesi'nin Orta Asya Bürosu'nun 28 nisan 1924 tarihli oturumunda «Orta Asya'da bir Orta Asya Federasyonu kurabilecek, Muhtar Cumhuriyetlerin kurulmasının gereğini, ileri sürdüler». Ksl. Urazev, *Turkestanaskaya ASSR*, s. 194.

(70) *Oçerki istorii kommunističeskoy partii Uzbekstana*, s. 161.

mesini talep eden bir grup teşkil etti. *İnagamoğlu* ile Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünist Partisi yetkilisi *Tumayoğlu*, R.K.P. Merkez Komitesi'nin Oтра Asya Bürosu'nun feshini talep ettiler. Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Halk Komiserleri Şûrası başkanı olan *İsmail Vakkas*, milli muhalefetin önderliğine geçti. *Vakkas*, 1928 yılında, açıkça şöyle yazıyordu: «*Merkezî organların* (Moskova'yı kastediyor — müellif), *görevlilerinin, millî meseleleri önemsemedikleri âşikârdır*»⁷¹).

Baytursun, 1932'de şunları yazıyordu: «*Biz Kazaklar, Kazak Cumhuriyeti'nin adından memnunuz. Fakat, bu cumhuriyetin muhtevası, bize ait değildir. Onun sahibi biz değiliz*»⁷²). 1925'de, diğer bir yerli komünist, Kazakistanlı *Minbay*, şu beyanatta bulundu: «*Yedi yıldan beri ezilmeye sabrediyoruz. Eundan böyle, buna katlanamayacağız. Memleketin idaresini, bizlere devrediniz*»⁷³). Açıkça dile getirilen bu çeşit talepler, 1937 - 38 yıllarına kadar tekrarlandı. Sovyet yönetimi, müsbet bir tepki göstermeden, bu talepleri tam olarak dinliyordu. Aynı yönetim, 1923'de, «*millî*» Sovyet cumhuriyetleri devlet adamlarının Moskava'daki istişarelerinde bile, *Sultan Hocan* ve *Akmal İkrâm*'ın ağzından dile getirilen talep ve şikâyetleri de dinledi. Bunların; «*Türkistanda, sadece Rusya'nın mührü değişmiştir*» demeleri üzerine, *Stalin*, öfkelenerek cevap verdi: «*Eğer bu doğruysa, şu halde, bu hususta Basmacılar haklı, biz ise haksızız. Türkistan, Rus Çarlığı devrinde olduğu gibi, gerçekten bir müstemleke ise, hak, Basmacılardadır. O halde, Sultan Galiyev'i bizim mahkûm etmemiz değil, onun bizi mahkûm etmesi gerekirdi*»⁷⁴).

Türkistan'ın «*yerli komünistleri*», Moskova'da, Türk kavimlerinin sözcülüğünü yapmak rolünü almış olan ve mevkiinden faydalanarak, Türkistanlıların birlik olmaları fikrini işleyen ve bir «*Turan Devleti*»nin kurulmasını hayal eden *Sultan Galiyev* ile birlikte çalıştılar⁷⁵).

(71) Kuçkin, *Sovetizatsiya*, s. 115. («*Bolşevik*», 1928, sayı 1, s. 59, dahi zikreder).

(72) Kuçkin *Sovetizatsiya*, s. 71.

(73) Kuçkin, *Sovetizatsiya*, s. 171.

(74) Vahabov, *Formirovanie*, s. 407.

(75) Mir Said Sultan Galiyev, Ufa mıntakası Kirimiskale'de 1890'da doğmuş; medreselere ve Rus öğretmenlik seminerlerine devam etmiş ve 1917'ye kadar öğretmen olarak çalışmıştır. 1912'den beri «*Reformist*» olarak kabul edilir. 19 mart 1917'de «*Müslüman Sosyalist Encümeni*»nin kurucularından biri olarak burada çalıştı. 1917'de Bütün Rusya Müslümanlarının Merkez Şûrası sekreteri oldu. Sovyet iktidarı öncesi, milliyetçi şûra sahip bir sosyalist idi. Ondan sonra komünist ve Türk kavimleri arasında komünist hareketinin örgütleyicilerinden biri oldu. Onun gayesi, Türk Kavimlerini bir devlet içinde toplamayı sağlamaktı. Diğer bir niyeti de, Doğu müstemleke milletlerinin beynelmilel birliğini kurmaktı. Türkistan'ın bağımsızlığa kavuşması için çalıştı. 1923'

1936'da, Sovyetler Birliği anayasasının müzakereleri esnasında, yerli komünistler, faaliyetlerini yeniden canlandırdılar. Birliğe dahil her cumhuriyetin, kendi parlamentosunun kararı ile birlikten ayrılabilmesinin ve Sovyetler Birliği Cumhuriyeti'nin parlamentosuna başvurmadan, karar alabilmesinin, Sovyetler Birliği anayasası ile garanti altına alınmasını talep ettiler. Sovyet yönetimi, bu talebi reddetti. Muhalefet kuvvetleri, daha 1923 yılında, Türkistan ile ilgili R.S.F.S.C. Merkez Komitesi'nce hazırlanacak herhangi bir kanun tasarısının, önce, cumhuriyetin organlarının mütalaalarına sunulması için boşuna uğraştılar. Moskova, bu isteği de reddetmişti. Birkaç Türkistanlı, Sovyet devlet idaresinde işgal etmiş oldukları yüksek mevkîlerden faydalanarak, hemşehrilerinin kötü kaderlerini biraz olsun hafifletmeye çalıştılar. Özbekistan Yüksek Mahkemesi başkanı *Sadullah Kasım*, bu husustaki gayretleri ile bir örnek teşkil eder. N.K.V.D., Basınacı veya anti Sovyet temayüllü milliyetçileri mahkemeye verdiğinde, *Kasım*, bu tür «suçlular»a karşı anlayışlı davranılması ve imkân nisbetinde beraat ettirilmeleri hususunda talimat verir. Sovyetler, onun bu tutumunu, ancak 1929 yılında ortaya çıkarır. Bunun üzerine, *Kasım* ve etrafındakiler, 1930'da Semerkand'da ölüme mahkûm edilirler⁷⁶).

Türkistan ileri gelenlerinin, devlet ve Komünist Partisi dahilindeki ve dışardaki direnişleri, belli başlı gizli milli teşkilâtlar kurmak şeklinde devam ettirildi. Reformistler, «İslâm Şûrası» teşkilâtını, *Münevver Kârî*'nin yönetiminde, 1920 yılına kadar yaşattılar. Temmuz 1921'de, Türkiye Büyük Millet Meclisi milletvekili *İsmail Suphi Soy-sallıoğlu*, *Mustafa Kemal Paşa*'nın isteği ile Buhara'ya geldi. Onun teşebbüsü ile, temmuz 1921'de, bir «*Türkistan Millî Birliği*» kuruldu. Bu teşkilâtın başkanı olarak *Zeki Velidî*'nin seçilmesini de, o teklif etti. Türkistanlılar bu teklifi kabul ettiler⁷⁷). Bu teşkilâttan, daha sonra,

de iktidarı elinden alındı ve sonunda hapsedildi. Ölüme mahkûm edildiyse de sonradan affedildi. Onun düşünceleri ve şahsiyetinin teşekkülü hakkında daha fazla bilgi için bak. Benningsen et Lemerrier *Qualquejay*, *Les mouvements nationaux chez les Musulmans de Russie: Le Sultangaleyevizm au Tatarstan*, Paris - The Hague 1960; Arşaruni + Gubaidullin, *Oçerki panislamlama*, s. 76 - 90; Şarapov, *Natsional'nye sektsi*, s. 89 - 198; Hayit, *Sowjetrussische Orientpolitik* (bak. indeks); Hostler, *Turkism*, s. 166 - 67; von Mende, *Der Nationale Kampf*, s. 156, 159, 180, 182, 183; Zenkovsky, *Pan - Turkism*, bak. indeks s. 343.

(76) S. Kasım ile birlikte aleyhlerine dâvâ açılanlar şunlardı: *Bedrî'd-din Şerif* = Özbekistan başsavcısı, *Mir Saat Zakir* = Taşkent mahkemesi başkanı, *İbrahim Hoca* = Mirza Çöl mahkeme başkanı, *Nasru'd-din Alim* = Taşkentli bir zengin, *Ekber Samiğcan* = Taşkentli bir tüccar. Bu mahkeme hakkında daha tam bilgi için bak. M. Çokay, *Sadullah Kasım Mahkemesi*, YT. 1930, sayı 7 - 8, s. 12 - 21.

(77) Toğan, *Hâtıralar*, s. 375.

«*Millî İttihat Fırkası*» meydana geldi. Bu Millî İttihat Fırkası, Sovyet devlet cihazında idareciliği ile tanınmış olan, *Feyzulah Hoca* tarafından, bizzat yönetildi. Sabık Türkistan Millî Birlik teşkilâtı'ndan *Zeki Velidî*, *Osman Hoca* ve *Müfti Sadruddin Han*, dışarıya kaçtılar. Teşkilât mensuplarının büyük bir kısmı, Türkistan'da kaldı. Millî İttihat Fırkası'nı, 1937 yılına kadar, *Feyzullah Hoca* idare etti. Adı geçen fırkanın kurulduğu sıralarda (1922), Özbekistan Komünist Partisi I. sekreteri *Akmal İkrâm*'ın, 1937 yılına kadar gizli olarak yönettiği, «*Millî İstiklâl Fırkası*» da teşekkül etmişti. Kazakistan'da, «*Alaş - Orda*», gizli olarak millî mânâda faaliyet gösterdi. 1930 - 38 yıllarında idam edilmiş olan, Sovyet siyaset hayatına katılmış ileri gelen Türkistanlıların hepsi, şu veya bu millî teşkilâtın üyesi idiler. Gizli millî partilerin hepsinin gayesi, Türkistan'ı kurtuluşa kavuşturmaktı.

Türkistan siyasilerinin yanında, Türkistan şairleri de, fikir planında direnişe geçmişlerdi. Bu şairler halkasına *Fıtrat*, *Kadirî*, *Çolpan*, *Batu*, *Elbek*, *Mağcan*, *Mir Yakup Dulat*, *Tınıştan*, *Hıdır Derya* ve benzerleri dahildiler. Bunlardan *Fıtrat*, bir çatı teşkilâtı vasıtasıyla, şairleri ve dilbilginlerini, millî uyanış yoluna sevketmeye çalıştı. Millî ruha değer kazandırmak gayesiyle, 1919'da «*Çağalay Gurungı*» (sohbeti) cemiyetini kurdu. Bu cemiyet, 1922'de, Sovyet makamları tarafından kapatıldı. Bunun üzerine, cemiyet mensupları, Rusların kurmuş oldukları «*Kızıl Kalem*» cemiyetine girdiler. Bu sefer, burası, milliyetçiler tarafından millî düşünce merkezi haline getirildi. 1932'de, bu cemiyet de kapanınca, üyeleri, «*Sovyet Yazarları Birliği*»ne girdiler. Burada, Sovyet yönetiminin ideolojik taleplerine uymadan, fikirlerini yaymaya devam ettiler. Fakat, bu millî şairlerden bazıları, —Meselâ, reformist edebiyatında 1917'den önce önemli bir rolü olan *Abdullah Avlânî*—, 1934 - 35 yıllarında, Sovyetlerin baskısı sebebiyle, seslerini çıkaramaz oldu. İstidatlı bir roman yazarı olan *Kadirî*, artık, sadece bir san'atkâr olarak sesini duyurabiliyordu. *Çolpan*, kendisine karşı alınan zecrî tedbirlerden yılmaksızın, tek başına alenî milliyetçiliğinde dayandı. Milletinin ıstırabını, idam edildiği 1938 yılına kadar terennüm etti.

Millî direniş, gayesine ulaşamadı. Fakat, yeni bir kadronun yetişmesine kadar sabretmesi gerekiyordu. İleri gelen direniş liderlerinin hepsi, 1937 - 39 yıllarında tutuklandı. Bunların çoğu, idam edildi⁷⁸). Tutuklananlar arasında, Sovyet rejimine sadakatle hizmet etmiş olan ve muhtemelen daha sonraları milliyetçilere meyletmiş bulunan *Nâzır*

(78) Tutuklanan ve idam edilen Türkistanlı şahsiyetlerin sayısı oldukça çoktur. Bu sebepten ötürü bunların adlarını burada zikretmek imkânsız görünüyor. Onların hayatı, düşünce ve sonları hakkında etraflı bir araştırmayı geleceğe bırakıyoruz.

*Torakul*⁷⁹⁾ gibileri de bulunuyordu. Böylece Rus yönetimi, 1918 yılından beri süregelen tenakuzlara ve birçok huzursuzluklara son verdi. İşbaşına, yeni bir kadro getirildi. Fakat, bu kadronun da, rejime her zaman sadakat göstermediği anlaşıldı. Bu yüzden, Sovyet yönetimi, kendi hâkimiyetini emniyet altına almak için, yerli memurları görevlerinden uzaklaştırma tedbirini aldı. Sovyet yönetimi 1956'da, Moskova'nın genel siyasetine karşı «*direnış*» gösteren, partiye ve devlete zıt düşen hareketlerde bulunan ve «*güvensizlik*» belirten birçok Türkistanlı şahısları, parti ve devlet teşkilâtından uzaklaştırmaya mecbur kaldı⁸⁰⁾. Bütün «*hizmeti geçmiş*» Türkistanlı eski komünistlerin, milliyetçi ve halk düşmanı olarak bertaraf edildikleri anlaşıldıktan sonra, Türkistan gençliğine, ırkdaşlarının saflarından gelen komünist önderler hakkında, artık, hiç bir şey anlatılmaz oldu. Komünizmin, içlerinde hiç bir Türkistanlı komünist önder bulunmadan, Türkistan'da faaliyet gösterdiği intibayı uyandırdığı için, Sovyet yönetimi, 1956'dan sonra, önceden idam edilmiş olan birçok Türkistanlı şahsiyetin, yeniden itibarını iade etti ve bunları, «*Doğu'da komünizmin yıldızları*» veya «*milletin en iyi evlâtları*» olarak ilân etti⁸¹⁾.

(79) **Nazır Torakul**, **Turar Riskul**'un muarızıdır. 1920 - 22 yıllarında T.K.P. Merkez Komitesi sekreterliğini yapmıştır. 1922 - 1928'lerde Moskova'da Milletler Yayınevi'nin müdürüdür; 1929 - 36 yıllarında S.S.C.B.'nin Suudi Arabistan'daki büyükelçisidir. 1937'de Türk dillerini araştırmakla meşgul olmak niyetinde idi. Ağustos 1937'de tutuklandı. Kaderi meçhul kalmıştır. Ksl. «*Şark Yıldızı*» 1968, sayı 11, s. 220 - 24.

(80) Bunların arasında meselâ şunlar vardı: Kırgız S.S.C. içişleri bakanı **Muhambet İsayev** (Şubat 1961'de tutuklandı); Tacikistan K.P. 1. sekreteri **Tursunbay Ucabay**; Tacikistan bakanlar şûrası başkanı **Nazarşah Dadhudâ**; onun yardımcısı **Dadabay** ve Tacikistan içişleri bakan yardımcısı **Kasım**. «*Partiye ve devlete karşı çalıştıklarından*» ötürü 12 nisan 1961'de memuriyetlerinden uzaklaştırıldılar ve partiden çıkarıldılar. Ksl. KT. 14 nisan 1961. Türkmenistan K.P. Merkez Komitesi 1. sekreteri **Suhan Babayev**, 2. sekreteri (hanım) **M. Durdıyeva**, «*Parti ve devletin menfaatlerine büyük zararları dokundu*» diye 14 aralık 1958'de görevlerinden uzaklaştırıldılar. Ksl. Tİ. 20 ocak 1959, s. 3 - 4. 9 mayıs 1961'de Kırgızistan K.P. Merkez Komitesi 1. sekreteri **Isak Razzakov** ve Kırgızistan bakanlar kurulu başkanı **K. Dikambay**, «*parti ve devlet aleyhine çalışmaları*» nedeniyle, görevlerinden azledildiler. Ksl. SK. 11 mayıs 1961. Kazakistan bakanlar kurulu başkanı **Salken Daulenov**, «*milliyetçi tutumlarından dolayı*» görevinden uzaklaştırıldı. Ksl. KP. 26 aralık 1962, s. 3.

(81) «*Şerefleri iade*» edilen parti ve devlet memurları arasında, meselâ **Riskul** vardı. «*İtibarının iadesinden*» önce, Sovyetlerin onun hakkındaki görüşleri hakkında bak. Hayit, *Sowjetrussischer Kolonialismus*, s. 57. Dipnot 19. 26. 12. 1964 tarihli «*Kazachstanskaya Pravda*» (s. 2) **Riskul**'un «*şerefının iade*» edildiği haberini verdi. «*İzvestiya*» (12. 1. 1965) onun hizmetlerini takdir ediyordu. Mart 1938'de Moskova'da idam edilmiş olan **Feyzullah Hoca** ile **Akmal İkrâm**'ın dahi «*şerefleri iade*» edildi. Sovyet nüelliflerinin 1956'ya kadar bunlara karşı tu-

Millî direniş hareketlerinde İslâm, komünizme karşı, fevkalâde bir panzehir olarak ortaya çıktı. İslâm'a karşı mücadele, devlet vasıtaları ile yürütüldüğü halde, İslâm, tamamen varlığını koruyabilecek özellikte olduğunu gösterdi ve manevî hayatta, rejimin, güçlü bir hasmı olarak varlığını devam ettirdi. Gençliği ateist düşünce ile eğitmek suretiyle, bazı gençlerde, İslâm'a karşı bir antipati uyandırıldı. Fakat, gençliğin büyük bir kısmı, İslâm'dan ayrılmıyordu. Çünkü, İslâm, göze pek batmayan bir grup tarafından, aile içinde gençliğe naklediliyordu. Rejim, İslâm'ı tamamen ortadan kaldırmaya uğraştı ise de, İslâm ve ona inananlar, İslâm'ın, daha uzun zaman söz sahibi olabileceğini isbatladılar⁽⁸²⁾.

- tumları şöyle idi: «Stalin, 1923'de Özbek burjuva milliyetçileri F. Hocaev ile A. İkrarov'un ve diğer milliyetçilerin, sosyalizmin ve Sovyet Devleti'nin amansız düşmanlarının maskesini indirdi». Ksl. Recebov, *Rol' velikogo russkogo naroda*, s. 150. Kaygısız Atabay'ın da, «şerefli lade» edildi. Onun hakkında, Bertu Kerbabayev, aynı isim altında bir roman yazdı (1964). «İtibarları lade» temayülleri üzerine bak. Shapirc, *Political Rehabilitation in Soviet Central Asia*, CAR 1966, sayı 3, s.199 - 209; Hayit (=B. H. Ertürk), *Türkistan'da «Halk düşmanlarını aklaşlar»*, MT, 1965, sayı 110, s.10 - 15. Bir Sovyet yazarının şu düşüncelerine de dikkati çekmek gerekir: Kuçkin, *Sovjetizatsiya* s. 68'de şöyle yazıyordu: «Lenin birçok defa şu hususu belirtmiştir ki, komünizm sadece komünistlerin elleriyle inşa edilemez, bunun için burjuvazi münevverlerinin bilgisinden ve kültür mirasından faydalanmak gereklidir. Bu sebeptendir ki, devlet cihazına Riskulov, Hocaev, İkrarov, Baytursunov, Sultan Gallyev, Velidov (=Zeki Velidi Toğan — müellif), Murtazin, vb. alınmışlardır».
- (82) *Türkistan'da İslâm problemleri* (İnkışafı, Çarlık ve Sovyetler devrindeki durumu, varlığını muhafaza hususunda gayretleri, müferrid İslâm ileri gelenlerinin gayretleri, millî ve dinî hareketin birleşik bir aksiyon için kaynaşması, İslâm'ın komünizme karşı mukavemeti), araştırmalarda çok az nazarı itibara alınmıştır. Benningsen et Lemercler - *Qualquejay'ın İslâm in Soviet Union*, (London 1967, XIII, 272 s.) kitabı bir istisna teşkil eder. Bunun dışında, *Türkistan'da İslâm konusu üzerine birkaç broşür ve makâle mevcuttur*. Bunlardan, misâl olarak şunları zikredebiliriz: Kolarz, Walter, *Die Religionen in der Sowjetunion*, Freiburg 1963 (s. 396 - 442: İslâm hakkında). Muhammed Emin İslâmî, *Hakaik min al-Muslimin fi Turkestan* (*Türkistan'daki Müslümanlar hakkında gerçek*), Jeddah 1964; A. Hetmanek, *Islam under the Soviets*, (doktora tezi), Washington 1963; V. Kayım Han, *İslâm ve Komünizm*, Düsseldorf, 1956. «Orak ve çekiç altında Müslümanlar», *Ost probleme* 1952, sayı 3, s. 85 - 90; A. Berdimurat, «İslâm and Communism in Turkestan» *Religion the USSR'de*, München, 1960, s. 160 - 67; B. Hayit, *Documents: Soviet Russias Anti-Islam Policy in Turkestan*, 1. bölüm, Dusseldorf - Köln 1958, 2. bölüm, Dusseldorf 1959; aynı müellif, «İslam im russischen Imperium», *Die Herausforderung des Islams* yayım. Rolf Italiaander, Musterschmidt - Verlag. Göttingen 1965, s. 169 - 182; aynı müellif «Russias Anti Islam Policy in Turkestan» *The Times of Karachi*, 8 nisan 1958, s. 3 - 4; aynı müellif, «Zur gegenwertigen Lage des Islams in der Sowjetunion», *Basler Nachrichten*, 23/24 mayıs 1964, s. 3. Komünizm ile İslâm arasındaki çekişme hakkında en yeni ve esaslı çalışmalardan biri, bil-

Bugünkü fikir hayatındaki millî direniş, özellikle, Türkistan'ın geçmişini göz önüne seren tarih bilimi ve millî şuuru işleyen edebiyat alanında yoğunlaşmıştır. Günümüze kadar etkili kalan bu direnişi, Sovyet devlet adamları, basitçe, «*milliyetçilik*» olarak vasıflandırmaktadırlar⁸³). Sovyet ahlâk anlayışına karşı, millî ve an'anevi âdetlerin yaşatılması bile, aynı şekilde, millî mücadele hareketine dahildir⁸⁴). Şuna dikkat çekmek gerekir ki, Türkistan'da, Türk ve Müslüman halk var oldukça, yabancı hâkimiyetine karşı devamlı bir direniş kaçınılmaz olarak devam edecektir. Boy esasına göre kurulmuş olan halk yaşayışının, bu hususta, bir «*engel*» teşkil etmeyeceğini belirtmelidir. Böylece, Türkistanlıların, yaptıkları muhalefetle, Sovyet Rusya'ya karşı hürriyetlerini elde edip edemeyecekleri sorusunun cevabı, geleceğe bırakılmış olmaktadır.

1

hassa komünist rejimin Sovyetler Birliği'nde İslâm'a karşı almış olduğu mücadele vaziyeti üzerine: Hans Bräker'in *Kommunismus und Weltreligionen Asiens* C. I, 1. bölüm, *Kommunismus und Islam*, eseridir. Mohr Verlag, Tübingen 1969.

- (83) Türkistan'daki milliyetçilik hakkında Sovyet telâkkilerinden biri şu idi: «*Milliyetçilik, milli özellikleri tebarüz ettirmek, geçmiş (müstemleke öncesi zaman — müellif) ve milli özel vasıfları yüceltmek ile meydana çıkıyor*». Ksl. KÖ. 25.9.1961, s. 2. Özbekistan K.P.M.K. 1. sekreteri Şeref Reşidov, Mayıs 1969'da şunu yazdı: «*Milliyetçilik kalıntılarının canlı olduğu unutulmamalıdır. Şu halde bunlara karşı mücadele edilmezse, bu kalıntılar müşterek dâvâmuza büyük zararlar verebilir*». Ksl. «*Özbekistan Kommunisti*», 1969, sayı 5, s. 24. Türkistan'daki milliyetçilik hakkında bak. Dr. Edige Mustafa Kırimal, «*Sovyet Türkistanında milliyetçilik*», *Dergi* 1965, sayı 41, s. 3 - 21 (*Dergi'nin bu sayısı Türkistan'daki milliyetçilik üzerine idi*).
- (84) Çotonov, *O natsionalnih Traditsiyakh*, s. 21: «*Millî an'aneler, cemiyet tarafından ısrarla tatbik edilen âdetlerdir*» diye tesbitte bulunur. İşte bu, en belirgin bir şekilde Türkistan'da mevcuttur, zira âdetlerin muhafazası millî direnişin bir parçası olarak değer taşır. Âdetler çerçevesinde aile hayatı, an'anelerin bir kalesi olarak varlığını korumuştur. Burada aile mensupları ile, hiç bir kimse aile bağlarını koparamamıştır. Aile reisinin otoritesi, halen daha geçerlidir. Gerçek bir Türkistan aile hayatı mevcut oldukça, Türkistanlılardan «*Sovyet insanları*» yapmak mümkün olmayacaktır. «*Halk âdetlerinin sosyalist bir muhteva arz etmesi gerektiğine*» dair Sovyet istekleri, muvaffak olmamıştır. (Ksl. SK. 11.6.1960).

ONBİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ HASIM GÜÇLER KARŞISINDA TÜRKLERİN MİLLÎ MÜCADELESİ

1. Doğu Türkistan'ın Bağımsızlığı İçin İlk Şart Olarak Millî Ayaklanma

Doğu Türkistan, Çin Devleti'ndeki işgal bölgeleri arasında en geri kalmış bir ülke idi. Memleket, Çin askeri ve memurları vasıtasıyla mutlakiyet ile idare ediliyordu. Burada sosyal hayat, iki sınıfa bölünmüştü: İmtiyazlı sınıf olarak Çinliler ile hiç bir hak sahibi olmayan Türkistanlılar, karşılıklı yakın temasları olmaksızın yaşıyorlardı. Türkistanlılar, Çinlilere vergi öderlerdi. Memlekette Çin aleyhtarı çabalar görülmedikçe, Çinli valiler kendi keyiflerine bakarlardı. Doğu Türkistanlılar geçmişteki acı tecrübe ve yenilgilerinden sonra, susmak mecburiyetinde idiler. Türkistanlıların hayat yolu, kendi din adamları, toprak sahipleri ve tüccarlar tarafından tayin edilirdi. Türkistanlılar, Çinlilerin özelliklerini iyi bildiklerinden, yerli halkın Çin egemenliğine karşı beslediği düşmanca tavrı ortadan kaldırmak imkânsızdı. Bilindiği gibi bütün Doğu'da rüşvet oiaı hususî bir «*kültür*» teşkil eder. Fakat, bu konuda Çinliler, bilhassa meşhur olmuşlardır. Polisinden genel valisine kadar, hepsi, Türkistanlıların rüşvet paraları ile yaşırdı. Bu yüzden, Çinlilere hediyeler vermek suretiyle ağır hayat şartlarını hafifletmek, Türkistanlılar için kolaydı. 1911 yılına kadar hâkim Çinliler ile teb'a Türkistanlılar, bir nevi «*kedi-fare oyunu*» oynadılar. Fakat 1911 İhtilâli, Türkistanlıların Çinlilere karşı ayaklanmaları için bir vesile teşkil etti. İli Bölgesi ahalisi, 1912 yılında kendi hükûmetini kurmaya teşebbüs etti. Hami'de Müslümanların ayaklanması patlak verdi. Müstebit Genel Vali *Yuan Ta - hua*, *Yang Tseng - hsin*'in lehine çekilmek zorunda kaldı. *Yang*, memlekette asayiş temin etmeye çalıştı, lâkin, bunu temin edemedi. Huzursuzluktan istifade eden Ruslar, sözde kendi teb'alarını korumak için, 1912'de Urumçi'ye takriben 1000 Kazaçık askeri gönderdiler. *Yang*, Rusların, tedrici olarak etkilerini kuvvetlendirdiklerinin farkına vardı. O, İli Bölgesi'nde ayaklananlara, kendilerini idare etmek hakkı vermek

suretiyle, onlarla birleşti. O, Moğol birliklerinin Doğu Türkistan'ın Altay Bölgesi'nden çekilmeleri hususunda Ruslarla müzakereler yürüttü. Ruslar, bu bölgeyi terketmeleri için, Moğollara baskı yaptı. *Yang*, Hami (Komul, Kumul) ayaklanmasına da, müzakereler yolu ile son vermeyi başardı. Çin Cumhuriyeti Başkanı *Sun - Yat - Sen* tarafından *Yang*'ın 1913'te «*Genel Vali*» olarak tayin edilmesinden sonra, o, iktidarını sınırsız bir şekilde kullandı. Bundan başka, Rusya'ya yanaştı. 1922 yılında, hükûmetine haber vermeden Rusya ile bir ticaret antlaşması yaptı. O, Sovyet Rusya Hükûmeti'ne 1924 - 25 yıllarında, Doğu Türkistan'da 5 konsolosluk açması için izin verdi. *Yang*'ın anarşist ve keyfî tasarrufları, Rusların, Doğu Türkistan'daki nüfuzlarını takviye etmelerine imkân sağladı. Çin ile Sovyetler Birliği arasında 1927'de diplomatik ilişkilerin kesildiği bir vakitte de, Sovyet Rusya'nın 5 Rus konsolosluğu bundan sonra da varlığını devam ettirdi¹⁾.

Sonuç olarak, Doğu Türkistan'ın Çin'den ziyade Sovyetler Birliği ile münasebetleri oluyordu. Bu ülke, 1926 - 27 yılında Rusya'ya 10.238.000 altın ruble değerinde mal sevketmiş ve 11.770.000 rublelik ithalât yapmıştı²⁾. Doğu Türkistan 1932 yılında Çin'e 1.939.850 rupiye değerinde, Sovyetler Birliği'ne ise, 10.647.000 rupiyelik mal ihracatı yapmıştı³⁾. *Yang*, Doğu Türkistan'da Rusların kendinden güçlü olduğunun farkında değildi. *Yang*, 7 temmuz 1928'de öldürüldü. Onun yerine, genel valiliğin içişleri meseleleri müdürü *Çin Şu - jin* geçti. Onun iktidarı, zalimâne bir hatıra bırakmıştır. İnsanları en küçük bir suç ile asmak ve öldürmek, onun idare etmek üslûbundandı. Çünkü o, böylece iktidarını emniyete almak istiyordu. Halk arasında, millî ayaklanma duyguları başladı. *Çin*, 1931 yılında, Hami'ye Çin kolonistlerinin yerleştirilmesi için emir verdi. Yerli halkın arazisi, herhangi bir suretle karşılığı verilmeden, kolonistlere taksim edildi. Bu olay, halk arasında derin bir memnuniyetsizlik uyandırdı. Bu sebepten, Hami ahalisi, Çinlilere karşı ayaklanmak için bir fırsat arıyordu. 1930 sonlarında bir Çinli subay, ünlü bir Hamili olan *Salih Dorğa*'nın kızı ile zorla evlenmeye teşebbüs etti. Bu ise, bir Müslüman için hakaret sayılırdı. *Dorğa*, taktik sebeplerden dolayı bu evlenmeye razı olmuş gibi göründü; düğünün 1931 yılının ilkbaharında yapılması kararlaştırıldı. Düğüne, 50'ye yakın Çinli katıldı. Bu misafirler sarhoş olduktan sonra *Dorğa*, hepsinin kurşuna dizilmesini emretti. Silâhını alarak düğünü

(1) Lamb, Sinkiang, «*Fischers Weltgeschichte. Zentralasien*», s. 315.

(2) Bukstein, *Torgovlya SSSR*, s. 212. Rusya'nın ihracat ve ithalât bilançosu 1918 yılındaki seviyesine ulaşamıyor. Rusya 1918 yılında Doğu Türkistan'dan 23.132.300 ruble değerinde mal ithal etmişti.

(3) Hayit, *Ost - Turkestan*, «*Beilage*», s. 338.

terketti ve Hami'de ayaklanmayı başlattı. *Dorğa*'ya, daha önce birçok defa Çinlilere karşı silâhlı mücadele vermiş olan Hamili *Hoca Niyaz Hacı* da katıldı. Sonra bu zat ayaklanmanın önderi olarak seçildi⁴). Bu ikisinin yardımına, henüz 23 yaşında olan kabiliyetli Dungan generali *Ma Sing - jin* koştu. Ayaklananlar, şehri 1931 yılında ele geçirdiler. Fakat, Urumçi'den gelen Çin kuvvetlerinin baskısı yüzünden, dağlık bölgeye çekilmeye mecbur oldular. Hami ayaklanması, Doğu Türkistan'ın önemli eyaletleri için, kısa zamanda bir ders haline geldi. 1931 yılında Doğu Türkistan'da her yerde ayaklanma dalgası alevlendi. Bu ayaklanmalar, Çin egemenliğinden kurtulmak için Türkistanlıların atılğan darbeleriydi. Fakat, 1931 yılının başlangıcında milletin manevî durumu kötümserdi. Bu hususta millî ihtilâle iştirak edenlerden ve ihtilâlden önce burada müderrislik yapan, yetkili bir zat olan Hotenli, *Muhammed Emin Buğra* şunu bildirmektedir: «*Siyasetten habirim yoktu. Çünkü bu hususta bana bir şey öğretilmemişti. Yaşadığım çevrede, milletin geleceği için çalışabilecek hiç bir kimse bulamadığım için, çok ümitsizdim. Kendimde dahi, bu hususta faydalı olabilecek bir kabiliyet ve şartın mevcut olduğunu göremiyordum. Nihayet, memleketimin büyük şehirlerini ziyaret etmek için 1931'de seyahate çıktım. Tanıdığım aydınlarla görüştim. Onların kalbi de kederliydi. Fakat; 'Pratik bir harekete girişmeye hazırım' diyen birisine rastladım. Bu zat, Gulca Kadısı Sabit Dámullah idi. Onunla birkaç gece uzun boylu konuştuk. Her ikimiz de, silâhlı bir ihtilâlden başka çarenin kalmadığında mutabık kaldık. Hareketimize Hoten'de başlamaya karar verdik*»⁵). Bu ifadeden, Hami'deki ayaklanma esnasında milliyetçiler çevresinin birbirleriyle henüz temas kuramadıkları açıkça anlaşılmaktadır. Huzursuzluğun Doğu Türkistan'ın bütün kısımlarını kaplamış olmasına ve halkın Hami ayaklanmasından haberi bulunmasına rağmen, Hami ayaklanması, 1932 yılının sonuna kadar sadece bu eyalete münhasır kaldı.

6 ocak 1933'de Turfan halkı *Maksud*, *Mahmud* ve *Mevsul*'ün yönetiminde Çinlilere karşı ayaklandı. Ayaklananlar 10 gün içinde Turfan'ı ve çevresini ele geçirdiler; 6 şubatta Kara Şehir, Koriu ve Uşak'ı kurtardılar. Çinliler, birliklerini Hami'den geri çekerek bunları, Turfan'a karşı kullandılar. Mücahidler Turfan'dan atıldılar. Kara Şehir'e geri çekilerek 15 mart 1933'de Albay *Timur* (daha sonraları general) ve *Ma Cin - sas* (Dungan)'ın komutasında Kuça ve Aksu şehirlerine saldırdılar. Hami ayaklanma önderi *Hoca Niyaz Hacı* ve Dungan önderi *Ma Sing - jin* ile de temas kurdular. Hami ayaklanmasından,

(4) Buğra, Doğu Türkistan, s. 29.

(5) Buğra, Doğu Türkistan, s. 29.

Hoten halkı da cesaret aldı. 1932'nin başında *Muhammed Emin Buğra*, kardeşleri *Abdullah* ve *Nur Ahmet* hem de arkadaşları ile Hoten'de, gizli bir *Millî İhtilâl Komitesi* kurdular. Fakat, 1933 yılına kadar, halkı ayaklanmaya hazırlamayı başaramadılar. Hindistan'dan gelmekte olan Gulca Kadısı *Sabit Dâmullah*, 1933'ün başında Hoten'e vasil oldu. Bu zat, siyasî tecrübe edinmek amacı ile, 1931'den 1932'ye kadar Sovyetler Birliği'nde, Türkiye'de, Mısır'da ve diğer memleketlerde bulunmuştu. Bu akıllı, siyasî kültürü olan ve dinî bakımdan halkın sevgisini kazanmış bulunan zatın Hoten'de görünmesi, kurtuluş savaşına yeni bir hız kazandırdı. 20 şubat 1933'de *Millî İhtilâl Komitesi*'nin üyeleri, ayaklanmayı zafere götürecek geçici bir hükûmetin kurulmasına karar verdiler. Karakaş Kadısı *Muhammed Niyaz Âlam*, devlet reisi oldu. *Sabit Dâmullah*, başbakan ve *Mehmet Emin Buğra*, kumandan olarak tayin edildi. Kurtuluş savaşçıları 22 şubat 1933'de Karakaş'ı fethettiler ve 28 şubatta Hoten'e saldırdılar, şehrin eski yakasını ele geçirdiler. 22 mart 1933'de Hoten'in Yenişehir kısmını da ele geçirmeye muvaffak oldular. Bundan sonra, ayaklananlar Yarkent'e saldırdılar ve 14 nisanda şehrin eski mahallesini ele geçirdiler. 13 haziranda general *Abdullah*'ın birlikleri şehrin bütününe ele geçirdiler. 20 mart 1933'de *Timur*'un idaresindeki ayaklananlar Kuça şehrini, 25 martta da Aksu'yu fethettiler. *Timur*'un birlikleri 25 nisanda Kaşgar'ı da fethettiler. Ayaklanma, Altay ve Tarbağatay eyaletlerinde de başladı. Dungan önderi *Ma Sing - jin* 7 haziran 1933'te birliklerini Altay'a gönderdi. Bunlar, *Hoca Niyaz Hacı*'nın askerleri olduklarını söylediler. Dungan birliği ile halk, Çinlileri şehirden defettiler. Tarbağatay ahalisi de aynı şeyi yaptı. Böylece, kurtuluş savaşı Sovyetler Birliği'nin güney-doğu sınırına erişmiş oldu. Dunganlar, bu bölgelerdeki hâkimiyet dizginlerini ellerine geçirmeye niyetlendiler. Altay ayaklanması yönetici kadrosu, buna razı olmadı ve kendilerine, *Şerif Han*'ı hükümdar olarak seçtiler. Bunun üzerine, *Şerif Han* idaresindeki Doğu Türkistan Kazak Türkleri ile Dunganlar arasında silâhlı bir çatışma oldu. Türklerin diğer gruplarının yaşadığı Sovyetler Birliği sınırındaki millî kurtuluş çabaları, Sovyetler Birliği'ni alarm durumuna geçirdi. Çin Genel Valisi de Urumçi'den ötürü, kendini emin hissetmiyordu. Çinliler ve Ruslar, Doğu Türkistan millî hareketine karşı mücadelede birleştiler. Ruslar Çinlilere silâh sevkettiler. Genel Vali *Çin Su - jin*'in birlikleri, Tarbağatay'a doğru yürüdü ve ayaklanmalara karşı kıyasıya sürdürülen 3 günlük çarpışmalardan sonra 16 ağustos 1933'de Tarbağatay Bölgesi'ni tekrar zaptetti. Bu olay ile İli, Tarbağatay ve Urumçi şehri Çinlilerin eline geçmiş oldu. Hami (=Kumul), Altay, Kara Şehir, Aksu, Kaşgar, Yarkent ve Hoten'de millî güçler

hâkimdi. Doğu Türkistan'ın bu bölgelerinde millî hâkimiyetin yeniden teessüsüne kadar, muazzam bir insan kaybı ve hasım güçler arasında amansız savaşlar olageldi. Çinlilerin Doğu Türkistan'daki hâkimiyetlerinden gönüllü olarak vazgeçemedikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden, millî güçler, Çinlilerin kullandığı zora karşı, zor kullanmaya mecbur oldular.

2. Doğu Türkistan'ın Türk İslâm Cumhuriyeti

Millî güçler, Çinlilerin elinden birçok mintakayı kurtardıktan sonra, buralarını mahallî esasa göre idare ediyorlardı. Bu mintakalardan bazılarının hükûmetleri dahi yoktu. Öyle ki, millî güçler içindeki çekişmeler yüzünden Kaşgar Hükûmeti, 16 nisandan 28 ağustos 1933'e kadar dört defa değişti. General *Timur*'un hükûmeti, general *Ma* tarafından; bununki, general *Osman* tarafından ve onunki de *Sabit Dâmullah* tarafından devrildi. *Sabit Dâmullah*, mahallî millî hükûmetleri bir «Doğu Türkistan Türk İslâm Cumhuriyeti» halinde birleştirmeye çalıştı ve bunda muvaffak oldu. 12 kasım 1933'te de «Şarkî Türkistan Cumhuriyeti» ilân edildi ve Millî Meclis'in kararı ile «Doğu Türkistan Hükûmeti» kuruldu. *Hoca Niyaz Hacı* devlet başkanı ve başkumandan, *Abdül-Bakî Sabit Dâmullah* başbakan oldular. Bunlardan başka, hükûmetin 13 üyesi daha vardı⁶⁾. Millî Meclis'in reisi ve sekreteri; hükûmetin tedbirleri hakkında bürokratik olmayan kısa bir yoldan malumat sahibi olmak ve hükûmetin tasarılarını Millî Meclis'te görüşerek karara bağlamak için, «gözlemci» sıfatı ile kabine üyeliğine dahildiler. Millî Meclis siyasi partilerden değil, *İstiklâl Cemiyeti* üyelerinden meydana gelmişti⁷⁾. Hükûmet içinde partilerin menfaatleri yerine mahallî menfaatlerin mümessilliği göze çarpiyordu. Cumhuriyet Hükûmeti, her şeyden önce, varlığını korumaya çalışıyordu. Çünkü üç cephede savaşı sürdürmeye mecburdu: 1. cephede Çinlilerle, 2. cephede Müslüman (Çin asıllı) Dunganlarla, 3. cephede de Ruslarla savaşmak gerekiyordu. Çinliler ve Ruslar Cumhuriyetin varlığına bir

(6) Diğer kabine üyeleri şunlardı: *Mohammed Kasım Hacı* = dışişleri bakanı; *Zarif Kari* = adalet bakanı; *Yunus Beg Saldzâde* = içişleri bakanı; *Abdullah İsan Hoca Hâni* = sağlık bakanı; *Sultan Beg Bahtiyâr Beg* = savunma bakanı; *Abdül-Kerim Han Mahdum* = eğitim bakanı; *Ali Ahun Bay* = maliye bakanı; *Satık Beg İnsanü'd-din Zâde* = ticaret bakanı; *Nur Ahmed* = Hoten Emiri (bakan yetkilerini halz), *Abdullah Damullah* = ulaşım bakanı; *Tahir Beg* = Millet Meclisi başkanı; *Sufi Zâde* = Millet Meclisi sekreteri. Ksl. Hayit, *Ost - Turkestan*, s. 341.

(7) Yazılı veya başka kaynakların eksik oluşu nedeniyle parlamentonun (Millet Meclisi'nin) üye adedini tesbit etmek imkânını bulamadım.

son vermeye çalışırken; Dunganların önderi *Ma Sing - jin* , Doğu Türkistan'da kendi askerî hegemonyasını sağlamaya uğraşıyordu. Bu önder, Doğu Türkistan'da, Türklerle birlikte haziran 1933'e kadar Çinlilere karşı başarılı olarak savaştı. Gelecekteki işbirliğinin esaslarını görüşmek için, *Ma* ve *Hoca Niyaz Hacı* 16 haziran 1933'de Hami yakınında Muri köyünde buluştular. *Ma*, askerî yetkilerin kendisinde kalmasını, sivil konulara *Hoca Niyaz Hacı*'nın bakmasını talep ediyordu. *Hoca Niyaz Hacı*, bu talebi reddetti. Bunun üzerine *Ma*'nın askerleri, *Hoca Niyaz Hacı*'nın askerlerini silâhtan tecrit etmeye teşebbüs ettiler. *Ma*, *Hoca*'nın kuvvetlerini parçalamak suretiyle kendi hâkimiyetini temin etmek düşüncesinde bulunuyordu. Bu şartlar altında, iki lider arasında açık bir düşmanlık kaçınılmaz oldu. Bu meselede, her iki komutanın İslâm'a mensup olmalarının hiç bir tesiri olmadı. Şahsî ikbal arzuları, düşmanlığa yol açıyordu. Her ikisi de, birbirlerine karşı savaştı. İkisine karşı savaşmakta olan Çinliler, bu parçalanma olayını memnuniyetle karşıladılar. Bu durum Çin Genel Valisi *Şeng'e* (12 haziran 1933'den itibaren bu mevkii işgal ediyordu) gayet uygun bir fırsat teşkil etti. 9 haziran 1933'de *Şeng* ile *Hoca Niyaz* arasında bir barış antlaşması tahakkuk etti. Bu antlaşmaya göre *Hoca Niyaz*, Genel Vali Vekili olacak ve Tien - Şan sıradağları havzasını idare edecekti. General *Mahmud*, askerî yönetimi üzerine aldı. Urumçi şehri, bundan sonra da Doğu Türkistan'ın başkenti olarak kaldı. General *Ma* kuvvetlerine, Urumçi'den başlanarak vurulacak darbe, Genel Vali'nin vazifesi idi. Bu antlaşma, Doğu Türkistan güçlerini ve *Ma*'yı gazaplandırdı. *Ma*, *Hoca Niyaz*'ın kuvvetlerine karşı mücadeleyi artırdı. *Hoca Niyaz*, hemşehrilerinin yardımına sığındı. *Hoca*'yı Çinlilerden ayırmak için, Hoten ve Kaşgar mahallî millî hükûmetleri, kendisine devlet başkanlığı verileceğini, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni ilân etmesini teklif ettiler. *Hoca N. Hacı*, bu teklifi, *Ma*'ya karşı askerî bir yenilgiye uğramış olduğundan ve millî güçlerin baskısından ötürü, kabul etti. *Hoca Niyaz*, 10 eylül 1933'de Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni ilân etti ve böylece Çin Genel Valisi'nden ayrılmış oldu. Bu cumhuriyet, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığının ilân edildiği 12 kasım 1933 yılına kadar şekli olarak devam etti. Doğu Türkistan Millî Hükûmeti, *Hoca Niyaz* ile *Ma* arasındaki eski düşmanlığı, *Hoca* ile birlikte devralmak zorundaydı. *Ma*, Doğu Türkistan'ın bizzat hâkimi olmak için Çin Genel Valisi'ne ve Türkistan Hükûmeti'ne karşı mücadelesine devam etti. *Hoca*'nın kuvvetlerini yerinden attıktan sonra, eylül 1933'de Urumçi'ye saldırdı. Ruslar, kendi hükûmranlık bölgesindeki Mançur askerlerinden 12.000 kişiyi Çin Genel Valisi'nin yardımına gönderdi. Kaybettiği Urumçi savaşından sonra *Ma*, Turfan'a çekilmeğe mecbur oldu. Onun 11 şubat 1934'te Urumçi'ye yapmış olduğu ikinci saldırısı

da başarısız kaldı. Çünkü Genel Vali *Ma*'ya karşı, Rus pilotları tarafından idare edilen askerî uçaklar kullanmıştı. 1934'ün ortalarında *Ma* esir düştü ve 16 temmuz 1934'de, Çinliler onu Ergaştam'da Ruslara teslim ettiler. Doğu Türkistan'da millî mücadele'ye karşı verilen savaşta, Merkezi Çin Hükûmeti'nin müessir bir yardım yapmaması, bunun yerine Çin hâkimiyetinin kurtarıcısı olarak Doğu Türkistan'da Rusların başgöstermeleri, hayli ilginçtir. *Hoca Niyaz* 1934 yılının sonunda Dunganlara karşı Aksu'nun Karayulğun köyündeki savaşta yenildi. 3 aralık 1934'te *Hoca Niyaz Hacı*'nın askerî kuvvetlerinden kalan kısmı Kaşgar'a vasil oldu. Burada kısa bir ikametten sonra, Yeni Hisar'a çekilince, *Ma - Dorhi - Sa* kumandasındaki Dunganlar Kaşgar'a girdiler ve aralık ayı ortasında (1934'te) şehri işgal ettiler. *Sabit Dâmullah* idaresindeki Doğu Türkistan Hükûmeti, Yeni Hisar'a kaçmak zorunda kaldı. Dunganlar, Kaşgar'da, 7.000 kişiyi öldürdükleri bir katliam gecesi tertip ettiler⁸⁾.

Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükûmeti, bir yandan kurtarılmış olan bölgeleri çarpışmalarla korumaya çalışırken, diğer yandan da cumhuriyetin yapısını bir anayasa ile takviye etmeğe uğraşıyordu. «*İstiklâl Cemiyeti*», daha 3 aralık 1933'de bir anayasa tasarısı neşretmişti. 30 maddeden ibaret olan bu tasarının şu bölümleri önemliydi:

Anayasa'nın Prensipleri

- § 1. Doğu Türkistan Cumhuriyeti, şariat esasına dayanarak bizim için saadet ve şeref ifade eden Kur'ân'ın talimatlarına göre idare edilir.
- § 2. Doğu Türkistan Devleti, «cumhuriyet» esasına dayalı olup, milletin refahı ve huzuru için çalışır. Devlet, milleti, dışarıdan gelen tecavüzlerden korumak ile görevlidir ve milletin dinî, millî, kültürel ve iktisadî meselelerini idare eder. Milletin iradesini yerine getirmek ve devlet istiklâlini garanti altına almak için Nanking'deki (Çin Cumhuriyeti merkezi — müellif) hükûmete ve bağımsızlığın korunması hususunda tedbirler alması için, Cemiyeti Akvam'a müracaatta bulunur.

Merkezî İdare

- § 3. Devlet idaresinin başında, şariat üzere hükmeden Devlet Başkanı (Emirü'l-mü'minin) bulunur.
- § 4. Devlet, halka, istişareye ve parlamentoya dayalı olarak kurulur. Milletin irade ve arzusu onun halk temsilcileri ile ifade edilir.

(8) Buğra, *Doğu Türkistan*, s. 43.

Bakanlar Kurulu

§ 5 a. Devleti idare etmek için mü'minlerin reisi (Emirü'l-mü'minîn) başkanlığında, başkentte bir *Bakanlar Kurulu* teşkil edilir. Bunun başında «başbakan» bulunur. Bakanlar kuruluna 9 bakan dahildir: Din ve adalet; savunma; maliye; dışişleri; içişleri; ticaret ve ziraat; endüstri; eğitim; vakıflar ve sağlık bakanlıkları. Bu 9 bakan iki gruba taksim edilir: Birinci grup savunma ve iktisadiyattan ibarettir. Bu gruba savunma, dışişleri, maliye, ticaret ve ziraat, endüstri bakanlıkları dahildir. Bu gruba bakanlar kurulunun birinci başkan yardımcısı riyaset eder. İkinci grup; içişleri, din ve adalet, eğitim, vakıflar ve sağlık bakanlıkları gibi idarî ve kültürel bakanlıklardan ibarettir. Bu gruba bakanlar kurulunun ikinci başkan yardımcısı riyaset eder.

Devlet Başkanı'nın Görevleri

- § 6 b. Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin devlet başkanı, hükûmeti idare eder ve hükûmetin büyük atası sayılır. O, devlet reisi ve başkumandan sıfatıyla, dinin, milletin ve vatanın saadeti, düzeni ve müstakbel gelişimi için hizmet eder.
- c. Devlet Başkanı, Millet Meclisi tarafından 4 yıl için seçilir. Fakat, İslâm'ın, vatanın ve milletin kurtuluşunu sağlamak için kahramanca savaşıp bağımsızlığı temin eden halihazırdaki devlet başkanımız *Hoca Niyaz Hacim*⁹⁾, ömür boyu kaydıyla devlet başkanımızdır ve onun bu hususiyetini bütün millet ve askerler tasdik ederler.
- d. Devlet başkanı, başbakanı tayin eder ve devlet idaresinin Bakanlar Kurulu'nu onaylar.
- İzah : Devlet başkanı, Millet Meclisi toplanınca başbakanı ve bakanları, bu meclis tarafından onaylanmaları için tavsiye eder.
- e. Bakanlar Kurulu'nun kararlarını devlet başkanı onaylar. Bunları reddettiği vakit, yeniden gözden geçirilmesi kaydıyla Bakanlar Kurulu'na teklifte bulunur. Devlet başkanı ve başbakan veya bakanlar kurulu arasında bir uyumsuzluk belirlediği takdirde, başbakan istifa eder. Bunun üzerine devlet başkanı yeni bir bakanlar kurulu tertip eder.

(9) «Hacim» sözü hacca gidip gelmiş olanlara bir nezaket hitabı olarak kullanılmıştır. *Hoca Niyaz*'ın dışında Doğu Türkistan'da kimseye «Hacim» diye hitap edilmemiştir.

- f. Doğu Türkistan'a gönderilen yabancı sefirler, misyon ve delegasyonlar, dışişleri bakanının iştiraki ile devlet başkanı tarafından kabul edilirler.
- h. Devlet başkanı, umum askerlerin başkumandani sıfatıyla, Doğu Türkistan Ordusuna, başbakan ve savunma bakanı vasıtasıyla emir verecektir.
- i. Devlet başkanı, Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti istişare ve müzakere esası üzerine kurulu olduğundan, Bakanlar Kurulu'nun kararlarının kabulü veya reddi hususunda karar vermede çoğunluğun reyine başvurur.

Başbakan'ın Görevleri

§ 7. Başbakan, bütün bakanların reisidir. Bundan ötürü, her bakanın meseleleri ile meşgul olma yetkisi vardır. O, aynı zamanda Bakanlar Kurulu'nun başkanıdır. Başbakan, haftada bir, olağanüstü hallerde daha sık olmak üzere, Bakanlar Kurulu toplantısını yapar. Bu toplantılarda hükûmetin almış olduğu bütün tedbirler görüşülür ve bunlar hakkında karara varılır. Bu kararlar «Bakanlar Kurulu Kararları» adı ile daha sonra Millet Meclisi'ne sunulur. Kararlar çoğunluk tarafından kabul edilirse, «kanun» halini alırlar. Millet Meclisi toplanmıyorsa, kararlar padişaha¹⁰⁾ sunulur. Bakanlar Kurulu kararları, padişah veya hükümdar tarafından onaylanıyorsa, yine «kanun» halini alırlar. Bakanlar Kurulu'nun kararları, «nizamnameler» olarak dahi nitelenirler.

Millî İdare Şubesi

§ 8. Devletin, İslâm'ın ana prensipleri üzerine kurulmuş olması nedeniyle bir Din ve Adalet Bakanlığı kurulur. Adalet bakanı Şeyhü'l-İslâmı hükmündedir. Adalet bakanlığı nezdinde, başında bir müftü'nür: bulunduğu fetvalar şubesi (babü'l-feteva) adı ile bir din şubesi kurulur. Adalet bakanlığı, kaza ve hükûmet arasında irtibat organı olarak işler. Mintaka müftüleri seçilmezler. Adalet bakanı (aynı zamanda Şeyhü'l-İslâm) ve baş hâkim (Kadılar başlığı) mahkemelerin başkanlarını tayin ederler. Hâkimler, yalnız adalet bakanı tarafından tayin edilirler. Adalet bakanı, müfettişleri vasıtasıyla hâkimlerin adaleti ile ilgilenmelidir. Kanunların şariat'a uygunluğunu kontrol için adalet

(10) Burada «Devlet Başkanı» ile «Krai» kavramlarından, birini diğeriyle karıştırmaya söz konusudur. Şimdiye kadar bir «Devlet Başkanı»ndan söz edilmekteydi.

bakanı yetkilidir. Adalet bakanının görevlerinden biri de, hapishanelerin temizliği, medenî şartlara uygun inşaatı ve nezaretinden ibarettir.

Savunma Bakanı'nın Görevleri

§ 9. Savunma Bakanlığı'nın birinci görevi, memleketi yabancı düşmandan koruyabilecek durumda olan bir ordunun teşekkül ettirilmesidir. Bunun için, önce bir askerî okul kurulacaktır. Bu okul, dışardan getirilen yabancı uzmanlar tarafından açılacaktır. Bakanlık, ordu için gerekli fabrika tesislerini inşa edecektir. Yabancı devletlerin askerî hazırlıklarını ve amaçlarını öğrenmek için, askerî gözlemciler tayin edecektir. Doğu Türkistan için en önemli görev, dışardan askerî bir heyetin getirilmesidir. Bu silâh heyeti piyade, süvari, topçu, uçak ve tank uzmanı öğretmenlerden ibaret olmalıdır. Bundan başka kimyasal maddeler ve savunma için uzmanlar celbedilir ve savunma silâhları tedarik edilir¹¹).

Çin Hükûmeti, Doğu Türkistan'ın hükûmet kuvvetlerine karşı savaşta şubat 1934'te, Urumçi'de, fevkalâde yetkilerle tesirli olabilecek içişleri bakanı idaresinde bir olağanüstü komisyon kurdu. Bu komisyon, Doğu Türkistan'ın milli çabalarına son vermek için daha şiddetli askerî operasyonlar ve ayaklanma liderleriyle müzakereler yapılmasını öngörüyordu. Bu sebepten, Merkezî Çin Hükûmeti, Doğu Türkistan Genel Valisi'ne, icraatında tam bir serbesti verdi. Çin Genel Valisi Çin, daha 1933'den beri Sovyetler Birliği Hükûmeti ile işbirliği yapmıştı. Genel Vali'nin temsilcisi Çin - Çi - San (dışişleri meseleleri şubesi başkanı) ile Sovyet Hükûmeti temsilcisi Slavutskiy arasında 1 ekim 1931'de imzalanmış olan ticarî antlaşma ile Sovyetler, Doğu Türkistan'ın bütün önemli şehirlerinde ticaret büroları açmak ve ticarî serbestiye sahip olmak hakkını elde etmişlerdi. Buna mukabil Ruslar, Genel Vali'yi askerî bakımdan himaye etmek teminatını vermişlerdi. Sovyet Rusları, askerî desteklerini 1933 yılına kadar geciktirdiler. Bundan sonra daha faal oldular. 1933 yılında Sovyetler Birliği'nde bulunan 10.000 Mançur askerini Çin'in emrine verdiler. Bundan başka, Çin üniforması içinde

(11) 10 - 16 maddeleri; dışişleri, içişleri, vakıflar, maliye, ticaret, ziraat, eğitim ve sağlık bakanlıklarının görev ve yükümlülüklerini tarif etmektedir. 17 - 19 maddeleri; bölgelerin, kazaların, şehir ve köy belediyelerinin idari yapısını tarif etmektedir. Madde 30, bütün devlet mevkilerinde yenileme yetkisine sahip olan hükûmetin kontrol memurlarının mevkîinden ve görevlerinden bahseder. Anayasa tasarıısının tam metni için bak. YT. 1934, sayı 53, s. 31 - 36; sayı 54, s. 32 - 35; sayı 55, s. 29 - 32.

savaşması kaydıyla 7.000 Sovyet askeri gönderdiler. Ruslar; 20 uçak, 11 zırhlı araba, 30 tank ve 500 kamyon gönderdiler. Bir Sovyet Alayı yedek olarak Vali'nin emrine verildi¹²). Çin Genel Valisi'nin ve Sovyet Rusların bu icraatından Çin Hükûmeti'nin haberi olmadığı söylenir. Genel Vali Çin, Ruslara karşı mutlak sadakat göstermiyordu. Bu şartlar altında iktidar, Ruslara sadık bir şahsa verilmeliydi. Bu şahıs general Şeng - Şi - tsai idi. Bu şahıs Sovyetler Birliği K.P. üyesi olup, Çin K.P. üyesi değildi. Şeng - Şi - tsai, Doğu Türkistan'da üslenmiş Sovyet birliklerinin yardımı ile sabık Genel Vali Çin'i 13 nisan 1933'de devirdi ve kendisini Genel Vali ilân etti. Çin Hükûmeti, bu şahsın da görevini onayladı. Ruslar onun sayesinde kendilerini Doğu Türkistan'da emin bir ev sahibi olarak hissediyorlardı¹³). Fakat Şeng, Sovyetler Birliği'nden, hiç bir askeri yardım isteğinde bulunmadı. Sovyet Rusları ise, Doğu Türkistan'da nüfuzlarını yoğunlaştırmak için buraya asker göndermek isteğinde idiler. 1933 yılının sonlarında İli mıntakası Çin birlikleri komutanı Çang - Pei - Yuan, Şeng'e karşı ayaklandı. Şeng, 3 taraftan (Doğu Türkistanlılar, Dunganlar ve Çang) tehdit ediliyordu. O, Sovyet Rusları, acele yardıma çağırdı. Sovyet Rus danışmanı, general Pagodin, askeri yardımı organize etti. 1934 yılında Urumçi'ye, 7.000 Sovyet askeri daha geldi. Sovyet silâhlı kuvvetleri Çang'ın isyanını bastırdılar ve aynı zamanda Doğu Türkistan'ın İli bölgesini işgal ettiler. 1934'ün başlarında «Altay gönüllüleri» adında 3.000 kişiye yakın bir zırhlı birlik dahi Altay mıntakasına geldi. «Politbüro (Sovyetler Birliği K.P. Merkez Komitesi'nin siyasî bürosu — müellifi), G.P.U. birliklerinden 2 alayın Kızılordu hava kuvvetleri birlikleri ile beraber yolları kontrol etmelerine ve Doğu Türkistan'daki ayaklanmayı bastırmalarına dair talimat verdi»¹⁴). Kızılordu birlikleri Genel Vali Çin'in 1931'de tanzim ettirmiş olduğu albay Pappengut idaresindeki Rus mültecî askeri birliği (1.800 kişi) ile işbirliği yaptı.

Böylece Doğu Türkistan, hasım güçlerin acıklı bir savaş meydanı haline geldi. Bundan böyle Doğu Türkistan Millî Hükûmeti Çinlilere, Dunganlara ve Ruslara karşı savaşmak mecburiyetinde kaldı. Bu durumda millî silâhlı kuvvetlerin vaziyeti, açıkça ümitsizdi. Dünya basınında, Japonya ve İngiltere'nin Türkistan'daki ayaklanmayı destekledikleri şeklinde manşetler atılıyordu. Bu husus, Sovyet propagandasının bir sonucuydu. Japonya ve İngiltere bu memleketteki gelişmeleri

(12) Haylt, Ost . Turkestan, s. 340.

(13) Şeng'in Doğu Türkistan'da Sovyet politikası için arzettiği önem hakkında bak. Li Chang, Modellfall Sinkiang, «Ost - Probleme», 6. yıl, 1954, sayı 20, s. 799 - 807.

(14) Whiting and Sheng, Sinkiang, s. 26. .

öğreniyor, fakat, aktif bir Doğu Türkistan politikası takip etmiyorlardı. Japonya takriben 1931'den beri bir İslâm politikası takip etmeye teşebbüs etti, fakat bu yönde müşahhas bir adım atmadı. Sovyetler de, Japon Hükûmeti'nin *Abdülkerim* isminde bir Osmanlı Turk prensini Doğu Türkistan kralı olarak tayin ettikleri şayiasını yaydılar. Japon dışişleri bakanlığı 1934'ün başlarında bu şayiaların yalan olduğunu i-lân etti. Bundan başka, Japouların, bir «Bağımsız Doğu Türkistan Devleti» kurmayı, dış siyasetlerinin bir amacı olarak telâkki ettikleri görüşü dahi mevcuttu¹⁵). Diğer taraftan ise, Japonlar 1934'den beri Doğu Türkistan'daki ajanları ile Sovyet Ruslara karşı faaliyet gösteriyorlardı¹⁶). Sovyet Rusların Doğu Türkistan'a müdahalesi ve bu müdahaleye Çin Hükûmeti'nin gözyummaları zamanında Japonya ve İngiltere'nin de bu inemlekette görünmeleri ve kurtuluş mücadelesini desteklemeleri ahlâken normal sayılabilir. Asya'daki mevkileri için endişe eden hükûmetler, Doğu Türkistan'ın millî meseleleri karşısında pasif kaldılar. Buna karşılık, politikalarının prensibinin sözde halkların kurtuluşu olduğunu propaganda eden Sovyet Ruslar, millî istiklâle karşı mücadelelerinde daha gayretli oldular. Bu memlekette, nüfuzlarını takviye etmek ve Doğu Türkistan'daki millî hareketin kendi hükümlanlık sahalarına, bilhassa Batı Türkistan'a kadar yayılmasını önlemek için, Çin Hükûmeti'nin güçlü müttefiki oldular.

Doğu Türkistan Millî Hükûmeti, millî bağımsızlığı var gücüyle korumaya çalışırken, devlet başkanı *Hoca Niyaz Hacı*, Sovyet Rusların oyununun kurbanı oldu. Bu zat iyi bir vatanperver ve fevkalâde bir kumandandı; fakat, eğitimden yeksun ve kendi itibarına düşküncü. 1933 yılında *Hoca Niyaz*, Taşkent'e bir heyet gönderdi. Bu heyet Sovyet Hükûmeti ile silâh alımı için görüştü. Sovyetler 1.200 tüfek gönderdi ve 10.000 kadar makineli tüfek göndereceklerine dair söz verdiler. Buna mukabil ön ödeme olarak 50 kğ. altın aldılar. Ruslar, daha 1932'nin başlarında Moğolistanlı *Cansin Dorğa* idaresinde *Hoca Niyaz*'a bir heyet gönderdiler ve Doğu Türkistan'ın Dış Moğolistan gibi bağımsız bir devlet olabilmesi için, Sovyetler Birliği'nin yardım etmeye hazır olduğunu bildirdiler. Fakat, *Hoca Niyaz*, Sovyetler ile işbirliği hususunda bir antlaşma yapmağa razı olmadı. Heyet, başarı elde edemedi geri döndü.

Sovyetler, 1934 şubat ortalarında mutemet adamları vasıtasıyla *Hoca Niyaz*'ı, onunla «müzakerelerde bulunmak» için, Ergaştam'a da-

(15) 4 nisan 1934 tarihli «Le Temps»a dayanarak, YT. 1934, sayı 53, s. 38'de; Otte, *Mohammedanerbewegung*, s. 82, dipnot 2'yi zikreder.

(16) Lattimore, *Pivot of Asia*, s. 212. Doğu Türkistan'daki Japon ajanlarından bazılarının isimleri, «Berichten des Asienarbeitskreises»de açıklanmıştır; Wien - Peking, 1939, sayı 1. Ksl. Lattimore, s. 209.

vet 'ettiler. *Hoca*, Bakanlar Kurulu'na haber vermeksizin bu Sovyet bölgesine gitti. Ergaştam'daki müzakere çok kısa sürdü. Sovyet temsilcileri, *Hoca*'nın önüne derhal imzalaması için, bir antlaşma metni koydular. Sovyet heyetinden *Nikaşov*, ısrarla şöyle dedi: «*Taleplerimizi kabul ediyor musunuz? Siz antlaşmayı imzalamıyorsanız bile kısa zamanda Doğu Türkistan'da olacağız. Hükûmet, yıllardan beri Doğu Türkistan için milyonlarca ruble harcamaktadır. Biz Doğu Türkistan'da bir nizam kurmak ve bunu korumak istiyoruz*»⁽¹⁷⁾. *Hoca Niyaz* antlaşmayı imzaladı. 25 şubat 1934'de, Sovyetler Birliği ile bir antlaşma imzaladığını, başbakan *Sabit Dâmullah*'a bildirdi. 2 mart 1934'de, kabine, 11 bakanın ve kumandanların iştirakiyle, *Sabit Dâmullah* başkanlığında toplandı. Bu oturumun gündemi: *Hoca Niyaz Hacı'nın Sovyetler Birliği'ne giderek Ergaştam'da Sovyet Hükûmeti ile bir anlaşma yaptığına dair Sabit Abdü'l-Bakî'nin bildirisi idi*. Kabine oturumunun protokol metni şöyle idi: *Sabit Abdü'l-Bakî* tarafından *Hoca Niyaz Hacı'nın* Başbakan ve dolayısıyla Bakanlar Kurulu'na göndermiş olduğu 25 şubat tarihli (No. 308) mektubunu izahlandırışından anlaşılmaktadır ki, *Hoca Niyaz Hacı*, Sovyetler Birliği ile şu antlaşmayı yapmıştır:

- 1 — *Hoca Niyaz Hacı*, bundan böyle Nanking Hükûmeti ile ilişkilerini kesecek ve Doğu Türkistan'ı Rusya himayesinde, dahilî bağımsızlığı olan bir ülke olarak ilân edecektir;
- 2 — Doğu Türkistan'ın bağımsızlığına son verecek, İslâm Cumhuriyeti Hükûmeti'ni feshedecek ve bunu (hükûmet üyelerini) Urumçi'deki *Şeng* Hükûmeti'ne teslim edecektir;
- 3 — Devlet başkanı görevinden çekildikten sonra *Hoca Niyaz Hacı* hayat boyu kaydı ile Doğu Türkistan'ın sivil valisi olarak tayin edilecektir;
- 4 — Doğu Türkistan topraklarındaki millî silâhlı kuvvetlerin *Şen*'in emrine tabî olmaları için, *Hacı*, kat'î tedbirler alacaktır;
- 5 — *Hoca Niyaz Hacı*, Dunganların, Hotenlilerin, Özbeklerin, Kırgızların ve Kazakların millî ordularını silâhtan tecrit etmek ve Doğu Türkistan'da nizamı tesis etmek için Mançur, Çin ve Rus askerlerine yardımda bulunmak ve Urumçi'den altı şehire hareket etmek için, Kumullulardan (Hami) ve Turfanlılardan meydana gelen *Mahmud Sicang*'ın emrindeki askerlerini *Şeng*'in emrine verecektir;
- 6 — Mançur askerlerini Sovyetler Birliği'nden Doğu Türkistan'a geri sevk etmek için, Vali *Şeng* ile Sovyetler Birliği Hükûmeti arasındaki antlaşma yürürlükte kalmaktadır;

(17) Jarçek (=Hayit), *Şarki Türkistan ve Rusya*, MT. 1950, sayı 68, s. 26.

- 7 — Cumhuriyetin hizmetinde bulunan yabancı askerî danışmanlar derhal azledilecekler ve Doğu Türkistan'dan çıkarılacaklardır;
- 8 — Sovyet Hükûmeti, Doğu Türkistan'ın kalkınmasına ve gelişmesine yardım edecektir;
- 9 — Sovyet Hükûmeti, Doğu Türkistan'ı İç - Çin'den (Nanking), Mançurya'dan veya diğer kuvvetlerden ve muhtemel tehlikelerden koruyacağını taahhüt eder;
- 10 — Nizam teessüs eder etmez derhal nizami ve modern bir ordu kurulacaktır. Bu amaç için Sovyet Hükûmeti (S.S.C.B.) bir askerî heyet gönderecek ve emre âmade subaylar tahsis edecektir;
- 11 — Urumçi'deki hükûmet ile (Şeng'in idaresindeki Genel Valilik idarî cihazı söz konusudur — müellif) Sovyetler Birliği arasında, siyasi ve iktisadi işbirliği konularında özel bir antlaşma aktedilecektir.

Bakanlar Kurulu'nun Kararı :

- 1 — Miletin yetkisini almadan, Sovyet Hükûmeti'nin daveti üzerine Ergaştam'a giderek bolşeviklerle milletin menfaatlerine aykırı, gayri kanunî bir antlaşma akdetmiş olan *Hoca Niyaz Hacı*'nın çalışma ve çabaları, Türkistan Türklerine bir hıyanet olarak addedilmelidir;
- 2 — *Hoca Niyaz* ile Sovyet Hükûmeti arasında aktedilen 12 maddelik antlaşma, gayri kanunî olarak ilân edilir;
- 3 — Uzun yıllardan sonra sayısız kurban karşılığında elde edilen Doğu Türkistan millî bağımsızlığını şimdi yok etmek için sarfedilen gayretler, Türkistan Türklerini yok etmekten başka bir anlam taşımamaktadır. Bu sebepten, Doğu Türkistan Türkleri millî bağımsızlığı korumak için gereken mücadeleye girişmeye hazırdır. *Hoca Niyaz Hacı*, hıyanetinden ötürü tel'in edilir.
- 4 — Doğu Türkistan Türkleri Sovyet hükûmranlığını kabul etmeye aslâ razı olmamıştır. Bu sebepten, milletin protestosu, Kaşgar'daki Rus Konsoloslugu vasıtasıyla Sovyetler Birliği Hükûmeti'ne bildirilmelidir;
- 5 — Doğu Türkistan'ın Sovyet askerleri tarafından işgali, milletlerarası kaidelere aykırıdır ve kızıl emperyalizmin Doğu Türkistan'a karşı tarihte eşî görülmemiş bir tecavüzüdür. Bunun için, Kızıl Bolşeviklerin gayri kanunî icraatlarını hükûmetlerine bildirmeleri, Kaşgar'daki bütün konsolosluklardan rica edilecektir;

- 6 — Sovyetler, *Hoca* ile aktettikleri mantıksız antlaşmadan faydalanarak Doğu Türkistan'ı işgal etmek tasavvurundadırlar. Bu sebepten dolayı dışişleri bakanlığı ve başkumandan, düşmanın saldırısına karşı savunma tedbirlerine başvurmalıdır;
- 7 — Hali hazırdaki vahim durum yüzünden, milletin bütün mensupları seferber edilmelidir;
- 8 — Kızıl Bolşevik Mançur Çinlilerin Rus topraklarından Çuguçak üzerinden Doğu Türkistan'a girmelerini durdurmak için, *Şerif Han*'a (Altay bölgesi hükümdarı — müellif) en kısa yoldan emir verilmelidir;
- 9 — 10 mart 1934'de Büyük Millet Meclisi toplantıya çağrılmalıdır;
- 10 — *Hoca Niyaz Hacı* ile Sovyet Hükûmeti arasındaki antlaşma üzerine Bakanlar Kurulu'nun bu kararı Büyük Millet Meclisi'ne sunulacaktır;
- 11 — Şayet *Hoca Niyaz Hacı* Bakanlar Kurulu'nun isteğine riayet etmez ve niyetinden vazgeçmezse, bu takdirde devlet başkanlığı ve başkumandanlık görevinden azledilmesi meselesi, Büyük Millet Meclisi'ne havale edilmelidir;
- 12 — Hakkımızı korumaları için, Nanking'e (Çin Hükûmeti — müellif), Japonya'ya ve Cemiyeti Akvam'a çağrıda bulunmalıdır.

İmzalar :

Başbakan : *Sabit Abdü'l-Bakî;*

Sekreter : *Sufî Zâde¹⁸⁾.*

Hoca Niyaz'a, bakanlar kurulu protokolünden bir nüsha verildi. Hükûmet, Yeni Hisar'da bulunuyordu. *Hoca*, Ruslar ve Çinlilerle birlikte hükûmete karşı köklü bir şekilde hareket etmeğe karar verdi. 16 nisan 1934'de hükûmet üyelerini tutuklattı ve hepsini Kansu'da Çin makamlarına teslim etti. Gerçekten de bir zamanki kurtuluş savaşı kahramanından bir «hain» meydana çıktı. Devlet başkanının bu keyfi hareketi, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin bir iç faciası demektir. Reiscumhur «öz evlâtlarını» öldürüyordu. *Hoca Niyaz Hacı*'nın bu nevi çılgınlığı, Türklerin tarihinde eşine rastlanmayan bir olay de-

(18) Şarkî Türkistan millî faciasına dair. Karar rakam 30. YT. 1935, sayı 71, s. 19 - 25'de (protokol fotokopileri ile). Savunma bakanı ve başkumandan vekili Sultan Beğ Bahtiyâr Beğ'in 3 mart 1934 tarihli *Hoca Niyaz*'a göndermiş olduğu bir mektup ad: geçen kaynağın 26 - 27. sayfalarında bulunur. Sultan Beğ'in yazdıkları arasında şu da vardı: «Ergaştam'dan yaverinizle göndermiş olduğunuz mektubunuzu okuyunca nerde ise kendimden geçtim, şaşakaldım. Aramızdan *Hoca Niyaz*'ın bu nevi teşebbüslerde bulunacağını kim düşünebilirdi, bu da hayret uyandırıcıdır».

ğildi. Herhangi bir şahsın, iktidar kademesinin en yüksek basamağına erişince, etrafındakileri kale almadan, her şey hakkında bizzat karar verebileceğini zannettiği sık sık görülen bir olaydı. Hükûmet üyelerinin hapsedilmelerinden sonra millî silâhlı kuvvetler, mücadelesine devam etti. Ne var ki, bunlar, Çinlilerin, Rusların, Dunganların ve general *Mahmud* idaresindeki *Hoca Niyaz Hacı*'nın birleşik taarruzuna dayanamadılar. Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükûmeti üyelerinden 3 bakan ve diğer birkaç önemli kişi, kaçmaya muvaffak oldular¹⁹). Başbakan *Sabit Abdü'l-Bakî* ve adalet bakanı *Zariş Karî* temmuz 1934'de Aksu'da, ticaret bakanı *Satıbaldı Han* da (doğ. 1908 - margilan, Batı Türkistan'da) Taşkurgan'da idam edildiler. Doğu Türkistan'ın bağımsızlığına karşı savaşta, sadece Ruslar tarafından 200.000'den fazla Müslüman öldürüldü²⁰). Millî siyasî kuvvetlerin ve ayaklananların yenilgisi esnasında ve ondan sonra kaç Türkistanlının Dunganlar ve Çinliler tarafından öldürüldüğü ise, meçhul kalmıştır. Millî bağımsızlık düşmanları, ağustos 1934'de zafere ulaştılar. *Hoca Niyaz Hacı* Urumçi Genel Vali Yardımcısı olarak tayin edildi. Fakat, o, general *Abdu Niyaz*'ın mayıs 1937'deki ayaklanmasına taraftar olduğundan hapsedildi ve nisan 1942'de bir gaz hücresinde öldürüldü²¹).

3. 1934 Yılından Sonra Çinliler, Ruslar ve Türkistanlılar Arasında Doğu Türkistan'ın Teşekkülü İçin Çekişmeler

Millî ayaklanmanın kırılmasından sonra Doğu Türkistan, komünist hareketin ve Türkistanlılardan öç almanın merkezi haline geldi.

(19) Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kaçınıp olan şahsiyetleri arasında: **Muhammed Kasım Hacı** = dışişleri bakanı. (Pakistan'da yaşamaktaydı); **Sultan Beğ Bahtiyâr Beğ** = savunma bakanı (1960 yılına kadar Taif / Suudi Arabistan'da yaşadı; Margilan / Batı Türkistanlıdır); **Abdullah İşan Hoca Hâni** = İstiklâl Cemiyeti başkanı ve sağlık bakanı (Taşkentlidir, Münevver Karî'nin dostu idi. Sovyetlere karşı savaştı. 1924 (?)'de Doğu Türkistan'a iltica etti, Himalaya dağından geçerken yolda öldü); **Kudretullah Han**, = kumandanlardan biridir, (Margilanlıdır, son olarak Amman'da yaşadı, 1960'da öldü).

(20) Vakar, *The Annexion*, s. 121.

(21) Doğu Türkistan'ın bağımsızlığına *Hoca Niyaz Hacı* ile birlikte ihanet etmiş olan general *Malunul*, Kaşgar'da Çinlilerin emrindeki Türk birliklerinin komutanı idi. Son zamanlarda komünist nüfuzuna karşı direnmeye teşebbüs etti. Kendisine yapılan başarısız bir suikasttan sonra, nisan 1937'de, Hindistan'a kaçtı. Bu birliğin milliyetçi subayları *Abdu Niyaz*'ı kendilerine kumandan olarak seçtiler. İşbu Türk askerî birliği 17 mayıs 1937'de Kaşgar'ı işgal etti. *Abdu Niyaz* buradan Yarkent'e saldırdı. Yarkent'te Çinlilere karşı savaşta, 15 ağustos 1937'de, şehit oldu.

Bundan böyle Şeng, «altı yol» veya «siyasetin altı ana prensibi» kabul edilen;

1. Emperyalizm ile mücadele,
2. Sovyetler Birliği ile ebedi dostluk,
3. Barışın korunması,
4. Bütün milletler için eşit haklar,
5. İrtikâp ile devamlı mücadele,

6. Yeni bir Sinkiang'ın meydana getirilmesi hakkında 1935'de Alma - Ata'da yayınlamış olduğu kendi komünist tezlerinin propagandasını yapabiliyordu. Onun, bu tarz gizlenmiş komünist tezleri *Mao Tse - tung* tarafından dahi 1942 yılında dostane bir surette te'yid edildi²²). Şeng, Türkistanlılara karşı uygulamış olduğu insafsız imha hareketlerinden ötürü de özellikle nam salmıştır. Kendi iktidarına karşı ne surette olursa olsun direnişe geçen herkesin öldürülmesini emretmişti. Şeng, başında bulunduğu iktidara karşı millî isyan dalgasının 4 yıl kadar yayılmış olmasına ancak sevinebilirdi. Ağustos 1937'de Rus ortakları ile birlikte büyük bir taarruza şahit oldu. Kurtuluş savaşının bir zamanki generali; Kaşgar'daki Türkistan birliklerinin komutanı *Mahmud, Hoca Niyaz Hacı* ile birlikte Çinlilerin safına geçerek ihanet ettikten sonra, komünist hareketin içyüzünü görünce ve bu hareketin niyetlerini hissedince, nisan 1937'de uçakla Hindistan'a geçti. *Mahmud*'un askerî birliğindeki milliyetçi ve vatansever hislere sahip subaylar, onun yerine *Abdu Niyaz*'ı getirdiler ve kendisine «general» ünvanını verdiler. *Abdu Niyaz*, 17 Mayıs 1937'de askerleri ile Kaşgar'ı aldı ve Kara Şehir'e doğru yürüdü. Çinlilere ve Ruslara karşı müşterek bir hareket yapmak için, Dungan generali *Ma - Ho - San* ile bir hareket anlaşması yaptı. Bu ayaklanmaya, Kansu çevresi ayaklanma önderlerinden olan *İlyas Han, Sultan Şerif Timî, Hüseyin Teyci* ve *Nur Ali* iltihak ettiler. Şeng, Ruslardan yardım istedi. Ruslar, Haziran 1937'de ayaklanmalara karşı Urumçi istikametinden motorize bir tümen, Kaşgar'dan da 12.000 askerden ibaret bir süvari tümeni gönderdiler. Bu birlikler ayrıca 30 uçak ve 50 Sovyet zırhlısı ile destekleniyordu. Bu muharebede 80.000'den fazla Türkistanlı şehit olmuştur²³). 1938 yılının sonunda, ayaklanmalar bastırıldı. Bir Sovyet vatandaşı olan Kaşgar emniyet müdürü *Mavlanov* sadece bir günde 6000 kişiyi kurşuna dizdirdi. Bundan baş-

(22) *Mao Tse - tung*, 4 şubat 1942'de Şeng'e hitaben şunları da yazmıştı: «Fotografınızı ve büyük bir cömertlik göstererek göndermiş olduğunuz kürk palto ile beraber 21 aralık 1941 tarihli mektubunuzu T'eng Tai - yuan ve Chou - Hsio - chou yoldaşlar bana getirdiler. Altı büyük politikarın, sizin vazgeçilmez liderliğiniz altında gerçekleşmesinden sonra, Sinkiang'ın durumu sağlamlaşmış oldu». Ksl. Whiting and Sheng, Sinkiang, s. 231.

(23) Karahoca, Doğu Türkistan, s. 16.

ka 300.000'den fazla Türkistanlı Doğu Türkistan'da hapsedildi ve 10.000'den fazla ailenin, malı-mülkü müsadere edildi.

Daha önce de belirtildiği gibi, Doğu Türkistan milli ayaklanmasını bastırmak için Çinliler tarafından celbedilen Sovyet birlikleri (askeri birlikler, danışmanlar, ticaret erbabı, casuslar ve propagandacılar), 1933'den 1943'e kadar Doğu Türkistan'da kaldılar. Bunlar, bu bölgedeki Çin hâkimiyetine faal bir surette katıldılar. *Çan Kay - şek* idaresindeki merkezî hükûmet, Sovyetlerin bu kuvvet yığınağından gerçi haberdardı fakat, buna karşı gelmesi herhalde imkânlarının dışında idi. Sovyetler buradan, Çin'deki komünist hareketi desteklemeye muvafak oldular. Batı Türkistan (Sovyetler Birliği) ve Doğu Türkistan (Çin) arasında dört karayolu (Andican - Ergaştam - Kaşgar 554 km; Pişpek - Kaşgar, 683 km; Pişpek - Alma-Ata - Gulca 854 km; Semipalatinsk - Çuğuçak 640 km) ile iki su yolu (Kara İrtiş ve İli) müşkülâtsiz bir seyrüsefer sağlıyordu. Bundan başka Sovyetler Urumçi Hava Meydanı'nı genişletmiş ve iyi işleyen bir telsiz muhaberesi kurmuşlardı. Böylece, Sovyetler Birliği'nden düzenli bir ikmal yolu sağlanmıştı. Vali *Şeng*, bizzat, komünist yönetiminin irtibat adamlarından biri idi. Çin Komünist Partisi'nin mümessilleri, *Çen Tan - tsu*, *Mao Tse - min* (*Mao Tse - tung*'un kardeşi) vb. Doğu Türkistan'da faaliyet gösteriyorlardı. Sovyetler, böylece, Doğu Türkistan'da, komünizmin Çin'e yayılması için büyük bir rol oynayan bir nevi «komünizm kalesi» kurdular.

Takriben 1938 / 39 yıllarında Doğu Türkistan okullarında Marksist ve Leninist teori, öğretim esası olarak kabul edildi. Öğrenciler Rusça ve Çince öğrenmeye mecbur tutuldular ve manevi eğitime dönük bütün millî eserler Sovyetler ve Çinliler tarafından müsadere edildi. 1938 yılında Ruslar, Urumçi çevresinde, Çin komünistlerinin nihai iktidar mücadelesinde öneimli bir rol oynayan, bir uçak fabrikası inşa ettiler.

Ruslar, Doğu Türkistan'da Urumçi ve Altay'dan olmak üzere iki istikametten müessir oluyorlardı. Urumçi, *Şeng*'in iktidarı ele geçirmesiyle, hemen komünist merkezi haline geldi. Altay ise, Sovyetlerin rahatça çalışmalarına daha fazla fırsat temin ediyordu. Yerli milliyetçiler, Altay'ı kendilerine bir çıkış noktası yapmak istiyorlardı. Bu maksatla daha 1936 yılında, *Yunus Hacı* önderliğinde bir «*Millî Müdafaa Cemiyeti*» (Uluttu Korğav Uyumu), kurdular. Bu örgüte *Kacen*, *Settar Han*, Urumçili *Ali Ekber*, *Yusuf Akurday*, *Ömer Salın*, *Nurteze*, Tarbagatay Sancağı'ndan *Mirza Salih* ve İli Sancağı'ndan *Cayir Beğ* ve *Kanat Beğ* gibi nüfuzlu Türkistanlılar dahildiler. Gerçi *Şeng*, bir örgüt tarafından büyük bir ayaklanmanın hazırlandığını haber almıştı; fakat o, bu örgütü dağıtabilecek durumda değildi. Şu halde, özel bir

taktik kullanmalıydı. Böylece 1940 yılının başlarında, sözde Altay Bölgesi'nin illerindeki düzenini danışmak üzere, Altay'dan 350 önemli şahsiyeti Urumçi'ye davet etti. Davetli «*misafirler*» Urumçi'ye varır varmaz, hepsi hapsedildi. Vali'nin bu davranışı, Altay önderlerinin bir an önce silâha sarılmalarına vesile oldu ve böylece *Nogaybay* yönetiminde, şubat 1940'da Altay'da ayaklanmaya başlandı. 16 mart 1940'da birleşik Çin, Rus ve Moğol kuvvetleri, isyancıların umumî karargâhına saldırdılar ve Türkistanlılara büyük zararlar verdirdiler. Şehitler arasında *Nogaybay* da vardı. Onun yerine ayaklanmanın yönetimini *İris Han* devraldı. 20 nisan 1940'da ayaklanana karşı 8.000 asker ile 6 uçak taarruza geçti. Ayaklananlar karşı saldırıya geçtiler ve bu sefer komünist askerler büyük kayıplar vererek çekilmeğe mecbur oldular. *Şeng*, Urumçi'de hapsedilmiş olan nüfuzlu Türkistanlıları tekrar serbest bırakmak mecburiyetinde kaldı. Aynı zamanda mesai arkadaşı *Şu Ting - jang*'ı (maliye işleri müdürü), ayaklanana bir ateşkes anlaşması imzalamak için, Altay'a gönderdi. *Şu*, *İris Han*'a, eğer silâhlarını teslim ederlerse, Vali'nin ayaklanana şartlarını kabul etmeye hazır olduğunu bildirdi. *İris Han*, şu şartları ileri sürdü:

1. *Altay ve Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinden gelen hapsedilmiş bütün şahıslar serbest bırakılmalıdır.*
2. *Altay Bölgesi'nin idaresi, Kazaklara verilmelidir.*
3. *Altay'ın, tabii toprak zenginliklerinin Ruslar tarafından sömürülmesi yasaklanmalı ve Ruslar Doğu Türkistan'ı terketmelidir.*
4. *Şahısların gizlice ortadan kaldırılmalarına son verilmelidir.*
5. *Silâhlarını teslim edenler, takip edilmemelidir.*

Bu şartlar kabul edilince 15. 5. 1940'da ateşkes antlaşması imzalanmış oldu. Ayaklanana çoğu silâhlarını teslim etti; fakat bunların önderlerinden biri olan *Osman İslâm* (daha sonraları *Osman Batur*), böyle bir antlaşmaya razı değildi ve adamlarının silâhlarını teslim etmelerine müsaade etmedi. *Şeng*, 5. 7. 1940'da Altay'ın toprak zenginliklerini yeniden sömürmeleri için Ruslara izin verdi. *Şeng*'in bu şekilde antlaşmayı bozması, ayaklanmayı yeniden alevlendirdi ve bu sefer *Osman Batur* yönetiminde, 10. 5. 1941'de, Altay'da görev yapan birçok Rus, onun teşviki ile kurşuna dizildi. Bu ayaklanmayı bastırmayı Çinliler ve Ruslar bütün güçleri ile denediler, fakat sonuç alamadılar.

Ekim 1941'de Çinliler, *Osman Batur* ile barış antlaşması görüşmelerine başladılar. *Osman Batur*'a gelen Çinli delegeler arasında bir Türkistanlı olan *Canım Han Hacı* da bulunuyordu. *Osman Batur*, Çinlilerin ve Rusların hiç bir anlaşmaya uymadıkları gerekçesiyle barış

teklifini reddetti. Bununla beraber *Canım Han Hacı*, kışın yaklaşmakta olduğuna *Osman Batur*'un dikkatini çekti ve bu sefer aldatılmayacağını tekeffül etmekle, onu barışa ikna etmeyi başardı. Böylece barış görüşmeleri için 17 kişinin Urumçi'ye gönderilmesi hususunda mutabakata varıldı. Bunlar, uyuşmanın hemen ardından Urumçi hava alanına indiler ve burada derhal tutuklandılar. Bu olay, ayaklanmayı yeniden canlandırdı.

Bu esnada, Ruslar Almanya ile savaş halinde bulunduklarından, Doğu Türkistan'da pek fazla bağlanmak istemiyorlardı. Çin Hükûmeti de, Doğu Türkistan'daki imtiyazlar için Sovyet Hükûmeti'nin doğrudan doğruya merkezi hükûmetle görüşmeye mecbur olduğu hususunda ısrar ediyordu. 20. 8. 1942'de Sovyetler Birliği dışişleri bakanı *Molotov*, bu meselede bir görüşme vaadinde bulundu. 10. 3. 1943'de Urumçi'deki Sovyet başkonsolosu, maden ocaklarındaki çalışmaların durdurulduğunu ve petrol sondajlarından vazgeçildiğini bildirdi. Hami'de üslenmiş bulunan Sovyet alayları Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne yerleştirildi ve ticaret teşkilâtları derhal feshedildi.

Bu zamanda Ruslar, Doğu Türkistan'dan gerçekten çekilip kayboldular, fakat mutemed adamlarından küçük bir kol geride bıraktılar. Rusların bu çeşit bir karara varması, *Şeng'i* korkuya düşürdü. O, bir kere, Sinkiang'da hükümdar olarak mevkiini nasıl koruyacağını bilmiyordu. Sovyetlere karşı öfkesi kabarmaya başladı; çünkü Çin adı altında bunca zaman, Moskova hesabına çalıştıktan sonra, kendisini ihanete uğramış ve terkedilmiş olarak hissediyordu. Nihayet *Çang Kay - şek*'e müracaat etti ve: «*İdeolojik sebeplerden ötürü, bir komünist olarak Sovyetler Birliği hesabına çalıştığımı*» itiraf etti ve affını diledi. Çin'in zayıf lideri *Çan Kay - şek*, temmuz 1944'de onu Çunking'e çağırdı. Çin Genel Valisi, Doğu Türkistan'da bunca kusur işlemek için, 12 yıl gibi yeterince fırsata sahip olmuştu. *Şeng*, Milliyetçi Çin'in kabine üyesi olarak Formoza'da kabul gördü. Doğu Türkistan'dan Rusların anı çekilmesi esnasında komünistleri hapsettirdiğinden, hükûmetinin itibarını iade etmiş izlenimini uyandırmaktadır. Halbuki, diğer yandan, komünistlerin onun himayesinde her yerde nüfuzlarını pekiştirdikleri devirde, Çin komünizmine en büyük hizmeti yapmıştı. Bu suretle *Şeng'in* tutumu, sadece Milliyetçi Çin için değil, bilâkis, başta Doğu Türkistan için telâfisi mümkün olmayan sonuçlar doğurdu. Zira komünistler, onun yardımı ve katkısı olmadan, bu kadar kolay iktidara gelemezlerdi.

Çin Hükûmeti, *Şeng* tarafından tayin edilmiş olan yeni Genel Vali *U Cung - şin*'in ve ordu komutanı *Çu Şao - liang*'ın yardımı ile, Doğu Türkistan'daki karışık duruma son vermeye teşebbüs etti. Ne var ki,

Çin'in, Doğu Türkistan'daki bu personel siyasetindeki değişiklik onu komünizmden kurtarma anlamına gelmiyordu. Halkın millî istekler bildiren ayaklanması da devam ediyordu.

Ayaklanan Altay halkının önderi *Osman Batur*, temmuz 1944'de karşılığında silâh almak şartıyla Moğolistan'a büyükbaş hayvan sevk etmeyi ve otlaklar tahsis etmeyi kabul etti. Bu karşılıklı anlaşma yerine getirildi ise de Moğolistan, daha büyük miktarda silâh sevkiyatı için ilâve bir istek olarak, Altay'ın tabii toprak zenginliklerinden faydalanma imtiyazını ileri sürdü. *Osman Batur*, bu isteği reddetti ve böylece daha önce başlamış olan silâh sevkiyatı, 1944 sonlarında durduruldu.

Osman Batur, Altay'daki ayaklanmasını sürdürürken, *Ali Han Töre* önderliğinde temmuz 1944'de İli Bölgesi'nde (Gulca) Çinlilere karşı yeni bir ayaklanma başladı. Ruslar, *Ali*'ye yardım teklifi yaptılar, fakat o, bunu reddetti. Ayaklananlar 7. 8. 1944'de Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni ilân ettiler ve *Ali Han Töre*'yi cumhurbaşkanı olarak seçtiler. *Osman Batur*, bu cumhuriyetin emrine girdi. Bu cumhuriyetin silâhlı kuvvetleri 20. 9. 1945'de Altay Bölgesi'ni tamamen kontrolleri altına aldılar. Bu arada mart 1945'de *Ali Beğ Rahim*'in önderliğinde başlatılan Manas Sancağı çevresindeki ayaklanma devam ediyordu. Bu suretle, Doğu Türkistan'da tekrar bir keşmekeş meydana geldi.

Çin Hükûmeti eylül 1945'de, Doğu Türkistan problemini barışçı yoldan çözmeye hazır olduğunu bildirdi. Doğu Türkistan cumhurbaşkanı *Ali Han Töre* bu beyanata inandı. Ruslar da, bundan başka İli Bölgesi ayaklananlarına silâh sevkettikleri için, milliyetçiler ile Çin Hükûmeti arasında arabuluculuk yapma teşebbüsüne geçtiler. *Ali*, memleketin ileride alacağı biçimi Urumçi'de görüşmek için, Türkistanlı *Rahimcan*, *Abdülhayr Töre* ve *Ahmedcan Kasımî*'yi görevlendirdi. Görüşme formalitelerinin tamamlanması ve görüşmeye katılanların emniyeti için, Çin'deki Sovyet büyükelçiliği tarafından teminat verildi. Bu nevi görüşmelere, Moskova özel bir ilgi gösteriyordu; çünkü, ayaklananlara ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükûmeti'ne silâh yardımı yapmak suretiyle sayısız Rus «danışman», hükûmet idaresine sızabilirdi. Meselâ, Urumçi'deki görüşmelerin başlamasına kadar şu Sovyet murahhaslar görevliydi: Cumhurbaşkanı danışmanı olarak *Muhsin*, maliye bakanı danışmanı olarak *M. Gorkiy*, din işleri bakanı danışmanı *Cafer Karî*, eğitim bakanı yanında *Abdullayev* ve içişleri bakanı danışmanı *Ali*. Doğu Türkistan Hükûmeti içindeki bu danışmanların faaliyeti, Gulca'da *Vladimir Stepanoviç* tarafından koordine ediliyordu. Bundan başka Ruslar 12. 11. 1944'de, Türkistanlıların İli, Tarbagatay ve Altay Bölgesi'ndeki Çin aleyhtarı hare-

ketini kontrol, sevk ve idare etmek için bir, «*İhtilâl Merkez Karargâhı*» kurdular.

Doğu Türkistan Milli Hükûmeti ile Gulca'daki görüşmeler için, mareşal *Çan Kay - şek*, general *Cang Ci - cun*'u delegasyon başkanı olarak tayin etti. *Cang*, Çin Hükûmeti ile Doğu Türkistan Hükûmeti arasında yapılacak olan görüşmelerin şekli hususunda Sovyetler Birliği başkonsolosuna danışmak üzere 15. 5. 1945'de Urumçi'ye geldi. Temaslarını tamamlayarak Çungking'e döndü. Daha sonra 14. 10. 1945'de Çin ve Doğu Türkistanlı delegasyonlar arasında Urumçi'de görüşmelere başlandı. Burada, Doğu Türkistan Milli Cumhuriyeti delegasyon başkanı *Ahmedcan Kasımî*'nin, Sovyetler Birliği'nin bir ajanı olduğu meydana çıktı. Bu şahıs, görüşmelerin seyri hakkında sürekli olarak Sovyet başkonsolosunu haberdar ediyordu. Delegasyon, sadece siyasî talepleri olmadığını, bilâkis İli, Altay ve Tarbagatay bölgelerinin bundan böyle de Sovyetler Birliği'nin himayesinde kalmasını talep ettiğini açıkladı.

Uzun görüşmelerden sonra, nihayet, Çin ve Doğu Türkistan hükûmetleri arasında 12. 7. 1946'da 12 maddelik bir antlaşma imzalandı. Şu hususlarda da mutabakata varıldı:

- 1 — *Türkistan Hükûmeti, 15'i Doğu Türkistanlı ve 10'u Çinli olmak üzere 25 kişiden kurulacaktır;*
- 2 — *Mahallî idare makamları, yerli halk tarafından işgal edilecektir.*
- 3 — *Parlamento serbest seçimler esasına göre teşkil edilecektir;*
- 4 — *Bütün tutuklular serbest bırakılacaktır;*
- 5 — *Türk ve Çin dilleri resmî dil olarak geçerlidir;*
- 6 — *Öğretim dili Türkçe'dir;*
- 7 — *Doğu Türkistan'ın yeni hükûmeti; İli, Altay ve Tarbagatay bölgelerine yerleştirmek için 12.000 asker gönderecektir;*
- 8 — *Doğu Türkistan, hiç şüphesiz kültürel, iktisadî ve iç siyaseti bakımından özel hakları mahfuz kalmak şartı ile Çin Devleti'ne bağlı kalacaktır.*

Doğu Türkistan Hükûmeti'nin kuruluşu süresi içinde, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin devlet başkanı *Ali Han Töre*, esrarengiz bir surette ortadan kayboldu.

Temmuz 1946'da yukarıda beyan edilen uzlaşma gereğince, Genel Vali *U Cung - şin*'in önderliğinde yeni bir hükûmet kuruldu. Sovyet ajanı *Ahmedcan Kasımî*, başbakan vekili oldu. 25 kişilik hükûmet üyeleri arasında, amaçları zamanla Doğu Türkistan'a bağımsızlık temin etmek olan milliyetçi çevrelerden 7 kişi bulunuyordu. Geri kalan üyeler, Çin (kuşkusuz azınlıkta) ve Rus taraftarı idiler. Rus ajanları

Seyfüddin Azizov, Rahimcan Sabirov ve Abdülkerim Abbasov; hükûmette de önemli mevkiler almışlardı.

Kasımî, Doğu Türkistan'da siyasi sahada açıkça Sovyet siyasi görüşünü takip ediyordu. Fakat, *Osman Batur* ve *Ali Beğ Rahim, U Cung - şin* ve *Kasımî* idaresindeki hükûmeti tanımadılar. Çinliler ve Ruslara karşı mücadelelerine devam ettiler. Bu yüzden, Çin Merkezi Hükûmeti, yeni tedbirler almaya mecbur kaldı. 1947'nin başlarında bu hükûmet, ilk defa olarak üç Türkistanlıyı: *Dr. Mesud Sabri*'yi (1887 - 1952) «Genel Vali», *İsa Yusuf Alptekin*'i «Hükûmet Genel Sekreteri» ve *Canım Han Hacı*'yı «Maliye Bakanı» olarak tayin etti. Bir Türkistanlıyı Genel Vali olarak tayin etmek, Çin ve Doğu Türkistan tarihinde yeni bir görünüş idi. Bu şartlar altında bu üç milliyetçi Türkistanlı, hükûmet mekanizmasından Sovyet taraftarı olanları temizlemekle işe başladılar. *Kasımî* ve arkadaşları İli Bölgesi'ne kaçmak zorunda kaldılar. Bir milliyetçinin «Vali» olarak tayin edilmesi, Rusları şaşkına döndürdü. Komünistler şimdi İli Bölgesi'ndeki komünist taraftarlarının yardımı ile Çinlilere karşı mücadeleye başlamak teşebbüsünde bulundular. Bunun için, bilhassa komünistlerin Güney Çin'de devam edip giden başarılarını istismar ettiler. Altay Bölgesi'nde Sovyetler, volfram ve altın ocaklarını askerlerin yardımı ile işletmeye başladılar. *Osman Batur*, Rusların böyle bir icraatına mâni olamadı. *Osman Batur*'un kontrolünde olan Altay'ın ayaklanma mahallerini, Rus ve Moğol hava kuvvetleri bombaladı. Bu şartlar altında *Osman Batur*, Ruslara karşı Çinlilerin yardımına başvurdu. 18. 5. 1947'de Urumçi Hükûmeti ile *Osman Batur* arasında, Rusları Altay, İli ve Tarbagatay bölgelerinden atmak için, Çinlilerin *Osman Batur*'un ve *Ali Beğ Rahim*'in birliklerine silâh vermeleri hususunda anlaşmaya varıldı. Lâkin, Çin Hükûmeti'nin kendi komünistleri ile bile mücadelesi ümitsiz bir duruma düşünce, silâh sevkiyatı durdu ve *Osman Batur* ile *Ali Beğ Rahim*'in, Rusları bu bölgelerden atmak gayretleri etkisiz kaldı. Çin komünistleri, Doğu Türkistan'da dahi, büyük bir nüfuza erişebildiler. Burada, ocak 1948'den beri «*Barışı ve Demokrasiyi Koruma Cemiyeti*» çalışmakta idi. Diğer yandan güçlü yeni Vali *Sabri*'nin Doğu Türkistan'ı tedricen Çin'den ayırmak istemesinden, Çin Hükûmeti endişe ediyordu. 1.1.1949'da *Sabri* vazifesinden alındı; kendisine teklif edilen İran büyükelçiliği görevini reddetti. Vatanında kalan *Sabri*, 5 nisan 1951'de komünist idareciler tarafından tutuklandı. Onun yerine, Doğu Türkistan Genel Valisi olarak bir Sovyet vatandaşı olan ve Doğu Türkistan'da Sovyet propagandasının koordinatörü olarak gizli çalışmış bulunan *Burhan Şahidî* tayin edildi. Çin generali *Cang* «Genel Sekreter», Türkistanlı *Muhammed Emin Buğra* ise «Genel Vali Vekili» ol-

du. *Şahidî*, şimdi bir yandan Çinlileri teskin etmeye çalışmak, fakat diğer yandan Doğu Türkistan'daki gelişmeler hakkında Urumçi'deki Sovyet başkonsolosu vasıtasıyla Rusları haberdar etmek suretiyle, iki yüzlü bir siyaset yürütmeğe başladı.

Şahidî, Genel Vali olduktan sonra Ruslar, Doğu Türkistan'daki iktisadî menfaatlerini bir antlaşma ile tasdik ettirmek istiyorlardı. 10. 2. 1949'da Sovyet temsilcisi ile Çin Hükûmeti arasında Urumçi'de, ticarî müzakerelere başlandı. Sovyetler, aşağıdaki taleplerde bulundular:

1. *Ticaret temsilcilerinin, özel ticaret erbabı ile serbest alış-veriş yapma hakkına sahip olması;*
2. *Gümrük vergilerinin dahilî ticaret vergileri ile aynı tutulması;*
3. *Doğu Türkistanlı ticaret erbabının doğrudan doğruya Sovyet ticaret mümessillikleri ile alış-veriş yapabilmesi;*
4. *Ticaret antlaşmalarının üç yıl için tanzim edilmesi;*

Sonra, petrol ve yeraltı zenginliklerinin işletilmesi için 50 yıllık bir antlaşma arzusunu da ileri sürdüler. Bundan başka, Alma - Ata - Urumçi - Kumul (Hami) ve Nanking arasında bir hava yolu antlaşması sunuldu. Ruslar, isteklerinde çok ısrar ettiler. Bunun için 12. 4. 1949'da sadece hava yolu hususundaki antlaşma imzalandı; diğer meseleler üzerinde görüşmelere devam edildi. 10. 6. 1949'da iki taraf arasındaki görüşmeler durduruldu. Aynı zamanda, Milliyetçi Çin'in de, Doğu Türkistan'daki hâkimiyetinin sonu yaklaşıyordu. 10. 8. 1949'da Urumçi Sovyet başkonsolosu *Aleksander Semilov*, Doğu Türkistan'daki Milliyetçi Çin askerî birliklerinin komutanı *Tao Si - yu*'ya, Kuzey Batı Çin komünistleri komutanı *Pin Ti - hua*'nın askerî iktidarı kendisine devretmesini talebeden bir muhtırasını verdi. 26. 9. 1949'da Genel Vali *Burhan Şahidî* ve kumandan *Tao* antlaşma senedini imzaladılar. Uzun yıllardan beri Sovyetler için çalışmış İli Bölgesi'ndeki Sovyet taraftarları *Ahmedcan Kasımî*, *İshak Beğ*, *Abdülkerim Abbas* ve *Delil Han*, Doğu Türkistan'daki Komünist Çin hâkimiyetini tanımaktan kaçındılar. Çünkü, kendileri bir hükûmet kurmak ümidinde idiler. Bunlar, 15. 8. 1949'da Alma - Ata'ya davet edildiler. Fakat, 17 ağustosta Moskova ve Pekin radyoları, bu şahısların *Mao Tse - tung*'un iktidarı teslim alışıını tebrik etmek için Pekin'e doğru uçmakta olduklarını, lâkin uçağın düşmesiyle canlarını kaybettiklerini bildiriyorlardı. 29. 9. 1949'da Çin komünistleri Urumçi'de iktidarı ele geçirdiler. *Burhan Şahidî*, komünistlerin valisi olarak görevlendirildi.

4. Doğu Türkistan'da Komünizm ve Antikomünizm

Komünistler iktidara gelince, Milliyetçi Çinlilerin Doğu Türkistan'da komünizme karşı mücadele etmeye istekli olmadıkları anlaşıldı. Böylece, komünizm ile mücadele, bizzat Türkistanlıların acıklı kaderi haline geldi. *Osman Batur* bu sefer hem Çin, hem de Rus komünistlerine karşı mücadelesine devam etti. Onun bu mücadelesine, Doğu Türkistan'daki komünist ordularına karşı harekâтта bulunan Dungan generali, *Ma Bu - jang*'ın bir kısım askerleri de iltihak etti. *Osman Batur*, birçok mücadele arkadaşı buldu. Bunların arasında, Kumul (Hami) Kazakları önderi *Şerif Han*; Kumul şehri Valisi general *Yolbars*; Doğu Türkistan Cumhuriyeti sabık maliye bakanı *Canım Han Hacı*; Urumçili *Oraz Beğ*; İli Bölgesi'nden *Arif Rahman*; Kara Şehir çevresinden *Ali Beğ Rahim* vb. var idiler. Komünistler ile Türkistanlı milliyetçiler arasındaki savaş, acımasız bir surette yürütüldü ve çok kan döküldü. Ne var ki, komünistler ağır basıyorlardı; çünkü, silâh, yiyecek maddeleri ve giyim sıkıntısı çekmiyorlardı. Milliyetçilerin, ne kâfi miktarda yiyecekleri ne de modern silâhları vardı. Mücahidler, 1947'den 1949'a kadar Urumçî'deki Amerikan konsolosluğu vasıtasıyla Amerika'dan yardım almaya çalıştılar. Fakat, çabaları boşa çıktı. Mücahidler, kendi güçlerine dayanarak savaşı tek başlarına sürdürmeğe mecburdular.

Mukavemetin salâhiyetli önderlerinden biri olan *Canım Han Hacı*, 12. 12. 1950'de esir edildi ve Urumçî'ye getirildi. Yüzü siyaha boyanmış, elleri ve ayakları zincire vurulmuş ve boynuna: «*Komünizme karşı savaşan hain*» ibaresini taşıyan bir levha asılmış olarak caddelerde dolaştırıldı. 4. 4. 1951'de Urumçî'de idam edildi. İstiklâl mücahidlerinin en nüfuzlu ve en korkulana olan *Osman Batur*, Kansu'daki savaştan sonra, 6. 2. 1951'de esir edildi ve 29. 4. 1951'de Urumçî'de asılmak suretiyle idam edildi⁽²⁴⁾. *Osman Batur* esir edilmeden önce, arkadaşları, komünistlere karşı verilen savaşın artık başarı şansı kalmadığını kendisine hatırlattılar ve dış ülkelere gitmesini rica ettiler. O, memleket dışına gitmeyi reddetti. «*Bu memleketi terketmeyi istemiyorum*», dedi. *Osman Batur*, kendi iradesiyle, mücadelesinin başarıya ulaşacağına inanıyordu. Fakat, memleketi terketmek isteyen herkese, emrindeki bütün vasıtalarla yardım etti.

Komünistler, 1951'in sonuna kadar hemen bütün millî ayaklanmaları bastırabildiler. Komünist hâkimiyetini emniyet altına almak

(24) *Osman Batur*, (1889 - 29. 4. 1951) hakkında bak. Hızır Bek Gayretullah, *Osman Batur*, İstanbul, 1966.

için, her mahalde *Askerî Kontrol Komiteleri* kuruldu. Urumçi'deki komünist müstebitler, 1951 nisan sonuna kadar, Doğu Türkistan'da komünistlere karşı savaşmış olan 72.705 kişiyi ölüme malikûm ettiklerini, açıkladılar. Bunların arasında, Doğu Türkistan'ın Türkistanlı ilk Genel Valisi *Mesud Sabri* gibilerinin de bulunduğu 93 salâhiyetli milliyetçi antikomünist Doğu Türkistan lideri de bulunuyordu. Sadece Kaşgar şehrinde 1. 9. 1950'ye kadar 15.000'e yakın Doğu Türkistanlı tutuklandı ve 5.000'den fazlası kurşuna dizildi.

Terör, Türkistan'dan kitle halinde kaçmaya yol açtı. Komünistlerin iktidara gelişinden itibaren 150.000'den fazla Doğu Türkistanlı vatanından kaçtı. Bunların çoğu komünist askerleri tarafından vuruldu; çoğu Hindistan'a doğru yol alırken, bozkırlarda veya dağlık bölgede, açlıktan, susuzluktan ve bitkinlikten öldü. Doğu Türkistan'daki o dramatik olaylar ve göçün vahşeti hakkında, şimdi bir yazılı belge de mevcuttur²⁵). Vatandan göç etmenin acı kaderini tatmış olan herkes, mütevazı böyle bir gerçekler belgesinin, bir milletin bu korkunç hayat dramı üzerine yazılacak herhangi bir hikâyeden daha etkili olduğunu, anlayacaktır.

Komünistler, Doğu Türkistan'daki hâkimiyetlerini zulüm yolu ile koruyabildikten sonra, bunu gelecek için de takviye etmek maksadıyla yeni tedbirler almaya mecbur oldular. Daha önceki Sovyet iktisadî menfaatleri tekrar açıklığa kavuştu. Yıllardan beri devam edegelen gayretleri; Doğu Türkistan'ın petrolüne ve tabii yeraltı zenginliklerine erişmekti. Şimdi 26. 11. 1940 ve ocak 1949 tarihli eski antlaşma tasarıları, Sovyetler ile Çin'in komünist yönetimi arasında, müzakere esası haline geldi.

27. 3. 1950'de Çin ile Sovyetler Birliği arasında, iki anonim şirketin kurulması hususunda, Moskova'da bir antlaşma imzalandı. Bu şirketlerden biri petrol için, diğeri çeşitli madenler için kurulmuş olup, varlıklarının 30 yıl devam etmesi kararlaştırılmıştı.

Bu antlaşma esasına göre, Sovyetler ve Çinliler, Doğu Türkistan'ın petrol ve çeşitli madenlerini sömürmeye başladılar. Bu gayelerinin tahakkuku için, her iki taraf yoğun bir şekilde çalışıyordu. Çin'in petrol ihtiyacını tamamen karşılamaya katkısı olacak Karamay petrol sahalarında 1954'de dahi güçbirliği ile sondajlar yapıldı.

Doğu Türkistan'ın yeraltı zenginliklerini sömürme konusunda Çinlilerle Ruslar tamamen mutabıkmiş gibi görünüyordular. Lâkin Çinli-

(25) Doğu Türkistan'dan kaçış üzerine daha tam bilgi için bak. Lias, *Büyük Kazak Göçü*; Hasan Oraltay, *Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri*, İzmir, 1961. Çin komünist terörü ve Doğu Türkistan'ın komünist rejimine karşı direnişi üzerine bak. M.Refik Han, *İslâm in China*, s. 53 -121; Alptekin, *Temir perde arkasındaki Şarkî Türkistan*, MT. 1951, sayı 75 A, s. 23 - 27.

ler 12. 10. 1954'de, her iki şirketi de feshettiklerini haber verdiler. Sovyet uzmanları ve idare personeli geri çekilmeğe mecbur oldu. Toprak zenginliklerinin sömürülmesinden Sovyetlerin vazgeçmesi, askerî mevkiinden vazgeçmesi demek değildi. Sovyet birlikleri, Altay, İli ve Tarbagatay bölgelerindeki hareket mevkillerini, günümüze kadar ellerinde bulundurmak için teşebbüsler göstermektedirler.

Gerçi Doğu Türkistan ismen Çin'e aitti, lâkin, 1952 yılına kadar, çoğu Batı Türkistan menşeli Sovyetlerin mutemet adamları tarafından idare edilmiştir. Meselâ; Doğu Türkistan'da Komünist Partisi Başkanı *Seyfüddin Azizov*, Batı Türkistanlı bir Sovyet vatandaşından başkası değildi. Kaldı ki, komünist Çinliler de, Doğu Türkistan'da emniyet teşkilâtlarının meydana getirilmesinde, burada 1933'den beri büyük bir tecrübeye sahip olan Sovyetlere, çok şey borçludurlar.

Tedrisattaki Sovyet müfredatı ve okuma kitapları 1955'e kadar geçerliliğini korudu. Ders kitaplarının çoğu, Batı Türkistan menşeli idi. Sovyetler Birliği'nin gelişim tarihinin işlenmesine, Çin'inkinden fazla ehemmiyet verilmişti. 1957 yılında Çin Maarif Bakanlığı'nın bir komisyonu; okullarda, *Mao Tse - tung*'un resimlerinden fazla, *Lenin* ve *Stalin*'in resimlerinin asıldığını ve çocuklarda «yaşasın Sovyetler Birliği» diye haykırmanın bir alışkanlık haline geldiğini tesbit etti. Urumçi'deki radyo istasyonları Türk dili üzerine çok az yayın yaparken, Sovyetler, Frunze'den, Alma Ata'dan ve Taşkent'ten günde birkaç defa Doğu Türkistan'a yayın yapıyorlardı. Sovyetler Birliği radyo yayınlarının ve propaganda yazılarının amacı, Doğu Türkistan halkının sempatisini kazanmaktı.

1954 yılında Arap yazısı yerine Kiril yazısı konuldu. Fakat, bu yazı da, 1956'dan sonra kullanılmaz oldu.

Sovyetlerin Doğu Türkistan'daki icraatı ile Çinliler her ne kadar uzlaşamıyorlar idiyse de —nitekim bu husus bilhassa, halkın Sovyet ideolojik ve politik etkilerine maruz kalması konusunda göze çarpıyordu— her iki devlet de, müşterek hareket tarzı için bir esasın teminine çalışıyorlardı. Böylece, meselâ; 12. 10. 1954'de Lançav - Urumçi - Alma Ata demiryolunun yapılması için bir antlaşma imzalandı. Bu tren hattı, «Komünizm'in çelik yolu» olarak Çin'i Avrupa ile ve Rusya'yı, Çin'in Doğu sahili ile en kısa yoldan bağlayacaktı. Bu projeye «Ebedî Dostluğun Yolu» adı verilmişti. Sovyetler, 1960'ın sonunda, planda öngörülen kendi demiryolu bölümünü, Aktogay'dan (Türkistan Sibirya demiryolunda) Çin hududuna (Cungar Kapısı'na) kadar tamamladılar. Çinliler ise, buna mukabil kendi paylarına düşenin sadece Urumçi kazasına kadar olan kesimini inşa edebildiler. Demiryolunun bidayette, daha 1959 yılında sefere açılması gerekiyordu. Başlangıçta

Çinliler, Ruslara nazaran daha büyük bir gayretle bu projeye sarılmışlardı, ne var ki, bu ilgi zamanla tam tersine döndü. Bu sebeple, Sovyetler Birliği ve Çin'in demiryolları Doğu Türkistan'da bağlanmadılar.

Bilindiği gibi, Doğu Türkistan'daki Rus - Çin hududunun uzunluğu 2.600 km'den fazladır. İki devletin kendi sınır bölgelerini tahkim etmek için nasıl yoğun bir çaba harcadıklarını görmek, hayrete şayandır. Bu sebeplerden ötürü her iki komünist devlet de, Türkistan topraklarını daha çabuk iskân etmeye çaba harcadı. Sovyetler 1953'den beri Batı Türkistan'a devamlı olarak göçmen gönderdiler. Öyle ki, Sovyet sınır bölgesinde, şimdi Ruslar çoğunluğu teşkil ediyorlar. Bundan başka orada, terhis olmuş askerler de bulunmaktadır. Buna mukabil, Çinliler de, her çareye baş vurarak, Doğu Türkistan'ı iskân etmeye çalıştılar. Öyle ki, Çin'in Kuzey Doğu bölgelerine ve bunun yanında Doğu Türkistan'a, mümkün mertebe kısa zamanda, 90 milyon Çinlinin nakledilip iskân edilmesi planlandı. Şimdiye kadar buralara yerleştirilmiş olan Çinliler arasında «*Savunmacı Köylüler*» olarak sayısız Çin askeri, batı sınırına yerleştirildi. Bugün, serbest bir sınır trafiği artık yoktur. Sınırlar iki tarafın sıkı kontrolünde bulunmakta ve her iki tarafta da, aşırı teyakkuz tavsiye edilmektedir.

Şurası bir gerçektir ki, Doğu Türkistan'daki komünizm ideolojik yönden bir birlik arz etmekle beraber, kuvvet politikası yönünden parçalanmış olarak görünmektedir. Marksizm ve Leninizm teorisinin Doğu Türkistan'da yayılması hususunda her iki kuvvet de ittifak halinde olmasına rağmen, iktidar genişlemesi ve komünizmin tefsiri hususunda ihtilâf mevcuttur. Her biri diğerini, Doğu Türkistan'ın mutlak hâkimi olarak tanımak istemiyor.

Bunu bir tarafa bırakalım; fakat, halen komünist sistem Doğu Türkistan'da büyük ilerleme kaydetmektedir. Komünizmi halk için «*anlaşılır*» hale getirmek gayesiyle, önce yerli memurların yetiştirilmesine bilhassa önem verildi. 1954 yılında Urumçi'de 860 talebenin tahsil yaptığı bir «*Millî Azınlıklar Enstitüsü*» kuruldu. Doğu Türkistan'daki devlet idaresinin 30.500 memurundan kazalardaki memurların %57,7'si yerlilerden meydana gelmiştir. 1952 yılında Doğu Türkistan'daki Çin Komünist Partisi'nin memurlarından %22,3'ü yerlilerden ibaret idi. 1957 yılında ise idaredeki yerli memurların sayısı, tüm memurların %54'üne ulaşmış olup 61.700'e yükselmişti. Çin Komünist Partisi, Doğu Türkistanlılar arasında büyük sayıda üyeler kazanmak için çalıştı. 1957 yılında Doğu Türkistan'da 92.000'den fazla komünist vardı. Bunlardan 44.000'i yerli ahaliden idi. Yalnız komünist fikirlerini ve tedbirlerini yaymakta bulunan 44 gazete çıkmaktadır.

Köklü tedbirler vasıtasıyla, köylüler kollektifleştirildiler. Kollektifleştirmeden önce, İslâm din adamlarının bu tedbirlerle alâkadar olmaları talep edilerek 1949'dan 1953'e kadar toprak reformları yapıldı²⁶). 1957'nin sonunda köy ailelerinin %95,9'u (834.571 aile), 10.781 ziraî istihsal kooperatifine bağlandı. 1960'da 532 kooperatife, «532 *Halk Komünleri*» adı verildi. Bundan başka 74 *Devlet Mülkü* teşkilâtlandı ve 1961'de (10. 11. 1961'deki Urumçi radyosunun yayınına göre) sadece askerlerin 1,6 milyon hektarını işlediği, 146 ordu mülkü teşkilâtlandı. Onların yardımı ile, 1950'den 1960'a kadar yaklaşık olarak 2 milyon hektar arazi açıldı. Burada devlet, (ordu ile) modern bir feodal hâkimiyeti rolünü üzerine aldı. Bundan başka 1956'ya kadar özel ticaret yerine, 23.875 devlet ticaret müessesesi kuruldu. Bunlar vasıtasıyla, tüm ticaretin %95,64'ü tekel haline getirilmiş oldu.

Çinliler, Doğu Türkistan'da kendilerine has bir milliyet politikası uyguladılar. Onlar burada 13 «*millet*» keşfettiler. Bunları «*Sinkiang Uygur Muhtar Bölgesi*» adı altında birleştirdiler ve tekrar 10 muhtar Sancak'a taksim ettiler. Bu suretle, memleket parça parça edildi. Bununla komünistler, Doğu Türkistan halk boylarını (Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar, Moğollar vb.) birbirinden ayırmak suretiyle, Çin hâkimiyetini emniyet altına almak için Genel Vali Şeng'in 1935'de gerçekleştiremediği planı gerçekleştirmiş oldular. Bu tarz bir taksim ve muhtariyet politikası izlemek suretiyle, Çin Halk Cumhuriyeti, Çin İmparatorluğu'nun birliğini idame ettirmeyi tasarlıyordu. Sovyetler ve Çinliler, *Proleterya Diktatörlüğü*'nün genişletilmesi, özel mülkiyetin ortadan kaldırılması ve yerlilerin devlet ve parti mekanizması hizmetine alınması konularında gütmüş oldukları milliyetler politikalarının ortak yanı olduğu hususunda mutabıktırlar. Her iki taraf da kendi milliyetler siyasetini ilerici ve elâstiki olarak görüyor. Çinliler, bir devlet içinde muhtariyet verilmesinin milletler için en iyi yol olduğunu iddia ederler. Ruslara göre ise, Sovyet Federalizmi, sadece müki ve idarî hakları kapsamayıp milletler için siyasi hakları dahi bünyesinde taşımaktadır²⁷).

(26) Çin Kamünist Partisi Merkez Komitesi'nin Sinkiang Bürosu sekreteri Van En - mao, 5 ocak 1953'de Kaşgar'da şu açıklamayı yaptı: «Sinkiang gibi çok milletli ve halkı İslâm'a bağlı bir bölgede, toprak reformunu gerçekleştirebilmek için din adamlarını tek bir anti feodal cephede toplamak çabamızın, toprak reformunu müdafaa amacını gütmesi gibi müsbet bir niteliği halzdır». Ksl. Vakhamov, *Kooperavanie*, s. 12.

(27) Kotov, *Mestnaya natsionalnaya avtonomiya*, s. 64: «Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki mahalli muhtariyetin özelliklerinden biri de, bunun, mütecanis bir halk demokrasisi olarak Çin Devleti'nin çerçevesi dahilinde kurulmasıdır. Bu muhtariyet, Sovyetler Birliği'ndeki millî devlet inşasının federativ devletin şartları dahil.

Farklı görüşler nelerden ibaret olursa olsunlar, lâkin şu muhakkak ki, Türkistan'ın her iki kısmı (Batı ve Doğu Türkistan) da komünizm ile, millî bağımsızlık hakkını elde edemedi. Komünist hâkimiyeti altında Doğu Türkistan, doğrudan doğruya idarî biçiminde bir değişikliğe maruz kaldı. Bu idare tarzına göre Doğu Türkistan; birkaç milletvekili (zahirî planda), bir *Halk Komitesi* (hükûmet) ve 15 daire (ziraat, sağlık, kültür, halk eğitimi, içişleri, emniyet, adalet, sulama, devlet kontrolü, maliye, iâşe, endüstri, iç ve dış ticaret, hayvancılık, ve ormancılık), 10 idarî makam, 4 komite ve 3 daire (dışişleri, diyanet ve radyo) ile idare edilmektedir.

Komünist Partisi ve Çin Devleti, Türkistanlıların milliyetler siyaseti görüşlerine karşı, her şeye rağmen başa çıkamadılar. Milliyetçiler, muhtariyet istekleri ile sahneye çıkıyor ve Çin hâkimiyetini reddediyorlardı. Onlar, bir muhtar hükûmet yönetiminin, devletin siyasî kararları içinde sorumluluk taşıması gerektiği üzerinde ısrar ediyor ve Doğu Türkistan'da Çinlilerin idarî mekanizmaya alınmalarını reddediyorlardı. Bu sebeplerden ötürü Çinliler, milliyetçilik tezahürlerine karşı durmadan mücadele etmeye mecburdular. Bunun için Sinkiang K.P. başkanı *Seyfüddin Azizov*, aralık 1957'de ve nisan 1958'de parti toplantısında; «*mevzii milliyetçiliğe karşı kat'î mücadeleye geçmeliyiz*» konusunda bir konuşma yapmıştı.

Çin Komünist Partisi yönetimi, Doğu Türkistan'daki K.P. yöneticilerinden birçoğunun (şimdi milliyetçi diye adlandırılanlar), bütün

linde gerçekleştirildiği bir zamanda, kurulmaktadır». Sinkiang Uygur Muhtar Bölgesi'nin kurulması, 30 eylül 1955'de resmen ilân edildi.

Bu bölge için yapılan 9 temmuz 1956 tarihli nizamname'de; «Sinkiang Uygur Muhtar Bölgesi, merkezî devlet organlarının kanunlarına, tamim ve kararlarına harfiyyen uyacak ve bunları ifa edecektir» diye belirtilmişti. Ksl. Kotov, Mestnaya, s. 81. Doğu Türkistan sabık valisi Şeng, Doğu Türkistan'ı «canlı etnografî müzesi» olarak nitelermişti. Ksl. Whiting and Sheng, Sinkiang, s. 156. Doğu Türkistan, komünist Çin idaresinde de bu «sıfatı» muhafaza etmeğe mecbur kaldı; çünkü, gerçek bir muhtariyet verilmedi. Mahmud Kutlikov, *Narody ne obmanut'* (Milletler Aldatılamazlar), «Pravda Vostoka» 17. 9. 1964, s. 3, şunu yazıyordu: «Çin yönetimi, 1955'de Sinkiang'ı, Uygur Muhtar Bölgesi olarak ilân etti. Ne var ki, bu kaba bir aldatma idi». Yazar, Pekin'in Doğu Türkistan yöneticilerine; Uygurların, Özbeklerin, Kazakların, Kırgız ve Tatarların, Çin milletinin boy birimleri oldukları hakkında bir gizli kitap gönderdiklerini bildiriyordu. Çin komünistleri, tıpkı Rus yoldaşları gibi, Çin olmayan milletlere millî bağımsızlık sağlayacaklarına dair vaadlerini gerçekleştirmediler. Mao Tse-tung, 1. 12. 1931'de şunu yazmıştı: «Çin'deki komünist iktidar hür iradeyi, yani her azınlık kavminin Çin'den ayrılıp müstakill birer devlet kurmasını kabul eder». Buna mukabil, 1949 Çin Halk Cumhuriyeti Anayasası şunu tayin etti: «Çin Halk Cumhuriyeti, bir nevi Birleşmiş Milletler Devleti'dir. Bu milletlerin ottonom toprakları, Çin Halk Cumhuriyeti'nin ayrılmaz birer parçasıdır».

hükûmet cihazının millileştirilmesini, yani yerli halk ile doldurulmasını talep ettiklerinden şikâyet etti. Pekin'in şikâyetine göre, bu yöneticiler, Sinkiang'da mevcut büyük sayıda Han (Çinli) kadrosu hakkında şüphelerini bildirdiler; bağımsızlık için önayak oldular ve bununla komünizme karşı çıkmış oldular. Bu mevzii milliyetçiler Sinkiang'ın bağımsızlığı için sahneye çıkıyor ve bunu Sovyetler Birliği'nden öğrendiklerini iddia ediyorlar. Bu mevzii milliyetçilerden bazıları, karşı ihtilâl ayaklanmalarını «*halk ayaklanmaları*» olarak gösterdiler ve kendilerinin «*karşı ihtilâlciler*» olarak telâkki edilebileceklerini açıkladılar. Onlar dini (İslâm) her şeyin üstüne koydular. Mevzii milliyetçiliğin Büyük Hanizma (Çincilik)'nın tesiri ve nüfuzu sonucu meydana geldiği bahanesiyle, daima partiye karşı gelmeğe ve Han milletini (Çinlileri) siyasî hadiselerden tecrit etmeye uğraştılar. Onlar, bir kaynaşmaya (asimilasyona) karşı idiler.

Macarların ekim 1956'daki ihtilâlciler ayaklanmasına karşı Çinlilerin lâkayd davranması ve Sovyet politikasını lânetlemeye meyletmesi üzerine Sovyetler, İli ve Altay bölgelerinde kargaşalıklar tertip ettiler ve yerli memurları bir bağımsızlık hareketi için cehd sarfetmeye teşvik ettiler. Bunun üzerine Çinliler, Ruslarla anlaşmak zorunda kaldılar ve nihayet Sovyetler, Doğu Türkistan'daki bağımsızlık hareketi hakkında, Çinliler de Macaristan'daki ihtilâl hakkında konuşmaz oldular. 27. 12. 1957'de, Afrika - Asya milletlerinin Kahire'de toplandıkları «*Tesanüd Konferansı*» gününde, Pekin Rodyosu şunu yayınlamaya mecbur kaldı: «*Milliyetçi - gerici unsurlar, Sinkiang'ı Çin Halk Cumhuriyeti devlet birliğinden koparmaya çalışıyorlar*». Bu nevi teşebbüsler, bu sefer, ne Sovyetler Birliği'nin ne de Çin Halk Cumhuriyeti'nin haberi olmaksızın meydana geliyordu.

Mart 1959'un başında, nihayet, Doğu Türkistan'ı bağımsız bir cumhuriyet yapmak için teşebbüslerinden ötürü 378 yerli memur hapsedildi. 1960'ın ortalarında, halk komünleri siyasetine karşı gelmiş oldukları için 500'den fazla İslâm din adamı, ellerine ve ayaklarına zincir vurulmuş bir halde Urumçi caddelerinde gezdirildi. Türkistanlılarla Çinliler arasında çekişmeler, bu şekilde sürüp gitmektedir. Sovyetler Birliği'nin gütmüş olduğu Çin politikasında; Sovyetler Birliği'ne daha fazla sempatisi olan Doğu Türkistan komünist memurlarını, gelecekte de kendi siyasî amaçları için kullanmaya niyetli olduğu görünüyor. Sovyet yanlısı olanların ağzından, sık sık Seyfuddin Azizov'un söylediği: «*Sinkiang halkları Sovyetler Birliği'nin hâlisane yardımını hiç bir zaman unutamazlar. Bu ülkede petrol endüstrisine, çeşitli maden işletmelerine, elektrik santrallerine ve otomobil tamirhanelerine baktıklarında, Sovyetler Birliği'nin desteği ile meydana gelmiş*

olan bu eserler için, minnettarlık göstermeye mecburdurlar» gibi beyanatlar verilmektedir. Bu kadar mubalâğalı olmasa bile, Çin için de daha mütevazı methiyeler işitilmektedir.

Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan'ı kendisine ilhak etmeksizin Çin'de bir «hareket karagâhı» yapmış iken, Çin Halk Cumhuriyeti, Doğu Türkistan'ı Çin'in bir parçası olarak telâkki etmektedir. Formoza'daki Milliyetçi Çin de Doğu Türkistan'daki her kötü durum için Sovyetleri mesul tutmaya uğraşmakta ve Doğu Türkistan'a millî hürriyet tanımaktan kaçınmaktadır. Böylece bütün muhalif taraflar, Doğu Türkistan'dan kendi çıkarları için pay koparmaya çalışıyorlar. Bu meyanda Doğu Türkistan, dünya efkârı umumiyesinin dikkatini üzerine çekmeksizin facialara katlanmıştır.

Çin Halk Cumhuriyeti yöneticileri ile Sovyetler Birliği yöneticileri arasında 1953 - 54'de meydana gelen ideolojik münakaşalardan sonra, Çinliler, Sovyet Rusların Doğu Türkistan'daki nüfuzunu köklü bir şekilde bertaraf etmeye teşebbüs etti. 1960 yazında bütün Sovyet uzmanları Doğu Türkistan'ı terketmeye mecbur kaldı. Bugüne kadar sürdü-rülmekte olan Marksizm - Leninizm tefsiri üzerindeki ideolojik çekişmeler, her iki komünist devletin millî şövenizme dayanan toprak taleplerini de açığa çıkardı. Çin yöneticileri, Rusları, Orta Asya'da devamlı emperyalist olarak meydana çıkınakla suçlamakta; Rus yöneticileri ise Çinlileri, Doğu Türkistan'da emperyalist biçimde davranmakla itham etmektedirler. Karşılıklı isnatlar ile, her iki komünist devletin de emperyalist noktai nazarından vazgeçemedikleri, bununla sadece gerçekleri te'yid ettikleri, kayda değer. Rus ve Çin emperyalizminin maskesini indirmek konusunda N. S. Kruşçov'un Japon parlamento heyetine 15 eylül 1964'de Moskova'da yapmış olduğu açıklama, gayet sarihti; o, bu açıklaması ile her iki devletin en azından tarihî emperyalizmini te'yid ediyor; fakat, her iki devletin şimdiki sınırlarını «kutsal» olarak telâkkî ediyordu²⁸). Bu meyanda Sovyetler, Doğu Tür-

(28) Kruşçov, 15 eylül 1964'de, şöyle demişti: «Pekin'de, Rusya Çarlık Hükûmeti'nin pek çok toprak ele geçirdiğini ve bunları kendi sınırları içine aldığını zikretmek, âdet haline getirilmiştir. Biz, Rus Çarlarını müdafaa edecek değiliz. Onlar da, diğer Çarlar gibi yağmacı idiler, istismar savaşları yapar, yabancılara ait mülkleri istilâ etmeye uğraşır ve kendi mülklerini genişletmeye çalışırlardı. Fakat, Rus Çarları'nın ve Çin Kayzerleri'nin de dahil olduğu geçmişteki bütün saldırganlara karşı, aynı tavır ve vaziyet alınmalıdır. Rus Çarları istilâ savaşları yürütüyordu. Peki Çin Kayzerleri ne ile meşguldüler? Onlar, Rus Çarları gibi, aynı istilâ savaşları ve yağmacılıkla meşguldüler. Çin Kayzerleri Kore'yi, Moğolistan'ı, Tibet'i ve Sinkiang'ı istilâ ettiler. Örnek olarak Sinkiang'ı alalım. Orada Çinliler geçmişte yaşıyor muydu? Sinkiang'ın yerli halkı, Çinlilerden ahlâk, dil ve diğer bakımlardan farklıdır. Bunlar, Uygur, Kazak, Kırgız ve diğer milletlerdir. Çin Kayzerleri bunları boyunduruk

kistan'ı bir «*Anti Mao Tse - tung Üssü*» haline getirmeye çalışıyorlar ki, Çinliler bunu, Sovyet yönetiminin yıkıcı bir faaliyeti olarak görüyorlar²⁹). Sovyet yönetimi, Doğu Türkistan'da daha önceki sınırsız nüfuzunun giderek azalmakta olduğuna, şimdiye kadar göz yummak zorunda kalmıştı. Şimdi, buraya en azından toprakaltı zenginliklerini ele geçirebilmek için, yeniden nüfuzunu takviye etmeye teşebbüs ediyor³⁰). Çin yönetimi de kendini müdafaa etmeyi öğrendi ve bundan dolayı, meselâ bir zamanki Sovyetler Birliği hayran taraftarı, Sinkiang Uygur Muhtar Eyaleti'nin Halk Komitesi başkanı *Seyfüddin Azizov*'u, Sovyetlere karşı çıkardılar³¹). Her iki komünist devlet, her hususta çekişirken, Çin yönetimi Doğu Türkistan'ı Çinlilerle iskân etmeye gayret ediyordu. Bu hususta başarılar da elde etti. 1953 yılında burada 300.000'e yakın Çinli yaşıyordu. 1967'de bu sayı 1.791.000 kişiye (Çin Müslümanları Dunganlar ile birlikte 2.062.000) yükseldi. 1953 yılında sayıları 4.218.000 olan Türkistanlılar (Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Tatarlar, Tacikler), 1967 yılında 5.726.000'e çıktılar³²). Yani bu kavimler 14 yıl içinde 1,5 milyon civarında çoğaldılar. Diğer taraf-

altına aldılar ve bağımsızlıklarına son verdiler». Ksl. «*Pravda Vostoka*», 22. 9. 1964, s. 2. Sovyet müellifleri daha sonra şunu yazdılar: «Doğu Türkistan, saldırı üzerine bir Çin bölgesi oldu». Bu konu hakkında bak. K. Elçi, *Şarki Türkistan'daki vaziyet*, MT. 1965, sayı 106, s. 30 - 32.

- (29) Doolin, *Territorial claims*, s. 31 - 32: «1962 senesinin nisan ve mayıs aylarında S.B.K.P. liderleri, Çin Sinkiang'ındaki bütün organ ve personeli kullanarak illi mevkiinde geniş çapta yıkıcı bir faaliyet yürüttü ve onbinlerce Çinli vatandaş Sovyetler Birliği'ne gitmeye zorladı». «*New China News Agency*» 28. 4. 1964'de şu haberi verdi (Doolin, s. 40): «Sovyet otoriteleri, Sinkiang'a komşu olan Alma - Ata, Taşkent ve Frunze'deki basın, yayın ve propaganda vasıtalarını kullandılar». Doğu Türkistan'da Rusya ve Çin'in tarihi ve bugünkü çarpışmaları hakkında bak. Hans Bräker, *Sinkiang zwischen der Sowjetunion und China*, Köln 1969; *Sinkiang im sowjetisch chinesischen Spannungsfeld*, «*Das Parlament*» ilâve 10 / 70 (7 mart 1970), s. 3 - 37. Çin Halk Cumhuriyeti dışişleri bakanı *Chen Yi*, Sovyet birliklerinin 1960'dan 1966'ya kadar Sinkiang bölgesinde tam 5.000 sınır ihtilâline sebebiyet verdiklerini, mayıs 1966'da açıkladı. Ksl. Erwin Erasmus Koch, *Sowjetisch - Chinesische Konflikte*, «*Das Parlament*» ilâve 10 / 70, s. 60.

- (30) Tam bilgi için bak. Harry Hamm, *Moskaus Interesse an Sinkiang*, (Moskova'nın Sinkiang'a ilgisi) «*Frankfurter Allgemeine Zeitung*», 13. 12. 1967, s. 2.

- (31) Azizov 1957'de şu açıklamayı yaptı: «Sinkiang Uygur Muhtar Bölgesi milletleri, Sovyetler Birliği'nin halisane yardımlarını unutmamalıdır». Ksl. Kotov, *Mestnaya*, s. 192. Aynı Azizov 1964'te şunları söyledi: «Çarlık Rusyası'nın örtüsüne bürünerek emperyalistlerin artıklarını toplayan Kruşçev, Sinkiang'ın Çin'e ait olmayıp, illi (Sinkiang'ın bir bölgesi)'nin Sovyet mülkü olduğunu iddia ediyor». Ksl. Doolin, *Territorial Claims*, s. 71.

- (32) Drew, *Sinkiang*, in *CAR*, 1968. sayı 3, s. 208.

tan, bu sayıların gerçeğe uyup uymadığı hakkında elimizde, kesin deliller mevcut değildir.

Doğu Türkistan, zenginlikleri ve arazisinin büyüklüğü nedeniyle Çinliler için, Batı Türkistan'ın Ruslar için olduğu gibi, önemli bir konu olmuştur. Türkistan'ın her iki kısmı, Çin'in ve Rusya'nın atom merkezleridir. Günümüzde rekabet eden her iki güç, Türkistan siyasetlerini «*Kim kimi kazanır?*» sloganı üzerine tanzim ediyorlar. Çünkü, her iki devletin hükümlanlık sahasında, yabancı devletlerin hâkimiyetinde bölünmüş olarak yaşamaya zorlanmış ve şimdi kayıtsız şartsız, bu devletlerin siyasetinin âleti olmak durumuna düşmüş, dil, din ve diğer kültürel hususlarda bir birlik teşkil eden aynı halk toplulukları yaşamaktadır. Türkistan'ın her iki kesiminde de komünist rejim hâkim olduğu halde, aralarındaki çekişmeler sebebiyle, Batı Türkistan Çinlilerin, Doğu Türkistan da Rusların birer hareket üssü haline getirildi³³). Rus ve Çin komünist yöneticileri, emperyalist amaçlarını gerçekleştirmek için komünizmi, millî şövenizmlerinden sonra düşünmeye mecbur olduklarını bizzat isbatlamışlardır. Türkistan'ın, Rus ve Çin emperyalizminin bir kurbanı olduğunu gözlerden uzak tutarak, her iki güç de bu ülkenin söz sahibi olmak arzusundadır. Niyetleri bu olmasaydı, millî varlığını teminat altına almak ve bağımsızlığını elde etmek için Türkistanlıların kendisine hükmedenlere karşı ayaklanmalarına hiç bir sebep bulunmazdı. Erişebildiğimiz kaynaklardan öğrenmekteyiz ki, Türkistanlılar, hürriyet isteklerinden vazgeçmemişlerdir. Millî direniş, pasif bir surette devam etmektedir. İki «*Dev Güç*» arasında, Türkistanlılar imkânsız bir durumda bulunuyorlar. Yeni bir kanlı savaşın önüne geçmek için, korkunç silâh sistemleri çağında, silâhlı bir hesaplaşmayı siyasî araç olarak nazarı itibare almamaları gerektiğini idrak ediyorlar. Halihazırda, gayesi her şeyden önce halkın manevî varlığını muhafaza etmek olan manevî bir hareket mevcuttur. Türkistan'ın, komünist ülkeleri Rusya ve Çin'in devamlı saldırılarına maruz kalmasında, şüphesiz ki ileri gelenlerinin birlik olamamalarının da büyük sorumluluk payı vardır. Fakat şu bir gerçek ki, birçok Türkistanlının tattığı acı tecrübelerinden sonra, yaşadığımız çağda daha bilinçli bir millî benlik vardır. Bu, Türkistanlıların bu dönüm noktasına erişip erişemeyecekleri meselesi, bundan sonraki tarihî araştırmalara kalıyor.

(33) Hayit, *Die Auseinandersetzungen*, «*Basler Nachrichten*» 29. 10. 1963, s. 2.

ONİKİNCİ BÖLÜM

SOVYETLERİN 1924'DEN SONRA TÜRKİSTAN'DA TEŞKİL ETTİKLERİ «MİLLÎ DEVLETLER»

1. Türkistan'da Sovyet «Millî Devletler»inin Ön Tarihçesi

Rus hukuk anlayışında, 1924 yılına kadar Türkistan'da «*Millî Devletler*» kavramı mevcut değildi. Türkistan Sovyet Komiserliği, kasım 1917'den mayıs 1918'e kadar geçen zaman aralığı içinde ve Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti mayıs 1918'den 14 ekim 1924'e kadar olan zaman içinde, «*Millî Devletler*» olarak sayılmıyorlardı. Bu, sadece «*Millî Devletçilik*»e bir geçiş şekli olarak gösterildi. «*Bu geçiş şekli, Orta Asya halklarının millî devlet kurmalarının temel taşıdır teşkil etti*»¹⁾. Şu halde, Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, yerleşmiş milletlerarası devlet hukuku biliminin anladığı mânâda bir devlet değildi.

Ancak, Türkistan'ın bölünmesi başladığı ve Buhara ile Harezmi millî cumhuriyetleri 1924'de lağvedildikleri zaman, bölme siyasetini müdafaa etmek için, «*Millî Devletçilik*» kavramı ortaya atıldı. Sovyet yönetimi, Türkistan Sovyet Cumhuriyeti'ni ve Buhara ile Harezmi cumhuriyetlerini lağvetmeyi ve onların yerine millî Sovyet cumhuriyetlerini kurmayı kararlaştırmadan önce, daha 1920'den beri, Türkistan birliğini parçalamak için bir çare arıyordu.

Sovyet Hükûmeti'nin Türkistan Komisyonu, Moskova'dan almış olduğu diktatörlük vekâleti²⁾ ile 3 mart 1920'de Taşkent'te, Türkis-

(1) Gordienko, *Sozdanie*, s. 68.

(2) Lenin'in, Türkistan Komisyonu üyelerine vermiş olduğu 12 kasım 1919 tarihli tam salâhliyetnamesinde şunlar yazılıydı: «Halk Komiserleri Şûrası'nın kararname ve enünamelerinin Türkistan'da tam olarak ve zamanında ifa edilebilmesi amacı ile Halk Komiserleri Şûrası, Türkistan'a Ellava başkanlığında Kobozev ve Kiselev yoldaşlardan ibaret 3 kişilik bir muvakkat komisyon gönderir. Komisyon, müstahdem şahısları mahkemeye vermek yetkisine ve Sovyet faaliyetlerini frenleyen teşkilâtların lağvedilmesi dahil, olağanüstü hak ve yetkilere sahiptir. Türkistan'ın mahalli ve eyalet idareleri, komisyonun talimatlarını yerine getirmekle mükelleftirler. Komisyon üyeleri muhabere (PTT) ve münakalat vasıtalarından merkezi idarenin murahhas ajanı yetkisi sıfatında faydalanır». Ksl. Lenin O Sredney Azii, s. 421.

tan'ın bölünmesi problemini muameleye koydu. *Frunze*, hal ve şartlar gerektirmedikçe, milli meselenin işlenmemesi gerektiği görüşünü savundu³). *Frunze*, «*Küçük burjuva unsurlarının kuvvetli olağı*» fikri üzerine görüşünü bildirdi.

Lenin, 13 haziran 1920'de Türkistan Komisyonu'nu; «1. *Türkistan'ın, (etnoğrafik ve diğer hususlarda) Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan şeklinde bölünmüş haritalarını hazırlamak; 2. Bu üç grubu kaynaştırmak veya ayırmak için şartları etraflıca açıklamak*», ile görevlendirmişti⁴). *Lenin*, aynı gün, bir Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulması için *Rıskul*'un tasarısını reddetmişti. 22 haziran 1920'de *Lenin*, Türkistan'ın üç kısıma bölünmesinin icraatında acele edilmesi talimatını verdi⁵). Sovyet yönetimi, daha 1920'de Türkistan'ı bölmeye niyetli idi; fakat, Türkistan'daki siyasî vaziyet, buna mâni oldu. Türkistan Komisyonu üyeleri *Kuybişev* ve *Frunze*, 1920'de Moskova'ya; «*halihazırdaki siyasî vaziyetin ve Buhara konusundaki gerginliğin; Türkistan'ın iç siyasetinde ve bugünkü yapısının korunmasında son derece dikkatli bir tutum izlenmesini gerektirdiğini*», rapor ettiler⁶). Sovyet yönetimi, önce, parçalama siyasetine karşı olan milli direnişi bertaraf etmeğe mecburdu. R.S.F.S.C. Hükûmeti, Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin anayasası vesilesiyle 23 mart 1920 tarihli tamimi ile, Türkistan'ın, Özbek, Türkmen ve Kazak iskân bölgelerine bölünmesini emretmişti. Fakat, Kırgızların meselesine değinmemişti. Taksimın gerçekleşmesi için, sadece elverişli bir zaman bekleniyordu. Bir Sovyet müellifi, taksimın ilk aşamasının tarihçesi hakkında şunu bildiriyordu: «*Yukarıda görmüş olduğumuz burjuva milliyetçileri (Bir Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasını teşvik ve talep edenler sözkonusudur — müellif) Sovyet iktidarına karşı mücadelelerinde, Sovyet Rusya'nın bütün Türkçe konuşan kavimlerinin birleşmesiyle bir Türk Cumhuriyeti'nin kurulması talebini ortaya attılar. Bu talep, milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmeleri meselesinde, Komünist Partisi'nin milliyetler siyasetinin en önemli prensiplerine aykırı düşüyordu. 1918 - 20 yıllarında, Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin idarî kademelerinde bulunan burjuva milliyetçilerine karşı mücadelede, Türkistan Komisyonu, tarihte ilk defa Türkistan'ın millî özellikler esasına dayalı, yeni bir idarî düzenlemesini gerçekleştirdi*»⁷). Adım adım, «*Özbeklerin, Kazakların ve Türkmenlerin millî menfaatleri*» fikrinin propagandası yapıldı. 17 aralık

(3) Gordienko, Sozdanle, s. 149.

(4) Lenin O Sredney Azil, s. 506.

(5) Çugaev, yayım., İstoriya natsional'no - gosudartvennogo stroitel'stva, s. 392.

(6) Natsional'naya gosudarstvennost', s. 187.

(7) Vahabov, Formirovanie, s. 387.

1920'de R.K.P.(b) Merkez Komitesi'nin Türkistan Bürosu, Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi nezdinde «*Özbeklerin, Kırgızların (yani Kazakların — müellif) ve Türkmenlerin, millî şubelerini örgütledi*»⁸⁾. Türkistan Komünist Partisi'nin şubeleri, Türklerin bu gruplarının kendilerine mahsus «*vasıflarını*» belirtmekle, Sovyet taksim planı için ön şartları hazırlamağa dört yıl kadar uğraştılar. Bunun için, boyların menfaatleri sun'î olarak çoğaltıldı. Bu nevi tedbirlere karşı olan millî güçlerin irade tezahürleri bastırıldı. Çünkü, içinde Rusların hâkim olduğu Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi ve R.K.P.(b) Merkez Komitesi, Moskova'nın çizgisini takip ediyorlardı. 12 eylül 1920'de Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez İcra Komitesi nezdinde, Özbek, Türkmen ve Kazak millî şubeleri kurulmuştu. Bu şubeler, eylül 1921'de Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Milliyetler Halk Komiserliği'ne bağlandılar. Esasen bu Halk Komiserliği, mezkûr R.S.F.S.C.'nin Muhtar Cumhuriyeti'nin çerçevesinde biricik müessese idi. Zaten R.S.F.S.C.'nin, diğer hiç bir ülkesinde böyle bir komiserlik yoktu. Bu komiserlik, *Stalin* tarafından kurulmuş olan R.S.F.S.C.'nin Milliyetler İşleri Halk Komiserliği'nin bir şubesi niteliğinde idi. Türkistan'daki bu komiserlik, Türkistan'ın Türk boylarını birbirinden ayırmak için, Sovyet yönetiminin genel planını icra etti ve bu amaç için bir propaganda merkezi bile oldu.

Ağustos 1921'de R.S.F.S.C. Hükûmeti, bu komiserliğe, Türkistan'ın idarî taksimini, «*millî özellikler*» esasına dayalı olarak ele alınmasını emretti. Bunun ardından 7 ağustos 1921'de Hazer Ötesi Bölgesi'nin adı, «Türkmen Bölgesi» olarak değiştirildi. Kırgız (=Kazak) Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması için, 26 ağustos 1920 kararnamesinde «*Türkistan'a ait olan Kazak topraklarının, Kazak Cumhuriyeti'ne ilhak edilmeleri*», tanzim edilmişti⁹⁾. 30 - 31 ocak 1921'de, Türkistan Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti Kazaklarının, Kazakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne ilhak edilmesine karar alan bir Kazak Kongresi, Evliya Ata'da toplandı. Parti ve devlet teşkilâtındaki millî direniş grubu, Kazakistan'ın Turgay, Aktuba ve Akmolla bölgelerinin, Türkistan Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti'ne bağlanmasını talep ederken, Sovyet yönetimi, Kazakistan Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti'ndeki idarecilerini; Sir Derya ve Yedi Su bölgesinin Türkistan Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti'nden, Kazak Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti'ne devredilmesini istemeleri için kışkırttı. Bu bölgelerin devralınması için 13 mayıs 1922'de

(8) Gordienko, *Tvorçeskaya rol'*, s. 193.

(9) *İstoriya kommunističeskikh organizatsiy*, s. 919 - 920.

Kazak Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti'nin Merkez İcra Komitesi başkanlığı nezdinde bir komisyon kuruldu¹⁰⁾. Diğer taraftan, *Karasev* gibi Rus komünist önderleri, Ural ve Kustanay bölgelerinin, doğrudan doğruya R.S.F.S. Cumhuriyeti'ne ilhak edilmesini talep ediyorlardı¹¹⁾. Fakat, *Turar Riskul* ve çevresi Türkistan'ın bütünlüğünün korunması taleplerinde ısrar ettiler¹²⁾. Temmuz 1922'de Pişpek'te, Kırgızların ekseriyeti teşkil ettiği, Sovyetlerin kongresi yapıldı. Burada, Doğu Kırgızlarına muhtariyet hakkı tanınması kararlaştırıldı. Fakat, Yedi Su Bölgesi Komünist Partisi Komitesi, «*burjuva milliyetçiliği temayüllü süslü bir resmigeçit karakteri taşıdığı*» gerekçesiyle, bu kararı reddetti. Moskova'nın talimatı üzerine 1921'de, Türkistan Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti Komiserler Şûrası nezdinde, Türkistan'ın esas halkının hayatını incelemek için bir «*İlmî Komisyon*» kuruldu. Bu komisyonun idaresi, daha evvel Türkistan Genel Valiliği Bürosu'nda fevkalâde görevler ifa eden şarkiyatçı *Kun*'a verildi. Bu şahıs, 1921 - 23 yıllarında «Özbekler, Kazaklar, Türkmenler» şeklinde taksimatlı bir etnografik harita hazırladı. Bu projenin hazırlanması esnasında, 1922'de, Kafkasya Ötesi, Ukrayna, Belorusya ve Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti gibi bağımsız Sovyet cumhuriyetlerinin bir birlik haline getirilmesinde, Sovyet yönetimi bu ilhak politikasına vereceği adı düşünmekle meşguldü. 10 ağustos 1922'de *Stalin*, bu Sovyet cumhuriyetlerinin R.S.F.S. Cumhuriyeti'ne «*muhtariyet hakkı*» ile ilhak edilmelerini ve Uzak Doğu cumhuriyetleri, Buhara ve Harezm ile (askerî, dış ticaret, dış siyaset, gümrük sahalarında) çeşitli antlaşmalar aktedilmesini teklif etti. Bu Sovyet cumhuriyetlerinin birleştirilmesi meseleleri hakkındaki bu teklifi, Rus Komünist Partisi (b) Merkez Komitesi Komisyonu 23 - 24 eylül 1922'de kabul etti. 27 eylül 1922'de *Lenin*, bu teklife karşı çıktı. *Lenin*, «*Muhtariyetler yerine, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ile birlikte bir Avrupa ve Asya Sovyet Cumhuriyetleri Birliği kurmak için, resmî birleşmelere başlanmalıdır*» fikrini ileri sürdü. Neticede, ne *Stalin*'in ve ne de *Lenin*'in fikirleri kabul edildi.

(10) *İstorıya* (9), s. 721.

(11) *Oçerki İstorii kommunističeskoy Partii Kazachstana* s. 201.

(12) «*Stepnaya Pravda*» gazetesi 25 şubat 1925'de şunu yazıyordu: «*Yoldaş Riskulov R.K.P.(b)'nin mevcut milliyet politikası prensiplerinin değiştirilmesi için her yerde daima maruf milletlerarası kongrelerde: 1) Bir milli ordunun kurulmasını, 2) Milli bir politikanın kurulmasını, 3) Muhacirlerin, kolonist olarak araziden faydalanma haklarının geri alınması veya bunların tahdidini, 4) Bütün Şark'ın, bir taraftan Batı Avrupa kapitalizminden, diğer taraftan da Sovyet Rusya'nın siyasi nüfuzundan kurtarılması ile, birleşmesini talep ediliyordu*». Ksl. *Oçerki İstorii* (11), s. 202.

Sovyetlerin 1. Kongresi 30 aralık 1922'de *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği*'nin kuruluşunu ilân erti. Nihayet, Buhara ve Harezm ile yapılması düşünülen bir anlaşma fikri de terk edildi. Bunların lağvı için bir çare aranmaya başlandı. Sovyet Rus yönetimi Kafkasya Ötesi, Ukrayna ve Belorusya Sovyet cumhuriyetlerinde dizginleri sıkıca elinde tutmaya muvaffak olunca; Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nden şüphesiz çok daha yetkili olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükûmeti, «*taksim*» siyaseti ile «*ilhak*» çabalarını yoğunlaştırdı.

1924 yılında S.S.C.B. yönetimi; milli ayaklanmaları genellikle bastırdıktan, devlet ve parti teşkilâtındaki milliyetçi çevreleri susturduktan ve bazı Türkistanlıları kendi planları tarafına kazandıktan sonra, Türkistan'ı bölmenin ve Buhara ile Harezm cumhuriyetlerini lağvetmenin zamanının geldiğine inanıyordu. Moskova'dan gelen emir galip geldi. Sovyet Rus yönetimi, eski planı gerçekleştirmek için çalışmalarını hızlandırdı. Rus Komünist Partisi (b) Merkez Komitesi'nin Orta Asya Bürosu ile birlikte, talimat üzerine talimat gönderdi. Taksim tedbirlerinin hızı aşağıdaki kronolojik¹³⁾ listeden açıkça görülmektedir.

- 13 ocak 1924'de R.K.P.(b) Merkez Komitesi'nin Orta Asya Bürosu, Fergana'ya muhtariyet hakkı tanınmasını isteyen 30 Ferganalı memurun talebini reddetti.
- 31 ocakta, R.K.P.(b) Merkez Komitesi Teşkilât Bürosu «*Orta Asya'nın milletlere göre taksimini hızlandırmakla görevli*» Rudzutak'ı, Taşkent'e göndermeye karar aldı.
- 26 şubatta Orta Asya Bürosu, Türkistan'ın bölünmesine başlamaya karar aldı.
- 3 martta Orta Asya Bürosu temsilcisi *Meclauk*, Harezm K.P.'nin Merkez Komitesi toplantısına iştirak etti ve cumhuriyetin lağvına karar alınmasını talep etti.
- 10 martta T.K.P. Merkez Komitesi'nin Orta Asya Bürosu'nun ve Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez İcra Komitesi'nin müşterek toplantısında «*Milli Cumhuriyetlerin*» teşkil edilmesi gerektiği, emredildi. T.K.P. mesul sekreteri *V. Vereikis* burada bir açış konuşması yaptı.
- 23 - 24 martta T.K.P. Merkez Komitesi'nin umumi meclisi taksim problemini müzakere etti. T.K.P. Merkez Komitesi, Harezm ve Buhara problemi ile de meşgul olmak zorundaydı.

(13) Bu kararnamenin kronolojisi ve muhtevası şu kaynaklardan derlendi: Gordienko, *Sozılanıe*, s. 153 - 187; *İstorıya Kommunističeskikh* (9), s. 713 - 34; Vahabov, *Formirovanıe*, s. 386 - 96; *Natsional'naya gosudarstvennost'*, s. 187 - 90; Çugaev, *İstorıya* (5), s. 390 - 402; Hayit, *Turkestan im XX. Jahrh.*, s. 215 - 33.

- 26 martta Harezmi K.P., Türkmen bölgesini Harezmi Cumhuriyeti'nden ayırmaya karar aldı.
- 5 nisanda T.K.P. sekreteri *A. Rahimbay*, «*Millî Cumhuriyetlerin kurulması*» hakkında Siyasi Büro'ya bir rapor sundu.
- 10 nisanda Buhara K.P. Merkez Komitesi, Buhara'nın «milletlere» göre ayrılması meseleleri hakkında bir komisyon kurdu. R.K.P.(b) Merkez Komitesi'nin Siyasi Bürosu, Buhara'nın taksimine karar verdi.
- 13 nisanda Buhara K.P. Merkez Komitesi sekreteri *A. Mavlanbekov*, Buhara'nın «*Millî taksimatının*» durumu hakkında Orta Asya Bürosu'na bir rapor sundu.
- 19 nisanda T.K.P. Merkez Komitesi'nin İcra Komitesi, R.K.P.(b) Merkez Komitesi Siyasi Bürosu'nun 10 nisan tarihli kararını icra etmeyi kabul etti.
- 5 mayısta Türkistan'ın bölünmesi için Orta Asya Bürosu'nun Komisyonu toplandı. Bu toplantıda Özbek, Türkmen ve Kazak Alt Komisyonları teşkil edildi.
- 10 mayısta Komisyon, toplantısında, Türkistan, Buhara ve Harezmi'ni «*Millî*» esasa göre taksim etmeye ve bunları bir «*Orta Asya Federasyonuna*» bağlamaya karar aldı.
- 4 mayısta T.K.P.'nin 8. Kongresi başladı. (9 haziranda bitti). «*Merkezî Parti organlarının kararı maksada uygun*» bulundu. *Rudzutak*, yeniden taksimi talep etti.
- 11 mayısta Orta Asya Bürosu şu talimatı verdi:
- 1 — Türkistan, Buhara ve Harezmi millî ve taprak bakımından ayırıcı hususiyetlerine göre kısımlara ayrılmalıdırlar,
 - 2 — Özbek ve Türkmen cumhuriyetleri bağımsızlık hakkı ile S.S. Cumhuriyeti olarak derhal Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne dahil olmalıdırlar,
 - 3 — Özbek S.S. Cumhuriyeti çerçevesinde, bir Tacik Muhtar Bölgesi'nin ve bir Kara Kırgız (=Kırgız) Muhtar Bölgesi'nin kurulduğu; bunların arazisinin kendilerine ait olduğu açık bir mesele olarak kalacaktır,
 - 4 — Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Kazakları Kazakistan Cumhuriyeti'ne ilhak edilmelidir. (Toplantıya 11 kişi iştirak etmiş, bunlardan 7 rey, bu kararın lehinde, 4 rey de aleyhinde kullanılmıştı).
- 4 haziranda R.K.P.(b) Merkez Komitesi'nin Teşkilât Bürosu Orta Asya Bürosu'nun 11 haziran tarihli kararını onayladı.
- 12 haziranda R.K.P.(b) Merkez Komitesi Siyasi Bürosu, Türkistan, Buhara ve Harezmi'nin Türkmen kısımlarından «*bağımsız*» bir Türkmen Cumhuriyeti, Türkistan'ın ve Buhara'nın Özbeklerle meskun kıs-

- mı ile de «bağımsız» bir Özbek Cumhuriyeti, kurmaya karar aldı. Harezm Cumhuriyeti'nin ise, Türkmenlerden ayrıldıktan sonra eski şeklinde bırakılmasına karar verildi.
- 26 haziranda R.K.P.(b)'nin Orta Asya Bürosu, ağustosta parti üyeleri arasında propagandaya başlanması için talimat verdi.
- 15 temmuzda Orta Asya Bürosu, taksimin propaganda şeklini bildirdi. Bunda, propagandanın halk arasında 25 ağustostan itibaren eylül sonuna kadar yürütülmesi emre edildi.
- 31 ağustosda Orta Asya Bürosu, propagandanın seyrini yeniden müzakere etti.
- 6 eylülde Toprak Taksim Komisyonu, meydana gelen Sovyet cumhuriyetlerinin sınırlarını tesbit etti.
- 15 eylülde Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez İcra Komitesi olağanüstü bir toplantısında işbu cumhuriyetin lağvı için bir kanun kabul etti.
- 16 eylülde Orta Asya Bürosu, yeni kurulan Sovyet cumhuriyetlerinin idarî meselelerini müzakere etti.
- 20 eylülde, Buhara Kongresi, Buhara Cumhuriyeti'nin lağvını karara bağlamak mecburiyetinde kaldı.
- 25 eylülde, R.K.P. Merkez Komitesi'nin Siyasî Bürosu, yeniden, Türkistan'ın taksimini görüştü; bunun için, *Kuybişev*'in yönetiminde bir komisyon teşkil etti.
- 29 eylülde Harezm'in 5. Kongresi, cumhuriyeti lağvetmeye mecbur oldu.
- 6 ekimde, Moskova'da Orta Asyalı memurların temsilcileriyle bir görüşme yapıldı.
- 11 ekimde, R.K.P. Merkez Komitesi'nin Siyasî Bürosu, bir defa daha taksim kararı aldı. Kara Kalpak Muhtar Bölgesi'nin, Kazakistan Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti çerçevesi dahilinde kurulmasını tasvip etti. Harezm Cumhuriyeti'nin lağvı emredildi.
- 14 ekimde S.S.C.B. Merkez Komitesi, Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin lağvına karar verdi.
- 27 ekimde S.S.C.B. Merkez İcra Komitesi, Özbekistan ve Türkmenistan S.S. Cumhuriyetleri ile, Özbekistan çerçevesi dahilinde Tacikistan Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti'nin, ve R.S.F.S.C. çerçevesinde Kara Kırgız Muhtar Cumhuriyeti'nin teşkilini, resmen ilân etti.

Yukarıdaki tedbirlerden görülüyor ki, Türkistan'ın, Buhara ve Harezm'in «*millî topraklar*» esası üzerine yeniden taksim ve tanzimi için alınan tedbirlerin; Türkistan mıntakası halkının siyasî iradesini zayıflatmak için tamamen siyasî bir mülâhazaya dayandığı, kesinlikle kabul edilmelidir. Aksi takdirde, Sovyet yönetiminin Türkistan'da çeşitli

«milletler» aramasına hiç bir sebep olmazdı. Çünkü, bu yönetim, henüz 1922'de «*Buhara ile Hîve (Harezmi)in coğrafya bakımından Türkistan'ın bir parçası oldukları*» görüşünde idi... «*Türkistan'ın başlıbaşına mütecanis bir dünya olduğunu*»¹⁴⁾ onlar söylemişti. Sovyet Hükûmeti'nin, Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Buhara ve Harezmi'nin (Halk Cumhuriyetleri) iktisadî politikalarını koordine eden bir inceleme komisyonu, 1922'de aşağıdaki fikrini bildirmişti:

- a) *Buhara, Harezmi ve Türkistan'ın kültürel şartları, üretim güçlerinin ortak özellikleri ve karşılıklı ilişkileri vardır.*
- b) *Umumî kültür, tarih ve sosyal şartlar zemininde meydana gelmiş olan bu cumhuriyetlerin demografik ve etnografik grupları, Orta Asya'nın bütün bu bölgelerinin maddî ve manevî kültürünün müşterek olduğunu belli etmektedir*»¹⁵⁾.

Sovyet bilim adamları ve Türkistan uzmanları dahi «*Türkistan*» isminin aniden gökten inme olmayıp, onun tarihî bir kavram olduğunu; bu isimle, İç Asya Türklerinin aralarındaki bağlılık hislerini dile getirdiğini, biliyorlardı¹⁶⁾.

«*Türkistan*» isminin kaldırılmasında ve Buhara ile Harezmi Halk Cumhuriyetleri'nin lağvedilmesinde olduğu gibi, daha sonraki Sovyetleştirme ve onun yoğunlaştırılması, her icraat için bir ana fikirdi. Buhara ve Harezmi, büyük bir geçmişi hatırlatıyordu. Türkistan ise Türklerin bir bütün teşkil ettikleri hissini hatırlatmaktaydı. Sovyetleştirmek için, asıl bu engellerin kaldırılması isteniyordu. Sovyet rejiminin aktif hasımları haline gelmemeleri için, insanların yüzyıllarca devam eden bağlılıkları koparılmak isteniyordu. Türkistan'ın taksimi esnasında, Kazakların temsilcileri, bir Orta Asya Federasyonu'nun kurulmasını

(14) NV. 1922, sayı 1, s. 36 - 37.

(15) Kasimov, İz istorii organizatsii, s. 20.

(16) Monakh İakimov, Opisanie, s. 10 - 11: «Hazar Denizi'nden Kukunor (=Koh-i nur)'a kadar olan topraklarda yerleşik ve göçebe bir kavim yaşıyor. Bu kavim Türkçe konuşuyor ve Muhammed'in kanunlarına (yani İslâm'a — müellif) inanıyor. Bu insanlar kendilerini 'Türk' olarak tavsif ediyor ve yaşadıkları ülkeye de 'Türkistan' diyorlar». Girard, Mémoire sur l'Asie Centrale. Son histoire ses populations, yayıncı Ernest Leroux, Paris 1875, s. 2'de: Merkezî Asya'da Türklerin yaşadığını «Türkistan» isminin de buradan geldiğini bildirmekteydi. Sovyetler Birliği'nin tanınmış Türkologlarından biri olan E. Malov, şuna dikkatli çeker: «Türkler, bizim zaman hesaplama tarihimizden önce 5. yüzyılda büyük ölçüde, şimdi yaşadıkları yerde yaşıyorlardı». Ksl. C. F. Debec, Problema proiskhojdeniya kirgizskogo naroda v Tsvete antropologičeskikh dannyx, «Trudy Kirgizskogo Archeologičeskoy Ekspeditsii»de yayınlanmıştır. Moskova, 1956, C. I. s. 7. Kazakistan KP MK birinci sekreteri Mirzoyan şunu yazar («Bolşevik» 1937, sayı 4): «Türkistan'da günümüzdeki Sovyet Cumhuriyetler; tek bir Türk milletine mensup olan boyların, Türkistan balkanının ayrılması anlamına gelirler». Ksl. YT. 1937, sayı 88, s. 4.

ve Kazak S.S. Muhtar Cumhuriyeti'nin bu federasyona bağlanmasını istemişlerdi¹⁷). Sovyet Hükûmeti, bu isteğe de «hayır», demişti. Bu red cevabını daha sonraları bir Sovyet müellifi, aşağıdaki sözlerle bildirmişti: «Orta Asya Federasyonu'nun kurulması milletler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesini güçleştirebilir; bu ise, burjuva milliyetçilerinin elinde, S.S.C.B.'ne karşı mücadele vasıtası haline gelebilir; Sovyetler Birliği ve Büyükkrus milleti ile doğrudan doğruya ve sıkı teması engelleyebilirdi»¹⁸). Bu doğru ise, o zaman bu beyanattan, taksim siyasetinin gerçek maksadının sarıh bir surette farkına varılabilir.

Sovyetler Birliği Merkez İcra Komitesi başkanı M. I. Kalenin, «millî topraklara göre taksim» hakkındaki mevzuat vesilesiyle 1924'de şöyle diyordu: «Biz tepeden inme hiç bir şeyi zorlamıyacağız. Bu, aynen, millî devletlere göre taksim için de geçerlidir. Orta Asya milletleri Sovyet iktidarı ile parti organları bu taksim'i, bağımsız millî cumhuriyetler kurmak için istediklerini açıkladılar. Biz, bu isteği tasvip ettik ve Merkez İcra Komitesi'nin toplantısında onu, devlet kanunu olarak yürürlüğe koyduk»¹⁹).

Sovyetler Birliği Merkez İcra Komitesi başkanı, Kafkasya veya diğer «millî cumhuriyetlerin» teşekkülü hakkında şimdiye kadar bunun gibi açıklamada bulunmamıştı. Fakat, Türkistanlılar için bu çeşit bir mazeretin lüzumlu olacağı zannedilmişti. Herhalde, yukarıdan gelen zorlamayı en azından gizlemek istiyorlardı. Fakat, şu soru sorulabilir: *Türkistan'ın boy esasına göre taksiminde, Sovyet görüşüne göre, «milliyetlere göre taksim» isteğinin mümessilleri kimdi?* Bunlar, iktidar mevkiinde bulunan Ruslar ve 10 - 12 Türkistanlıdan başka hiç kimse değildiler. Aleyhte olanlar zaten konuşamazdı. Bir halk oylamasına başvurulmadı. Yani, halkın, «*Türkistan parçalansın mı yoksa bütün halinde dursun mu?*» diye fikri alınmadı. R.K.P.(b) Merkez Komitesi'nin Orta Asya Bürosu, Türkistan Türk komünistlerinin bir organı değildi. Bilakis bu teşkilât, Türkistan komünistleri üzerinde Moskova'nın bir teftiş organı idi. İçinde, Türkistanlıların pek az iştiraki olduğu Sovyet iktidar organları, halk iradesinin temsilcileri olarak hüküm sürüyorlardı. Taksim talimatının, halk arasında, karar kesinleştikten sonra, bir ay süre ile propagandası yapıldı. Binaenaleyh iradenin tezahür mümessili olarak, halk söz konusu değildir. Mevzubahis olan mümessiller, Sovyet iktidar organlarında çoğunlukta olsalardı, halkın iradesi-

(17) Gordienko, Sozdanie, s. 158.

(18) Recebov, Tadjikskoe SSR, s. 152. Sovyet Hükûmeti'nin taksim siyaseti şu anlama geliyordu: «Heyeti umumîyesiyle Sovyetler, her müstemlekeci siyasetin pek eski düsturu olan: Divide et impera (=parçala ve hükümran ol), uyarınca hareket ettiler». Ksl. Mehnert, Die Sowjetpolitik, s. 67.

(19) Natsionalnaya gosudarstvennost', s. 189.

ni her ne surette olursa olsun dile getirilmiş olduğu derhal kabul edilebilirdi. 1924 yılında Türkistan S.S.M. Cumhuriyeti merkezi devlet organlarındaki mahalli kavimlerin yani Türkistanlıların iştiraki %17 ve bölge organlarında %45 idi²⁰). Türkistan'ın bölünmesi zamanında onun 5.254.584 olan nüfusundan 15.550 Türkistanlı ve 6.450 Rus komünisti vardı. Marksizmin hiç bir kitabında, K.P. üyelerinin halkın temsilcisi olarak söz sahibi oldukları yazılmamıştır. Aksine bunlar, bizzat partiye kabul edilirler, parti üyeleri bir halk topluluğunun mümessili sıfatıyla partiye girmezler. Bu yüzden, mezkûr «*milliyetlere göre tertipleme siyaseti*»nin, yalnız iktidar sahiplerinin iradesi olduğu sabit olmuştur. Türkistan'ın bölünmesi meselelerinde R.S.F.S.C. Hükûmeti'nin Türkistan Komisyonu, önemli bir rol oynamıştı. Bunun iktidar fonksiyonları, adım adım R.K.P. (b) Merkez Komitesi'nin Orta Asya Bürosu'na devredildi. Taksim meselesinde de, mükemmel bir surette vazifesini yerine getirmiş olduktan sonra, R.S.F.S.C. Hükûmeti 16 ocak 1925'de, Türkistan Komisyonu'nu lağvetti. 2 şubatta S.S.C. Birliği Hükûmeti de bu kararı onayladı²¹). 11 ekim 1924'de Orta Asya Bürosu nezdinde, bir Tasfiye Komisyonu kuruldu. Bu komisyon tasfiyeye maruz kalmış olan sabık cumhuriyetlerden (Buhara, Harezmi ve Türkistan M.S.S.C.) yeni Sovyet cumhuriyetlerine halk, arazi ve mülk tevzi edecekti. Bu komisyon, 1925 şubat sonunda çalışmasını bitirdi. 5 kasım 1924'te müstakbel Türkmen S.S. Cumhuriyeti için, bir İhtilâl Komitesi kuruldu. 18 kasımda da aynısı Özbek S.S. Cumhuriyeti ve 24 kasımda Tacikistan S.S. Muhtar Cumhuriyeti için kurulmuş oldu. Bu komiteler, tabii yine bir ihtilâl yetkisi sıfatıyla, bu Sovyet cumhuriyetleri için geçici hükûmet olarak muteberdi. Bunların çalışmalarını R.K.P. (b) Merkez Komitesi'nin Orta Asya Bürosu, parti ve devlet organı sıfatı ile koordine ediyordu. İhtilâl Komiteleri, yeni Sovyet cumhuriyetleri için «*hükûmetler*» ve aynı zamanda komünist partileri kurmak için hazırlıklar yaptılar. Türkmenistan meselesiyle meşgul bulunan İhtilâl Komitesi, 15.12.1924'de halktan sormadan Sovyetler Birliği'ndeki kanunların, Türkmen S.S. Cumhuriyeti'nde de geçerli olmaları lâzım geldiğine dair emir verdi²²). Halbuki, o zamanda bu Sovyet Cumhuriyeti, henüz resmen Sovyetler Birliği'ne bağlanmamıştı. Özbek ve Türkmen S.S. cumhuriyetleri, ancak 13 Mayıs 1925'de Sovyetler Birliği Sovyetlerinin 3. Kongresi tarafından Sovyetler Birliği'ne kabul edildiler. Binaenaleyh bu ana kadar Sovyetler Birliği'nin her kanunu, bu iki «*bağımsız milli cumhuriyet*» için, normal olarak hiç bir hukukî taahhüd ileri süremezdi.

(20) İstoriya Kommunističeskikh (9), s. 724.

(21) Urazev, Lenin i stroitel'stva, s. 481.

(22) Mardikov, Revolyutsionnyj komitet, s. 40.

13 - 17 şubat 1925 tarihlerinde Buhara'da Özbekistan S.S. Cumhuriyeti Sovyetlerinin ilk kongresi toplandı²³). Bu kongreye, S.S.C.B. Merkez İcra Komitesi Heyetinin başkanı *M. I. Kalenin* de iştirak etti. Bu kurultayda, Özbek S.S. Cumhuriyeti'nin kurulması resmen ilân edildi. Sovyetlerin bu ilk «*Kabile Devleti*»nin başkanı, okuma-yazması olmayan, fakat iyi kalpli ve millî karaktere sahip, yoldaş *Ahunbaba-oğlu*, oldu. Başbakan ise, çok münakaşa konusu olmuş olan sabık Buhara Halk Cumhuriyeti Başbakanı *Feyzullah Hoca* oldu.

15 - 24 şubat tarihinde Poltoratzkiy (= Aşkabad) de Türkmen S.S. Cumhuriyeti Sovyetlerinin 1. Kongresi tertiplendi. Bu kongrede, bu Sovyet cumhuriyetinin kuruluşu resmen ilân edildi. İlk «*cumhurbaşkanı*» *N. Aytak*; «*başbakan*» ise *K. Atabay* oldu²⁴). Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet cumhuriyetleri resmen ilân edilmeden önce, bunlar için de, kendi komünist partileri kuruldu. Özbekistan'da K.P. Merkez Komitesi 1. sekreteri *Akmal İkrâm* (= İkramov), 2. sekreter de *W. İvanov* oldu. Türkmenistan'da K.P.M.K. 1. sekreteri *Halmurat Sahatmurad* (= Sahatmuradov), 2. sekreter *L. I. Meclauk*, oldu.

Türkistan'ın yeni idarî taksimatının sonucu olarak, bir zamanki bölgelerin halkı, aşağıda adı geçen Sovyet devlet birliklerine dahil edildiler:

Türkistan M.S.S. Cumhuriyeti'nden:

- 2.323.764 (halkın %49,6'sı) Özbek S.S. Cumhuriyeti'ne,
- 350.000 (halkın %10,5'i) Türkmen S.S. Cumhuriyeti'ne,
- 1.468.724 (halkın %18,3'ü) Kazak M.S.S. Cumhuriyeti'ne,
- 135.665 (halkın % 9,1'i) Tacik M.S.S. Cumhuriyeti'ne (Özbek S.-S.C.'ti çerçevesinde idi),
- 714.648 (halkın % 8,8'i) Kara Kırgız (Kırgızistan) Muhtar Bölgesi'ne (R.S.F.S.C.'ne bağlı idi),
- 91.098 (halkın % 3,7'si) Kara Kalpak Muhtar Bölgesi'ne (Kazak M.S.S.C.'ne bağlı idi),

Buhara'dan:

- 1.319.498 (halkın %59'u) Özbek S.S. Cumhuriyeti'ne,
- 608.838 (halkın %27'si) Tacik M.S.S. Cumhuriyeti'ne,
- 313.101 (halkın %14'ü) Türkmen S.S. Cumhuriyeti'ne.

(23) Ksl. Gordlenko, *Sozdanie*, s. 193; Urazev, *Lenin i stroitel'stva*, s. 479; Süleymanova, *İstoriya*, s. 191'e göre kongre, Eski Fergana'da yapıldı.

(24) *Oçerki İstorii kommunističeskoy Partii Turkmennstana*, s. 292.

Harezmi'den:

320.023 (halkın %50'si) Özbek S.S.C.'ne,

192.013 (halkın %30'u) Türkmen S.S.C.'ne,

128.003 (halkın %20'si) Kara Kalpak Muhtar Cumhuriyeti'ne²⁵).

Parçalama yoluyla, Türkistan'da tamamen 1.745.000 km². toprak, yeni idari birliklere taksim edildi. Özbek S.S. Cumhuriyeti idaresine; taksimden önce adı geçen Türkistan M.S.S.C., Buhara ve Harezmi Halk cumhuriyetlerinde yaşamakta bulunan 8.131.062 kişiden 5 milyona yakını veya %57,9'u getirildi. Demekki, bu taksimat siyasetinden Özbekler, en güçlü halk grubu olarak ortaya çıktılar. Böylece Özbekler, önceden olduğu gibi, bütün Türkistan'ın dinamik gücü olarak mevcudiyetlerini muhafaza etmekte.

Türkistan topraklarından, Özbek ve Türkmen cumhuriyetleri 1925'den itibaren, S.S.C.B.'nin hüküm ve salâhiyeti kapsamına alınmışlardı. Kazakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Kırgız ve Kara Kalpak Muhtar Bölgeleri ise, doğrudan doğruya R.S.F.S.C.'nin murakabesi altında kaldılar. Tacik Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 1 aralık 1926'ya kadar İhtilâl Komitesi tarafından yönetildi. Tacik M.S.S. Cumhuriyeti, bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ilân edildi ve 5 aralık 1931'den itibaren merkezî hükûmet (Sovyetler Birliği) tarafından vasıtasız olarak idare edilmektedir. Kazak ve Kırgız M.S.S. Cumhuriyetleri (Kırgız M.S.S.C. için bu statü, 1 şubat 1926'da yürürlüğe kondu) 5 aralık 1936'da S.S. cumhuriyetleri statüsüne yükseltildiler ve bu suretle merkezî hükûmetin hüküm ve nüfuzuna tâbi oldular. Kara Kalpak Muhtar Bölgesi, 1932'de bir Muhtar S.S. Cumhuriyeti'ne dönüştürüldü. 1936'da ise, Özbek S.S. Cumhuriyeti'nin hüküm ve nüfuzuna tâbi kılındı. Bu suretle Türkistan mıntakasında, Sovyet yönetimi tarafından «*Millî Müstakil Cumhuriyetler*» kavramı kapsamında takdim edilmiş olan, 5 Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti meydana geldi. Türkistan'daki bu «*Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri*»: Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan. Türkistan halk gruplarının ismini taşıyan, bu sözde devletler; gerçekte, Sovyetler Birliği tarafından «*Millî Devletler*» olarak tanıtılan, aslında ise «*memurî bölgeler*»den başka bir şey olmayan devletlerdir. Bu, bir şeyi isbat etmek için kullanılan öyle bir delile benzer ki, kendisinin isbatı için, tekrar daha tam bir delili gerektirmektedir.

(25) Süleymanova, İstoriya, I., s. 188. Vaidyanath, The Formation, s. 156 - 157. N. Balasev, Orta Asya'nın İktisadi coğrafiyesi, Taşkent 1926, s. 25'e göre yeniden bölünmüş olan bölgelerde 3.714.860 Özbek, 1.240.290 Tacik, 1.120.680 Kazak, 625.010 Türkmen, 614.550 Kırgız, 112.000 Kara-Kalpak, 540.670 Rus, 366.730 diğer grup mensupları bulunuyordu.

2. Türkistan'daki Sovyet Devletleri'nin Anti Milli Karakteri

Sovyetler Birliği tarihçileri, hukuk bilim adamları, filozofları ve sosyologları, Sovyetler Birliği'ne dahil, beşi Türkistan'da olan, cumhuriyetlerin Sovyetler Birliği içinde «bağımsız» devletler olduklarını, devamlı olarak isbat etmeye çalışırlar. Bunlardan bazıları; «*Sovyetler Birliği sosyalist milletlerinin bağımsızlığının siyasî dayanağı, işçi sınıfı diktatoryasının tahkiminde belli olur*»²⁶⁾ diye iddia ederler. Bazıları ise; «*Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri meşhumunun ifadesinde bile, bir müstakil hak görülmektedir*» demektedirler. Bazılarına göre «*milletin hükümrânlığı*», sosyalist öze sahip millî bir şekildir. Bunun içindir ki; «*Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği, onların millî hükümrânlığının tahkimi için garanti hükümündedir*»²⁷⁾. Bundan başka, «*Sosyalist Milletlerin*» teşekkülüne, devlet hükümrânlığının gerçekleştirilmesi olarak bakılıyor²⁸⁾. Diğer taraftan Sovyet kaynaklarından, «*Millî Cumhuriyetleri*» kurmak suretiyle, milletlere kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin etmeleri hakkının bahşedilmiş olduğunu öğreniyoruz. Sovyet müelliflerinden birisinin fikrine göre; millet, selfdeterminasyon (kendi kaderini tayin) hakkının bizzat sahibidir. Bu hakkın konusundan ise, serbest iradenin tezahürü anlaşılır. Şartların, milletin, bu hakka gerçekten erişmesini garanti etmesi lâzımdır²⁹⁾. Bu mütalaa tahakkuk etmiş olsaydı, buna hiç kimse itiraz edemezdi. Lâkin, Sovyetler Birliği'ndeki halklara hâkimiyet hakkı (suverinitet) verilmediğini de unutmamalıdır.

Sovyet yönetici ve ideologlarının «*millî Sovyet cumhuriyetlerinin hâkimiyet hakları*» telâkkisi, dışa karşı çeşitli prensip meseleleri sebebiyle itimat telkin edecek bir tarzda sunulur. Bilindiği gibi, her Sovyet Cumhuriyeti'nin, şeklen, kendi sınırları, yüksek Sovyeti (=parlamentosu), bir devlet başkanı, hükûmeti, bayrağı ve marşı vardır. Hatta kendi savunma ve dışişleri bakanlıkları da vardır. Bundan başka Sovyetler Birliği'ne dahil her cumhuriyetin, Sovyetler Birliği'nden kendi isteğiyle ayrılmağa hakkı vardır³⁰⁾. Buna göre, her Sovyet cumhuri-

(26) Tuganbaev, *Oktyabr'skaya revolyutsiya*, s. 49.

(27) Racabov, *Tadjikskoe SSR*-, s. 131.

(28) «*Sosyalist Milletler*» konusu üzerine daha tam açıklamayı şu Sovyet yazıları vermektedir: *Formirovanie sotsialisticheskikh natsii v SSSR* (Sovyetler Birliği'nde sosyalist milletlerin teşekkülü), müellifler kolektifi, Moskova, 638 s.; S. Batirov, *Formirovanie i razvitie sotsialisticheskikh natsii v SSSR* (Sovyetler Birliği'nde sosyalist milletlerin teşekkülü ve gelişimleri), Moskova, 1962, 368 s.

(29) Tuzmammedov, *Otvet*, s. 51 - 55.

(30) Gulanov, *SSSR Kanun Esası*, s. 57. Ayrılma hakkı 1936 anayasasında da garanti edildi. Birlikten ayrılma usulü S. Birliği'nin hiç bir anayasasında kaydedilmedi. Sovyetler Birliği'nde Anayasa Mahkemesi de yoktur.

yeti, gerçekten bağımsız bir devletmiş gibi bir görünüm arz ediyor. İşin mahiyetini bilmeyenler, Sovyet «*Millî Devletlerinin*» bu dış görünüşüne inanıyorlar bile. Meselenin gerçek yüzüne dair teferruatın araştırılmasına, geleceğe ait bir vazife olarak bakmak lüzumludur; çünkü, bu hususlar, etraflı bir incelemeyi gerektirmektedir. Burada şunu hatırlatmak lüzumludur ki, bütün bu teferruat, milletlerin kendi devlet nizamını kurmak tasavvuru ile hiç bir münasebeti olmayan bir görünüştedir. Türkistan'daki Sovyet cumhuriyetlerinin devlet organları, Moskova'dan sormadan veya onun iznini almadan işlerine dair de bir karar almak hakkına sahip olmadıkları müddetçe, millî hükümlanlığın garanti edildiği de kabul edilemez. Her milletin kendi kendini idare ettiği ve menfaatlerini kendi devlet adamları tarafından müşkülâtsiz temsil ettirebileceği durumda olduğu vakit, selfdeterminasyon hakkı müessir olur. Bu önşartlar nazari olarak fazla tebarüz ettirildikleri halde, «*Sovyet*» sisteminde tatbikatları yoktur. Türkistanlı olan «*devlet başkanı*» ve «*başbakan*»ın yanında, şeflerini kontrol eden iki veya üç «yardımcı» Rus'un bulunması³¹⁾ bir kaide olmuştur. Sovyetler Birliği anayasasında, millî Sovyet cumhuriyetlerine dair bir garanti hakkı olup olmadığını aradığınız zaman, bunu bulamazsınız. Çünkü, Sovyetler Birliği'nin iktidar hakkı ön planda gelmektedir. Bundan başka, Sovyetler Birliği anayasası, demokratik devletlerin anayasası ile mukayese edilemez. Çünkü, Sovyetler Birliği'nde anayasa K.P.'nin iradesine tâbidir. Sovyet kaynaklarından öğrenmekteyiz ki, K.P.'nin iradesi «*kanun*» hükmündedir. Esasen, Sovyetler Birliği anayasasının 125. maddesi K.P.'nin önderlik rolünü, kamu ve devlet organizasyonlarının «*işaret feneri*» olarak ortaya koyar. Her devletin millî hükümlanlığına, dışişleri münasebetleri ve temsilcilikleri de dahildir. Gösteriş gayesiyle mevcut olan Sovyet Cumhuriyetleri'nin dışişleri bakanlarının, Sovyet diplomatik misyonlarında rastgele aktörler olarak boy göstermeleri yetmez. Türkistan Sovyet cumhuriyetleri «*Devlet Başkanları*»nın otoritesinin hiç bir ehemmiyeti yoktur. Rusların bu gibi şahıslara karşı tahkir

(31) Tatar SSM Cumhuriyeti Halk Komiserliği Şûrası başkanı Said Gallyev (1894 - 1938), 20 temmuz 1921'de Lenin'e şöyle sordu: «*Daha evvel ezilmiş milletlerin emekçileri ve komünistlerine nazaran, daha gelişmiş seviyede olan önceki hâkim milletin komünistlerinin pedagog ve mürebbi rolünü oynaması lüzum-geldiği doğru mudur?*». Lenin şöyle cevap verdi: «*Pedagog ve mürebbiler değil, yardımcıları*». Ksl. Azızbekov (Derleyen) V. I. Lenin drug narodov Vostoka, II, s. 157. Bu «yardımcılar» müessesesi şimdiye kadar bütün Sovyet «millî» devletlerinde muhafaza edildi. Türkistan'da devlet ve parti cihazında Rus hegemonyası hakkında bak. V. Kayum Han, 45 yıl içinde Türkistan, MT. 1962, sayı 92, s. 5 - 13; sayı 93, s. 3 - 10; 1963, sayı 94, s. 3 - 13; sayı 95, s. 3 - 16; sayı 96, s. 5 - 15; sayı 97, s. 3 - 16. sayı 98, s. 3 - 16.

cdici tutumları hakkında, Türkistan'da yeterince örnekler vardır. 1924 yılında R.K.P.(b) Merkez Komitesi'nin Orta Asya Bürosu, Kırgız Muhtar Bölgesi'nde, Kırgızlarla Ruslar arasında çıkan bir ihtilâfı incelemek için Özbek S.S.C. «Devlet Başkanı» Ahunbabaoğlu başkanlığında iki Rus üyenin de katıldığı bir komisyon kurdu. Kırgızlar, hayvanlarını bir Rus iskân mahallinden otlağa götürüyorlarmış. Ruslar buna karşı çıkmış ve üzerlerine ateş ederek 5 Kırgız'ı öldürmüşler. Ahunbaba, olayı inceledikten sonra raporunda Kırgızların haklı olduğunu bildirdi. Rus komisyon üyeleri ise, Rusların haklı olduğunu bildirdiler. Bunun üzerine Orta Asya Bürosu'nun başkanı, Zelenskiy, Ahunbaba'ya şöyle der: «Rus milleti gibi medenî bir milletin böyle bir suç işlemeyeceğini bilmiyor musunuz? Böyle bir suç yalnız sizin gibi cahil ve barbar insanların harcıdır. Yoksa, zannettiniz mi ki; ben başkanım bundan dolayı bütün işler benim elimdedir. Ben istediğim takdirde sizi derhal makamınızdan azlederim»³²⁾. 1934 yılında bir Rus demiryolu memuru, Tacik S.S.C. «Devlet Başkanı» Şatemir'in istasyonu karşıdan karşıya geçmesine müsaade etmemişti. «Devlet Başkanı» istasyon amirinden bir izin kağıdı verilmesini istemiş, bu isteği dahi reddedilmişti³³⁾. Son zamanlarda dahi bu çeşit uyuşmazlıklar hüküm sürmektedir. «Kırgız Sovyet Cumhuriyeti» «Devlet Başkanı» T. Kulatov, kendi cumhuriyetinde sıhhi tesisler inşası için, aralık 1962'de, Moskova'daki Sovyetler Birliği Hükûmeti'nden 2 milyon rublelik bir harcama müsaadesi rica etmeğe mecbur olmuştu³⁴⁾. Türkmen S.S.C. «Başbakanı» A. Annaliyev de, kendi «millî devletindeki» tiyatronun bakım ve başka masrafları için 92.000 ruble paranın müsaadesini istirham etmişti³⁵⁾. Bu şartlar muvacehesinde, «millî haklara saygılı olmaktan» dahi söz edilemez. «Millî Cumhuriyetlerin», (Ahunbaba hariç) bütün «Devlet Başkanları» veya «Başbakanları», kendi vatandaşları tarafından değil, Moskova veya Türkistan'daki Rus emniyet memurları tarafından 1936 - 39 yıllarında, idam edildiler³⁶⁾.

Sovyetlerin yalancı Millî Devletleri için; bütün işler üzerinde sadece Moskova'nın yetkisi olduğu gerçeği değil³⁷⁾, bilakis enternasyonalizm bahanesiyle Sovyetleştirme, milliyetsizleştirme, Ruslaştırma ve Türkistan'ın müstemlekeleştirilmesi de yeterli delil hükmündedir.

(32) «Yeni Türkistan» 1927, sayı 5 - 6, s. 26.

(33) Hayit, Turkestan im XX. Jahrhundert, s. 251, dipnot 726.

(34) SK. 9 aralık 1962, s. 2.

(35) TI. 10 aralık 1962, s. 2.

(36) Bunların arasında meselâ Nusratullah Mahsum, Abdullah Rahimbay, Aytak, K. Atabay, Feyzullah Hoca, Abdurrahim Hacıbay, Sultan Segizbay, Şatemir vb. bulunuyordu.

(37) Maclean, Sir, Back to Boukhara, s. 99.

Milliyetsizleştirme (milliyet duygusundan arındırma) siyaseti tabirinden; «*Sosyalist Milletlerin*» önce birinin diğerine yaklaştırılması (sblijeniye) amacına erişilmesi, sonunda da bunların, dili Rusça olacak bir «*Sovyet Milleti*» halinde kaynaştırılmasının (sliyaniye) tahakkuku anlaşılır. Sovyetler Birliği K.P. XXII. Kongresi'nde genel bir plan olarak tasdik gören bu tasarının amacı, mezkûr «*Sovyet Milletlerinin*» nihai sukûtunu hazırlamaktır³⁸). Bu yönüyle Sovyet yönetiminin planı, taşıdığı anlam itibariyle Hristiyan misyoneri *İlminskiy*'nin planından hiç bir surette farklı değildir. *İlminskiy*'nin planı muhteva olarak şu formüle dayanıyordu : *Türk dillerine Rus Alfabeti'nin İthalı + Ana dil yoluyla Hristiyanlaştırma = Ruslaştırma*. Sovyet Rusların niyeti ise : *Rus Alfabeti + Anadil yoluyla komünistleştirme = Ruslaştırma*'dır. Komünist Sovyet ideolojisi için milletlerin mevcudiyetinin hiç bir önemi olmadığını ve buna sadece «*geçici bir devre*» olarak bakıldığını Doğu Emekçi Komünistleri Üniversitesi sabık rektörü G. J. Broydo'nun aşağıdaki fikirleri isbatlamaktadır : «*Cemiyet, proleteryanın nihai zaferi yüzünden adım adım millî şuurdan kurtulacaktır. Adım adım millî şuur bakiyelerinin ideolojileri de kaybolacaktır. Onların bakiyeleri artık sadece müzelerde muhafaza edilebilecektir. O zaman bunlar, milliyetler taksimatı esasına dayalı bir devri ve o devirdeki hayatı, komünizmin çocukları ile insanlar arasında ne denli kanlı savaşların yapıldığını araştırmak ve öğrenmek için kullanılacaktır... Komünist cemiyetinin inkişaf etmesi sebebiyle insanlar, millî inkişafı ve münesebetleri unutacaktır. Bu suretle, millet ölecektir*»³⁹). Millî Duygulardan arındırma politikasının tamamlayıcı unsuru olarak «*memleket içi göç*» politikası da uygulanmaktadır. Türkistan'da Sovyet Cumhuriyetleri teşkil edildikleri vakit, Özbek S.S. Cumhuriyeti'nde 150.308, Türkmen S.S. Cumhuriyeti'nde

(38) Milliyetleri sukût ettirme üzerine bak. A. Awtarchanow, *Das Kommunistische Program Zur Entnationalisierung der Nationalitäten der UdSSR*, München 1964 (Konferans metni): A. Zavkiy, SSSR'de millet meselesi, MT. 1967, sayı 122, s. 11 - 23; Hayit, Sovyet Birliği'nde «*ictimai milletler*» ve uların bitiriliş meselesi, MT. 1965, sayı 106, s. 12 - 17. Kruşçev devresi milliyetler siyaseti hakkında bak. Boris Levitzkiy, *Politika narodovscova Z. SSR. v doble Chruszcova*, (Kruşçev devrinde SSCB'de milliyetler siyaseti), Literacki enstitüsü, Paris, 1966, 302 s. Sovyetler Birliği'ndeki milletlerin kaderi hakkında bir belgeler koleksiyonu olarak, U.S. Congress. Senate, *The Soviet Empire, Prison House of Nations and Races*, Document 122, 85th Congress, U.S. Government Printing Office Washington 1956, değerli bir eserdir. Bu sahada yine esaslı bir belge koleksiyonu olan şu yazı değerlidir: Committee on Judiciary United States Senate, *The Soviet Empire. A study in Discrimination and Abuse of Power*, U.S. Government Printing Office, Washington 1965, eserde 6 harita vardır.

(39) Broydo, *Milliyet*, s. 10 - 11.

47.000, Kırgız Muhtar Bölgesi'nde 135.784 ve Kazak S.S.M. Cumhuriyeti'nde 1.627.560 Rus ve Ukraynalı bulunuyordu⁴⁰). Müteakip yıllarda, 1959'a kadar, yabancı unsurların sayısı esaslı bir surette arttı. 1959 yılında Özbek S.S.C.'de 1.091.000, Kırgızistan'da 624.000, Türkmenistan'da 267.000, Tacikistan'da 228.000, Kazakistan'da 6.265.000 ` Rus ve 1.035.000 Ukraynalı, yaşıyordu⁴¹). Daha şimdiden, Kazakistan ile Kırgızistan Sovyet Cumhuriyetleri bariz bir millî hukuk mahrumiyeti karakteri arzetmektedirler. 1959 yılında Kazakların, kendi «*Millî Devlet*»indeki tüm nüfusa nazaran nisbeti, sadece %29'dur. Kırgızlar da kendi cumhuriyetinde nüfusun %40'ını meydana getirmektedirler. 1970'deki nüfus sayımına göre; Türkistan'da, 9.939.000 Rus ve diğer Slav asıllı kavimlerin yaşamakta oldukları anlaşılmaktadır. Bu da, Rusya'nın, Türkistan'ı gelecekte bir vilâyet haline getirmek için attığı birinci adım demektir. Buradan, Türkistan'a Rus göçmenlerinin yerleştirilmesinin keyfiyeti açıkça görülmektedir. Türkistan'da sözde «*müstakil*» dedikleri «*millî devletler*»de, Türkistan'ın millî menfaatlerine riayet edilmeden, «*bir milleti yok etme*» olayı bu tarzda vuku bulmaktadır. Diğer taraftan, Sovyet yönetiminin, Türkistan'da bir milletin sukûtunu hazırlama siyasetine karşı, millî varlığı devam ettirmek için millî bir irade mevcuttur. 1968 yılında Türkistan'da 5 Sovyet cumhuriyetinde nüfus sayısı 31.538.000'e yükseldi. Bunların aralarında Rus göçmenleri ve memurları da bulunmaktadır. Bu sonuncuların arasında, 1959 - 67 yıllarında Sovyetler Birliği'nin Avrupa kısmından Türkistan'a yerleştirilen 3,3 milyon muhacir de vardır⁴²). Türkistanlılar, İslâm an'anelerine bağlı olduklarından, Sovyetlerin nüfus kontrolü siyasetine riayet etmedikleri için, sür'atli bir nüfus çoğalmasına eriştiler. Sovyet literatürü, Sovyet cumhuriyetlerinin «*millî devlet hükümlerine*» ilişkin soruları, bu Sovyet cumhuriyetlerinin iktisadî ve kültürel «*muktesebat*»nın ve komünizmin inşasının, hükümlerinin mevcudiyeti için bir garanti olduklarını ileri sürmekle, cevaplamaya çalışır. Şüphesiz Türkistan, modern anlamda bazı ilerlemeler kaydetmiştir. Fakat, Sovyetlerin kültür politikası, millî ihtiyaçları tatmine

(40) Broydo, *Milliyet*, s. 97, 104, 105, 106.

(41) Mironenko, *Sovyet Türkistanı*, s. 43 - 45. Bayramov, *Natsional'niy vopros*, s. 273'e göre Özbek SSC'nin 1920'deki tüm nüfusunun %74,2'si Özbek idi. Bu sayı 1959'da %62,2'ye düştü. Hayit, *Sowjetrussischer Kolonialismus*, s. 99: 1926 yılında Sovyetler Birliği'nde 3.956.000 Kazak vardı. 1939 yılında 3.890.700 (1926'ya nazaran; 55.300 kişilik bir azalma) ve 1959 yılında 3.581.000 (1939'a nazaran; 309.700 kişilik bir azalma) Kazak vardı. Kazak SSC'de, 1959'da 2.755.000 Kazak yaşıyordu. Ksl. Hayit, *Turkestan as an Example*, s: 88: Broydo, *Milliyet*, s. 97'ye göre Kazak MSSC'nin kurulmasından sonra (Türkistan MSSC'den ayrılan Kazaklar ile birlikte) 4.068.920 Kazak yaşıyordu.

(42) Mironenko, *Sovyet Türkistanı*, s. 37.

çalışmak için değil, rejime sadık bir insan tipini yetiştirmek ve gençliği kültür mirasından ayırmak için hizmet etti. Temel taşı ilk Türko-loji Kongresi'nde 1926 yılında Bakû⁴³⁾'da atılan, «*Türk kavimlerini dil bakımından birbirinden ayırmak ve her Türk millî grubu için ayrı bir alfabenin ithali*»⁴⁴⁾, nihayet Türk kavimlerine Rus alfabesi'nin kabul ettirilmesi (bu tedbirin, sadece, Türk kavimleri; Uğur—Fin ve Tungus halkları için tatbik edildiği dikkate şayandır) ve Türkçe kelimeler veya yüzyıllardan beri kulanıla gelen Arapça ve Farsça menşeli kelimeler yerine, maksatlı olarak Rus kelimelerinin ithali, Sovyet kültür siyasetinin sonuçlarıydı⁴⁵⁾.

Sovyet cumhuriyetlerinin hükümranlılığı meselesinin bölümlerinden biri olan Türkistan'ın iktisadî ilerleme konusu, çok daha mufassal bir incelemeyi gerektirir. Türkistan topraklarında olan iktisadî gelişme, millî ihtiyaçlara uydurulmuş bir sistem olarak kabul edilemez. Buna, Sovyet Rusya'nın iktisadî siyasetine hizmet etmek için bir gösteriş ve istismar vasıtası gözü ile bakılabilir⁴⁶⁾.

(43) Daha tam bilgi için bak. Menzel, *Der I. Turkologische Kongress*, s. 1 - 76.

(44) Sovyetlerin yeni alfabesine karşı, yani ithal edilen değiştirilmiş Latin yazısına, Türkistanlıların muhalefeti göze çarpıyordu. RKP(b) MK'nin Orta Asya Bürosu başkanı Zelenskiy, 8 haziran 1928'de şöyle dedi: «Çok kişiler alfabenin Latinleştirilmesinin müstemlekecilik temayüllerinin bir yeni tipi olduğunu düşünülüyorlar». Ksl. NV. 1928, sayı 20 - 21, s. 489.

Türk kavimlerinin yeni alfabesi komisyonu başkanı N. Torakulov şunu yazıyordu: «Sovyetler Birliği'ndeki Türk kavimlerinin iktisadî ve kültürel bağlantıları öyle esnek bir yazı sistemi gerektiriyordu ve şimdi de gerektirmektedir ki, tek bir Türk diline başvurmadan, onların lehçeleri esası üzerine karşılıklı bağlantısı sağlamak imkânını verebilsin». Torakulov, *Novi Zadaçi*, NV. 1928, sayı 20 - 21, s. 15 - 16. Türk Kavimlerinin Yeni Alfabesi Komitesi'nin umumî heyeti, temmuz 1927'de Bakû'da Türk kavimleri alfabesinin bütün lehçeler için bir olmasını kararlaştırdı. Günümüzde Sovyet Türkologları dahi Türk kavimlerinin alfabesindeki karmakarışıklığa ilmi sebeplerden ötürü bir son vermeye ve alfabe-yi tek alfabe haline getirmeye çalışıyorlar. Daha tam bilgi için bak. N. A. Baskakov, *O sovremennom sostoyanii i dal'neyšem sovershenstvovanii alfavita dlya tyurskikh yazikov narodov SSSR* «Voprosy yazikoznaniya»da yayıml. 1967, sayı 5, s. 33 - 46.

(45) Bugünkü Türkistan'daki Sovyet kültür siyasetinin temayülleri hakkında bak. A. Zavkiy, *Türkistanın kültür hayatı ve Sovyet - Rusya müstemlekeciliği*, MT. 1962, sayı 92, s. 18 - 23. 1964, sayı 94, s. 21 - 27, sayı 95 - 96. 1964, sayı 100 - 105. 1965, sayı 106, s. 17 - 25 ve sayı 107, s. 8 - 15.

(46) Türkistan'ın pamuğu örneğinde Sovyet iktisadî gelişiminin anlamı hakkında fikir edinebiliriz. Burnashev, *Halk Hocalığı*, s. 104. «Daha önceden Rusya'nın tüm tekstil endüstrisi Türkistan'dan gelen pamukla yaşıyordu. Bugün dahi Sovyetler Birliği'nin tekstil endüstrisi Orta Asya ve bilhassa Özbekistan'dan gelen pamukla ayakta durmaktadır. Bu durum iç Rusya'yı artan ölçüde Orta Asya'ya bağlamakta ve birini diğerine bağımlı kılmaktadır. Eski Rusya'nın ve Sovyetler Birliği'nin iktisadiyatına bir göz atacak olursak onun Türkistan-

Sovyet cumhuriyetlerinin kanun yapma ve yürütme hakkı da Rusya kanunlarına bağlıdır. Bilindiği üzere Moskova menşeli kanunlar, Sovyetler Birliği'ne dahil her cumhuriyette geçerlidirler. Sovyet cumhuriyetlerinde kimsenin Moskova'dan gelen talimat ve kanunları değiştirmeye ve reddetmeye hakkı yoktur. Sovyet yönetimi «*Bütün Sovyetler Birliği Kanunları*»nın her yerde kullanılması mecburiyetini talep eder. Zira Lenin'in dediği gibi, «*Kaluca ve Kazan'ın kanunları olmaz, bilâkis bu her bölge ve cumhuriyet için müşterek olmalıdır*»⁽⁴⁷⁾. Gerçek bu olunca, «*millî devletlerin*» de kendi başına buyruk olduklarından söz edilemez. Çünkü kendi bölgelerinde Sovyetler Birliği Hükûmeti'nin müsaadesi olmadan bağımsız bir mahkeme hakkına da sahip değildir. Sovyetler Birliği Anayasası, daha önceden Sovyet cumhuriyetlerinin bütün haklarını (dışişleri, savunma, maliye, dış ticaret, adalet, iktisadiyat ve kültür siyaseti, mahkeme hakkı) Sovyetler Birliği Hükûmeti'nin yetkileri içerisine alınmıştır. Sovyetler Birliği anayasasının 14. maddesinde bu husus sarıhtır. «*Millî*» Sovyet cumhuriyetlerinin bakanlıkları, mahallî (komünal) iktisadiyat ve mahallî endüstri gibi önemsiz bakanlıklar müstesna, Birlik bakanlıklarının şubeleri hükmündedirler. 1956 yılına kadar Sovyet cumhuriyetlerinin kültür bakanlıklarının, Birliğin kültür bakanlığı tarafından murakabesi kökleşmiş değildi. Şimdi, bu durum da sona erdi. Sovyet cumhuriyetleri kültür ve eğitim bakanlıkları, merkezi hükûmetin aynı bakanlığının doğrudan doğruya salâhiyeti dairesine dahildirler. Bundan dolayı, bu cumhuriyetler, kültürel haklarından dahi vazgeçmeye mecbur oldular. Sovyetlerin, «*şekil itibariyle millî, muhtevaca sosyalist kültür*» isteği, bağımsız bir millî kültür siyasetini yürütmeğe fırsat vermemektedir. Merkezi Hükûmet ve onun kararları ile «*millî*» Sovyet cumhuriyetleri, «*idarî birimler*» derecesine düşürüldüler. Bu yüzden Sovyet cumhuriyetleri, «*Birlikten gönüllü olarak ayrılma*»ya dair şekli haklarını kullanamazlar. Çünkü, bu husustaki kanunî yolların icrasını Sovyetler Birliği Hükûmeti tayin ve tesbit eder. Bundan başka, Sovyet yönetimi, Lenin'in tezini kendi prensibi olarak telâkki ettiği müddetçe, «*millî cumhuriyetlerin*», halk oylaması yapmaları suretiyle dahi, Birlik'ten ayrılmaları mümkün değildir. Lenin; «*Ayrılmak katiyen planlarımızda*

sız ve Özbekistan'da yaşayamadıklarını ve yaşayamayacaklarını görürüz» (Kurziv — müellif) I. Khodorov, Natsional'nye razmejevanie, NV. 1925, sayı 8 - 9, s. 81: «*Milletleri ayırma, Moskova ile iktisadi ilişkileri zayıflatma anlamına gelmez. Su, pamuk, ekmek, mal mübadelesi, ipek, bankalar, nakliyat ve meyva; Sovyetler Birliği'nin menfaatlerine dahildirler*». Türkistan'daki Sovyet iktisadi politikasının amacı ve yolları hakkında daha fazla bilgi için bak, Hayit, Die Wirtschaftsprobleme.

(47) Gafurov, Nekotorye voprosı, s. 80.

öngörülmemiştir. Buna, kat'i surette başvurulmayacaktır. Genellikle, ayrılmaya karşıyız»⁴⁸⁾ diye yazmıştı.

Bununla, Sovyetler Birliği, Çarlık müstemleke devletinin bir mirasçısı olarak sahneye çıkmış oluyor. Lenin 1917 Rusyası'nı «müstemlekeci imparatorluk» olarak vasıflandırmıştır⁴⁹⁾. Bu imparatorlukta millî problem, Rus İmparatorluğu'nu sarsan önemli bir rol oynadı. Bolşevikler, iktidar tasavvurları için bu güçleri kazanmak hareketinde bulunmuşlardı. Bu sebepten 1903'den beri millî meseleleri ön plana almışlardı. Bolşevik tezinde, bu hususta her şey —Selfdeterminasyon hakkından, devlet olarak Rusya'dan ayrılma meselesine kadar— bir araya getirilmişti. Fakat Rus İmparatorluğu, «Sovyetler Birliği» biçiminde yeniden kuruldu. Ondan sonra, milletlerin millî haklarının dahi çeşitli tefsirleri sıralandı. Selfdeterminasyon hakkının, Sovyet İmparatorluğu'ndaki tatbik şekline bakılınca; *Sovyet rejiminin kendi benliğinde Rus müstemlekeci imparatorluğunun an'anesini gizlediği* hükümden başka bir neticeye varmak için elimizde hiç bir sebep mevcut değildir. Bunun için Kafkasya ve Türk kavimleri; Volga - Fin ile Moğol kabileleri Sovyet İmparatorluğu'nun, «Müstemleke Milletleri» kabul edilirler⁵⁰⁾. Türkistan'daki mezkûr «millî» Sovyet devletlerinin, millî marşlarını: «*Büyük Ruslar, cumhuriyetleri ebediyen bölünmez bir birlik halinde birleştirdiler*»⁵¹⁾ diye söylemeye mecbur olmaları, ilginçtir. Müstemlekecilik siyasetinin oyun kuralları «millî cumhuriyetler» biçiminde zuhur ediyor. Burada, «bağımsızlık», «hükümlanlık» ve cumhuriyetlere tanınmış olan «selfdeterminasyon hakkı» kavramları, birer «teşhir» levhası değerindedir. Bunun böyle olduğu, hiç kimse tarafından ne resmen ne de ilmen reddedilmemiş olan, Sovyet müelliflerinin düşüncelerinden bellidir. Binaenaleyh, bu husus, «millî» Sovyet devletçiliğinde halihazırda geçerli bir realite olarak telâkki edilebilir. Bu müelliflerden biri; «*millî Sovyet devletçiliği, Sovyetler şeklinde ayrıca yaşamakta bulunan milletlerin emekçilerinin siyasî iktidarının organizasyonudur*»⁵²⁾ diye yazmıştı. Diğer biri şöyle yazmıştı: «*Millî Sovyet devletçiliği, Sovyetler esası üzerine kurulmuş il-*

(48) Lenin Külliyyatı (Rusça), C. 48, s. 235'den Bayramov, *Natsional'nyy vopros*, s. 263'de, Lenin daha önce yazmıştı: «Milletlerin selfdeterminasyonundan, onların ayrılması ve kendi millî devletlerini kurmaları anlaşılmalıdır». V. I. Lenin, *Zur nationalen Frage*, Berlin, (Ost), 1955, s. 70.

(49) Lenin'e göre Rusya 1876'da tam 17 milyon ve 1914 yılında 17,4 milyon Km² müstemleke mülke sahipti. Ksl. Lenin O Sredney Azii, s. 217.

(50) Melssner, *Sowjetunion*, s. 10.

(51) Recebov, *Rol*, s. 207.

(52) Radvogin, O ponyatii Sovetskoy natsional'noy gosudarstvennosti, «Sovetskoe gosudarstvo i Pravo», 1966, sayı 7.

gili milletlerin emekçilerinin siyasi iktidarının sistemidir. Bu sistem, Sovyet milletlerinin umumi işlerini gerçekleştirmekten başka, milletlerin iktisadî ve kültürel gelişmesi ve bunlar arasında komünist münasebetlerin kurulması gibi özel iş ve görevler ifa eder»⁵³). Millî meseleler sahasında yetkili Sovyet nazariyecisi İ. P. Tsameryan'ın telâkisine göre; «Sovyet millî devletçiliği, komünizmin inşası ve milletlerin çok yönlü gelişmesi ve birbiriyle yakınlaşmaları için, iktisadî, siyasi ve kültürel görevlerin gerçekleştirilmesi, emekçilerin enternasyonalist ruhta yetiştirilmesi ve milliyetçiliğin kalıntılarının ortadan kaldırılması için, mühim bir silâh olarak geçerlidir»⁵⁴). Diğer yandan, Sovyet nazariyecilerine göre; devlet fonksiyonunda millî sebepler ne mübalâğa edilebilir, ne ayrı olarak idealize edilir ve ne de inkâr edilebilirler⁵⁵). Şimdilik, «millî» Sovyet cumhuriyetlerinin varlığına hâlâ müsamaha ediliyor. Fakat, Sovyet nazariyecilerinin görüşüne göre, «komünist cemiyette, milliyetlerin farkları ortadan kalkacaktır»⁵⁶). Bundan başka Sovyetler, şu görüşü de savunurlar: «Milletlerin karşılıklı assimilyasyonu (erimeleri) millî - muhtar devletleri, hatta Birlik'teki cumhuriyetleri bile milliyetsizleştirecek, bu esnada Sovyet Cemiyeti de, milletlerin tam bir devlet - hukuk kaynaşmasının, yakın geleceğin meselesi olacak bir noktaya yaklaşmış olacaktır»⁵⁷). Bu yüzden, zamanımızda milletlerin yakınlaşması teşvik edilmektedir ki, ileride bunlar bertaraf edilebilsin. Bu sebeple Sovyet siyasi literatüründen, «milletlerin yakınlaşmasının teşvik edilmesinin ve milliyetçilik kalıntılarına karşı mücadelenin, bütün partinin (Komünist Partisi—müellif) ve bütün Sovyet esfârıumumiyesinin meselesi olduğunu» öğreniyoruz⁵⁸).

Yürürlükte olan Sovyet nazariyeleri ve tatbikatı; Türkistan'daki Sovyet cumhuriyetlerinin (Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan ve Türkmenistan) yalancı Millî Devlet olmaktan başka hiç bir

(53) Kiselev, K voprosu, s. 6.

(54) Tsameryan, Razvitie, s. 52.

(55) Kiselev, K voprosu, s. 8.

(56) Khanazarov, Sblijeniı natsiy, s. 231. Bundan başka, Sovyet basını şu görüşü açıkladı: «Özbekistan misalinde; sosyalist milletlerin iktisadi, kültürel ve dil sahalarında bir birlerine yaklaşımlarının kanuni bir cereyan olduğu öğrenilir. Bütün milletlerin kültür, dil ve hayat gelişimi, bunların kendi aralarında karışma (=kaynaşma)larını açıkça göstermektedir. Bu durum, milletlerin birini diğerinden ayıran hususiyetlerinin adım adım azalacaklarını göstermektedir... Sosyalist milletlerin özellikleri, bir bütün Sovyet ve tüm komünist özelliklerine dönüşecektir. Komünizmde milli farklar kaybolacaktır... Komünizmin nihai zaferinden sonra bütün milletler bir tek millet olarak ortaya çıkacaklar». (Kurziv — müellif). Ksl. «Kızıl Özbekistan», 25 Mayıs 1961.

(57) «Sovetskoe gosudarstvo i Pravo» 1961, sayı 12, s. 23.

(58) Djandil'din, Kommunizm, s. 201.

şey olmadıklarını ve mevcudiyetlerinin idari tedbirleri kolaylaştırmak ve anti milliyetçi siyasete hizmet etmek olduğunu bizzat isbat etmektedir. Rejim, şimdilik «*milletlerin*» zamansız olarak iağvına gitmek suretiyle, Türkistanlıların aksülamelini kışkırtmak istemiyor. Bununla beraber, millî şuuru ve antikolonial duyguları artmakta olan Doğu milletlerine karşı, dış siyasî mülâhazaların da büyük rolü vardır. Türkistan tecrübeleri ve tatbikatları açıkça göstermektedir ki, Türkistan'daki mezkûr Sovyet millî devletleri. Sovyet Rus emperyalizminin, halka karşı kullanılan bir âleti haline gelmiştir. Bunun uzak amacı; Ruslaştırmak, genç nesli komünist ideolojisi ruhunda yetiştirmek ve diğer Slav halk grupları ile birlikte, memleketin, Ruslar tarafından kolonileştirilmesi suretiyle, yerli halk unsurunu —Türkleri ve Müslümanları— bertaraf etmektir. Mezkûr «*millî devletler*», rejimin ihtiyaç duyduğu müesseseler olarak, bir «*âlet*» vazifesi görmektedirler. Bu meydana, Türkistan halkının yaklaşık olarak % 70'ini meydana getiren Türkistanlıların (Kazaklar, Kırgızlar, Tacikler, Türkmenler ve Özbekler) günümüzdeki Sovyet siyasetine karşı direnişlerindeki dinamik irade gücü, şayanı takdir bir hakikattir. Çünkü, Sovyet rejiminin Türkistan'da nefes aldırılmayan «*milletleri karıştırma*» siyasetine rağmen (Türkistan bilhassa 1926 yılından itibaren, pek çok millî grupların —Ruslar, Urkaynalılar, Beloruslar, Polonyalılar, Letonyalılar, Estonyalılar, Litvanyalılar, Dağ Kafkaslılar, Koreli ve Alınanların— toplanma mahalli haline getirilmişti) Türkler millî hususiyetlerini, her neye mal olursa olsun yaşatmaya çalıştılar ve çalışıyorlar da.

Daha evvelden de dünya efkarıumumiyesi bilmektedir ki, Rusya ve Çin —her ikisi de kendi hesabına— nüfuz sahalarını Türkistan üzerinde genişletmek azmindedirler. Ruslar, Çinlileri Doğu Türkistan'dan kovmak; Çinliler de, Rusları Batı Türkistan'dan çıkarmak arzusunda dırlar. *Türkistan'a tek başına hâkim olmak* konusunda komünizm, esasen bu iki gücün temelinde mevcut olan *emperyalist* duygu ve düşünce altında faaliyette bulunmaktadır. Türkistanı, bu iki rakip güç arasında, onlara karşı, her bakımdan zayıf, fakat varlığını korumak için, millî iradesini elden bırakmadan ayakta durmaktadır.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- A b a z a, K. K., Zavoevanie Turkestana (Türkistan'ın İşgal Edilmesi), SPB 1902.**
- A b d i k a l i k o v, Asanbek, Eniseyskie Kirgizi v XVII veke (XVII. Yüzyılda Yenisey Kırğızları), Frunze 1968, 136 s.**
- A b d u l l a e v, Vahid, Özbek Edebiyatı Tarihi, 2 cilt, Taşkent 1964.**
- A b d u r a i m o v, Mahkam, Oçerki agrarnikh otnoşeniy v bukharskom khanstve (Buhara Hanlığı'nda Ziraî Problemlerden Parçalar), Özbekistan SSR İlimler Akademisi, Taşkent 1970, 285 s.**
- A b d u r r e z z a k o v, B., v.d. (Hazırlayanlar), Türkistan'da Ulugh Oktyabr Sotsialistik Revolyutsiyasının galebesi (Türkistan'da Büyük Ekim Sosyalist İhtilâli'nin Zaferi), Taşkent 1958.**
- A b d u l k h a e v, R., Razgrom konterrevolyutsionnogo oçaga v Matçe i uproçenie sovetsskoy vlasti v verkhovnykh Zerafşana (Maçe'deki Karşı İhtilâl Şebekesinin Yok edilmesi ve Yukarı Zerafşan'da Sovyet İktidarının Yerleşmesi. Sonbahar 1922 - İlkbahar 1923), İAN Tadj. OON, 1969, sayı I (55), s. 17 - 25.**
- A g a b e k o v, G. S., ÇK za rabotoy (Fevkalâde -Gizü Servis- Komisyonu İş Başında), Berlin 1931.**
- A h m e d o v, Bori, Gosudarstvo koçevikh Uzbekov (Göçebe Özbek Devleti), Moskova 1965.**
- A h r a r o v, I., Novye arkheologičeskiye materialy s gorodişça Achsiket XIV - XVI vekov (Ahsikent Kasabası'nda Bulunan XIV - XVI. Yüzyıllara ait Arkeolojik Malzemeler), ONU, 1969, sayı 8 - 9 s. 72 - 81.**
- A k ç o r a o ğ l u, Yusuf, Die gegenwärtige Lage der mohammedanischen Türko - Tataren Russlands und ihre Bestrebungen (Rusya Müslüman Türk - Tatarlarının Halihazırdaki Durumu ve Gayretleri), Bern 1916.**
- A l i k h a n o v, A. M., Pokhod v Chivu (Hive Seferi), SPB 1899.**
- Allworth, Edward, Uzbek Literary Politics (Özbek Edebiyat Siyaseti), Londra -The Hague- Paris 1964 (s. 261 - 288 : Bibliyografya).**
- **Editör, Central Asia. A Century of Russian Rule (Orta Asya. Rus Hâkimiyetinin Yüz Yıllığı) (Yazı verenler: Allworth, Karl H. Menges, Ian Murray Matley, Hélène Carrère d'Encausse, Johanna Spector, Arthur Sprague), New York 1967, 552 s. (Bibliyografyası yok).**
- **The «Nationality» Idea in Czarist Central Asia (Çarlık Orta Asyası'nda «Milliyet» İdeali), «Ethnic Minorities in the Soviet Union», New York 1968, s. 229 - 250.**

- **Central Asian Publishing and the Rise of Nationalism** (Orta Asya Yayınları ve Milliyetçiliğin Yükselişi), New York 1965 (Bibliyografya olarak kıymetli).
- Al - N a z ı m**, Mullah Bilâl bin Mullah Yusuf, **Kitabu Gazât dar mülki Çin** (Çin Ülkesindeki Kurtuluş Savaşının Kitabı); yayım. N. N. Pantusov, Kazan 1880.
- Al p t e k i n**, Yusuf, İsa, **Temir Perde Arkasındaki Şarki Türkistan** (Demirperde Arkasındaki Doğu Türkistan), MT., 1951, sayı 72 / 73, s. 12 - 20; sayı 74, s. 23 - 27.
- **Doğu Türkistan Dâvâsı**, İstanbul 1973.
- **Doğu Türkistan İnsanlıktan Yardım İstiyor**, İstanbul 1974.
- A m i n o v**, Alim, **Ekonomičeskoe razvitie Sredney Azii. Kolonialniy period** (Orta Asya'nın İktisadî Gelişimi. Müstemleke Devresi), Taşkent 1966.
- A m i t o v**, A., **Posol'skie snoşeniya Rossii s Khivoy v pervoy polovine XIX veka** (XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Hîve ile Diplomatik Münasebetleri), ONU 1968, sayı 11, s. 61 - 63.
- **Pokhod Perovskogo na Khivu** (Perovskiyy'nin Hîve Seferi), ONU 1969, sayı 7, s. 52 - 54.
- A n n i k o v**, M., **Akhal Tekinskiy Oazis' i puti v Indiyu** (Ahal Teke Vahası ve Hindistan Yolu), SPB 1881.
- A n o v**, I. N., **Ak Meçit. İstoriya ego zavoevoniya** (Akmescit ve Onun İstilâ Tarihi), Alma Ata 1948.
- A n t a g o n i s m u s**, **Antagonismus der englischen und russischen Interessen in Asien** (Asya'da İngiliz ve Rus Menfaatlerinin Çarpışması), Wien 1890.
- A n t r o p o v**, P., **Çto i kak çitat' po istorii revolyutsionnogo dvijeniya i Partii v Sredney Azii** (Orta Asya İhtilâl Hareketi ve Komünist Partisi Tarihi Üzerine Neler, Nasıl Okunmalıdır?), Taşkent 1929.
- A n w a r K h a n**, Mohammed, **England, Russia and Central Asia** (İngiltere, Rusya ve Orta Asya), Bir diplomasi araştırması (1857 - 1878), Peşaver 1963, (s. 309 - 336 : Bibliyografya).
- A p a l l o v a**, G. N., **Ekonomičeskie i političeskie svyazi Kazachstana s Rossii v XVIII naçale XIX vekakh** (Kazakistan'ın XVIII. yüzyıl ile XIX. Yüzyılın Başlangıcında Rusya ile Olan İktisadî ve Siyasî Münasebetleri), Moskova 1960 (s. 434 - 455 : Fihrist).
- A r a t**, Rahmeti Reşit. **Vekayi. Babur'un Hatıratı**, «Türk Tarih Kurumu Yayınları», Ankara, seri 5 a, 1943, s. 5 - 143; seri 5 b, 1946, s. 130 - 678.
- **Astırhan**, IA., C. I, s. 680 - 82.
- **Kazan**, IA., C. VI, s. 505 - 522.
- **Kazakistan**, IA., C. VI, s. 494 - 505.

- **Kırgızistan, IA., C. VI, s. 735 - 741.**
- **Küçüm Han, IA., C. VI, s. 1071 - 74.**
- **Şarkî Türkistan, IA., C. VII, s. 392 - 93.**
- Aristov, N. A., Zametki ob etničeskom sostave tyurskikh plemene i narodnostey i svedeniya ob ikh čislennosti (Türk Kavimlerinin ve Boylarının Etnik Terkibi ve Bunların Sayıları Üzerine Bir Araştırma), SPE 1897 («Jivaya Starina» dergisinden özel basım).**
- Armaoğlu, H. Fahir, - Bolşevik ihtilâli ve «Self - Determination» Prensibi, «Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi», Ankara 1962, XVII, s. 211 - 250.**
- Arşaruni, A., - Gabidullin, Ch., Oçerki Panislamizma i Pantürkizma v Rossii (Rusya'da Panislamizm'in ve Pantürkizm'in Anahatları), Moskova 1931.**
- Asfendiarov, Sancar, İstoriya Kazakhstana (Kazakistan Tarihi), I., Alma Ata 1935.**
- Aşurov, J., v.d., Bukhara (Buhara), Kısa tarifname ve seyahat rehberi, Taşkent 1955.**
- Atabekov, Fazıl Bek, Andıcan İşanının 1898'deki İsyanı, Taşkent - Semerkand 1927.**
- Âtıf, Muhammed, Kaşgar Tarihi, İstanbul 1300 (1882).**
- Auzov, Muhtar, Kazak SSR Tarihi, Alma Ata 1951 (Auzov'un' başkanlığında bir yazarlar grubu).**
- Aynî, Sadrü'd-din, Buhara İnkılâbı İçin Materyeller, Moskova 1926.**
- **Bukhara (Buhara), hatıralar, Moskova 1961.**
- **Yaddaşhâ (Hatıralar), Stalinabad 1955.**
- Azadaev, F., Taşkent vo vtoroy polovine XIX veka (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Taşkent), Sosyal, iktisadî ve siyasî tarihin anahatları, Taşkent 1959 (s. 236 - 241 : Bibliyografiya).**
- Azizbekov, P. A., (hazırlayan), V. I. Lenin - drug narodov Vostoka (Doğu Milletlerinin Dostu Olarak V. I. Lenin), 2 cilt, Bakû 1967.**
- Bagramov, Eduard, Natsional'niy vopros i burjuaznaya ideologiya (Millî Meseleler ve Burjuvazi İdeolojisi), Moskova 1966.**
- Bailey, M. F., Mission to Tashkent (Taşkent'e Bir Vazife İle), Londra 1946.**
- Balaşev, N., (=Balaşef), Orta Asya'nın İktisadî Coğrafyası, Taşkent 1926.**
- Baranova, Ju., K voprosu o pereselenii musul'manskogo naseleniya iz İliyskogo kraya v Semireçe v 1881 - 1883 gg (Müslüman Ahalisinin 1881 - 1883 Yıllarındaki İli Bölgesi'nden Yedisu Bölgesi'ne Yerleşmesi Üzerine), «Trudy Sektora Vostokovedeniya» (Kazak SSC Bilimler Akademisi), C. I, Alma Ata 1959, s. 32 - 52 (İli Bölgesi'nin Rusya tarafından işgali hakkında kaynaklar gösterilmiştir).**

Barthold, (= Bartol'd), Wilhelm, **Soçinenie** (Külliyat), Sovyetler Birliği İlimler Akademisi, Moskova 1963 - 66;

I. Cilt : **Turkestan v epokhu mongol'skogo naşestviya** (Moğol Hâkimiyetinde Türkistan).

II. Cilt : 1. Kısım, **Obşçie raboty po istorii Sredney Azii. Raboty po istorii Kavkaza i vostochnoy Evropy** (Orta Asya Tarihi Üzerine Genel Tetkikler. Kafkaslar ve Doğu Avrupa Tarihi Üzerine Çalışmalar), 2. Kısım, **Raboty po otdel'nem problemam istorii Sredney Azii** (Orta Asya Tarihinin Özel Problemleri Üzerine Araştırmalar).

III. Cilt : **Raboty po istoričeskoy geoğrafii** (Tarihî Coğrafya Üzerine Tetkikler).

IV. Cilt : **Raboty po arkheologii, numizmatike, epigrafi i etnoğrafii** (Arkeoloji, Sikkeler, Kitabeler ve Etnoğrafya Üzerine Tetkikler).

V. Cilt : **Raboty po istorii i filologii tyurkskikh i mongol'skikh narodov** (Türk ve Moğol Milletlerinin Tarihi ve Filolojisi Üzerine İncelemeler).

VI. Cilt : **Raboty po istorii Islama i arabskogo khlifata** (İslâm Tarihi ve Arap Halifeliği Üzerine Tetkikler).

Bartoldu, V. V., **Turkestanские друз'я, ученики и почитатели** (Türkistanlı Dostlarının, Öğrenci ve Hayranlarının Barthold'a Armağanı), yayım. A. E. Şmidt, Taşkent 1927, 555 s.

Basın, V. J., **Nekotorye aspekti politiki Rossii v Kazakhstane v kontse 40 - kh naçale 50 - kh godov XVIII veka** (XVIII. Yüzyılın 40. ve 50. yılları arasında Kazakistan'daki Rus Siyasetinden Bazı Görüntüler), **IAN Kaz. SO.**, 1966, sayı 5, s. 48 - 62.

— **O russko - kazakhskikh diplomaticheskikh otnoşeniyakh v naçale XVIII veka** (XVIII. Yüzyıl Başlangıcındaki Rus - Kazak Diplomatik Münasebetleri Üzerine), **IAN Kaz. SO.**, 1955, sayı 5, s. 39 - 51.

— **O vzaimootnoşeniyakh tsarskoy adminstratsii s kazakhskimi vladeteliymi v 40 - kh godakh XVIII veka** (XVIII. Yüzyılın 40. Yıllarında Çarlık İdaresi ile Kazak Hükümdarları Arasındaki Münasebetler Üzerine), **IAN Kaz. SO.**, 1967, sayı 3, s. 45 - 60.

— **O suşçnosti i formakh vzaimootnoşeniy tsarskoy Rossii i Kazakhstana v XVIII v.** (XVIII. Yüzyılda Çarlık Rusyası ile Kazakistan Arasındaki Münasebetlerin Anlamı ve Şekli Üzerine), **IAN Kaz. SO.**, 1968, sayı 5, s. 26 - 34.

— **Politika Rossii v nıladşem i srednem juzakh v kontse 50 - kh i 60 - kh godakh XVIII veka** (XVIII. Yüzyılın 50. ve 60. Yıllarında Rusya'nın Küçük - ve Orta Cüz'deki Siyaseti), **IAN Kaz. SO.**, 1968, sayı 3, s. 38 - 54.

— **Kazakhstan v sisteme vneşney politiki Rossii v pervoy polovine XVIII veka** (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Dışsiyaset Sisteminde Kazakistan), «**Kazakhstan v XV - XVII vekakh**» (yayım. B. Suleymanov), Alma Ata 1969, s. 50 - 159.

- Baskakov, A. N.,** O sovremennom sostoyanii i dal'neyšem sovershenstvovanii alfavita dlya tyurskikh yazıkov narodov SSSR (SSCB Halklarının Türk Dilleri Alfabesinin Bugünkü Durumu ve Mükemmelleştirilmesi Üzerine), «Voprosy Yazıkoznaniya», Moskova 1967, sayı 5, s. 33 - 46.
- Basmachis, The Basmachis.** The Central Asian Resistance Movement (Basmacılar. Orta Asya Mukavemeti), CAR., 1958, sayı 3, s. 236 - 50.
- Basmaçestvo, Basmaçestvo** (Basmacı Hareketi), BSE. 2. Baskı, Moskova 1950, C. IV, s. 286 - 87.
- Bay sun, Abdullah, Recep,** Türkistan Milli Hareketleri, İstanbul 1945.
- Becker, Seymor,** Russia's Protectoras in Central Asia : Bukhara and Khiva (1865 - 1924) (Rusya'nın Himayesindeki Orta Asya Devletleri : Buhara ve Hive), Cambridge / Mass. 1968.
- Begiyef, Musa,** yayım., bak. «Umum Rusya».
- Begiyef, Zahir Muhammed,** Maverannehir'e Seyahat, Kazan 1908.
- Bekmakhanov, Ergali,** Prisoedineine Kazakhstana k Rossii (Kazakistan'ın Rusya'ya Bağlanması), Moskova 1957 (s. 327 - 340 : Bibliyografya); Bu eser hakkında CAR., 1958, sayı 4, s. 408 - 14'de de bir muhteva bilgisi mevcuttur.
- Bekmakhanova, N.,** Tsarskoe pravitel'stva i instituta Sultanata Srednegojuza v XIX veka (Çarlık Hükûmeti ve XIX. Yüzyılda Orta Cüz'deki Sultanlık Müessesesi), IAN Kaz. SO., 1968, sayı 2, s. 34 - 40.
- Bellew, W. H.,** History of Kashghar (Kaşgar Tarihi), «Report» - Forstyh, Kalküta 1875, s. 106 - 213.
- Bendrikov, Efimoviç Kiriak,** Oçerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Türkestane (Türkistan'daki Halk Eğitimi Tarihinden Parçalar), Moskova 1960.
- Bennigsen, Alexandre et Lemerrier - Quelquejay,** La Presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920 (Rusya'daki Müslümanların 1920'ye kadarki Matbuatı ve Millî Hareketleri), Paris - La Haye 1964.
- **Islam in the Soviet Union** (Sovyetler Birliği'nde Islâm), Londra 1967.
- Benzing, Johannes,** Das turkestanische Volk im Kampf um seine Selbständigkeit (Türkistan Halkının İstiklâl Mücadelesi), «Die Welt des Islam», 1937, C. XIX, s. 94 - 137.
- **Turkestan** (Türkistan), Berlin 1943.
- Beysembiev, Kasım,** Ideyno - političeskie teçeniya v Kazakhstane kontsa XIX - načala XX veka (XIX. Yüzyılın Sonlarında ve XX. Yüzyılın Başlarında Kazakistan'daki İdeolojik ve Siyasî Akımlar), Alma Ata 1961.

- Bijanov, M., Dnevnik M. Tevkeleva kak istočnik po istorii Kazakhstana** (Kazakistan'ın Tarihi Kaynağı Olarak M. Tevkelev'in Hatıra Defteri), **IAN Kaz. SO.**, 1967, sayı 4, s. 84 - 87.
- Bojko, F., Vostanie 1916 goda v byvšem Turkestane** (Eski Türkistan'da 1916 Yılı Ayaklanması), Taşkent 1926.
- bak : Galuzo, Vostanie (Ayaklanma).
- Borovkov, A., yayım., Materialy po istorii Turkmen i Turkmenii. Iranskie, bukharskie i khivinskie istočniki** (Türkmenler ve Türkmenistan Tarihi Hakkında Malzemeler. İran, Buhara ve Hîve Kaynakları), 2. Cilt, Moskova - Leningrad 1938 (Birinci cildi basılmamıştır).
- Boulger, Demetrius, The Life of Yakoob Beg Atalik Ghazi and Badaulat, Ameer of Kashghar** (Kaşgar Emiri Yakup Beğ Atalık Gazi - Bedevlet), Londra 1878.
- **England and Russia in Central Asia** (Orta Asya'da İngiltere ve Rusya), C. I, Londra 1879.
- **Central Asian Portraits** (Orta Asya Portreleri), Londra 1880.
- **Central Asian Questions. Essays on Afghanistan, China and Central Asia** (Orta Asya Meseleleri. Afganistan, Çin ve Orta Asya Hakkında Makaleler), Londra 1885.
- Bouvat, L., Essai sur la civilisation Timouride** (Timuroğulları Medeniyeti Hakkında Makaleler), «Journal Asiatique», Paris 1926, CCVIII, s. 193 - 229.
- Bräker, Hans, Sinkiang zwischen der Sowjetunion und China** (Sovyetler Birliği ile Çin Arasında Sinkiang), Doğu Bilimleri ve Milletlerarası Etüdler Devlet Enstitüsü Raporları, Köln 1969 (teksir edilmiş).
- **Sinkiang im sowjetisch - chinesisches Spannungsfeld** (Sovyet ve Çin Çekişme Sahasında Bulunan Sinkiang), «Das Parlament», İlâve No. 10 / 70, 7 mart 1970, s. 3 - 37.
- **Kommunismus und Weltreligionen Asiens** (Komünizm ve Asya'nın Cihan Dinleri), Cilt I, Kısım I : **Kommunismus und Islam** (Komünizm ve İslâm), Tübingen 1969.
- Bregel', Ekhonoviç Yuri, Khorzemskie Turkmeny v XIX veka** (XIX. Yüzyıl Harezmi Türkmenleri), Moskova 1961 (s. 383 - 95 : Bibliyografya).
- Broydov, G. J., Milliyet Meselesi**, Rusça'dan tercüme : Naim Said, Moskova 1925.
- **Vostanie Kirgiz v 1916 godu** (Kırgızların 1916 Yılı İsyanı), Moskova 1925.
- **Materialy k istorii vostaniya Kirgiz v 1916 godu** (Kırgızların 1916 İsyanının Tarihi Hakkında Materyaller), NV., 1924, sayı 6, s. 407 - 432.
- Buchara, Buchar, BSE.**, 1950, C. IV, s. 402 - 4.
- Budyanskiy, D. M., Jantuarov, S. B.,** (Hazırlayanlar), **Velikaya Oktyabr'ska Sotsialisticheskaya Revolyutsiya i grajdanskaya voyna v**

- Kirgizii** (Büyük Sosyalist Ekim İhtilâli ve Kırgızistan'da İçsavaş), Frunze 1957.
- Buğra - Han**, Emin, Muhammed (=Buğra), **Şarki Türkistan Tarihi**, Srinagar 1940.
- **Doğu Türkistan. Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, İstanbul 1952.
- **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Dâvası ve Çin Siyaseti**, İstanbul 1954.
- Buhara**, **Buhara İnkılâbı**, YT., 1931, sayı 22, s. 1 - 23.
- Buhari**, Şemsi Mirza, **Beyan-ı Bazı Havadisat-ı Buhara ve Kokand ve Kaşgar** (Buhara, Kokand ve Kaşgar Hâdiselerinden Bazılarının Açıklanması), Rusça baskısı: V. V. Grigor'ev, Kazan 1861.
- Bukştein**, O., **Torgovlya SSSR s Sin'czyanskoy provintsiey** (SSCB'nin Sinkiang ile Ticarî Münasebeti), NV., 1928, sayı 20 - 21, s. 210 - 217.
- Burnaby**, Fred, Captain, **A ride to Khiva** (Hîve'ye Seyahat), Orta Asya'da Seyahat ve Sergüzeşteler, Londra - Paris - New York 1877.
- Burnaşef**, Hanif, **Halk Hocalığı ve İktisadî Siyaset Meseleleri**, Semerkand - Taşkent 1929.
- Burns**, Alexander, **Putışestvie v Buchare** (Buhara Yolculuğu), İngilizce baskısından tercüme, SPB 1850.
- Bütün Rusya**, **Bütün Rusya müslümanlarının 1917 - nci yılda 1 - 11 Mayda Moskovda bolgan isyezdinin protokolları** (Bütün Rusya Müslümanları Kongresinin Protokolları. 1 - 11 Mayıs 1917, Moskova), Baskıya hazırlayan : Kerim Said. Petrograd 1917.
- Cameryan**, I. P., **Razvitie sovetskoy natsinal'noy gosudarstvennosti v period razvernutoy stroitel'stva Kommunizma** (Komünizmin Yayılma Devresinde Sovyet Millî Devletçiliğinin Gelişimi), Moskova 1963.
- Caroe**, Olaf, Sir, **Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism** (Sovyet İmparatorluğu. Orta Asya Türkleri ve Stalinizm), 1. baskı, Londra 1953; 2. Baskı 1967 (s. 273 - 83 : Bibliyografya). Birçok dillerde basımı yapılan bu eser, 1956 yılında yapılan Sovyetler Birliği Komünist Partisi 20. Kongresi'nde, polemik mevzuu olmuştur. (B. Gafurov'un 21.2.1956 tarihli «Komünist Tadjikistana», s. 4'deki nutkuna bakınız). Komünist Partisi'nin bu kongresinde, ilk defa olarak «sahtekâr» kelimesi kullanıldı. Bu kitap, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Avrupa'da en çok okunan eserlerden birisi oldu.
- Castagné**, Joseph, **Le Turkestan depuis la Révolution Russe** (Rus İhtilâli Sırasında Türkistan 1917 - 1921), RMM., C. 50.
- **La Bolchevism et l'Islam** (Bolşevizm ve İslâm), RMM., C. 51.
- Ch'en - Chi'ing lung**, **Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyanlarından Yakup Beğ'e kadar Doğu Türkistan Tarihi**, doktora tezi, Ankara 1967.
- Chu - C'hia - hua**, **Taiwan and Sinkiang** (Taiwan ve Sinkiang), Hazırlayan ve yayınlayan: Milliyetçi Çin Haber Ajansı, Taipei 1954.

- Ch u - D j a n g**, **War and Diplomacy of Ili** (Ili Bölgesinde Harp ve Diplomasi), «Chinese Social and Political Science Review», Peking 1936. C. XX, sayı 3.
- C o l l e c t i o n**, **New General Collection of Voyages and Travels. A description of the Kingdom of Kharazm; of Great Bukhara, of Little Bukhara or the Kingdom of Kashghar, of the country of Turkestan** (Seyahat ve Hâtıraların Yeni ve Genel Koleksiyonu. Harezmi Krallığı; Büyük Buhara, Küçük Buhara veya Kaşgar Krallığı, Türkistan Ülkesinin Beyanı), C. IV, Londra 1947, s. 476 - 541.
- C o r r e s p o n d e n c e**, **Correspondence with Russia respecting Central Asia**. Parlaentonun her iki meclisine takdim edilmiştir, Londra 1873.
- C z a p l i c k a**, Mary, A., **The Turks of Central Asia in History and at the presentday** (Tarihte ve Günümüzde Orta Asya Türkleri), Pan -Turanizm Meselesiyle ilgili etnolojik bir araştırma ve Orta Asya'daki ilk Türklerle günümüzdeki Türklerle ilgili bibliyografik dökümanlar, Oxford 1918 (s. 121 - 234 : Bibliyografya).
- Ç a ğ a t a y**, (= Şakirzade), Tahir, **Grundzüge der Nomadenwirtschaft** (Göçebe İktisadiyatının Esasları), Doktora tezi, Heidelberg 1931.
- **Kızıl Emperyalizm**, Kısım I, İstanbul 1958 (yayım., Dr. A. Oktay), Kısım 2, 1962, Kısım 3, Ankara 1967, Kısım 4, 1970.
- **Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık**, İstanbul 1954.
- **Türkistan Millî Hareketi ve Mustafa Çokay**, İstanbul 1950.
- Ç e k a n i n s k i y**, **Vostanie Kirgiz - Kazakhov i Kara - Kirgiz v Djetisuyskom krae v Juli - Sentabre 1916** (Yedi Su Bölgesi'nde Temmuz - Ekim 1916'da Kazak ve Kırgızların İsyanı), Kızıl Orda 1926.
- Ç e r e v a n s k i y**, V. I., **Khoronoligiya sobytiy v khode bor'be Rossii s tataro-mongolami** (Rusya'nın Moğol - Tatarları ile Savaşı Esnasındaki Olayların Kronolojisi), SPB 1898.
- Ç o k a y o ğ l u**, (=Çokay, Çokaev), Mustafa, **Hokand Muhtariyeti Hakkında**, «Yeni Türkistan» (İstanbul 1927), sayı 7, s. 7 - 11.
- **Kerenskiy ve Türkistan Millî Hareketi**, YT. 1930, sayı 9 - 10, s. 21 - 29, sayı 11, s. 11 - 19.
- **1916 - ncı Yılı Milli Kozgalış Hakkında Bolşevikler Yalğanı** (1916 Yılındaki Ayaklanma Hakkında Bolşeviklerin Yalanları), YT. 1931, sayı 24, s. 4 - 10.
- **Turkestan pod vlastu Sovetov** (Sovyetlerin Hâkimiyeti Altındaki Türkistan), Paris - Berlin 1935; Birinci baskı: **Chez les Soviets en Asie Centrale** (Sovyetlerin Hâkimiyeti Altındaki Orta Asya), Paris 1928.
- **1917 - nci Yıl Hâtıra Parçaları**, Berlin - Paris 1937.
- **Sadullah Kasım Mahkemesi**, YT, 1930, sayı 7 - 8, s. 12 - 21.
- Ç o t o n o v**, Aytmirza, **O natsional'nıkh traditsiyakh norodov Sredney**

- Azii** (Orta Asya Kavimlerinin Millî An'aneleri Hakkında), Frunze 1964.
- Çugaev, D. A.**, (yayın.), **Istoriya natsional-gosudarstvennogo stroitel'stva v SSSR v perekhodniy period ot Kapitalizma k Sotsializmu** (Kapitalizmden Sosyalizme Geçiş Devresinde SSCB'de Millî Devletin Kurulması Tarihi 1917 - 1936), Sovyetler Birliği İlimler Akademisi, Moskova 1968.
- Çuloşnikov, A. P.**, **Oçerki po istorii Kazak - Kirgizskogo naroda v svyazi s obşçimi istoričeskimı sud'bamı durigikh tyurskikh Plemen** (Diğer Türk Boylarının Genel Tarihi Kaderine Bağlı Olarak, Kazak - Kırgız Kavimlerinin Tarihinden Parçalar), Orenburg 1924.
- Dathah (=Datha)**, Saidcan, **Şarki Buhara'da Basmacılık Hareketi Tarihinden**, «Yeni Türkistan» 1928, sayı 1, s. 15 - 17, sayı 2 - 3, s. 14 - 17.
- Davidov, E. A.**, **Numizmatičeskie zametki: Karakhanidy, Çingiz - Han, Şeibanidy** (Sikkelere Ait Mütalaalar. Karahanlılar, Cengiz - Han, Şeybaniler), **IAN Tad. OON.**, 1968, sayı 3 (53), s. 70 - 83.
- Denkschrift**, **Denkschrift des Komitees zum Schutze der Rechte der mohammedanischen türk - tatarischen Völker Russlands** (Rusya Müslüman Türk - Tatar Kavimlerinin Haklarını Koruma Encümeni'nin Muhtırası), «Die Welt des Islams», C. IV, s. 33 ff.
- Djamgarçinov, D. B.**, **Vajniy etap iz istorii Kirgizskogo naroda** (Kırgız Kavmi Tarihinden Önemli Bir Merhale), Frunze 1957.
- Djandil'din, Nurumbek**, **Kommunizm i razvitie natsional'nikh otnoşeniy** (Komünizm ve Millî Münasebetlerin Gelişmesi), Moskova 1964.
- Doolin, J. Dennis**, **Territorial claims in the Sino - Soviet Conflict** (Çin ve Sovyet Mücadelesinde Toprak Meselesi), Belgeler ve tahliller, Hoover Institution Studies -7-, Standford 1965.
- Dostmuhambetulu, Halil**, **Isatay Muhambet**, 1. Kısım, Taşkent 1965.
- Drabkina, E.**, **Natsional'niy i kolonial'niy vopros v tsarskoy Rossii** (Çarlık Rusyası'nda Millî ve Müstemleke Problemleri), Moskova 1930.
- Drew, W. J.**, **Sinkiang. The Land and the People** (Sinkiang. Ülke ve Halk), **CAR**, 1968, sayı 3, s. 205 - 216.
- Eberhard, Wolfram**, **Çin Tarihi**, Ankara 1947.
- Edebi**, **Edebî mura cene onı zerttau** (Edebiyat Mirası ve Araştırması), yayınl. Bazarbaev, Alma Ata 1961.
- Elagin, A. S.**, **Revkomy v Kazakhstane v dni osvobojdeniya ot Kolçakovşçini** (Kolçaklıktan Kurtulma Zamanında Kazakistan'da İhti-

lâl Komitesi), «Iz istorii oktyabr'skoy revolyutsii i grajdanskoy voyni v Kazakhstane»de yayınlanmıştır (Alma Ata 1962), s. 42 - 48.

E l e u o v, T., O kharektore vostaniya 1916 goda v Kazakhstane (Kazakistan'daki 1916 Ayaklanmasının Karakteri Üzerine), «Vestnik Akademi Nauk Kaz. SSR» 1954, sayı 6, s. 33 - 43.

Ellis, C. H., The Transcaspian Episode (Hazar Denizi Çevresindeki Vakalar 1918 - 1919), Londra 1963.

d'Encausse, Carreré, Hélène, Réforme et Revolution chez les Musulmans de l'empire Russe. Bukhara 1867 - 1924 (Rus Emperyalizmi Altındaki Müslümanlar Arasında Islâhat ve İhtilâl. Buhara 1867 - 1924), Paris 1966.

— **Die russische Revolution und die Sowjetpolitik in Zentralasien** (Rus İhtilâli ve Orta Asya'da Sovyet Siyaseti), «Zentralasien», Frankfurt 1966, s. 237 - 251.

— **Systematic conquest, 1865 to 1884** (1865'den 1884'e Kadarki Sistemli İstilâ), «Central Asia», yayınl. Allworth, s. 131 - 265.

Epifanova, L. M., Rukopisnye istoçniki po istorii Sredney Azii perioda prisoediniya ee k Rossii. Bukhara (Rusya'ya İlhâkı Devresinde Orta Asya Tarihi Üzerine Elyazması Kaynaklar. Buhara), Taşkent 1965.

Ereuv, Abduali, Oçerki po istorii feodal'nikh otnoşeniy u Kazakhov (Kazaklarda Feodal İlişkilerin Tarihi Hakkında Parçalar), Alma Ata 1960.

Eršov, S. A. + Flippov, S. T. (Hazırlayanlar), Vostanie 1916 goda v Turkmenii (Türkmenistan'da 1916 Yılı Ayaklanması), Aşkabad 1938.

Esadze, B., Skobelev v Zakaspi. Oçerk Akhal - Tekinskoe ekspeditsii 1880 - 81 gg (Skobelev Hazer Ötesinde. 1880 - 81 Yıllarında Ahal Teke Seferi Notları) Moskova 1914.

Etherton, P. T., Lt. Col., In the Heart of Asia (Asya'nın Kalbinde), Londra 1925.

Eversmann, Eduard, Reise von Orenburg nach Buchara (Orenburg'dan Buhara'ya Seyahat), Berlin 1823.

Fedorov, E., Orta Asya'da Milli - İnkulâbî Hareket Tarihi, Taşkent 1925.

Fesenko, P. I., Sin'czyan (Sinkiang : Batı Çin), «Strany Vostoka», 2. Cilt, Moskova 1936, s. 326 - 400.

Findeisen, Hans, Zur Geschichte der kazachisch - russischen Beziehungen (Kazak - Rus İlişkileri Tarihi Hakkında), «Abhandlungen des naturwissenschaftlichen Vereins für Schwaben»den özel baskı, Augsburg 1958, nüsha. XIII - XIV .

— **Der gegenwärtige Kampf der Usbeken für kulturelle und politische**

- Selbständigkeit** (Özbeklerin Kültürel ve Siyasî Bağımsızlıkları için Bugünkü Mücadelesi), Rengsdorf / Neuwied 1963.
- Fomçenko, P. A.**, **Russkie poseleniya v bukharskom emirate** (Buhara Emirligi'nde Rus Yerleşme Köyleri), Taşkent 1958.
- Forsyth, T. D.**, **Sir, Report of a Mission to Yarkund in 1873 under command of Forsyth with historical and geographical information regarding the possession of the Ameer of Yarkund** (Forsyth Riyaseti Altında, 1873'de Yarkent'teki Bir Vazifenin, Tarihi ve Coğrafi Malumatlar ile Raporu), Kalküta 1875, Foreign Department Press, 1 harita ve 54 resim mevcuttur, 573 s.
- Frunze, Mihayloviç Vasiley**, **Sobranie soçinenü** (Seçme Eserler), 1. Cilt, Moskova - Leningrad 1929.
- **İzbrannye proizvodeniya** (Eserlerinden Seçmeler), 1. Cilt (s. 129 - 345 Frunze'nin Türkistan'daki faaliyetlerini aksettirmektedir), Moskova 1957.
- Gafurov, Babacan**, **Nekotorye voprosy natsional'noy politiki KPSS** (Sovyetler Birliği Komünist Partisi Milliyet Politikasının Bazı Meselerleri), Moskova 1959.
- Galkin, M. N.**, **Etnograficheskie i istoricheskie materialy po Sredney Azii i orenburgskomu krayu** (Orta Asya ve Orenburg Eyaleti Hakkında Etnografik ve Tarihi Malzemeler) SPB 1869.
- Galuzo, Grigor'eviç**, **Turkestan - Koloniya. Oçerki istorii Turkestana ot zavoevaniya russkimi do revolyutsii 1917 goda** (Müstemleke Olarak Türkistan. Ruslar Tarafından İşgalinden 1917 Yılı İhtilâline Kadar Türkistan Tarihi Kayıtları), Moskova 1929.
- **Voorujenie russkikh poselentsev v Sredney Azii** (Orta Asya'daki Rus Göçmenlerinin Silâhlendirilmesi), Taşkent 1926.
- **+ Bojko, Vostanie 1916 goda v Sredney Azii** (Orta Asya'da 1916 Yılı Ayaklanması). Moskova - Taşkent 1932.
- **Agrarnye otnoşeniya na yuge Kazakhstana v 1867 - 1914 gg** (Güney Kazakistan'da 1867 - 1914 Yıllarında Toprak Meselesi), Alma Ata 1965.
- Gavrilov, M. F.**, **Straniçka iz istorii Yakub - Beka badavkata - pravatelya Kaşgarii** (Kaşgar Hükümdarı Yakup Bey Bedevlet'in Tarihinden Yapraklar), «Bartol'du», s. 125 - 132.
- Gayretullah, Hızır - Bek**, **Osman Batur**, İstanbul 1966.
- Geins, K.**, **Oçerki boevoy jizni Akhal - Tekinskogo otryada 1880 - 81 godakh** (Ahal Teke Birliklerinin 1880 - 81 Yıllarındaki Savaş Hayatına Dair Kayıtlar), SPB 1882.
- Gessen, A. J.**, yayım., **Desyat'let Kazakhstana** (Kazakistan'ın On Yılı), Alma Ata 1930.

- Ginzburg, S. B., *Basmaçestvo v Fergane* (Fergana'da Basmacılık), NV. 1926, sayı 10 - 11, s. 175 - 202.
- Gordienko, Artem'eviç Andrey, *Tvorçeskaya rol' sovetskogo gosudarstva i prava v sotsialistiçeskom preobrozovanii Turkestana* (Sovyet Devleti'nin ve Hukukunun, Türkistan'a Sosyalist Veçhe Vermede Yaratıcılık Rolü), Taşkent 1959.
- *Obrazovanie Turkestanskoy ASSR* (Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Kurulması), Moskova 1968.
- *Sozdanie sovetskoy natsional'noy gosudarstvennosti v Sredney Azii* (Orta Asya'da Sovyet Millî Devletlerinin Kurulması), Moskova 1959.
- Grodekov, N. I., *Voyna v Turkmenii. Pokhod Skobeleva v 1880 - 81 gg* (Türkmenistan'da Savaş. Skobelev'in 1880 - 81 Yıllarındaki Seferi), 4 Cilt, SPB 1883.
- *Khivinskiy pokhod 1873 goda. Deytsviya kavkazskiy otryadov* (1873 Hîve Seferi. Kafkas Birliklerinin Tesirleri), SPB 1883, 343 s. Bu eserde, ilâve olarak 72 belge neşredilmiştir.
- Gulev, M., *Soperniçestvo Rossii i Anglii v Sredney Azii* (Orta Asya'da Rus - İngiliz Rekabeti), SPB 1909.
- Gulanov, G. V., *SSSR Kanun Esası ve Şûralar Kurultaylarının yasalışı* (SSCB'nin Anayasasının ve Sovyet Kongrelerinin Organizasyonu), Taşkent 1925.
- Gureviç, A., *O položenii na istoriçeskom fronte Sredney Azii* (Orta Asya Tarih Meselelerinin Durumu Üzerine), «*Revolyuetsiya i Kul'tura v Sredney Azii*», I., Taşkent 1934, s. 4 - 13.
- Hambly, Gavin, yayım., *Zentralasien* (Orta Asya), Fischer'in Dünya Tarihi, Cilt 16, Frankfurt 1966.
- Hamm, Herry, *Moskaus Interesse in Sinkiang* (Sinkiang'daki Moskova'nın Menfaatleri), «*Frankfurter Allgemeine Zeitung*», 13 Aralık 1967, s. 2.
- Hartmann, Martin, *Chinesisch - Turkestan. Geschichte, Verwaltung, Geistesleben und Wirtschaft* (Çin Türkistanı. Tarihi, Yönetimi, Kültürel Hayatı ve Ekonomisi), Halle a. s. 1908.
- *Zur Geshichte des Islams in China* (Çin'deki İslâm Tarihi Hakkında), «*Quellen und Forschungen zur Erd - und Kulturkunde*», X., Leipzig 1921.
- *Ein Heiligenstaat im Islam. Das Ende der Çaghataiden und die Herrschaft die Choğas in Kaşgarieu* (İslâm'da Bir Kutsal Devlet. Çağataylıların Sonu ve Kaşgar'da Hocaların Hâkimiyeti), «*Der Islamische Orient*», Raporlar ve araştırmalar, VI - X., Berlin 1905, s. 195 - 288.
- Hayit, Baymirza, *Türkistanın kıskaç tarihî* (Türkistan'ın Kısa Tarihi), yayım. Veli Kayum Han, Berlin 1944.

- Oruslar ve ularının Türkistanga basıbkirüvleri (Ruslar ve Onların Türkistan'ı İstilâları), MT. 1944, sayı 54, s. 40 - 43.
- Akmesçitde kanlı savaş (Akmescid'de Kanlı Savaş), MT. 1944, sayı 55, s. 13 - 16.
- Baskıncıların Hiva hanlığını ve Kaspi boylarını özige karatuv için küreşleri ve undagi facialar (Hîve Hanlığı'nı ve Hazer Ötesi'ni Boyunduruk Altına Almak İçin Saldırganların Mücadelesi. Göktepe Müdafaası), MT. 1944, sayı 55, s. 18 - 25.
- Die nationalen Regierungen von Kokand (Choqand) und der Alasch Orda (Kokand ve Alaş - Orda Millî Hükûmetleri), Münster / Westf. 1950, Doktora tezi, teksir.
- (=Yarçek), Şarkî Türkistan ve Rusya, MT. 1950, sayı 68, s. 23 - 27.
- (=Yarçek), Türkistan, MT. 1950, sayı 68, s. 4 - 11.
- Turkestan im XX. Jahrhundert (XX. Yüzyılda Türkistan), yayım. Prof. Dr. Gerhard von Mende, Darmstadt 1956.
- Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestans (Sovyet Rusların Doğu Siyasetinin Türkistan Misali), yayım. Prof. Dr. G. von Mende, Köln 1962.
- Ost - Turkestan. Machtkampf zwischen China und Russland (Doğu Türkistan. Çin ile Rusya Arasında Hâkimiyet Mücadelesi), «Das Parlament» ilâvesinde (Bonn), B 28 / 1963, s. 337 - 347.
- Turkestan as an Example of soviet Colonialism (Sovyet Koloni Siyasetinin Bir Örneği Olmak Üzere Türkistan), «Studies on the Soviet Union», München 1961, sayı 1 - 2 s. 78 - 95; «Dergi», Münih 1961, sayı 25, s. 32 - 45; «Komünist Koloniyalizmi Karşısında Türkistan», broşür, Toprak Yy., İstanbul 1962, 36 s.
- Some Problems of Modern Turkestan History (Türkistan'ın Modern Tarihinin Bazı Problemleri), Türkistan Tarihini Tahrif Edenlere Karşı Sovyetlerin Hücumlarının Tahlili, yayım. East European Research Institute, Düsseldorf 1963.
- Auseinandersetzungen zwischen Peking und Moskau in Turkestan (Türkistan'da Pekin ile Moskova Arasındaki Çekişmeler), «Basler Nachrichten», 29 ekim 1963, s. 2.
- Taşkent. Unın tarihi yolu ve faciaları, MT. 1966, sayı 117, s. 13 - 21.
- Türkistanda basınaçılık hareketi tarihi hakkında ba'zi mülahazalar, MT. 1966, sayı 118, s. 13 - 21.
- Buhara ve Hiva mustakıllığının bitirilişi tarihiga dair ba'zi eskertmeler, MT. 1967, sayı 120, s. 12 - 19.
- Sovetler Birliğinde «ictimai milletler» ve ularının bitiriş meselesi (Sovyetler Birliği'nde «Sosyalist Milletler» ve Onların Bertaraf Edilmesi Meselesi), MT. 1964, sayı 106, s. 12 - 17.
- (=B. H. Ertürk), Türkistanda «halk düşmanlarını» aklaşlar (Türkistan'da «Halk Düşmanları»nın İtibarlarının İadesi), MT. 1965, sayı 110, s. 10 - 15.
- Sowjetrussischer Kolonialismus und Imperialismus in Turkestan (Tür-

- kistan'da Sovyet Müstemlekeçiliği ve Emperyalizmi), Asya'da Bir İslâm Milletine Yeni Biçimde Uygulanan Bir Müstemlekeçilik Örneği, yayım. Dr. Hans Findeisen, Oosterhout 1965 (İngilizce baskısı, özel, Köln 1966; Türkçe baskısı, M. Arif Demirer, «Esir Türkler», Ankara 1966 — «Haber» Gazetesi, 7. 12. 1966 — 18. 1. 1967).
- **Die Türkvölker in der Sowjetunion nach 1917** (Sovyetler Birliği'nde 1917'den Sonra Türk Kavimleri), Beilage Heft 8, «Die Orientierung», Münih 1966.
- **Geistesleben Turkestans im XIX. und XX. Jahrhundert** (XIX. ve XX. Yüzyılda Türkistan'ın Manevî Hayatı), «Der Orient in der Forschung», Otto Spies'i anma eserinde, yayım. Wilhelm Hoenerbach, Wiesbaden 1967, s. 279 - 93.
- **Die Wirtschaftsprobleme Turkestans** (Türkistan'ın İktisadî Problemleri), yayım. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1968.
- **Türkistanda Emir Tenir hakkında yeni fikir cereyanları**, MT. 1969, sayı 126, s. 15 - 18.
- **Komünizm ve Türk Dünyası**, Altınok Matbaası, Ankara 1971; «Yeni Tanin» Gazetesi, Ankara 15.8.1971 — 27. 8. 1971.
- **Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri**, Kardeş Matbaası, Ankara 1971; «Dünya» Gazetesi, 27. 7. 1970 — 6. 8. 1970; «Yeni Tanin» Gazetesi, 4. 8. 1971 — 14. 8. 1971.
- **Komünizm ve İslâm**, «Komünizm'in Din Politikası» broşüründe, Ankara 1971, s. 39 - 77; Aynı makale, «Sovyetler Birliği'nde İslâm Faciası» başlığıyla, «Sabah» Gazetesi, 17. 1. 1972 — 3. 2. 1972.
- H o d j a e v** (=Hoca, Hocaoglu), Feyzullah, **K istorii revolyutsii v Bukhare** (Buhara İhtilâli Tarihine Dair), Taşkent 1926.
- **Djadidizm (Cedidçilik)**, «Oçerki revolyutsionnogo dvijeniya v Sredney Azii» (Moskova 1926), s. 1 - 12.
- **Izbrannye trudy** (Seçme Eserler), 2 cilt, Özbekistan SSR İlimler Akademisi, Taşkent 1970.
- **O Mlado Bukhartsakh** (Genç Buharahlılar Üzerine), «İstorik Marksist» (Moskova 1926), sayı 1, s. 123 - 141. Taşkent «Fan» Yayınevi, Feyzullah Hoca'nın makale ve nutuklarını üç cilt halinde yayınlamıştır.
- H o e t z s c h**, Otto, **Russisch, Turkestan und Tendenzen der russischen Kolonialpolitik** (Rus Türkistanı ve Rus Müstemleke Siyaseti Temayülleri), Königsberg - Berlin 1934.
- **Russland in Asien** (Rusya Asya'da), Bir Yayılmanın Tarihi, yayım. Klaus Mehnert, Stuttgart 1966.
- H o l d s w o r t h**, Mary, **Turkestan in the Nineteenth Century** (XIX. Yüzyılda Türkistan), Londra - Oxford 1959.
- H o k a n d i**, Mullah Niyaz Muhammed bin Mullah Aşur Muhammed, **Tarihi Şah - Ruh**, yayım N. N. Pantusov, Kazan 1885.
- H o o k h a m**, Hilda, **Tamburlaine — The Conquerer** (Timurlenk — Fatih), Londra 1962.

- Hostler, Warren Charles, Turkism and the Soviets** (Türkçülük ve Sovyetler), **Dünya Türkleri ve Onların Siyasî Mevkileri**, Londra - New York 1957 (Almanca baskısı, Frankfurt 1960).
- Hudaberdiev, Yahya, Turkmenistan Kompertiyasının resmileştirilmesi ve ideyaguramaçılık taydan pugtalandırılması** (Türkmenistan Komünist Partisi'nin Kurulması ve İdeolojik ve Teşkilâtlanma Yönünden Takviyesi), Aşkabad 1958.
- Ianikof, Monach (=Biçurin), Opisanie Çjun'gariy i vostoçnogo Turkestana v drevnem' i nineşnem' sostoyaniy, prevedeno s Kitaysgo** (Cungarya'nın ve Doğu Türkistan'ın Geçmişteki ve Bugünkü Durumunun Tasviri), Çince'den tercüme edilmiştir, 2 cilt, SPB 1829.
- Il'minskiy, Nikolay, İz peripiski po voprosu o primenenii russkogo alfavita k inorodçeskim yazıkamı** (Yabancı Milletlerin Dillerinde Rus Alfabesi'nin Kullanılması Hakkında Mektup Örnekleri), Kazan 1883.
- Inostrannaya, Inostrannaya voennaya interventsiya i grajdanskaya vojna v Sredney Azii i Kazakhstana** (Yabancı Askerî Müdahale ve Orta Asya ile Kazakistan'da İç Savaş), yazarlar grubu başkanı : A. Eleunov v.d., Alman Ata 1963 (1. cilt) — 1964 (2. cilt).
- Inoyatov, Şarapoviç Hamid, Oktyarb'skaya revolyutsiya v Uzbekistane** (Özbekistan'da Ekim İhtilâli), Moskova 1958.
- Irkayev, M., Istoriya grajdanskoy voynı v Tadjikistane** (Tacikistan'daki İçsavaş Tarihi), Duşenbe 1963, 760 s. (s. 747 - 758 : Literatür fihristi).
- Iskenderov, Bokhodur, İz istoriya bukharskogo emirata. Vostocnaya Bukhara i zapadniy Pamir v konce XIX veka** (Buhara Emirliği Tarihinden. XIX. Yüzyılın Sonlarında Doğu Buhara ve Batı Pamir), Moskova 1958.
- **O nekotorikh izmeneniyakh v ekonomike vostoçnoy Bukhary na ru-beje XIX - XX vekov** (XIX. - XX. Yüzyılın Sınırında Doğu Buhara'nın İktisadiyatında Bazı Değişiklikler), Stalinabad 1958.
- **Vostanie 1916 goda v Khodjente i ego vliyanie drugie rayonu Sredney Azii** (1916 Yılı Hocent Ayaklanması ve Onun Orta Asya'nın Diğer Bölgelerine Etkileri), IAN Tadj. OON., 1967, sayı 1, s. 10 - 16.
- **Anglo - Russkoe soğloşenie 1895 goda o Pamire** (1895 Yılında Pamir Üzerine İngiliz - Rus Antlaşması), «Trudy Tadjikskogo Gosuniversiteta», Duşenbe 1960, XXVIII, Kısım 1.
- Işanov, A., Sozdanie bukharskoy narodnoy sovetskoy republike** (Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin Kuruluşu), Taşkent 1955, düzeltilmiş baskısı 1969.
- İnan, Abdülkadir, 1916 - ncı yıl Türkistan umum kıyamı, «Yeni Türkistan» 1928, sayı 2 - 3, s. 17 - 20.**

- Türkistan'da 1916 Yılındaki Ayaklanma, «Türk Kültürü» 1963, sayı 12.
- Dükçü İşan İsyanı, «Türk Kültürü», Ankara 1963, sayı 11, s. 10 - 13.
- İ s m a i l o v, Esmagambet, Akındar (Akınlar), Alma Ata 1956.
- İ s t o r i i, İz İstории marksistko - leninskoy filosofii v Uzbekistane (Özbekistan'da Marksist - Leninist Felsefe Tarihinden), yazarlar grubu, Taşkent 1968.
- İz istorii oktyabr'skoy revolyutsii grajdanskoy voynı v Kazakhstane (Kazakistan'da Ekim İhtilâli ve İçsavaş Tarihinden), yazarlar grubu, yayım. Elagin, Alma Ata 1962.
- İ s t o r i y a, İstoriya gosudarstva i prava sovetskogo Kazakhstana (Soyet Kazakistanı'nın Devlet ve Hukuk Tarihi), 1. cilt, yayım. S. Zimanov, Alma Ata 1961.
- İstoriya Kazakhskoy SSR (Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihi), redaksiyon komitesi : Muhtar Auzov v.d., Alma Ata 1967.
- İstoriya Kazakhskoy SSR. Epokha Sotsializma (Kazakistan SSC Tarihi. Sosyalizm Devresi), yazarlar grubu : Baişev v.d., Alma Ata 1963, 907 s. (Bu kitapta, ne dipnot şeklinde, ne de fihrist olarak verilmiş literatür yoktur).
- İstoriya Kirgiziya (Kırgız Tarihi), 1. cilt, redaksiyon komitesi : M. P. Vyatkin v.d., Frunze 1963.
- İstoriya Kommunističeskikh organizatsiy Sredney Azii (Orta Asya Komünist Teşkilâtlarının Tarihi), A. M. Bogoutdinov'un riyasetinde bir redaksiyon heyeti, Taşkent 1967, 783 s.
- İstoriya narodov Uzbekistana (Özbekistan Halkları Tarihi), Taşkent 1947.
- İstoriya Tadjikskogo naroda (Tacik Halkının Tarihi), 3 cilt, redaksiyon heyeti : B. Iskenderov v.d., Moskova 1964.
- İstoriya Turkmenkoy SSR (Türkmen SSC Tarihi), M. E. Masson başkanlığında bir redaksiyon heyeti, 2 cilt, Aşkabad 1957.
- İstoriya Uzbekskoy SSR (Özbekistan SSC Tarihi), 4 cilt, Taşkent 1967 - 68.
- İstoriya Uzbekskoy SSR (Özbek SSC Tarihi), yayım. S. P. Tolstov, Taşkent 1955 - 56.
- İ v a n ç e n k o, I. G., Rukovodyaşçaya i organizuyuşça rol' Kommunističeskoy Partii v razgrome Basmacıstva v Turkmenistane (Türkmenistan'da Basmacı Hareketi'nin Bastırılmasında Komünist Partisi'nin Yönetici ve Örgütleyici Rolü), İAN Turk. SO., 1969, sayı 4, s. 3 - 9.
- İ v a n o v, N. P., Khivinskaya ekspeditsiya 1839 - 40 gg. Oçerki i sos-pominaniya oçevidtsa (1830 - 40 Yıllarındaki Hıve Seferi. Kayıtlar ve Görgü Tanıklarının Hatıraları), SPB 1873.
- İ v a n o v, Petroviç Pavel, Khozyaystvo djubarskikh şeykhov. K istorii feodal'nogo zemlevladieniya v Sredney Azii v XVI - XVII vekov (Cubairi Şeyhlerinin İktisadiyatı. XVI - XVII. Yüzyıllarda Orta As-

ya'da Feodal Toprak Mülkiyeti Tarihi Hakkında), Moskova - Leningrad 1954.

- **K voprosu ob istoričeskoy tofografii starogo Sayrama** (Eski Sayram'ın Tarihi Topoğrafisi Hakkında), «Bartol'du», s. 151 - 64.
- **Očerki po istorii Sredney Azii. XVI veka - seredine XIX veka** (Orta Asya Tarihi Kayıtları. XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyılın Ortalarına Kadar), Moskova 1958.

J a n t u a r o v, Bayturoviç Sultan, **Grajdanskaya voyna v Kirgizii 1918 - 1920 gg.** (1918 - 20 Yıllarında Kırgızistan'da İçsavaş), Frunze 1963 (s. 213 - 25: Literatür fihristi).

J ä s c h k e, Gotthard, **Lozan Kongresinde Rusya Mahkûmu Milletler, «Şimali Kafkasya»**, 1937, sayı 38 - 40.

J e l a v i c h, Charles and Barbara, yayımlayanlar, **Russia in the East 1876 - 1880** (1876 - 1880 Yıllarında Rusya Şark'ta), Leiden 1959.

J u r n a l', **Jurnal' Soveta Turkestanskogo General - Gubernatora** (Türkistan Genel Valiliği Şûrası'nın Mecmuası), Taşkent 1904, sayı 39.

K a f e s o ğ l u, İbrahim, **Harazimşahlar Devleti** (485 / 617 = 1092 / 1229), Ankara 1956.

K a f k a s y a, **Kafkasya, Asya-yı Vusta ve Türkistan Vilâyetleri. Buhara ve Hive Hanlıkları**, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1334 (= 1915), müellifi yok, (Millî Kütüphane - Ankara'da mevcuttur).

K a l e n d e r o v, N., v.d., **Khorezm. Kratkiy spravoçnik - putivoditel'** (Harezmi. Kısa Tarih - Seyahat Rehberi), Taşkent 1962.

K a r a h o c a, Amaç, **Doğu Türkistan - «Çin Müstemlekesi»**, İstanbul 1960.

K a r î N i y a z o v, F., **Astronomičeskaya şkola Ulug Beka** (Uluğ Beğ'in Astronomi Okulu), Moskova - Leningrad 1950.

K a s i m o v, T. K., **Iz istorii organizatsii i deyatel'nosti Sredneaziatskogo ekonomičeskogo Soveta** (Orta Asya İktisadî Şûrası'nın Faaliyeti ve Organizasyon Tarihi), ONU. 1963, sayı 2, s. 19 - 26.

K a y u m H a n, Veli, **45 Yıl İçinde Türkistan**, MT. 1962, sayı 92, s. 5 - 13; sayı 93, s. 3 - 10; 1963, sayı 94, s. 3 - 15; sayı 95, s. 3 - 16; sayı 97, s. 3 - 16; sayı 98, s. 2 - 16.

— **1916 Yıl Kozgalanı** (1916 Yılı Ayaklanması), MT. 1966, sayı 117, s. 3 - 13.

— **Oktober inkılabı ve Türkistan. Buhara meselesi**, MT. 1967, sayı 120, s. 3 - 12.

K a z a k h s k o e, bak. **Otnoşeniya**.

K a z a k h s t a n, **Kazakhstan v XV - XVII vekakh** (XV - XVII. Yüzyıllarda Kazakistan), yayım. B. S. Süleymanov v.d., Kazakistan SSR İlimler Akademisi, Alma Ata 1969, 202 s.

- K a z a k**, Fuad, **Ost - Turkestan zwischen den Grossmächten** (Büyük Devletler Arasında Doğu Türkistan), Königsberg 1937.
- K a z a k**, **Kazak Edebiyatının Tarihi**, Kâzım Cumaliev'in tahriri ile, Alma Ata 1961.
- K a z a n t s e v**, Mikhayloviç Il'ya, **Opisanie Kirgiz - Kaysak** (Kırgız - Kazaklarının Tarifi), SPB 1867.
- K e r e n s k i y**, A., **Erinnerungen vom Sturz des Zarentums bis zu Lenins Staatsstreich** (Çarlığın Devrilmesinden Lenin'in Devlet Darbesine Kadar Hatıralar), Dresden 1928.
- K h a l f i n**, Aronoviç Naftula, **Politika Rossii v Sredney Azii** (Orta Asya'da Rusya'nın Siyaseti 1857 - 1868), Moskova 1960.
- **Prisoedinenie Sredney Azii k Rossii. 60 - 90 - e gody XIX veka** (Orta Asya'nın Rusya'ya İlhakı. XIX. Yüzyılın 60 - 90. Yılları), Moskova 1965.
- K h a n i k o v**, N., **Opisanie bukharskogo khanstva** (Buhara Hanlığı'nın Tasviri), SPB 1843.
- K h a n a z a r o v**, K., **Sblijenii natsiy i natsional'nye yazıki v SSSR** (SSCB'nde Milletlerin ve Millî Dillerin Yakınlaşması), Taşkent 1963.
- K h a r l a m o v**, K. V., **Vostanie turgayskikh Kazakh - Kirgizov v 1916 - 1917 godakh** (Turgay Kazak - Kırgızlarının 1916 - 1917 Yıllarındaki Ayaklanması), Kızıl Orda 1926.
- K h o d o r o v**, I., **Natsional'nye razmejevonie Sredney Azii** (Orta Asya'nın Millî Bölgelere Ayrılması), NV., 1925, sayı 8 - 9, s. 65 - 81.
- K h o k a n d**, **Khokand, Russia and Bukhara** (Kokand, Rusya ve Buhara), (yayınlandığı yer, yıl ve yazar adı mevcut değil), Sing. Berlin Um 8082.
- K ı r ı m a l**, Mustafa Edige, **Sovyet Türkistanında Milliyetçilik**, «Dergi», Münih 1965, sayı 41, s. 3 - 21.
- K i r e e v**, F. N. + Ş. J. Şapiro (Kollektif), **Vostanie 1916 v Kazakhstane. Dokumenty i Materialy** (1916 Yılı Kazakistan Ayaklanması. Belgeler ve Dökümanlar), B. Süleymanov, Alma Ata 1947.
- K i s e l e v**, D. S., **K voprosu o süşçnosti, zadaçakh i funktsiyakh natsional'noy sovetskoy gosudarstvennosti** (Millî Sovyet Devletçiliğinin Anlamı, Görevleri ve Hizmetleri Meseleleri Hakkında), İAN Turk. SO. 1969, sayı 4, s. 3 - 10.
- K i s l y a k o v**, Andreeviç Nikolay, **Patriarkhal'no - feodal'nye otnoşeniya sredi osedlogo sel'skogo naselniya bukharskogo khanstva v konce XIX - načale XX vekov** (XIX. Yüzyılın Sonunda ve XX. Yüzyılın Başında Buhara Hanlığı'ndaki Yerleşik Köy Ahalisi Arasında Ataerkil - Feodal Münasebetler), Moskova - Leningrad 1962.
- K n o b l**, E. + C. Peter, **Uluğ Begs Catalogue of Stars** (Uluğ Beğ'in Yıldızlar Kataloğu), Washington 1917.

- K o l o k o l t s e v , D. G.,** Ekspeditsiya v Khiva v 1873 goda. Ot Djiz-zakha do Khivu (Hîve Seferi. Cizzak'tan Hîve'ye Kadar), SPB 1873.
- K o m m u n i s t i ç e s k a y a ,** Kommunistiçeskaya Partiya Turkestana i Uzbekistana v tsifrakh. 1918 - 1967 (Türkistan ve Özbekistan Komünist Partisi Rakamlarda. 1918 - 1967), N. T. Buzrukova tarafından hazırlanmıştır, Taşkent 1968.
- K o n o n o v , N. A.,** Rodoslovnaya Turkmen (Giriş ve Mülahazalar ilâ-vesiyle, Ebu'l-Gazi'nin eserinin tercümesidir), Moskova - Leningrad 1958.
- K o n s t i t u t s y a ,** Konstitutsya [osnovnoy zakon] Soyuzu Sovetskikh Sotsialistiçeskikh Respublik (SSCB'nin Anayasası), Moskova 1957.
- K o r n i l o v ,** Yarbay, Kaşgariya ili vostocniy - Turkestana. Opyt' vo-
enno - statistiçeskogo opisanie (Kaşgarya veya Doğu Türkistan. As-
kerî - İstatistik Tasvir Denemesi), Taşkent 1903.
- K o s t e n k o , L. F.,** Srednaya Aziya i vodvorenje v ney russkoy graj-
danstvennosti (Orta Asya ve Burada Rus Tâbiyetinin Teessüsü), SPB
1870.
- **Turkestanskiy Kray.** Opyt' voenno - statistiçeskogo obozreniya tur-
kestanskogo voennogo okruga (Türkistan Bölgesi. Türkistan Askerî
Bölgesinin Askerî - İstatistik Gözlemlerinden Alınan Tecrübeler),
SPB 1880.
- **Cjungariya.** Voенно - statistiçeskiy sbornik (Cungarya. Askerî - İs-
tatistik Koleksiyonu), SPB 1887.
- K o t o v ,** Flegontoviç Konstantin, Mestnaya natsional'naya avtonomiya
v Kitayskoy Narodnoy Respublike. Na primere Sin'czyan - Uygurskoy
avtonomnoy oblasti (Sinkiang - Uygur Muhtar Bölgesi Misalinde, Çin
Halk Cumhuriyeti'nde Mahallî Millî Muhtariyet), Moskova 1959.
- K ö p r ü l ü , M. Fuad,** Babur, İA. 13. Cüz, s. 180 - 87.
- **Ali Şir Nevai,** İstanbul 1941.
- **Harazimşahlar,** İA. V., I, s. 265 - 96.
- K r a f t , I. I.,** Zakony o Kirgizakh i sudebnaya çast v turkestankom
krae i stepnykh oblastyakh (Kırgız [Kazak] lar Hakkında Kanunlar
ve Türkistan Bölgesi ile Bozkır Bölgesi'nde Hukuk İşleri Taksimatı),
Orenburg 1890.
- **Sbornik uzakoneney o Kirgizakh stepnykh oblastey** (Bozkır Bölge-
leri Kırgız [Kazak] ları Hakkında Mevzuat Koleksiyonu), Orenburg
1898.
- K r i v o ş e i n , A. V.,** Zapiski glavnoupravlyaşçego zemleustroiststva i
zemledeliem o poezdki v turkestanskoy krae v 1912 goda (Toprak Te-
sisleri ve Ziraat Genel Müdürü'nün 1912 Yılındaki Türkistan Bölgesi
Gezisi Hakkında Notlar), SPB 1912.
- K u ç k i n ,** Pavloviç Andrey, Sovetizatsiya kazakhskogo aula 1926 - 29
gg. (Kazak Köylerinin 1926 - 29 Yıllarında Sovyetleştirilmesi), Sov-
yetler Birliği İlimler Akademisi, Moskova 1962.

- K u n i t z**, Joshua, **Dawn over Samarkand. The rebirth of Central Asia** (Semerkand'da Şafak. Orta Asya'nın Yeniden Doğuşu), New York 1935.
- K u r a t**, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, Ankara 1948.
- **Atalık Gazi Yakub Bek**, elyazması 1930 (İstanbul Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde, 90 s.).
- K u r o p a t k i n**, A. N., **Kaşgariya. istoriko - geografičeskiy očerks trany, eya voennaya sily, promyšlennosti i trgovlya** (Kaşgarya. Ülkenin Tarihi - Coğrafî Taslağı, Askerî Kuvveti, Endüstrisi ve Ticareti), SPB 1879.
- **Geschichte des Feldzuges Skobelews in Turkmenien nebst einer Übersicht der kriegerischen Tätigkeit der russischen Truppen in Zentralasien von 1839 bis 1876** (Skobolev'in Türkmenistan Savaş Seferi. Rus Birliklerinin 1839'dan 1876'ya kadar Orta Asya'da Savaş Faaliyetlerinin Tarihi), Almanca tercümesi: Ulrich, Mülheim am Rhein 1904.
- K u z n e t s o v**, V. S., **K voprosu o trgovle Anglii i Rossii v Sin'cz-yane v pervoy polovine XIX veka** (XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya ile İngiltere'nin Sinkiang'daki Ticarî Meseleleri Hakkında), **IAN Kaz. SON**, 1963, sayı 6, s. 19 - 30.
- L a k o s t a**, **Rossiya i Velikobritaniya v Tsentral'noy Azii** (Orta Asya'da Rusya ve Büyük Britanya), Fransızca'dan tercüme: A. Richter, Türkistan Bölgesi Askerî Yayınevi, Taşkent 1908.
- L a m b**, Alastair, **Sinkiang zur Mandschur - Zeit und unter der chinesischen Republik** (Mançurlar Zamanında ve Çin Cumhuriyeti Hâkimiyeti Altında Sinkiang), «Zentralasien», s. 302 - 320.
- L a t t i m o r e**, Owen, **Pivot of Asia. Sinkiang and Inner Asian Frontiers of China and Russia** (Asya'nın Mihveri. Rusya ve Çin'in İçasya ve Sinkiang Cepheleri), Boston 1950.
- L e m e r c i e r** - **Quelque jay**, bak. Bennigsen.
- L e n i n**, I. W., **Zu nationalen Fragen** (Millî Meseleler Üzerine), Berlin 1955.
- **O Sredney Azii i Kazakhstana** (V. 1. Lenin, Orta Asya ve Kazakistan Hakkında), Taşkent 1960, 631 s.
- L e o n o v**, N. J., **Ulug Bek velikiy astronom XV veka** (XV. Yüzyılın Büyük Astronomu Uluğ Beğ), Moskova 1950.
- L e r c h**, P., **Khiva oder Khorezm. Seine historischen und geographischen Verhältnisse** (Hîve veya Harezmi. Onun Tarihi ve Coğrafik Münasebetleri), SPB 1873.
- L e v ş i n**, Aleksey, **Opisanie Kirgiz - Kazaçikh ili Kirgiz - Kaysakskikh orde i stepey** (Kırgız - Kazak veya Kırgız - Kayzak [=Kazak] Ordaları ve Bozkırların Tarifi), SPB 1832.

- L i a s**, Godfrey, **Büyük Kazak Göçü**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1961, (İngilizceden tercüme).
- L i C h a n g**, Modellfall Sinkiang (Sinkiang Modeli), «Ost Probleme», 6. yıl. 1954, sayı 20. s. 790 - 807.
- L o b b é**, Paul, **La Colonisation en Sibérie-la Steppe Kirghize** (Sibirya ve Kırgız Bozkırlarının Kolonizasyonu) «Questions Diplomatique et Coloniales», Paris 1902, C. V, sayı 115, s. 652 - 72.
- L o b o n o v - R o s t o v s k y**, A. Prince, **Russian Imperialism in Asia. Its origin, evolution and character** (Asya'da Rus Emperyalizmi. Onun Başlangıcı, Tekâmülü ve Karakteri), «The Slavonic and East European Review», Londra 1929, C. VIII, sayı 22, s. 28 - 47.
- L o b y s e v i ç**, F. I., **Opisanie khivinskogo pokhoda 1873 goda** (1873 Hıve Seferinin Tasviri), SPB 1898.
- **Postopatel'noe dvizhenie Rossii v Sredney Azii v trgovom i diplomatichesko - voennom otnosheniyakh** (Rusya'nın Ticarî, Diplomatik ve Askerî Bakımdan Orta Asya'da İlerleme Hareketi), SPB 1900.
- L o g o f e t**, D. N., **Bukharskoe khanstvo pod russkim protektoratom** (Rus Himayesi Altında Buhara Hanlığı), İki cilt, (1. cilt, 340 s. ve Emirliğin 1 haritası; 2. cilt, 357 s.), SPB 1911.
- L u n i n**, B. V., **Istoriya, kul'tura i iskustvo vremeni Timuridov v sovetskoy Literatur. Bibliograficheskiy ukazetel'** (Sovyet Kaynaklarında Timurlular Devri'nin Tarihi, Kültürü ve Sanatı. Bibliyografya Fihristi), ONU., 1969, sayı 8 - 9, s. 101 - 145.
- M a c G a h a n**, Januarius, **Compaigning on the Oxus and the fall of Khiva**, New York 1874, (Türkçe baskısı: **Hıve Seyahatnamesi ve Tarihi**), İstanbul 1876, Tercüme: Kul Ağası.
- M a c l e a n**, Fitzroy, **Back to Bukhara** (Buhara'ya Geri Dönüş), Londra, 1959.
- M a g a u i n**, Muhtar, **Kobız i Kop'e** (Kobız ve Süngü), Alma Ata 1970, 160 s. (XV - XVII. Yüzyıllardaki Kazak - Türk Şairleri Hakkında).
- M a g o m e t**, **Magomet Yakub Kaşgarskiy** (Kaşgar Emiri Muhammed Yakup), I. G. (Anonim), SPB 1903.
- M a k ş e e v**, A. I., **Istoriçeskiy obzor' Türkistana i nastupatel'nago dvizheniya v ego russkikh** (Türkistan'ın Tarihi ve Rusların Türkistan'da Saldırı Hareketi), SPB 1890.
- M a r d j i k o v**, B., **Revolyuetsionniy Komitet Turkmenskoy SSR** (Türkmenistan SSC İhtilâl Komitesi), İAN Turk. SON., 1969, sayı 4, s. 35 - 41.
- M a r k o v**, Evgeney, **Rossiya v Sredney Azii** (Rusya Orta Asya'da), SPB 1901.
- M a r t e n s**, F. F., **Rossiya i Angliya v Sredney Azii** (Rusya ve İngiltere Orta Asya'da), SPB 1880.

- Marvin, T. Charles**, **The Eye - Witnesses account of the disastrous Russian campaign against the Akhal-Teke Turkomans**, (Ahal-Teke Türkmenlerine Karşı Rusların Fecî Saldırısının Görgü Tanığı), Londra 1880.
- Masalskiy, V. I.**, **Knyaz', Turkestanskiy kray** (Türkistan Bölgesi), «Rossiya», C. XIX, SPB 1913.
- Maseviç, Genrikhovna Margarita** (hazırlayan), **Materialy po istorii političeskogo stroya Kazakhstana. So vremeni prisoedinenie Kazakhstana k Rossii do velikoy oktyabr'skoy sotsialističeskoy revolyutsii** (Kazakistan'ın Siyasî Sisteminin Tarihi Hakkında Malzemeler. Kazakistan'ın Rusya'ya İlhakından Büyük Sosyalist Ekim İhtilâline Kadar), I cilt, Alma Ata 1960.
- Maslov, O. V.**, bak. Mejov.
- Masson, M. E.**, **Observatoriya Ulug Beka** (Uluğ Beğ'in Rasathanesi), Taşkent 1941.
- Materialy, Materialy ob'edinennoy naučnoy sessii posvyaščennoy istorii Sredney Azii i Kazakhstana dooktyabr'skiy period** (Orta Asya ile Kazakistan'ın Ekim İhtilâli Devresi Öncesindeki Münasebetleriyle İlgili Olarak Yapılan Birleşik İlmî Toplantıların Malzemeleri), Özbek SSC İlimler Akademisi, Taşkent 1955, 588 s.
- **Materialy ob'edinennoy naučnoy sessii posvyaščennoy istorii Sredney Azii i Kazakhstana. Epokha Sotsializma** (Orta Asya ile Kazakistan'ın Ekim İhtilâli Devresi Öncesindeki Münasebetleriyle İlgili Olarak Yapılan Birleşik İlmî Toplantıların Dökümanları. Sosyalizm Devri), Kazak SSC İlimler Akademisi, Alma Ata 1958, 504 s.
- **Materialy po istorii kazakhskikh chanstv XV - XVIII vekov. Izvleçeniya iz persidskikh i tyurkskikh soçineniy** (XV - XVIII. Yüzyıl Kazak Hanlığı'nın Tarihi Hakkında Malzemeler. Türk ve İran Eserlerinden Pasajlar), Hazırlayanlar: S. İbrahimov, N. Mingulov, K. Pişçulina, V. Yudin; Redaksiyon: Dr. B. Süleymanov, Alma Ata 1969, 649 s. (Dipnot, indeks ve eserlere göre fihristi vardır).
- Mejov, V. A.**, **Maslov, O. V.**, **Turkestanskiy Sbornik** (Türkistan Külliyyatı) Bibliyografya, 1 - 415. ciltler Mejov tarafından, 416 - 595. ciltler Maslov tarafından hazırlanmıştır, SPB 1878 - 88, Taşkent 1888 - 1912.
- Mehnert, Klaus**, **Die Sowjetpolitik in Turkestan** (Türkistan'da Sovyet Politikası), «Russland - Studien», Stuttgart 1957, s. 63 - 78.
- Meissner, Boris**, **Sowjetunion und Selbstbestimmungsrecht** (Sovyetler Birliği ve Selfdeterminasyon Hakkı), Köln 1962, 464 s.
- Mel'nik, G. N.**, yayım., **Oktyabr' v Kazakhstane** (Kazakistan'da Ekim İhtilâli), Alma Ata 1930.
- Mende, von, Gerhard**, **Studien zur Kolonisation in der Sowjetunion** (Sovyetler Birliği'nde Kolonizasyona Dair Etüdler), Breslau 1933.

- **Der nationale Kampf der Russlandtürken. Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sowjetunion** (Rusya Türklerinin Milli Mücadelesi. Sovyet Rusya'da Milliyet Meselesi Üzerinde Aydınlatıcı Bir Araştırma), Berlin 1936.
- **Die Türkvölker im Herrschaftsbereich der Sowjetunion** (Sovyetler Birliği Hâkimiyeti Altındaki Türk Kavimleri), «Das Parlament» ilâvesinde yayın., Bonn, B 16/1960, s. 257 - 271.
- **Nationalität und Ideologie** (Milliyetler ve İdeoloji), Bonn 1962; Türkçesi: **Komünist Bloкта Milliyet ve Mefkûre**, yayım. Dr. Fethi Tevet-oğlu - Dr. Aziz Alpaut, Ankara 1966 (Prof. von Mende hakkında Dr. Tevetoğlu'nun bir önsözü ile, s. 7 - 13).
- **Die Völker Sowjetunion** (Sovyetler Birliği'ndeki Milletler), Reichenau 1938.
- Menzel, Theodor, Der I. Türkologische Kongress in Baku** (Bakû'da Birinci Türkoloji Kongresi: 26.2.1926 - 6.3.1926), «Der Islam», 1927, C. XVI, s. 1 - 76.
- Metelica, L. V., Torjestvo leninskoy natsional'noy politiki v SSSR** (Sovyetler Birliği'nde Lenin'in Milliyet Politikasının Zaferi), Moskova 1962.
- Mikleşevskiy, A., Sotsial'nce dvijenie 1916 godu v Turkestane** (Türkistan'da 1916 Yılı Sosyal Hareketi), «Byloe» (Leningrad 1924), sayı 24 - 28, s. 238 - 74.
- Mikşeev, Opisanie nizov'ev Syr - Dar'i** (Sir Derya'nın Aşağı Mecrasının Tasviri), SPB 1856.
- Milyukov, R. N., Istoriya vtoroy russkoy revolyutsii** (İkinci Rus İhtilâli Tarihi), Sofya 1922, 1. cilt.
- Mironenko, Y., Sovyet Türkistanı. Demografik Özet, «Dergi», Münih 1969, sayı 55, s. 35 - 46.**
- Monteil, Vincent, Les Musulmans Soviétique** (Sovyet Müslümanları), Paris 1957.
- Muminov, Ibragim (= İbrahim Müminoğlu), Rol' i mesto Amira Timura v istorii Sredney Azii v svete dannikh pismennikh istočnikov** (Yazılı Kaynakların Işığı Altında Emir Timur'un Orta Asya Tarihindeki Rolü ve Mevkii), Taşkent 1968.
- **Ob istoričeskikh usloviyakh razvitiya iskusstva Sredney Azii epokhi Timuridov** (Timurlular Devrinde Orta Asya Sanatının Gelişmesinin Tarihi Şartları Hakkında), ONU., 1969, sayı 8 - 9, s. 3 - 11.
- **Yayım., Istoriya Samarkanda** (Semerkand Tarihi), 1. Cilt 1917'ye kadar, 2. Cilt 1917'den sonrası, Özbekistan SSR İlimler Akademisi, Taşkent 1969 - 70.
- Munşi, Yusuf Muhammed, Tarih-i Mukim Hânî, Rusça tercümesi ve mülâhazalar: A. A. Semenov, Taşkent 1956.**

- Muraveyskiy, S.** (= V. Lopuchin), **Orta Asya'daki inkılâbî hareket toğrısında tarihi parçalar**, Semerkand - Taşkent 1927.
- Nalivkin, Petroviç, Vladimir**, **Kratkaya istoriya kokandskogo khanstva** (Kokand Hanlığı'nın Kısa Tarihi), Kazan 1886. Fransızca baskısı: **Histoire du Khanat de Khokand dans l'Asie Centrale du moyen âge jusqu'a l'occupation définitive par la Russie en 1876**, Rusça'dan tercüme eden: Louis Auguste Dozon, Paris 1889. Philo Press Yayınevi tarafından yeni bir baskısı yapılmıştır, Amsterdam 1970.
- Namık, Hüseyin**, **Türk Dünyası**, İstanbul 1932.
- Natsional'naya, Natsional'naya gosudarstvennost' soyuznikh respublik** (Birleşik Cumhuriyetlerin Millî Devletçiliği), Redaksiyon heyeti: D. L. Zlatopolskiy yönetiminde, Moskova 1968.
- Nazarov, Filipp**, **Zapiski o nekotorikh narodakh i zemlyakh sredney çasti Azii** (Orta Asya'da Yeralan Bazı Milletler ve Memleketlerin Tarihleri Hakkında Notlar), 1. baskı, Petersburg 1821, 2. baskı, Moskova 1968.
- Nepesov, Gaib**, **Iz istorii khorezmskoy revolyutsii. 1920 - 1924 gg.** (1920 - 1924 Harezmi İhtilâli Tarihinden), Taşkent 1962.
- Nur, Rıza**, **Türk Tarihi**, 10 cilt, İstanbul 1925.
- Oçerki, Oçerki istorii Kommunističeskoy Partii Uzbekistana** (Özbekistan Komünist Partisi Tarihinden Parçalar), Vahabov yönetiminde bir redaksiyon heyeti hazırlamıştır, Taşkent 1964.
- **Oçerki istorii Kommunističeskoy Partii Turkmenistana** (Türkmenistan Komünist Partisi Tarihinden Parçalar), Taşliev yönetimindeki redaksiyon heyeti, Aşkabad 1965.
- **Oçerki istorii Kommunističeskoy Partii Kazakhstana** (Kazakistan Komünist Partisi Tarihinden Parçalar), S. Baişev v. d., Alma Ata 1963.
- **Oçerki istorii Kommunističeskoy Partii Turkestana. KP Turkestana v period stanovleniya narodnogo khozyaystva 1921 - 24 gg** (Türkistan Komünist Partisi Tarihinden Parçalar. Halk Ekonomisinin Yeniden Kalkınması Devresinde [1921 - 1924] Türkistan Komünist Partisi), Taşkent 1960
- Okay, Ahmet Can**, **Büyük Timur**, İstanbul 1936.
- Okta y, Abdulvahap**, bak. Temiroğlu.
- Olufsen, O.**, **The Emir of Bokhara and his country** (Buhara Emiri ve Onun Memleketi), Buhara'da Seyahat ve Araştırmalar, Kopenhagen Londra 1911, 599 s., eserde Emirliğin bir haritası da vardır.
- Olzscha - Cleinow**, **Turkestan. Politisch - historischen und wirtschaftlichen Probleme Zentralasiens** (Türkistan. Orta Asya'nın Politik, Tarihi ve İktisadi Problemleri), 2. Baskı, Leipzig 1942.
- Ostroumov, N. P.**, **Sarty. Etnografičeskie materialy** (Sartlar. Etnoğrafik Malzemeler), 2. Baskı, Taşkent 1898.

- O t n o ş e n i y a , Kazakhsko - russkie otnoşeniya v XVI - XVIII vekakh. Sbornik dokumentov i materialov (XVI - XVIII. Yüzyıllar Arasında Kazak - Rus Münasebetleri. Belgeler ve Malzeme Külliyyatı), Kriev, Aleynikov, Semenyuk ve Şoinbaev tarafından derlenmiştir, Alma Ata 1961.**
- **Kazakhsko - russkie otnoşeniya v XVIII - XIX vekakh (1771 - 1867). Sbornik dokumentov i materialov (XVIII - XIX. Yüzyıllarda Kazak - Rus Münasebetleri. Belgeler ve Malzemeler Külliyyatı), Hazırlayanlar: Kireev, Basin, Şoinbaev, Cunişbaev ve Musaeva, Alma Ata 1964.**
- O t t e , Friedrich, Die Mohammedanerbewegung in China (Çin'de Müslümanların Hareketi), «Die Welt des Islam», 1935, C. 17, sayı 1 - 2, s. 81 - 97.**
- Ö z b e k i s t a n , Özbekistan SSR Tarihi, 1. Cilt, 1. Kısım, Taşkent 1956, 2. Kısım, 1957, 2. Cilt 1958.**
- Ö z t u n a , T. Yılmaz, Türkiye Tarihi, C. III, İstanbul 1962, s. 98 - 116.**
- P a h l e n (= Palen), von Graf, Constantin, Im Auftrag des Zaren in Turkestan (Çar'ın Emri ile Türkistan'da), yayın. Dr. Georg A. Narciss, Stuttgart 1969, 384 s.**
- **Being the Memoirs of Count K. K. Palen, Mission to Turkestan (Türkistan Misyonu. Kont Palen'in Hatıraları), yayım. Richard A. Pierce, Londra 1964.**
- P a l e n , K. K., Otçet po revizii Turkestanskogo kraya (Türkistan Bölgesinin Teftişi Hakkındaki Hesaplar), 19 cilt, Petersburg 1909 - 1911.**
- P a n t u s e v , N. N., Svedeniya o kul'djinskom rayone za 1871 - 1877 gody (1871 - 1877 Yıllarında Gulca Bölgesi Hakkında Haberler), Kazan 1881.**
- P a r k , Alexander, Bolshevism in Turkestan: 1917 - 1927 (Türkistan'da Bolşevizm), Colombia Üniversitesi Yayını, New York 1957.**
- P a ş i n o , P. I., Turkestanskiy kray 1866 godu (1866 Yılında Türkistan Bölgesi), SPB 1868.**
- P i e r c e , R. Richard, Russian Central Asia (1867 - 1917). A Study in Colonial Rule (Rusya Orta Asyası. Müstemleke Hâkimiyeti Hakkında Bir Araştırma), Berkeley 1960.**
- **Soviet Central Asia. A Bibliography (Sovyet Orta Asyası. Bibliyografya), I - III, Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley 1966.**
- (Hazırlayan), bak. Palen, Mission.
- P i p e s , Richard, The Fomation of Soviet Union. Communism and Nationalism (Sovyetler Birliği'nin Teşekkülü. Komünizm ve Milliyetçilik), Harvard Üniversitesi Yayını, Cambridge 1954.**
- **Die russische Eroberung und Verwaltung Turkestans (Türkistan'ın Ruslar Tarafından İstilâsı ve Yönetimi - 1917'ye Kadar), «Zentral-asien», s. 217 - 36.**

- P o b e d a ,** **Pobeda Oktyabr'skoy revolyutsii v Uzbekistane. Sbornik dokumentov** (Özbekistan'da Ekim İhtilâli'nin Zaferi. Belgeler Külli-yatı), H. Inoyatov yönetiminde bir redaksiyon heyeti, Taşkent 1963.
- P o g o r e l ' s k i y ,** Vasil'eviç Ivan, **Oçerki ekonomičeskoy i političeskoy istorii khivinskogo khanstva konca XIX i načale XX vekov** (Hîve Hanlığı'nın XIX. Yüzyılın Sonunda ve XX. Yüzyılın Başında İktisadî ve Siyasî Tarihine Dair Parçalar), Leningrad 1968.
- P r i o u x ,** P. A., **Les Russe dans l'Asie Centrale. La derniere campagne de Skobelew** (Rusların Orta Asya'ya Hücumları. Skobelev'in Harp Seferi), Paris 1886.
- P r o b l e m y ,** **Problemy Tyurkologii i istorii Vostokovedeniya** (Türko-loji ve Şarkiyat Problemleri), yayım. Kazan Üniversitesi, 1964.
- P y a s k o v k i y ,** Vladimiroviç Anatoliy, **Revolyutsiya 1905 - 1907 goda v Turkestane** (Türkistan'da 1905 - 1907 İhtilâli), Moskova 1958.
- **Yayımlayan, Vostanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazakhstane. Sbornik dokumentov** (Orta Asya ve Kazakistan'da 1916 Yılı Ayaklanması. Belgeler Külli-yatı), Moskova 1960.
- R a c a b o v ,** Sali, **Rol' velikogo russkogo naroda v istoričeskikh sud'bach narodov Sredney Azii** (Orta Asya Kavimlerinin Tarihî Kaderinde Büyük Rus Milletinin Rolü), Taşkent 1955.
- R a c a b o v ,** Zarif, **Vidayuşçiysya prosvitetel' tadjikskogo naroda - Akhmad Doniş** (Tacik Halkının Meşhur Aydını - Ahmed Daniş), Stalina-bad 1961.
- R a d l o f f ,** Wilhelm, **Sibirya'dan, Türkçeye çeviren: Dr. (Prof.) Ahmet Temir**, İstanbul 1957.
- R a d v o g i n ,** A. V., **O ponyatii sovetskoy natsional'noy gosudarstvennosti** (Sovyet Millî Devletçiliğinin Anlamı Hakkında), «Sovetskoe gosudarstvo i Pravo» (Moskova 1966), sayı 7.
- R a v e l s t e i n ,** H. V. (= Rosen), **Die Not der Fremdvölker unter dem russischen Joch** (Rus Boyunduruğu Altında Yabancı Milletlerin İstirabı), Berlin 1916.
- **Tadjikskaya SSR - suverennoe sovetskoe gosudartvo** (Tacikistan SSC - Egemen Sovyet Devletidir), Stalinabad 1957.
- R e f i k H a n ,** M., **Islam in China** (İslâm Çin'de), Millî Akademi, Delhi 1963.
- R i s k u l o v** (= Riskul), Turar, **Iz istorii bor'by za osvobojdienie Vostoka. Vostanie tuzemtsev protiv Tsarizma v 1916 goda** (Doğu'yu Kurtarma Mücadelesi Tarihinden. 1916 Yılında Yerlilerin Çarlığa Karşı Ayaklanması), NV. 1924, sayı 6, s. 267 - 71.
- **Vostanie tuzemtsev Sredney Azii v 1916 goda** (1916 Yılında Orta Asya Yerlilerinin Ayaklanması), Kızıl Orda 1927.
- **Yayımlayan, Vostanie 1916 goda v Kirgizistane** (Kırgızistan'da 1916

- Yılı Ayaklanması), belgeleri ve malzemeleri toplayan: V. L. Lesnoy, Moskova 1937.
- R o m a n o v s k i y , D. I., *Zametki po sredneaziatskomu voprosu* (Orta Asya Problemi Üzerine Mülâhazalar), SPB 1868.
- R o s t i s l a v o v , M. N., *Oçerki vidov zemel'noy sobstvennosti i pozemel'noy vopros v turkestanskom krae* (Türkistan Bölgesinde Toprak Mülkiyeti Çeşitleri ve Toprak Meselesine Dair Örnekler), «Trudy tret'yago mejdunarodnogo s'ezda Orientalistov», SPB 1879 - 80, C. I, s. 329 - 59.
- R u s s i a n , *Russian occupation of Ak - Musjid* (Akmescid'in Ruslar Tarafından İşgali), 1860 tarihli, yazarı meçhul bir elyazma, Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika'nın Öğrenme Okulu Kütüphanesi, kayıt işareti India - Paper 2909/33.
- *The Russian capture of Tashkent* (Taşkent'in Ruslar Tarafından İşgali), *CAR*. 1965, sayı 2, s. 104 - 120.
- R u s y a , *Rusya Müslümanları İttifakının Programı*, Kazan 1906.
- R y a z a n o v , A. F., *Soroklet' bor'by za natsional'nuyu nezavisimost kazakhskogo naroda 1797 - 1838* (Millî Bağımsızlık İçin Kazak Kavminin Kırk Yıllık Mücadelesi), *TOIK*, C. VII, sayı 2, Kızıl Orda 1926, s. 5 - 298.
- *Vostanie Isataya Taymanova (1936-38). Oçerki po istorii natsional'nogo dvijeniya kazakhskogo naroda* (İsatay Tayman'ın Ayaklanması - 1836, Kazak Kavminin Millî Hareketlerine Dair Parçalar), *TOIK*, C. VIII, sayı 4, 1927, s. 3 - 101.
- R y b a k o v , S., *Statistika musul'man v Rossii* (Rusya'daki Müslümanların Sayısı), «Mir Islama» 1913, C. II, sayı 11, s. 755 - 63.
- R y w k i n , Michail, *Russia in Central Asia* (Rusya Orta Asya'da), Sovyet Koloni Politikasının Faaliyetleri ve Hedefi, New York 1963.
- S a b ı r h a n o v , A., *Rossiyskoe poddanstvo kazakhov v predstavlenie kazakhskoy feodal'noy znati i tsarskogo pravitel'stva* (Kazak Feodalleri ve Çarlık Hükûmeti'nin Nazarında Kazakların Rusya Tabiyeti), *IANKaz. SO*. 1965, sayı 6, s. 65 - 70.
- *Iz istorii kazakhsko-russkikh posol'skikh otnoşeniy vo vtoroy polovine XVIII veka* (XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kazak-Rus Diplomatik Münasebetleri Tarihinden), *IANKaz. SON*. 1965, sayı 2, s. 25-35.
- *Torgovaya politika tsarizma v Mladşem juze vo vtoroy polovine XVIII veka* (XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Küçük-Orda'da Çarlığın Ticarî Politikası), *IANKaz. SO*. 1967, sayı 6, s. 44 - 53.
- S a f a r o v , George, *Kolonial'naya revolyutsiya. Opyt Turkestana* (Müstemeleke İhtilâli. Türkistan'dan Tecrübeler), Taşkent 1922.

- S a l a h i d d i n o v a , M. A., Pokhody Anuşa-Khana na zemli bukharskogo khanstva** (Buhara Hanlığı Topraklarında Anuşa Han'ın Seferleri), «**Blijniy Vostok**», I. I. Petrüşevskiy İçin Armağan, Moskova 1968, s. 123 - 33.
- S a m a y l o v i ç , A. N., Taynoe obşçestvo Mlado-Bukhartsev** (Genç Buharalıların Gizli Cemiyeti), «**Vostok**», 1. Kısım, Petrograd 1922, s. 97 - 99.
- S a p a r g a l i e v , Gayrat, Karatel'naya politika Tsarizma v Kazakhstane. 1905 - 1917 gg.** (1905 - 1917 Yıllarında Kazakhistan'da Çarlığın Ceza-landırma Politikası), Alma Ata 1966.
- **O podavlenie vostoniya 1916 goda i ego posledstviyakh** (1916 Yılı Ayaklanmasının Bastırılması ve Onun Neticeleri), **IANKaz. SO.** 1967, sayı 1, s. 14 - 19.
- S a r k i s y a n z , Emanuel, Geschichte der orientalischen Völker Russlands bis 1917** (1917 Yılına Kadar Rusya'nın Doğu Milletleri Tarihi), Münih 1961.
- S a y r a m î , Mullah Musa bin Mullah İsa, Tarih-i Emniye** (Hükümdarlar Tarihi), yayım. N. N. Pantusov, Kazan 1905.
- S c h u y l e r , Eugene, Turkestan** (Türkistan), Hazırlayan: G. Wheeler, Londra 1966 (1876 tarihli birinci baskısından kısaltılmış ikinci baskı).
- S c h w a r z , von Franz, Turkestan, Wiege der indogermanischen Völker** - (Türkistan, Indo-Germen Kavimlerinin Beşiği), Freiburg 1900.
- S e d e l ' n i k o v , A. N. v.d., Kirgizskiy kray** (Kırğız [=Kazak] Bölgesi), **Rossiya XVIII, SPB** 1903.
- S e m e n o v , A. A., Oçerki iz istorii prisoedineniya vol'noy Turkmenii 1881 - 85 gg.** (Serbest Türkmenistan'ın 1881 - 85 Yıllarında Rusya'ya İlhakının Tarihinden Parçalar), Taşkent 1909.
- **Şeybani-Khan i zavoevanie in Imperii Timuridov** (Şeybanî Han ve Onun Tarafından Timurlular İmparatorluğu'nun İstilâsı), «**Materialy po istorii Tadjikov i Uzbekov Sredney Azii**» (Orta Asya Taciklerinin ve Özbeklerinin Tarihine Dair Malzemeler), C. I, Stalinabad 1954, s. 39 - 83.
- S e n a t e** (Amerika Birleşik Devletleri Senatosu), **The Soviet Empire. Prison House of Nations and Races** (Sovyet İmparatorluğu. Milletler ve Irkların Hapishanesi), Vesika No. 122, 85. Toplantı, Washington 1958.
- (A.B.D. Senatosu Adalet Komisyonu), **The Soviet Empire. A Study in Discrimination and Abuse of Power** (Sovyet İmparatorluğu. Milletlere Baskı Yapılması ve İktidarın Suistimal Edilmesi Meselesi Hakkında Bir Araştırma), Washington 1965.
- S e r e b n i k o v , A. G., yayım., Turkestanskiy kray. Sbornik materialov dlya istoriya ego zavoevaniya 1840 - 1852** (Türkistan Bölgesi ve Onun

- 1840 - 1852'lerde İstilâsı Tarihi Hakkında Malzemeler Külliyyatı), Bibliyografya. Taşkent 1912 - 1916, 22 cilt.
- S e r e d a , N.**, Bunt' kirgizskogo Sultana Kenisarı Kasımova (Kırğız-Kazak Sultanı Kenasarı Kasım'ın Ayaklanması 1843 - 47), «Vestnik Evropa», SPB 1871, C. IV, s. 655 - 690.
- S e v e r t s o v , N. A.**, Putışestviya po turkestanskomu krayu i izsledovanie gornoy strany Tyanşana (Türkistan Bölgesinde Seyahat. Tiyen-Şan Dağlık Havalisinin Araştırılması), SPB 1873.
- S e y d a m e t o v , D.**, Şlyapnikov, N. Azadlık küreşinin yarkın sahifesi (Kurtuluş Savaşının Parlak Sahifesi), Andıcan Ayaklanması'nın 70. yıldönümü vesilesiyle, «Şark Yıldızı» 1968, sayı 7, s. 169 - 177.
- S h a p i r o , P. Jane**, Political rehabilitation in Soviet Central Asian Party Organizations (Orta Asya Sovyet Komünist Parti Teşkilâtlarında Siyasî Hak İadeleri), CAR 1966, sayı 3, s. 199 - 209.
- S h a w , Barkley**, The history of Khojas of Eastern Turkestan summarised from the Tazkira-i Khwajagan of Muhammad Sadık Kashgharî (Muhammed Sadık Kaşgarî'nin «Tezkire-yi Hocağân» Eserine İstinaden Doğu Türkistan Hocaları Tarihi), giriş sözü ve notlarla yayınlayan: N. Elias, «Journal of the Asiatic Society of Bengal», Kalküta 1897, N. S., C. LXVI, VI + 67 s.
- S h e e h y , Ann**, The Andizhan uprising of 1898 and the Soviet historiography (1898 Yılındaki Andıcan Ayaklanması ve Sovyet Tarih Bilimi), CAR 1966, sayı 2, s. 139 - 150.
- The End of the Khanate of Khiva (Hive Hanlığı'nın Sonu), CAR 1967, sayı 1, s. 5 - 20.
- The Khorezm Communist Party (Harezmi Komünist Partisi 1920-1924), CAR 1968, sayı 4, s. 308 - 321.
- S i n e o k o v , Vladimir**, La Colonisation Russe en Asie (Rusya'nın Asya'yı Sömürgeleştirmesi), Paris 1929.
- S k a l o v , Khivinskaya** revolyutsiya 1920 goda (1920 Yılında Hîve İhtilâli), NV. 1922, sayı 3, s. 241 - 257.
- S m i r n o v , E. T.**, Sultany Kenisary i Sadıke (Kenesarı ve Sadık Sultanlar), Taşkent 1889.
- S m i r n o v , I.**, Obrusenie inorodtsev i zadaçi obrusitel'noy politiki (Yabancı Milletlerin Ruslaştırılması ve Ruslaştırma Siyasetinin Vazifeleri), «İstoričeskiy Vestnik» 1892, C. XLVII, s. 752 - 765.
- S o l o g u b o v , Savel'evič Ivan**, Inostrannye Kommunisty v Turkestane 1918 - 1921 gg. (1918 - 21 Yıllarında Türkistan'da Yabancı Komünistler), Taşkent 1961.
- Proletarskie İnternatsionalisty v boyaklı za zavoevanie Oktyabrya na frontakh turkestanskogo kraya (Türkistan Bölgesi Cephelerinde Ekim İhtilâli'nin Zaferi İçin Proleter Enternasyonalistlerin Savaşa Katılmaları), «Zvezda Vostoka» 1961, sayı 11, s. 153 - 63.

- S o k o l o v**, Aleksandroviç, Yuri, Taşkent, Taşkenttsi i Rossiya (Taşkent, Taşkentliler ve Rusya), Taşkent 1965.
- S o k o l**, E. D., **The Revolt of 1916 in Russian Central Asia** (Rusya Orta Asyası'nda 1916 Yılı Ayaklanması), Doktora Tezi, Baltimore 1954.
- S p u l e r**, Berthold, (yayımcı ve müellif), **Geschichte Mittelasiens** (Orta Asya Tarihi), Şarkiyat elkitabı, 5 cilt, Leiden-Köln 1966.
- **Gemeinsamkeiten der (West) innerasiatischen Entwicklung seit 1600** (1600'den itibaren [Batı] İçasya Gelişmesinin Ortak Yanları), «**Al-Bitig**», A. von Gabain Armağanı, Ural-Altay Yıllığı, C. XXXII, Kısım 1-2.
- S t e b e r**, Charles, **L'Asie Centrale Soviétique et le Kazakhstan** (Sovyet Orta Asyası ve Kazakistan), Paris 1936.
- S t u m m**, Hugo, **Der russische Feldzug nach Chiwa** (Hive'ye yapılan Rus Seferi), 3 cilt, Berlin 1875.
- S u b b o t i n**, A. P., **Rossiya i Angliya na sredneaziatskikh rinkakh** (Orta Asya Pazarlarında Rusya ve İngiltere), SPB 1885.
- S u k h a r e v a**, O. A., **Bukhara XIX - načala XX vekakh** (XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyılın Başlangıcında Buhara), Moskova 1966.
- S u l e y m a n o v**, Bek, **Agrarniy vopros v Kazakhstane posledney treti XIX - načala XX vekakh 1868 - 1907 gg.** (XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyılın Başında Kazakistan'da Arazi Meselesi), Alma Ata 1963 (s. 376 - 402 : Bibliyografya).
- **Osnovnye voprosy istorii vostaniya 1916 goda v Kazakhstane** (Kazakistan'da 1916 Yılı Ayaklanması Tarihinin Önemli Meseleleri), «**Vestnik Akademii Nauk Kaz SSR, Seriya İstoriceskaya**» 1948, sayı 10, s. 73-85.
- S u l e y m a n o v a**, Hadice, yayım., **İstoriya sovetskogo gosudarstva i prava Uzbekistana** (Özbekistan Sovyet Devleti ve Hukuku Tarihi), 1. Cilt, Taşkent 1960; 2. Cilt 1963 ve 3. Cilt 1968.
- S ü k a n**, Şinasi, **Türkiye Cumhuriyeti Dışındaki Türk Toplulukları**, Ankara 1961.
- Ş a h m a t o v**, Fedoroviç Viktor, **Kazakhskaya pastbişçno - koçevaya obşçina** (Kazak Mer'a Yörükleri Toplulukları), Alma Ata 1964.
- Ş a k i r - Z a d e**, bak. Çağatay.
- Ş a m a g d i e v**, Şamuhtar, **Oçerki istorii grajdanskoy voyni v Ferganskoy doline** (Fergana Vadisi'nde Cereyan Eden İçharbin Tarihine Dair Parçalar), Taşkent 1961 (s. 370-87 : Basıncı Hareketi hakkında literatür fihristi).
- Ş a r a p o v**, Yakub, **Natsional'nye sektsii RKP (b)** (Rus Komünist [Bolşevik] Partisi'nin Milli Şubeleri), Kazan 1967.

- Şarkî Türkistan**, Şarkî Türkistan Milli Faciasına Ait. Karar Rakam 30 (Doğu Türkistan Millî Faciasına Dair. Karar No. 30), YT. 1935, sayı 71, s. 19 - 25.
- Şestakov, A. V.**, Vostanie v Sredney Azii v 1916 godu (1916 Yılında Orta Asya'da Ayaklanma), «İstorik Marksist», 1926, sayı 2, s. 85 - 115.
- Şoinbaev, T. Z.**, K voprosu o prisoedinenii Srednogo Juza k Rossii (Orta - Cüz'ün Rusya'ya İlhakı Meselesi Hakkında), «Voprosy istorii Kazakhstana i Vostochnogo Turkestana», Kazakistan İlimler Akademisi, Alma Ata 1962, s. 41 - 60.
- Şukurov, A.**, Rol' RSFSR v ukreplenie Sovetskoy vlasti v Bukhare (Rus Sovyet Fedaratif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Buhara'da Sovyet İktidarının Takviye Edilmesindeki Rolü), ONU, 1970, sayı 8, s. 35 - 39.
- Şver, A.**, yayım., Kazakhstan k lo letiyu Oktyabrya (Ekim İhtilâli'nin 10. Yıldönümünde Kazakistan), Kızıl Orda 1927.
- Tacibay (Tolkun), İsmail**, Madalı Eşan (Madalı İşan 1856 - 1898), MT. 1952, sayı 82 A, s. 24 - 26.
- Tacmurat, Murat**, Şanlı Göktepe Müdafaasının 85-nci Yıldönümü, MT. 1966, sayı 113, s. 21 - 24.
- Tagaev, Boris**, Pamirskiy pokhod (Pamir Seferi), «İstoriceskiy Vestnik», SPB 1898, C. 73, s. 111 - 138, s. 489 - 519, s. 859 - 888; C. 74, s. 142 - 163.
- Russkie nad İndiey. Oçerki i razzkazi iz boevoy jizni na Pamire (Ruslar Hindistan Üzerinde. Pamir Cephe Hayatından Hatıralar ve Parçalar), SPB 1900.
- Pamirskie pokhody 1892 - 1895 gg. (1892 - 95 Yıllarında Pamir Seferleri), SPB 1902.
- O Pamirskikh pokhodakh (Pamir Seferleri Hakkında), Moskova 1904.
- Taşliev, S.**, Türkmenistanda harbi interventsia ve grajdanlık uruşı (Türkmenistan'da Askerî Müdahale ve İçsavaş), Aşkabad 1959.
- Taymas, Battal, A.**, Kazan Türkleri, 2. Baskı, Ankara 1966.
- Rus İhtilâli'nden Hatıralar, I., İstanbul 1947.
- Tekiner, Süleyman**, Türkistan Ceditizmi Komünist Propagandasının Dikkat Merkezinde, «Dergi», 1966, sayı 45, s. 25 - 34.
- Temiroğlu, (=Oktay)**, Türkistan'da 1916-ncı yılgi kozgaliş (Türkistan'da 1916 Yılı Ayaklanması), YT. 1931, sayı 23, s. 10 - 17, sayı 24 s. 11 - 17.
- Terent'ev, M. A.**, Rossiya i Angliya v Sredney Azii (Orta Asya'da Rusya ve İngiltere), SPB 1875.
- Istoriya zavoevaniya Turkestana (Türkistan'ın İstilâsı Tarihi), 3 cilt, SPB 1906.

- T i n i ş p a e v**, Muhammedcan, **Materialy k istorii Kazak-Kirgizskogo naroda** (Kazak-Kırğız Kavminin Tarihi Hakkında Malzemeler), Taşkent 1925.
- **Kirgiz-Kazaki v XVII i XVIII vekakh** (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kırğız-Kazakları), **TOIK**. VII, 2.
- **Ak-Taban Şubrandı** (Büyük Facia), «**Bartol'du**», s. 57-68.
- T i k h o m i r o v**, Nikolaeviç Mikhail, **Prisoedinenie Merva k Rossii** (Merv'in Rusya'ya İlhakı), Moskova 1960.
- T i k h o n o v**, D. I., **Vostanie 1864 goda v Vostoçnom Turkestana** (Doğu Türkistan'da 1864 Yılı Ayaklanması), «**Sovetskoe Vostokovedenie**», 1948, sayı 5, s. 155 - 172.
- **Kharakter nardno - osvoboditel'nikh dvijeniy v Sin'czyane v XIX veka i pervoy treti XX veka** (XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Sinkiang'da Halk Kurtuluş Hareketinin Karakteri), «**Sovetskoe Vostokovedenie**», 1949, sayı 6, s. 336 - 47.
- T o ğ a n**, Velidî, Zeki, A., **Bugünkü Türkili** (Türkistan ve Yakın Tarihi), İstanbul 1942 - 47.
- **Büyük Türk Hükümdarı Şah Ruh**, «**Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**», İstanbul 1949, C. III, sayı 3 - 4, s. 520 - 38.
- **Türk Türkistan**, «**Toprak**», İstanbul 1960.
- **Hâtıralar. Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, İstanbul 1969.
- **Ali Şir**, IA., 5. Cüz, s. 349 - 357.
- T o l i b e k o v**, Sergali, **O patriarkhalno - feodalnikh otnoşeniyakh u kočevikh narodov** (Göçebe Kavimlerde Ataerkil ve Feodal Münasebetler), «**Voprosy Istorii**», Moskova 1955, sayı 1.
- **Obşçestvenno - ekonomičeskikh stroy kazakhov v XVII - XIX vekakh** (XVII-XIX. Yüzyıllarda Kazakların Sosyal ve İktisadî Sistemleri), Alma Ata 1959 (s. 435 - 48: Literatür endeksi).
- T r o f i m o v**, A., **Pervye şagi Sovetov v Semireç'e** (Yedi - Su Bölgesinde Sovyetlerin İlk Adımları), Alma Ata 1934.
- T r o i t s k a y a**, L. Anna, **Katalog arkhiva kokandskikh khanov XIX veka** (XIX. Yüzyıl Kokand Hanlarına Dair Arşiv Kataloğu), Moskova 1968.
- T r o t s k i y**, I. V., yayım., **Materialy dlya opisaniya khivinskogo pokhoda 1873 goda** (1873 Hive Seferi'ni Anlatmak İçin Malzemeler), 2 cilt, Taşkent 1881 - 1882.
- T u g a n b e k o v**, Akan, **Oktyabr'skaya revolyutsiya i razvitiya kazahskoy sovetskoy natsional'noy gosudarstvennosti** (Ekim İhtilâli ve Kazak - Sovyet Millî Devletçiliğinin İnkişafı), Alma Ata 1967.
- T u k h t a m e t o v**, Gafuroviç Tukhtamet, **Rossiya i Khiva v konce XIX-naçale XX vekakh. Proboda khorezmskoy narodnoy revolyutsii**

- (XIX. Yüzyılın Sonunda ve XX. Yüzyılın Başında Rusya ve Hîve. Harezm'de Halk İhtilâli'nin Zaferi), Moskova 1969.
- T u k l i**, Abdullah - Zade, **Fergana Mücahidleri**, «Yeni Türkistan», 1928, sayı 8, s. 12 - 15, sayı 9, s. 10 - 11.
- T u l a g a n o v**, A., yayım., **Materiali tret'ego ob'edinennoy nauçnoy konferentsii učennikh goroda Samarkanda** (Semerkand Şehri Bilim Adamlarının Üçüncü Birleşik Bilim Konferansının Malzemeleri), Semerkand 1961.
- T u r a n**, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, Ankara 1965.
- T u r k e s t a n s k i y**, Kto takie byli Djadidi (Cedidçiler Kimlerdi?), Orta Asya Komünist Üniversitesi Yayınevi, Taşkent 1926.
- T u r s u n o v**, Habib, **Vostanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazakhstane** (Orta Asya ve Kazakistan'da 1916 Yılı Ayaklanması), Taşkent 1962.
- **50 let vostaniya 1916 goda v Uzbekistane** (1916 yılı Özbekistan ayaklanmasının 50. Yıldönümü), ONU. 1966, sayı 7, s. 29 - 37.
- **O kharaktere vostaniya 1916 goda v Sredney Azii i Kazakhstana** (Orta Asya ve Kazakistan'da 1916 Yılı Ayaklanmasının Karakteri Hakkında), «Materialy... do oktyabrskoy period», Taşkent 1955, s. 277 - 404 (Eleuov, Zimma, Kuliev, Kovalev ve münazaraya katılan diğerleri ile birlikte hazırlanmıştır).
- T u z m u h a m m e d o v**, Rais, **Otvét klevetnikam. Samoopredelenie narodov Sredney Azii i mejdunarodnae pravo** (İthamcılara Cevap. Orta Asya Kavimlerinin Kendi Kaderlerini Kendilerinin Tayin Etmeleri ve Beynelmilel Hukuk), Moskova 1969.
- T y u r a k u l o v**, N., **Novye Zadaçi** (Yeni Görevler), NV. 1928, sayı 20 - 21, s. 12 - 21.
- U l ' y a n o v**, I. F., **M. V. Frunze na Turkestankom Fronte** (Frunze Türkistan Cephesinde), Frunze 1960.
- U l ' y a n s k i y**, V. A., **Snoşeniya Rossii s Sredneyu Aziyu v XVI - XVII vekov** (XVI - XVII. Yüzyıllarda Rusya'nın Orta Asya ve Hindistan'la Teması), Moskova 1620 (?).
- U m u m R u s y a**, **Umum Rusya musulmanlarının 3-nci resmî nedveleri** (Bütün Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmî Konferansı), yayım. Musa Begiyef, Kazan 1906.
- U r a z a e v**, Şevket, **Turkestanskaya ASSR i ee gosudarstvenno pravovoye osobennosti** (Türkistan Muhtar SSC ve Onun Devlet Hukuku Bakımından Özellikleri), Taşkent 1958.
- **Turkestanskaya ASSR - pervoe sotsialistiçeskoe gosudarstvo v Sredney Azii** (Türkistan Muhtar SSC - Orta Asya'da İlk Sosyalist Devlet), Moskova 1961.

- **V. I. Lenin i stroitel'stvo sovetskoy gosudarstvennosti v Turkestane** (Lenin ve Türkistan'da Sovyet Devletçiliğinin İnşası), Taşkent 1967.
- Usenbaev**, Kuşpek, **Vostanie 1916 goda v Kirgizii** (Kırgızistan'da 1916 Yılı Ayaklanması), Frunze 1967.
- Ustinov**, Mikhailoviç, Viktor, **Leninskaya politika Partii na Vostoke. O rukovodstve TSK RKP (b) Kompartiey Turkestana v 1918 - 1924 gg.** (Doğu'da Parti'nin Lenin Politikası. RKP (b) Merkez Komitesi'nin 1918 - 24 Yıllarında Türkistan Komünist Partisi Üzerindeki Yönetimi Hakkında), Frunze 1963.
- Wathen's** (W. H.), **Memoir on Chinese Tartary and Koten [= Khotan]** (Çin Tatarları ve Hoten Hakkında Hatıralar), «*Journal of Asiatic Society of Bengal*», 1835, C. IV, s. 661.
- Weil**, H. Maurice, **L'expedition de Khiva** (Hive'ye Sefer), Paris 1874.
- **L'expedition du General Skobeleff contre les Tourkmenes et la prise de Gheok [Denghil] Tepe** (General Skobelev'in Türkmenlere Karşı Seferi ve Gök-Tepe [Dengil-Tepe]'nin Düşüşü), Paris 1881.
- Wheeler**, Geoffrey, **Racial Problems in Soviet Muslim Asia** (Sovyet Müslüman Asyası'nda Irklar Meselesi), Londra 1960.
- **The Modern history of Soviet Central Asia** (Sovyet Orta Asyası'nın Modern Tarihi), Londra 1964.
- **The Peoples of Soviet Central Asia** (Sovyet Orta Asyası'nın Kavimleri) Londra 1966.
- «*Central Asian Review*» Dergisi'ni çıkaran.
- Whiting**, S. Allen and General Sheng Shih-ts'ai, **Sinkiang : Pawn oder Pivot?** (Sinkiang: Mihver mi veya Rehine mi?), Michigan 1958.
- Willfort**, F., **Turkestanisches Tagebuch** (Türkistan Hatıra Defteri), Wien 1930.
- Vahabov**, Mavlyan, **Formirovanie Uzbekskoy Sotsialisticheskoy Natsii** (Özbek Sosyalist Milletinin Teşekkülü), Taşkent 1961.
- Vaidyanath**, R., **The Formation of Soviet Central Asian Republics. A Study in Soviet Nationalities Policy 1917 - 1936** (Orta Asya Sovyet Cumhuriyetlerinin Teşekkülü. Sovyetlerin Milliyetler Siyaseti Hakkında Bir Araştırma), Yeni Delhi 1967.
- Vakar**, Nicholas, **The Annexion of Chinese-Turkestan** (Çin Türkistanı'nın İstilas), «*Slovenic Review*», Londra 1935, C. XIV, sayı 40, s. 118 - 23.
- Vakhomov**, G., **Kooperirovanie sel'skogo khozyaystva Sin'czyan-Uygurskogo avtonomnogo rayona** (Sinkiang Uygur Muhtar Bölgesi'nin Ziraatinin Kooperatifleştirilmesi), «*Trudy Sektora Vostokovedeniya*», I., Alma Ata 1959, s. 3 - 32.

- Veli hanov**, Capt. + Veniukof, M., **The Russians in Central Asia** (Ruslar Orta Asya'da), Rusça'dan tercüme edenler: John ve Robert Michell, Londra 1865.
- Veli hanov**, Çingizoviç Çokan, **Sobranie soçineniy** (Külliyat), 1. Cilt (1961), yayım. A. H. Margulan v. d., 2. Cilt Alma Ata 1962.
- Vambery**, Hermann, **Geschichte Bochara's oder Transoxanien von den frühesten Zeiten bis auf die Gegenwart** (Buhara veya Transoksonya Tarihi En Eski Devirlerden Bugüne Kadar): Kullanılmış ve kullanılmamış Doğu menşeli elyazması tarih kaynaklarına göre, Stuttgart 1872, 2 cilt.
- **Centralasien und Englisch-Russische Grenzfrage** (Orta Asya ve İngiliz - Rus Sınır Meselesi), Leipzig 1873.
- **Der Islam im neuzehnten Jahrhundert** (XIX. Yüzyılda İslâm), Leipzig 1875.
- Vartenburg**, von Jork, Graf, **Rost' Rossii v Azii** (Rusya'nın Asya'da Tekamülü), Taşkent 1900.
- Vasilevskiy**, Fazy basmaçeskogo dvijeniya v Sredney Azii (Orta Asya'da Basınacı Hareketi'nin Safhaları), NV., 1930, sayı 29, s. 126 - 141.
- Vdzenkonskiy**, P., **Sbornik uzakoneniy i rasporojeniy pravitel'stva ob ustroistve krest'yan i inorodtsev Stepnogo kraya** (Bozkır Bölgesi Köylülerinin ve Yabancıların İskânına Dair Rusya Hükûmeti'nin Kanun ve Emirnamelerinin Koleksiyonu), Semipalatinsk 1903.
- Veslovskiy**, N. I., **Oçerk istoriko-geografiçeskikh svedeniy o khivinskom khanstve ot drevneyşikh vremen do nastoyaşçego** (Eski Devirlerden Bugüne Kadar Hîve Hanlığı Hakkında Tarihî-Coğrafî Raporlardan Parçalar), SPB 1877.
- **Kirgizskiy rasskaz' o russkikh zavoevaniyakh v turkestankom krae** (Türkistan Bölgesindeki Rus İstilâsı Hakkında Kırgız Hikâyeleri). Bu kitapta Mullah Halil-Bay Mambet'in «**Urus Laşkarlarının Türkistanda tarih 1269 - 1272 (= 1852 - 1855) senelerinde kılğan fütuhatları**» isimli Türkçe elyazma eseri de yayınlanmıştır), SPB 1894.
- Vincent**, Charles, Sir, **Russia's advance eastward, based on the official reports of Lieutenant Hugo Stumm, German Military Attaché to the Khivan expedition** (Alman Askerî Ateşesinin Hîve Seferine Gönderdiği Temsilcisi Teğmen Hugo Stumm'un Resmî Raporuna Göre Rusların Doğu'ya Girişleri), Londra 1874.
- Vitevskiy**, V. N., **N. I. İl'minskiy** (İlminski'nin Hayatı ve Çalışması Hakkında), Kazan 1892.
- Vitkind**, N. Ya., **Bibliografiya po Sredney Azii. Ukazatıl' literaturi po kolonialnoy politike Tsarizma v Sredney Azii** (Orta Asya Bibliyografyası. Çarlığın Orta Asya'daki Koloni Siyasetinin Literatür Belgeleri), Moskova 1929.

- V o y n a , Voyna v peskakh** (Bozkırda Savaş), Müellifler Kollektifi, Moskova 1935.
- V o p r o s y , Voprosy istorii Kazakhstana i Vostochnogo Turkestana** (Kazakistan ve Doğu Türkistan Tarihinin Problemleri), Alma Ata 1962.
- V o s t r o v , V. V. + Mukanov, M. S., Rodoplammennoy sostav i rasselenie kazakhov. Konce XIX - načalo XX vekov** (Kazaklarda Boy Terkibi ve Yerleşme Yerleri. XIX. Yüzyılın Sonunda ve XX. Yüzyılın Başında), Alma Ata 1968.
- V y a t k i n , Mikhail, Oçerki istorii kazakhskoy SSR** (Kazak SSC Tarihine Dair Parçalar), C. I, Moskova 1941 (s. 357 - 364 : literatür fihristi).
- Y a k u b o v s k i y , A. Y., Samarkand pri Timure i Timuridakh** (Timur ve Timurlular zamanında Semerkand), Leningrad 1933.
- Y a r k ı n , İbrahim, Muhtar Türkistan ve Alaş Hükûmetleri ile Basmaçılık Hareketi Hakkında, «Türk Kültürü», 1964, sayı 23, s. 36 - 43.**
- **Türkistan'da Uyanış, Millî Hareketler ve Münevver Karî, «Türk Kültürü», 1966, sayı 46, s. 910 - 17.**
- **Kocaoğlu Osman, «Türk Kültürü», 1968, sayı 70, s. 810 - 12.**
- **Türkistan'da «Yeni Usûl» Öğretimin Kurucusu ve Milliyetçi Rehber Münevver Karî, «Türk Kültürü Araştırmaları», Ankara 1965, sayı 1, s. 161 - 172.**
- Y u d i n , P. V., Nekotorye istoçniki po istorii vostaniya v Sin'czyane v 1864 godu** (1864 Sinkiang Ayaklanması Tarihi Hakkında Bazı Kaynaklar), «Voprosy istorii Kazakhstana i Vostochnogo - Turkestana», Alma Ata 1962, s. 171 - 196.
- Y u l d a ş b a e v a , Fatıma, İz istorii angliyskoy kolonial'noy politiki v Afganistane i Sredney Azii. 70 - 80 - kh godakh XIX veka** (Afganistan ve Orta Asya'da İngiliz Müstemleke Siyaseti. XIX. Yüzyılın 70 - 80. Yılları), Taşkent 1963.
- Y u v a ç e v , I., Kurbançan Datkha. Kara - Kirgizskaya tsaritsa Alaya** (Kurbançan Dathâ. Alay'ın Kırgız Kraliçesi), «İstoriceskiy Vestnik», SPB 1907, Cilt 110, s. 945 - 980.
- Z a k h a r i n (= Yakunin), I. P., Graf V. A. Perovskiy i ego zimniy pokhod v Khivu** (Perovskiy ve Onun Hîve'ye Yaptığı Kış Seferi), 2 cilt, SPB 1901.
- Z a v k i y , A., Cedidçilik ve Komünizm, MT. 1966, sayı 112, s. 8 - 21.**
- **Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde Millet Meselesi, MT. 1967, sayı 122, s. 11 - 23.**
- **Türkistan'ın Kültür Hayatı ve Sovyet Rusya Müstemlekeçiliği, MT. 1962, s. 18 - 23; 1964, sayı 94, s. 21 - 27; sayı 95 - 96, 100 - 105; 1965, sayı 106, s. 17 - 25, sayı 107, s. 8 - 15.**

- Z e n k o v s k i , A. Serge, Pan-Turkism and Islam in Russia** (Rusya'da Pantürkizm ve Islâm), Cambridge (USA), 1960, Türkçe tercümesi ve yayını: Prof. Dr. İzzet Kantemir, Ankara 1971 (dipnotları ve bibliyografyası yayınlanmamıştır).
- Z e v e l o v , A. I., yayım., Za sovetskiy Turkestan** (Sovyet Türkistanı İçin), Taşkent 1963, 600 s. (Bibliyografyası yok, s. 507 - 597: isim cetveli).
- Z i m a n o v , Salık, Obşçestvenniy stroy kazakhov pervoy polovini XIX veka** (XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kazakların Cemiyet Yapısı), Alma Ata 1958.
- **Politiceskiy stroy Kazakhstana konca XVIII i pervoy polovini XIX vekov** (XVIII. Yüzyılın Sonunda ve XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kazakistan'ın Siyasî Yapısı), Alma Ata 1960 (s. 281 - 94 : Bibliyografya).
- Z i m a n o v , S. Z., V. I. Lenin i Kirrevkom** (Lenin ve Kırgız [= Kazak] İhtilâl Komitesi), IANKaz. SO., Alma Ata 1970, sayı 2, s. 30 - 38.

İ N D E K S

Literatürde kullanılagelen Arapça, tadil edilmiş Latince ve Rusça ile çeşitli Türk lehçelerinden meydana gelen çeşitli yazış tarzları yüzünden, isimlerin yazılışında bir birlik sağlanamadı.

Dipnotlarda gösterilmiş olan eserler, literatür cetveline alınmadılar. Buna karşılık yazarın veya yayıncının ismi altında şahıs isimleri cetvelinde gösterildiler. Belirli bir yazara işaret etmiyen yazılar umumî indeks cetvelinde tekrar gösterildiler.

Eğik bir çizgi (/) ile ayrılmış olan rakamlar, kastedilen dipnotlarını göstermektedirler.

ŞAHİS İSİMLERİ İNDEKSİ

- Aba Hacı**, 110/120.
Abay, Kunanbay İbrahim, 194/29, 197/43.
Abbas, Halil, 253.
Abbas, Hoca, 119.
Abbas, Şah, 10.
Abbasov, Abdülkerim (= Abdülkerim Abbas), 329-30.
Abdu Hafız, Maçe Beği, 281.
Abdu Madamin, 207/77.
Abdu Niyaz, General, 322, 322/21, 323.
Abdul, Atacan, Hiveli Şair, 268/68.
Abdul, Taul, Korbaşı, 286/37.
Abdu'l-Aziz, 10/24.
Abdu'l-Aziz, Halife ve Osmanlı Sultanı, 146.
Abdu'l-Aziz Han, 11.
Abdu'l-Halikoğlu, 224/45.
Abdullah, Astrahanlı, 10/24.
Abdullah, Han (Mart - Eylül 1855) 29/19.
Abdullah, Han (1918-30 Nisan 1920), 29/19.
Abdullah, Hoca Danil'in Oğlu, 18.
Abdullah (= Karabey), 28.
Abdullah, Mahdum Han'ın Halefl, 16.
Abdullah, Miran Şah'ın Oğlu, 4, 7.
Abdullah, Muhammed Emin Buğra'nın Kardeşi, 310.
Abdullah, Oş Beyi, 137.
Abdullah, Said, Hıve Hanı, 177, 270.
Abdullah Beğ, Kurbanca'nın Oğlu, 89, 90.
Abdullah Bey, Hıve Taht Şûrası Üyesi, 104/98.
Abdullah Bey, Hıve Hanı'nın Başkâtibi, 177.
Abdullah Dâmullah, 311/6.
Abdullah Han, 9, 10.
Abdullah Han, Abilay Han'ın Oğlu ve Halefl, 25.
Abdullah Han, II, 9, 10, 27.
Abdullah Hoca, 19.
Abdullah Pansad, 144-5.
Abdullayev, 327.
Abdolvahid, 196/37.
Abdurrahim, 81.
Abdurrahman, Habibullah'ın Oğlu, 143, 143/24.
Abdurrahman, Hazrat, 143.
Abdurrahman, Şadıma'nı Bey, 79, 81.
Abdurrahman Han, 116-7.
Abdurrahman Orazay, 247/7.
Abdurraşidov, 240/92.
Abdül-Ahad, 172, 173/66.
Abdül-Aziz Han, 9.
Abdül-Baki, Sabit Dâmullah, Kadi, 309-11, 313, 319, 321-2.
Abdül-Hayr Töre, 327.
Abdül-Kerim, 33/30, 34.
Abdül-Latif, Özbek Hanı, 9.
Abdül-Latif, Uluğ Beğ'in Oğlu, 4.
Abdül-Latif Han, 16.
Abdül-Malik (= Katta Tora), 96-9, 187.
Abdül-Maunbet Han, 52.

- Abdü'l-Mümin, 16.
 Abdü'l-Mümin, II. Abdullah Han'ın Oğlu, 10.
 Abdü'r-Rahman, GPU Ajani, 283/30.
 Abdü'r-Rahman, Han, 33/30.
 Abdü'r-Resul, Osman Molla, 208.
 Abdü'r-Reşid, Said Han'ın Oğlu ve Halefi, 15.6.
 Abdü'r-Reşid Han, Münevver Kari'nin Babası, 245/1.
 Abdü's-Samed, 31, 31/26.
 Abdüsselamov, 273/78.
 Abdü's-Settar Han, Abdü'l-Gaffar, 32/27.
 Abdü's-Settar, Hoca, 260/43.
 Abdü'l-Vahap, 19.
 Abilay Han, 24-5, 57, 150/42.
 Abtabacı, Abdurrahman, 87-9, 189.
 Açıl Beğ, 281.
 Aclı, Mir, 218, 247/7.
 Adınayev, 273/78.
 Afanay, Abdullah, 202/55.
 Afarin, Abdulkerim Kari, 196/37.
 Aftasır, Teşa, 279/15.
 Afzal Han, 95/70.
 Agabekov, 283, 283/30.
 Agahi (= Erniyazbeyoğlu), Muhammed Rıza, 131/178, 194/29.
 Agapov, 227.
 Agipov, F., 221/36.
 Agizov, Yusuf, 151/44.
 Ağdaroğlu, 261/44, 262, 262/47.
 Ağvan, 28.
 Ahmed, Kandahar Hükümdarı, 20/47.
 Ahmed, Said, Korbaşı 279/15.
 Ahmed, Sultan, 4.
 Ahmed Han, Çağatay Ulusu'ndan, 14.
 Ahmed Han, Navruz, 9/21.
 Ahmed Hoca, Ebu'l-Hayr Han'ın Oğlu, 54-5.
 Ahmed Hoca, Kaşgâr Hanı, 17, 19.
 Ahmed Hoca, Maçe Beyi, 284/34, 289.
 Ahmed Hoca, Said, 281, 284/34.
 Ahmed Pehlivan, Korbaşı, 279/15.
 Ahmedov 7/15.
 Ahmedov, Urahmed, 47.
 Ahmedova, Tutaş-Kul, Fatıma, 221/36.
 Ahrar, Hoca, 4.
 Ahunbaba (= Ahunbabaoglu), Yoldaş, 351, 355.
 Ahun Bay, Ali, 311/6.
 Ahundcan, Abdürrezzak Beğ, Korbaşı, 279/15.
 Akbaş, 17.
 Akçura, Yusuf, 202, 202/55, 203/58, 204.
 Akıcan Hoca, 140/16.
 Akkağız, Dostcan Hanım, 224/45.
 Akurday, Yusuf, 324.
 Ak Verdi, Tıkma Serdar'ın Oğlu, 108/117.
 Alâ Han (= Abiloğlu Han, Abdu'l-Oğlan), 132, 152/45, 153.
 Alan, Niyaz, Muhammed, 310.
 Alaşa Han, 15.
 Al-Barudi, Alimcan, 202/55.
 Alcanov, Şakir, 256.
 Aldarbay, 52, 53/34.
 Aldarbay, 52, 53/34.
 Aldavagut, Biktaş, 58/48.
 Aleksander II. Çar, 67, 71, 82/37, 89, 102, 118, 164.
 Aleksander III, Çar, 118.
 Ali (= Aliyev), Batır Şah, 55.
 Ali (= Tabibi), Ahmedcan, 197/43.
 Ali, Danışman, 327.
 Ali, J., 295.
 Ali, Küçüm Han'ın Oğlu ve Halefi, 42/3.
 Ali, Muhammed, 43.
 Ali, Muhammed, Ömer Han'ın Oğlu ve Kokand Hanı, 31, 35-7, 130/175, 139-40.
 Ali, Muhammed, Şair, 2/5.
 Ali, Nur, 323.
 Ali, Sekreter, 285.
 Ali Beğ, Ahmed, Korbaşı, 279/15.
 Ali Beğ, Muhammed, Korbaşı, 279/15.
 Ali Beğ, Umar, Korbaşı, 279/15.
 Ali Bey, Sarıbağış Boyu Lideri, 133.
 Ali Bey, Şir, 37-8, 85.
 Ali Bey, Tull, 13.
 Ali Han, Berk, 110.
 Ali Han Töre, 327-8.
 Alihanov (= Avarskiy), 103/95, 113-4, 114/135, 115.
 Ali Hoca, Said, 87.
 Ali Kuşçu, 6.
 Ali Mirza, Sultan, 4.
 Ali Pehlivan, 285/35.
 Ali Yar Beğ, 142.

- Ali Yar Beğ, Korbaşı, 279/15, 284/34.
 Alim, Nasru'd-Din, 301/76.
 Alimcan, Yahya Karı 207/77.
 Alimhan, Kara, 207.
 Alim Han, 34-5, 37, 40.
 Alim Han, Said, 265/58.
 Alim Kul, 75-8, 80-1, 133, 144/26.
 Alim Paşa (= General), 36, 140.
 Aliyev, Abbas, 240/92.
 Alkışhay, Kalmin, 205/71.
 Alkin, Girey Said, 202/55.
 Allahbergenoğlu, Veli-Ulah, 205/71.
 Allah Kul, Han, 29/19.
 Allah Nur, 110.
 Alptekin, Yusuf, İsa, 329.
 Altınbay, 104/98.
 Altın Beşik, 33, 33/30.
 Aman Pehlivan, Korbaşı, 279, 279/14, 279/15.
 Aminov, Mahsum Muin, 265/60.
 Amursan, 18-19, 135.
 Annakul, 285/35.
 Annaliyev, A., 355.
 Anuşa Han, 28.
 Anwar Khan, 121/148.
 Appak Hanım, Salde, 33.
 Appak Hoca, 16-7, 17/42, 140/16.
 Araboğlu, Subhankuli, 191/24.
 Aranulu, Sugınbay, 194/29.
 Arap Muhammed, 28.
 Arap Muhammed Han, 28, 43.
 Arıngazi, Sultan (= Han), 180-1.
 Arif, Abdülhamit (= Arıpow), 218, 264/55, 266/60.
 Aristov, N. A., Rus Etnoğrafı, 14/36.
 Artık Hoca, Nazar Gayib, 191/24.
 Asfendiyyar (= İsfendiyyar), Hıve Hanı, 29/12, 176-7, 268-9.
 Asfendiyyar, Sancar, 248, 293/55.
 Asker Beğ, Korbaşı, 279/15.
 Astanakul, 174.
 Asur Ahund, 146.
 Aşır Kul, Fergana Hâkimi, 33, 33/30.
 Aşud Bey, 139/13, 139/14.
 Aşur Hocayev (= Aşur Hoca, Taş Hoca), 239/87, 293/55, 297.
 Atabay (= Atabayev), Kaygısız, 278/12, 285/35, 293/55, 298, 304/81, 351, 355/36.
 Atacan Tora, 103/95.
 Ata Hoca (= Hocayev), 260/42, 260/43, 262, 262/47, 264/55, 265/60.
 Atalık, Nazar, Hudayar, 91/56.
 Ata Murad, 69.
 Atatürk, Kemal, Mustafa, 282, 361.
 Avald, 137/7.
 Avaz Beğ, Han, 29.
 Avazoğlu, bak. Munis.
 Avday, 136.
 Avlani, Abdullah, Şair, 197/43, 302.
 Ayaz, Emir, Said, 31/24.
 Aybali, Korbaşı, 277/6.
 Aybelk, Taşmuhammed, 6/13.
 Ayçuvak, Baymuhammed, 61/56.
 Ayçuvak, Küçük Cüz Hanı, 55/40, 179-80.
 Ay Hoca, 83/39.
 Aynı, Sadriddin, 197/43.
 Aytak, (= Aytakov), N., 293/55, 351, 355/36.
 Ayupev, Taş Muhammed, 151/44.
 Ayyuku Han, 47.
 Ayvanov, General, 214.
 Azumbay, Cora, 207.
 Azim, Sami, Mirza, Şair, 196/37.
 Aziz Han, 281, 281/20.
 Aziz Hoca, 39.
 Aziz Hoca, Müderris, 196/37.
 Azizov, Seyfüddin, 329, 333, 336-7, 339, 339/31.
 Baba Ahun, bak. Selinoğlu.
 Baba Bey, 85, 96-7, 98/81, 187.
 Baba Han, 113-4.
 Babahan Tora, 39.
 Babatay, Dulat, Şair, 131/179.
 Babayev, Suhan, 303/80.
 Babkov, I.F., General, 67.
 Babur, Zahirü'd-Din bin Ömer Şeyh, 5, 32-3.
 Bahadır, Ali, Aşur, 39.
 Bahadır Han, Abdullah, 9/21.
 Bahadır Han, Ebu'l-Gazi, 27-8.
 Bahtiyar Beğ, Sultan Beğ, 311/6, 321/18, 322/19.
 Bakı Muhammed, Han, 10, 10/24.
 Bakkal, Mad Vefa, 176-7.
 Balasahat, 267/67.
 Bamatov, Haydar, 221/36.
 Barak, Han, 12.

- Barak, Sultan, 52, 54.
 Barthold, W., Yazar, 6/13, 7/14, 33, 122 /151, 169/47.
 Baryatinskiy, A. I., 65, 67.
 Başçı Hoca, 39.
 Batu, Şair, 302.
 Bayani, Şair, 198/43.
 Baylaş, Han, 12.
 Bayganın, Nurpels, 194/29.
 Baykadam Batır, 184.
 Baykara, Hüseyin, Sultan, 4, 6, 27.
 Bay Muhammed, Muhammedcan, 61/56.
 Bay Tuman Beğ, Korbaşı, 279/15.
 Baytursun (= Baytursunov), Ahmed, 206, 252-5, 257/35, 300, 304/81.
 Becker, Prof., Yazar, 129/173.
 Bediuzzaman, 4.
 Bedri'd-Din Şerif, Özbekistan Başsavcısı, 301/76.
 Beğbaşı, Nur Muhammed, 279/15.
 Beğbaşı, Osman, 279/15.
 Beğcan, Mukimüddin, 202, 204, 204/67.
 Begiyef (= Begi), Musa, 202/55, 219.
 Beğ Kuli Beğ, 147.
 Behbüdi, Hoca Mahmud Müfti, 199/47, 206, 218.
 Behram, Mirza, 281.
 Behram Korbaşı, 281.
 Bekaliyev, 256.
 Bekhocin, Kösemlş, 53/34
 Beki Kul, 268/67.
 Bekir, Kebir, 218.
 Bekir, Murad, Korbaşı, 279/15.
 Bek İvanov, 295.
 Bekinehan (= Bekmehanov), Ergali, Prof., Yazar, 186, 186/18.
 Bekmemet, 256.
 Bekovlç, 105/102.
 Benevini, Florio, 44/12.
 Berdak (= Berdi Murat Kargabay), 131/179, 194/29, 268/68.
 Berdi, Kerbabayev, Yazar, 304/81.
 Berdi Murat Han, 107.
 Berezin, R. I., 288.
 Berg, Albay, 47, 181.
 Berlman, Ahmet, 253.
 Bezak, 72-3.
 Bezborodski, Graf, 181.
 Beznosikov, A.S., 39.
 Biçari, Kılıç Mahmud, Şair, 198/43.
 Bık, I. M., 273-4.
 Bilk, 287/40.
 Biruni, 127.
 Bisyarov, 184.
 Blaramburg, Albay, 51/28, 65.
 Bolat Han, 13, 23-4.
 Borambay, 132.
 Bökenbay, 25.
 Bökenbay Batır, 53.
 Bökey, Han, 26.
 Bökey, Nur Ali Sultan, 59.
 Bökey, Şengirey, 194/29.
 Bökey Han, Âdil, 61/56.
 Bökey Han, Ali Han, 205/71, 206, 215, 252-5 257/35, 293/55.
 Broydo, G. J., Yazar, 356.
 Brunov, Baron, 119.
 Bryantsev, 190.
 Bubi, Abdullah, 202/55.
 Buğra (= Buğra Han), Emin, Muhammed (= Mehmed), 309-10, 329.
 Buhari, İsmail, 127.
 Buhholz, 13, 46.
 Bukaş, 151/44.
 Burhan, Abdülvahit (= Abdu Vahit), 196/39, 260, 260/42, 260/43, 261/44, 262.
 Burhan, Han, 9/21.
 Burhan, Mükâmil, 196/39, 262/47, 263.
 Burhanüddin, Buhara Belediye Başkanı, 174.
 Burhanü'd-Din, Hoca, 19, 20, 20/47, 135-6, 136/2, 138.
 Burhanü'd-Din, Komutan, 142-3.
 Burhanü'd-Din, Sultan Ilık Mazi'nin Oğlu, 15/38.
 Burnaşev, T. S., 39.
 Burnaşev, Vefa, 290/48.
 Burns, Aleksander, 123.
 Burunduk, Han, 8, 11.
 Butakov, A. I., 70, 76.
 Buzurık Hoca, Cihangir Hoca'nın Oğlu, 36, 140/16, 144, 144/26, 145, 145/27.
 Cafarov, 208/79.
 Cafer Kari, 327.
 Cahar Hoca, Hoca Danil'in Oğlu, 17-21.
 Cahil Tuğ Saba, Korbaşı, 286/37.

- Calâlü'd-Din, Sultan İlk Mazi'nin Oğ-
lu, 15/38.
- Calloğlu, Abdu'l-Halîk Taşpolat, 205/
71.
- Cama'tullah, 137.
- Canbulat, 256.
- Cang Cl-cung, General, 328-9.
- Cangelân, Ali, 256, 286.
- Can Hoca, 188, 188/21.
- Canbey, Sultan, 10.
- Cannn Han, Hacı, 325-6, 329, 331.
- Canî Beğ, Gazi, Korbaşı, 279, 279/14,
279/15, 284/34.
- Canlı Utep, 77.
- Cantora, Ahmed, Sultan, 14/34.
- Cantora, Ahmed, Sultan Vekili, 61/56.
- Cantora, Arstan, Sultan Vekili, 61/56,
188.
- Cantora, Cihangir Sultan, Boy Beyi, 26.
- Cantora, Han, 55/40.
- Cantora, Cihangir, Sultan Vekili, 61/56.
- Cantora Muhammed, Sultan Vekili, 61
/56.
- Canturin, Girey Selim, 202/55.
- Carılgaş, Niyaz, Şir, Şair, 131/179.
- Cayır Beğ, 324.
- Cay Sing, Savoy, Yazar, 6/11.
- Cekşenbly, 151/44.
- Cemal Beğ, Korbaşı, 279/15.
- Cemalüddin, 142-3.
- Cengiz Han, 45, 61.
- Chen Yi, 339/29.
- Chou-Hsio-chou, 323/22.
- Cihanbir, 138-9, 139/13, 140-1, 144.
- Cihangir Han, 13.
- Cihangir Han, Bökey Han'ın Oğlu, 59,
60, 181-2.
- Cihangir Hoca, 35-6.
- Cin-şu-jen, 149.
- Cirau, Musabay, Yazar, 188/21.
- Civatşi, Abdurrahman (= Abdurrah-
man Hoca Abdülgağfaroglu), 208.
- Colbars, 52.
- Cora Beğ, Korbaşı, 279/15.
- Cora Bey, Kıtâb Beyi, 85, 96-7, 98/81,
187.
- Cunabay, Mağcan, Şair, 197/43, 302.
- Owma Sultan, 26.
- Cüneyid Han, Serdar Kurban Mamed,
176-7, 269-73, 280, 282.
- Çaganov, 179.
- Çang-Pel-Yuan, 317.
- Çanişev, Cangiroviç, Yakup, 250, 250/
14, 290/48.
- Çan Kay-şek, 324, 326, 328.
- Çankul, 208.
- Çardağ, Yoldaş, Korbaşı, 279/15.
- Çelebi Zade, Esat Mehmet, 202.
- Çen Tan-tau, 324.
- Çerkaskiy, Bekoviç Aleksander (Asıl a-
dı: Davlat Kısden Mirza), 46-7, 105/
102.
- Çernayev (= Çernaev), Yarbay, 70, 76-
8, 78/30, 80-1, 82/37, 83/39, 84, 92-4,
151/42, 158/3.
- Çernaski, 229.
- Çheidze, 225.
- Çıçao-Tay, General, 136.
- Çin-Çi-San, 316.
- Çin Şu-Jin, 308, 310, 316-7.
- Çokay (= Çokayoğlu, Çokaev, Çokay
Bly), Mustafa, 216-7, 224/43, 226-7,
230, 249, 249/13, 251, 253.
- Çolpan Süleyman, Abdülhamidoğlu, Şair,
218, 284, 302.
- Çu Şao-liang, 326.
- Çuynakoğlu, 224/45.
- Dadabay, 303/80.
- Dadhudâ, Nazarşah, 303/80.
- Dahti Girey, Kalp Şolay, 61/56.
- Dalay Lama, 16.
- Dandaville, 70, 101/88.
- Danil, Hoca, 17-8.
- Daniş, (= El-Buharî es-Sıdıkî El-Ha-
nefi Yusuf b. Nasır Mir b.) Ahmed,
195, 195/35, 195/36, 196/37.
- Daniyal, Emir, 30.
- Dardah Beğ, 279/15.
- Dathâ, Abdülkerim, 98.
- Daulenov, Salken, 303/80.
- Davlat, Köle, 30.
- Davlatçin, General, 215, 226.
- Davudoviç, Mustafa, 202/55.
- Debatsi, Han, 18-9.
- Delil Han, 330.
- Denekin, General, 281/20.
- Derişev, 188.
- Derviş, Han, 12.
- Derviş Han Tora, 190.

- Derya, Hıdır, Şair, 302.**
Devletmend Beğ, Korbaşı, 281, 284/33.
Devlet, Mirza, 76-7.
Dikambay, K., 303/80.
Din Muhammed, Han, 10/24.
Domagatskiy, 229.
Dorğa, Cansin, 318.
Dorğa, Salih, 308-9.
Dost Muhtar, 75.
Dostmuhammed, Cihangir, 253.
Dostmuhammed, Halil, 253, 257/35.
Dost Muhammed Han, Afganistan Şahı, 31/26, 71.
Dostmuhammedulu (= Dost Muhammedoğlu), 222/39, 224/45.
Dubenko, P. E., 285/35.
Duğlat, Ebu Bekir, 14.
Duhovski, 158/3, 159, 165, 191, 214.
Dulat, Yakup Mir, Şair, 197/43, 252, 257/35, 302.
Dulgov, 184.
Dunikavski, 184.
Durand, H. M., 117.
Durani, Ahmed Şah, Afganistan Şahı, 34.
Durdi, Skobelev'in tutukladığı Türkmenlerden, 110/120.
Durdiyeva, M., 303/80.
Durov, Konsolos, 289.
Dutov, Ataman, 248, 253-4.
Dyugamell, 73.
- Ebu Ali İbn Sina, 127.**
Ebu Bahir, 34.
Ebu Said, Köçkuncü Han'ın Oğlu, 9.
Ebu Said, Timurlu Hanı, 4, 7.
Ebu'l-Faiz, Han, 10/24, 11.
Ebu'l-Gazi, bak. Bahadır Han.
Ebu'l-Hayr, Küçük Cüz Hanı, 23, 26-7, 29, 50, 52-3, 53/33, 54, 57/46, 208.
Ebu'l-Hayr Han, Özbek Hanı, 7, 8.
Efendiye, 240/92.
Efendi Zade, 218.
Egamberdi, 285/35.
Ekber, Ali, 324.
Ekber, Hind Hükümdarı, 5, 10.
Ekber Han, 32/26.
Ekber Şah, Muhammed, 116.
Elbek, Şair, 302.
Ellava, Sch. Z., Yazar, 294/57, 295, 341.
- Elpatovskiy, 215, 226.**
Emin, İzzetullah, 263.
Emin, Muhammed, 16-7, 17/42.
Emin, Muidcan, 263.
Emin, Yangi Bay, 279/15.
Emin Bly, Muhammed, 33/30.
Emin İnak, Muhammed, 29, 29/17.
Engels, F., 243.
Enver Paşa, 265, 282-3, 283/30, 284, 284/33, 289-92.
Epifanov, Binbaşı, 112/130.
Erall, Atabay Boyu Lideri, 109, 110/120.
Er Ali, Han, 54/40, 180.
Erall, Temir, 61/56.
Erbamet, Kabak, 103/95.
Ergaş, Küçük, 278.
Ergaş Beğ, Korbaşı, 279/15.
Ergaş Korbaşı, 275, 275/1, 277/6, 278, 278/13, 279/14, 284/33, 287/41.
Ergaş Pehlivan, Korbaşı 279/15.
Ermek, Alim Han, 253.
Ernazar, Basmacı Lideri, 285/35.
Er-Nazar, Hiveli Komutan, 189/22.
Esen, 137/7.
Esengeldi, 183.
Esim Han, İsim Han'ın diğer adı, 12/29.
Eşmat, Korbaşı, 277/6.
Eşref Beğ, 138.
Evdokimov, E. G., 285/35.
Evez Durdi Serdar, 110.
Evez Kulu, 111.
Evliya Hoca, 289.
Evliya Hodayev, 281.
Eyüp, 18.
- Fahreddinov, 240/92.**
Farabi, 127.
Fedin, 286/37.
Fenan, Muhammed, 70.
Feth Ali Şah, İran Şahı, 31/26.
Fethüddin, Mullah, 93.
Fıtrat, Abdür-rauf, Şair, 197/43, 260, 260/42, 261, 261/44, 262, 262/47, 265/60, 302.
Filatow, 286/37.
Filipov, 279.
Forsyth, Sir, 146, 148.
Frankenberg, Binbaşı, 47.
Frankin, 107.

Fride, General, 153.
Frolov, D. A., 209.
Frunze, M. W., 236, 240, 256-7, 263-4, 277, 280, 283/29, 287, 291/49, 295, 342.
Furkat, Şair, 194/29, 197/43.
Fuzuli, Şair, 6/13.

Gafur Beğ, 285/35.
Gaib Han, 28.9.
Galdan, Han, 16, 18.
Galdan Tseren, 54.
Galintsev, Aleksandroviç Boris, 46.
Galkin, General, 177, 269.
Galkin, M. N., Yazar, 101/88.
Gasfort, 69, 70, 150.
Gaspıralı, İsmail Bey, 195, 202/55.
Gaydarov, 111.
Gaynabayoğlu, Bahatay, 191/24.
Gaynulin, 103/95.
Gazi Beğ, Vali, 18-20.
Gekes, Albay, 182.
Geldiyev, 151/44.
Gern, 184.
Geyadin, 107.
Gira, N. K., 107, 123/155.
Gladışev, 54.
Glazenası, 26.
Gluhovski, A. I., 107.
Godunov, Boris, 43.
Goloşekin (= Goloschtschekin), 256, 294/57, 295.
Golvaçev, General, 106.
Gorçakov, 67, 79, 84, 93, 120, 184.
Gorkiy, M., 327.
Grigorew, W. W., Yazar, 64/3.
Grodekov, Albay, 110.
Grombçevskiy, Yarbay, 115.
Gulam, Karı, 262.
Gurtşın, V. V., 107.
Gül Cemal, Nur Verdi Han'ın karısı, 114.
Gülzar Han, 116.

Habaş, 28.
Habibullah, Hoca Padışah, 143, 143/24.
Habilov, İbrahim, 221/36.
Hacıbay, Abdurrahim, 355/36.
Hacı Han, 33/30.
Hacı, Halil, 285/35.
Hâkimi, Hasan, 291/50.

Hâkim, Negmat, 243.
Hâkimbay, 112/130.
Hâkim Bey, 97.
Hâkim Bey, Taşkent Valisi, 38.
Hâkim Han Tora, 147.
Hâkim Hoca, Kadı Kalân, 81, 83/39.
Hak Kuli, 36, 140.
Hak Kuli Beğ, 147.
Hak Nasar, Han, 12.
Hal Hoca, Korbaşı, 279, 279/14, 279/15, 284/34, 288.
Hamid Bey, Şair, 196/37.
Hamid Hoca, 40.
Hamidlüddin, Mir, 94.
Hami Hoca, 196/39.
Handaylıkı, Siraciddin Sıdkı, 198/43.
Han Gali, Arslan, 189.
Han Hoca (= Küçük Hoca), 19, 20, 135-6, 136/2.
Han Hoca, Kokand Hanı, 40.
Hanım Paşa, Appak Hoca'nın Karısı, 17.
Hâni Han Beğ, Korbaşı, 279/15.
Hanikov, Vladimiroviç Nikolay, 68, 68/16.
Han Mamбет, 101/88.
Hantalijinskiy, 287/40.
Han Yamudskiy, Albay, 109-10.
Harezmi, 127.
Harezmi Şah, Arab Muhammed Han'ın Oğlu, 28.
Hasan, Kurbançan'ın Oğlu, 90.
Hasan Bey, 264/55.
Hasiyat Hatun, 245/1.
Haşim Pehlivan, Korbaşı, 279/15.
Hateni Beğ, Mulla, Korbaşı, 279/15.
Haydar, Said, Emir, 30-1.
Hayit, Baymirza, Yazar, 5/10, 170/52, 217/26, 249/13, 257/36, 264/56, 304/82, 319/17.
Hayrat, Müderris, Şair, 196/37.
Hemrah, Hoca, 262.
Herzfeld, Salomon, 247, 248/7.
Hıdır Ali, 299.
Hıdır Bey, 75.
Hitayi, Muhammed Mevlana, 8.
Hivaki, Kaleuder, 130/175.
Hoca, Fatihullah, 261/44.
Hoca (= Hodjaev), Feyzullah, 198, 198/45, 260/42, 260/43, 261, 261/44, 262,

- 262/47, 263, 264/55, 265, 265/59, 266.
299, 302, 303/81, 351, 355/36.
Hoca, İbrahim, 301/76.
Hoca Beğ, Mullah, Korbaşı, 279/15.
Hocan (= Hoca), Sultan, 248, 293/55, 295, 298-300.
Hoca Niyaz, Hacı (=Hacım), 309-11, 313-4, 314/9, 318-21, 321/18, 322, 322/21, 323.
Hocayev, Abbas, 287/40, 287/41.
Hocayev, Nizamüddin, 240/92.
Hokandi, Muhammed, Yazar, 33.
Hudayar Han, Gök Tepe Kumandanlarından, 110, 130/175.
Hudayar Han, Kokand Hanı, 36, 38, 74-5, 83/39, 84-6, 86/44, 87, 98/81, 130/175, 141, 144-5.
Hudaykul, 145.
Hudaynazar, Kokandlı Komutanlardan, 75.
Hudaynazar, Küçük Cüz Sultanlarından, 53.
Huntaycı, Batır, 13.
Huntaycı, Kalân Hoca, 144.
Hüseyin, Emir Said Haydar'ın Halefi, 31.
Hüseyin, Muhammed, Müfti, 180.
Hüseyin Zade, 202.
- Igelstrom, Baron, 180.
Ignatyev, Pavloviç, Nikolay, 51, 51/30, 68-9, 71, 73.
Ilinskiy, Nikolay, 101/88, 166-8, 356.
İmin-tu, General, 136.
Işık Ağa, Niyaz Şah, 28.
Ivan III, 41.
Ivan IV, 42.
Ivanov, Albay, 104/98.
Ivanov, Rinov, 208, 254/26.
Ivanov, W., 351.
Ivanoviç, Pyoder, Çar, 43.
Ivanovna, Anna, Çarice, 50, 52.
- İbrahim, Abdürreşid, 200, 200/51, 200/52, 202.
İbrahim, J., 295.
İbrahim (= İbrahimov), Yusuf, 290/48, 291/49.
İbrahim Beğ, 281, 285, 285/36, 289.
İbrahim Korbaşı, 265/35.
İbrahim Tora, 142.
İkram, (= İkramov), Akmal, 293/55, 300, 302, 303/81, 351.
İlbars, Arab Muhammed Han'ın Oğlu, 29.
İlbars, Han, (1728-40), 28.
İlbars, Harezmi Hanı (...-1511), 27.
İleke, Sultan, 188.
İltuzar, Han, 29/19.
İlyas Han, 323.
İman Hoca, 93.
İman Kulu, 10/24.
İman Kulu, Kırgız Altboyu Lideri, 90.
İnagamoğlu, Rahim, 299, 300.
İnak, Ali İrtas, 104/98.
İnsani'd-Din Zade, Satık Beğ, 311/6.
İrdan Bey, Han, 34.
İris Han, 325.
İrnasar, 151/44.
İsa Dathâ, 35, 138-9.
İsa Evliya, 87.
İsahan, İşan, 285/35.
İsakayev, 53/34.
İsaki (= İsakov), Ayaz, 220, 221/36, 223/42, 225.
İsayev, 240/92.
İsayev, Muhambet, 303/80.
İsfendiyar, bak. Asfenciyar.
İshak Beğ, 330.
İshak Han, 116.
İshak Hoca, 142.
İskender Bey, 92.
İskender Han, 9/21.
İskender Han, Prens, 95, 95/70.
İslâm, Muhammed Hoca (= Cubairi), 125.
İslâm Hoca, Sald, 176, 195.
İsmail I, Şah, 8, 9, 27.
İsmail Han, 16-7.
İsmail Pehlivan, Korbaşı, 279/15.
İsmail Şah, Darvâz Hükümdarı, 141.
İsrail Beğ, Korbaşı, 279/15.
İşan Hoca Hânî, Abdullah, 311/6, 322/19.
İşan Kalân, 16.
İşankul, Korbaşı, 286/37.
İşim, Cüneyid Han'ın Oğlu, 177, 269.
İşim Han (= İschim), Küçük Cüz Hanı, 55/40.

İşim Han, Üçcüz Hanı, 12, 12/29, 13
 İşim Sultan, Rus Heyetinden, 39.
 Jerard, General, 117.
 Kacen, 324.
 Kadir Beğ, Korbaşı, 279/15.
 Kadiri (= Çulkunbay), Abdullah, Şair, 197/43, 302.
 Kaip Gâli, Sultan, 59.
 Kaleçekov, Şimi Batır, 53/34.
 Kalenin, M. I., 349, 351.
 Kalkamanulu, Buhar Cırav, 25, 25/8.
 Kamanev, S. S., 284, 287.
 Kâmil, Karî, 206.
 Kâmil Harazimî, Pehlivan Niyaz, Muhanimed Mirza Başî, 268/68.
 Kâmil Korbaşı, 285/35.
 Kamine, Şair, 131/179.
 Kaml, Şerif Bey, Kerim Bey, 198/43.
 Kanat Şah, 72, 75.
 Kanayulu, Şortanbay, Şair, 194/29.
 Karabay, Korbaşı, 279/15.
 Karabelah, Nefes, 110.
 Karabekir, Kâzım, General, 282.
 Karakalpak Han, 14/34.
 Karakul Beğ, 281.
 Kara Kulu Han, 113.
 Karasev, 344.
 Karatay, Bahtcan, 205/71.
 Karatay, Sultan, 180.
 Karî, Abdu Vahid, 205/71.
 Karî, Münevver, 206, 245, 245/1, 252, 293/55, 294, 301, 322/19.
 Karimov, Fatih, 222/39.
 Kasını, 303/80.
 Kasım, Kenasarı Sultan, 182-5, 185/14, 186-7.
 Kasını, Muhammed Hacı, 311/6, 322/19.
 Kasım, Sadullah, 293/55, 301, 301/76.
 Kasım, Sultan, Abilay Han'ın Oğlu, 183.
 Kasım Hoca, İşan, 208.
 Kasım Minbaşı, 74.
 Kasımî, Ahmedcan, 327-9.
 Katenin, 69, 73.
 Katherine II, Çarîçe, 56, 58.
 Katlarovskiy, S. I., 219.
 Katta Tora (= Muhammed Emin), 140.
 Katta Tora, bak. Abdülmalik.
 Katta Tora, Buzuruk Han'ın Üvey Kar-

deşi, 145.
 Kaufman, von, Petroviç Konstantin, General, 84-90, 95, 97, 99-102, 104-5, 105/102, 122/150, 154, 164, 167, 175, 187, 189.
 Kaygısız Atabay, bak. Atabay.
 Kayıp, Baba Sultan, 26.
 Kazakbay, Korbaşı, 279/15.
 Kazakcan Beğ, Korbaşı, 279/15.
 Kazakov, 239/87.
 Kâzım Beğ, 142-3.
 Kâzım Han, 11-2.
 Kazi Tora, Korbaşı, 284/33.
 Kerenskiy, 205, 211, 213/3, 215, 225, 229, 229/56, 230, 232, 247.
 Kerim (= Kerimov), Abdullah, 293/55.
 Kerimi, Arif, 260/42.
 Khoroskin, 104/98.
 Kılıç, İlk Mazı Han'ın Oğlu, 15/38.
 Kılıç, Miskin, 197/43.
 Kılıç, Molda, 197/43.
 Kiçik İlan, 140/16.
 Kiçik Maruf Beğ, Korbaşı, 279/15.
 Kirilov, Ivan, 49, 50/26, 53/33.
 Kisilev, 341/2.
 Kışad, Resim, 245/1.
 Klarendon, Lord, 119.
 Knorring, Astrahan Valisi, 59.
 Kobozev, 341.
 Kocar Han, 114.
 Koçkar (= Koçkaroğlu), 273.
 Koka, Mehmet, 267/67.
 Kolçak, Amiral, 254/26.
 Kolesov, F. I., 233, 239/87, 261-2.
 Kolpakovskiy, 72, 89.
 Komarov, General, 114.
 Konay, Şortanbay, 131/179.
 Konstantin, Prens, 73.
 Kornilov, General, 213/3, 224.
 Korovniçenko, General, 230, 230/63.
 Kosdeli, 110/120.
 Koselkov, 111.
 Kosibay, Acı Niyaz, 194/29.
 Koşlı, 109.
 Koştay, Kutlumbet, 52.
 Kotabar, İzet, 187-8.
 Kovalevskiy, P. E., General, 60, 60/12, 69, 150.
 Köçküncü İlan, 11.
 Kricanovskiy, 80, 82, 84, 101-4

- Krivoşeyn, A. W., 160.
 Kruşçev, 338, 338/28, 339/31.
 Kudaymendl, Cuma, 61/56.
 Kudretullah Han, 322/19.
 Kulatov, T., 355.
 Kul Batur, 111.
 Kuliyev, O., 232/69.
 Kun, Şarkiyatçı, 344.
 Kundagul, Seitkul, 52.
 Kuo-Ta-Cen, 146-7.
 Kurartık, 285/35.
 Kurban, Muhammed, 142.
 Kurbançan Dathâ, 90-1.
 Kurgan Beğ, 285/35.
 Kuropatkin, A. N., General, 107-8, 111, 146/28, 158/3, 160, 208/80, 209, 209/81, 210-11.
 Kuşbeyi, Hâkim Muhammed, 31, 31/24.
 Kuşçigul (= Kuşçikuloğlu), Şah Mar-dan, 200, 202/55, 205/71, 224/45.
 Kuşmurad Beğ, Korbaşı, 279/15.
 Kutluk Beğ, 143.
 Kutluk Murad, Han, 29/19.
 Kuybisev, W. W., 264, 294/57, 295, 296/61, 342, 347.
 Kızminskiy, Albay, 188.
 Küçük Han, 140.
 Küçüm Han, 12, 42, 42/3, 52.
 Külümcan, Sultan Kenasarı'nın Karısı, 184.
 Lakuşin, General, 246/3.
 Lapin, Ali Şir, Şair, 168, 234, 246, 246/2, 246/3, 247.
 Lavrens, Sir, 119.
 Lazarov, General, 108/117.
 Lebedov, 184.
 Lenin, W. I., 240/93, 243, 256, 258/36, 295-6, 304/81, 333, 341-2, 344, 354/31, 359-60, 360/48, 360/49.
 Lerhe, Albay, 76.
 Lessar, M. P., 117.
 Liharev, General, 46.
 Liu-Çing-Tsang, 148.
 Lobanov-Rostovskiy, Prens, Yazar, 123.
 Lomakin, General, 102, 106-7, 112.
 L'vov, Rus Başbakanı, 225.
 Ma Bu-fang, General, 331.
 Ma Cin-sas, 309.
 Macinuni, Kemalüddin Seyyid, 15/38.
 Ma-Dorhi-Sa, General, 313.
 Mağcan, bak Cumabay.
 Mahdum, Abdü'l-Kerim Han, 311/6.
 Mahdum, Ata, 273.
 Mahdum, Fiyaz, Korbaşı, 279/15.
 Mahdum, Latifcan, 196/37.
 Mahdum, Salih, Korbaşı, 279/15.
 Mahdum, Yar Muhammed, Korbaşı, 279/15.
 Mahdum, Yusufcan, Korbaşı, 279/15.
 Mahdum Beğ, Ahad, 279/15.
 Mahdum Han, 16.
 Mahdum-ı Azam (= Kasan), Ahmed Hoca, 15, 15/38.
 Mahdum Kulu, Nur Verdi'nin Oğlu, 108, 114-5.
 Mahdum Kulu (= Firakî), Şair, 131/179.
 Mahdum Kulu Han, Nur Verdi, Millet-vekili, 205/71.
 Mahkâm Hacı, Korbaşı, 279/15.
 Mahmud, Abidcan, 206, 218, 247/7.
 Mahmud, General, 309, 312, 322, 322/21, 323.
 Mahmud, Hoca Tacibay, 289.
 Mahmud, Sultan, Ömer Han'ın Oğlu, 37.
 Mahmud, Şabaed-din, Abdürreşid Han'ın Oğlu, 16.
 Mahmud Han, Sultan, 2.
 Mahmud Hoca, 136/2.
 Mahmud Hoca, Elçi, 43.
 Mahmut, Kurbançan'ın Oğlu, 90.
 Mahmut, Sultan, Timurlu, 4.
 Ma-Ho-San, General, 323.
 Mahsum, Fazluddîn Polat, 261/44, 262/47.
 Mahsum, Fuzall (= Fazıl), 281, 284/34, 285/35.
 Mahsum, Mullah, 262.
 Mahsum, Nasratullah, 355/36.
 Maklakov, 197.
 Makeud, 309.
 Maksudi, Hâdi, 202/55.
 Makaudî, Sadri, 202/55, 215, 225-6.
 Malakayev, Kıdıryaz, 53/34.
 Malla Bey, 37, 74-5.
 Malleson, General, 281/20.
 Malov, S. E., Türkolog, 348/16.

- Ma-Lun, 142.
 Mamet, Biy, 139/13.
 Mametkasin, 291/48.
 Mamış, Han, 12.
 Mәмүyev, Sultan Bey, 221.
 Mansur, 15-6.
 Mansur, Muhittin, 260, 260/42, 260/43.
 Mao Tse-min, 324.
 Mao Tse-tung, 323, 323/22, 330, 333, 336/26.
 Mardanov, Kerim Ali, 285/36.
 Markov, 246/3.
 Marks, Karl, 243.
 Martens, General, 215.
 Ma Sing-jin (= Ma), General, 309-13.
 Masum, Ahun Mollacan, 39.
 Maşarifioğlu, Dadabay, 207/77.
 Ma-Şur-Ahund, 142.
 Mat İbrahim, 75.
 Mat Muhammed Kallı, 61/56.
 Mat Murad, Divan Beyi, 103-4.
 Mat Murad, Genç Hiveli, 268.
 Mat Niyaz, 104/98.
 Mat Yusuf, Hoca, 36.
 Matmar Korbaşı, 284/34.
 Mavlanbekov, A., 346.
 Mavlanov, 323.
 Maydel, Dr., 184.
 Mayendorf, 151/43.
 Mayo, Lord, 119.
 Mazi, İlk Sultan, 15/38.
 Mecit, 256.
 Meclauk, L. I., 345, 351.
 Medet Kallı, Turdi Ali, 61/56.
 Mehdi, Appak Hoca'nın Oğlu, 17.
 Mercanl, Şehabettin, 194/29.
 Merdan, Ali Dathâ Babacan, 285/35.
 Merdan, Ali Şah, 116.
 Mevlan Beğ, 285/35.
 Mevsul, 309.
 Mihailov, 188.
 Miller, 260.
 Milyutin, D. A., 51, 73, 82, 84, 89, 107.
 Minbay, 300.
 Min-Cu, 137.
 Minorki, Yazar, 4/8, 6/13.
 Mirab Beğ, Bakış, 146.
 Mir Alim Han (= Mir Ali), 122/151, 173/66, 259, 262, 265, 265/58.
 Mir Baba, 145.
 Mir Baba, Hacı, 261/44.
 Mir Badail, General, 269.
 Mir Muhsin, 218.
 Miran Şah, Timur'un Torunu, 4.
 Miropiyev, 168/44.
 Mirza, Pir Muhammed, 144/26.
 Mirza, Resul Muhammed, 197/43.
 Mirza Baş, İsa Mullah, Mirza Mullah, 148/34.
 Mirza Kasım, Bahadır Mirza, 207.
 Mirza Orun, Işan, 207/77.
 Mirzoyan, 348/16.
 Miskin, Taş Muhammed Koşak, 198/43.
 Molotov, W. M., 326.
 Morozov, Albay, 106.
 Muhammed (= Mehmet, Müdamın), Emin Beğ, Korbaşı, 278/ 13, 279, 279 /14, 279/15, 281, 284/33, 287/41, 288, 291, 291/50.
 Muhammed, Hoca, 40.
 Muhammed, Hoca, Müfti, 289.
 Muhammed, Hz. Peygamber, 128, 200/ 52, 348/16.
 Muhammed, Musa, 78.
 Muhammed, Vali, 10/24.
 Muhammed Beğ, 145.
 Muhammed Beğ, Tohta Beğ, Korbaşı, 279/15.
 Muhammed Emin, Han, 29/19.
 Muhammed Kallı, Tiyavkin, 61/56.
 Muhammed Şah, 5.
 Muhammedcanoğlu, Salihcan, 205/71.
 Muhammedoğlu, Said Azim Bay, 81, 81/37, 82, 82/38, 83/39, 86-7, 165/27.
 Muhi (= Muhammed Rıza), Şair, 194/ 29, 197/43.
 Muhiddin, 83/39.
 Muhiddin, Abdülkadir Mirza, 260/42, 260/43, 264/55, 265.
 Muhittin, İsam Mirza, 260/42, 260/43.
 Muhittin, A., 295.
 Muhittin Beğ, Korbaşı, 279, 279/14, 279/15, 284/33.
 Muhittinov, 240/92.
 Muhsin, 327.
 Mukamiliddin, 264/55.
 Mukimi, Şair, 194/29, 197/43.
 Mulla, Aka, 53/34.

- Munis (= Avazoglu), Şir Muhammed, 131/178.
- Murad, Şah, Buhara Emiri, 30.
- Murad Bahşi, Şah, 268/67.
- Murad Bey, 37-8.
- Murad Han, Kurban, 108.
- Muradoğlu (= Mîrî), Muhammed Açil, 197/43.
- Murat, Ata, Ruslara Yardım eden Türkmen, 103/95.
- Murat, Ata, Skobelev'in tutukladığı Türkmenlerden, 110/120.
- Murat, Bek Boyu Lideri, 114.
- Murat, Tanhâb, 110/120.
- Murat Bey, Sultan, 87-8.
- Muratov, Albay, 113.
- Murtaza Bîy, Avez Hoca, 176, 269.
- Murtazin, 304/81.
- Musabay, 151, 151/44.
- Musa Bey, Elçi, 95.
- Musa Han, 110/120.
- Muzaffer, Emir, 32, 37, 75, 85, 92, 94, 99, 119, 172.
- Muzaffer Bahadır, Emir Said, 100.
- Muzaffer Han, 15.
- Muzaffer Şah, 85.
- Muzafferü'd-Din, Emir, 173/66.
- Münin Bey, Toksaba, 97.
- Müelüman Kul, 37-8.
- Müslümankul, Basmacı Lideri, 285/35.
- Nadire, Ömer Han'ın Karısı, 35, 37, 130.
- Nadir Muhammed, 10/24.
- Nadîr Şah, 11, 29.
- Nagorniy, Konsolos, 283.
- Naim, Ahmet, 260.
- Nakşibendi, Muhammed Bahaüddin Şah, 173.
- Nalivkin, V. P., 165, 229-30.
- Namanganî, Nakip Hoca Nureddin, İmam, 251/17.
- Narbuta, 34-5.
- Narbutabek, 230.
- Nasır Han Tora, 218, 247/7, 285/35.
- Nasır Hoca, İşan, 208.
- Nazaroglu, Mamed Serdar, Tikma, 108, 108/117, 110-1.
- Nazarov, Gül Hoca, 285/36.
- Nazarov, Kazaçık Atamanı, 181.
- Necay, 43.
- Nasreddin Bey, Muhammed Said, Han, 87-9, 89/51.
- Nasruddin, Dathâ, 36.
- Nasruddin Şah, İran Şahı, 111.
- Nasrullah (= Bahadır), Emir, 31, 31/24, 37, 69.
- Navruzbay, 185.
- Nazarbay, 110/120.
- Nazar Beğ, 285/35.
- Nazar Hoca, 20.
- Necmeddin, Hoca, 70, 92-3.
- Nefes, Hoca, 45-7.
- Negri, A., 151/43, 181.
- Nepes, Durdî, 267/67.
- Nepes, Mullah, Şair, 131/179.
- Nepesov, G., Yazar, 268/67.
- Neptyudov, 56.
- Neselrode, Rus Başbakanı, 183.
- Neutling, A. A., 180.
- Nevai, Şir Ali Mîr, 6, 130-1.
- Nikaşov, 319.
- Nikitin, 265/58.
- Nikolay I, Çar, 72, 188, 184.
- Nikolay II, Çar, 118, 191, 208/80, 223.
- Nikolayevic, Mihael, Prens, 102.
- Nikora, 226-7.
- Nimet, Akdes, Yazar, 4/8.
- Nişanbay, Şair, 186.
- Niyaz, 256.
- Niyaz, Mahmud, 169/22.
- Niyaz, Pehlivan, Hacı Yusuf, 177, 206, 268 272-3.
- Niyaz Ali, 77.
- Niyaz Beğ, Yarkent Hâkimi, 143.
- Niyaz Bey, Hoten Hâkimi, 147.
- Niyaz Mamed, 112/130.
- Niyazı, Hâkim Zade Heinza, 197/43.
- Nizamettin Hoca, 293/55, 295.
- Nogabay, 325.
- Nogayev, Feyzullah, 150, 151/43.
- Nogin, V. P., 298/66.
- Nunau Beğ, Korbaşı, 279/15.
- Nur Ahmet, 310, 311/6.
- Nur Ali, Karatay, 61/56.
- Nur Ali Han, 54, 54/40, 55-7, 57/46, 179-80.
- Nurbaba, İsmetullah, 285/36.
- Nur Geldi, Mulla, 112/130.
- Nur Geldi, Murat, 112/130.

Nur Muhammed, 76, 78.
 Nur Muhamed, İsan, 101.
 Nur Muhammed, Serdar, 110.
 Nur Muhammed Beğ, Hacı Kosakoğlu,
 Korbaşı, 279, 279/14, 279/15, 284/34.
 Nur Muhammedov, El-Muhammed, 55.
 Nurteze, 324.
 Nur Verdi, 108, 114.

Obruçev, Orenburg Genel Valisi, 183-4.
 Obruçev, Rus Genel Kurmay Başkanı,
 116.
 Obosinov, Oraz, 53/34.
 Oraz Muhammed, 12.
 Orazbayoğlu, 224/45.
 Oraz Beğ, 331.
 Oraz Bey, Can Çori, 179.
 Oraz Mamed Han, 108.
 Ordjonikidze, 282, 282/23, 292.
 Orenbayoğlu, 224/45.
 Orman, 185.
 Osipov, GPU Ajani, 283/30.
 Osipov, Savaş Komiseri, 239, 239/87.
 Osman, General, 311.
 Osman, Kumandan, 96/73, 97.
 Osman Batur (=Osman İslâmulu), İs-
 lâmbay, 325-7, 329, 331.
 Osman Beğ, Kumandan, 279/15.
 Osman Hoca, bak. Polat Hoca.
 Osman Kari, 245/1.
 Osmanoglu, Hamdam Mirza, 191/24.
 Ostroumov, N. P., 168-70, 246/2.
 Otar (= Otoraglu), Avaz, Şair, 197
 /43, 268/68.

Ömerçöli, Korbaşı, 277/6.
 Ömer Han, Buhara Hanı, 31.
 Ömer Han, Kokand Hanı, Şair (= A-
 zadi), 35, 130, 130/176
 Ötemiş, Muhambet (= Makambet),
 Şair, 131/179, 182, 182/8;

Pagodin General, 317.
 Parfilov, G., 229, 250.
 Parpi Beğ, Korbaşı, 279, 279/14, 279/15,
 284/33.
 Parsa, Muhammed Hoca, 119.
 Parvanaçi, İbrahim Hayal, Emir, 37.
 Paskutzkiy, M. A., 298.
 Patso Pliyer, 113.

Paul I, Çar, 59.
 Peharüddin, 138.
 Peremişki, Binbaşı, 70/18.
 Perc-skiy, General, 48, 48/21, 49/22, 64.
 5, 67, 100, 105/102, 182, 184, 188.
 Peters, Ya. H., 298/66.
 Petro I, Çar, 28, 44, 44/12, 45-6; 47/17;
 53/33, 64, 100, 104.
 Petrusoviç, General, 110.
 Pin, Ti-hua, 330.
 Pirimcan, Ahmed, 205/71.
 Pir Muhammed Han, 9/21.
 Pirnazar, 285/35.
 Pirnazarov, Razık Muhammed, 151/
 44.
 Pirow, 286/37.
 Plotnikov, 188.
 Podjarov, 104/98.
 Pokrovskiy, Tarihçi, 51/29.
 Polat, 262-3.
 Polat Beğ, 85, 87, 89, 133.
 Polat Beğ, Mullah, Korbaşı, 279/15.
 Polat Hoca, Ataullah Hoca, 289.
 Polat Hoca, Osman Hoca, 196/39, 206,
 260, 260/42, 261/44, 263, 264/55, 265,
 265/57, 283, 302.
 Polatcan, 230.
 Polratskiy, 239/87.
 Popengut, 208.
 Popok, Ja. A., 285/35.
 Povalı Şviykovskiy, 117.
 Preobracenskiy, 215, 226, 261.
 Protsenko, Yüzbaşı, 76.
 Pugaçev, 57.

Rabdan, Tsevang, 17.
 Radloff, 169/47.
 Rafâat, Muhittin Mullah, 260, 260/42,
 262.
 Rafesov, 287.
 Rahim, Ali Beğ, 327, 329, 331.
 Rahim, Muhammed Atalık, Emir, 11,
 30.
 Rahim, Muhammed Bahadır Said, Han,
 29/19, 101, 130, 131/178, 176, 268.
 Rahim, Said Muhammed, 29/19.
 Rahim Hoca, Muhammed, 39.
 Rahim Kuli, Han, 29/19.
 Rahimbay (= Rahimbayev), Abdullah,
 288, 293/55, 298, 346, 355/36.

- Rahimcan, 327.
 Rahman, Arif, 331.
 Rahman Han, Serdar, 95/70.
 Rahman Kul Beg, Korbaşı, 279/15
 284/33.
 Rahmanherdlioglu, 224/45.
 Ralunankul, 285/35.
 Rahmet, Muhafız, 285.
 Rahmetullah, 103-4.
 Rasmankulov, Otcaş, 53/44.
 Raşidov, Şaraf (=Şeref), 199/47, 305/
 83.
 Raşidüddin Hoca, Han Hoca, 142-3, 145.
 Razzakov, İsak, 303/80.
 Refik Rahmet, 261/43, 262.
 Reiter, 83.
 Renat, August Yohan, 13.
 Reneslants, 239/87.
 Resulbay, Muhammed, 268/68
 Resulzade, Mehmed Emin, 221, 222/39,
 223.
 Rheintal, Albay, 146/28.
 Riskul, bak. Turar Riskul.
 Rıza Beg, 142.
 Rızakul, 110/120.
 Romanovski, D. I., 82/37, 83-4, 94-5,
 174.
 Rozenbach, 158/3, 165.
 Rubine, E. (= Şeyh Ömer), 197/41.
 Rudzutak, Ja. E., 236/81, 265/60, 294/
 57, 295, 298, 345-6.
 Rukin, Yarbay, 189.
 Ruz Muhammed Beg, 279/15.
 Ruzi Beg, Muhammed, Korbaşı, 279/15.
 Rüstem Bey (= Hacı Sultan), 33.
 Rüstem Bey, Vali, 93.
 Rüstem Han, Hoca, 74-5.
 Rüstem Tora, 38, 40.
 Saadet Ali (= Sarımsak), Hoca, 21,
 138.
 Sabiroğlu, Ali Muhammed İşan (=
 Dükçü İşan), 190, 191/24.
 Sabır Han, 140/16.
 Sabirov, Rahimcan, 329.
 Sabri, Mesud, Dr., 329, 332.
 Sadık Beg, Aksu Emiri, 142-6.
 Sadık Damullah, bak. Abdülbaki.
 Sadık Hoca, Danil'in Torunu, 18.
 Sadık Hoca, Reformist, 196/37.
 Sadıkov, Akbar, 221/36.
 Sadrüddin Han, Müfti, 218, 302.
 Safa, Muhammed, 101/88.
 Safa, Tuğ Rauf, 285/35.
 Safar, Ahmed, 204, 204/67, 205.
 Safar, Şeyh, 30.
 Safarov, George, Yazar, 232/67, 276.
 Sagitov, Mirza Muhsin, 151/44.
 Sahatmurad (= Sahatmuradov), Hal-
 mured, 351.
 Sahba, Hayit Mirza, Şair, 196/37.
 Sahip, Kumandan, 285.
 Sahip Kari, Korbaşı, 279/15.
 Said, Kara Tekin Hükümdarı, 91/56.
 Said, Mullah, 285/35.
 Said, Sultan, Han, 15, 15/37, 75, 83,
 83/39, 94.
 Said Azim Bay, bak. Muhammedoğlu.
 Said Gani, 82/37, 165/27.
 Said Kerim, 82/37.
 Said Muhammed, Hıve Hanı, 69.
 Said Vakkas (= Sadvakkasov), İsmail,
 257/35, 293/55, 300.
 Saidean, Muhtar, 260/42, 260/43, 264/
 55.
 Saidean, Musa, 260, 260/42, 260/43,
 261/44, 262.
 Saidzade, Yunus Beg, 311/6.
 Sakaki, Şair, 3/8.
 Salih, Mirza, 324.
 Salih Bey, Ahund, 81.
 Salihati (= Salihov), Ahmed, 220,
 221, 221/36, 224, 224/42.
 Salın, Ömer, 324.
 Samigcan, 301/76.
 Samsonov, General, 158/3, 176, 196-7,
 214.
 Sarı Batur, 113.
 Sarı Han, 85, 172.
 Sarıcan, 183.
 Sarımsakov, Azimcan, 151/44.
 Sarkar, Ata, Korbaşı, 279/15.
 Sarkar, Berdibay, 81.
 Sarsan, Ahmet Bily, 253.
 Satıp Aldı Beg, Korbaşı, 279/15.
 Satıp Aldı Kazı, Korbaşı, 279/15.
 Satıbalı Bey, Rüstem Bey, 191/24.
 Satıbalı Han, 322.
 Satlık, 110/120.
 Sayrami, Mullah Abdüşükür, 197/43.

Segizbay, Sultan, 293/55, 355/36.
 Selçuk, İlhan, Yazar, 96/72.
 Selimoğlu, Baba Ahun, 268, 272.
 Semeko Han, 52.
 Semilov, Aleksander, 330.
 Semyonov (= Semenov), P. P., 67.
 Sencer, Sultan, 125.
 Serdar, Kurban Mamed, bak. Cüneyid Han.
 Serdar, Oraz, 218, 281, 281/19.
 Settar, Hazinedar, 285.
 Settar Han, 324.
 Settar Hocaev, 265/60.
 Siddiki Hoca Ahmed Said, 194/29, 197/43.
 Sıdık, Muhammed, 196/37.
 Sıdık, Mullah, Korbaşı, 279/15.
 Sırını Batur, 179-80, 180/4.
 Sirtlanof, Şah Haydar, 202/55.
 Slalkovski (= Tsalakovski), P., 47, 181.
 Sincang, Mahmud, 319.
 Sıdak, 19.
 Sımn, 288.
 Sıyah Pug, 114.
 Skalov, 278/12.
 Skobelev. Albay, 86, 89-91, 55, 108, 108/117, 109-13, 123.
 Slavutski, 316.
 Slutski, A., 288.
 Sofiya Paleolog, 41.
 Sofonov, M. W., 273, 279.
 Sokolov, 287/40.
 Sokolov (= Platon Agha), 113/134.
 Sorokin, E. K., 237/84, 287/40, 287/41, 288.
 Sosnovski, Mihael, 228.
 Soysallıoğlu, Suphi İsmail, 301.
 Spasibov, 279.
 Staal, Büyükelçi, 117.
 Stalin, J. W., 248, 255, 277, 300, 304/81, 333, 343-4.
 Stasov, S. D., 296/61.
 Stepanoviç Vladimir, 327.
 Steremoumov, 93.
 Stoletov, Albay, 101.
 Stolyin, 267.
 Struve, 93.
 Subhan Kuli, 10/24, 28.
 Su-Çen, 137.

Sufl Zade, 311/6, 321.
 Suhomlinov, N. A., 209.
 Suhosanet, Rus Harbiye Bakanı, 69; 150.
 Sultan, İsan, 281.
 Sultan Gabiyev, Mir Said, 242, 300, 300/75, 304/81, 354/31.
 Sultan Hoca, 40.
 Sultan Kenasari, bak. Kasım.
 Sultan Sadık (= Sıddık Tora), 77, 81, 97, 145, 187.
 Sultan Şah, 20, 20/47.
 Sultanmurat, Cuma Niyaz, 272.
 Sultanov, Mukim, 285/36.
 Sun-Yat-Sen, 149, 308.
 Suphi, Mustafa, 241.
 Suphi Allah Yar, 131.
 Suritz, 298.
 Suyuk, Han, 24.
 Suyurgatmuş Han, 2.
 Süleyman, Han, 34.
 Süleymani; Abdullah, 222/39.
 Süleymaniye, Razıye Hanım, 222/39.
 Şadıman, Hisar Beyi, 172.
 Şadıman Hoca, 74-5.
 Şagaul, Muhammed Kull, 144.
 Şah Alam, 5.
 Şah Asan, 285/35.
 Şah Bağüm, 144/26.
 Şah Han, 16.
 Şah İslâm, Şah Ahmet, 218, 225-6, 230, 249, 249/12.
 Şah Mast Bıy (= Çamaş Bıy), 33/30.
 Şah Murad, 75.
 Şah Ruh, Fergana Devleti'nin kurucusu, 33.
 Şah Ruh, İbni Aşur Kul, Atalık, 33, 33/30.
 Şah Ruh, Timur'un Oğlu, 3.
 Şah Yusuf, Ali, 116.
 Şahlı Yar, 142.
 Şahid, Burhan, 329-30.
 Şahin, Dilkaş Karamat Karı Şamsü'd-Din, 196/37.
 Şahmirov, A., 181.
 Şaimov, Tayman, 53/34.
 Şakır, Mullah, 285/35.
 Şakır Beğ, Korbaşı, 279/15.
 Şamagdiev, Yazar, 251/17.

- Şamay, 43.
 Şamil, İmam, 66.
 Şammi Kel, 268/67.
 Şapkin, 286/37.
 Şarîfbayev, Abdu Karim, 151/44.
 Şatamlr, 355, 355/36.
 Şatov 289.
 Şavkat, Siradittin, 198/43.
 Şaydakov, N. A., 271.
 Şçeplin, 215-6, 226, 229.
 Şçerbakov, A. W., 272.
 Şoflk, 241.
 Şemsi Beğ, Korbaşı, 279/15.
 Şunstu'd-Din, 142.
 Şeng Şin-tsai, 312, 317, 319, 323, 232/22, 324-6, 335, 336/26.
 Şerif, Muhammed, 28.
 Şerif, Mullah, 285/35.
 Şerif Han, 310, 321, 331.
 Şeybanî Han, Muhammed, 4, 5, 8, 9, 11, 14, 27.
 Şeyh, Mîr Ahmed, 141.
 Şeyh, Ömer 32.
 Şeyh Nazar Biy, 268/67.
 Şığay, Bökey Han'ın Kardeşi, 59.
 Şığay Hanı 12.
 Şın Gali, Orman, 61/56.
 Şir Ali Han, 101/90.
 Şir Gazi, Hîve Hanı, 28, 47.
 Şir Gazi, Küçük Cüz Hanı, 55/40, 59, 62.
 Şir Muhammed Beğ, Hacı Koşakoğlu, Korbaşı, 278, 278/13, 281, 284/34, 288-9.
 Şkapskiy, 215, 226.
 Şkarupa K. M., 250.
 Şulmov, 273/78.
 Şu Ting-jang, 325.
 Şuvalov, Graf, 102.
 Tacî, Dosan, 189.
 Tacü'd-Din, Zalnü'd-Din, 219/31.
 Tağha, Mîrza Bey, 279/15.
 Tağha Beğ, Umar, Korbaşı, 279/15.
 Tagirov, Zarîf, 291/49.
 Tahir Beğ, 311/6.
 Tahir Han, 12.
 Tahsin, Hoca Abdullah, Şair, 196/37.
 Talşev, Baybiri, 43.
 Tanaçoğlu, 224/45.
 Tanaz, Şamşak, Korbaşı, 279/15.
 Tangrı Yar, 33, 33/30.
 Tao Si-yu, 330.
 Taragay, 1.
 Tarhan, Abdü'l-Alî, Ahmet Mirza, 8.
 Taş Hoca Aşur Hoca, bak. Aşur Hoca-yev.
 Taş Muhammed Beğ, Korbaşı, 279/15.
 Taşkendi, Karî Salûh, 78.
 Taşmat Beğ, 285/35.
 Taştambeyoğlu Hoca Bey, Manap, 185/14.
 Tatışçev, 50, 55.
 Taubə, von, Baron, 191.
 Tauke Han, 13.
 Tavallah, Şair, 197/43.
 Tayman, İsatay, 59, 181-2, 182/8, 183.
 T'eng Tai-yuan, 323/22.
 Terent'ev, General, 168/46.
 Tergukazov, General, 107.
 Terogonow, 112/130.
 Tetyatnikov, D., 39.
 Tevekkel Han, 10, 12.
 Tevekkel, Hoca, 140, 140/16.
 Tevkelev, I. A. (= Mirza Kutlu Muhammed Tevekkeloğlu), 52, 52/33, 53-4, 56, 56/44.
 Teyci, Hüseyin, 323.
 Tınışbay (= Tınışpayev), Muhammed-can, 205/71, 215, 226, 247/7, 249, 249/13, 253, 255, 257/35, 293/55.
 Tınıştan, Kasım, Şair, 302.
 Tilenci, Colaman, 179, 181.
 Tilkâ Hoca, 141.
 Tîmi, Şerif Sultan, 323.
 Timur, Albay, 309.11
 Timur (= Temir, Timurleng), 1-5, 7, 11, 45, 96/73.
 Timur Gazi Han, 28-9.
 Tirmizi, 127.
 Tobolin, 233.
 Togan, Velidi, Zeki Ahmet, 7/15, 14/34, 218, 224/45, 225/46, 248, 253, 282-3, 301-2, 304/81.
 Togay, 26.
 Togolok, 197/43.
 Toguzoğlu, Külbay, 221/45.
 Toguzov, Kölbay, 256.
 Tohtagül, Satılğan, 197/43.
 Tohtamış, 3.

Tohtarov, Fuad, 222/39.
 Tohtasun Beğ, Korbaşı, 279/15.
 Tolstov, D. A., Graf, 167, 167/36.
 Tokta, Bahadur, 142.
 Topçubaşı, Murad Ali, 202/55, 219, 222/39.
 Tora, Evliya Han, Korbaşı, 279/15.
 Tora Beğ, Hacı, Korbaşı, 279/15.
 Torakulov (= Torakul), Nasır, 288, 293/60, 298, 302, 303/79, 358/44.
 Toraygirey, Mahmud Sultan, Şair, 194/29.
 Toyçi Bey, Korbaşı, 279/15, 284/33.
 Tsameryan (= Cameryan), Yazar, 361.
 Tschaikin, Vadim, 247.
 Tso-Tsung-T'ang, General, 147.
 Tunıayoglu, 300.
 Tungacı, Muhammed, 255-6.
 Turar Riskul (= Riskulov), 240, 240/92, 240/93, 287/40, 293/55, 294-6, 296/60, 296/61, 296/62, 297-8, 303/79, 304/81, 342, 344, 344/12.
 Turdi Bey, Torakul, 208.
 Turgay Dathā, Çokay Biy, 249/13.
 Tursun Hoca (= Hocayev), 240/92, 287/41, 293/55, 295.
 Tülembay, İsa, 189.
 Ubaşı, 56.
 Ubeydullah, 11.
 Ubeydullah Biy, 33/30.
 Ubeydullah Han, 9.
 Ubeydullah Hoca, Asadullah Hocaoglu, 211, 217-8, 219/31, 222, 222/39, 224/45, 246/3, 247/7, 249, 249/13.
 U Cung-şin, 326, 328-9.
 Ulcabay, Tursunbay, 303/80.
 Uluğ Beğ, 3, 5, 6.
 Umari, Mullah, Korbaşı, 279/15.
 Uspenskiy, 233.
 Usta Tacı, Muhammed Nur, 130/175.
 Ustımoviç, 207.
 Uzak, Korbaşı, 279/15.
 Üveysa, Kadın Şair, 35, 130.
 Vade, T., Sir, 146.
 Valihanov, Çokan Alınbay, 150, 150/42, 151-2.
 Van En-mao, 335/26.

Vanşteyn, 229.
 Veinberg, 86.
 Veli İsak Hoca, 16.
 Veli, Muhammed, 65.
 Veli Han, 140, 140/16, 141.
 Veli Han, Sultan Çingiz, 25-6, 60, 150/42.
 Venyukov, M. I., Yüzbaşı, 70.
 Vereikis, V., 345.
 Verevkin, Albay, 77, 102.
 Verewkin Rochalskiy, 280/18.
 Verevskiy, A. B., 116, 158/3.
 Vitgenştayn, Prens, 90-1.
 Vitte, Graf, 174.
 Volkovski, Prens, 59.
 Wilhelm II, Kayzer, 246/2.
 Wilson, ABD Başkanı, 202, 203/58.
 Wood, Charles, Sir, 79/33.
 Yahya Hoca, Appak Hoca'nın oğlu, 17.
 Yahya Hoca, Müderris, 196/37.
 Yakubov, 273/78.
 Yakup Bey, Muhammed, 36, 65, 143-4, 144/26, 145-6, 146/28, 147-8, 148/34, 152, 187.
 Yakup Han Tora, Said, 146.
 Yakupzade, Naimcan, 265/60.
 Yang Tscng-hsin (= Yang), 149, 307-8.
 Yar Beğ, 20/47.
 Yar Beğ, Ata, 279/15.
 Yar Hasan, General, 136.
 Yenikdiyew, 290/48.
 Yesevi, Ahmed Hoca, 131.
 Yıldırım, Beyazıt, 3.
 Yoibars, General, 331.
 Yolbars, Han, 16.
 Yolbars Tora, 142.
 Yolçı Beğ, Korbaşı, 279/15.
 Yoldaş, Karı, 264/55.
 Yoldaşov, Egamberdi, 285/36.
 Yoldaş Pehlivan, Korbaşı, 279/15.
 Yonov, Binbaşı, 90, 116-7.
 Yuan Ta-hua, 307.
 Yunus Beğ, Korbaşı, 279/15.
 Yunus Hacı, 324.
 Yunus Hoca, 34, 38, 38/44, 39, 39/47, 40.
 Yunusov, Hacı Allm, 82/37.
 Yurghul Ağa, Hidayet, 247/7.

- Yusuf, Bey, 37.**
Yusuf, Daniş'in Oğlu, 18-8.
Yusuf, Muhammed (= Med Yusuf),
 138, 140, 144/25.
Yusuf, Muhammed, Vekil Boyu Lideri,
 113.
Yusuf Beğ, Korbacı, 279/15.
Yusuf Han, 114.
Yusufov, Prens, 181.
Zakir, Mir Saat, 301/76.
Zarif Kari, 311/6, 322.
Zavki, Şair, 197/43.
Zaytsev, 269.
Zelenskiy, 355, 358/44.
Zinoviyev, G. W., 111, 288.
Ziya Sadır Şerifcan, 195-6, 196/37.
Ziya Pansad, Mahmud, 147.
Ziyapovski, 215, 226.
Ziyauddin, Mullah, 285/35.
Ziyauddin Ahund, 138.
Zufünün, Abdü'l-Macid, Şair, 196/37.

Not : Daniş'in eseri 1822 değil, 1882'dir.

COĞRAFI İSİMLER İNDEKSİ

- Aclan Kırılğan,** 187.
Adana, 285/34.
Adırlı (= Yekaterina), 184.
Afganistan, 9, 64/4, 68, 105, 120, 171.
Afgan Türkistanı, 31.
Ahal Teke, 106/105, 107, 108, 108/117, 109.
Ahangaren, Irmak, 13.
Ahalikent, 32, 32/28, 34, 125.
Akbaş Tau, 285.
Ak Bulak, Irmak, 182.
Akdeniz, 2, 6/13.
Akmescit (= Fort Perovskiy), 51, 64 - 6, 66/11, 70/18, 74, 76, 88, 144/26, 188, 227, 228, 246/2.
Akınolla (= Akmolensk), 62, 157, 161, 183, 207/76, 253, 343.
Aksu (= Ak Suv), 18, 19, 36, 40, 136/2, 137, 137/9, 139, 140, 142, 143, 145-7, 309, 310, 313, 322.
Aktaş, 116.
Ak Tau, 183, 185.
Aktogay, 333.
Aktuba, 297, 343.
Ala Tau, 12/27, 185.
Alma Ata, 24, 33, 70, 70/18, 85, 153, 164, 208/80, 210/87, 323, 324, 330, 333, 339/29.
Almahk, 33.
Altay (= Alay), 2, 24, 36, 90, 91, 91/55, 116, 132, 139, 139/13, 154, 308, 310, 317, 324, 325, 327-29, 333, 337.
Altı Kuduk, 187.
Altışehir, 14, 17, 18.
Amman, 322/19.
Amu Derya (= Oksus), 3, 7, 10, 20/47, 27, 31, 46, 49/22, 64/4, 68-70, 74, 99, 100, 104-5, 106/105, 115, 117, 119, 120, 132, 171, 175-76, 203, 269, 271, 280.
Amur, 71.
Andıcan, 32, 32/29, 34, 37, 75, 87-9, 125, 130/175, 138, 190, 191, 208/80, 214, 229, 251/17, 324.
Andboy, 31.
Aral, Göl, 26, 27, 35, 46, 47, 49, 50/26, 51, 51/28, 58, 61, 63, 67, 69, 72, 80, 100.
Arçman, 109.
Arhangelsk, 224/42.
Arik - Balık, 188.
Asaka, 75, 89, 125.
Astrahan, 8, 43, 46, 181.
Asya, 51/30.
Aşkabad (= Poltoratzkiy), 109, 112-4, 171, 287, 351.
Aşt, 208/80.
Atrek, Irmak, 101, 103, 111, 208/80.
Ayağuz, Nehir, 13.
Azerbaycan, 9, 200.
Azov, 129.
Babadag, 285.
Bacı, Köy, 277/6, 278/13.
Bakü, 224, 249/13, 282, 358, 358/44.

Balhas, Göl, 13, 24, 25, 27, 61.
Balık-Köl, 144/26.
Balkanlar, 51.
Batı Pamir, 115, 116.
Batı Türkistan, 20, 132.
Bâzar-Kurgan, 251/17.
Belahsan, 9, 20, 20/47, 33, 70, 115, 116, 120, 145/27.
Belouvan, 283, 285/35, 289.
Belh, 9, 20/47, 30, 31, 70, 95/70.
Bendesen, 107.
Berlin, 202, 246/2.
Beş Tumak, Vaha, 48.
Boğdı, Dağ, 59.
Britanya, 5, 51.
Brüksel, 204.
Budapeşte, 202.
Buhara, 8-10, 10/24, 11, 12, 20/47, 26, 30, 31, 32/26, 37, 38, 40, 44/12, 46, 51/30, 61, 63, 64/4, 68, 68/16, 69, 71, 73, 97, 99, 100, 105, 120, 125, 127, 128, 130, 140, 145/27, 151/43, 170/53, 171-5, 171/71, 195, 202, 245/1, 261-3, 265, 265/60, 266, 280, 282-3, 284/33, 292.
Burçuk, 136/4.
Burdalık, 264.
Buvayda, 277/6.
Buz Denizi, 199/48.

Caman-Say, 189.
Cangabad, 139/13.
Celâli Âbad, 125, 291/49.
Cenevre, 265/58.
Ceti-Tam, bak. Semipalatinsk.
Cizzak, 34, 37, 83, 93-5, 98, 125, 187, 208, 208/79, 210.
Culak, 69, 73, 76.
Cungar Kapısı, 333.
Cungarya, 38, 56, 137, 154.

Çadak, 33, 33/32.
Çahar-Tağ (= Dört Dağ), 33/32.
Çarcoy, 171, 232/69, 264, 269.
Çat, Kale, 106-7.
Çatkal, Dağ, 85, 209.
Çelkar, 286.
Çınaz (= Çınas), Kale, 80, 93.
Çırakçı, 97, 264.
Çurçık, Irmak, 80, 93.

Çikişler, 106.
Çimkent, 12/26, 24-5, 32, 39, 69, 76-8, 81, 88, 125, 187.
Çin, 38, 45, 51/30, 71, 73.
Çolani Kurgan, Kale, 76.
Çoparata, 96.
Çu, Vadı, 11, 13, 25, 63-4, 70, 71/18, 77, 185, 187.
Çuğuçak, 66/12, 141, 142/20, 150, 153, 321, 324.
Çunking, 326, 328.
Çust, 34, 37, 125.

Dahbit (= Dağbit), 15/38, 17/42, 208.
Darand Kurgan, 91.
Darhan, 245/1.
Dârvaz, 36, 91, 117, 139, 141, 172, 281.
Dağ-ı Kıpçak, 7, 35, 37/42, 38.
Davancı, Dağ, 146.
Dengil Tepe, 107-8, 110-11.
Devlet-Bağ, 138.
Doğu Türkistan (= Sinkiang), 14, 15/38, 16, 17, 17/42, 18, 20, 21, 33, 35-6, 71, 132, 135, 148, 153-4, 323, 323/22, 326, 335/26, 337, 338/28, 339/29-31.
Duşenbe, 283, 289.

Ege Denizi, 199/48.
Egen Batur, Kale, 110.
Emba, Irmak, 58, 69, 187, 189.
Ergaştam, 281, 313, 318, 320, 321/18, 324.
Eşli-Nura, 185.
Evliya Ata, 24, 69, 71-2, 74, 76-7, 81, 125, 343.

Faiz Âbad, 20/47, 285/35
Fergana (= Yeni Margıllan -Skobelev Sim), 32-3, 33/32, 34, 37, 89, 90, 116, 132, 137/9, 147-8, 154, 158, 161, 189, 196/38, 207/77, 208/80, 210, 218, 229/56, 237/84, 248, 251/17, 276-7, 280, 280/18, 284, 284/33, 285/35, 287, 287/40, 288, 290.
Formoza, 326, 338.
Fort Perovski, bak. Akmescit.
Frunze, 333, 339/29.

Garip Ata, 114.
Garm, Kale, 281, 285/35.

- Gazall, Kaza, 227/50.
 Gazavat, 177.
 Gazne, 107.
 Gök Tepe, 107-11, 111/126, 112-14, 125.
 Gulca (= Kulca), 15, 19, 20/46, 66/12, 67, 139, 149.50, 152-3, 324, 327-8.
 Gurlan Şah-Abad, 269.
 Guzar, 99.
 Güçen, 153.
 Gül-Bağ, 139, 143.
 Güney Sibirya, 12, 183.
 Güney Tarım Havzası, 15.
 Gürgenç, 1.

 Habarovsk, 224/42.
 Hami (= Kumul), 15, 142, 153, 307.11, 326, 330.
 Hanka, 29.
 Harezmi, bak. Hive.
 Hasar Asp, 29, 125.
 Hatırcı Ziyatlın, 264.
 Hayan, 185.
 Haydarabad, 108/117.
 Hazar (= Hazer), 9, 42, 44, 46, 58-9, 67, 70, 101, 106/105, 129, 132, 181, 203, 207/77, 208/80, 218, 229/56, 257, 270, 348/16,
 Heidelberg, 120.
 Helsingfore, 160.
 Herat, 3, 4, 6, 8, 9, 68, 87, 92, 187.
 Herirut, 115.
 Himalaya, 322/19.
 Hindikuş, 117-8.
 Hindistan, 5, 10, 20, 31/26, 44-6, 48/19, 51, 53/33, 67, 71, 98, 118, 171, 197/41, 323/21.
 Hisar, 9, 125, 172.
 Hive (= Harezmi), 4, 7, 9, 10, 11, 27, 43, 46-8, 48/19, 49, 49/22, 51/30, 61, 63, 64/4, 68, 68/16, 69, 71, 98-9, 103, 108/105, 125, 130, 130/175, 151/43, 170/53, 174-7, 187, 202, 266-7, 268/67, 269-72, 274, 284/33, 292.
 Hoca Bulbulân, Kaza, 285/36.
 Hocaylı, 176, 269.
 Hocent, 14, 17, 34, 37, 39, 78, 80, 83, 85, 87, 89, 92, 94, 98, 125, 207-8.
 Horasan, 4, 10/24, 27, 39, 68, 106/105, 107, 109.
 Horog, 172.

 Hoşabk, 136/4.
 Hoten, 14, 18-9, 36, 139-40, 142, 145, 147, 310.
 Hsin Çi-yang, 148.

 Ikan, 79.
 Irgız, 24, 53, 63, 184.5.
 Irkebay, Vaha, 102.
 Issık Göl (= Isık Köli), 12/27, 80, 158, 161, 161/11.

 İdil, bak. Volga.
 İlalık, 136/4.
 İlek, Irmak, 181.
 İl, Bölge, 17, 19, 20, 20/46, 25, 67, 70/18, 135, 146, 149, 152-3, 153/49, 154/55, 307, 310, 317, 324, 327-9, 333, 337, 339/29; = Nehir, 12/27, 13-4, 36, 50-1, 61, 64, 149, 153.
 İndus, Nehir, 2.
 İran, 9, 44-5, 64/4, 68, 71, 87, 105, 203.
 İrcar, 94.
 İrtiş, Nehir, 13, 46, 50, 57-8, 132.
 İsfara, 34.
 İsficâb, 12/26.
 İstanbul, 40, 51/30, 119, 246/2.
 İşkaşım, 117.
 İşim, 7/15, 50.

 Kâbil, 31/26, 92, 107, 117, 122/151, 265, 265/58, 291/50.
 Kâfirnigan, Irmak, 285.
 Kafkasya, 44-5, 64, 66, 68/16, 176, 220.
 Kağan, 260, 262.
 Kahire, 337.
 Kalküta, 119.
 Kaluca, 104, 359.
 Kaluga, 181.
 Kandahar, 107, 113.
 Kanlbadem, 34.
 Kansu, 141/19, 153, 321, 331.
 Kapetlağ, 27.
 Karabutak, 63, 185.
 Karadeniz, 2, 66/12, 129.
 Kara İrtiş, Nehir, 153, 324.
 Karakaş, 310.
 Kara Kastek, Irmak, 72.
 Kara Kum, 51/28, 188, 282.
 Kara Köli (= Prjevalskiy), 210, 210/87.
 Karamay, 332.

Kara Su, 37, 75, 130/175.
Kara Şehir, 142, 147, 309-10, 323.
Karatal, Nehir, 24, 151.
Karatau (= Karadağ), 39, 185, 187.
Kara Tekin, 36, 75, 85, 91, 91/56, 139, 172.
Kara Yalgın, 142-3, 313.
Kargalık, 136/4.
Karkarall, 185.
Karre Bent, 113.
Karşı, 9, 11, 97-9, 125, 264.
Kasân, 15/38, 34, 125.
Kaşğâr (= Sule), 3, 6/13, 14-5, 15/38, 16-20, 33, 35-6, 37/42, 71, 76, 85-8, 98, 135, 135/1, 137-45, 147, 149-50, 153, 187, 310, 313, 320, 322/21, 323-4, 332, 335/26.
Kaşğârya, 136/4, 137.
Katta Kurgan, 34, 96, 96/73, 97-7, 125, 171.
Kazaçık, İstasyon, 63.
Kazalı, 93, 104.
Kazak Bozkırı, 76.
Kazakistan, 61.
Kazan, 43, 74, 200, 224/42, 225, 359.
Kerkî, 171.
Kermene (= Karmana), 97, 99, 125, 264.
Kes, 1.
Kegmir, 92.
Kırım, 200.
Kızıl, Irmak, 351/1.
Kızıl Arvat, 106, 109.
Kızıl Korgan, 139.
Kızıl Kum, 101, 187.
Kızıl Su (= Krasnovodsk), 70, 101, 105-6, 108/117.
Kırımınskale, 300/75.
Kitâb, 126, 172, 264.
Kiyat, 269.
Kokand, 31, 34-8, 40, 48, 63, 65, 69, 71, 73-5, 80, 83, 96-7, 89, 92, 125, 130, 144, 148/34, 235, 247, 250-1, 275, 277.
Kokand Kışlak, 251/17.
Kongrad, 69, 70, 125.
Kopal, İstihkâm, 63, 70/18.
Kore, 338/28.
Korku, 147, 309.
Kos Aral, 63.
Köhne Urgenç, 268/67.

Kölâb, 36, 139, 172.
Kökçetau, 25, 183.
Kök.Köl (= Göl), 185.
Kök.Su, 20/47.
Kökyar, 136/4.
Krasnovodsk, Körfez, 101/90.
Kuçâ, 14-5, 136-7, 142-3, 145, 309-10.
Kulca, bak. Gulca.
Kul Tübe, 13.
Kukunor (= Koh-i Nur), 348/16.
Kumul, bak. Hami.
Kunduz, 31.
Kurgan, 7/15, 91.
Kurla, 142.
Kustanay, 344.
Kuşak, Tepe, 5.
Kuşka, 115.

Lakay, 285/35.
Lañav, 140, 333.
Lepsi, 210/87.
Londra, 51/30, 102, 119-20, 146.
Lozan, 204.

Macaristan, 6/13.
Maçe, 281.
Mahram, Kale, 87-8.
Manğıslak, 27, 46, 100-1, 189.
Mani Tübe, Vaha, 53.
Maral Başı, 140.
Margilan (= Marginan), 34, 75, 88-9, 190, 251/17, 288.
Maveraünnehir, 3.
Maymana, 31.
Mekke, 3, 15/38, 87, 90, 145.
Merv, 8, 30, 106/105, 107, 113-5, 120, 125, 187.
Meshed, 105, 108/117, 114.
Mey-Tübe, 185.
Mezar-ı Şerif, 31.
Mısır, 66/12, 310.
Mintepe, 190-1.
Min Yol (= Ming Yol), 36, 140.
Moğolistan, 12, 12/26, 14, 38, 338/38.
Moskova, 41, 43, 52, 67, 104, 219, 219/29, 223, 225/46, 240-2, 255-6, 262-6, 270, 282, 295-300, 332, 338, 341-2, 344-5, 347, 349, 355, 359.
Murgap, Irmak, 106/105, 114-5, 117, 124, 124/163.

Muri, 311.

Namangan, 33/32, 38, 75, 87-8, 125, 251/17.

Nanking, 313, 320, 330.

Narazin, 264.

Narin, Bozkır, 59, 88.

Narin, Nehir, 12/27, 76, 88.

Naymança, 277/6.

Nersinsk, 58/48.

Nijniy Novograd, 43, 200, 219/29.

Niyaz Bey, Kale, 80.

Novo Petrovsky (= Novo Alexandrovsk), 100.

Nukus, 271.

Nur Ata, Dağ, 97, 187.

Ohot Denizi, 199/46.

Ok Salar, Kale, 140.

Oksus, bak. Amu Derya.

Omsk, 26, 39, 46, 50, 60, 157, 159, 253-4.

Or, Nehir, 49, 50, 50/26, 58.

Ora Tepe (= Ora Tübe), 34, 37, 78, 80, 83, 87, 94-5, 98, 130/175, 284/33, 289.

Orenburg, 47-8, 50, 50/26, 51, 54-64, 64/3, 69, 72-3, 77, 86-7, 93, 95, 101-2, 161, 180, 183, 185, 218, 225, 249/13, 252-3.

Orsk, bak. Talkala.

Orta Asya, 41-3, 51, 64, 64/4, 67-8, 68/17, 76, 80-1, 83, 91/55, 95, 102, 118, 120, 186, 277.

Oş, 15/38, 34, 37, 90, 125, 137, 137/9, 140, 187, 190.

Otrar, 3, 15/38, 125.

Özgent, 15/38, 34, 125.

Pamır, Havza, 36, 90-1, 91/65, 115-7.

Paris, 204/66, 249/13, 265/58.

Parsa, 176.

Pay, 137/9.

Paytuğ, 291.

Pekin, 20, 66/12, 71, 138-9, 139/14, 140, 330, 338/28.

Penza, 224/42.

Peşaver, 98, 119.

Petersburg, 40, 67, 71, 73, 81, 84, 89, 90, 92-3, 95, 98, 102, 111, 122, 122/150,

153, 168/46, 174, 181, 183, 188, 200, 214-5, 231, 238, 248, 249/13.

Petro-Alexandrovsk, bak. Tört Köl.

Petrograd, 230-1.

Piskent, 93, 144/26.

Pispek, Kale, 70, 72, 74-5, 88, 208/80, 210, 210/87, 324, 344.

Pitnak, 270.

Poltava, 13.

Poltoratzkiy, bak. Aşkabad.

Prjevalskiy, bak. Kara Köl.

Pyanç, Irmak, 117.

Rayım, Kale, 49, 63, 64/3.

Reaks, 115.

Roma, 41.

Ruşân, 36, 115-7, 172.

Sağız Ulı, Irmak, 179.

Sansar, Köy, 208.

Sarı Kamyş, 101.

Sarı Köl, 116.

Sasık Köl, 204.

Sayram, 12, 12/26, 25, 39, 52, 125, 137/9.

Semerikand, 4-6, 8-10, 15/38, 17/42, 28, 33-4, 87, 93, 95, 95/70, 96, 96/72, 97-100, 122/151, 125, 130, 158, 160-1, 171, 174, 196/38, 207/75, 208/80, 218, 229/56, 262, 284/33, 301.

Semey, bak. Semipalatinsk.

Semipalatinsk (= Ceti Tam. Semey), 62, 151, 157, 161, 207/76, 253-6, 324.

Sergiopal, 63.

Serpul, 97.

Sığnak, 7.

Sıtan, 136/4.

Sibirya, 7, 12, 25, 42, 42/3, 43, 62-3, 72-4, 77, 81, 89, 161, 185, 191, 210, 220.

Sim, bak. Fergana.

Sinkiang, bak. Doğu Türkistan.

Sir Derya, 3, 7, 9, 10, 12/27, 24-6, 35-6, 39, 40, 48-9, 51, 51/28, 59, 62-4, 66/11, 69, 71-4, 76-7, 82, 88, 93, 95, 158, 161, 161/11, 162, 183, 187-8, 196/38, 207/75, 208/80, 209, 218, 229/56, 343.

Slav, bak. Volga.

Sofya, 202.

Sokal, 136/4.

Stockholm, 202.

Sufi Korgan, 139-40.
Sudan, 66/12, 197/41.
Sule, bak. Kaşgâr.
Surhan Derya, 285/35.
Suzak, 25, 76, 130/175, 251/17.

Şehr-i Hân (= Şarhan), 125.
Şehr-i Sebz, 2, 9, 31, 34, 97-9, 125, 172, 264.
Şeyh Havend-i Tahur (= Şeyhantavur), 38.
Şibargan, 31.
Şuğnan, 36, 115-7, 172.

Tag, 136/4.
Tahran, 105.
Tahta, 270.
Taif, 322/19.
Talas, 24, 37.
Talkala (= Orsk), Köy, 49, 50, 184.
Tarbagatay, 24, 67, 142/20, 149, 310, 327-9, 333.
Tarım, Havza, 12/27.
Taşavuz (= Taş Havuz), 267, 269.
Taşkent, 6/13, 9, 24, 32, 34-5, 37-40, 52, 54-5, 69-71, 73, 76-8, 80-1, 81/37, 82-3, 87-9, 92-3, 95, 101, 124-5, 133, 144, 147, 159, 164, 168, 169/47, 172, 183-4, 187, 208/80, 211, 213, 213/3, 214-8, 224-7, 231-2, 232/69, 233-5, 238, 238/85, 239, 241-2, 245/1, 246/2, 247, 250, 261-3, 266, 270, 278/12, 279-80, 282, 282/23, 288, 295, 298, 318, 333, 339/29, 341, 345.
Taş Köprük, 115.
Taş Kurgan, 322.
Taş Say, Irmak, 12/26.
Taş Tübe, 182.
Tebriz, 68/16.
Tecen, Vadi, 111, 113, 115, 281.
Tekes, Irmak, 19.
Temir, 179, 297.
Tesek, Köy, 151/42.
Tibet, 16, 37/42, 338/26.
Tien-Şan, 14, 84, 91, 132, 150, 312.
Tirmiz, 125, 171.
Tobo, 7/15, 46, 58, 161, 184-5.
Toguskan, 136/4.
Tokmak, 70, 72, 75, 88.
Toksun, 142.

Tora Kurgan, 24.
Tört - Köl (= Petro Alexandrovsk), 105, 241, 269-72.
Transaksonya, 7, 38.
Tsaritzin, 286.
Tura, 7.
Turfan, 16/27, 15-6, 142, 147, 153, 309, 312.
Turgay, 24, 62-3, 157, 159, 184, 189, 207/76, 209, 253, 256, 297, 343.
Tursak, 185.
Tuvalak Say, Irmak, 12/26.
Tuz Altın, Irmak 91.
Tümen, Irmak, 135/1.
Türkistan (= Yassa), Şehir, 8, 12, 24-6, 35, 39, 44-5, 54-5, 57, 69, 70, 72-3, 76-7, 79, 81, 88, 125, 187, 202, 249, 254.
Türkiye, 44/12, 145, 249/13, 310.

Ubagan, 185.
Uç - Kurgan, 33/32.
Uç Uçak, 187.
Ufa, 225, 300/75.
Ugema, Irmak, 39.
Ural (= Yayık), 25-7, 42-3, 49, 50, 52, 57, 59, 62-3, 157-9, 185, 189, 207/76, 343.
Urgat, 185, 208.
Urumçi, 137, 140-2, 153, 307, 309-10, 312, 316-7, 320, 323-6, 328, 330-4, 337.
Usen, Nehir, 59.
Ust Uy, Kale, 184.
Uşak, 309.
Uyçl, 33/32.
Uzun Ağaç, 72, 187.

Uç - Turfan, 19, 136-7, 137/7, 143.
Ürgenç, 27, 43, 125, 177/71, 187, 269, 272, 274, 277/6.
Üst - Yurt, 48, 67, 101, 187.

Vahân, 36, 115-7, 120, 172.
Vahş, Irmak, 285.
Varşova, 160, 220.
Varuh, 34.
Vernoye (= Verniy), Kale, 70, 70/18, 72.
Vezir, Şehir, 27, 125.
Vlyana, 202.
Volga (= İdil - Slav), 6/13, 7, 26, 42, 56, 59, 129, 195, 203.

- Yahnâb,** 285/35.
Yakın Doğu, 51.
Yakka - Bağ 264.
Yangı, Irmak, 69.
Yangı Bâzar, 285/35.
Yangı Kale, 110.
Yangı Kurgan, 69, 73, 77, 94-5, 97.
Yarksın, 185.
Yarkent, 14, 16-7, 17/42, 18-20, 36, 46, 136, 136/4, 137-43, 145-6, 210/87, 310, 322/21.
Yassa, bak. Türkistan.
Yayık, bak. Ural.
Yaz Yavan, 288.
Yedi Irmak, (=Yeti Suv - Semireçe), Bölge, 161, 214, 218, 226.
Yedisu, 15, 24, 40, 71/18, 72, 154, 158, 162, 196/37, 207/77, 208/80, 209, 209/
 81, 210, 219/31, 224/42, 229/56, 253, 287, 343-4.
Yeni Buhara, 171.
Yeni Hisar, 14, 19, 137, 139-41, 143, 145, 313, 321.
Yeni Margilan, bak. Fergana
Yenisey (= Yeni Say - Yeni Irmak), 132.
Yenişehir, 310.
Yugentaş, 150.
Zamin, 130/175, 208.
Zangin - Ata, 130/175.
Zarefsan, Irmak, 20, 98; = Baraj, 99; = Vadı, 281.
Zaysan, Göl, 13, 50.
Zırabulak, 96.
Zor - Köl, 117.

KAVİM, AŞİRET VE HANEDAN İSİMLERİ İNDEKSİ

Abdan, Boy, 151/44.
Afganlılar, 31, 115-6, 292.
Alçın, Altboy, 180, 189.
Alfan (= Albau), Boy, 24/4.
Allm Ulu, Boy, 26.
Almanlar, 297, 362.
Araplar, 1.
Argın, Boy, 24, 26, 180.
Astrahanlılar, Hanedan, 10, 10/24, 11.
Atabay, Altboy, 109-10.
Avarlar, 199.
Azerbaycanlılar, 199.

Baburlular, 5.
Bahşı, Boy, 113.
Balkarlar, 199.
Barlas, Boy, 1.
Başkırılar, 25, 49, 51-3, 55-6, 56/44, 159,
225/46, 231, 253-4, 297.
Batılılar, 1.
Baybaktı, Altboy, 179.
Bay Ulu, Boy, 26.
Bek, Boy, 113-4.
Beloruslar, 362.
Berş, Boy, 181.
Huğu, Kırgız Boyu, 132-3.
Buhara Özbekleri, 11.
Buharalılar, 83, 84/40.

Cafer Bey, Boy, 109-10.
Calar, Boy, 24/4.
Cappas, Altboy, 180.

Cungarlar, bak. Kalmuklar.
Cüneykl, Yamud Boyu, 176.

Çağatay, 1, 2, 14, 204.
Çandar, Türkmen Boyu, 106/105.
Çanıskılı (= Katağan), Boy, 24/4.
Çaprastı, Boy, 24/4.
Çavdar, Türkmen Boyu, 176.
Çerekçiler, 137/7.
Çerkes, 46, 66.
Çeti Ulu, Boy, 26.
Çikilik, Kırgız Boyu, 91.
Çonbaşılar, 137/7.

Dağıstanlılar, 199.
Dağ Kafkashılar, 362.
Duğlat (= Dulat), Boy, 14, 14/36, 24/4,
185/14.
Dunganlar, 141, 141/19, 297, 310-1, 313,
317, 319, 322, 339.

Ermeniler, 251, 251/17.
Ersarlar, Türkmen Boyu, 106/105.
Estonyalılar, 362.

Fransızlar, 70.

Girey, bak. Kerey.
Gökler, Türkmen Boyu, 106/105.
Gulçın, Kırgız Boyu, 90.

Hârezmşâhlar, 1.

- Hârizm,** 1.
Hiveliler, 47/171, 64/3.
Hocalar, 11, 15, 15/37, 15/38, 16, 36.
Hotenliler, 319.

İngilizler, 48/19, 71, 99, 107, 113-4, 117, 119-20, 146, 270, 270/71, 286-7,
İranlılar, 1, 10/24, 53/33, 108/117.
İsti, Boy, 24/4.

Japonlar, 318.

Kabardinler, 199.
Kafkashlar, 223.
Kalmuklar (= Cungarlar), 7, 12-4, 16-9, 24-6, 34, 38, 46, 49, 51-7, 60/52, 135, 136/2, 136/4, 137/9, 142/20.
Kanlı, Boy, 24/4.
Kara Hitaylılar, 142/20.
Kara Kalpaklar, 199, 249/13, 352/25.
Kara Kesek, Boy, 26.
Kasım, Hanedan, 151/43.
Katağan, bak. Çanıskılı
Kayıp, Boy, 26.
Kazaçıklar, Slav Boyu, 42-3, 53, 162-3, 181, 253-4.
Kazaklar, 8-14, 23, 26, 38, 42/5, 43, 48, 50-3, 55-62, 62/60, 67, 73-4, 124/163, 135, 151/42, 154, 162, 179-82, 184, 199, 203, 205, 205/69, 206, 210-1, 220-1, 249/13, 252-3, 254/26, 255-6, 257/36, 300, 310, 319, 325, 335, 336/26, 338/28, 339, 342-4, 352/25, 357, 357/41, 362.
Kerey (= Girey), Boy, 24.
Kıpçak, 24, 26, 29, 30, 37-8, 87, 133, 199.
Kırgızlar, 19, 42/5, 43, 49, 62, 71/18, 88, 91/55, 131-3, 137/7, 151/43, 179/1, 185, 199, 203, 210-1, 220/31, 221, 223, 254/26, 257/36, 296-7, 319, 335, 336/26, 338/28, 339, 342-4, 352/25, 355, 357, 362.
Kırım Türkleri, 199.
Kıtay, 30.
Kışkine, Şekti Altboyunun Kolu, 188.
Kokandlılar, 36, 40, 72, 76, 77/28, 81, 84, 84/41.
Kongurat, 24, 29.
Koreliler, 362.
Kutluk Salt, Boy, 85.

Letonyalılar, 362.
Litvanyalılar, 297, 362.

Macarlar, 337.
Manaplar, 151/43.
Manğıt, Boy, 7/15, 11, 29, 30.
Ming, Özbek Boyu, 33, 37.
Moğollar, 1, 14/36, 132, 169/47, 308, 335, 360.

Nayman, Boy, 24, 26.

Okus, Yamud Boyu, 176, 267, 268/67, 269.
Orenburg Kırgızları, 62.
Orsukçi, Yamud Boyu, 176.
Osmanlılar, 42, 129.
Oşaktı, Boy, 24/4.
Oyratlar, 46.

Özbek Kazakları, 11.
Özbekler, 4, 5, 7-9, 12, 14, 20/47, 23, 27, 43, 132, 170, 170/50, 170/51, 179/1, 199, 249/13, 267, 296-7, 299, 319, 336/26, 339, 342-4, 352, 352/25, 357/41, 362.

Parsiler, 133.
Polonyalılar, 297, 362.

Romanov, Hanedan, 213.

Saidiye, 15.
Salarlar, Türkmen Boyu, 106/105.
Sarıklar, Türkmen Boyu, 106/105.
Sarı Bağış, Kırgız Boyu, 132-3.
Sarı Uysun, Boy, 24/4.
Sartlar, 169, 169/47, 169/49, 170, 170/51.
Selçuk Türkleri, 125.
Seyyidler, 15.
Sirgeli, Boy, 24/4.
Slav, 42.
Suan, Boy, 24/4.

Şekti, Altboy, 180, 187-8.
Şeybanı, Ulus, 7, 10, 28, 32.
Şuğanlılar, 116.

Tabın, Altboy, 181.
Tacıklar, 132, 169, 193, 199, 297, 339, 352/25, 362.

Tatar Baskırları, 199.

Tatarlar, 42, 46, 49, 55, 159, 166/32, 194, 204/67, 221, 223/42, 231, 254, 297, 336/26, 339.

Teke Türkmenleri, 106, 106/105, 108, 110-1.

Tınurlular, 4, 5, 7-10, 20/47, 27, 132.

Törtöl, Altboy, 26.

Tungus, 358.

Türkmenler, 48, 101, 106, 108/117, 109-10, 113, 115, 132-3, 155, 199, 203, 249/13, 270, 296-7, 342, 344, 352/25, 362.

Ugur.Fin, 358.

Ukraynalılar, 163, 297, 362.

Uygurlar, 131/180, 335, 336/26, 338/28, 339.

Vak (= Yak), Boy, 24.

Vekil, Boy, 113.

Volga.Fin. 360.

Yahudi, 165, 297.

Yak, hak. Vak.

Yakutlar, 199/48.

Yamudlar, Türkmen Boyu, 28, 30, 69, 106, 106/105, 175-7, 268/67.

UMUMİ İNDEKS

(Teşkilâtlar, Müesseseler, Gazeteler, Dergiler, v.s.)

- Adalet, İran Komünist Partisi, 241.
Afrika-Asya Milletleri Teshatüd Konferansı, 337.
Ak Çar, Unvan, 87/47.
Akın, Halk Şairi, 131/181, 194.
Aksakal, Unvan, 96.
Aktaban Şubrandı (= Meş'um Facia), 13.
Ak Tağlık, Dini Tarikat, 16-7, 19, 135, 141.
Alaş-Orda, Parti ve Hükümet, 206, 215, 249, 249/13, 252-8, 301.
Alay Seferi (= Altay), Rus, 91/55.
Alfabe, Arapça ve Rusça, 167.
Allah Kuli Han, Medrese, 130/175.
Al-Muhacirun, Mecmua, 250/13.
Alpamış, Destan, 131.
Altay Gönüllüleri, Altay bölgesi'ni işgal eden Sovyet askerleri, 317.
Altay Kırallığı, Kurbanca Dathâ'nın unvanı, 90.
Altın Dârvaza, Kapı, 136/4.
Amu Derya Şubesi, Rus İdare Teşkilâtı, 158, 175-6.
Anayasal Demokratlar (= Kadetler), Rus, 213, 215, 220.
Anayasa Meclisi (= Kanun Yapıcı Meclis), Rus, 228, 231/65, 249.
Ark, Buhara Emirliği saray meydanı, 173.
Asiatic Review, Gazete, 249/13.
Askeri Kontrol Komiteleri, 332.
Askerler Şûrası, Hive'de, 269.
Askıyeciler (= Kelime Oyunu Yapanlar), 194.
Assimilasyon, 361.
Asya İşçi Hareketinden Haberler, Broşür, 318/16.
Asya Masası, Rus Dışişleri Bakanlığı, 51, 62, 66, 68/16, 73, 93, 150.
Asya Memleketleri Komitesi, Rus Hükümeti, 61.
Aşabad Hükümeti, 270.
Atalık, Unvan, 38/45.
Atalık Gazi, Yakup Beğ'in Unvanı, 145.
Avrupa-Asya Sovyet Cumhuriyetleri Birliği, Tez, 344.
Aykâp, Gazete, 197/42.
Ayna, Mecmua, 197/42.
Bâburnâme, Yazıt, 5/10, 33/34.
Bahşi, Halk Şairi, 131/180, 194.
Barınca (= Ganiniet), 133.
Barış Görüşmeleri, Sovyetler ile Basmacı Hareketi arasında, 287-9.
Barış ve Demokrasiyi Koruma Cemiyeti, Komünist maske teşkilât, 329.
Basler Nachrichten (= Basler Haberleri), Dergi, 304/82.
Basınacı Hareketi (= Millî Mücadele), 235-6, 245/1, 250/14, 251, 275-6, 276/2, 277-80, 280/18, 285/80.
Basmacılık, 275, 291.
Basmacı Liderliği, 281-2, 288.
Basmacılar, 300.

- Batır Başı** (= Komutan), Unvan, 144.
Bedevlet, Yakup Beg'in unvanı, 145.
Beylerbeyi, Taşkent Beyi'nin unvanı, 40.
Bolşevik, Mecmua, 348/16.
Buhara-yı Şerif, Gazete, 197/42.
Buhara'nın Milletlere Göre Ayrılması Mesaleleri Hakkında Komisyon, Buhara K. P. - M. K., 346.
Büyük Özbek Devleti, Tez, 299.
Büyük Kazak Devleti, Türkistanlıların Moskova'ya karşı tezleri, 299.
- Cami** (= ve Mescidler topluluğu), 166.
Can Kale, Medrese, 130/175.
Ceddîçiler, bak, Reformistler.
Ceddî Terakkiperver Cemiyeti, bak. İlerici Reformistler Cemiyeti.
Cehalet, 193.
Cemiyet-i Akvam (= Birleşmiş Milletler), 265/58, 313, 321.
Cemiyet-i Hayriye, 245/1.
Cetî Carğa (= Yedilerin Vasiyeti), Tuke Han zamanında tesbit edilen âdet ve kanunlar, 13.
Cezalandırma Birlikleri, Rus, 210.
Cumhuriyet, Gazete, 95/72.
Cut, Hayvan hastalığı, 180.
- Çağatay**, Ulus, 2, 14; = Hanedan, 14; = Türkçesi, Dil, 6, 169; = Milleti, 204; = Gurungı (= Sohbeti), Cemiyet, 302; Türkistan Çağataycası, 221.
Çar'ın Başıyaveri, Çar'ın Buhara Emirlerine verdiği unvan, 173.
Çin Hükûmeti Olağanüstü Komisyonu, Doğu Türkistan'da, 316.
- Dathâ** (= General), Unvan, 90.
Dervişler, 192.
Devlet Mülkü, 325.
Divanbeyi (= Başbakan), Unvan, 30, 101.
Diyaletik Maddecilik, Kitap, 243.
Doğu Emekçi Komünistleri Üniversitesi, 356.
Doğu Milletleri Komünist Teşkilâtları Merkez Bürosu, 242.
Doğu Müstemleke Milletlerinin Beynelmillel Birliği, Tez, 300/75.
- Doğu Şubesi**, İhtilâl ve Savaş Şûrası Siyasî Merkez İdaresi, 290.
Dombıra, Çalgı, 131/180.
Dörtköl, Kanal, 130/175.
Duma (= Rus Parlamentosu), 174, 205-7, 208/79, 211, 215, 219-20, 252.
Dutâr, Çalgı, 131/180.
- Ekim İhtilâli** (= Bolşevik), 232, 252, 256, 269.
Elim - Ah, Halk Türküsü, 14.
Emlâk, Devlet Mülkü, 124.
Emin Han, Medrese, 130/175.
Emirnâme, Çar'ın fermanı, 207.
Emirü'l-Mü'minin (= Müslimin), Unvan, 35, 278/13.
Enternasyonalizm (= Beynelmillecilik), 355.
Ermeni Birlikleri, Kızılordu içinde, 251/17.
Eski Ürgenç, Kanal, 130/175.
Evkaf (= Vakıf), Dinî mülkiyetler müessesesi, 124, 261.
- Federasyoncular**, 221-3.
Fergana Cephesi, 277-279.
Fergana İhtilâl Komitesi, 279.
Fergana İçin Muhtariyet Hakkı, 299, 345.
Fetva, 193.
- Gaza** (= Cihad), 19.
Gazî, 127.
Geçici Fergana Hükûmeti, 281.
Geçici Hükûmet Encümeni (= Komite), Türkistan, 215-6, 219, 226, 228, 230-1.
Geçici Sovyet Kazak Hükûmeti, 256.
Geçici Türkistan Hükûmeti, 281-2.
Genç Buharalılar (= Reformist Buharalılar), 261-3; = Partisi, 263.
Genç Hivelliler (= Reformist Hivelliler), Hareketi, 177, 195, 268-9, 272.
Göçebe Boyu (= Aul), 124/163.
Gözü Kanlı, Türkistanlıların Skobelev'e verdikleri unvan, 108.
G. P. U. (= Sovyet Devlet Emniyet Teşkilâtı), 283, 285, 316.
Güney - Doğu Devletleri Federasyonu, 248, 253.

- Hâkan, Unvan, 61.
Halk, 193.
Halk İhtilâfı, Hive'de, 271.
Halk İhtilâl Merkezi, Buhara'da 263.
Halk Komiserleri Şûrası, Türkistan'da, 234-5, 236/81, 250/14, 298, 344.
Halk Komiserliği, SSCB Milliyetler İşleri, 240/91, 248, 256, 297, 343; = Türkistan SSC, 297, 343.
Halk Komitesi, 336.
Halk Komünleri, 335.
Halk Kongresi, Hive'de, 272-4; = Buhara'da, 264.
Halk Şûrası, Kokand'da, 246/2, 247, 249, 251.
Hân-Arık, Kanal, 130/175.
Haşar (= İmece), Toplu Yardımlaşma, 125.
Hıristiyanlık, 119/142, 167.
Hıristiyanlaştırma (= Ortodoklastırma), 164, 166, 170, 356.
Hikmet, Ahmet Yesevî'nin mistik eserleri, 131.
Hindistan Komünist Partisi, 241.
Hoca Ahrar, Medrese, 81.
Hurşid, Gazete, 197/42, 245/1.
Hürriyet Beyannâmesi, 260.
Islâh, Gazete, 197/42.
İç-Orda Şûrası, 60, 61/56.
İdil-Ural Millî Kültür Muhtarıyeti, 259/39.
İhtilâlcî İcra Encümeni, 230.
İhtilâlcî Sosyalist Parti (= Devrimci), Rus, 215, 225.
İhtilâl Komitesi, Türkmen ve Özbek SSC, 350; = Genç Buharalılar, 262; = Kırgız-Kazak, 237, 243, 257/36; = Fergana, 279, 280/18; = Hive, 272; = Türkistan, Buhara ve Harezmi'nin Taksimi, 274.
İhtilâl Merkez Karargâhı, Doğu Türkistan, 328.
İhtilâl Taburu, Hive, 271.
İhtilâl ve Harp Şûrası, Türkistan Cepheleleri, 271, 280/18, 288, 291/49, 295; = SSCB, 287.
İlerici Reformistler Cemiyeti, 245/1.
İlmî Komisyon, Türkistan Halkının Hayatını İnceleme, 344.
İmanı, 159, 166.
İmamü'z-Zaman..., Şeybanî Hân'ın unvanı, 8/18.
İnak, Hive'de Hân'dan sonra gelen unvan, 29/17.
İnak Şûrası (= İnak Kenesi), 29/17.
İngiliz, Elçisi, 102; = Diplomasisi, 158; = Hind Hükûmeti, 119; = Hindistan Bürosu, 147; = Politikası, 113.
İs'akiye, Dini Tarikat, 16.
İslâm, 127-30, 164-7, 168/44, 192-4, 199, 238, 304, 311-2, 314-5, 337, 348/16; = An'anesi, 357; = Demokrasisi, 228; = Devletleri, 129, 208; = Dünyası, 123, 194; = Memleketleri, 117, 128; Milletleri, 128, 166; = 'ın Bayrak Rengi, Çin Cumhuriyeti Bayrağında, 149.
İslâmî Şûrası, 245-6, 301.
İstiklâl Cemiyeti, Doğu Türkistan'da, 311, 313, 322/19.
İşçiler - Askerler ve Köylüler Şûrası, Taşkent, 214, 216, 218, 225-9, 250, = Bozkır Bölgesi, 253; = Petrograd, 225.
İşçi ve Köylü Birliği, Türkistan, 248-9.
İştraiyyun (= Komünizm), Gazete, 240/91.
Japon Harbi, 267.
Japon Parlamento Heyeti, 338.
Jün Türkler Hareketi (= Genç), 196.
Kabahat Dârvaza, Kapı, 136/4.
Kader (= Kadercilik), 45, 129.
Kadı (= Hâkim), 159.
Kâfir (Kâfirler), 45, 192.
Kanun Yapıcı Meclis, bak. Anayasa Meclisi.
Kara Çınar, Medrese, 120/175.
Kara-Hitaylılar, Devlet, 142/20.
Kara Tağlık, Dini Tarikat, 16.
Karşı Seferi, Rus, 98.
Kavim, 193.
Kazak, Gazete, 197/42.
Kazak Anayasal Demokratik Partisi, 252.
Kazakistan Tetkik Cemiyeti, 257/35.

- Kazaklık**, 254.
- Kazı-Kalân** (= Başhâkım), 82.
- Kılıç Niyazbay**, Kanal, 130/175.
- Kırgız Sosyalist Partisi** (= Kazak), 256.
- Kırım Harbi**, 51, 64-6.
- Kızıl Kalem**, Cemiyet, 302.
- Kızılordu**, Rus, 122/151, 177, 250/14, 259/39, 278-81, 283-7, 295, 317; = Birlikleri, 235; = Millî, Zeki Velidî'nin tezi, 282.
- Kilise**, Ortodoks, 193.
- Kobuz**, Çalgı, 131/180.
- Kokand Kışlak**, Medrese, 130/175.
- Kokand Millî Otonom Hükûmeti** (= Kokand Hükûmeti-Otonom Hükûmet), 235, 246/2, 248-52, 254-5, 261, 275-7.
- Kolonizasyon** (= Müstemlekeleştirme), 160, 355, 362.
- Komünistler**, 229-35, 237-43, 263-6, 271-3; = Çin, 323, 325, 327, 329-32, 335; = Rus-Yoldaşlar, 295, 298, 350; = Sol Kanat, 292; = Türk, 282; = yerli, 295, 297, 300-2, 303/81.
- Komünistleştirme**, 356.
- Komünist Partisi**, Buhara, 241, 262-3, 265/60, 267, 346; = Çin, 317, 324, 334; = Harezmi, 241, 273, 346; = Kazakistan, 237/84, 257/36, 348/16; = Kırgızistan, 303/80; = Özbekistan, 199/47, 299, 302, 305/83; = Rus, RKP, 232/67, 236, 238-42, 263-4, 265/60, 266-7, 273, 289, 291, 294-8, 299/69, 343-7; = Sovyetler Birliği, SSCB - KP, 237/84, 317, 339/29, 356; = Sinkiang, 336; = Tacikistan, 303/80, = Türk, Türkistan Komünist Partisi'ne verilmek istenen isim, 295; = Türkistan, TKP, 239-42, 288, 290, 294-8, 345-6; = Türkmenistan, 303/80; = Yedisu Bölgesi, 344.
- Komünizm**, 198/47, 233, 237, 243, 265/59, 303-4, 324, 327, 331, 333, 337, 340, 353-7, 361-2.
- Kongre**, Buhara Halk, 264, 266; = Harezmi, 347; = Kazak, 252-3; = Millîyetler, 204; = Müslümanlar, 200-2; = Rus İdaresindeki Müslümanlar, 219-21, 223-5; = Rusya Doğu Milletleri Komünist Teşkilâtları, 242; = Türkistan Komünist Partisi, 239, 288; = Türki-
- tan Müslümanları, 217-8, 224/43, 226, 229, 247; = Ulema Cemiyeti, 234; = Sovyet, 233-5, 245, 288, 298.
- Korbaşı** (= Polis Şefi), Unvan, 275.
- Kölnische Volkszeitung** (= Köln Halk Gazetesi), 230/58-63.
- Kuşbeyi** (= Başbakan), Harezmi'de unvan, 29/17.
- Kutluk Murat İnak**, Medrese, 130/175.
- Londra Protokolü**, 120.
- Madalya**, Birinci Derece Azıiz Stanislav, 85; = Dördüncü Derece Azıiz Vladimır, 151; = 1853-95 Seferlerine katılanlar için, 118.
- Maksimalist**, 239.
- Manap**, Kırgız liderlerinin unvanı, 132, 185.
- Manas** (= Destan), 131.
- Manasçı** (= Destancı), 131.
- Marksizm - Leninizm**, 243, 324, 334, 338, 350.
- Maslehat Şeyh Cami**, 207.
- Medrese**, 166.
- Mektep**, 166.
- Merkez Büro**, RKP Müslüman Teşkilâtları, 242; = RKP Doğu Milletleri, 242; = RKP Türk Kavimleri Arasında Propaganda ve Ajitasyon, 242.
- Merkez Komite**, Reformistler (= Genç Buharalılar), 260-1.
- Merkez Yayınevi**, SSCB Halkları, 257/35.
- Millet**, 128.
- Milletlerin Karıştırılması** (= Sbljenije), 356, 362.
- Milletlerin Kaynaştırılması** (= Sliyanije), 356.
- Millî Azınlıklar Enstitüsü**, Doğu Türkistan'da, 334.
- Millî İhtilâl Komitesi**, 310.
- Millî İstiklâl Fırkası**, 302.
- Millî İttihad Fırkası**, 302.
- Millî Meclis**, Batı Türkistan, 225; = Doğu Türkistan, 311, 311/7, 314-5, 321.
- Millî Merkez**, bak. Türkistan Müslüman Merkez Şûrası.
- Millî Müdafaa Cemiyeti** (= Uluttu Korğav Uyumu), Doğu Türkistan'da, 324.

Millî Türkistan, Mecmua, 293/52.

Milliyetçilik, 305, 337, 361-2.

Milliyetler Birliği, 204.

Milliyetler Politikası, Çin Halk Cumhuriyeti, 335; = Rus Geçici Hükûmeti, 217, 231; = RKP, 344/12; = Sovyet Hükûmeti, 234/76, 335.

Milliyetsizleştirme, 356.

Minbayı (= Başvekil), Kokand'da unvan, 37.

Mirâb, unvan, 158.

Muhafazakâr, 246.

Muhammed Emin Hân, Medrese, 130/175.

Muhtıra, 67.

Mukâddes Savaş, 88.

Müderris (= İlim Adamı), 166.

Mülk, Özel Mal, 124.

Müslüman Grubu (= Milletvekilleri), Duma'da, 205, 214, 219; = Partisi, Komünist, 294; = Sosyalist Encümeni, 300/75; = Şark, 133, ='lar Bürosu, TKP - MK, 239-41, 294-5.

Nakşibendî, Tarikat, 128, 173, 192.

Naşa Gazeta, Gazete, 234/73.

Naval Staff of Admiralty (= Donanma Mensupları Dairesi), 211/91.

Neşriyat Şirketi, 245/1.

New China New Agency (= Yeni Çin Haberler Ajansı), 339/29.

N.K.V.D. (= Rus İçişleri Bakanlığı Halk Komiserliği), 301.

Ordu Mülkü, Doğu Türkistan'da, 335.

Orenburg Cephe Hattı, 280.

Orient et Occident, Gazete, 249/13.

Orta Asya, Bürosu RKP - MK, 232/67, 273, 290, 345-7, 349-50, 355, 358/44; = Federasyonu, Tez, 299, 346, 348-9; = İktisat Şûrası, 298; = Politikası, 121; = Serbest Boyları Birliği, Tez, 299; ='nın Milletlere Göre Taksimi, 345.

Ortodokslastırma, bak. Hristiyanlaştırma.

Osservatore Romana, Gazete, 246/1.

Ost Probleme, Mecmua, 304/82.

Örf (= Âdet), 58.

Pamir, Antlaşması, 117, 120, 172; = Birlikleri, Rus, 172; = Karakolu, 117; = Seferi, Rusya, 91, 117.

Panasyacılık, 197.

Panislâm, 130, 198; = 'cı İstikamet, 277/5, = 'ist, 263; = 'izm, 129, 197, 199/47.

Pansâd, Kokand ordu unvanı, 187.

Panturanizm, 259.

Pantürk, 198; = 'cü İstikamet, 277/5; = 'izm, 197, 199/47, 259.

Parlamento, Hive'de, 268-9.

Pravda, Gazete, 186.

Proleterya Otonomisi, 235.

Propaganda ve Ajitasyon Şûbesi, RKP-MK, 242.

Reformistler (= Cedidçiler), 198/47, 206, 245/1, 246; = Hareket, Buhara'da, 259, 261, 264; = Hiveli, 268, 278, 293; = Edebiyat, 302.

Reformizm (= Modernleşme), 195.

Revolutsiya i Vostok, Mecmua, 230/62.

Revolutsiya v Sredney Azii, Mecmua, 250/14.

Revue de Promethée, Gazete, 249/13.

Rus, Amme Teşkilâtları Birliği, Taşkent, 228; = Beyazordu Hükûmeti (= Anti Sovyet), 253-5; = Coğrafya Cemiyeti, 66; = Kazak Okulları, 166; = Komünistlerinin İhtilâl Komitesi, 233; = Köylüler - Askerler ve İşçiler Şûrası Mebusları, 255; = Siyasî Mümessilliği, Buhara'da, 172; = Yerliler Okulu, 165.

Rusya, Geçici Hükûmeti (= Demokratik), 216, 219, 253, 260; = Halk Komiserleri Şûrası (= SSCB), 23/72, 258/36, 298, 341/2; = Müslüman Türk-Tatar Kavimlerinin Haklarını Koruma Cemiyeti (= Komitesi), 202-4; = Müslümanları Birliği, 200/50, 201-2, 205; = Osmanlı Devleti Savaşı (1877-78), 107; = 'daki Yabancı Milletler Cemiyeti, 202.

Sada-yı Fergana, Gazete, 197/42.

Sada-yı Türkistan, Gazete, 197/42.

Saray Bâzar, 130/175.

Selfdeterminasyon (= Kendi kaderini

- tayin etme hakkı), 353-4, 360.
 Semerkand, Gazete, 197/42.
 Sibirya Hükûmeti, bak. Rus Beyazor-
 du Hükûmeti.
 Sınır Komisyonu (= Âmirliği), 61, 64
 /3.
 Sosyal Demokratlar, Rus, 212, 234, 238;
 = Sol Radikal, 229; = (= Menşevik-
 ler), 239.
 Sosyal İhtilâlciler (= İhtilâlcî Sosya-
 listler), 230-1, 234, 238-9, 247.
 Sosyalist Milletler, 353, 356.
 Sovyet, İcra Komitesi, Fergana Bölge-
 si, 279; = Komiserliği, Taşkent (=
 Türkistan), 233, 245, 248, 250, 259,
 261, 269, 341; = Rejimi, 198, 360.
 Sovyetler Birliği, Anayasası, 354, 359;
 = İlimler Akademisi, 259/39.
 Statü (= Nizamnâme), Orenburg Kır-
 gızları (= Kazakları), 62; = Sibirya
 Kırğızları (=Kazakları), 60; = Step
 Genel Valiliği, 157; = Türkistan, 159.
 Stepnaya Pravda, Gazete, 344/12.
 Sultan, Birçok bölgede kullanılan un-
 van.
 Sultan-ı Tûran, Timur'un unvanı, 2.
 Sünniler, 174.
 Süvari Generall, Çar'ın Buhara Emir-
 lerine verdiği unvan, 173.
 Şacara-yı Turakıma, Kitap, 28.
 Şark'ta Milletlerarası Propaganda Şû-
 rası, 242, 263.
 Şariat, İslâm Hukuku, 9, 124-5, 173,
 180; = Mahkeme, İslâm Adliyesi, 246,
 261, 313, 315.
 Şeyh (= Tarikat Reisi), 166.
 Şeyhü'l İslâm, 83, 315.
 Şiiler, 174.
 Şöhret, Gazete, 197/42.
 Şubat İhtilâli (= 1917), 213, 216, 223-
 4, 259, 268.
 Şûra, Mecmua, 197/42.
 Şûra-yı İslâm, bak. İslâm Şûrası.
 Taht Şûrası, Hive, 104.
 Tampon Bölge, 120.
 Tanga, Hive Parası, 175.
 Tarañçı (= Çiftçi), 139.
 Tasfiye Komisyonu, 350.
 Tasvir-i Efkâr, Gazete, 249/13.
 Taş Havlı, 130/175.
 Taşkent ve Orta Asya ile Ticaret Şirketi,
 83.
 Taş Kışık, Medrese, 130/175.
 Taşnaksutun, Partisi, 250, 251/17.
 Tatar 'Dugayı (= Alayı), Rus, 250/14,
 290-1.
 Terakki, Gazete, 197/42.
 Tercüman, Gazete, 197/42, 251/17.
 Teşkilât Bürosu (= Organizasyon),
 RKP-MK, 298, 345-6.
 The Red Army in Turkestan (= Kızıl-
 ordu Türkistan'da), İnceleme, 293/54.
 The Times of Karachi, Gazete, 304/82.
 Toksabai, Buhara'da en yüksek unvan,
 97.
 Tûran, Gazete, 197/42.
 Tûran Devleti, 300.
 Turkestanskile Vedemosti, Gazete, 168,
 206, 214.
 'Turkestanskiy Kurier, Gazete, 227.
 Türk. Bürosu, bak. Türkistan Bürosu;
 = Cumhuriyetî, Tez, 240, 249, 342;
 = Kavimler'inin Yeni Alfabeti Komis-
 yonu (= Komitesi), 358/44; = Kültü-
 rüvî Araştırma Enstitüsü, Ankara,
 195/31; = KP, 240, 295
 Türkistan, Bürosu, RKP-MK, 263, 288-
 9, 296, 343; = Cephesi, 236, 240, 256,
 263, 271, 280, 286-8, 291/49, 295; =
 Komisyonu, RKP-MK, 236, 262-3, 271,
 288, 295-6, 298, 341-2, 350; = Komis-
 yonu Dışilişkiler Şubesi, 263; = Milli
 Birliği, 249/13; = Müslüman Merkez
 Şûrası, 218, 224, 226, 228-31, 245, 247,
 249-13; = Sibirya Demiryolu, 333; =
 Teşkilâtı Birliği, 239; = Vilâyetî
 Gazetesi, 168; = 'ın İşgal Edilen Böl-
 gelerinin Meseleleriyle İlgili Komite,
 Rus Hükûmeti, 84; = 'ın Taksimi, 347.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi, 301.
 Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 195/31.
 Türkoloji Kongresi, 358.
 Ulema Cemiyeti, 234, 246-7.
 Uluğ Nâr (= Ulu), Kanal, 86, 130/175.
 Uluğ Türkistan, Gazete, 218.
 Usûl-i Cedid Okul, 196.
 Uyan Kazak, Dulat'ın Şiiri, 252.

Üçölz Partisi, 256.

Ülfet, Gazete, 200.

Unitaristler (= Kùltür Otonomist ta-
raftarları), 220-1, 223, 225.

Vakıf, bak. Evkaf.

Vakit, Gazete, 197/42, 218.

Venedik Senatosu, 41.

Yabancı Komünistler Bürosu, TKP, 296-

Yarım Çar, Genel Vall von Kaufman'ın
unvanı, 84.

Yag Türkistan, Mecmua, 249/13, 293/
52.

Yeni Türkistan, Mecmua, 293/52.

Yerli, Ahali, 160; = Halk Meseleleri
Komisyonu, Türkistan Merkez İcra Ko-
mitesi, 297; = ler (= Yerli Nüfus),
Rusların Türkistanlılara verdikleri un-
van, 160.

Yiğitler, Basmacıların unvanı, 278.

Yönetici Sultan (= Ağa Sultan), Orta
Cüz'e Ruslar tarafından tayin edilen
vali, 60.

Zengin Ata, Medrese, 130/175.

Zirai İstihsal Kooperatifleri, 335.

H A R İ T A L A R

- A. Temir (Timur, Temurlenk) İdaresinde Türkistan Devleti (14. Yüzyıl Sonu ve 15. Yüzyıl Başı).
- B. Rus ve Çin İstilâlarından Önce Türkistan'daki Müstakil Devletler (18. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Kadar).
- C. Türkistan'a Karşı Rus Saldırı Yolları (Başlangıç 18. Yüzyılda Kuzeyde; Bitiş 19. Yüzyılda Güneyde).
- D. 1755'ten 1765'e Kadar Doğu - Türkistan'daki Çin İstilâsı.
- E. Rusya ve Çin Hakimiyeti Altındaki Türkistan'da Bugünkü İdarî Taksimat.

Yayınevimiz; insanlığın, İslâm dünyasının ve Türk âleminin temel meselelerinden birini vukufıyla inceleyen bu eseri sunmakla sevinç duymaktadır.

Bu eser; dünya Türklüğünün önemli bir kesimi üzerinde, asırlardır yürütülen emperyalist politikanın çirkin ve korkunç yüzünü, bütün açıklığıyla gözler önüne sermektedir. Eserin, konusunda otorite olan Sayın Dr. Baymirza Hayit tarafından kaleme alınması, kitaba ayrı bir değer kazandırmaktadır.

Felsefe Bilimleri Doktoru olan Baymirza Hayit, 1917 doğumludur. Yüksek tahsilini Türkistan ve Almanya'da yapmıştır. Hayatı ve çalışmaları, «Türk Ansiklopedisi»nde (cilt XIX) kısaca anlatılmıştır. Dr. Hayit, Avrupa, Amerika ve Asya ülkelerinde, bu arada Sovyetler Birliği'nde «XX. Asır Türkistan'ı», «Sovyet Rusya'nın Türkistan Misâlinde Doğu Politikası», «Türkistan'da Sovyet Rus Emperyalizmi ve Koloniyalizmi», «Türkistan'ın İktisadi Problemleri», «Türkistan, Rusya ve Çin Arasında» isimli ilmi eserleri, ve muhtelif konulardaki broşürleri, makaleleri ve konferansları ile tanınmıştır. Müellif, Türkiye'de de, neşrettiği broşürleri, yazdığı makaleleri ve verdiği konferansları ile yakından bilinmektedir.

Dr. Hayit, «Türkiye Türkleri Türkistan meselesini yakından kavradıkları zaman, bu konuyu diğer milletlere anlatmak çok daha kolay olacaktır» kanaatindedir. Biz de aynı düşünce-deyiz. Eserin, dikkatli bir tarzda okunduğu takdirde birçok meseleye ışık tuttuğu görülecektir.

Yayınevimiz, büyük bir boşluğu dolduran bu eserin, Türk kuyucularına faydalı olmasını diler.

FİYATI : 60 LİRA